

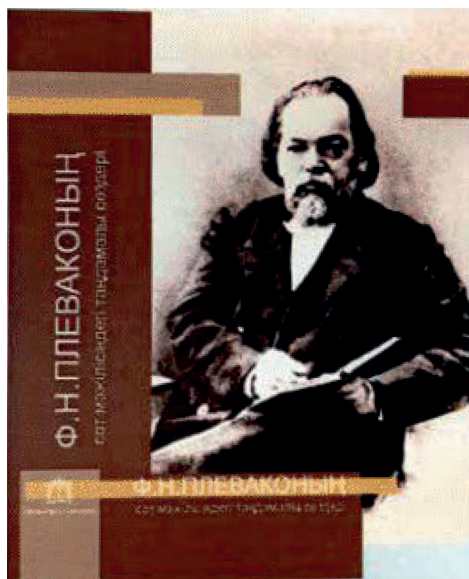
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

КОНАКБАЕВ СЕРИК
КЕРИМКУЛОВИЧ

Серебряный призер Олимпийских игр 1980 года,
двукратный обладатель Кубка мира, двукратный чемпион Европы,
общественный деятель Казахстана

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

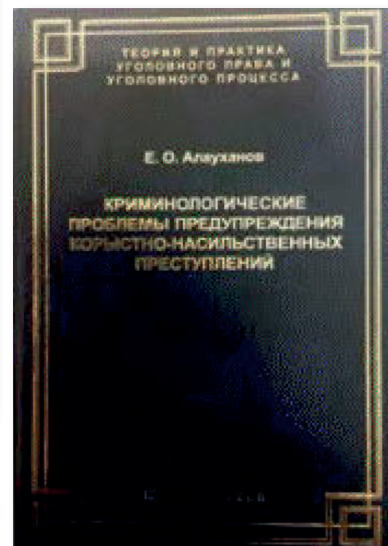
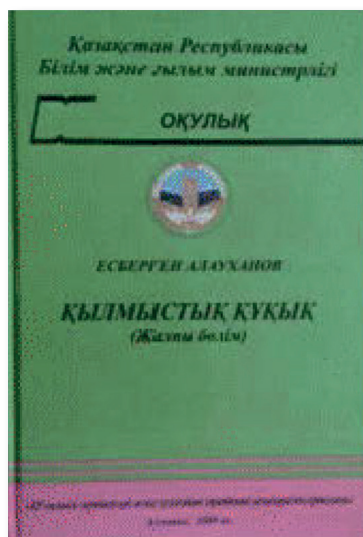
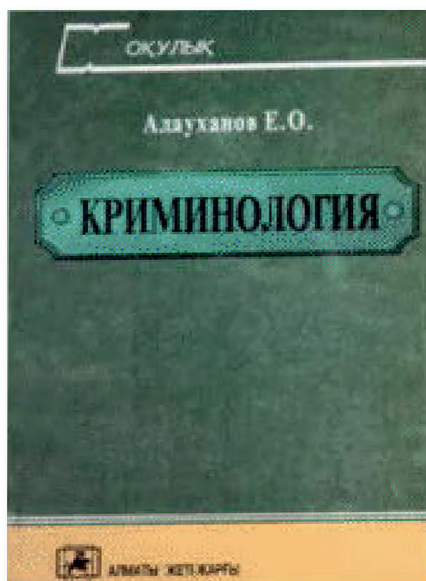
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабыл-

саят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№11/2 (145)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ф.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Масаки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедидұлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилева Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массаци, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
26. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

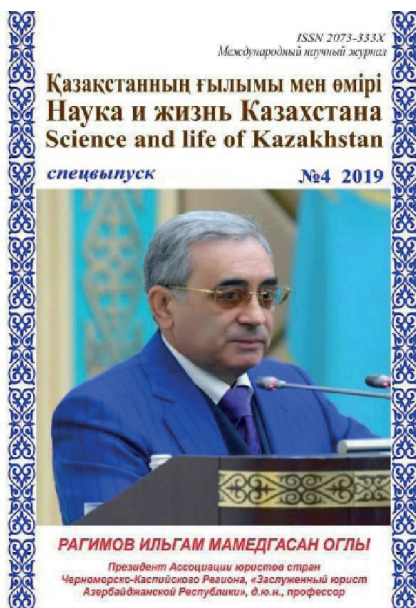
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ▶ Победители конкурса ▶ Имя в истории и науке
- ▶ Вопросы образования и науки ▶ Трибуна молодых ученых
- ▶ Юбилей ▶ Мероприятия
- ▶ Рецензии, новые книги ▶ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК; пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

**МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!**

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.

Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТҰЛҒАЛАР – ПЕРСОНАЛИИ – PERSONALIA

Серик Керимбекович Конакбаев	21
---	----

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Амиров Нурлан Кузембаевич О МЕРАХ ПО ПОДДЕРЖКЕ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И СТИМУЛИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИЙ.....	23
Бажай Хуандаг, Лавничак Артур 1991 ЖЫЛДАН 1993 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	29
Галым Фаиз Галымович, Каримсаков Марат Гамилович АНАЛИЗ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ, СПОСОБСТВУЮЩИХ СОВЕРШЕНИЮ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ.....	36
Жапаров Шынгыс Ерланович К ВОПРОСУ О МОШЕННИЧЕСТВЕ, СОВЕРШАЕМОМ В СФЕРЕ ПРИОБРЕТЕНИЯ ЖИЛЬЯ.....	40
Жармагамбетова Динар Амангельдиновна К ВОПРОСУ О РАЗГРАНИЧЕНИИ ДИСТАНЦИОННОГО ДОПРОСА И ДЕПОНИРОВАНИЯ ПОКАЗАНИЙ.....	44
Жумадилова Дана Есимхановна, Дюсебаев Талгат Турашевич МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СИСТЕМЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ.....	49
Жусипова Бақыт Ақылбайқызы ЖАЙЫЛЫМ ЖЕРЛЕРДІ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	54
Казиканов Талгат Туремуратович СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	59
Кожантаева Жаухар Кенесбаевна ТЕНДЕНЦИИ ИНСТИТУТА РЕЦИДИВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	65
Қуаналиева Гүлдана Амангелдіқызы, Махамбетсалиев Даурен ТӨРЕЛІК ТАЛҚЫЛАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	70
Курсабаева Зарина Ибрагимовна К ВОПРОСУ О ПОРЯДКЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В РУСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	77
Мусаева Алия Январбековна, Асқарбекқызы Назира ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАР ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС ИГІЛІКТЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДА РЕТТЕЛУІ.....	83
Накышов Нурадин Насрединович, Ажикабылова Гулнар Дуйсебаевна РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА: ҰЛЫ ДАЛА ЗАҢДАРЫ.....	87
Серімов Елеужан Елемесұлы, Нұртаева Динара Бөгенбаевна СОТ ЭТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ТОҚТАЛСАҚ.....	90
Сыздықов Алмаз Жаксыбекович О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕПУТАТСКИХ ФРАКЦИЙ: ПРАВОВОЙ АСПЕКТ.....	95
Тұрсынбекқызы Назгүл К ВОПРОСУ О НОРМАТИВНОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	98
Умбетбаева Жулдыз Баймуратқызы, Сулейменова Сауле Жусупбековна ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ И СТАТУСА АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА. ЧАСТЬ 2.....	102

Усейнов Мирас Исмаилович

АКТУАЛЬНЫЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О НЕЗАКОННОМ ОБРАЩЕНИИ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ, БОЕПРИПАСОВ, ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ И ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ..... 108

Shayakhmetova Zhanna, Zholdayeva Elnara

THEORETICAL ASPECTS AT INSTITUTE OF EXTREME NECESSITY IN CRIMINAL LAW OF KAZAKHSTAN ..114

Ішкібаева Гүлмира Маратқызы

ҒАРЫШТЫ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯЛАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ..... 118

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Айтжанова Эльмира Нұрмұханқызы, Адасқанова Жадыра Қайратқызы

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ. 124

Асилбаева Фатима Бекмуратовна, Исмаилова Роза Байжумановна

КОМИКСТЕР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....129

Асилбаева Фатима Бекмуратовна, Сайдахметова Лаззият Тұрлығазиевна

ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ - ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ 134

Аульбекова Жупаркуль Садбековна, Есимханова Нагима Ауелбековна

ПРИНЦИП НАГЛЯДНОСТИ И ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ..... 139

Әбдікерім Гүлнар Сәлімқызы, Жаныбек Арнагул

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІН БАҒАЛАУДА МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ САПАСЫН ӨЛШЕУ..... 143

Әбіш Данагүл Бақтиярқызы, Жұмаева Ырыскүл Сансызбайқызы

ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ ЧТЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА..... 148

Баймаганбетова Жұлдызай Турматовна, Жубандыкова Ақгул Мурзалиевна

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚИМЫЛ ҚОЗҒАЛЫС DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ..... 152

Баймурат Гулназ Баймұратқызы

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ 158

Байташева Гауһар Өмірәліқызы, Бисембаева Айдана Дүзелбайқызы,

Медеуова Ғалия Джумакановна

ШИЫРШЫҚТЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ BAҒДАРЛАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ..... 162

Бапаева Мариям Курманғалиевна, Куантканова Фарида Маратовна

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ АНА ФЕНОМЕНІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ..... 165

Бейсенбай Гулназ Шаймерденқызы, Нысанбаева Арайлым Нұрланқызы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН BAҒАЛАУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТИҢ СУБЪЕКТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ НЕГІЗДЕРІ 171

Бейсенова Жупаргуль Жумабаевна, Құлымбаева Алмагүль Карибековна

ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ СЫНИ ОЙЛАУДЫҢ ДАМУЫ 175

Болсынбекова Гулнара Абылхаковна, Жұбанова Дана Оразбекқызы

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ BAҒЫТТАР..... 179

Боранқұлов Еркінбек Қағазбекұлы, Сутеева Майра Ақботақызы

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 184

Ботабаева Асель Мейрамбекқызы, Амангелді Талшын Саятқызы

БІЛІМ САПАСЫН ТАЛДАУДА PIRLS ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 187

Бримкулова Асем Дулатовна

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТТЕРІ..... 192

Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы, Кенжан Айсұлу Молынбайқызы ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰҒЫР АЙМАҒЫНДА ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	196
Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы, Токушева Жулдыз Кайратовна, Куанышбай Айжан Ғаниқызы ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУ	200
Гайсина Гулайым Джексенбаевна, Мейірова Гулжамия Ибрашевна МЕКТЕПТЕ ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ЖАҢА САҢДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАСЫН ЗЕРТТЕУ	204
Дербисалова Гульназ Сериковна, Абаева Галия Аскербековна ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СПЕЦИАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ	208
Дуйсебекова Айсауле Есенгазиновна, Жандилдина Роза Есентаевна ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ТҮСІНУ ДЕҢГЕЙІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	213
Есетқызы Еркежан, Темірбаева Мадина Темірбайқызы ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚҚА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕРІ	217
Жандилдина Роза Есентаевна, Омарова Динара Қанатовна ОТБАСЫНДА БАЛАНЫ МЕКТЕПКЕ ДАЙЫНДАУ МҮМКІНДІКТЕРІ	222
Жеделов Құрманғазы, Калдыбаева Гульмария Ауелхановна ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ «СКИФ-САҚ СТИЛІНІҢ» НЫШАҢДАРЫ	227
Жиенбаева Сайра Нағашабаевна, Исабаева Жаңылсын Нағашабаевна МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРДІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МОНИТОРИНГТЕУДІҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ	233
Жолмағанбетова Маржан Аманбаевна, Мусина Айтжамал Слямхановна, Усманов Султан Усманович ТОПЫРАҚТАҒЫ МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ МИНЕРАЛЬДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫҢ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ФИТОПРЕПАРАТТАР АЛУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ	237
Жиенбаева Сайра Нағашабаевна, Набуова Роза Абдрахмановна БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	240
Жубандықова Ақгул Мурзалиевна, Ерболат Айдана Ерболатқызы ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	244
Иманова Эльмира Мырзабекқызы, Сырман Салтанат Бауыржанқызы СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫ МЕН ОҚУ СТИЛЬДЕРІНІҢ БАҒАЛАУДАҒЫ РӨЛІ	248
Исаева Л.Т., Касымжанова Г.Н. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АТА-АНАНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ	252
Исаева Л.Т., Салғараева Г.И. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ	256
Кадирбаева Роза Изтлеуовна, Джаманкараева Мадина Алдановна ТЕХНОЛОГИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ.....	261
Какимова Марал Батырханқызы, Казизова Айгерим Берикболсыновна ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ МЕН ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСЫ	268
Кожамкулова Назгуль Сейфулинқызы, Кенесбаев Серик Мухтарович К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ IT-ТЕХНОЛОГИЙ	273
Коныртаева Гулнур Бексауытовна, Мұсабай Нұрайым Нуржанқызы БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ИДЕАЛЫ МЕН КӘСІПКЕРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	277
Кішібаева Дариха Джунибекқызы, Сайлау Мөлдір Нұрланқызы БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	282
Қалкен Айғаным Жұмақадырқызы, Рахим Балжан Мирасқызы БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ОЙЛАУЫ МЕН ӨМІРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	286

Қарсыбаева Раиса Канабековна, Текесбаева Анар Молдақыновна ОҚЫТУ МЕН ОҚУДАҒЫ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	290
Қоңырбаева Сараш Сахиқызы ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ СТАНДАРТЫ НЕГІЗІНДЕ ЖОО-ДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ САПАСЫН САРАПТАУ.....	294
Медеуова Ғалия Джумакановна, Жәнібекова Махаббат Русланқызы, Калиева Анар Нургайыповна АҚТ ҚҰРАЛДАРЫН БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДА ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	301
Махамбетова Алия Бердехановна, Жиенбаева Надежда Бисеновна СОВРЕМЕННАЯ СТРАТЕГИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ПАРАДИГМЫ ДУАЛЬНО- ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ.....	304
Муратбаева Гулнара Абылкасымовна ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СКАЗОК В РАБОТЕ ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА.....	309
Мұса Тоғжан Елубайқызы, Аубәкір Айсұлу Сәрсенбайқызы ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ «ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ» ТҮСІНІГІ.....	314
Накышов Нурадин Насрединович, Ажикабылова Гулнар Дуйсебаевна РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА: «ШӨГЕН» ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЖАРҒЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ.....	319
Нурсейтова Жанар Жорахановна, Абаева Ғалия Әскербековна ДИСЛЕКСИЯ ЖӘНЕ ДҰРЫС ОҚУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	324
Оразаева Гульжан Сериковна СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОКАЗАНИЯ РАННЕЙ КОРРЕКЦИОННОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ.....	330
Өтегенов Нұртас Өмірбайұлы ДИНАМИКА ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ КОМПЛЕКСА МЕРОПРИЯТИЙ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЯ.....	334
Рахимова Арай Турлыгожаевна, Тайбек Әйгерім Нұрғалиқызы ЗИЯТЫНДА БҰЗЫЛЫСЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА – ГРАММАТИКАЛЫҚ ЖАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	339
Садықова Махаббат Кәрімқызы, Икрамова Анар Шаншарханқызы БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	343
Сариева Кульпаш Нтымакпаевна, Кылышпай Баян Сағындықовна ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ НООСФЕРАЛЫҚ МОДЕЛІ.....	348
Саркытбай Куралай Даулетбековна, Григорова Мария Николаевна ФОРМИРОВАНИЕ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ И ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	353
Сартаева Ақмарал Алтынбековна, Әлжанова Жанна Сәрсенбайқызы ЗЕРТТЕУ МЕН ІЗДЕНУ - ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУДАҒЫ БАҒЫТЫ.....	358
Скакова Райхан Абдиқаримовна, Белегова Әлия Ақанбайқызы БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН АРАЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҰМЫСТАРЫН БАҒАЛАУДЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ.....	362
Текесбаева Анар Молдақыновна, Метербаева Кулбаршын Метербаевна БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА АРТ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	367
Үсіпбек Жанар Ізбасарқызы ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ.....	371
Шохамбекова Анар Сайлаубаевна, Оразаева Гульжан Сериковна РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ «МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ РАБОТА ЛОГОПЕДА» В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ЛОГОПЕДОВ.....	375

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Камзаева Күлшат Саликқызы, Есқараева Айгүл Дүйсенғалиқызы МАЙЛЫҚОЖА ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАТИКАСЫ.....	379
---	-----

Сұлтанова Бибігүл Мыңбайқызы, Ермағамбетова Ләззат
 М. ТИЕСОВТИҢ ӘҢГІМЕЛЕРІ МЕН МЕДИТАТИВТІ КӨСЕМСӨЗДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ДЕРЕК ЖӘНЕ
 КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ 383

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Баймуханова Балжан Кадыргалиевна
 ОТНОШЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ К ПОНЯТИЮ «УСПЕХ» И ЕГО
 ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ 389

Кадыржанова Жанна Елемесовна
 ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО КРИЗИСА ЗРЕЛОГО
 ВОЗРАСТА МУЖЧИН И ЖЕНЩИН 395

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Ақын Бақдәулет Қалиахметұлы, Рахымбай Бауыржан Құсайынұлы
 ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ЖАПОНИЯНЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ 401

Мажиев Гилимбек Жадигерович, Затов Кайрат Айтбекұлы
 ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ДІН АРАҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ...406

Омирзакова Мирослава Жамбыловна, Семинар Еркегул
 ИСТОРИКО–КУЛЬТУРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ
 ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ).....413

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION
 ABOUT AUTHORS.....418**

ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALIA

Серик Керимбекович Конакбаев – советский боксёр и политический деятель Казахстана. Серебряный призёр летних Олимпийских игр 1980 года в Москве, серебряный призёр чемпионата мира (1982), двукратный обладатель Кубка мира (1979, 1981), двукратный чемпион Европы (1979, 1981). Депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан 2–4 созывов (1999–2011). Общественный деятель Казахстана. Заслуженный мастер спорта СССР (1981).

БИОГРАФИЯ

Занимался боксом под руководством заслуженного казахского тренера Юрия Андреевича Цхая.

В 1981 году окончил Джамбулский гидромелиоративно-строительный институт, получив квалификацию инженера-строителя. В 1999 году получил второе высшее юридическое образование в Международном Казахско-Турецком университете имени Х. А. Яссави. В 2006 году получил учёную

степень кандидата экономических наук.

В 1981 году Серика Конакбаева официально признали лучшим боксёром-любителем мира.

Трудовую деятельность Серик Конакбаев начал старшим инспектором в Алматинском областном сельхозуправлении. В 1984 году работал начальником Республиканской ударной комсомольской стройки Большого Алматинского канала, в 1985 году – секретарём Алма-Атинского обкома комсомола, первым секретарём Алма-Атинского горкома комсомола.

В 1986–1990 годах работал государственным тренером сборной команды Казахстана по боксу, президентом спортивно-коммерческого клуба «Казахстан».

После завершения карьеры боксёра в 1991 году ему из Москвы позвонил президент Федерации профессионального бокса России Виктор Агеев с предложением организовать в Казахстане аналогичную организацию, при этом идея исходила от президента Всемирной боксёрской ассоциации (WBA) Джиммерто Мендозы.

С августа 1992 года по апрель 2007 года Серик Конакбаев являлся президентом Федерации профессионального бокса Казахстана.

С апреля 2007 года – первый вице-президент Федерации любительского бокса Республики Казахстан, с февраля 2009 года – вице-президент Казахстанской федерации бокса по работе с судейским корпусом.

В 1996–1998 годах работал руководителем аппарата акима Жамбылской области, заместителем акима Бостандыкского района Алма-Аты. С июня 1998 года работал генеральным менеджером Акционерного общества «Өнім».

В 1998–1999 годах Серик Конакбаев являлся исполнительным директором Жамбылского областного филиала Общественного объединения «Общественный штаб в поддержку кандидата в Президенты Республики Казахстан Н. А. Назарбаева».

В 1999 году был избран депутатом Мажилиса Парламента Республики Казахстан по партийному списку Народно-демократической партии «Отан» (Отчизна), №4 в списке. С 2004 по 2011 годы был депутатом Мажилиса Парламента Республики Казахстан, избранным от Жамбылской области.

В 2010 году был избран в состав Исполнительного комитета Международной ассоциации любите-

**Марк Бриланд и Серик Конакбаев
в 2010 году.**

тельского бокса (АИБА) на Конгрессе в г.Алматы. В ноябре 2014 годы был избран вице-президентом АИБА, президентом Азиатской конфедерации бокса (ASBS). С 2014 по 2018 годы также являлся членом Исполкома АИБА, председателем Комиссии АИБА по делам спортсменов и молодежи. В октябре 2018 года был кандидатом в президенты АИБА (Конгресс в г.Москве).

25 октября 2009 года в честь 50-летия Конакбаева в Алма-Ате прошла презентация книги «Серик Конакбаев: 50 лет успеха и побед» и демонстрация документального фильма «Боксёры», в котором были показаны его наиболее яркие бои. С юбилеем его поздравили: председатель мажилиса Урал Мухамеджанов (вручил Конакбаеву благодарственное письмо президента Казахстана Н. А. Назарбаева), министр туризма и спорта Темирхан Досмухамбетов, аким Алма-Аты Ахметжан Есимов, президент Федерации бокса Казахстана Тимур Кулибаев, наставник Конакбаева, заслуженный тренер СССР Юрий Цхай, спортсмены Константин Цзю, Виктор Рыбаков, Шамиль Сабиров, Исраел Акопкохан, Виталий Качановский, Вячеслав Яновский, Владимир Шин, Нелли Ким и другие. В рамках юбилея также прошёл футбольный матч между сборной боксёров Казахской ССР и сборной легенд советского и российского бокса, завершившийся со счётом 5:5, а также международный турнир по боксу.

ГЛАВНЫЕ МАТЧИ

1.	Чемпионат Европы май 1979 г., Кельн, ФРГ
2.	Кубок Мира октябрь-ноябрь 1979 г., Нью-Йорк, США
3.	Спартакиада народов СССР июль 1979 г., Москва
4.	Матч СССР-США январь 1980 г., Москва
5.	Чемпионат СССР май 1980 г., Ростов-на-Дону
6.	Олимпийские игры июль-август 1980 г., Москва
7.	Матч США-СССР январь-февраль 1981 г., Лас-Вегас
8.	Чемпионат Европы май 1981 г., Финляндия

9.	Кубок Мира ноябрь 1981 г., Монреаль
10.	Матч СССР-США 1982 г., Москва
11.	Чемпионат Мира май 1982 г., Мюнхен
12.	Матч США-СССР январь 1983 г., США
13.	Матч СССР-США 1984 г., Москва
14.	Чемпионат СССР 1984 г., г.Ташкент

ФИЛЬМОГРАФИЯ

Серик Конакбаев сыграл советского моряка Булата (главную роль) в известном советском приключенческом фильме «Тайны мадам Вонг» (киностудия «Казахфильм», 1986).

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ НАГРАДЫ И ПОЧЁТНЫЕ ЗВАНИЯ

- Орден Парасат (2009)
- Орден «Курмет» (2004)
- Медаль «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл» (10 лет независимости Республики Казахстан) (2001)
- Медаль «Қазақстан Республикасының Парламентіне 10 жыл» (10 лет Парламенту Республики Казахстан) (2006)
- Медаль «За трудовую доблесть» (1980)
- Медаль «За трудовое отличие» (1984)
- Государственная молодёжная премия «Дарын» (1993)
- Почётный профессор Казахской академии спорта и туризма
- Почётный гражданин Павлодарской области (2016)
- Орден «Золотой звезды» (Polar Star), Монголия (21.06.2018)

СЕМЬЯ

Отец – Конакбаев Керимбек (1934–1977), кандидат технических наук.

Мать – Конакбаева Балтуган Темиргалиевна (1934–1996), работала преподавателем.

Имеет троих детей.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 346

АМИРОВ НУРЛАН КУЗЕМБАЕВИЧ,
к.ю.н., ассоциированный профессор,
Научно-образовательный департамент «Право»,
Университет Нархоз

О МЕРАХ ПО ПОДДЕРЖКЕ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И СТИМУЛИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИЙ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі проблемаларды ескере отырып экономикалық өсуді қамтамасыз ету мәселелері зерттеледі. Кәсіпкерлік заңнамада қажетті сапалы өзгерістер өңдеуші өнеркәсіп пен экспортқа бағытталған өндірістің дамуын және экономикалық өсуді қамтамасыз ете алады. Қазіргі қиын экономикалық жағдайда қазақстандық кәсіпкерлерді қолдау, жеке инвестицияларды ынталандыру және қорғау шаралары қолайлы инвестициялық климаттың қалыптасуына және жалпы бизнес климатқа оң ықпалын тигізеді.

Түйінді сөздер: инвестициялар, инвестициялық преференциялар, салық преференциялары, инвестициялық климат, экономикалық өсу.

Резюме. В статье исследуются проблемы обеспечения экономического роста с учетом современных вызовов. Качественные изменения в предпринимательском, налоговом и инвестиционном законодательстве способны обеспечить развитие обрабатывающей промышленности, экспортно-ориентированных производств и экономический рост страны. Новые меры по поддержке казахстанских предпринимателей в сложных экономических условиях, поддержке и защите частных инвестиций способны оказать положительное влияние на формирование благоприятного инвестиционного климата и бизнес-климат в целом.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционные преференции, налоговые преференции, инвестиционный климат, экономический рост.

Summary. The article explores the problems of ensuring economic growth, taking into account modern challenges. Qualitative changes in business, tax and investment legislation can ensure the development of manufacturing, export-oriented industries and the country's economic growth. New measures to support Kazakhstani entrepreneurs in difficult economic conditions, support and protect private investment can have a positive impact on the formation of a favorable investment climate and the business climate as a whole.

Keywords: investments, investment preferences, tax preferences, investment climate, economic growth.

Введение

В своем Послании народу Казахстана Президент РК 1 сентября 2020 г. отметил, что важнейшей задачей, стоящей перед Казахстаном, является полное раскрытие своего промышленного потенциала. Развитие качественно новой национальной индустрии требует обновленную законодательную базу. В целях фиксации договоренностей между государством и инвесторами будет внедрен новый инструмент – стратегическое инвестиционное соглашение. Данную

инициативу следует реализовать до конца года в рамках законопроекта о восстановлении экономического роста [1]. В настоящее время в новых экономических реалиях Казахстан нуждается в экономическом прорыве. Законодательство РК должно обеспечивать экономический рост и структурные преобразования в экономике страны. Послание Президента страны нацеливает на принятие ряда очень важных для казахстанской экономики законодательных актов, на изменения в денежно-кредитной, налоговой и других

ключевых областях экономической политики, приведение их в соответствие с потребностями реального сектора.

Основная часть

В марте 2020 г. страны мира столкнулись с несколькими крупными вызовами: распространение пандемии коронавируса, снижение цены на нефть и последовавший экономический кризис. Все эти проблемы сложились вместе и наступили примерно в одно время. Страны мира, их правительства и центробанки стали принимать меры по уменьшению экономических потерь, помощи бизнесу и населению.

В нашей стране тоже были предприняты ряд важных мер по поддержке субъектов предпринимательства. Однако необходимо сказать, что многие действующие законодательные акты в области предпринимательской деятельности, инвестиций и налогообложения были приняты ранее, в более благоприятное время. Теперь с учетом новых вызовов, их неблагоприятных последствий и новых задач необходимо будет принять изменения и дополнения в законодательстве, направленные на повышение деловой активности. С учетом материальных потерь, понесенных бизнесом и населением эти стимулирующие меры, должны быть принципиально новыми и неординарными.

Многие страны мира говорят о второй волне коронавируса. Наблюдается спад экономики во многих странах. Неизвестно сколько продлится пандемия коронавируса, но уже сейчас многие государства мира вынуждены вносить поправки в законодательство в области предпринимательской деятельности с тем, чтобы как-то поддержать и стимулировать предпринимателей. Такие стимулирующие меры должны касаться всех субъектов предпринимательской деятельности, включая микро и малый бизнес, средний и крупный бизнес. Возможно, будут нужны новые налоговые режимы, новые и специальные инвестиционно-налоговые режимы, открытые экономические зоны. Нужны отдельные налоговые режимы для предприятий несырьевого производства. В настоящее время большая нагрузка ложится на государственный бюджет. Многие расходы на поддержку населения и бизнеса осуществляются за счет Национального фонда. Поэтому в будущем Казахстану необходимо изменить инвестиционное и налоговое законодательство для стимулирования частных инвестиций со стороны национальных и иностранных инвесторов.

Многие государства пойдут на беспрецедентные меры по изменению законодательства в области предпринимательства, налогообложения и поощрения инвестиций. В условиях, когда немало бизнесменов обанкротятся, понесут

тяжелые потери, закроются или уменьшат масштабы своего бизнеса перед государствами станет задача стимулировать открытие множества новых рабочих мест, обеспечить работой лиц, потерявших ее вследствие кризиса, обеспечить доходную часть бюджета страны в условиях снижения деловой активности бизнеса и платежеспособного спроса, проблем внешнеторгового и платежного баланса. Сейчас усилия всех стран направлены на борьбу с коронавирусом и социальную помощь населению. Немного позже дадут знать о себе проблемы экономики и бюджета.

Какие это могут быть меры по стимулированию экономической активности? Однозначно это снижение налогов и налоговые льготы, сокращение расходов на ряд государственных программ и национальных проектов, за исключением социальной сферы. Выиграют те государства, которые первыми пойдут на это. В ряде стран СНГ могут пойти по проторенному и проверенному пути – повышение государственных расходов, реализация новых государственных программ и проектов по стимулированию бизнеса. Однако этот путь не совсем подходит в нынешних условиях. Такой подход и раньше не приносил ожидаемого результата. Падение цен на нефть в марте 2020 г. красноречиво показало несостоятельность такого подхода. Ранее существовавшие во многих сырьевых экономиках государственные программы по кредитованию экономики не показали того защитного эффекта, которого от них ждали в тяжелой экономической ситуации. Наоборот, многие из тех, кто раньше получал государственную помощь в тех или иных странах снова стали просить государство о финансовой поддержке. Думается, что будет правильным не столько оказание масштабной финансовой поддержки ряду субъектов предпринимательства, а формирование нового, более благоприятного бизнес-климата и инвестиционного климата, масштабное смягчение налогового бремени и администрирования субъектов предпринимательской деятельности. Это должно быть совершенно иное правовое регулирование предпринимательской деятельности, новая правовая база для нового экономического курса, способная обеспечить значительный экономический рост страны. В свое время в Грузии снизили налоги почти на 60%, и при этом собираемость налогов увеличилась во много раз.¹ Таким образом, государство может успешно бороться с теневой экономикой и пополнять бюджет. Антикризисные планы не должны подразумевать увеличение налогов, очередное перекалывание проблем на субъекты предпринимательства. Необходимо всемерно поддержать бизнес, удовлетворить практически все запросы предпринимателей.

¹Саакашвили выступил в Джорджтаунском университете в США. // URL: <https://sputnik-georgia.ru/video/20120205/214658611.html>

Сохранение действующих субъектов предпринимательства позволит сохранить экономику и обеспечит быстрый рост по окончании пандемии коронавируса.

После разрешения проблем с коронавирусом многие страны будут вынуждены решать свои прежние и новые экономические проблемы. Проблемы экономики Казахстана вполне разрешимы и страна может добиться высоких темпов экономического роста. В мире не так много стран, у которых имеется такой большой экономический потенциал как у Казахстана. В первую очередь сейчас нужно будет поддерживать население страны, оказать ему необходимую помощь, особенно помочь с трудоустройством тем, кто остался без работы. Также важно помочь сельскому хозяйству, строительной индустрии. Помощь сельскому хозяйству необходима по той причине, что карантинные меры из-за коронавируса пришлось на период весенних сельскохозяйственных работ. Также надо учитывать, что помощь сельскому хозяйству – это помощь почти половине населения страны проживающему в сельской местности. Строительство новых объектов социальной сферы, школ, больниц и жилья может некоторым образом поддерживать экономический рост, если законодательно обязать использовать материалы казахстанского производства. Вопрос лишь в подходе. Предоставление помощи, льгот и преференций субъектам предпринимательства надо по возможности увязывать с вопросами импортозамещения, казахстанского содержания, расширением участия частных предприятий в обрабатывающей сфере. Надо задействовать в полной мере потенциал казахстанских и иностранных инвесторов. Надо создать еще более благоприятные возможности для проявления населением предпринимательской и инвестиционной инициативы.

Для инвестиционной привлекательности страны наряду с гарантиями прав инвесторов важную роль играют инвестиционные налоговые преференции. Налоговым кодексом РК предусматриваются различные инвестиционные налоговые преференции, которые применяются по выбору налогоплательщика и заключаются в отнесении на вычеты стоимости объектов преференций.¹ Однако думается, что в условиях нынешних проблем этого мало. В этих условиях возрастает роль инвестиций. Государство должно пойти на беспрецедентное поощрение частных инвестиций в производство, создание еще более благоприятного инвестиционного климата для развития экономики и стимулирование инвестиций в создание новых, расширение и обновление действующих производств с

применением современных технологий. Россия уже начала предпринимать новые шаги по стимулированию инвестиций. В начале апреля 2020 года Президент России В. Путин подписал новый закон о защите и поощрении капиталовложений. Цель закона — создание «предсказуемых и благоприятных условий» для инвестиционных проектов, а также для ведения бизнеса. Он действует в отношении компаний, которые заключили с государством договоры на реализацию отдельного инвестиционного проекта. Их инвестиции в сфере культуры и спорта должны превышать 250 млн руб., в обрабатывающем производстве — 1,5 млрд. В других сферах — 5 млрд рублей.² Чтобы быть более привлекательными для потенциальных российских и иностранных инвесторов, а также не допустить ухода потенциальных казахстанских инвесторов в другие страны, нашей стране необходимо значительно снизить порог получения инвестиционных льгот и дать наилучшие инвестиционные преференции в сфере производства, чем во многих других промышленно развитых странах.

Государственная поддержка инвестиций заключается в предоставлении государственных преференций. Создание благоприятного общего бизнес-климата и инвестиционного климата должно обеспечить экономический рост и диверсификацию экономики. Однако в настоящее время, когда появляются новые внешние и внутренние вызовы мы пока не наблюдаем серьезных прорывов в области привлечения инвестиций, структурных изменений в экономике. Причинами этого являются недостатки в области предоставления инвестиционных и налоговых преференций. Наше законодательство в этой области носит схожий характер со многими странами. А чтобы выйти на лидирующие позиции Казахстану необходимо предложить что-то большее, а именно такие преференции, которых нет у большинства стран.

Для любого инвестора, в первую очередь иностранного инвестора, важно многое, особенно гарантии и преференции. Без законодательно установленных гарантий и привлекательных преференций не может быть и речи об инвестировании. Для того чтобы стимулировать частный бизнес делать инвестиции в производство, в создание экспортно-ориентированных предприятий необходимые неординарные преференции. Ранее принятое и действующее инвестиционное и налоговое законодательство позволяло и позволяет инвесторам возратить за счет преференций только вложенные средства. Теперь предпринимателям нужно нечто значительно большее, например, налоговые преференции, предусматривающие возмож-

¹ Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» // Вестник Парламента РК, 2017 год, декабрь, №№ 22-II (а), 22-II (б) (2744), ст. 107.

² Путин подписал закон о защите и поощрении инвестиций в России. // URL: <https://www.rbc.ru/finances/01/04/2020/5e847bdd9a79475ae619b811>

ность вернуть 3-5 раз все инвестиции в производство. Стимул в виде неприменения налогообложения до трехкратного возврата инвестиций можно будет применять к производителям, насыщающим необходимыми товарами внутренний рынок, занимающимся импортозамещением. Пятикратный возврат инвестиций без налогообложения можно применять к экспортно-ориентированным производствам, увязать со степенью локализации производства, казахстанского содержания в выпускаемой продукции, трудоустройством граждан РК. Если только после таких преференций к инвесторам будут применяться все налоги, то такой стимул увеличить богатство в несколько раз заставит предпринимателей заняться производством, активно осваивать внешние рынки сбыта. Подобные стимулы подвинут предпринимателей на активное участие в диверсификации экономики, вызовут большой мультипликационный эффект, за счет которого и выиграет страна. Возможность в несколько раз увеличить свой капитал будет стимулировать предпринимателей на инвестирование в сферу несырьевого производства.

Такая мера как применение налогообложения к инвесторам после 3-5 кратного возврата инвестиций будет способствовать решению нескольких задач: стимулирует рост ВВП; обеспечит рост производства промышленных товаров, простых товаров для населения; сделает экономику нашей страны экспортно-ориентированной; даст новые рабочие места; будет иметь большой мультипликационный эффект, многие иные предприятия будут взаимодействовать с такими инвесторами; желание инвесторов побыстрее получить гарантированную прибыль, вернуть вложенные инвестиции будет способствовать росту производительности труда; будут обновлены средства производства.

Снижение порогов для получения инвестиционных льгот также представляется актуальным. В посткризисный период в плане привлечения инвестиций Казахстану придется конкурировать со многими странами, пережившими спад экономики. Нормы действующего законодательства не смогли обеспечить мощный приток инвестиций в обрабатывающие отрасли, не способствовали построению несырьевой экспортно-ориентированной экономики. Поэтому необходимость поправок в предпринимательское, налоговое и инвестиционное законодательство давно уже назрела.

Кроме того, необходимо снять барьеры перед малым и средним бизнесом в плане получения инвестиционных преференций. Пока же согласно нормам Предпринимательского кодекса РК по инвестиционному проекту предоставляются следующие виды инвестиционных преференций: освобождение от обложения таможенными пошлинами и НДС на импорт; государственные

натурные гранты. По инвестиционному приоритетному проекту предоставляются следующие виды инвестиционных преференций: преференции по налогам; инвестиционная субсидия. Под инвестиционным приоритетным проектом понимается инвестиционный проект:

- по созданию новых производств, предусматривающий осуществление инвестиций в строительство новых производственных объектов в размере не менее двухмиллионнократного МРП;

- по расширению и (или) обновлению действующих производств, предусматривающий осуществление инвестиций в размере не менее пятимиллионнократного МРП.

Надо сказать, что большинство потенциальных инвесторов — это обычные отечественные предприниматели, не способные вложить в качестве инвестиций такие огромные средства как 2 млн. МРП (критерий инвестиционного приоритетного проекта). Поэтому следовало бы предусмотреть дополнительные меры по стимулированию их участия в обрабатывающей сфере. Пока что мы законодательно особо не поддерживаем инвестиционную инициативу малого бизнеса. Именно инвестиции со стороны отечественного малого и среднего бизнеса будут в значительной мере способствовать улучшению макроэкономических показателей, обеспечат стабильность экономического развития. Еще одним преимуществом отечественных инвестиций со стороны малого и среднего бизнеса является то, что они как правило вкладываются в реальный сектор экономики, обеспечивают подушку безопасности нашей экономике. Это выгодно отличает их от спекулятивных иностранных инвестиций. Для субъектов малого и среднего должен быть более приемлемый критерий, дающий право получать налоговые инвестиционные преференции, например, вложение инвестиций в обрабатывающую сферу в размере от 100-400 млн. тенге. Промышленный рост и развитие экспорта могли бы обеспечить многие малые предприятия, если законодательно закрепить налоговые преференции для малых промышленных и экспортно-ориентированных предприятий, выпускающих готовую, переработанную продукцию. Сейчас критерием получения инвестиционных преференций является сумма инвестиций. На самом деле, если что-то мы хотим изменить в экономике, решающим критерием для получения инвестиционных преференций должно быть осуществление деятельности в обрабатывающей сфере и экспорт значительной части несырьевой продукции. К компаниям-экспортерам несырьевой продукции можно применять регрессивную шкалу налогообложения в зависимости от объемов экспорта выпускаемой продукции. Чем больше предприятия будут выпускать, и экспортировать

несырьевой продукции, тем меньше налогов они должны платить.

Гл. 25. Предпринимательского кодекса РК регулирует вопросы государственной поддержки инвестиционной деятельности. Однако на наш взгляд в этой главе ряд норм все же ограничивают инвестиционную инициативу малого и среднего бизнеса. В Предпринимательском кодексе есть немало норм, создающих более благоприятные условия для крупного бизнеса, чем для малого и среднего. На наш взгляд все это нарушает принцип равенства субъектов предпринимательства. Ст. 274 Предпринимательского кодекса РК определяет, что под крупным инвестором понимается физическое или юридическое лицо, осуществляющее инвестиции в Республике Казахстан в размере не менее двухмиллионнократного размера МРП.¹ Соответственно ряд малых и средних предприятий, решившихся на инвестирование в бизнес более скромные суммы, могут не надеяться на инвестиционные преференции. Подобные ограничения не поощряют инвестиционные проекты малого и среднего бизнеса, особенно за счет собственных средств. Государством должно быть предусмотрена возможность налогового стимулирования инвестирования субъектами МСБ собственных средств. Именно законодательное закрепление такой налоговой преференции как возможность несколько раз вернуть вложенные инвестиции может обеспечить резкий рост обрабатывающей промышленности и всех категорий субъектов предпринимательства.

На заседании правительства РК 24 января 2020 г. Президент РК отметил, что темпы возврата капитала в страны инвесторов сильно превышают темпы инвестирования в РК.² В условиях нарастания экономических проблем в мире это становится очень большой проблемой для экономики и требует законодательного разрешения. Ст. 277 Предпринимательского кодекса РК закрепляет гарантии использования доходов. Инвесторы вправе по своему усмотрению использовать доходы, полученные от своей деятельности, после уплаты налогов и других обязательных платежей. Закрепляя гарантии использования инвесторами своих доходов Казахстан должен заинтересовать инвесторов новыми предложениями и преференциями, чтобы инвесторы вкладывали полученные доходы обратно в экономику нашей страны. В настоящее время в нашем налоговом и инвестиционном законодательстве не наблюдается таких норм. Налоговое законодательство должно быть еще более привлекательным при реинвестировании прибыли иностранных инвесторов в промышленный сектор экономики Казахстана. В период

начала рыночных реформ Китай в своем законодательстве предусматривал множество льгот для того, чтобы заинтересовать инвесторов реинвестировать свою прибыль обратно в экономику этой страны.

Обеспечение экономического роста возможно через принятие законодательных мер, качественное изменение правового поля для предпринимателей и инвесторов. Только законодательно закрепленные повышенные экономические стимулы и налоговые преференции способны обеспечить рост экономики страны, дать развитие экспортно-ориентированных производств. Пока что в действующем законодательстве нет серьезных положений по стимулированию обрабатывающей промышленности и несырьевого экспорта. В условиях сильной конкуренции в мировой экономике основной упор при развитии инвестиционного климата должен делаться на стимулирование отечественных товаропроизводителей и рост покупательской способности населения.

Для обеспечения экономического роста нужно немного. В первую очередь, нужно чтобы население страны и предприниматели поверили в возможность создания идеального бизнес-климата, правовой защиты бизнеса. Если нет коррупции, нет никаких административных барьеров бизнесу, нет рейдерства, действует справедливый суд, существуют приемлемые налоги, минимизировано количество контрольно-надзорных органов и самих проверок бизнеса, основной функцией фискальных органов является содействие бизнесу, то тогда скорее всего бизнес получит серьезное развитие. Необходимо на законодательном уровне максимально оградить сферы государственного управления и государственной службы, экономики и предпринимательства от коррупции. «Исследователи же выявляют целый спектр экономических и социальных сфер, сулящих выгоды, за которые частные предприниматели готовы выложить взятки политикам или бюрократам. В их числе – государственные контракты, закупки, правительственные льготы, налоговые сборы, поступающие в государственную казну, разрешительные функции, правовые и регуляторные процессы и т.д.» [2]. Глава государства в своем Послании в сентябре 2020 г. также указывает на это: «начать следует с наиболее коррупциогенных сфер: архитектурно-строительной деятельности, санэпиднадзора, ветеринарии, сертификации и других. Поручаю в течение следующего года разработать новую нормативно-правовую базу деятельности МСБ» [1]. Также Президент Республики говорит о необходимости принятия законопроекта о восстановлении экономическо-

¹ Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.11.2019 г.) // «Казахстанская правда» от 3 ноября 2015 г. № 210 (28086).

² Расширенное заседание правительства РК. Текстовая трансляция // URL: <https://www.zakon.kz/5004097-rasshirennoe-zasedanie-pravitelstva-rk.html>

го роста. Стране нужны законодательные акты, направленные на обеспечение экономического роста через максимальную свободу, поддержку и защиту предпринимательства. Думается, что необходимо по-новому прописать полномочия многих уполномоченных и контрольно-надзорных органов в сфере бизнеса. Реализацией обеспечения экономического роста должно заниматься население и предприниматели страны. Государственные органы должны обеспечить их эффективной законодательной базой, благоприятным бизнес климатом и инвестиционным климатом. Государство должно выполнять роль сервиса. Государство не должно взваливать на себя решение всех проблем экономического роста. В развитых странах эти проблемы решаются в основном предпринимателями, частным сектором.

Относительно финансовой поддержки субъектов предпринимательства можно сказать, что такая поддержка должна быть, но она должна быть целевой. Должна быть не просто трата бюджетных средств ради траты, это должно быть увязано с развитием отечественного несырьевого производства, обрабатывающей промышленности, обязательствами бизнеса по направлению полученной прибыли на расширение. Особого внимания к себе требует именно поощрение инвестиций в экспортно-ориентированные предприятия. Соседний Китай смог стать второй экономикой мира, переориентировав свою экономику на экспорт, сделав почти все население и все предприятия мира потребителями своей продукции.

Как отмечает А.Н. Ксембаева оптимальный инвестиционный климат в стране определяется системой следующих показателей: потенциалом рынка страны; обеспеченностью производства природными и трудовыми ресурсами; состоянием и развитием экономических реформ; состоянием законодательной базы в сфере инвестиционной деятельности; характером льгот по налогам; особенностями принятия управленческих решений в государственных органах; уровнем развития рыночной инфраструктуры и валютного рынка; степенью устойчивости банковской системы; состоянием политического климата в стране [3]. Многие из этого уже есть в нашей стране. Остального можно добиться через принятие необходимых поправок в законодательство. Государство, не вкладывая особых средств за счет одного только эффективного правового регулирования может добиться серьезных эко-

номических успехов. Казалось бы, с одной стороны, в Казахстане существует сформировавшееся предпринимательское, налоговое и инвестиционное законодательство. Есть много законов и подзаконных актов, касающихся регулирования и даже поддержки предпринимательской деятельности. Однако они не особо связаны между собой, положения одного нормативного акта не вытекают из положений другого нормативного акта. Каждый по отдельности и даже все вместе не оказывают необходимого стимулирующего эффекта на экономический рост. Поэтому Казахстану нужно обратить внимание на законодательство других стран, которые добились больших экономических успехов. Экономический потенциал, имеющийся у Казахстана, позволяет добиваться двухзначных темпов роста ВВП. Для этого необходима реформа законодательства в сфере предпринимательской деятельности, налогообложения, инвестиций и таможенного дела. Каждый нормативно-правовой акт должен иметь своей целью обеспечение благоприятного бизнес-климата. Должны быть расширены границы свободы предпринимательства, усилена роль объединений предпринимателей в области подготовки проектов законов, касающихся предпринимательской деятельности. Главным критерием при принятии законов и подзаконных актов в сфере предпринимательской деятельности должны быть их нацеленность на обеспечение экономического роста и благоприятного бизнес-климата.

Заключение

За годы независимости органами государственной власти и управления проводилась и проводится очень большая работа по обеспечению экономического роста. В настоящее время страна обладает достаточно большим экономическим потенциалом, который является экономической основой нашей государственности. Современные вызовы требуют изменений в законодательстве, регулирующем экономическую деятельность. Новые законодательные акты РК должны отвечать одному критерию – обеспечению экономического роста. Затронутые в статье проблемы и пути их решения могут полезны в ходе формирования новых законодательных актов, направленных на совершенствование бизнес-климата и инвестиционного климата в нашей стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Казахстан в новой реальности: время действий». Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. // «Казахстанская правда» от 2 сентября 2020 г.
2. Жетписбаева Б.А., Ильясова Б.К. Правовые меры противодействия коррупции в Республике Казахстан (через призму опыта зарубежных стран). // Наука и жизнь Казахстана. - 2020. - № 9. – С. 44.
3. Ксембаева А.Н. Инвестиционные процессы: вопросы теории, проблемы и перспективы развития в Казахстане. // Вестник Инновационного Евразийского университета. 2011. № 4. – С. 99.

БАЖАЙ ХУАНДАГ,

PhD докторанты,

Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
E-mail: huandagbazhay@gmail.com

ЛАВНИЧАК АРТУР,

Ғылыми жетекші, заң ғылымдарының докторы,
конституциялық құқық кафедрасы,
Вроцлав университеті,
Вроцлав, Польша,
E-mail: artur.lawniczak@uwr.edu.pl

1991 ЖЫЛДАН 1993 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТИЛЕРІ

Аннотация. Мақалада демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет орнықтыруға біржола бет бұрып, тәуелсіз мемлекет ретінде құқықтық мемлекет қалыптастыру мақсатын берік ұстанған Қазақстанның 1991 жылдан 1993 жылдар аралығындағы саяси бет-бейнесіне ғылыми-құқықтық талдау жасалған.

Түйінді сөздер: тәуелсіздік, мемлекет, реформа, құқық, конституциялық даму.

Аннотация. В статье проанализирован научно-правовой аспект политической деятельности Казахстана с 1991 по 1993 годы, ставший окончательным шагом к построению демократического, правового и социального государства и прочно придерживающийся цели формирования правового государства как независимого государства.

Ключевые слова: независимость, государство, реформа, право, конституционное развитие.

Summary. The article provides a scientific and legal analysis of the political image of Kazakhstan from 1991 to 1993, which focused on the establishment of a democratic, legal and social state and the establishment of the rule of law as an independent state.

Keywords: independence, state, reform, law, constitutional development.

XX ғасырдағы ең ірі геосаяси оқиғаның туындауына Кеңес Одағы империясының ыдырауы әсер етті. Кеңес Одағының ыдырауының нәтижесінде пайда болған тәуелсіз мемлекеттердің қатарында өз ірге тасын қалаған Қазақстан Республикасының бұдан кейінгі қалыптасуы мен дамуы Еуразия құрлығындағы саяси картаны өзгертуі, әлем елдеріне танылуына жол ашты. Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет ретінде орнығуы Республиканың конституциялық дамуын көрсетеді. Конституциялық реформа тұрақты болып тұратын құбылыс. Қазақстан Республикасындағы көпқырлы қоғамдық және мемлекеттік өзгерістер конституциялық заңнамаларды қарқынды дамытуға ықпал ететіндігі, бұл өз кезегінде конституциялық заңнамалардың дамуына жол ашады. Қазіргі кезде ұлттық құқықтық жүйені қалыптастыру процесстері жүріп жатыр және осыған қатысты, әсіресе Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының 1991 жылдан 1993 жылға дейінгі кезеңдерін кешенді әрі салыстырмалы құқықтық аспектісі тұрғыдан зерттеу негізінде ғылыми тұжырымдарды жасау өзекті болып табылады.

1991 жылдан 1993 жылға дейінгі кезеңдегі Қазақстан Республикасының конституциялық

реформасының құқықтық мемлекет қалыптасуындағы маңызды аспектілерін ғылыми тұрғыдан саралай отырып, Қазақстан Республикасының саяси тарихындағы орнын ашып көрсету жұмыстың негізгі мақсатын айқындайды.

Зерттеудің мақсаттары өз алдына мынадай міндеттерді қояды: Қазақстан Республикасының Конституциялық дамуындағы ерекше орны бар 1991 жылдан 1993 жылға дейінгі кезеңдерін тарихи және теориялық құқықтық тұрғыдан қарастыру; 1991 жыл 10 желтоқсандағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын ауыстыру туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республиканың Заңы мен 1991 жылдың 16 желтоқсандағы «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» Заңының мәтіндеріне мұқият талдау жасау, олардың мазмұндарындағы ресми құқықтық, саяси-құқықтық, рухани, адамгершілік, азаматтық, демократиялық құндылықтарды арнайы қарастыру. Конституциялық реформалардың құқықтық сабақтастығына ғылыми тұрғыдан талдау жасау; конституциялық дамудың жетістіктерін бағалай отырып, болашағына ғылыми болжам жасау.

Сондықтан зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қол жеткізу жо-

лындағы конституциялық-құқықтық қатынастарын қарастырамыз.

Зерттеудің әдіснамалық негізі болып диалектика зерттелетін құбылыстардың таным теориясы мен әдісі ретінде, қоғамдағы күшті өзгерістерді теріске шығаруға негізделген тарихи-эволюциялық тәсіл, сондай-ақ арнайы ғылыми әдістер: логикалық-теориялық, тарихи-генетикалық, салыстырмалы (компаративтік) және құрылымдық-жүйелілік және т.б. сондай ақ белгілі ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі зерттелетін кезеңге қатысты ғылыми тұжырымдары мен талдауларының маңызы ерекше болып табылады.

Қазақстан Республикасының конституциялық дамуын ғылыми тұрғыдан зерттеуде өзіндік үлесін қосқан ғалымдардың еңбектеріне тиісінше назар аудара отырып, тақырып бойынша көзделген зерттеу кезеңіне сәйкес (1991-1993 жылдар аралығы), Қазақстан Республикасының конституциялық даму кезеңдеріне қатысты тұжырымдар мен қабылданған құқықтық нормаларды салыстырмалы тұрғыдан қарастырып көрейік. Қазақстан Республикасында конституциялық заңнамалардың дамуында ерекше орны бар 1991-жылдың 10-желтоқсан айында қабылданған «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы тарихи тұрғыдан да, құқықтық тұрғыдан да екінші бір жаңа кезеңнің басталғандығымен ерекшеленеді.

1991 жылдың 10 желтоқсандағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын ауыстыру туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республиканың Заңы негізінде Қазақ КСР-ы Жоғары Кеңесі республиканың көп ұлтты халқының өзін өзі басқару қағидаттарына, адам бостандықтары мен құқықтарының мызғымастығына, қоғамның саяси және экономикалық, сондай ақ идеологиялық әр алуандығына тікелей негізделген демократиялық, бейбітшілікті қалайтын, тәуелсіз құқықтық мемлекет орнатуға бастаған қадамдарын негізге ала отырып, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын Қазақстан Республикасы ретінде өзгерту туралы қаулы қабылдады [1]. Аталған құжатта Қазақ КСР Негізгі Заңына, Қазақ КСР-ның мемлекеттік Егемендігі туралы декларациясына, Қазақ КСР Заңдарына, сол сияқты Қазақ КСР мемлекеттік органдарының тиісті актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізілсін делінген болатын. Осының негізінде Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Қазақстан Республикасы деп өзгертілді. Бұл Заң турасында Ф.Сапарғалиев: «Конституциялық заңнаманың орнықтырылуының екінші кезеңі Қазақстан Республикасы 1991 жылдың 10 желтоқсанындағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы» Заңынан бастау алатындығын айта отырып, аталған заңға өзі құқықтық тұрғыдан бағасын берген болатын. Ғалымның көзқарасы бойынша: заң өз кезеңінде

конституциялық деп аталмағанымен, Қазақ КСР Конституциясына және мемлекеттік егемендік туралы декларациясына тікелей өзгерістер енгізгендіктен, ол іс жүзінде конституциялық заңнамалармен теңестірілді. Осы заңның мәні ретінде мемлекеттік ұйымдардың идеологиялық негізі Республикалық атауынан бір жола тазартылды. Екіншіден, барлық халықтың өзін өзі саяси тануы Республиканың көп ұлтты халқының «өзін өзі тану қағидаттарына негізделген демократиялық, отан сүйгіш, тәуелсіз құқықтық мемлекет орнату мақсатына байланысты Қазақ КСР-ы атауы Қазақстан Республикасы деп аталды. Бұнда ұлттың өзін өзі тануы мүлдем айтылмайды. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы 1991 жылдың 10-желтоқсанындағы Қазақ КСР-ы заңының 2-бабын ресми түсіндіру туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1992 жылғы 14 қаңтардағы №1121-XII қаулысы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы 1991 жылдың 10 желтоқсанындағы Қазақ КСР-ы заңының 2-бабы 1991 жылдың 10 желтоқсанынан кейін қабылданған заң актілеріне қолданылатын болып белгіленсін деп түсіндірілген болатын.

Дегенмен, таңқаларлығы бұл идеяның 1991 жылдың 16 желтоқсан айында небары алты күннен соң қабылданған «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» Заңында ескерілмеді. Мемлекеттің тәуелсіздік туралы Заңында Жоғары Кеңестің «Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, қазақ ұлтының өзін өзі тану құқығын сендіре отырып, ... Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін жариялайтыны айтылды», деген еді [Сапарғалиев Ф., 2004, 61 б.].

1991 жылы 16 желтоқсанында Республиканың Жоғары Кеңесі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңын қабылдады [3]. Зиманов С.З., Сапарғалиев Ф., Сартанов С. Сияқты ҚР ҰҒА академиктері «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң мәтінін даярлауда негізгі авторлар ретінде білеміз. Осы конституциялық заңның негізінде тәуелсіздік алғаш рет жарияланды. Заңда тәуелсіз мемлекетке тән элементтер ретінде бір тұтас азаматтық және аумақтық дербестік, тәуелсіз мемлекеттің мәртебесіне сай дербес экономикалық жүйе, мемлекеттік органдарының дербес жүйесі, мемлекеттік жеке Қарулы Күшінің құрылуы және тағы басқа элементтерді атауға болады [3]. Бұл заң турасында, з.ғ.д., Профессор С.К. Амандықова 1993 жылы Конституция қабылданғанға дейін жаңа мемлекеттің, жаңа Республиканың пайда болғанын дәлелдейтін заңды құжат екенін айта келіп, негізінде бұл заң 1990 жылғы қабылданған Декларацияға енгізілген жаңартулардың барлығын қамтыды дейді [Амандықова С.К., 2002, с. 16].

Ал, Қазақстан Республикасында конституциялық заңнаманың дамуы атты еңбекте З.Ж. Кенжалиев пен В.А. Кимнің пікірлері: «Қазақстан Республикасы бұған дейін ешқашан экономикалық, қаржылық, саяси және т.б. факторлармен қамтамасыз етілген егемендікке ие болған емес. Ешқашан қазақ мемлекеті бүкіл әлемге қазақ ұлтының тарихи-тектік аумағы бұдан былай қол сұғылмайтындығын, жаулап алынбайтындығын жария еткен емес, Бүкіл Қазақстан халқының мемлекеті болған, қазақ ұлты негізін құраған Қазақ мемлекеті жаңа түрде, қазіргі заманғы деңгейде, ішкі тұрақтылығы мен әлемдік қауымдастықтың толық құқылы мүшесі ретінде қайта жаңғырды», деп тұжырым келтіреді [Кенжалиев З.Ж., Ким В.А., 2008, 25 б.].

«Мемлекеттің тәуелсіздігі туралы» заңның мәтінінің әр тарауына нақтырақ тоқтала отырып, талдау жасау маңызды болмақ;

Ең әуелі заңның кіріспесіндегі: «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, адам хұқыларының жалпыға бірдей Декларациясында, халықаралық хұқықтың жалпы жұрт таныған өзге де нормаларында баянды етілген жеке адамның хұқылары мен бостандықтарының үстемдігін мойындай отырып, қазақ ұлтының өзін-өзі билеу хұқын растай отырып, азаматтық қоғам және хұқылық мемлекет құруға бел байлағандығын басшылыққа ала отырып, бейбітшілік сүйгіш сыртқы саясат жүргізе отырып, ядролық қаруды таратпау принципі мен қарусыздану процесіне адалдығын мәлімдей отырып, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін салтанатты түрде жариялайды», -деген ұстанымды адал орындап, құқықтық мемлекет құра отырып, бүгінгі деңгейге қол жеткізуіміз сол кездегі қабылданған аса ірі саяси-құқықтық шешімдер мен құқықтық реформалардың Тәуелсіз Қазақстан Республикасының конституциялық дамуында ерекше орны бар екендігін айқын көрсетеді.

Тарихи-құқықтық маңызы бар құжаттың алғашқы тарауындағы: «Қазақстан Республикасы – тәуелсіз мемлекет» деген бөліміндегі нормаларына назар аударып көрейік:

«1-бап. Қазақстан Республикасы – тәуелсіз, демократиялық және құқылық мемлекет. Ол өз территориясында өкімет билігін толық иеленеді, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізеді.

2-бап. Қазақстан Республикасы барлық мемлекеттер мен өзара қатынасын халықаралық құқық принциптері бойынша құрады.

3-бап. Өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін басқа мемлекеттер тануы үшін Қазақстан Республикасы ашық.

4-бап. Қазақстан Республикасының бүкіл территориясында Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары, сондай-ақ ол таныған халықаралық құқық нормалары қолданылады.

5-бап. Қазақстан Республикасының территориясы қазіргі шекараларында біртұтас, бөлінбейтін және қол сұғуға болмайтын территория болып табылады», -деп тұжырымдалған. Осы принциптер негізінде тарихта алғаш рет Қазақстан Республикасы өзін тәуелсіз құқықтық мемлекет ретінде, өз территориясында өкімет билігін толық иеленетіндігін, өзінің сыртқы және ішкі саясатын дербес жүргізетін, демократиялық, басқа мемлекеттермен өз ара қатынастарында жұрт таныған халықаралық құқық қағидаттарына толығымен сүйенетін, мемлекеттік тәуелсіздігін басқа мемлекеттер толық тануы үшін есігі әрқашан ашық екенін жариялаған болатын. Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарының, олар арқылы танылған халықаралық құқықтың нормалары Республиканың барлық кеңістігінде қолданылатындығы айтылады, сондай-ақ аумағы мемлекет шекарасында бөлінбейтін біртұтас және қол сұғылмайтындығы көрсетілген.

«Қазақстан Республикасының халқы мен азаматы» мәселесіне арналған екінші тараудағы нормаларда тарихи тағдырының ортақтастығы қазақ ұлтымен біріктірген Қазақстан Республикасының барлық ұлттарының азаматтары Қазақстанның біртұтас халқын құрайтындығы, халық мемлекеттік биліктің қайнар көзі болып табылатындығы, олардың мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асыру мүмкіндіктері құқықтық тұрғыдан реттеле отырып, құқықтары мен міндеттері айқындалған (6-бап). Ең бір басты ерекшелігі – Қазақстан Республикасының өз азаматтығының бар болуы. Азаматтық мәселесіне қатысты басқа мемлекеттерде тұратын, кезінде Республика аумағын тастап шығуға мәжбүр болған барлық қазақтардың өмір сүріп жатқан мемлекеттерінің заңдарына қайшы келмейтін болса, сол мемлекеттердің азаматтығымен бірге Қазақстан азаматтығын алу құқығын тануы еді (7-бап). Сонымен қоса, жаппай қуғын-сүргін, күштеп ұжымдастыру кезінде, адамгершілік құндылықтарға жат өзге де саяси мақсаттар негізінде Республика аумағынан еріксіз кетуге мәжбүр болған адамдардың және олардың ұрпақтарының, сондай ақ бұрынғы одақтас республикалар территориясында өмір сүріп жатқан қазақ диаспораларының тәуелсіз Қазақстан территориясына оралуына жағдай жасауды, қазақ ұлтының және Қазақстанда тұрып жатқан басқа ұлттар өкілдерінің мәдениетін, дәстүрі мен салтын, тілін дамыту, ұлттық қадір-қасиетін нығайтуы мемлекеттің аса маңызды міндеттері болып саналды (8-бапта). Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңының 7 және 8-баптарындағы нормаларды конституциялық-құқықтық тұрғыдан реттеудің әлі де жетілдіруді қажет ететін, бүгінгі тіпті болашақта да өзектілігін жоймайтын мәселелер екендігі күннен-күнге мойындала түсуде. Олай дейтініміз, әсіресе бұ-

рынғы одақтас республикалар территориясында өмір сүріп жатқан қазақ диаспораларын Қазақстан территориясына оралуына жағдай жасауды, елге оралған қандас ағайындарды азаматтықпен қамтамасыз етуге қатысты кешенді әрі ғылыми зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелер бар екендігі айқындалуда. Мәселен, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтеріне сәйкес Қазақстан Республикасына 1991 жылмен 2019 жыл аралығында 304 839 отбасы немесе 1 042 589 адам тарихи отанына қайтып оралман мәртебесін алды (олардың ішінде еңбекке жарамды жастағлары – 56,3%, 18 жасқа дейінгі балалар – 39%, зейнет жасындағылар – 4,7% құраған. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының мәліметтері бойынша, Қазақстаннан тысқары 43 елде өмір сүріп жатқан 5 000 000-нан астам қазақ диаспорасының өкілдері құрайды. 1991-жылмен салыстырғанда әсіресе соңғы жылдары тарихи отанына оралушылар қарқыны тым саябырлап кетуі алаңдатарлық жағдай болып отыр. Осы тұрғыда Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 23 маусым айындағы V Дүниежүзі қазақтарының құрылтайында Қазақстан Республикасының Үкіметіне берген тапсырмасы негізінде «Қазақ диаспорасын мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заң жобасының Тұжырымдамасы әзірленуде. Сондай-ақ Тұңғыш Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 23 маусым айындағы V Дүниежүзі қазақтарының құрылтайында берген тапсырмаларын орындау мақсатында қабылданған: «Отандастар қоры» коммерциялық емес акционерлік қоғамын құру туралы 2017 жылғы 13 қазандағы № 644 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы («Отандастар қоры» коммерциялық емес акционерлік қоғамының басты мақсаты шетелдегі және Қазақстан Республикасына келген этникалық қазақтарға қолдау көрсету болып табылады) [6] мен «Шетелдегі этникалық қазақтарды қолдау жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 18 мамырдағы № 280 қаулысы [7] сияқты құжаттардың маңыздылығы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Конституциялық Заңның 7 және 8-ші баптарындағы нормалардың орындалу барысының қазіргі және алдағы жағдайларын көрсетеді.

«Республика Республикасының мемлекеттік өкімет органдары» тарауында Қазақстан Республикасының мемлекеттік өкімет билігі органдарына қатысты 9-баптың нормалары былайша айқындалған:

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік өкімет билігі бұл биліктің заңдық, атқарушы және сот билігі болып бөлінуі принципін басшылыққа ала отырып құрылады және жүзеге асырылады.

Республика халқы атынан сөйлеу хұқы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі мен

Президентіне беріледі». Қазақстан Республикасының мемлекеттік өкімет органдарының құқықтық мәртебелері мен қызмет өкілеттіктері бойынша мемлекеттегі билікті бөлу принципі тағы да нақтылана түскендігі, Республика халқы атынан сөйлеу құқығы Президент пен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесіне берілетіндігі, Заң шығару билігін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі, Сот билігін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты мен Жоғары Арбитраждық Соты атқаратындығы айқындалған. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты Конституцияны сот арқылы қорғайтын жоғары орган ретінде танылатындығы (9, 10-баптарында).

«Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігінің экономикалық негіздері» мәселесіне арналған тарау нормалары сол кезде де, тіпті бүгінгі таңда да аса өзекті мәселе арқауы болып отырған құқықтық қатынастар болып табылатындығы белгілі. 11-баптағы:

«Жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар, экономикалық және ғылым-техникалық потенциал Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігінің негізін құрай отырып, тек қана соның меншігінде болады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет мәртебесіне сай келетін және меншіктің алуан түрлілігіне, барлық формаларының теңдігіне негізделетін экономикалық жүйесі бар.

Қазақстан Республикасы басқа мемлекеттердің, олардың Республика заңдарына сәйкес Республика территориясында шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыратын азаматтары мен ұйымдарының мүліктік хұқыларын қорғауды қамтамасыз етеді», - деген нормалар негізге алына отырып, Қазақстан Республикасының тәуелсіз әрі құқықтық мемлекет мәртебесіне сай келетін меншіктің алуан түрлілігіне, барлық формаларының теңдігіне негізделген дербес экономикалық жүйесін қалыптастыру мәселесі шешілген.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік ұлттық банкісі бар, ол өзінің қаржы-кредит, ақша жүйелерін жасауға қақылы, республикалық салық және кеден жүйесін ұйымдастырады. Қазақстан Республикасы өзінің алтын қорын, алмас және валюта қорларын қалыптастырады», - делінген (12-бап). Осы баптың нормалары кедергісіз жүзеге асырылып, нәтижесінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік ұлттық банкісін, өзінің қаржы-кредит, ақша жүйелерін жасау, республикалық салық және кеден жүйесін ұйымдастыру құқығына қол жеткізе отырып, өзінің алтын қорын, алмас және валюта қорларын қалыптастырды.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңның бесінші тарауы «Қазақстан Республикасы – дүниежүзілік қоғамдастықтың мүшесі» деп жайдан-жай атала салмады. 13-бапта «Қазақстан

Республикасы халықаралық хұқтың субъектісі болып табылады, дипломатиялық және консулдық қауіпсіздік жүйесіне кіруіне және олардың қызметіне қатысуына болады» десе, 14-бабында «Қазақстан Республикасы сыртқы экономикалық қызмет мәселелерін дербес шешеді», - деп анық жазылған. Бұл тараудағы нормалар негізінде Қазақстан Республикасы өзін дүниежүзілік қоғамдастықтың мүшесі тұрғысында халықаралық құқықтың субъектісі болып табылатындығын айқындай отырып, дипломатиялық және консулдық өкілдіктер алмаса алатынын, халықаралық ұйымдарға, ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне кіру, олардың қызметіне қатысу мүмкіндіктері мен өзінің сыртқы экономикалық мәселелерін дербес шеше алатындығы Қазақстан Республикасында конституциялық дамудың басты элементтерін нығайта түскендігінің айғағы болды.

Мемлекеттің тәуелсіздікке қол жеткізуіне қарағанда сол тәуелсіздікті ұстап тұру аса маңызды мәселе екендігі белгілі. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін қорғау» тарауында:

«Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін қорғау және ұлттық мемлекеттігін нығайту жөнінде шаралар қолданады.

15-бапта Республиканың ажырағысыз хұқы болып табылатын мәселелерді шешуге араласудың қандайы болса да оның мемлекеттік тәуелсіздігіне қол сұғушылық деп бағаланады», - десе, 16-бапта «Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын қорғау мақсатында өзінің қарулы күштерін құруға қақылы екендігі тұжырымдалған. Республика өз азаматтарының әскери қызмет атқару тәртібі мен шарттарын дербес белгілейді, өз территориясында әскерлер, қару-жарақ пен техника орналастыру мәселелерін шешеді», - делінген. Яғни, бұл нормаларда Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын қорғау мақсатында өзінің Қарулы күштерін құру мәселесін шеше отырып, Республиканың ажырағысыз хұқы болып табылатын мәселелерді шешуге араласудың қандайы болса да оның мемлекеттік тәуелсіздігіне қол сұғушылық тұрғысынан бағаланатындығы ашық айтылады.

Қорытынды ережелерде: Қазақстан Республикасының өз мемлекеттік символдары – елтаңбасы, жалауы, әнұраны бар екендігі айқындалған (17-бап). Айқындалған мемлекеттік символдарының (елтаңбасы, жалауы, әнұраны) және Қазақстан Республикасының дербес астанасының - Алматы болып айқындалуы Қазақстан Республикасының конституциялық дамуда үлкен белеске қадам жасап, әлем елдері алдында тәуелсіз, демократиялық және құқылық мемлекеттің іргетасын қалай бастағандығын айқын көрсетті.

Жалпы, Заң нормалары адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының, халық аралық құқықтардың жалпы жұрт таныған өзге де

нормаларында баянды етілген жеке адам құқықтары мен бостандықтарының үстемдігін толығымен мойындауы, қазақ ұлтының өзін дербес билеу құқығын жариялап, азаматтық қоғам құра отырып, құқықтық мемлекет құруға бел байлауы, бейбітшілік принциптерін орнатуы, әлемге өзінің ядролық қарудан бас тартуын жариялауы Қазақстан мемлекетінің шынайы тәуелсіз екендігін таныта түсті. Осылайша, Қазақстан әлемдік қауымдастыққа дербес мемлекет ретінде қосылды. Конституциялық заңнаманың дамып қалыптасуының осы кезеңіндегі ерекше атап өтерлік жағдайлар да кездеседі. Ол – КСРО және Қазақ КСР-ның заңнамалары, Қазақ КСР Конституциясының нормалары мемлекеттің тәуелсіздік туралы заңына қайшы келмегендіктен, әрі қарай қолданыла беруі еді. Бұған «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі» туралы Конституциялық Заңының қолданысқа енуі туралы Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің 1991 жылғы 16 желтоқсан айындағы Қаулысы негіз болған еді. Аталмыш құжатта «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі» туралы ҚР Конституциялық Заңы жарияланған сәттен бастап заңды күшіне ентіндігі айтыла отырып, алдағы уақыттарда ҚР-ның тиісті заң актілері мен өзге де нормативтік құжаттары қабылданғанға дейін елдің территориясында бұрынғы КСРО заңдарының нормалары мен КСРО таныған халықаралық құқықтық құжаттары осы Заңға және өзге де Қазақстанның заң актілері мен нормативтік құқықтық актілеріне қайшы келмейтін болса ғана қолданылуы мүмкін екендігі» атап көрсетілген болатын [8].

Бұған мысал ретінде, «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Қазақстан Республикасының 1991-жылдың 20-желтоқсанындағы №1017-ХІІ Конституциялық Заңы КСРО азаматтығын, сол сияқты қос азаматтылықты танымады. Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы заңының 3-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматының да басқа мемлекеттің азаматы болуын танымады [9]. Бұған қатысты З.Ж. Кенжалиев өз еңбегінде Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы заңның 3-бабындағы Қазақстан Республикасының азаматы болу мәселесіне қатысыт пікірінде; «осы заң қолданысқа енгізілген сәтке дейін Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын» деген норманың қателікпен берілгендігін төмендегіше түсіндіреді: «...егер де шет елдердің азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалар аталмыш заң күшіне енген күні, яғни 1992 жылдың 1 наурызында Қазақстанда тұрақты тұрып келген жағдайда осы адамдар Қазақстан азаматы болып танылатын болды», деген қисынды дәйек келтіреді [Кенжалиев З.Ж., Ким В.А., 2008, 32 б.]. «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңына сәйкес бір азаматтық қағидаты бекітілді. Яғни, Қазақстан Республикасының азаматтары

болып табылатын тұлғалар өзге мемлекеттердің азаматы болып танылмайтын болды. Бірақ Қазақстанды мәжбүрлі түрде тастап кеткен қазақтарға айрықша құқықтық артықшылықтар берілді, яғни олар өздері тұратын мемлекеттің заңдарына қайшы келмесе, өздері тұратын мемлекеттің азаматтығын сақтай отырып, Қазақстан Республикасының азаматтығын алу мүмкіндігіне ие болды. Сонымен қатар тұрақты азаматтық принципі, азаматтықты қабылдау жолдарына қарамастан, Қазақстан азаматтығының теңдік принципі, азаматтыққа қатысты мәселелерді шешу кезінде мемлекет мүддесін қорғау принципі, халықаралық келісім шарттардың республикалық актілерден басымдылығы принциптері бекітілді. Жалпы Қазақстан Республикасының конституциялық дамуында «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңының орны ерекше екендігі осының айғағы. Олай дейтініміз, Қазақстан Республикасында биліктің бірден-бір қайнар көзі - тек қана «халық» болатын болса, сол халықты құрайтын әрбір азаматтың конституциялық құқықтық мәртебесі, әлем елдері алдындағы Қазақстан Республикасының беделін, яғни тәуелсіз, демократиялық, құқықтық мемлекет қалыптастыруындағы орнын айқындап берді. Сапарғалиев азаматтық ұғымын былайша түсіндіреді: «Қазақстан Республикасының заңдары азаматтықты азаматтардың жиынтығы арқылы емес, әр жеке адам бойынша белгілейді. Қазақстан Республикасының азаматтығына адамның мемлекетпен арасындағы өзара құқықтар мен бостандықтар жиынтығын білдіретін тұрақты саяси-құқықтық байланыс ұғынылады» [Сапарғалиев Ғ., 2004, 82 б.].

Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы заңнамасы қандай азаматтардың Қазақстан Республикасы азаматы болып табылатынын, олардың құқықтық мәртебелерін, олардың азаматтық қабылдау және тоқтату тәртіптерін, ата аналарының азаматтығы өзгерген не бала асырап алған жағдайлардағы асырап алынған балалардың азаматтығын, азаматтық сұрақтарға қатысы бар мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін, азаматтыққа қатысты арыздар мен өтініштер және ұсынымдарды қарау, шешімдер қабылдау, қабылданған шешімдердің орындалу тәртібін, азаматтық мәселе бойынша қабылданған шешімдерге қатысты келіспеген жағдайларда шағымдану тәртіптерін құқықтық тұрғыдан реттейтіндігі тұжырымдалған.

Әсіресе, осы кезеңдерде Конституциялық заңнамаларды дамытуда 1978 жылғы Қазақ КСР-інің Конституциясына өзгертулер енгізген бір қатар заңдар қабылданды. Олар: 1991 жылғы 24 желтоқсандағы «Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы; 1992 жылғы 13 қаңтардағы «Өтпелі кезеңде Қазақ КСР Конституциясының (Негізгі Заңының) жекелеген

нормаларын тоқтату туралы» Қазақстан Республикасының Заңы; 1992 жылғы 18 қаңтардағы «Қазақ КСР Конституциясының (Негізгі Заңының) 97, 114³-баптарына толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы; 1992 жылғы 2 шілдедегі «Қазақ КСР Негізгі Заңына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы еді.

Міне, бұл аталған заңдар «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңының тікелей ықпалы болатын. Осы кезеңдерде мемлекеттік органдар жүйесіне елеулі өзгерістер алып келген тағы бір маңызды институт ол – Конституциялық бақылау институтының құрылуы болды.

Қазақстан Республикасында алғаш рет «Республиканың мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңына сәйкес, Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты конституциялық бақылау органы ретінде танылды. Аталған бақылау органының институционалдық тұрғыдан дамуы 1992 жылдың 5 маусымындағы (Конституциялық Сот туралы) Заңы мен «Қазақстан Республикасында конституциялық сот ісін жүргізу туралы» 1992 жылдың 5 маусымындағы заңдарының қабылдануымен байланысты болды. Конституциялық Сот Конституцияны қорғау жөніндегі Сот билігінің жоғары органы ретінде құрылды.

Конституциялық Соттың басты міндеттері конституциялық заңдылықтар мен Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етудің кепілі еді. Бұл мақсат дауларды Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына және басқа да мемлекеттік органдардың актілеріне, сондай ақ Республиканың заңнамаларын қолдану тәжірибесіне сәйкес жолдармен шешу арқылы жүзеге асырылды. Конституциялық Сот сот жүйесінің жоғарғы сатысы ретінде сот билігі жүйесінде болды, және сот билігі жүйесі аясында басымды жағдайға ие болды. Яғни, оған кең құқықтар берілді. Олар: Қазақстан Республикасының заңдарын; Жоғарғы Кеңестің актілерін; Президенттің үкімдері мен басқа да актілерін; Министрлер Кабинетінің қаулыларын; орталық атқарушы органдардың нормативтік актілерін; Жоғары Соттың Пленумының нормативтік қаулыларын; Бас прокурордың нормативтік актілерін; азаматтардың конституциялық құқықтарына қатысты құқық қолдану туралы шешімдерді Конституция нормаларына сәйкестігі бойынша тексеруге сондай ақ ол турасында қандайда бір шешім қабылдауына құқылы болды. Республикада Конституциялық бақылаудың қалыптасуы тәуелсіз құқықтық мемлекет құру жөніндегі конституциялық принциптермен тікелей байланысты болып келеді. Конституцияның басқа нормативтік актілерден үстемдігі құқықтық мемлекеттің ең басты белгісі тұрғысынан құқық үстемдігін көрсетеді. Конституциялық бақылау Конституция

мен Конституциялық Заңдардың үстемдігін қамтамасыз етіп тұру мақсатында түсіндіріледі.

Әсіресе, 1992 жылғы 2 шілдедегі «Қазақ КСР Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы негізінде Қазақ КСР Конституциясындағы «Қазақ КСР-ы» атауына қатысы бар барлық күрделі атаулардың «Қазақстан Республикасы» тіркестерімен ауыстырылуы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңының пәрменділігі біршама айқын көрсете алғандығын дәлелдейді.

Ғ. Сапарғалиев Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының алғашқы және одан кейінгі кезеңінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңдары социалистік конституцияға - тәуелді мемлекеттік ұйымдардың Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу арқылы дамып отырды. Бұл заңшығарушылардың өз кезегінде қамтылмасты қамтимын деген нәтижесіз талпыныстары еді дейді [Сапарғалиев Ғ., 2004, 61-62 бб.]. Одақтық Конституцияға негізделген, терең идеяландырылған Конституцияны ешқашанда ешқандай толықтырулар мен өзгертулер жақсарта да, лайықтандыра да алмас еді. Әрине заңшығарушылар өз уақытында мұны түсінді, соның нәтижесінде Жаңа Конституцияның Жобасын даярлау жөнінде Конституциялық комиссия мен жұмыс тобы құрылғанын айтады.

Оймызды қорытындылайтын болсақ, 1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік Тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңы мен 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Қазақ Советтік Социалистік Республикасының «Мемлекеттің Егемендігі туралы декларациясы» біріге отырып, Қазақстан Республикасының Жаңа Конституциясын даярлауға негіз болып табылды. 1993-жылғы Қазақстан

Республикасының Конституциясының қабылдануына дейінгі кезеңдерге қатысты Қазақстан Республикасының конституциялық даму жолдарына шолу жасай отырып, салыстырмалы тұрғыдан құқықтық талдау жасауда Республика Егемендігінің қайнар көздерінің, мемлекеттік құрылыстың, билік тармақтарын айқындап, оларды ұйымдастырудың, басқарудың Президенттің нысанын жетілдірудің құқықтық тұжырымдары мықтап қалана бастағанын көрсетеді. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының Конституциялық дамуының алғашқы және екінші кезеңдерінде 1978 жылы қабылданған Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Конституциясының күшін жойып, оның орнына Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституцияның қабылдануына алғышарттар жасалғанын анық көре аламыз. Уақыт сынына қарай, Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының екінші кезеңінен өтіп, конституциялық дамудың үшінші кезеңіне аяқ басуы егеменді, тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігін қалыптастыра отырып, құқықтық мемлекет құруға бел байлауының тағы бір бағындырған белесі болып саналады. Екінші кезең 1991 жылдың 10 мамырында қабылданған «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атын өзгерту туралы» Қазақстан Республикасының Заңынан басталатындығымен ерекшеленетіндігі талас тудырмайды. Себебі бұл құжатта біріншіден, «Қазақстан халқы» деген құқықтық қағида қолданылады; екіншіден, осы заң арқылы тұңғыш рет аумақтық оқшаулану орын алды; үшіншіден, өз қарулы күштерін құрыды; төртіншіден, біртұтас азаматтық сияқты тәуелсіз мемлекетке тән ең басты белгілер бекітілген. Бұл құқықтық реформалардың ықпалы елімізде Жаңа конституция қабылдау қажеттілігін күн өткен сайын айқындай түсті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910003900_
2. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс. Өңделіп, толықтырылған, 2-басылымы /Ред. Басқарған Ғ.Сапарғалиев. -Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. – Алматы, 2008. - 429 с.
3. Галым Ф.Г. О некоторых проблемах реализации принципа нулевой терпимости к правонарушениям несовершеннолетних в Республике Казахстан. // Наука и жизнь Казахстана. № 7, 2020. – С. 19-23.

ГАЛЫМ ФАИЗ ГАЛЫМОВИЧ,

доцент кафедры, кандидат юридических наук,
Казاخско-Русский международный университет,
г. Актобе,
E-mail: galym-faiz@mail.ru

КАРИМСАКОВ МАРАТ ГАМИЛОВИЧ,

преподаватель, магистр юридических наук, майор полиции,
кафедра Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Актюбинский юридический институт МВД РК им. М. Букенбаева,
г. Актобе,
E-mail: karimsakov87@inbox.ru

АНАЛИЗ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ, СПОСОБСТВУЮЩИХ СОВЕРШЕНИЮ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ

Түйіндеме. Ғылыми мақалада кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жа-сауының негізгі себептері мен шарттары, сондай-ақ жасөспірімдердегі құқық бұзушылықтардың ал-дын алу ерекшеліктерінің кейбір аспектілері қарастырылған. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық жағдайына оң әсер етуі мүмкін, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың қылмыс-тық құқық бұзушылық жасау алғышарттарын жоюға мүмкіндік беретін іс-шаралар кешенін әзірлеуге ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық, алдын-алу, полиция, нәлдік төзімділік, кәмелетке толмағандар.

Резюме. В научной статье рассмотрены основные причины и условия, способствующие совершению уголовных правонарушений несовершеннолетними, а также некоторые аспекты особенностей профилактики правонарушений в подростковой среде. Особое внимание уделяется вопросам выработки эффективного комплекса мероприятий, способных оказать положительное влияние на состояние подростковой преступности, а также устранению предпосылок к совершению уголовных правонарушений несовершеннолетними.

Ключевые слова: подростковая преступность, профилактика, полиция, нулевая терпимость, не-совершеннолетний.

Summary. The scientific article discusses the main reasons and conditions conducive to the commission of criminal offenses by minors, as well as some aspects of the peculiarities of the prevention of offenses in adolescents. Special attention is paid to the development of an effective set of measures that can have a positive impact on the state of juvenile delinquency, as well as the elimination of prerequisites for the commission of criminal offenses by minors.

Keywords: juvenile delinquency, prevention, police, zero tolerance, minor.

Преступность несовершеннолетних, в прин-ципе, как и преступность в целом, явление дос-таточно изменчивое и напрямую зависящее от ряда социально-психологических факторов, оказывающих влияние на состояние, динамику и структуру подростковой преступности.

После обретения независимости в так назы-ваемых «девятидесятых» и «нулевых», в Казахстане, как и на территории других бывших союзных республик, резко возросла численность марги-нальных подростков, ставящих перед собой в качестве жизненной цели скорейшее обеспе-чение себе любой ценой и любыми способами личного материального благополучия, при этом утратив для себя такие понятия, как учеба, труд, уважение, дисциплина и законопослушность.

Естественно, что причины данной проблемы кроются как во влиянии внешней среды, так и в индивидуальных особенностях личности не-

совершеннолетнего. Тем не менее, к причинам и предпосылкам подростковой преступности следует отнести большое количество различ-ных факторов, в числе которых можно выделить такие, как насилие в семье, преступное пове-дение членов семьи (старших братьев, сестер, а также родителей либо опекунов), социально-психологическая атмосфера семьи и учебного заведения, конфликты и другие проблемы, воз-никающие в процессе обучения в учебных заве-дениях, влияние окружения, в т. ч. виртуального в социальных сетях, а также, безусловно, популя-ризация насилия, жестокости и «криминальной романтики» в интернете, кино и «бульварной» литературе.

Особую роль здесь играет и отсутствие или неправильная организация досуга несовер-шеннолетних. В большинстве своем, родители по причине своей загруженности зачастую не

имеют физической возможности в полной мере контролировать своих детей. В свою очередь, работники организаций образования также не в состоянии обеспечить всесторонний контроль деятельности учащихся, тем более, вне учебного времени.

Как следствие, подростки, наиболее подверженные влиянию асоциальной среды, проводят все свое свободное время в дворовых компаниях, бесцельно слоняются по улицам либо сидят в компьютерных клубах, постепенно приобщаясь к употреблению спиртных напитков, сигарет и наркотиков. Для них характерна беспричинная конфликтность, вспыльчивость и несдержанность в поступках. В итоге, как уже говорилось, у подростков абсолютно пропадает интерес к учебе и труду. Их стремление к «хорошей жизни» сводится не к получению востребованного образования и конкурентоспособности на рынке труда, а к самоутверждению и поиску легких способов быстрого обогащения, таких как азартные игры, букмекерские ставки, «финансовые пирамиды», вымогательство, грабежи, кражи и т. д.

С точки зрения криминологической оценки, важно ответить на вопрос, как в действительности складывается не столько видовое, сколько мотивационное соотношение насильственной и корыстной преступности несовершеннолетних, какие реально происходят изменения? Чтобы точнее определить данное соотношение, криминологи часто группируют все статистические и иные количественные показатели преступности в три группы: применительно к насильственным, корыстным и корыстно-насильственным уголовным правонарушениям. Имеются многочисленные попытки структурировать преступность несовершеннолетних в зависимости от мотивов совершаемых противоправных деяний и по другим показателям. Выделяются, например, уголовные правонарушения, совершаемые с мотивом корысти, жестокости, агрессивности, сексуальным, эгоизма, подражания, самоутверждения и др. Но учитывая, что статистика почти не фиксирует мотивы преступных деяний, возможности такого структурирования преступности практически реализовать всегда очень трудно. Поэтому мотивационное структурирование преступности можно представить более или менее точно по результатам выборочных исследований [Алауханов Е.О., 2008, с. 429].

Общая картина состояния подростковой преступности в Казахстане иллюстрируется следующими статистическими данными. Так, в целом по Республике в 2019 году допущено 2650 фактов совершения уголовных правонарушений несовершеннолетними, что на 10,1% меньше в сравнении с 2018 годом (2949 фактов). К уголовной ответственности в 2019 году привлечено 2824 несовершеннолетних (2018 г. – 3156; -10,5%), из которых 2395 несовершеннолетних являются учащимися организаций образования

(2018 г. – 2636; -9,1%).¹

За 9 месяцев 2020 года допущено 1414 фактов совершения уголовных правонарушений несовершеннолетними, что на 28,2% меньше в сравнении с аналогичным периодом 2019 года (1968 фактов). К уголовной ответственности в текущем 2020 году привлечено 1367 несовершеннолетних (9 мес. 2019 г. – 2148; -36,4%), из которых 1105 несовершеннолетних являются учащимися организаций образования (9 мес. 2019 г. – 1841; -40,0%).²

Вместе с тем, нами предполагается существование определенных вопросов к приведенным статистическим данным, демонстрирующим тенденцию неуклонного снижения преступности несовершеннолетних, поскольку в статистике КПСиСУ Генеральной прокуратуры РК указываются сведения только о зарегистрированных уголовных правонарушениях несовершеннолетних, и только по окончанным уголовным делам. А это значит, что указанные сведения не могут отражать фактическое состояние подростковой преступности в Казахстане. Кроме того, как ни странно, но определенную роль с положительным эффектом по снижению уровня подростковой преступности, как мы полагаем, сыграли принятые в стране карантинные меры и вынужденное дистанционное обучение в связи с пандемией коронавирусной инфекции COVID-19, когда подростки были в некотором роде ограничены в передвижении, посещении общественных и увеселительных мест, а также во встречах с одноклассниками и сокурсниками.

Тем не менее, уголовные правонарушения среди несовершеннолетних все же продолжают иметь место, при этом сами преступления, совершаемые школьниками и студентами, становятся всё более жестокими и циничными.

Анализ состояния подростковой преступности показывает, что на протяжении последних пяти лет наблюдается негативная тенденция роста криминальной активности несовершеннолетних, и данный факт должен настораживать правоохранительные органы и общественность не только потому, что подростки-преступники наиболее жестоки и циничны, нежели взрослые. К сожалению, современная подростковая преступность приобретает массовость и становится некой нормой поведения в среде несовершеннолетних.

На сегодняшний день, в числе прочих, одной из острых проблем в стране является массовое незаконное ношение и применения несовершеннолетними оружия, в частности, ножей либо их подделок, имеются многочисленные факты применения и огнестрельного оружия. Последние несколько лет республиканские средства массовой информации, практически, ежемесячно публикуют резонансные материалы о криминальных происшествиях, главными отрицательными героями которых являются подростки в возрасте 14-17 лет [Галым Ф.Г., 2020, с. 19-23].

¹ Сведения КПСиСУ ГП РК об уголовных правонарушениях. Режим доступа: URL: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/okpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya> (дата обращения 30.09.2020 г.).

² Сведения КПСиСУ ГП РК об уголовных правонарушениях. Режим доступа: URL: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/okpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya> (дата обращения 25.10.2020 г.).

Проявление подростками подобной немотивированной агрессии и жестокости, разрешение конфликтов только с применением насилия, бесконтрольность вне школы и в интернет-пространстве заставляют пересмотреть существующую систему профилактики правонарушений среди несовершеннолетних, а также решить вопросы организации досуга молодежи. В этой связи, 2 сентября 2019 года Глава государства К.-Ж.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» обозначил ряд имеющихся проблем в сфере поддержки института семьи и детства. Так, например, более двадцати тысяч выпускников казахстанских школ ежегодно пополняют ряды безработных и маргиналов, при этом, многие попадают под влияние криминальных и экстремистских группировок.¹ Не остались без внимания Главы государства и вопросы кибербуллинга, так, в Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. «Казахстан в новой реальности: время действий» К.-Ж.К. Токаев отметил, что «как и весь мир, Казахстан тоже столкнулся с незащищенностью граждан от травли в интернете. В первую очередь от этого страдают дети. Они особенно остро воспринимают интернет-травлю, которая, к сожалению, приводит к печальным последствиям. Пришло время принять законодательные меры по защите граждан, особенно детей, от кибербуллинга. Нужно усилить и другие меры по защите прав детей, в частности, присоединиться к Факультативному протоколу к Конвенции о правах ребенка, касающемуся процедуры сообщений».²

В качестве еще одной острой проблемы профилактики подростковой преступности следует отметить и имеющуюся практику замалчивания администрацией организаций образования фактов агрессивного и прокриминального поведения несовершеннолетних. Можно предположить, что причина сокрытия подобных фактов кроется, как бы это банально не звучало, в погоне за рейтингами, нежелании нести ответственность и становиться центром негативного внимания. Соответственно, школьник, ощущая относительную безнаказанность, продолжает свою асоциальную деятельность, что в итоге приводит к совершению преступлений, в т.ч. насильственного характера. Хотя, если с подобными «трудными» подростками своевременно и качественно проводить воспитательную, психологическую и профилактическую работу, то многих преступлений можно было бы избежать.

Здесь хотелось бы особо выделить роль сотрудников ювенальной полиции и службы школьных психологов, которые в интересах всей

системы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних ни в коем случае не должны идти «на поводу» у администрации организаций образования и закрывать глаза на факты правонарушений, совершаемые учащимися.

Наоборот, к воспитанию несовершеннолетних необходимо подходить совместными усилиями и комплексно, где целями такой работы должны стать поиск правильных подходов к каждому подростку индивидуально, в зависимости от конкретной ситуации, а также обучение родителей правильной методике воспитания своих детей.

Отдельной строкой стоит отметить предпринимаемые меры по внедрению в систему казахстанского образования служб школьной медиации, целью деятельности которой является снижение уровня насилия и конфликтных вопросов среди детей в школах.

Так, в сентябре 2010 года в столице республики приступили к реализации пилотного проекта по внедрению школьной медиации в столичных школах и лицеях, в рамках которого обучили учителей-психологов навыкам медиации и разрешению конфликтных ситуаций среди своих учеников.³ Вновь об этом заговорили уже в 2019 году,^{4 5 6} где указывался положительный опыт деятельности службы школьной медиации в г. Нур-Султане, созданной в 2017 году.

Аналогичная работа по внедрению службы школьной медиации проводилась и в соседней Российской Федерации, где в 2014 году появилось распоряжение правительства о принятии концепции развития до 2017 года сети служб медиации. Исходя из концепции, следовало, что каждый работник образовательной системы должен владеть навыками медиативного подхода. В каждом образовательном учреждении должно быть несколько школьных медиаторов из числа преподавателей, школьных психологов, социальных педагогов. Их сразу появилось несколько тысяч. Однако, как впоследствии оказалось, школьные медиаторы существовали только номинально, и фактически не работали.⁷

Вместе с тем, считаем, что внедрение в систему образования службы школьной медиации, при правильной организации ее деятельности и качественной подготовке самих медиаторов, может способствовать упреждению и урегулированию подростковых конфликтов, пресекая их дальнейшую эскалацию, а значит, предупреждая возможные насильственные преступления среди несовершеннолетних.

Подводя итоги сказанному, полагаем, что для достижения эффективности системы профилактики подростковой преступности, сегодня, как никогда, необходима консолидация государства

¹Режим доступа:URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения 15.09.2020 г.).

²Режим доступа:URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения 10.10.2020 г.).

³ Режим доступа:URL:<https://www.zakon.kz/224634-v-srednikh-shkolakh-kazahstana.html> (дата обращения 15.10.2020 г.).

⁴Режим доступа:URL: https://forbes.kz/news/2019/09/21/newsid_208665 (дата обращения 15.10.2020 г.).

⁵ Режим доступа:URL: <https://zhmb.sud.kz/rus/news/shkolnaya-mediaciya-0> (дата обращения 15.10.2020 г.).

⁶Режим доступа:URL: <https://24.kz/ru/news/social/item/342680-shkolnyu-mediatsiyu-aktivno-vnedryayut-v-kazahstane> (дата обращения 15.10.2020 г.).

⁷ Режим доступа:URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4010902> (дата обращения 15.10.2020 г.).

и всего казахстанского общества, а также создание постоянных диалоговых площадок для населения и власти, в том числе в социальных сетях и мессенджерах. Тем более, что Казахстан уже взял курс на строительство «Слышащего и Справедливого государства», главными приоритетами которого являются социальное благополучие граждан, доступное и качественное образование, развитие системы здравоохранения, ведь ни один аспект социально-экономического развития не может быть успешно реализован без верховенства закона и гарантирования безопасности граждан.¹

Также считаем, что положительное влияние на снижение уровня подростковой преступности могут оказать следующие мероприятия:

Во-первых, в целях исключения фактов совершения правонарушений, совершаемых как подростками, так и в отношении последних, конечно же, необходимо полное оснащение объектов организаций образования, прилегающей к ним территории и максимально приближенных путей подхода освещением и качественной системой видеонаблюдения, исключая наличие «слепых» зон. Подобное техническое оснащение безусловно окажет благоприятное действие на предупреждение, своевременное пресечение и раскрытие возможных преступлений. А также следует проработать вопросы усиления контрольно-пропускной системы организаций образования, с отказом от привычных всем вахтерш и привлечением (аутсорсинг) для данных целей сотрудников специализированных охранных служб.

Во-вторых, для направления подростков в «правильное русло» необходимо организовать качественный досуг несовершеннолетних, вывести на новый уровень патриотическое, нравственное и, в некотором роде, идеологическое воспитание молодежи. Для этого следует наладить деятельность и увеличить количество бесплатных дворовых клубов, специализированных спортивных и творческих школ, пришкольных спортивных секций и творческих кружков, бесплатных центров языковой подготовки, летних лагерей отдыха, в т.ч. спортивных и трудовых. Кроме того, есть смысл возродить детские и юношеские организации по подобию пионерии, комсомола, скаутских движений и т.п.

В-третьих, целесообразно уделять пристальное внимание к результатам реализации администрацией, кураторским звеном, службой школьных психологов, а также сотрудниками ювенальной полиции принципа «нулевой терпимости» к мелким правонарушениям в организациях образования и внешкольных учреждениях, что положительно скажется на профилактике буллинга, хулиганства и прочих противоправных проявлений.

Таким образом, перед государством и казахстанским обществом стоят важные и серьезные задачи по незамедлительному пересмотру существующей системы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних. И в этой связи, органам государственной власти следует взять за правило и аксиому требование Главы государства: «Недостаточно просто слышать и видеть проблемы граждан, главное – правильно и объективно реагировать на них».²

¹Режим доступа:URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения 21.10.2020 г.).

²Режим доступа:URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения 21.10.2020 г.).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. – Алматы, 2008. - 429 с.
2. Галым Ф.Г. О некоторых проблемах реализации принципа нулевой терпимости к правонарушениям несовершеннолетних в Республике Казахстан. // Наука и жизнь Казахстана. № 7, 2020. – С. 19-23.

ЖАПАРОВ ШЫНГЫС ЕРЛАНОВИЧ,магистрант 2 курса,
капитан полиции,Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан,
E-mail: China_94@list.ru**К ВОПРОСУ О МОШЕННИЧЕСТВЕ, СОВЕРШАЕМОМ
В СФЕРЕ ПРИОБРЕТЕНИЯ ЖИЛЬЯ**

Аннотация. Бұл мақалада автор тұрғын үй сатып алу саласындағы алаяқтық мәселелерін зерттеу негізінде Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі туралы қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: мүлік, алаяқтық, ақша қаражаты, тұрғын үй.

Аннотация. В данной статье автор на основе проведенного исследования вопросов мошенничества в сфере приобретения жилья приходит к выводу о необходимости внесения некоторых изменений и дополнений в отдельные законодательные акты Республики Казахстан.

Ключевые слова: имущество, мошенничество, денежные средства, жилище.

Summary. In this article the author on base of the research of fraud in the field of housing acquisition comes to the conclusion that it is necessary to make some changes and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: property, fraud, money, housing.

В соответствии с пунктом 1 статьи 26 Конституции Республики Казахстан, статьей 191 Гражданского кодекса Республики Казахстан и статьей 11 Закона Республики Казахстан «О жилищных отношениях» от 16 апреля 1997 года в частной собственности граждан, юридических лиц может находиться любое законно приобретенное жилище. Последний нормативно правовой акт дает разъяснение, в соответствии с которым: «жилище – отдельная жилая единица (индивидуальный жилой дом, квартира, комната в общежитии), предназначенная и используемая для постоянного проживания, отвечающая установленным строительным, санитарным, экологическим, противопожарным и другим обязательным нормам и правилам»¹.

В силу своей значимости для любого человека жилье относится к числу наиболее дорогостоящего имущества. Именно это обстоятельство обуславливает появление мошенничества в сфере приобретения жилья. Мошенники, в случае незаконного приобретения, не рассчитывают использовать жилье по прямому назначению. Жилье в данном случае выступает средством незаконного обогащения.

В большинстве случаев мошенники используют естественную человеческую потребность в приобретении жилья для обмана потерпевших и получения подобным образом материальных средств.

А.В. Шаров справедливо заключает что «при мошенничестве в жилищной сфере предметом

преступного посягательства является жилое помещение и преступление считается оконченным посредством юридического перехода прав на жилье от потерпевшего к мошеннику при условии, что у мошенника существует реальная возможность пользоваться или распоряжаться им по своему усмотрению» [Шаров А.В., 2005, с. 27].

В правовой литературе к предмету преступного посягательства помимо жилища относят «денежные средства, векселя, акции, свидетельства о предоставлении субсидии на приобретение жилища и др.» [Малых С.А., 2008, с. 433-437]. Авторы полагают, что денежные средства, являются предметом этих преступлений, так как «полученные в результате незаконного оборота жилища или прав на него, они являются, во-первых, причитающимся по сделкам, а во-вторых, во многих случаях именно на них направлены преступные действия, поскольку они являются всеобщим эквивалентом» [Шаров А.В., 2004, с. 6].

Действительно, умысел виновных лиц в подавляющем большинстве случаев направлен на непосредственное противоправное завладение жилым помещением с целью последующего владения и пользования им по прямому назначению, а на извлечение из приобретенного права на него материальной выгоды в виде денежных средств.

С другой стороны, в случаях, когда в результате мошеннических действий потерпевшими от преступления становятся потенциальные поку-

¹Закон Республики Казахстан «О жилищных отношениях» от 16 апреля 1997 года// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

патели жилья, то предметом преступления выступают денежные средства этих лиц или иное имущество, которое может иметь денежный эквивалент.

Однако обособление данного вида мошенничества, по нашему мнению, связано, прежде всего, с тем, какое значение для людей имеет жилье. Жилище для любого человека является его основным местопребыванием, платформой, опираясь на которую он осуществляет всю свою жизнедеятельность. Это место сосредоточения всей семьи, обособление от всего окружающего мира. Иными словами жилище – это обособленный микромир личности и членов его семьи. В этой связи следует согласиться с Ларичевым В.Д., который считает, что «потерпевшие, лишаясь права на жилплощадь, фактически лишаются самого основного, что необходимо любому человеку для существования» [Щепалов С., 2003, с. 61].

В то же время жилище невозможно похитить так, как, к примеру, кошелек с деньгами, драгоценные украшения и т.д. Владение жилищем связано с возникновением, переходом и прекращением гражданских прав и обязанностей. В этой связи мошенничество в сфере приобретения жилья предполагает совершение действий по незаконному приобретению права на владение, пользование или распоряжение жилищем. В последующем незаконно приобретенное право собственности на жилище может привести к конечному преступному замыслу – получению материальной выгоды в денежном эквиваленте.

По делам рассматриваемой категории обязательно установлению подлежат обстоятельства, доказывающие виновность лица в совершении преступления, форма его вины, мотивы и иные обстоятельства, входящие в перечень, закрепленный в ст. 113 УПК РК.

По нашему мнению, следует подробнее остановиться на обстоятельстве, подлежащем обязательному установлению в процессе расследования – это характер и размер вреда, причиненного преступлением. При совершении мошенничества в сфере приобретения жилья установление размера ущерба заключается в определении стоимости жилья, ставшего предметом преступного посягательства. Однако есть большая разница в стоимости определяемом государственными специалистами БТИ (Бюро технической инвентаризации) и рынком жилья. Как правило, в договорах купли продажи указывается стоимость, определенная специалистами БТИ.

В случаях, когда мошенничество состоялось лишь на вымысле виновного о вожденном потерпевшим жилье, размер причиненного ущерба устанавливается исходя из показаний участников уголовного процесса. Иногда в качестве вещественного доказательства потерпевшие могут предоставить долговые расписки, квитанции о

перечислении денежных средств на имя виновных лиц и т.д.

Помимо материального ущерба по уголовным делам данной категории потерпевшими могут быть заявлены иски о возмещении морального вреда. Вполне понятно, что лицо, потерпевшее такой материальный ущерб (для некоторых стоимость жилья – это накопление всей предыдущей жизни), одновременно испытывает сильные нравственные и душевные страдания.

Так, Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года №7 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда» к благам, принадлежащим человеку от рождения помимо прочих относит и право на неприкосновенность собственности.

Однако в этом же постановлении сказано, что: «Разъяснить судам, что применительно к пункту 4 статьи 951 ГК под имущественными правами физических лиц, нарушение которых исключает возможность компенсации морального вреда, следует понимать, в частности: права, связанные с владением, пользованием и распоряжением имуществом; имущественные требования, которые возникают между участниками правоотношений (вещные или обязательственные права, в том числе в связи с неисполнением или ненадлежащим исполнением обязательства по возмещению вреда, причиненного жизни или здоровью гражданина и т.п.), а также права авторов на получение вознаграждения за созданные ими произведения или сделанные изобретения; наследственные права.

Если нарушение имущественных прав гражданина имело место одновременно с нарушением его личных неимущественных благ и прав, то наряду с удовлетворением требований о возмещении причиненного имущественного вреда подлежит удовлетворению и заявленное требование о возмещении морального вреда (например, противоправное завладение имуществом потерпевшего с одновременным нарушением неприкосновенности жилища; нарушение прав потребителя на качественный товар; присвоение авторства и т. д.)»¹.

Получается, что лицо, потерпевшее от мошенничества в сфере приобретения жилья, не может претендовать на компенсацию морального вреда.

По нашему мнению указанные выше нормативные установления распространяются на область гражданско-правовых отношений, где имеют место взаимные притязания сторон.

Совершенно иная картина наблюдается в уголовно-правовой отрасли. При совершении мошенничества в сфере приобретения жилья речь идет не о споре и взаимных притязаниях равноправных сторон. Здесь налицо уголовное право-

¹ Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 7 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>

нарушение, преступление, в результате которого потерпевшее лицо лишилось права собственности на жилище, либо в результате мошенничества потеряло накопления всей своей жизни.

Для большинства людей такое преступное событие представляется катастрофой. Люди испытывают сильнейшие душевные страдания, которые влекут существенную потерю здоровья (инфаркты, инсульты и т.д.). Иными словами, людям, потерпевшим от мошенничества в сфере приобретения жилья, помимо материального ущерба причиняется существенный моральный вред, который, на наш взгляд, должен подлежать обязательному возмещению.

Мошенничество в сфере приобретения жилья среди иных форм хищений по уголовной и криминалистической характеристике является, пожалуй, одним из наиболее сложных уголовных правонарушений. Сложность заключается в следующем:

- преступное деяние может быть совершено, как в отношении приобретателя, так и в отношении продавца жилья;

- в перечень предметов преступления могут быть включены все помещения, подпадающие под нормативное определение жилья, а также иное имущество потерпевших лиц (денежные средства, акции, свидетельства о предоставлении субсидии на приобретение жилища и т.д.);

- многообразии способов совершения преступления, которое, как утверждают криминалисты, на сегодняшний день не является исчерпывающим;

- тяжесть материальных последствий для потерпевшего лица (для определенной категории граждан преступление влечет разрушительные последствия, связанные с утратой экономической основы их жизни);

- не является одномоментным преступлением, преступный умысел реализуется в течение определенного времени, продолжительность которого варьирует в зависимости от особенностей конкретного случая;

- в подавляющем большинстве случаев в совершении уголовного правонарушения участвует группа лиц, связанных предварительным сговором.

Как известно, степень общественной опасности умышленных преступлений по сравнению с неосторожными уголовными правонарушениями значительно выше. Мошенничество в сфере приобретения жилья, будучи умышленным преступлением, по способу совершения является полноструктурным. Это означает, что конструкция способов совершения преступления состоит из всех трех элементов совершения преступления, а именно: приготовление или подготовка, совершение главного события преступления и сокрытие следов преступления.

Причем, следует отметить, что пригото-

вление к мошенничеству, в отличие от других форм хищения, требует проведения довольно сложной предварительной подготовки, так как объективная сторона преступления исключает прямое насилие. Содержание деятельности по осуществлению мошенничества в сфере приобретения жилья не должна вызывать каких-либо подозрений у жертвы преступления. Все должно выглядеть вполне нормально, законно, а поведение исполнителей мошенничества должно укладываться в рамки нормального поведения законопослушного гражданина.

В этой связи необходимо:

- выбрать кандидатуру в качестве жертвы преступления;

- прогнозировать поведение жертвы преступления на протяжении времени осуществления мошеннических действий;

- изучить условия обстановки места совершения преступления;

- предусмотреть привлечение третьих лиц, без участия которых невозможно осуществление запланированных действий;

- подготовить необходимую документальную базу (зачастую поддельные документы);

- при совершении преступления группой лиц, распределить роли участников преступной группы;

- прогнозировать возможные варианты поведения всех участников преступного события и, с учетом этого, разработать варианты их поведения и т.д.

По нашему мнению, для мошенничества, совершаемого в сфере приобретения жилья, взаимосвязь указанных выше структурных элементов (подготовки, совершения и сокрытия следов преступления) наиболее свойственно, по сравнению с иными видами преступлений.

Так, к примеру, при мошенничестве на рынке первичного жилья, виновные заблаговременно, еще в период подготовки к преступлению вырабатывают стратегию своего поведения. Они разрабатывают варианты объяснений причин невыполнения своих обязательств перед дольщиками и дальнейшего введения их в заблуждение. С этой целью ими изготавливаются документы, графики, схемы, которые помогут им скрыть истинное положение вещей.

На наш взгляд отличительной особенностью мошенничества в сфере приобретения жилья является одновременность действий, как по подготовке, так и по совершению и сокрытию следов уголовного правонарушения.

Ярчайшим примером этому служит мошенничество на рынке первичного жилья. Одновременно, под влиянием единого умысла, с определенной целью создается преступная группа, в которой четко распределяются роли участников. Образуется юридическое лицо, от имени которого осуществляется наем работников. За-

тем набранному штату сотрудников поручается работа по созданию имиджа фирмы, имитации деятельности по подготовке к строительству объекта, проведению рекламной кампании, привлечению денежных средств будущих потерпевших.

В качестве способа совершения и способа сокрытия истинных целей своих действий виновные в мошенничестве на рынке первичного жилья создают обстановку по введению потерпевших в заблуждение. Это особый антураж, создающий впечатление успешного финансового состояния фирмы. Во-первых, расположение офиса в престижном районе города, дорогая мебель, выпуск рекламных брошюр, фотоальбомов и каталогов и т.д.

Во-вторых, подготавливается документальная база, куда входят: документы о государственной регистрации компании, типовые договоры на ведение строительных работ, типовые проекты, образцы смет, бланки финансовых документов и т.п.

В третьих, преступники размещают в общедоступных средствах массовой информации объявления о выполнении ими строительных работ, а также о приобретении ими строитель-

ных материалов.

Все это вкуче вводит потерпевших в заблуждение относительно надежности компании, и они попадают на «удочку» мошенников.

На основании проведенного исследования мы приходим к следующим заключениям:

- целесообразно внесение дополнения в пункт 19 Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года №7 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда» в следующей редакции «Решение вопроса о возмещении морального ущерба потерпевшему лицу в результате мошенничества в сфере приобретения жилья подлежит разрешению в рамках рассмотрения уголовного дела»;

- с учетом сложности и многообразия способов совершения преступления, а также тяжести его последствий для потерпевших целесообразно положения об уголовной ответственности за мошенничество в сфере приобретения жилья обособить в отдельную статью, что позволит избежать квалификационных и процессуальных ошибок при расследовании преступлений этой категории.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шаров А.В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: Учебно-практическое пособие / Шаров А.В. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 208 с.
2. Малых С.А. Криминалистическая характеристика преступлений, совершенных в сфере оборота жилых помещений// Актуальные проблемы российского права. 2008. № 3 (8). С. 433-437.
3. Шаров А.В. Методика расследования мошенничества в сфере оборота жилища// автореферат дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.09 / Моск. Ун-т МВД РФ. – Москва, 2004. – 30 с.
4. Щепалов С. Мошенничество-это умышленное причинение имущественного ущерба. // Российская юстиция. – М.: Юрид. Лит., 2003, № 1. – С. 60-62.

УДК: 343.13

ЖАРМАГАМБЕТОВА ДИНАР АМАНГЕЛЬДИНОВНА,
докторант, подполковник юстиции,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан,
E-mail: Dinar-Zharmagamb@mail.ru

К ВОПРОСУ О РАЗГРАНИЧЕНИИ ДИСТАНЦИОННОГО ДОПРОСА И ДЕПОНИРОВАНИЯ ПОКАЗАНИЙ

Аннотация. В статье автор рассматривает общие различия и черты таких институтов в уголовном процессе как дистанционный допрос и депонирование показаний. Среди них - причины и условия, инициаторы проведения, место. Автором предложено создание специально оборудованных комнат, где будет проходить допросы несовершеннолетних свидетелей и потерпевших, в здании органов досудебного расследования и в кабинетах следственных судов. По возможности максимально приблизить окружающую обстановку к домашней. Кроме этого, автор предлагает сократить проведение дистанционных допросов и депонирования показаний в период введенного чрезвычайного положения вследствие пандемии, для сохранения режима самоизоляции, принятых карантинных мер, по необходимости направлять поручения о проведении следственных действий в порядке ст. 188 УПК РК.

Ключевые слова: дистанционный допрос, научно-технические средства, свидетель, потерпевший, следственный судья, депонирование показаний, уголовный процесс.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ЖАУАП АЛУ МЕН АЙҒАҚТАРДЫ САҚТАУҒА ҚОЮ ЖӨНІНДЕГІ САУАЛДАРҒА СҰРАҚ

Аннотация. Аталған статьяда автор қылмыстық процесстегі қашықтан жауап алу және айғақтарды сақтауға қою институттарының жалпы ерекшеліктері мен қасиеттерін қарастырған. Олардың арасында-себептері мен жағдайлары, жүргізудің бастамашылары және орны. Автор тергеп тексеру органдары ғимараттарымен тергеу соты кабинеттерінде кәмететке толмаған куәлерден және жәбірленушілерден жауап алуға арналған арнайы жабдықталған бөлмелерді құруды ұсыныс берген. Аталаған орынды максималды түрде уй-жағдайына жақындату. Сонымен қатар, автор пандемия салдарынан төтенше жағдай жариялау кезеңінде қашықтан жауап алуды және айғақтарды сақтауға қоюды жүргізуді төмендету, өзін-өзі оқшаулау режимін, карантиндік шараларды сақтау мақсатында қажетінше ҚР ҚПК 188 бабына сәйкес тапсырмалар жолдауды ұсынады.

Түйін сөздер: қашықтан жауап алу, ғылыми-техникалық құралдар, куә, жәбірленуші, айғақтарды сақтауға қою, қылмыстық процесс, тергеу судьясы.

TO THE QUESTION OF DISTINCTION OF REMOTE INTERROGATION AND DEPOSIT OF INDICATIONS

Annotation. In the article, the author considers the general differences and features of such institutions in the criminal process as remote interrogation and deposition of evidence. Among them are reasons, conditions, initiators of the event and place. The author proposes the creation of specially equipped rooms where the interrogation of juvenile witnesses and victims will take place, in the building of the pre-trial investigation bodies and in the offices of the investigating courts. If possible, bring the environment as close to home as possible. In addition, in order to maintain the self-isolation regime and quarantine measures the author proposes to reduce the conduct of remote interrogations and deposition of testimony during the emergency period, if necessary, send instructions on conducting investigative actions in accordance with Article 188 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan.

Key words: remote interrogation, scientific and technical means, witness, victim, investigating judge, deposition of evidence, criminal procedure.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время в сфере уголовного судопроизводства используются все возможности и достижения развивающегося информационного и научно-технического процесса. Их значе-

ние играет весьма важную роль при собирании, проверке и оценке показаний свидетеля и потерпевшего. Использование научно-технических средств в режиме видеосвязи в отечественном законодательстве трактуется как дистанци-

онный допрос и регламентируется статьей 213 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Суть дистанционного допроса заключается в том, что допрашивающий находится в помещении органа, который ведет расследование по делу, а допрашиваемое лицо (потерпевший, свидетель) - в органе досудебного расследования того района либо области, города республиканского значения, столицы, на территории которых они находятся либо проживают. Допрос проводится с помощью видеосвязи с соблюдением требований, предъявляемых к производству допроса. В ходе дистанционного допроса участники процессуального действия в прямой трансляции непосредственно воспринимают показания допрашиваемого лица.

Дистанционный допрос производится в случаях:

1) невозможности непосредственного прибытия лица в орган, ведущий уголовный процесс, по месту расследования (рассмотрения) уголовного дела по состоянию здоровья или другим уважительным причинам;

2) необходимости обеспечения безопасности лица;

3) проведения допроса малолетнего или совершеннолетнего свидетеля, потерпевшего;

4) необходимости обеспечения соблюдения сроков досудебного расследования, судебного рассмотрения дела;

5) наличия причин, дающих основания полагать, что допрос будет затруднен или связан с излишними затратами¹.

Решение о производстве дистанционного допроса принимается лицом, осуществляющим расследование дела, по собственной инициативе или ходатайству стороны или других участников уголовного процесса либо по указанию прокурора с направлением поручения в порядке, предусмотренным в ст. 188 УПК РК.

Использование при дистанционном допросе научно-технических средств и технологий должно обеспечивать надлежащее качество изображения и звука, а также информационную безопасность, что предполагает участие при проведении данного следственного действия специалиста. При этом должна использоваться одна информационная платформа и использование информационных технологий никоим образом не должно исказить передачу информации.

Научно-технические средства в процессе доказывания по уголовному делу могут быть использованы органом, ведущим уголовный процесс, а также экспертом и специалистом при исполнении ими процессуальных обязанностей, предусмотренных уголовно-процессуальным

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4.07.2014 г. № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2018 г.), <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.

кодексом.

Для оказания содействия при использовании научно-технических средств органом, ведущим уголовный процесс, может быть привлечен специалист.

Применение научно-технических средств признается допустимым, если они:

1) прямо предусмотрены законом или не противоречат его нормам и принципам;

2) научно состоятельны;

3) обеспечивают эффективность производства по уголовному делу;

4) безопасны.

Использование научно-технических средств органом, ведущим уголовный процесс, фиксируется в протоколах соответствующих процессуальных действий и протоколе судебного заседания с указанием данных научно-технических средств, условий и порядка их применения, объектов, к которым эти средства были применены, и результатов их использования.

В целях обеспечения безопасности, лицо, по его ходатайству, может быть допрошено в режиме видеосвязи с изменением внешности и голоса, исключающим его узнавание. Ходатайство составляется в письменной форме и в отношении допрашиваемого лица должна быть принята мера безопасности по основаниям и в порядке ст. 96-97 УПК РК.

Б.К. Нургазинов и К.Е. Исмагулов предлагают «включить в перечень предоставляемых услуг «Центра обслуживания населения» (далее – ЦОН) заполнение протоколов дистанционных допросов для органов досудебных расследований. Уточнив, что специалист ЦОНа будет только заполнять протокол допроса, тогда как непосредственно само следственное действие в виде допроса будет производить следователь (дознатель), осуществляющий производство досудебного расследования, а задачей специалиста ЦОНа заключалось бы лишь в составлении (заполнении) соответствующего протокола, для заполнения которого не требуется специальных познаний» [Нургазинов Б.К., Исмагулов К.Е., 2018, с. 85].

Мы склонны не согласны с мнением вышеуказанных авторов по следующим причинам:

- протоколом считается процессуальный документ, в котором фиксируется процессуальное действие, совершаемое органом, ведущим уголовный процесс;

- в соответствии с п. 3 ст. 78 УПК РК, свидетель обязан не разглашать сведения об обстоятельствах, известных ему по делу, если он был предупрежден об этом следвателем или прокурором, а также для обеспечения ст. 201 УПК РК о недопустимости разглашения данных досудебного расследования, которые не подлежат разглашению. Лицо, осуществляющее досудеб-

ное расследование, предупреждает защитника, свидетелей, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика или их представителей, эксперта, специалиста, переводчика, понятых и других лиц, присутствующих при производстве следственных действий, о недопустимости разглашения без его разрешения имеющихся в деле сведений, о чем от указанных лиц отбирается подписка с предупреждением об ответственности. В данном случае, сотрудник ЦОНа не относится ни к участникам уголовного процесса, ни к иным лицам, участвующим в уголовном процессе;

- в уголовно-процессуальном законе четко отмечено, что ответственность за ведение протоколов в ходе досудебного расследования возлагается на дознавателя, следователя и прокурора;
- к одной из обязанностей свидетеля относится заявление отводов. Возможно, ли заявлять отвод сотруднику ЦОНа при наличии оснований, предусмотренных статьей 87 УПК РК?

Полностью поддерживаем мнение Е.К. Антонович о том, что «следовало бы отдельно продумать особенности дистанционного допроса несовершеннолетних свидетелей. Необходимость отрываться от привычной среды, преодолевать большие расстояния для дачи показаний не может не сказаться негативно на подростке. В то же время допрос хотя и в следственном подразделении, но вблизи от дома позволит максимально смягчить указанные моменты. Это касается не только процедуры допроса, но и особенностей оборудования комнаты, в которой будет проводиться дистанционный допрос» [Антонович Е. К., 2019, с. 131].

Особенности допроса следственным судьей потерпевшего, свидетеля трактуется как депонирование показаний перечисленных участников уголовного процесса.

Институт депонирования показаний введен в уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан редакции 2014 года для ускорения и упрощения уголовного процесса, а также внедрения оптимальных процессуально-правовых механизмов, с целью реализации задач, указанных в Указе Президента Республики Казахстан «О Концепции правовой политики на период с 2010 до 2020 года», предусматривающих эффективное применение норм уголовно-процессуального законодательства.¹

Депонирование показаний проводится в случае, если имеются основания полагать, что более поздний их допрос в ходе досудебного расследования либо судебного заседания может оказаться невозможным в силу следующих объективных причин:

- постоянное проживание за пределами Республики Казахстан;
- выезд за границу;
- тяжелое состояние здоровья;

¹ Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года / Утв. Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858. – Астана, 2009. – 74 с.

- применение мер безопасности;
- в целях исключения последующих допросов несовершеннолетних свидетелей и потерпевших для исключения психотравмирующего воздействия.

То есть условия и причины проведения дистанционного допроса и депонирования показаний, такие как нахождение допрашиваемого лица, на значительном расстоянии, применение мер безопасности, состояние здоровья, допрос малолетних или несовершеннолетних свидетелей и потерпевших схожи. Однако только дистанционный допрос проводится при необходимости обеспечения соблюдения сроков досудебного расследования, судебного рассмотрения дела, если допрос будет затруднен или связан с излишними затратами.

К обращению лицо, осуществляющее досудебное расследование, прилагает материалы уголовного дела, подтверждающие необходимость депонирования показаний потерпевшего, свидетеля.

Следственный судья рассматривает ходатайство в течение двадцати четырех часов с момента его получения и по результатам выносит мотивированное постановление об удовлетворении ходатайства либо отказе в его удовлетворении. В случае удовлетворения ходатайства следственный судья назначает время допроса при первой возможности, о чем извещаются прокурор, подозреваемый и его адвокат, участвующий в деле в качестве защитника. Постановление следственного судьи об отказе в удовлетворении ходатайства обжалуется и пересматривается по ходатайству прокурора в порядке, предусмотренном ст. 107 УПК РК. Отказ следственного судьи в удовлетворении ходатайства не препятствует повторному обращению лиц, указанных в ч. 1 ст. 217 УПК РК, в случае возникновения обстоятельств, указывающих на наличие оснований для направления в суд ходатайства о депонировании показаний. Ходатайство о депонировании показаний несовершеннолетних подлежит обязательному удовлетворению.

Допрос следственным судьей потерпевшего и свидетеля производится в присутствии прокурора, подозреваемого (при его наличии), его адвоката, участвующего в качестве защитника, а в случаях необходимости и других участников процесса. Подозреваемый не вызывается на допрос, если присутствие подозреваемого на допросе угрожает безопасности потерпевшего, свидетеля. Обеспечение явки лиц для участия в судебном заседании при депонировании показаний возлагается на лиц, заявивших ходатайство следственному судье. Защитник подозреваемого может для вызова лица ходатайствовать перед следственным судьей о предоставлении помощи в обеспечении явки лица на допрос.

Как мы замечаем, исполнители проведения

дистанционного допроса и депонирования, различны. В первом случае, по собственной инициативе лица, осуществляющего предварительное расследование, по ходатайству стороны либо других участников уголовного процесса либо по указанию прокурора с направлением поручения в порядке ст. 188 УПК РК. При депонировании показаний же прокурор, следователь, начальник органа дознания, подозреваемый или его адвокат, участвующий в деле в качестве защитника, вправе ходатайствовать о допросе следственным судьей лица, являющегося потерпевшим, свидетелем, чьи показания необходимо депонировать по объективным причинам.

Также различна обстановка проведения дистанционного допроса и депонирования. Так, если при дистанционном допросе это здание органа досудебного расследования того района либо области, города республиканского значения, столицы, на территории которых они находятся либо проживают. Депонирование проводится в здании следственного суда.

В уголовно-процессуальном кодексе Республики Молдова, в статье 6 среди используемых в УПК терминов и выражений, присутствует термин допросная комната - обустроенное для допроса несовершеннолетнего - пострадавшего/свидетеля преступления в соответствии с положениями статьи 110-1 помещение, в котором располагаются допрашиваемый несовершеннолетний и допрашиватель, связанное с наблюдательной комнатой посредством приемно-записывающего аудио/видеооборудования.¹

Ход и результаты следственного действия, проведенного в режиме видеосвязи, отражаются в протоколе, составляемом органом досудебного расследования, исполняющим поручение, в соответствии с требованиями ст. 199 УПК РК. В протоколе дистанционного допроса указываются сведения о научно-технических средствах видеозаписи, с помощью которых производится следственное действие.

Требования допрашиваемого внести в протокол дополнения и уточнения подлежат обязательному исполнению.

Протокол после его подписания направляется лицу, осуществляющему расследование дела.

Допрос и ведение протокола допроса при депонировании показаний производятся с соблюдением ст. 347, 369, 370, 371 УПК РК. Допрос свидетеля судом может быть произведен как дистанционный допрос с использованием средств видеоконференцсвязи с вызовом его в суд того района (области), на территории которого он находится либо проживает. Порядок технического применения средств видеоконференцсвязи определяется органом, осуществляющим организационное и материально-техническое обе-

спечение деятельности судов, с учетом требований настоящего Кодекса.

Протокол судебного заседания, в котором зафиксированы депонированные следственным судьей показания допрашиваемого лица, подписывается судьей и секретарем судебного заседания. Присутствующие при депонировании показаний участники процесса вправе получить копию протокола судебного заседания и принести на него свои замечания в течение пяти суток после его подписания. Замечания на протокол рассматриваются следственным судьей в день поступления с вынесением постановления об их принятии или отклонении. После этого протокол судебного заседания, замечания на него, если они были принесены, и постановление судьи об их рассмотрении направляются лицу, осуществляющему досудебное расследование, для общения к материалам уголовного дела.

На наш взгляд, совершенно верно отмечает С.В. Некрасов, что «следует отделять факты нарушений закона при получении доказательств от проявляющихся при этом недочетов, упущений. Последние не могут быть квалифицированы как несоблюдение конкретных предписаний, запретов, ограничений, содержащихся в правовых нормах. Определенного рода недостатки при составлении процессуальных документов могут расцениваться лишь как факты отступления от сложившихся подходов к делопроизводству» [Некрасов С.В., 2008, с. 37].

При наличии оснований и технических условий депонирование показаний может быть проведено в режиме видеосвязи, с вызовом лица в суд района или области по месту его нахождения или проживания с учетом правил, предусмотренных ст.213 УПК РК.

Свидетель, потерпевший, чьи показания были депонированы, может быть, затем допрошен в судебном заседании. «При своевременной подаче ходатайства лицом, чьи показания были депонированы в ходе досудебного производства, о его желании быть допрошенным в ходе главного судебного разбирательства по обстоятельствам дела, о которых он дал показания, либо ходатайства об его допросе от других участников процесса, судья в соответствии с частью пятой ст. 99 УПК РК вправе удовлетворить ходатайство и включить его в перечень лиц, подлежащих вызову в судебное заседание, в целях обеспечения непосредственности исследования доказательств и соблюдения процессуального права участника уголовного процесса».²

В связи с объявлением Всемирной организацией здравоохранения нового коронавируса COVID-19 пандемией в целях защиты жизни и здоровья граждан, 15 марта 2020 года Президентом Республики Казахстан Токаевым К.К. принят

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова. http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729.

² Нормативное Постановление Верховного Суда от 8 декабря 2017 года №10 «О некоторых вопросах применения судами норм уголовно-процессуального законодательства по поступившему уголовному делу», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000105>.

Указ «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан», согласно которому на территории Республики введен режим чрезвычайного положения на всей территории Республики Казахстан. В связи с чем были приняты меры и ряд временных ограничений, среди которых введен карантин, осуществлены масштабные санитарно-противоэпидемические мероприятия, с участием структурных подразделений Министерства обороны Республики Казахстан и органов внутренних дел, осуществляющих деятельность в сфере санитарно-эпидемиологического благополучия населения; установлены ограничения на въезд на территорию Республики Казахстан, а также на выезд с ее территории всеми видами транспорта, за исключением персонала дипломатической службы Республики Казахстан и иностранных государств, а также членов делегаций международных организаций, направляющихся в Республику Казахстан по приглашению Министерства иностранных дел Республики Казахстан. Вышеуказанные ограничения существенно отразились на качестве досудебного расследования, ввиду того, что прекратились количество проведения ревизий, проверок, выездов на осмотр объектов, по делам о хищениях. Увеличилось количество исковых требований государственных органов в специализированные суды о признании недобросовестными поставщиками предприятий, участвующих в государственных закупках.

Некачественное расследование отразилось в виде неполного разъяснения прав и обязанностей при производстве допроса и назначении судебной экспертизы. Имелись факты ущемления прав участников уголовного процесса предоставлять и ознакомливаться с необходимыми документами, в том числе и бухгалтерскими, заявлять ходатайства по ознакомленным документам и в дальнейшем после ознакомления с ними, предоставлять дополнительные документы и иные доказательства в ходе производства следственных действий.

Кроме этого, проведение, в период пандемии, некоторых следственных действий (дистанционный допрос и депонирование показаний), являлось нарушением режима самоизоляции и создавало прямую угрозу распространению коронавирусной инфекции. Особую угрозу человеческой жизни представляли такие обстоятель-

ства непреодолимой силы как пандемия коронавирусной инфекции, поскольку они не поддаются тотальному контролю со стороны людей и не зависит от их воли. В связи с чем, по отдельным уголовным делам, не обеспечено всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела по вышеуказанным причинам и увеличилось количество направленных поручений в порядке ст.188 УПК РК о производстве следственных действий на другой территории.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании проведенного исследования, приходим к следующим выводам:

1. При проведении дистанционного допроса - в здании органов досудебного расследования, при проведении депонирования - в следственных судах, открыть комнаты для допроса несовершеннолетних, ставших потерпевшими и свидетелями уголовных правонарушений. Специальное помещение в виде отдельной комнаты должно быть оснащено игрушками, книжками, предметами для различных творческих работ. Подобные кабинеты, в виде пилотного проекта, апробированы в отделениях полиции Алма-тинской области и применяются в практической деятельности. На примере Республики Молдова, в уголовно-процессуальном законодательстве присутствует дефиниция «допросная комната» - обустроенное для допроса несовершеннолетнего - пострадавшего/свидетеля преступления помещение, в котором располагаются допрашиваемый несовершеннолетний и допрашиватель, связанное с наблюдательной комнатой посредством приемно-записывающего аудио/видеоборудования.

2. При введении режима чрезвычайного положения на всей территории республики и карантина, вследствие пандемии, ограничить проведение дистанционных допросов и проведения депонирования показаний в целях сохранения санитарно-противоэпидемических норм и режима самоизоляции населения. При необходимости проведения следственных действий допросов свидетелей и потерпевших, направлять поручения в порядке ст. 188 УПК РК о проведении следственных действий на той территории, где находятся эти участники процесса. Депонирование показаний в онлайн режиме.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Нургазинов Б.К., Исмагулов К.Е. Некоторые вопросы совершенствования института дистанционного допроса в казахстанском уголовном процессе // Вестник Института законодательства №1 (50) –2018. С. 82-90.
2. Антонович Е.К. Использование цифровых технологий при допросе свидетелей на досудебных стадиях уголовного судопроизводства (сравнительно-правовой анализ законодательства Российской Федерации и законодательства некоторых иностранных государств) // Актуальные проблемы российского права.2019.№6 (103) июнь, С.125-136.
3. Некрасов С.В. Толкование и применение уголовно-процессуальных норм о юридической силе доказательств. Науч.-практич.пособие / Под науч.ред.д-ра юрид.наук Ю.Г.Торбина.-М.: Издательство «Юрлитинформ», 2008.-184 с.

ЖУМАДИЛОВА ДАНА ЕСИМХАНОВНА,

Магистрант 2-го курса,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
E-mail: d_zhumadilova@inbox.ru

ДЮСЕБАЕВ ТАЛГАТ ТУРАШЕВИЧ,

кандидат юридических наук,
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
E-mail: dussebaev-talgat@bk.ru

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СИСТЕМЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. Ұсынылған мақалада терроризм мен ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің халықаралық тетіктері талданады. Мақалада БҰҰ-ның ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясы егжей-тегжейлі талданады, ол осы жағымсыз тенденцияларға қарсы тұруға арналған. Бұл ретте, осы Конвенцияда, халықаралық сипаттағы қылмыстардың жекелеген түрлеріне қарсы күреске арналған бұрын жасалған халықаралық шарттардағыдай, ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі басты жауапкершілік әлі де жекелеген мемлекеттерге жүктеледі деген қорытынды жасалады. Автордың пікірінше, бұл жеткіліксіз, әр түрлі себептерге байланысты мемлекеттік органдар өз міндеттерін орындай алмайды. Балама ретінде құқық қорғау органдарының ғылыммен өзара іс-қимылын жолға қою ұсынылады.

Түйінді сөздер: қылмыс, интерпол, ұйымдасқан қылмыс, халықаралық терроризм.

Аннотация. В представленной статье проанализированы международные механизмы борьбы с терроризмом и организованной преступностью. В статье подробно анализируется Конвенция ООН против организованной преступности которая была призвана оказать противодействие указанным негативным тенденциям. При этом делается вывод, что в данной Конвенции, как и в заключенных ранее международных договорах, посвященных борьбе с отдельными видами преступлений международного характера, главная ответственность по борьбе с организованной преступностью по-прежнему возлагается на отдельные государства. По мнению автора, этого недостаточно, в которых в силу разных причин государственные органы не в состоянии выполнять свои обязанности. В качестве альтернативы предлагается наладить взаимодействие правоохранительных органов с наукой.

Ключевые слова: преступность, интерпол, организованной преступность, международный терроризм.

Annotation. This article analyzes international mechanisms for combating terrorism and organized crime. The article analyzes in detail the UN Convention against organized crime which was designed to counteract these negative trends. At the same time, it is concluded that this Convention, as well as earlier international treaties on combating certain types of crimes of an international nature, still assigns the main responsibility for combating organized crime to individual States. According to the author, this is not enough in cases where, for various reasons, state bodies are unable to perform their duties. As an alternative, it is proposed to establish interaction between law enforcement agencies and science.

Keywords: crime, Interpol, organized crime, international terrorism.

По мнению крупного учёного в науке криминологии Е.О. Алауханова, организованная преступность стала предметом специального криминологического изучения сравнительно недавно. На вопрос, каковы реальные масштабы организованной преступности, дать ответ пока трудно, поскольку в изучении этой проблемы наука и практика деятельности правоохранительных органов делают только первые шаги. Вместе с тем с большой вероятностью можно предполагать, что она пустила корни и в Казахстане. В случае непринятия своевременных мер по ее ликвидации она станет реальной силой,

угрожающей нормальному развитию общества [Алауханов Е.О., 2008, 428 с.].

Международное сотрудничество в борьбе с преступностью — это объединение усилий государств и других участников международных отношений с целью повышения эффективности предупреждения преступлений, борьбы с ними и исправления правонарушителей.

Борьба с национальной преступностью в настоящее время существенно осложняется в связи с ростом таких преступлений, которые представляют опасность не только для отдельных государств, но и для всего человечества. Поэтому

требуются совместные усилия и повседневное сотрудничество государств.

Чем больше взаимопонимания между государствами и осознания существования преступлений, затрагивающих интересы международного сообщества, тем больше усилий должны прилагать все государства вместе и каждое в отдельности для охраны международного правопорядка. Следовательно, координация усилий различных государств по борьбе с общеуголовными преступлениями и с преступлениями, наносящими ущерб мирному существованию различных государств, способствует взаимопониманию, укреплению мирных отношений и сотрудничеству между странами и народами.

Борьба с преступностью — это системная деятельность государственных и общественных органов, направленная на обеспечение соблюдения норм уголовного закона, недопущение причинения вреда охраняемым им интересам и благам, характеризующаяся активным противостоянием преступности и выражающаяся в профилактике преступности (путём воздействия на её детерминанты) и пресечении преступлений, применении мер ответственности к преступникам [Долгова А.И., 2007, 415 с.].

Наиболее часто по отношению к взаимоотношениям государства, общества и преступности применяется термин «борьба с преступностью». Так, ООН проводятся конгрессы по борьбе с преступлениями и обращению с правонарушителями. Термин «борьба» толкуется в словарях как активное противостояние неких групп, имеющих противоположно направленные интересы. Понятие «борьба» наиболее полно отражает характерные особенности данного вида государственной и общественной деятельности.

Со словом «преступность» во все времена связывали покушение на безопасность и благополучие, спокойствие и стабильность человека и общества. Однако с появлением и ростом транснациональных и организованных форм уголовной преступности, терроризма, международного терроризма преступность стала угрожать не только общественной безопасности, но и национальной (государственной) безопасности, а также международной безопасности [Абраменкова В.С., 2004, 286 с.].

Международное сотрудничество в борьбе с преступностью - это специфическая деятельность государств и других участников международного общения в сфере предупреждения преступности, борьбы с ней и обращения с правонарушителями. Объем, основные направления и формы этого сотрудничества определяются содержанием и особенностями преступности как явления конкретного общества, в значительной степени - национальной политикой государства в борьбе с преступностью и террориз-

мом. Вместе с тем сотрудничество государств в этой сфере тесно связано с определенным историческим уровнем развития международного сотрудничества и (или) противостояния в целом в политической, социально-экономической, гуманитарной, культурной, правовой, военной и других областях, включая обеспечение безопасности личности, национального общества, государства и мирового сообщества.

Для данной области сотрудничества специфическим является прежде всего то, что она затрагивает, как правило, сугубо внутренние аспекты жизни конкретных государств. Причины, порождающие преступность, равно как и меры предупреждения и борьбы с ней, средства перевоспитания лиц, совершивших преступления, формируются и развиваются в каждом государстве по-своему. Они испытывают влияние основных политических и социально-экономических, а также таких конкретных факторов, которые обуславливаются особенностями сложившихся в тех или иных государствах правовых систем, исторических, религиозных, культурных традиций.

Ряд факторов предопределяет актуальность и развитие международного сотрудничества в области предупреждения преступности, борьбы с ней и обращения с правонарушителями: существование преступности как объективно обусловленного социального явления конкретного общества вызывает необходимость обмена накопленным государствами опытом борьбы с ней; у международной общественности все большее беспокойство вызывают правонарушения и преступные действия транснациональных преступных объединений; большой ущерб причиняет организованная преступность - неотъемлемая и все увеличивающаяся часть общеуголовной преступности; существенной проблемой для государств остается незаконный оборот наркотиков, угон самолетов, пиратство, торговля женщинами и детьми, «отмывание» денег (легализация преступных доходов), акты терроризма и международного терроризма [Воронин Ю.А., 2007, 324 с.].

Борьба с терроризмом в различных формах прошла несколько этапов. После Второй мировой войны на международной арене сложилась многополярная система, олицетворением которой является Организация Объединенных Наций. ООН немало сделано для поддержания международного мира и укрепления безопасности, для решения общечеловеческих проблем, включая международный терроризм. Начиная с 1972 г. Генеральная Ассамблея ООН одобрила ряд резолюций, связанных с вопросами борьбы с терроризмом. Изначально усилия, направленные на борьбу с терроризмом, были связаны с изучением причин его возникновения. Мерам предупреждения терактов и борьбе

с международным терроризмом внимание не было уделено. Позднее жестокие реалии международной жизни, связанные с ростом числа и ужесточением характера террористических актов, привели к переориентации деятельности Генеральной Ассамблеи ООН от изучения причин явления к разработке практических мер борьбы с ним. Следующий этап в деятельности ООН по борьбе с международным терроризмом начался в 1990-е годы. Он характеризуется двумя особенностями: 1) ООН подключилась к превентивным силовым акциям, направленным на предупреждение террористических актов; 2) ООН усилила международно-правовую базу борьбы с терроризмом (под эгидой ООН был принят ряд международных конвенций о борьбе с терроризмом, а также ООН призвала государства ускорить ратификацию многосторонних конвенций по борьбе с терроризмом).

Международная организация уголовной полиции (Интерпол) также является институциональным антитеррористическим международным органом. В документах Интерпола, определяющих перспективу его деятельности, отмечается, что в ближайшее время терроризм и международный терроризм будут продолжать серьезно затрагивать правоохранительные службы государств. В связи с этим Интерпол предлагает государствам рассматривать эту организацию как одно из средств координации сотрудничества в данной области. К основным направлениям деятельности Интерпола в борьбе с международным терроризмом относятся обмен информацией и разработка политико-юридической основы, определяющей отношения организации к этому явлению и пути борьбы с ним.

Проблемы противодействия организованной преступности стоят в настоящее время настолько остро, что, несмотря на наличие научных исследований, и концептуальных подходов, основное внимание обращается, как правило, на решение задач сегодняшнего дня.

Данная проблема требует серьезного исследования и изучения всеми странами мира. Процесс исследования организованной преступности необходимо проводить полно и объективно; анализировать причины и условия; формы проявления и сферы влияния; тенденции и цели; прогнозировать характер и степень общественной опасности последствий. Только такое тщательное исследование позволит разработать и реализовать специальные меры противодействия, что в конечном итоге благотворно послужит оздоровлению целого круга общественных отношений, которые, к сожалению, на сегодняшний день находятся под влиянием организованной преступности. Анализируя криминальную ситуацию в современном мире можно сделать вывод, что в ближайшее время сохраняться негативные тенденции, благоприятствующие

организованной преступности. Расширению её социальной базы будет способствовать усиливающаяся дифференциация общества, рост безработицы, вынужденной миграций, соответствующее увеличение маргинальных групп населения. При недостаточном противодействии этому опасному явлению мировое сообщество столкнется с ситуацией, при которой преобладающим окажется влияние разветвленных преступных систем, которые будут способствовать криминализации общественного сознания, политической власти, а также экономических отношений. В связи с этими явлениями, действия государств в области борьбы с организованной преступностью, должны носить не спонтанный характер, а быть четко спланированными и организованными.

Признанно считать, что организованная преступность является одним из сложных опаснейших видов преступности, посягающим, прежде всего на экономические, политические, правовые и нравственные сферы общества. Сложные уголовные виды деятельности, осуществляемые в широких масштабах организациями и другими группами, имеющими внутреннюю структуру, которые получают финансовую прибыль и приобретают власть путем создания и эксплуатации рынков незаконных товаров и услуг вот, что такое организованная преступность.

Официально считалось, что в стране нет, и не может быть такого рода преступности, поэтому длительное время она не являлась предметом изучения. Однако теория и практика оказались неподготовленными к эффективному противодействию ей. По экспертным оценкам, правоохранительная система страны и законодательство отстали. Поэтому очень важно обратить внимание на понятия, признаки, формы и структуры организованной преступности. В Казахстанской криминологии прочно утвердилось понятие «групповая преступность». Однако даже значительное число групп преступников, совершающих хищения, рэкет, преступления, связанные с наркотиками, контролем проституции и азартных игр, еще не говорит о наличии в государстве организованной преступности. Как и любой вид преступности, организованная имеет свои признаки и присущие ей формы нарушения закона. Тем не менее, в мировой криминологии не выработано универсального ее определения. Например, в Соединенных штатах Америки в одной из многих дефиниций организованная преступность рассматривается как ассоциация, стремящаяся действовать вне контроля американского народа и его правительства, или же, как тип замаскированной преступности, иногда включающей иерархическую координацию ряда лиц, связанную с планированием и использованием незаконных актов или преследованием цели незаконным способом.

Несмотря на неоднородность деталей в определении организованной преступности, сущность ее усваивается всеми одинаково.

Поэтому исходя из международного опыта, проведенных в Казахстане исследований, практических наработок и некоторых особенностей организованной преступности, под ней следует понимать функционирование устойчивых, управляемых сообществ преступников, занимающихся преступлениями как бизнесом и создающих систему защиты от социального контроля с помощью коррупции. Опасность этого криминально-социального феномена не всегда реально оценивается даже теми, кто призван с ним бороться.

Опасность измеряется не количеством краж, грабежей или вымогательств, а угрозами, исходящими от организованной преступности. Прежде всего, она посягает на органы управления и власти с помощью коррупции. Она ведет к духовному обнищанию нации, особенно воздействуя на молодежь, устанавливая стереотип «красивой» жизни без ответственности перед обществом, культивируя насилие, анархию, наркоманию. Тем не менее, организованная преступность угрожает экологии, так как участвует в контрабанде ядерных и химических отходов для их захоронения на территории.

Организованная преступность подрывает экономику, так как происходит укрепление позиций криминальной части теневой экономики, незаконное изъятие из государственного оборота материальных фондов. Также совершенно очевидно угроза нормальному функционированию кредитно-банковской системы. Большая часть коммерческих банков в той или иной мере попадает под влияние мафии. Мафия уже осуществляет так называемый коммерческий террор, что в условиях перестройки хозяйственного механизма в сторону рынка особенно опасно. Действие организованной преступности в экономике не исключает, а даже предполагает возможность проникновения ее в сферу политики. Отмечались попытки протаскивания лидерами организованной преступности своих людей в парламент, финансирование некоторых партий и движений для создания своего лобби [Гилинский Я.И., 2007, 206 с.].

Опасность организованной преступности заключается еще в том, что она стимулирует, активизирует уголовные элементы, объединяя и контролируя их, заставляя с большей энергией вести преступную деятельность, а это означает рост корыстной преступности. В целом перспективу развития организованной преступности можно оценить как неблагоприятную для нашего общества на ближайшее время.

Широко распространенная во многих развивающихся странах коррупция обуславливает быстрое распространение и укрепление транс-

национальной организованной преступности и терроризма. Коррупция среди должностных лиц, способствующая преступной деятельности, принимает различные формы и базируется не только на взяточничестве. Существует множество форм коррупции: взяточничество, протекционизм, лоббизм, незаконное распределение и перераспределение общественных ресурсов и фондов, присвоение общественных ресурсов в личных целях, незаконная приватизация, незаконная поддержка и финансирование политических структур (партий и др.), вымогательство, предоставление льготных кредитов, заказов, и др. Коррупционные сети тесно связаны с организованной преступностью.

Высшие должностные лица обеспечивают подложными документами контрабандистов и террористов, ограничивают преследование подозрительных групп правоохранительными органами и позволяют безопасно работать организованным преступным группам. Это способствует совершению преступлений в таких странах не только собственными преступными группами, но и группами из других стран и регионов. Более того, преступники для своей деятельности могут использовать информационные и другие современные технологии, привлекать высокооплачиваемых специалистов. Коррупция - сложный социальный феномен, порождение общества и общественных отношений.

Следует учитывать, что коррупция очень умело, разрушает как возможность применения навыков финансового расследования, так и сам предмет доказывания. Однако, хотя правоохранительные органы могут и не обнаружить, где находятся активы или не определить их владельца, они способны, по крайней мере, весьма затруднить востребование преступниками денег обратно [Галиакбаров Р.Р., 2007, 264 с.]. Коррупция существует во всех современных государствах. Другой вопрос - масштабы коррупции. По данным международной организации Transparency International, наименее коррумпированные государства - Дания, Финляндия, Швеция, Канада, Новая Зеландия, Россия, Казахстан.

Эффективность борьбы с организованной преступностью возможна только при совместной деятельности правоохранительных органов всех стран мирового сообщества. Потому должна создаваться и постоянно совершенствоваться правовая база для международного сотрудничества, совершенствоваться формы и методы такого сотрудничества. Также следует отметить тот факт, что в настоящее время необходимо наладить взаимодействие правоохранительных органов с наукой. К сожалению далеко не все сотрудники владеют соответствующими знаниями, умениями и навыками. А понимание таких сложных явлений как организованная преступность, невозможно без опоры на науку.

В заключение следует отметить, что проблема организованной преступности - это проблема, в первую очередь, самого государства и общества, а не только правоохранительных органов. Сильная организованная преступность - это

верный признак слабости государства. Поэтому только государство с сильной властью способно наиболее эффективно организовать и объединить все свои силы в борьбе с этим негативным антисоциальным явлением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминология. ГЛАВА XIII. ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ Учебники и учебные пособия. – Алматы, 2008. – 429 с.
2. Долгова А.И. Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2007. С. 380—415.
3. Абраменкова В.С. Противодействие организованной преступности расследованию преступлений - одна из главных проблем правоохранительных органов // Сибирский Юридический Вестник. - 2004. -286с.
4. Воронин Ю.А. Транснациональная организованная преступность. - Екатеринбург, 2007.-324с.
5. Гилинский Я.И. Организованная преступность: понятие, история, деятельность, тенденции. – М.: Юрист, 2007. -206с.
6. Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений. - М.: Юрист, 2007. -264 с.

УДК 349.4 (574)

ЖУСИПОВА БАҚЫТ АҚЫЛБАЙҚЫЗЫ,
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы,
заң факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

ЖАЙЫЛЫМ ЖЕРЛЕРДІ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Түйінді. Мақалада Жайылым жерлерді пайдалану құқығының құқық режиміне және жайылымдарды беру шарттарын қолданыстағы заңнамалар аясында реттелуіне әртүрлі ғалымдардың көзрасы талданды. Нәтижесінде жайылымды беру шарттарына және жерді ұтымды пайдалануды құқықтық қамтамасыз ету жүйесінің маңызды сипаттамаларына, оның ішінде ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлердің құрамына кіретін жайылым жер учаскесін өтеусіз пайдалану құқығының пайда болуы шарты құқықтық сипатының ерекшелігіне байланысты тұжырым ұсынды.

Кілтi сөздер: ауылшаруашылығы мақсатындағы жер учаскелері, жайылымдар, шабындық алқаптар, жер учаскесін өтеусіз пайдалану, шаруа немесе фермер қожалығы, азық-түлік қауіпсіздігі, мал шаруашылығы.

Жусипова Бакыт Акылбаевна

кандидат юридических наук, доцент,
кафедра гражданского, трудового и экологического права,
юридический факультет,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПАСТБИЩНЫХ ЗЕМЕЛЬ

Аннотация. В статье проанализированы взгляды различных ученых на регулирование права пользования пастбищными землями в рамках действующего законодательства и правового режима предоставления пастбищ. В результате было предложено заключение, в связи с условиями предоставления пастбищ и существенными характеристиками системы правового обеспечения рационального использования земель, в том числе особенностью правового характера договора, возникновение права безвозмездного пользования пастбищным земельным участком, входящим в состав земель сельскохозяйственного назначения.

Ключевые слова: земельные участки сельскохозяйственного назначения, пастбища, сенокосные угодья, безвозмездное пользование земельным участком, крестьянское или фермерское хозяйство, продовольственная безопасность, животноводство.

Zhussipova Bakyt Akylbaevna

Docent, candidate of law,
department of the civil, labor and ecological law,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

LEGAL SUPPORT FOR THE RATIONAL USE OF PASTURE LANDS

Summary. The article analyzes the views of various scientists on the regulation of the right to use pasturelands within the framework of current legislation and the legal regime for providing pastures. As a result, it was proposed to conclude, in connection with the conditions for providing pastures and essential characteristics of the system of legal support for the rational use of land, including the

legal nature of the contract, the emergence of the right to gratuitous use of pastureland that is part of agricultural land.

Key words: agricultural land plots, pastures, hayfields, gratuitous use of the land plot, peasant or farm economy, food security, animal husbandry.

Жер адамның еркінен тыс өмір сүретін табиғи ресурс объектісі ретінде шегі бекітілген аумақтық кеңістіктік, ал мемлекеттік реттеу объектісі ретінде әлеуметтік, экологиялық, саяси-экономикалық маңызды функцияны орындайды.

Жер әртүрлі функцияларды орындайтын меншік объектісі ретінде жердің нысаналы құқықтық режимін білдіреді және жер субъектілерінің өкілеттіктері заңмен реттеледі, бірақ олардың ерекшеліктері ескере отырып сипатталады.

Біздің елімізде жер нарығы тұрақты дамудың құқықтық тетіктерін жүзеге асыруда айтарлықтай өзгерістер болды, ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерді деградацияға ұшырауды алдын алу, экожүйелерді қалыптастыру, жерді ұтымды пайдалану саласында заңнамасының дамуын талдау негізінде ауылшаруашылық жерлерін пайдалануды экономикалық бағалау өте маңызды мәселе болып көрінеді, өйткені экономика салаларының бірі агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтардың әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға, оның ішінде мал шаруашылығының өнімділігі сапасын артыруға бағытталған.

Ауыл шаруашылығы тауар өндірісінің бірі мал шаруашылығын дамыту үшін малдың өз аяғымен жайылуын қамтамасыз ету, экологиялық таза органикалық өнім алу үшін жайылым жерлерді пайдалану қажеттілігі туындайды.

Жайылым жерлер Қазақстан Республикасының табиғи ресурс ретінде ел байлығының бірі болып табылады, өйткені «ЖЕР-АНА» халыққа диқаншылық қызметі арқылы дән дақылын және малдың азығын беріп отыр, сондықтан Мемлекеттің оларды ұтымды және тұрақты пайдалануды қамтамасыз ету міндеті маңызды болып табылады.

Сайып келгенде, жайылым жерлерді беруге және пайдалануға байланысты іс-шараларды ұйымдастыруды жүзеге асыруға, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалануға, ауылдық елді мекендердің айналасындағы жайылымдық жерлердің жай-күйін жақсартуға, жайылымдық экожүйелердің одан әрі тозу процестерінің алдын алуға, сонымен қатар, орнықты жемшөп базасын құру және мал шаруашылығынан экологиялық таза органикалық өнімін алу үшін шалғайдағы жайылым учаскелерін пайдалану әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді.

2020 жылғы 1-қыркүйекте Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Халқына Жолдауында: «Қазақстанның алдыңда тұрған аса маңызды міндеттерінің бірі өнеркәсіптік

әлеуетімізді толық пайдалану, оның ішінде ауылшаруашылығын дамытпай, бәсекеге қабілетті экономика құру мүмкін емес» екендігіне аса назар аударды¹. Жолдауда Мемлекет басшысы келесі жылы Жер кодексінің кейбір нормаларына мараторий күші жойылатының ескеріп, ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалануды экономикалық айналымға енгізудің әдіс тәсілдерін әзірлеуді тапсыра отырып, агроөнеркәсіп кешенін дамытудың жаңа кезеңі мен міндеттерді алға қойды. Өнеркәсіптің аса маңызды түрі ретінде ауыл шаруашылығы тауарының бірі малшаруашылығын дамыту үшін жайылым жерлерді пайдалануды құқықтық реттеу және жетілдіруді талап етеді.

Бұған ауылшаруашылық жерлерінің белгілі бір бөлігіне мемлекеттік және жеке меншіктің танылуы ерекшелігі жер учаскелерінің қоғамдық маңыздылығына және оларды пайдаланушылардың субъективті құрамына байланысты нақты анықтау арқылы қол жеткізіледі.

Жер кодексінде мемлекеттік меншік құқығының параметрлері олардың түр ерекшеліктерін ескере отырып, жердің жекелеген санаттары аясында нақты көрсетілген.

Біріншіден, ҚР ЖК 26-бабына сәйкес азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігіне жер учаскелері берілмейді: «жайылымдық және шабындық алқаптар және жеке меншікке берілмеген шалғайдағы жайылымдар»² демек, жайылымдар ауылшаруашылығы мақсатындағы жер құрамына кіретіндіктен жайылым жерлерлер де мемлекеттік меншікте танылады.

Екіншіден, Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің негізгі көпшілігінде Жер кодексі нормалары азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін ауыл шаруашылығы жерлерін жалға алу, сондай-ақ жеке меншік құқығында жүргізуін көздейді (ЖК 97 бап).

Осылайша, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдаланудың екі нысаны басым: меншік құқығында – шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін (ЖК-23 бап) және жалға алу құқығында – ірі ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін (ЖК-24 бап)

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің басымдығы жер заңнамасының негізгі қағидаттарының бірі ретінде танылады және оны іске асырудың тиісті ұйымдық-құқықтық тетігін қалыптастырады.

А.Д. Дюсюпова өз зерттеуінде «ауыл шаруа-

¹ 2020 жылғы 1-қыркүйек Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы.

² Қазақстан Республикасының Жер кодексі Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442/_k030442_.htm

шылығы мақсатындағы жерлерге жеке меншік құқығының теориялық практикалық проблемаларына зерттеу жүргізу мемлекеттің тәуелсіздік және нарықтық қатынастар жағдайында зерттеу объектісінің заңнамалық концепциясындағы олқылықтар мен қайшылықтардың бар екендігін көрсетті: мақсаты жерге жеке меншікке алу емес, экономиканы сауықтыру құралы ретінде ауыл шаруашылығы өндірісін көтеру және Қазақстан Республикасының экономикалық тұрақты мемлекет ретіндегі рөлін нығайту тәсілін жүзеге асырылуға тиіс деген тұжырымға келді» [Дюсюпова А.Д., 2009, с. 202].

Ж. Қосановтың пікірінше, ауылшаруашылық жерлеріне мемлекеттік меншік құқығының әкімшілік-ұйымдастырушылық моделі, оның табиғи қорлар жерлері мемлекеттік меншік құқығынан айырмашылығы, оны іске асыру механизмі әлемдік экологиялық тәжірибемен үйлесіп құрылған ауылшаруашылық жерлерін тиімді пайдалану ғана емес, сонымен қатар тиісті қорғауды да қамтамасыз ете алмады. Бірақ бұл, ауылшаруашылық жерлеріне мемлекеттік меншіктің болу құқығын мүлдем жоққа шығаруға немесе оларға жеке меншік құқығының жаңа институтын абсолюттеуге негіз бола алмайды» [Косанов Ж.Х., 2009, с. 187].

Зертеуші ғалымдардың пікіріне қосыла отырып, мынандай тұжырымға келуге болады: ауылшаруашылығы мақсатындағы жерге мемлекеттік құқығын сақтау экономиканың барлық секторына толыққанды нарықтық қатынастарды қалыптастыру жөніндегі республиканың стратегиялық бағытына қайшы келмейді, бұл жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың құзыретін жетілдіруді көздейді (жерлерді ұтымды пайдалану, жердің тозуын болдырмау, ауылды елді мекендердің аумағынан, жайылым жерлерден жеке меншіктегі малды жаюға арналған жерлерді бойынша іс-шараларды енгізу, барлық жер санаттары бойынша егістік, жайылым алқаптарын түгендеу, жерлерді жақсартудың инвестициялық жобаларын әзірлеу, мемлекеттік жер кадастр және жер мониторинг жүргізу жүйесі).

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері бойынша ауылшаруашылығы алқаптары жерлерінің құрылымы жалпы алаңы 177,8 млн. гектар, оның ішінде жайылымды жерлер - 26,7 млн. гектар, шабындық жерлер - 4,2 млн. гектарды құрайды [Статистикалық жинақ, 2020, 5 б.].

Жайылымдардың түрлері өзіндік ерекшелігіне қарай сипатталады, біріншісі, мал шаруашылығын жүргізу үшін қолайлы климаттық жағдайларды ескере отырып жануарларды жаюға арналған маусымдық жерлер, екіншісі шалғайдағы жайылым елді мекендерден алыстағы аумақтарда орналасқан жерлер, үшіншісі аридтік шөлді

аумақтардағы сирек өсімдіктер бар жерлер, төртіншісі мал шаруашылығының экологиялық таза органикалық өнімін алу үшін екпе жайылымды жерлерді жатқызамыз.

Мемлекет Қазақстан азаматы мен заңды тұлғаларға шалғайдағы мал шаруашылығы (маусымдық жайылымдар) үшін, тұрғын халықтың мал жаюымен шөп шабуы үшін уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығымен 5 жыл мерзімге береді (ЖК-36 бап, ЖК-35бап). Қолданыстағы Жер кодексінің нормаларында жайылымдық жерлерді пайдалану құқығы уақытша өтеусіз (жер салығы) және уақытша өтеулі жер пайдалану (жер учаскесін пайдалану төлемақы кадастрлық бағалау құны) айқындалады.

Ал шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу және ауылшаруашылығы өндірісін жүргізу үшін уақытша өтеулі жер пайдалану (жалдау) құқығын беру жөніндегі конкурс негізінде (бизнес жоспары, жерді ұтымды пайдалану қағидаларын және ауылшаруашылығы инфрақұрылымын дамыту іс шараларын орындау міндеті), сондай-ақ жайылымдық және шабындық алқаптарды халықтың жеке ауласына ұстау, бақша өсіру жөніндегі мұқтажын қанағаттандыру мақсатында жер пайдалануға берілмеген немесе жер учаскелерін жалға алу құқығын беру сауда-саттықта (конкурс, аукциондар) жүзеге асырылады (36-бап), (101 б. 1 т. 2021 жылғы дейін мараторий) (43-1 бап), (48 бап).

Жайылымдарды ұтымды пайдалану, инфрақұрылымын дамыту, жайылымды жерлерін тоздан қорғау мақсатында 2017 жылғы 20 ақпанда Жайылымдар туралы заң қабылданды.

Аталған заңның 1-бабының 4-тармағында «Жайылымдар» ұғымына түсінік берілген «ауыл шаруашылығы жануарларын жыл бойы немесе маусымдық жаю үшін берілетін және пайдаланатын ауылшаруашылығы мақсатындағы жер құрамындағы жер учаскелері, сондай-ақ жердің басқа санаттарының құрамындағы жер учаскелері»¹.

БҰҰ Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы: «Жайылым мал шаруашылығы (пасторализм) – бұл экономикалық пайда мен қоршаған ортаның тұрақтылығы үшін мал шаруашылығын жүргізу және жер ресурстарын басқару жүйесі, ал оның ерекше құралы көбінесе шалғайдағы табындарды жаю». Сонымен қатар «Жайылымдар экологиялық терминологияда да кездеседі және кейде эндемикалық өсімдіктер өсетін жер (илипод қауымдастықтары), негізінен шөптер мен өсімдіктер немесе оларды мал жаю үшін пайдаланылады және жабайы өсімдіктер мен жануарлар өндірісі үшін олар табиғи экожүйе ретінде қызмет етеді» ұғымына түсінік берілген [Caterina Batello, 2018-14].

Ауыл шаруашылығы және тұрақты даму Тұжырымдамасы Жайылымдық жерлерді иелену

¹ Жайылымдар туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 20 ақпандағы № 47-VI ҚРЗ. URL : <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000047>

және пайдалану мәселелерін тұрақты дамыту мақсаттарында жайылымдық жерлерді иелену және пайдалану мәселелерін реттеуді нығайту қағидаларына азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, шөлейттенумен күресу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, орманды ұтымды пайдалану, жердің тозу процесін тоқтату және кері бұру және биоалуантүрлілікті жоғалту процесін тоқтату т.б. [под ред Б.Ж. Әбдірайым, 2016, 38 с.].

Қазақстан Республикасы заңнамаларына сәйкес, жайылымдарды беру шарттарында жергілікті атқарушы органдардың аудандық маслихат шешімімен бекітілген жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жөніндегі жоспарға сәйкес мал басының болуы (мал басын есепке алу), жайылымдық инфрақұрылым объектілерінің болуы (сумен қамтамасыз ету), жер учаскесінің өнімділігі (мал азығы, шөптің құрамы) қамтамасыз етілуі тиіс.

Жайылымды жерлер нысаналы мақсатына сәйкес жеке ауланы ұстау үшін, шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін, ауылшаруашылығы өндірісін жүргізу үшін беріледі.

Жеке ауланы ұстау үшін елді мекендер шегінде орналасқан жайылымдар жергілікті халықтың ауылшаруашылығы жануарларынның аналық мал басын күтіп ұстау жөніндегі мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жөніндегі Жоспарға сәйкес, жайылым беру әкімдердің шешімдерімен жүзеге асырылады. (ЖТ 315 бап, 1 т.)

Ауылшаруашылығы мақсатындағы жер құрамынан және босалқы жерлерден базалық шекті алаңы алқаптардың түрлеріне (егістік, шабындық, жайылымдар) жеке-жеке ауданның ауылдық округінің орташа алаңынан жеке тұлғаларға шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін бес пайыз мөлшерде, мемлекеттік емес заңды тұлғаларға ауылшаруашылығы өндірісін жүргізу үшін жиырма бес пайыз мөлшерде айқындалады.

Жайылымдарды беру мен пайдалану шарттарын айқындаудың тиімділігін жүзеге асыру мақсатында мемлекеттік атқарушы органдардың құзыреттілігі шегінде арнайы нормативтік құқықтық актілер қабылданды, атап айтсақ, «Жайылымдарды ұтымды пайдалану қағидаларын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2017 жылғы 24 сәуірдегі бұйрығы»¹ аталаған бұйрықтың преампуласында «Ауылшаруашылығы министрілігінің пилоттық жоба аясында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану мониторинг веб-порталы енгізілген мәліметтер арқылы жайылымды жерлердің сандық сапасын, шекті рұқсат етілген нормасы талаптарын, жәй-күйін бақылауға мүмкіндік береді».

Жайылымдардың жалпы алаңына түсетін жүктеменің шекті рұқсат етілетін нормасын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2015 жылғы 14 сәуірдегі бұйрығы»; «Ауылшаруашы-

лығы жануарларын жаюдың үлгілік қағидаларын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2020 жылғы 29 сәуірдегі бұйрығы;

«Шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін – Қазақстан Республикасының азаматында, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін Қазақстан Республикасының мемлекеттік емес заңды тұлғасы мен оның үлестес тұлғаларында болуы мүмкін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің шекті (ең жоғары) мөлшерлерін айқындау әдістемесін бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2018 жылғы 22 тамыздағы бұйрығы»; «Жайылымдарды суландыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2017 жылғы 7 сәуірдегі бұйрығы»; Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану қағидалары ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2020 жылғы 17 қаңтардағы бұйрығы»; Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде шөп шабу және мал шабу және мал жаю қағидаларын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2015 жылғы 10 қарашадағы бұйрығы».

Қолданыстағы заңнамаларды зерттеу барысында жайылым жерлерді беру мен пайдалану шарттарының нормалары, оның ішінде Жайылымдар туралы заңның нормалары мен Жер кодексінің нормалары орындалмай жатқан жағдайлар, халықтың мал басы саны артуы нәтижесінде елді мекен жерлері аумағындағы жерлердің жетіспеуі, жайылым жерлердің тозуы, топырақтың деградацияға ұшырауы мәселелеріне және қолданыстағы заңнамалардың жерді пайдалануды шектеу нормаларының құқықтық мәніне алаңдаушылық әлі де болса күн тәртібінен түспей тұр.

Жайылым жерлер ауылшаруашылығы мақсатындағы жер құрамына ауылшаруашылығы алқаптарының бірі ретінде жайылымдар, шабындықтар, екпе егілген жерлер жатқызылғандықтан жер құқығы ғылымда оның құқықтық табиғаты, атап айтқанда жер учаскесін шектеулі меншік ретінде немесе өтеусіз пайдалану құқығындағы міндеттемелерді саралау мәселесі өте өзекті болып табылады.

Жер құқығындағы жер учаскесін өтеусіз пайдалану жаңа институттардың бірі болып табылады. Ол өз кезегінде міндеттемелік құқықтық қатынастарды қалыптастыруы мүмкін, өзара байланысты және дәйекті жүзеге асырылатын басқару функциялары жүйесінен тұратын ауыл шаруашылығы алқаптарының сапалық жай-күйін мемлекеттік бақылау болып табылады.

Б.В. Ерофеев «жерді пайдалану құқықтық қатынастар іс жүзінде заттық құқық болып саналады, Ресейдің азаматтық кодексінің 700- бабында несие шартының мазмұны егер заттың иесі өзгерген жағдайда бұрын жасалған тегін пайдалану шарты бойынша құқықтар мен міндеттер жаңа меншік иесіне өтеді, яғни жер учаскелеріне қа-

¹ Жайылымдарды ұтымды пайдалану қағидаларын бекіту туралы ҚР Ауылшаруашылығы министрінің 2017 жылғы 24 сәуірдегі бұйрығы. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015090>

тысты жер учаскесін өтеусіз пайдалану құқығы меншік иесі ауысқан кезде оның иесіне тиісілі екенін білдіреді және оның мүліктік табиғатын растайды» деген қортындыға келді [Ерофеев Б.В, 2019, 240 с.].

А.Х. Аленованың ойынша «Өз табиғаты бойынша жер учаскесін өтеусіз пайдалану құқығы ерекше болып табылады, белгілі бір адамнан басқа ешкім осы затты бірдей көлемде иелене алмайды. Жер учаскесін жалдау шартынан туындайтын құқықтық қатынастармен қатар жүргізілген жағдайда, жалдау қатынастарының айырмашылығына байланысты жер учаскесі меншік иесінің бірнеше тұлғамен міндетті қатынастары туындауы мүмкін екенін атап өткен жөн» [Аленова А.Х, 2009, 162 с.].

Мемлекеттік мүлік туралы ҚР Заңының 76-бабына сәйкес, «жергілікті атқарушы орган мемлекеттік мүлікті өтеусіз пайдалану шартының нысаны Азаматтық заңнама нормаларындағы несие шарты туралы ережелері қолданылады»¹.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 604-бабында «Мүлікті тегін пайдалану шарты бойынша бір тарап екінші тарапқа мүлікті тегін уақытша пайдалануға береді, ал соңғысы мүліктің қалыпты тозуын ескере отырып, қандай күйде алса, сондай күйде немесе шартта ескерілген күйде қайтаруға міндеттенеді»²

Азаматтық заңнамалар мен жер заңнамала-

рын зерттей отырып мынандай қортындығы келуге болады, бұл жағдайда уақытша пайдалануға берілген заттардың айналым қабілеттілігін ескеру қажет. Сонымен қатар, ҚР АҚ айналымдағы бос заттарға, атап айтқанда мемлекеттік мүлікті өтеусіз пайдалану шартына қатысты шектеу белгілейді, ал жер учаскесін өтеусіз пайдалану құқығына келетін болсақ, жоғарыда айтылғандардың негізінде оның мүліктік табиғаты туралы қорытынды жасауға болады, өтеусіз мерзімді жер учаскесін пайдалану мен иелену құқығы меншік иесі учаскені несие алушыға оған қатысты барлық құжаттармен және мүліктермен бірге береді, ал ол өз кезегінде оны мерзімінде сол мүліктің қалыпты (жердің құнарлығын сақтау) жағдайында қайтарады.

Жер учаскесін өтеусіз пайдалану құқығының пайда болуы шарттың құқықтық сипатының ерекшелігіне байланысты, оның мәні мүлікті адамға иелену және пайдалану үшін беру болып табылады.

Өз кезегінде, мемлекеттік меншіктегі жер учаскелерін несие шартының мазмұнында қатаң белгіленген жағдайлар көрсетілуі мүмкін. Осы баптың нормалары жер учаскесі тұрақты мерзімсіз пайдалану құқығымен берілген тұлғалармен жер учаскесін өтеусіз пайдалану шартын жасасу туралы ережелерді ашады.

¹ Мемлекеттік мүлік туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы N 413-IV Заңы URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000413>

² Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Ерекше бөлім) 1999жылғы 1 шілде. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_#z223

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аленова А.Х. Основания возникновения прав на землю: Монография / А.Х. Аленова.-Астана. 2009. -195с
2. Библиотека земельного права. Международно-правовые аспекты использования и аренды земли в Республике Казахстан / под ред Б.Ж. Әбдірайым.-Выпуск № 10. Караганды: РИО «Болашак-Баспа», 2016 г-78с
3. Совершенствование системы регулирования пастбищных земель./ Под руководством: Caterina Batello. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО). Рим. 2018-172с <http://www.fao.org/3/i5771ru/I5771RU.pdf>.
4. Дюсюпова А.Д. Право частной собственности на земли сельскохозяйственного назначения: Монография / под ред. Бектурганов А.Е.-Усть-Каменгорск, 2009.- 222 с.
5. Б.В. Ерофеев. -3-е изд., перераб. И доп.-М.: ИД «ИНФРА»-М.-2019.-416с. <https://znanium.com/read?id=367337>
6. Косанов Ж.Х. Право собственности и иные права на землю: Научное издание.-Астана, 2009.-368с
7. Қазақстан Республикасындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы /Статистикалық жинақ / қазақ және орыс тілдерінде/ Нұр-Сұлтан 2020.-134 б. www.stat.gov.kz

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Терроризм мен экстремизм олардың кез келген нысандары мен көріністерінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің негізгі қауіп-қатерлеріне жатқызылған. Терроризмге қарсы қылмыстық-құқықтық іс-қимыл террористік қатерлерді азайту жөніндегі тиімді шаралардың бірі болып табылады. Мемлекеттің дамуымен қатар, терроризмге қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралар жүйесі тиісінше өзгерді және жетілдірілді. Қоғамдық қауіптіліктің жоғарылауын және терроризмнің жекелеген көріністерінің салыстырмалы түрде таралуын ескере отырып, мемлекеттің қылмыстық саясаты террористік қылмыстар үшін жауапкершілікті күшейтуге бағытталған.

Түйін сөздер: терроризм, террористік қылмыстар, қылмыстық заңнама, терроризмге қарсы іс-қимыл.

Аннотация. Терроризм и экстремизм в любых их формах и проявлениях отнесены к основным угрозам национальной безопасности Республики Казахстан. Уголовно-правовое противодействие терроризму является одним из эффективных мер по снижению террористических угроз. С развитием государства соответственно менялась и совершенствовалась система уголовно-правовых мер противодействия терроризму. Учитывая повышенную общественную опасность и относительную распространенность отдельных проявлений терроризма, уголовная политика государства направлена на ужесточение ответственности за террористические преступления.

Ключевые слова: терроризм, террористические преступления, уголовное законодательство, противодействие терроризму.

Abstract. Terrorism and extremism in all their forms and manifestations are classified as the main threats to the national security of the Republic of Kazakhstan. Criminal law counteraction to terrorism is one of the most effective measures to reduce terrorist threats. With the development of the state, the system of criminal and legal measures to counter terrorism has changed and improved accordingly. Given the increased public danger and the relative prevalence of individual manifestations of terrorism, the state's criminal policy was aimed at increasing responsibility for terrorist crimes.

Keywords: terrorism, terrorist crimes, criminal law, counteraction.

Уголовно-правовое противодействие терроризму, являясь одним из эффективных мер по снижению террористических угроз, реализуется исключительно в соответствии с уголовным законом.

Важнейшим значением в развитии отечественного антитеррористического законодательства стало принятие первого Уголовного кодекса Казахской Советской Социалистической Республики 22 июля 1959 года (далее – УК Казахской ССР), определившего уголовную ответственность за террористический акт [URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K590002000_]. Ранние источники советского права содержали лишь отдельные признаки террористического акта в современном его понимании.

Структурно глава 1 УК Казахской ССР «Государственные преступления» состояла из двух частей «Особо опасные государственные преступления» (ст.ст. 50-59) и «Иные государственные преступления» (ст.ст. 60-75-1). В качестве основных норм УК Казахской ССР, направленных на уголовно-правовое противодействие тер-

роризму, выступали ст. 52 (террористический акт) и ст. 53 (террористический акт против представителя иностранного государства). Рассматриваемые деяния относились к особо опасным государственным преступлениям и содержались в главе 1 «Государственные преступления» Особенной части уголовного закона.

УК Казахской ССР предусматривал две формы теракта (ст. 52):

- убийство государственного или общественного деятеля или представителя власти (ч. 1);
- причинение государственному или общественному деятелю или представителю власти тяжкого телесного повреждения (ч. 2).

В обоих случаях деяние должно было быть совершено в связи с государственной или общественной деятельностью потерпевшего. Субъективная сторона противоправного деяния дополнялась отражением цели – «подрыв или ослабление Советской власти». Хотя из содержания статьи следовало, что совершение теракта возможно только с прямым умыслом, отдельные юристы того времени допускали возможность

косвенного умысла по отношению к смерти и телесным повреждениям как последствиям террористического акта [Исаева Т.Б., 2009, с. 36].

За совершение преступления, предусмотренного ч. 1 ст. 52 УК Казахской ССР, предусматривалось наказание в виде лишения свободы на срок от десяти до пятнадцати лет с конфискацией имущества и со ссылкой на срок от двух до пяти лет или без ссылки или смертной казнью с конфискацией имущества. Часть 2 данной статьи предусматривала только лишение свободы на срок от восьми до пятнадцати лет с конфискацией имущества и со ссылкой на срок от двух до пяти лет или без ссылки.

Статья 53 УК Казахской ССР предусматривала уголовную ответственность за совершение террористического акта против представителя иностранного государства.

Рассматриваемая норма содержала два вида противоправного деяния:

- убийство представителя иностранного государства (ч. 1);

- тяжкое телесное повреждение представителя иностранного государства (ч. 2).

С личностью потерпевшего была связана и отличавшаяся своей спецификой цель теракта против представителя иностранного государства, которая определялась как провокация войны или международных осложнений. Изучение санкций ст.ст. 52 и 53 УК Казахской ССР свидетельствует об идентичности тяжести наказания рассматриваемых противоправных деяний, где в качестве потерпевших являлись советский и иностранный представители власти. Законодатель не делал особых различий между данными пострадавшими.

Отдельной нормой было криминализовано укрывательство государственных преступлений (ст. 75-1 УК Казахской ССР), в том числе террористического акта и террористического акта против представителя иностранного государства. Санкция за данное деяние предусматривало наказание в лишения свободы на срок от одного года до пяти лет и со ссылкой на срок от двух до пяти лет или без ссылки или ссылкой на срок до пяти лет.

На основе анализа рассматриваемых норм следует констатировать, что на данном этапе, по мнению законодателя, данные противоправные деяния представляли опасность государственной, а не общественной безопасности, о чем свидетельствует, в первую очередь, месторасположение рассматриваемых норм, а также характеристика жертв.

Кроме того, в главе 9 «Преступления против общественной безопасности и народного здоровья» УК Казахской ССР законодатель предусмотрел следующие статьи: ст. 205-3 (*Угроза совершить хищение радиоактивных материалов*) и ст. 205-4 (*Угроза использовать радиоактивные*

материалы). В сущности, данные нормы по своему содержанию заменяли угрозу совершения террористического акта.

Таким образом, уголовное законодательство Казахской ССР учитывало следующие признаки терроризма. Объектом насилия считалось только государство, так как в условиях единой общенародной собственности и отсутствия организованной преступности в стране просто не могло быть острой конкурентной борьбы и криминальных разборок. Участникам террористических актов грозило строгое уголовное наказание, включая смертную казнь с обязательной конфискацией имущества. Этих мер было достаточно для того, чтобы не допустить появления терроризма, чем и объяснялась редкость данного вида преступлений.

Последующее развитие уголовного законодательства явилось отражением коренных изменений в экономической, социально-политической и культурной жизни нового государства. Произошли существенные изменения в структуре, динамике и содержании казахстанской преступности. Число преступлений, направленных на подрыв и ослабление государства, резко сократилось.

Дальнейшая эволюция криминализации террористической деятельности связана с принятием Уголовного кодекса Республики Казахстан от 16 июля 1997 года (*далее – УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года*). Данный кодифицированный акт существенно отличается от УК Казахской ССР. Так, глава 9 УК Республики Казахстан «Преступления против общественной безопасности и общественного порядка» содержит значительно более разветвленную систему норм, чем глава 9 УК Казахской ССР «Преступления против общественной безопасности и народного здоровья».

В УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года ответственность за наиболее опасные преступления против государства установлена в гл. 5 «Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства». По содержательной части данная глава значительно отличается от аналогичной в УК Казахской ССР.

С принятием УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года впервые вводится уголовная ответственность за терроризм (ст. 233). Именно с этого момента в национальном законодательстве появился термин «терроризм». Указанная норма содержалась в главе 9 «Преступления против общественной безопасности и общественного порядка». Кроме того, в первоначальной редакции кодифицированного акта предусматривалась ответственность за заведомо ложное сообщение об акте терроризма (ст. 242) и посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля (ст. 167).

Появление термина «терроризм» в УК Республики Казахстан следует рассматривать как

важный результат уголовной политики. И хотя на территории современного Казахстана того периода не было совершено актов терроризма, государство отреагировало на произошедшие террористические акты за рубежом. Данная уголовно-правовая норма являлась своего рода определенным средством, защитным механизмом в случае совершения террористического акта. В тот период акты терроризма имели место быть в различных зарубежных государствах. Полагаем, что введение уголовной ответственности за терроризм направлено на защиту прежде всего общественной безопасности. При конструировании данной нормы были соблюдены основные принципы криминализации и сроки санкционных положений за рассматриваемое деяние.

УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года определил терроризм как *«совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений государственными органами, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях»*. Были предусмотрены также вполне логичные квалифицированные составы: те же деяния, совершенные группой лиц по предварительному сговору; неоднократно; с применением огнестрельного оружия (ч. 2), и те же деяния, если они совершены организованной группой; соединены с применением или угрозой применения оружия массового поражения, радиоактивных материалов и совершением или угрозой совершения иных действий, способных повлечь массовую гибель людей; повлекли по неосторожности смерть человека или иные тяжкие последствия (ч. 3).

Впервые на уровне уголовного закона был предусмотрен специальный вид освобождения от ответственности за терроризм – за своевременное предупреждение государственных органов или иное содействие предотвращению осуществления акта терроризма (*примечание к ст. 233 УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года*). Данная норма, содержащая специальное основание для освобождения виновного лица от уголовной ответственности, несомненно имела важное значение для предупреждения терроризма.

13 июля 1999 года впервые принимается Закон Республики Казахстан «О борьбе с терроризмом», а 19 февраля 2002 года Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с терроризмом». УК Республики Казахстан от 16

июля 1997 года дополнен ст.ст. 233-1 «Пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма», 233-2 «Создание, руководство террористической группой и участие в ее деятельности», а в ст.ст. 233 «Терроризм» и 242 «Заведомо ложное сообщение об акте терроризма» были внесены дополнения и изменения.

Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия терроризму» от 8 января 2013 года заголовок ст. 233 УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года «Терроризм» был изменен на «Акт терроризма» и существенно изменено содержание данной нормы. В целом в редакцию ст. 233 УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года были внесены изменения и дополнения законами Республики Казахстан от 19 февраля 2002 года; от 8 июля 2005 года; от 10 июля 2009 года; от 14 июня 2010 года; от 29 декабря 2010 года; от 29 ноября 2011 года; от 23 апреля 2014 года.

Одним из новшеств последних изменений и дополнений в ст. 233 в частности и в УК Республики Казахстан в целом является законодательное определение круга террористических преступлений, которое содержалось в п. 2 примечания ст. 233 УК Республики Казахстан. Так, к террористическим преступлениям относятся: наемничество (*см. 162*), нападение на лиц или организации, пользующиеся международной защитой (*см. 163*), посягательство на жизнь Президента Республики Казахстан (*см. 167*), диверсия (*см. 171*), терроризм (*см. 233*), пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма (ст. 233-1), создание, руководство террористической группой и участие в ее деятельности (*см. 233-2*), финансирование экстремизма или террористической деятельности (*см. 233-3*), захват заложника (*см. 234*), захват зданий, сооружений, средств сообщения и связи (*см. 238*), угон, а равно захват воздушного или водного судна либо железнодорожного подвижного состава (*см. 239 УК Республики Казахстан*) [<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000175>].

Необходимо отметить, что законодательное определение перечня террористических преступлений является важным шагом государства в системе противодействия терроризму. Исходя из анализа первоначальной редакции данного перечня, в национальном уголовном законодательстве для террористов были предусмотрены в качестве наиболее суровых наказаний пожизненное заключение и смертная казнь, мораторий на которую действует с 2003 года.

В последующем законами Республики Казахстан перечень террористических преступлений был расширен. Так, Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в

некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в системе обеспечения деятельности Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации» от 14 июня 2010 года № 290-IV к числу террористических отнесено такое преступление как посягательство на жизнь Первого Президента (*см. 166-1 УК Республики Казахстан*).

В дальнейшем к террористическим преступлениям также были отнесены вербовка или подготовка либо вооружение лиц в целях организации террористической либо экстремистской деятельности (*см. 233-4 УК Республики Казахстан*) [<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000502>] и прохождение террористической или экстремистской подготовки (*см. 233-5 УК Республики Казахстан*) [<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000200>].

По мнению С.М. Баймолдиной, «в целях эффективного противодействия терроризму уголовно-правовыми средствами законодатель ввел в п. 2 примечания к ст. 233 УК Республики Казахстан перечень террористических преступлений. В общем количестве законодателем отнесено 14 составов. Указанный подход является целесообразным, поскольку в их основу легли признаки террористических явлений, указанные в п. 15 ст. 1 Закона Республики Казахстан от 13 июля 1999 года «О борьбе с терроризмом»» [*Баймолдина С.М., 2014, с.382*].

Словосочетания, связанные с терроризмом, упоминаются еще в нескольких статьях УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года: 49 (*Смертная казнь*), 54 (*Обстоятельства, отягчающие уголовную ответственность и наказание*), 69 (*Освобождение от уголовной ответственности в связи с истечением срока давности*), 70 (*Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания*), 71 (*Замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания*), 74 (*Освобождение от наказания и отсрочка отбывания наказания вследствие чрезвычайных обстоятельств*), 75 (*Освобождение от отбывания наказания в связи с истечением срока давности обвинительного приговора*).

Необходимо отметить, что в связи с дополнениями, внесенными в ст. 75 УК Республики Казахстан от 16 июля 1997 года, террористические преступления отнесены к преступлениям, не имеющим сроков давности, наряду с преступлениями против мира и безопасности человечества.

3 июля 2014 года Главой государства подписана новая редакция УК Республики Казахстан, которая вступила в силу с 1 января 2015 года. Данный кодифицированный акт в целом сохранил концепцию в сфере противодействия терроризму, заложенную ранее.

В числе новелл УК Республики Казахстан в

системе противодействия терроризму необходимо отметить следующие:

- расширен перечень террористических преступлений (*пп. 30) см. 3*);

- криминализован состав создания баз (лагерей) подготовки наемников (*см. 171*);

- введено законодательное определение понятия террористической группы как организованной группы, преследующей цель совершения одного или нескольких террористических преступлений (*пп. 31) см. 3*);

- диспозиция ст.255 «Акт терроризма» получила описательный характер;

- расширены цели совершения акта терроризма – провокации войны либо осложнения международных отношений (*ч. 4 см. 255*);

- изменены заголовок и содержание пропаганды терроризма или публичных призывов к совершению акта терроризма (*см. 256*);

- изменены заголовок и содержание такого террористического преступления как нападение на здания, сооружения, средства сообщения и связи или их захват (*см. 269*);

- санкции основного и квалифицированно-го составов отдельных террористических преступлений дополнены такими наказаниями как конфискация имущества и лишение гражданства Республики Казахстан.

Изучение действующего УК Республики Казахстан свидетельствует, что сформировалась совокупность взаимосвязанных уголовно-правовых норм, направленных на противодействие терроризму. Данные нормы нашли свое отражение не только в Особенной части УК Республики Казахстан путем определения уголовной ответственности за совершение террористических преступлений, но также и в Общей части:

- пп. 24) ст. 3 в части отнесения террористической группы к преступной группе;

- пп. 30) ст. 3 в отношении определения перечня террористических преступлений;

- пп. 31) ст. 3 касательно определения понятия террористической группы;

- ч. 1 ст. 8 в части действия уголовного закона в отношении лиц, совершивших террористическое преступление за пределами Республики Казахстан;

- ч. 2 ст. 15 в отношении определения возраста уголовной ответственности за совершение террористических преступлений;

- ч. 2 ст. 24 касательно наступления уголовной ответственности за приготовление к террористическому преступлению;

- ч. 4 ст. 24 в части наступления уголовной ответственности за покушение на террористическое преступление;

- ч. 3 ст. 31 в отношении отнесения террористической группы к преступной группе;

- ч. 1 ст. 47 касательно установления смертной казни за террористические преступления;

- ч. 2 ст. 48 в части установления конфискации денег и иного преступного имущества, которые могут быть использованы для финансирования экстремистской или террористической деятельности, в том числе и международных террористических организаций;

- ч. 6 ст. 63 в отношении неприменения условного осуждения при осуждении лица, которое совершило террористическое преступление;

- ч. 2 ст. 65 касательно неприменения положений об освобождении от уголовной ответственности из-за деятельного раскаяния лицами, совершившими террористическое преступление;

- ч. 4 ст. 68 в части нераспространения положений об освобождении от уголовной ответственности в связи с примирением на лиц, совершивших террористическое преступление;

- ч. 6 ст. 69 в отношении нераспространения положений об освобождении от наказания с установлением поручительства на лиц, совершивших террористическое преступление;

- ч. 6 ст. 71 касательно неприменения к лицам, совершившим террористические преступления, в связи с истечением сроков давности;

- ч. 1 ст. 72 в части применения условно-досрочного освобождения от отбывания наказания к лицу, которое отбывает наказание в виде лишения свободы, назначенное за террористическое преступление;

- ч. 8 ст. 72 в отношении неприменения условно-досрочного освобождения от отбывания наказания к лицу, осужденному за террористическое преступление;

- ч. 2 ст. 73 касательно неприменения к осужденным за террористическое преступление замены наказания более мягким видом уголовного наказания;

- ч. 1 ст. 74 в части не предоставления отсрочки отбывания наказания отдельным категориям граждан (*женщинам, имеющим малолетних детей, мужчинам, воспитывающим в одиночку малолетних детей, и беременным женщинам*), которые были осуждены за террористические преступления на срок свыше пяти лет лишения свободы;

- ч. 2 ст. 76 в отношении не предоставления права отсрочки отбывания наказания к осужденным за террористическое преступление;

- ч. 5 ст. 77 касательно не предоставления осужденным за совершение террористические преступления права освобождения от отбывания наказания из-за истечения срока давности приговора;

- ч. 2 ст. 78 в части не предоставления лицам, совершившим террористические преступления, права освобождения от уголовной ответственности и наказания на основании акта амнистии;

- ч. 7 ст. 81 в отношении применения лишения свободы к несовершеннолетним за совершение акта терроризма.

В УК Республики Казахстан определено понятие террористических преступлений (*пп. 30) ст. 1 УК Республики Казахстан*). Данное определение строится по методу перечисления конкретных деяний, в которых выражается терроризм. Указанный перечень террористических преступлений является исчерпывающим. Проблема криминализации террористической деятельности решается посредством расширения и конкретизации имеющихся в нем положений и внесением качественно новых составов террористических деяний.

Вместе с тем, следует отметить, что отдельные террористические преступления (*диверсия, финансирование террористической или экстремистской деятельности и иное пособничество терроризму либо экстремизму, вербовка или подготовка либо вооружение лиц в целях организации террористической либо экстремистской деятельности, прохождение террористической или экстремистской подготовки*) определены и в качестве экстремистских преступлений.

Такая коллизия не способствует правильному применению соответствующих уголовно-правовых норм и способна породить ошибки в следственно-судебной практике. Представляется необходимым на законодательном уровне четко разграничить террористические и экстремистские преступления. Это обусловлено тем, что терроризм и экстремизм по своей природе являются разными асоциальными явлениями. Кроме того, рассматриваемые противоправные деяния различаются по характеру общественной опасности, поскольку посягают на различные объекты, а также по мотивам и целям их совершения.

Как известно, точность и логическая непротиворечивость языка уголовного закона – одно из основных условий его правильного применения [*Меретуков А.Г., 2014, с. 42*].

Действующий УК Республики Казахстан определил акт терроризма как «совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения, оказания воздействия на принятие решений государственными органами Республики Казахстан, иностранным государством или международной организацией, провокации войны либо осложнения международных отношений, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях» (*ст. 255*).

Изучение диспозиции рассматриваемой нормы свидетельствует, что законодатель угрозу совершения акта терроризма идентифицировал как реальный акт терроризма. Признание

преступным не только деяния, но и угрозы его совершения не означает признания равной степени их общественной опасности и необходимости установления одинакового наказания. В этой связи, полагаем, что угрозу совершения акта терроризма следует выделить в самостоятельный состав преступления с определением менее строгого наказания, чем за совершение акта терроризма.

Следует отметить, что в связи с совершением актов терроризма в городах Актобе и Алматы, с 2017 года началось ужесточение уголовной ответственности за террористические преступления. Увеличены сроки лишения свободы по 11 уголовным статьям, подпадающим под определение террористических преступлений. А, в соответствии с конституционными поправками от 10 марта 2017 года, в ст. 10 Основного Закона была принята оговорка о возможности лишения гражданства «по решению суда за совершение террористических преступлений, а также за причинение иного тяжкого вреда жизненно важным интересам республики» [<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051>]. В июле того же года данное положение было введено в качестве альтернативного наказания в 10 статьях УК Республики Казахстан по 14 составам особо тяжких террористических преступлений.

Таким образом, с развитием нашего государства соответственно менялась и развивалась

система уголовно-правового противодействия терроризму. С течением времени террористические преступления из главы о преступлениях, посягающих в первую очередь на интересы государства, были переведены в главу о преступлениях против общественной безопасности и общественного порядка. Такой подход считаем весьма прогрессивным, так как согласно современному пониманию террористических преступлений данные деяния непосредственно посягают на интересы общественной безопасности.

Важнейшим достижением уголовного законодательства стало развитие понятий терроризма и акта терроризма. Кроме того, был уточнен понятийный аппарат, осуществлены полная и частичная криминализация общественно опасных деяний; закреплена перечень террористических преступлений, который строится по методу перечисления конкретных деяний, в которых терроризм может выражаться. Уголовная ответственность за проявления терроризма, распространение радикальных идеологий, в том числе с использованием новых технологий была усилена. Учитывая повышенную общественную опасность и относительную распространенность отдельных проявлений терроризма, уголовная политика государства направлена на ужесточение ответственности за террористические преступления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Исаева Т.Б. Законодательство и наука советского государства о терроризме / Т.Б. Исаева // История государства и права. – 2009. – № 1. – С. 34-36.
2. Баймолдина С.М. Уголовно-правовая квалификация преступлений террористической направленности // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Конституция: стабильность, мир и общественное согласие» (29-30 августа 2014 г.) / Под общ. ред. И.И. Рогова, А.О. Шакирова, Е.Б. Сыдыкова. – Астана: Издательство: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2014. – С. 375-385.
3. Меретуков А.Г. Исторические предпосылки криминализации содействия террористической деятельности // Вестник Краснодарского университета МВД России. – 2014. – № 4 (26). – С. 40-43.

КОЖАНТАЕВА ЖАУХАР КЕНЕСБАЕВНА,
заведующий кафедрой, кандидат юридических наук,
Казахская национальная академия хореографии

ТЕНДЕНЦИИ ИНСТИТУТА РЕЦИДИВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада құқық қорғау органдарының республикамыздағы рецидивті қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдағы қызметінің белсенділігін арттыру бойынша жеке теориялық және практикалық ережелері мен шаралары баяндалған. Қазақстан Республикасы заңнамасы бойынша рецидив институтын құқықтық реттеу саласындағы тенденцияларға талдау жасалған.

Түйін сөздер: қылмыс, қайталау, жаза, пенитенциарлық саясат, соттылық.

Аннотация. В статье изложены отдельные теоретические и практические положения и меры практической оптимизации деятельности правоохранительных органов по повышению активности противодействия рецидивной преступности в нашей республике. Проанализированы тенденции, наблюдающиеся в сфере регламентации института рецидива по законодательству Республики Казахстан.

Ключевые слова: преступление, рецидив, наказание, пенитенциарная политика, судимость.

Abstract. The article presents some theoretical and practical provisions and practical measures to optimize the activities of law enforcement agencies to increase the activity of countering recidivism in our country. The trends observed in the sphere of regulation of the institute of relapse according to the legislation of the Republic of Kazakhstan are analyzed.

Key words: crime, recidivism, punishment, penal policy, conviction.

Регулирование в уголовном законодательстве мер ответственности за рецидив преступлений, опасный рецидив - нацелено на решение задачи дальнейшего повышения эффективности противодействия феномену рецидива преступлений как представляющему повышенную социальную опасность виду преступности в структуре регистрируемых общественно опасных деяний. Одна из особенностей процесса возникновения и дальнейшего развития и совершенствования мер воздействия на рецидив преступлений заключается в том, что по мере осуществляемых государством правовых реформ, ориентированных на дальнейшую гуманизацию и смягчение проводимой уголовной политики, наблюдается соответственно и определенная либерализация законодательства по противодействию рецидивной преступности, что усматривается по результатам проведенного анализа нашего уголовного законодательства. В уголовно-правовой доктрине объяснение природы рецидива преступлений является остро дискуссионной. Не угасает дискуссионный накал вокруг определения понятия рецидива, видов рецидивных преступлений. В недостаточной мере разработана криминологическая природа рецидивной преступности. В частности, нуждается в более подробной разработке проблематика, связанная с типологией личности рецидивиста в современном понимании.

Проблема рецидивной преступности вызывает особый интерес в аспекте изучения профессионализации преступников, поскольку профессионализация преступников формируется в

местах отбывания наказания в виде лишения свободы, которое назначается по приговору суда на длительные сроки, что создает трудности для деятельности правоохранительных органов, и в частности, органов уголовно-исполнительной системы. Также на формирование профессиональной преступности влияют такие факторы как криминальный «стаж», и наличие специального рецидива.

По уголовному законодательству Республики Казахстан институт уголовной ответственности за рецидив преступлений, опасный рецидив преступлений сконструирован для решения задачи эффективного противодействия представляющим повышенную социальную опасность деяниям, каковыми являются рецидивные преступления.

Если обратить внимание на исторические особенности возникновения и дальнейшего развития нашего национального законодательства, регламентирующего ответственность за рецидив преступлений, то, прежде всего уместным будет отметить, что в целом история казахстанского уголовного права находится в неразрывной взаимосвязи с историей становления и развития государства и права. Периодизация процесса возникновения и дальнейшего развития казахстанского уголовного законодательства определяется основными этапами его развития и становления, которые обусловлены экономическими, политическими, социальными, культурными и морально-этическими факторами развития казахстанского общества и государства.

Действующее ныне уголовное законодательство, обеспечивающее функционирование уголовно-правовых отношений в стране в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, общепризнанными принципами и нормами международного права, требует дальнейшего развития. В частности, поэтапного совершенствования в целях соответствия осуществляемым государством конкретным мерам, направленным на демократизацию общества, а также дальнейшей гуманизации проводимой правовой политики.

Справедливым будет отметить, что в соответствии с Концепцией правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, одобренной Указом Президента РК от 24 августа 2009 года, констатировавшей требование развития уголовной политики государства в направлении гуманизации, государством проделана значительная работа. Однако отчетливо наблюдающиеся постоянные изменения в жизни государства и общества выдвигают соответственно на очередь дня новые проблемы, нуждающиеся в своевременном и оптимальном разрешении. Одной из таких проблем является объективная необходимость приложения постоянных усилий к активизации противодействия рецидивной преступности в стране.

ОБ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ РЕЦИДИВА ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Рецидив преступлений является самой опасной формой множественности уголовных правонарушений. Этимологически слово «рецидив» (от лат. *recidivus* - возвращающийся) означает «повторение чего-либо».

Первое упоминание о рецидиве и его влиянии на наказание можно встретить в памятниках средневекового уголовного права (Варварские правды, Капитулярии Карла Великого, Право Городов – Магдебургское право и т.д.).

Уже в первых законодательных актах РСФСР содержались указания судам о необходимости при назначении наказания учитывать «совершено ли деяние профессиональным преступником (рецидивистом) или первичным»¹. В Положении об общих местах заключения РСФСР, утвержденного НКЮ РСФСР 15 ноября 1920 г., обращалось внимание на необходимость содержания рецидивистов в местах лишения свободы с более строгим режимом². А анализ принятых в последующем целой серии нормативных документов свидетельствует об общей тенденции к усилению ответственности за рецидив (например, УК РСФСР 1922 г., Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик 1924 г., УК 1926 г. и т.д.). Вместе с тем, уже к началу 1930-х годов XX века внимание к про-

¹ СУ РСФСР. 1919. № 66. Ст. 590.

² СУ РСФСР. 1921. №23. С. 141.

блемам рецидива было ослаблено. Свидетельством тому, например, может служить исчезновение из уголовного законодательства понятия рецидива преступлений. Очевидно, что такой кардинальный поворот в законотворчестве того времени можно объяснить лишь идеологическими догмами, выразившимися в выдвижении декларации об отсутствии в нашей стране рецидивной преступности [Уголовное право. Общая часть. Учебник/Под ред. Б.В. Здравомыслова, ЮА. Красикова. - М.: Юридическая литература, 1994. с. 338].

Не может, видимо, вызвать возражений то обстоятельство, что планирование и принятие мер к реализации любых социальных преобразований без создания соответствующей правовой основы бывают, как правило, обречены на неудачу. После распада СССР реформы стали осуществляться в рамках отдельных независимых государств. Тут уместно вспомнить, что 2 июля 1991 г. Верховным Советом СССР были приняты Основы уголовного законодательства. Однако вследствие дезинтеграции СССР и образования СНГ они не были введены в действие.

Касательно характеристики уголовно-правовой природы рецидива преступлений нужно отметить, что до принятия Основ 1991 г. в уголовном законодательстве не было определения понятия рецидива, что порождало различные подходы к оценке рецидива, как в правоприменительной практике, так и в рамках доктрины уголовного права. Основная дискуссия развернулась по вопросу о видах преступлений, которые должны включаться в объем понятия рецидива: любое сочетание преступлений, включающее в себя только умышленные деяния или как умышленные, так и совершенные по неосторожности.

Хотя вопрос о понятии рецидива, его видах разрабатывается в теории уголовного права на протяжении длительного времени «Тем не менее конкретные предложения по выбору признаков, позволяющих отнести лицо, совершившее повторное преступление, к категории рецидивистов, а рассматриваемое явление - к рецидиву, обнаруживают существенные расхождения» [Чукмаитов Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивных преступлений / Чукмаитов Д.С.; Отв. ред.: Михлин А.С. - Алматы: Баспа, 1997. с.8].

В уголовно-правовой доктрине имеется множество подходов к раскрытию видов рецидива. Так, в литературе советского периода подвергалась сомнению даже постановка вопроса о целесообразности деления рецидива на виды и правомерность такого деления. Между тем, очевидно, что деление рецидива на виды имеет не только теоретическое, но и практическое значение, так как позволяет более детально из-

учить его во всех проявлениях и соответственно эффективно планировать и реализовывать в правоприменительной практике в борьбе с ним уголовно-правовые меры.

В новейшей литературе по уголовному праву высказаны неоднозначные суждения относительно видов рецидива по новому уголовному законодательству. Так, В.И. Ткаченко считает, что в законе устанавливаются два вида рецидива преступлений: опасный и особо опасный [Уголовное право Российской Федерации: Общая часть / Под ред. В.И. Ткаченко. - М., 1996, с. 282]. А.В. Наумов различает четыре вида рецидива: простой, опасный, особо опасный, специальный [Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. - М.: Издательство БЕК, 1996, с. 323].

В доктрине приводятся и иные, более развернутые классификации. Например, различают фактический и легальный рецидив. Различаются также криминологический и уголовно-правовой рецидив преступлений [Уголовное право РК. Общая часть. Учебник. 2-ое изд. перераб.и доп. // Под ред. Ревина В.П.. - Алматы: Жеті Жарғы, 2005, с. 241-242], общий и специальный. В статьях Особенной части УК РК 1997 года специальный рецидив учитывался как отягчающее обстоятельство и влиял на квалификацию. Например, в составах хищения чужого имущества предусматривался квалифицирующий признак, характеризующий совершение преступления лицом, «имеющим два и более судимостей за хищение либо вымогательство». Из статей Особенной части УК РК квалифицирующий признак «судимость» был исключен Законом РК от 10 декабря 2009 года.

По количеству судимостей выделяют однократный и многократный рецидив. В зависимости от места совершения преступления, связанного с периодом отбывания уголовного наказания, принято выделять пенитенциарный и постпенитенциарный рецидив.

Как нам представляется, в таком делении нет практической необходимости, поскольку многие из предложенных группировок носят сугубо умозрительный характер. Любая классификация тех или иных явлений лишь тогда будет отвечать своему назначению и иметь практическую значимость, если она будет вытекать из закона, который либо прямо называет отдельные виды рецидива, либо указывает на необходимость их учета при решении тех или иных вопросов, связанных с квалификацией преступлений, назначением наказания и т.д.

УК РК 1997 г., определив понятие рецидива как совершение умышленного преступления лицом, имеющим судимость за ранее совершенное умышленное преступление (ч.1 ст. 13 УК РК), фактически положило конец таким спорам. Отличительной особенностью такого подхода

является и то, что рецидив преступлений впервые представлен в Общей части УК РК в качестве подсистемы института множественности. Как известно, ранее Общей частью УК Каз. ССР 1959 г. была регламентирована ответственность лишь особо опасного рецидивиста, а в Особенной части понятие особо опасного рецидивиста использовалось в качестве квалифицирующего признака состава преступления. Справедливым будет также обратить внимание на определенные принципиальные различия в подходах к использованию данного понятия.

Так, в отличие от УК Каз. ССР 1959 г. (ст. 23-1) в УК РК 1997, УК РК 2014 говорится уже не о рецидивисте, пусть даже и особо опасном, а о рецидиве преступлений [Галиев Б.Б. О некоторых вопросах уголовно-правовой борьбы с рецидивом преступлений // Правовая реформа в Казахстане, 2014, №3, с. 23-25], что само по себе гарантирует от «навешивания ярлыков» и, очевидно, в большей степени соответствует принципам гуманизма современного уголовного права.

При формулировании понятия рецидива преступлений необходимо было установить наиболее характерные признаки этого явления, присущие всем его разновидностям, оно должно содержать указание на наиболее общие и в то же время наиболее характерные признаки, существенные черты того явления, которое надо определить.

Рецидивом согласно ч. 1 ст. 14 УК РК признается совершение лицом тяжкого преступления, если ранее это лицо осуждалось к лишению свободы за совершение тяжкого преступления.

Уголовное законодательство советского периода использовало термин «рецидив» для характеристики преступника. Так, УК РК 1959 года предусматривал возможность признания лица особо опасным рецидивистом. По действующему уголовному законодательству рецидив используется только для характеристики преступления.

Как отмечает Биебаева А.А., казахстанское уголовное законодательство развивается по пути сужения понятия рецидива. Так, как по УК РК 1997 года рецидивом признавалось совершение нового умышленного преступления. При этом первоначально установление в действиях лица рецидива влекло тройкие последствия, которые могли относиться к квалификации содеянного, к назначению наказания и порядку отбывания лишения свободы [Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник для вузов. Отв. ред. - И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев. - Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2015, с. 240].

В отличие от УК РК 1997 г. в УК 2014 г. выделено не три, а два вида рецидива, в связи с чем, произошло переформатирование их юри-

дических конструкций. Поэтому в соответствии с ч. 1 ст. 14 УК рецидивом преступлений признается совершение лицом тяжкого преступления, если ранее это лицо осуждалось к лишению свободы за совершение тяжкого преступления. Законодатель в данном случае исключил такой признак, как «наличие судимости» и повысил планку, обозначив совершения не любых умышленных преступлений, а лишь тяжких.

Законодателем предусматриваются два вида рецидива: простой и опасный (ст.14 УК РК). Основанием такого деления УК РК 2014 г. избрал число судимостей за совершенные преступления, а также характер их общественной опасности. УК РК 1997 года по данному критерию выделял три вида рецидива: «простой», опасный и особо опасный. В УК РК 2014 года опасный рецидив переведен в разряд «простого», а особо опасный - в разряд опасного, что также свидетельствует о сужении уголовно-правового понятия «рецидив преступлений».

При простом рецидиве лицо, ранее совершившее тяжкое преступление, вновь совершает тяжкое преступление. Категория преступлений уже не любая, как было в прежней редакции УК, а именно тяжкие преступления. Причем, как указывает Верховный Суд РК, для признания рецидива, как по предыдущим приговорам, так и по рассматриваемому делу, не имеет значения стадия совершения преступления, вид соучастия (было ли преступление окончено или имело место покушение на его совершение)¹.

Опасный рецидив возможен в двух видах:

а) при совершении лицом тяжкого преступления, если ранее это лицо два раза было осуждено к лишению свободы за совершение тяжкого или осуждалось за особо тяжкое преступление;

б) при совершении лицом особо тяжкого преступления, если ранее оно было осуждено к лишению свободы за тяжкое или особо тяжкое преступление.

В данном случае система классификации основана на том, что, чем тяжелее преступление, тем меньше требуется фактов осуждения для признания того или иного вида рецидива. Одновременно единым признаком всех разновидностей рецидива выступает не просто умышленность преступлений, а принадлежность к самым их опасным разновидностям, то есть к тяжким и особо тяжким.

При совокупности вновь совершенных преступлений вид рецидива устанавливается при-

нительно к каждому вновь совершенному преступлению, при этом виды рецидива могут отличаться друг от друга по категории преступлений. Если же лицо, имея несколько непогашенных судимостей, совершает одно или несколько преступлений, то при установлении вида рецидива учитывается только судимость за наиболее тяжкое преступление, поскольку остальные судимости образуют менее опасный вид рецидива, поглощаемый видом рецидива, образованного судимостью за вновь совершенное наиболее тяжкое преступление.

Рецидив преступлений теперь является не квалифицирующим обстоятельством преступлений, а условием назначения более строгого наказания на основании и в пределах, предусмотренных ч. 4 ст. 14 УК РК:

- рецидив (и «простой», и опасный) признается отягчающим наказанием обстоятельством в соответствии с п. 1 ч. 1 ст. 54 УК РК;

- рецидив (и «простой», и опасный) предусматривает особый порядок назначения наказания в соответствии со ст. 59 УК РК;

- рецидив (и «простой», и опасный) влияет на определение вида режима исправительной колонии для отбывания наказания в виде лишения свободы в соответствии с ч. 5 ст. 46 УК РК. В судебной практике часто причиной неправильного определения вида режима исправительной колонии является неправильное установление вида рецидива².

Так, если в соответствии с требованиями ст.13 УК РК 1997 г., обязательным условием для признания в действиях лица рецидива преступлений являлось не просто наличие в прошлом осуждения, а в обязательном порядке неснятой или непогашенной судимости за предыдущее преступление³. Погашение или снятие судимости аннулирует все правовые последствия, связанные с судимостью (ч. 2 ст. 77 УК РК).

Теперь ряд прежних положений, являвшихся исключением из правил, стали обязательными. Так, согласно ч. 3 ст. 14 УК РК 2014 года «судимости, совершенные лицом в возрасте до восемнадцати лет, а также судимости, снятые или погашенные в порядке, установленном УК, не учитываются при признании рецидива преступлений и опасного рецидива преступлений». Наличие в действиях лица рецидива преступлений предопределяет особый порядок назначения такому лицу более строгого наказания в пределах санкции соответствующей статьи УК РК. Этот порядок регламентирован ст. 59 УК РК.

¹ Нормативное постановление Верховного суда РК от 25 декабря 2007 года №8 «О применении судами законодательства о рецидиве преступлений» п.1// Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

² Нормативное постановление Верховного суда РК от 25 декабря 2007 года №8 «О применении судами законодательства о рецидиве преступлений» п.1// Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

³ Нормативное постановление Верховного суда РК от 19 декабря 2001 года №8 «О некоторых вопросах назначения наказания в виде лишения свободы» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

Характеристика рецидива под углом зрения криминологической доктрины существенным образом отличается от уголовно-правового подхода. «В литературе, - пишет профессор Д.С. Чукмаитов, - рецидив часто называют легальным рецидивом, в отличие от неизвестных (латентных) преступлений. Поэтому в криминологии было введено понятие криминологического рецидива, под которым понимается любое повторение преступлений, независимо от того, была ли у лица судимость или нет. Таким образом, понятие рецидива в уголовном праве и в криминологии имеет существенные расхождения. Уголовное право отказалось от термина «рецидивист», перенеся акцент с деятеля на преступное деяние, т. е. на рецидив преступлений. В криминологии же использование данного термина допустимо, так же, как и понятия «личность рецидивиста». Криминология исследует типологию личности преступников, в том числе и рецидивистов» [Криминология. - Алматы: ТОО Издательство «Норма - К», 2004, с. 223].

Проведение криминологических исследований, содержащих в себе разностороннее изучение личности рецидивистов, может открыть новые возможности для дальнейшего совершенствования и развития конкретных мер профилактики рецидивной преступности в нашей республике.

Исследование в рамках юридической науки проблематики рецидива преступлений имеет важное теоретическое и практическое значение в плане дальнейшего развития отечественной доктрины уголовного права и криминологии, активизации практического противодействия рецидивной преступности в стране.

В действующем УК РК мы видим преимущества в регламентации института назначения наказания, даны перечни смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств (в том числе и рецидив), названы правила назначения наказания при рецидиве.

История развития человечества показывает,

что практически всегда новое встречало сопротивление со стороны старого. В целом это нормальное явление. Если знание является истинным, то оно выдержит все испытания временем. Однако и в настоящее время концепция уголовного права и суть его институтов, в том числе рецидива, продолжают вызывать бурные дискуссии.

Но несмотря ни на принятие Уголовного кодекса в 2014 году, ни на внесение многочисленных изменений в последний, нет оснований утверждать, что системность теории уголовного права и законодательства в настоящее время обеспечена надлежащим образом.

Проведенный анализ показал, что рецидив преступлений учитывается как отягчающее обстоятельство при назначении наказания (п. 1 ч. 1 ст. 54 УК РК) и является основанием для учета при назначении наказания обстоятельств, указанных в ст. 59 УК РК, а также учитывается при определении вида режима исправительной колонии (ч. 5 ст. 46 УК РК).

В связи с изменением формулировки рецидива преступлений, опасного рецидива преступлений в статье 14 УК РК 2014 года актуализируется решение проблемы применения обратной силы уголовного закона в отношении осужденных за особо опасный рецидив до вступления в силу нового УК РК.

Проблема рецидивной преступности затрагивает и проведение мер специальной профилактики и вопросы ресоциализации осужденных-рецидивистов. В этом аспекте важное значение придается специальным программам адаптации лиц, осужденных за особо опасный рецидив к условиям жизни на свободе. В связи с чем, использование сравнительного правоведения и успешных мировых практик деятельности центров адаптации, с привлечением специалистов психологов, социальных работников помогло бы применять данный опыт в профилактике профессиональной преступности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовное право. Общая часть. Учебник /Под ред. Б.В. Здравомыслова, ЮА. Красикова. - М.: Юридическая литература, 1994. С. 535.
2. Чукмаитов Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидивных преступлений / Чукмаитов Д.С.; Отв. ред.: Михлин А.С. - Алматы: Баспа, 1997. - 208 с.
3. Уголовное право Российской Федерации: Общая часть / Под ред. В.И. Ткаченко. - М., 1996. - С.300.
4. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. - М.: Издательство БЕК, 1996. - С.560.
5. Уголовное право РК. Общая часть. Учебник. 2-ое изд. перераб.и доп. // Под ред.Ревина В.П.. - Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – 504 с.
6. Галиев Б.Б. О некоторых вопросах уголовно-правовой борьбы с рецидивом преступлений // Правовая реформа в Казахстане. 2014. №3. С.23-25.
7. Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник для вузов. Отв. ред. - И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев. – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2015. - 556 с.
8. Криминология. - Алматы: ТОО Издательство «Норма - К», 2004. - С.336.

ҚУАНАЛИЕВА ГҮЛДАНА АМАНГЕЛДІҚЫЗЫ,
профессор, заң ғылымдарының докторы,
Кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

МАХАМБЕТСАЛИЕВ ДАУРЕН,
3 курс студенті,
заң факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

ТӨРЕЛІК ТАЛҚЫЛАУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Жаһандану дәуіріндегі төреліктің халықаралық-құқықтық негіздері өзін шетелдік элементпен күрделендіретін коммерциялық дауларды шешудің сенімді әдісі ретінде көрсетті. Ол бүгінгі күні шетелдік субъектілер қатысатын мемлекеттік емес жеке дауларды шешудің ерекше құрылымын білдіретін мәселелерді реттеудің тиімді құралы болып табылады.

Түйін сөздер: халықаралық коммерциялық төрелік, төрелік мерзімдері мен шығыстардың тиімділігі, төрелік процесс, жеңілдетілген іс жүргізу, төрелік процестегі жеңілдетілген іс жүргізу, Төрелік сот.

КУАНАЛИЕВА ГУЛЬДАНА АМАНГЕЛЬДИЕВНА,

доктор юридический наук, профессор,
кафедра «Таможенного, финансового и экологического права»,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казарстан, г. Алматы,
E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

МАХАМБЕТСАЛИЕВ ДАУРЕН,

студент 3-го курса,
юридический факультет,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казарстан, г. Алматы,
E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ АРБИТРАЖНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА

Резюме. Международно-правовые основы арбитража в эпоху глобализации зарекомендовали себя как надёжный способ разрешения коммерческих споров, усложняющий себя иностранным элементом. Он на сегодняшний день является эффективным инструментом урегулирования вопросов, представляющих особую структуру разрешения негосударственных частных споров с участием иностранных субъектов.

Ключевы слова: Международный коммерческий арбитраж, арбитражные сроки и эффективность расходов, арбитражный процесс, упрощённое производство, упрощённое производство в арбитражном процессе, Арбитражный суд.

KUANALIYEVA GULDANA AMANGELDIYEVNA,

Doctor of Law, Associate Professor,
Customs, Financial and Environmental Law Department,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, The Republic of Kazakhstan,
E-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

MAKHAMBETSALIYEV DAUREN BAKHTYBAYULY,

3rd-year student,

Law Faculty,

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, The Republic of Kazakhstan,

E-mail: mahambetsalievdauren@gmail.com

INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF ARBITRATION PROCEEDINGS

Summary. The international legal framework of arbitration in globalization has proven to be a reliable way to resolve commercial disputes, complicating itself with a foreign element. It is currently a useful tool for resolving issues representing a unique structure for resolving non-state private disputes involving foreign entities.

Keywords: International commercial arbitration, arbitration terms, and cost-effectiveness, the arbitration process, simplified proceedings, simplified proceedings in the arbitration process, Arbitration court.

КІРІСПЕ

Заң әдебиеттерінде төрелік соттар мен аралық соттар – әртүрлі ұғымдар деген пікірлер кездеседі. Мұндай шатасудың көп жағдайда Қазақстан Республикасында бұрын Жоғарғы Сотпен қатар Жоғарғы Төрелік соттың болғанымен байланысты болып отыр. «Мемлекеттік төрелік соттардың қызметі» және «Қазақстан Республикасы төрелік соттарының шаруашылық дауларды шешу тәртібі туралы» 1992 жылғы 17 қаңтардағы заңдармен реттелді және бұл заң 1999 жылдың 1 шілдесінде өз күшін жойды.

Мемлекеттік төрелік соттар ТМД-ның кейбір елдерінде әлі күнге дейін жұмыс істейді. 1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданғаннан кейін Қазақстанда мемлекеттік төрелік соттардың таратылуымен мемлекеттік төреліктерге және мемлекеттік емес төрелік соттарға қатысты «төрелік соттар» ұғымын араластыру үшін негіздер жойылды.

Төрелік ұғымы әлемнің барлық елдерінде үстем болатын үкіметтік емес орган ретінде олардың арасындағы дау-дамайды шешу үшін таңдаған түсінікке жақын келді. Осылайша, аралық сот пен төрелік сот бір мағыналы болып келеді. Ағылшын тілінде «аралық» «төрелік» деп аударылады. Қазақстанда Төрелік туралы заңнама дайындалғанда, жеке құқық ҒЗИ төрелік (аралық) соттар туралы заң қабылдауды ұсынды және тіпті осы заң жобасын дайындаған болатын.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері. Қазақстан Республикасындағы төрелік сот институтын, сондай-ақ шет мемлекеттердегі сот төрелігінің ерекшеліктерін талдау болып табылады. Аталған мақсаттарға жету үшін келесі міндеттер алға тартылады: төрелік сот тарихы мен ерекшеліктерін зерделеу, төрелік сот аясындағы нормативтік-құқықтық актілерді талдау, ғалымдардың пікірлерін зерттеп бір арнаға келтіру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи шолу. Қазақстан Республикасындағы халықаралық төреліктің қызметін реттейтін Негізгі заңнамалық актісі 2016 жылдың 8 сәуірінде қабылданды. Дегенмен, Халықаралық төрелік арқылы дауларды шешуге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын аңғарсақ болады. Қызығушылық халықаралық арбитраждың дәстүрлі пайдаланушылары тарапынан ғана емес, Қазақстан Республикасында орналасқан шетелдік компаниялар немесе олардың еншілес ұйымдары сияқты, сонымен қатар жергілікті компаниялар тарапынан да көрінеді. Осыған байланысты, халықаралық арбитраж туралы Қазақстан Республикасының заңнамасын қолданудың жиі кездесетін проблемалық мәселелеріне назар аудару қажет, себебі олар дауларды шешу үшін халықаралық арбитражға жүгіну мүмкіндігін қарау кезінде ескерілуі қажет [Алимбекова С.А., 2011, 258 б.].

«Халықаралық коммерциялық төрелік» ұғымын айқындау кезінде ерекше белгілерді ескеру қажет: 1) аралық соттан айырмашылығы – бұл халықаралық төрелік; 2) мемлекеттер арасындағы дауларды қарайтын халықаралық төрелікке қарағанда (мемлекетаралық төрелік) – бұл халықаралық жеке құқық субъектілері арасындағы дауларды қарайтын халықаралық коммерциялық төрелік.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мынадай ұйғарымды ұсынуға болады: Халықаралық коммерциялық төрелік – бұл халықаралық сипаттағы, яғни шетелдік элементпен күрделенген азаматтық-құқықтық дауларды қарау үшін тараптар құрған төрелік.

Халықаралық (мемлекетаралық) төрелік, халықаралық коммерциялық төрелік және ішкі төрелік (аралық сот) қарайтын дауларды арақатынасы көрсетілген. Бір жағынан жеке құқық субъектілері мен жеке және заңды тұлғалардың бөлінуі, екінші жағынан, жеке және заңды тұлғалардан басқа, «жеке құқық субъектілері» ұғымы жеке қатынастарда әрекет еткен кезде

мемлекет құрамына енетіндігіне байланысты. Мемлекет жеке құқықтық қатынастарда екінші тарап жеке немесе заңды тұлға болған кезде әрекет ете алады.

Зерттеудің методологиялық негізі. Мақалада ғылыми зерттеудің жалпы және жеке әдістері қолданылған: тарихи, диалектикалық, жүйелі-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық және т.б. Аталған әдістер зерттеліп отырған тақырып төңірегінде, кең пайдаланылған объективтілік, көп жақтылық, тарихилық пен нақтылық қағидасы талаптарымен қатар қолданылған.

Қазіргі уақытта төрелік (аралық) соттардың екі түрі бар:

1) оқшауланған «ad hoc» төрелік (лат. «бұл үшін») – бір дауды қарау үшін тараптар құратын бір жолғы төрелік, содан кейін ол өз қызметін тоқтатады;

2) сауда-өнеркәсіп және сауда палаталары, түрлі ұйымдар мен қауымдастықтар жанынан құрылған тұрақты жұмыс істейтін, институционалдық төрелік. Институционалдық төрелік, мысалы, Қазақстандық халықаралық төрелік сияқты дербес заңды тұлғаретінде де құрылуы мүмкін.

«Ad hoc» төрелігі дауды қараған кезде тараптароның қандай регламентті пайдаланатынын анықтауға құқылы. Мұнда үш нұсқа болуы мүмкін. Тараптар:

1) өздері төрелік дауды қарайтын регламентті әзірлеуге;

2) қандай да бір институционалдық төрелік регламентін пайдалану туралы келісуге;

3) БҰҰ аясында арнайы ad hoc төрелік үшін әзірленген үш регламенттердің бірін қолдану туралы уағдаласуға:

- Еуропа үшін БҰҰ Экономикалық комиссияның Төрелік регламенті (1966 ж.);

- БҰҰ-ның Азия және Қиыр Шығыстағы Экономикалық комиссияның халықаралық коммерциялық төрелік ережелері (1966 ж.);

- БҰҰ-ның халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (ЮНСИТРАЛ), UNITED NATIONS COMMISSIONS INTERNATIONAL TRADE LAW (UNCITRAL) төрелік регламенті, БҰҰ Бас Ассамблеясы 1976 жылғы 15 желтоқсанда қабылдаған 31/98 қарармен бекітілген және 2010 жылғы 15 тамызда күшіне енген жаңа басылым.

Бұл регламенттердің барлығы факультативтік сипатта болады, яғни тараптар бұл туралы келісім-шартта тиісті ескертпе жасаған жағдайда ғана қолданылады. Тараптар өздері таңдаған регламентке де өзгерістер енгізе алады. Іс жүзінде тараптар ЮНСИТРАЛ Төрелік регламентін жиі таңдайды.

Пікірлік талқылаулар. Төрелік сот істі қарау үшін тараптар төрелік туралы келісімге келуі керек, яғни даудың жеке юрисдикциясын анықтауы қажет. Бұл келісім төрелік келісім [Ануров В.Н., 2013, 338 б.] деп аталады.

Халықаралық коммерциялық төрелік тұрақты немесе арнайы құрылған (нақты жағдайда) аралық сот болып табылады, оның негізгі мақсаты дауласушы тараптар үшін міндетті шешім қабылдау жолымен халықаралық коммерциялық дауды қарау және шешу болып табылады.

Көптеген елдерде коммерциялық төрелік мемлекеттің сот жүйесіне кірмейді. Алайда көптеген елдер оны ұлттықтан жоғары сот органы ретінде мойындайды, яғни мемлекет тарапынан бақылаудан оқшауланған. Осылайша, көптеген мемлекеттердің заңнамасы халықаралық төрелік іс қарауды жүзеге асыруға рұқсат етіледі. Айта кету керек, төрелік іс қарау сот жүйесіне кіретін соттарға араласудан қорғалған.

БҰҰ Жарғысының 33-бабына сәйкес халықаралық коммерциялық төрелік мемлекетаралық дауларды бейбіт жолмен шешу әдістерінің бірі ретінде халықаралық жеке құқықта қолданылатын дауларды шешу нысаны болып табылады. Алайда, халықаралық аралық соттар елдер, ұйымдар (оның ішінде халықаралық) және халықаралық құқықтың өзге де тұлғалары арасындағы дауларды қарастыратынын атап өткен жөн. ХКА халықаралық қатынастар субъектілері арасындағы экономикалық дауларды шешу үшін жиі қолданылады.

Халықаралық төрелік тәжірибеде төрелік келісімнің үш негізгі түрін бөліп көрсетеді: төрелік ескерту, аралық жазба, төрелік шарт.

Төрелік ескерту - (clause compromissoire) – болашақта осы келісім-шартқа байланысты туындауы мүмкін дауларды төрелік талқылау туралы негізгі мәтініне негізделген.

Төрелік жазба - (көбінесе шетелдік терминологияға сәйкес «ымыраға келу» деп аталады) – тараптар арасындағы келіспеушілік, олар арасындағы дау-дамайды төрелік ету туралы негізгі шарттан мәтіндік тәуелсіз келісім.

Төрелік шарт – төрелік орган мен тараптар арасындағы келіспеушіліктерді белгілі бір келісім-шарттар шеңбері немесе белгілі бір қызмет саласы бойынша реттеу тәртібі туралы келісу мақсатында тараптар жасайтын арнайы келісім-шарт. Егер төрелік шартта олардың арасында туындаған немесе болашақта туындауы мүмкін барлық даулар төрелік сотқа берілуге тиіс деп көзделген жағдайда, мұндай шарт «compromissum plenum» деп аталады (бас төрелік келісім-шарт). Бұрын бас төрелік келісім-шартта белгілі бір нормаларды қамтыған болатын, бірақ қазіроны қолдану қиын көрінеді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес даулы құқықтық қатынастарды нақтылау талап етілуі мүмкін. Кез келген жағдайда, төрелік келісім-шарт сияқты төрелік келісімнің осындай түрі, қазіргі заманғы жағдайларда іс жүзінде қолданылмайды, бұл бірқатар авторларға тек төрелік келісімнің екі түрі туралы айтуға негіз береді: төрелік ескерту және аралық жазба.

Заң әдебиеті коммерциялық дауды шешудің өзге тәсілдерін көздейді, атап айтқанда, оларға медиация (делдалдық), келіссөздердің әртүрлі түрлері, Шағын-процестер, сондай-ақ консилиация (бітімгерлік рәсімдер) жатады.

Халықаралық коммерциялық төрелік туралы заңда төрелік келісім туындаған немесе туындауы мүмкін дауды төреліктің қарауына беру туралы шарт тараптарының жазбаша келісімі ретінде айқындалады, ол шартта төрелік ескерту түрінде немесе субъектілерді және олардың ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын хаттар, жеделхаттар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факстер, электрондық құжаттар немесе өзге де құжаттаралмасу жолымен жасалуы мүмкін.

Халықаралық коммерциялық төрелік мемлекеттік емес орган болып табылады. ХКА-да дауды қарау негіздері төрелік келісім болып табылады. Төрелік келісім деп «тараптардың қандай да бір нақты шартқа немесе объектісі аралық талқылаудың нысанасы болуы мүмкін өзге де құқықтық қатынастарға байланысты туындаған немесе туындауы мүмкін дауды (барлығын немесе нақты) ХКА-ға қарауға беру туралы келісімі» түсініледі.

Халықаралық коммерциялық төрелік саласында әмбебап және өңірлік сипаттағы халықаралық конвенциялардың салыстырмалы едәуір көп саны қабылданған. Олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- 1) 1958 жылғы Халықаралық төрелік шешімдерді тану және орындау туралы Нью-Йорк конвенциясы;
- 2) 1961 жылғы Сыртқы сауда төрелігі туралы Еуропалық конвенциясы;
- 3) Мемлекеттер мен өзге мемлекеттердің тұлғалары арасындағы инвестициялық дауларды шешу туралы 1965 жылғы Вашингтон конвенциясы;
- 4) Халықаралық коммерциялық төрелік туралы 1975 жылғы америкалық конвенция және басқа да бірқатар конвенциялар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сыртқы сауда төрелігі туралы Еуропалық конвенциясы маңызды халықаралық құжаттардың бірі. Ол БҰҰ-ның Еуропаға арналған экономикалық комиссиясының қолдауымен әзірленді, Женевада 1961 жылғы 21 сәуірде қабылданды және 1964 жылғы 7 қаңтарда күшіне енді. Қазақстан Конвенцияға Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 4 қазандағы Жарлығымен қосылды.

Конвенция кіріспеден, 10-баптан және қосымшадан тұрады. Конвенция, атап айтқанда, төрелікті қалыптастыру, істі қарау, шешім шығару тәртібін, сондай-ақ төрелік шешімді жарамсыз деп танудың шарттары мен салдарын айқындайтын бірқатар маңызды ережелерді бел-

гілейді [Ф. Андерссон, Т. Исакссон, М. Юрансон, У. Нильссон, 2014, 191 б.].

Конвенция «ad hoc» төрелік және тұрақты төрелік органдарға қолданылады. Конвенцияны қолданудың міндетті шарты әр түрлі мемлекеттерде тараптардың тұрақты тұратын немесе тиісінше орналасқан жерінің болуы болып табылады (1-бап). Жария-құқықтық тұлғалардың төрелікке жүгіну мүмкіндігі (II бап), шетелдік азаматтардың төреші болу құқығы (III бап) бекітіледі. Қолданылатын құқықты таңдау бойынша тараптардың шексіз ерік принципі белгіленген. Егер тараптардың қолданылуға тиісті құқық бойынша нұсқаулары болмаса, төрешілер осы жағдайда төрешілер қолданылатын деп санайтын коллизиялық нормаға сәйкес құқықты таңдайды. Төрешілер тараптар арасындағы уағдаластық бойынша достық делдал ретінде шешім шығараалады (7-бап).

Конвенцияда төрелік процесті жүзеге асыру тәртібі егжей-тегжейлі реттелген. «Ad hoc» төрелігіндегі процесті жүзеге асыруды реттеу жөніндегі Конвенция ережелерінің практикалық маңызы өте зор. Құзыретті сауда палатасының төрағасы тараптар келіскен төреліктің орнына не жауапкер мемлекетінің орнына не құрамы мен қызметінің сипаты Конвенцияға қосымшада айқындалған арнайы Комитетке (IV баптың 3-тармағы) елеулі функциялар беріледі.

Өтініш жіберілетін арнайы комитеттің төрағасы немесе арнайы комитеті:

- 1) егер тараптар келіссе, төрешіні, төрешіні-төрағаны, немесе үшінші төрешіні жеке төрешіні тағайындау;
- 2) IV баптың 2-тармағында Конвенцияда белгіленген тәртіпті бұзаотырып тағайындалған төрешіні (немесе төрешілерді) алмастыруды жүргізу;
- 3) төрелік соттың орналасқан жерін анықтау және төрешілердің шешімімен төреліктің басқа орны сайлануы мүмкін;
- 4) егер тараптар арасында уағдаластық болмаған кезде өздері өз рәсімдерінің ережелерін белгілемесе, төрешілер ұстануға тиіс рәсімдер ережелерін тікелей не қандай да бір тұрақты төрелік органның регламентіне сілтеме жасау арқылы белгілеуге құқылы (IV баптың 4-тармағы).

Конвенция төрелік және мемлекеттік сот арасындағы өзара қарым-қатынастардың нақты негіздерін белгілейді. Төрелік келісім тарабы мемлекеттік сотта төрелік келісімнің болуына негізделген, мемлекеттік соттан соттылыққа жатпайтындығы бойынша қарсылық білдіруді мәлімдеуге құқылы. Мемлекеттік соттар қажет болған жағдайда төрелік келісімнің болуы немесе жарамдылығы туралы мәселені қарауы мүмкін. Атап айтқанда, іс қозғалған сот, егер оның мемлекетінің заңнамасына сәйкес, дау төреліктің мәні бола алмаса, төрелік келісімді

мойындамауы мүмкін. Осы ережелер мәселенің шешілетін құқығын және тараптардың біреуінен мемлекеттік сотта уақытша қауіпсіздік шараларын немесе алдын ала қамтамасыз ету шараларын сұратудың салдары белгіленеді.

Айта кету керек, халықаралық төрелік, ең алдымен, дауларды баламалы шешудің басқа тәсілдерінен, өзінің іс жүргізушілік құраушысынан ерекшеленеді. Халықаралық коммерциялық төрелік неғұрлым формальды әдіс болып табылады, алайда сонымен бірге жәбірленуші тарапқа екінші тараптың бұзылу салдарын жоюға көбірек мүмкіндіктер береді.

Төрелік пен дауларды баламалы шешудің басқа да түрлерін өзара жақындастыру үрдісін жекелеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасында да – яғни заңнамалық бекіту алған консилиация сияқты дауларды баламалы шешудің мұндай түрін де көруге болады.

Конвенцияның ережелері жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға сәйкес төрелік сот ісін жүргізуге кепілдік беретіндігіне қарамастан, Конвенция кең таралмаған және тіпті Еуропада ол мүлдем қолданылмайды (мысалы, Ұлыбритания мен Швейцария оған қосылмаған).

Сонымен қатар, Мемлекеттер мен басқа мемлекеттердің тұлғалары арасындағы инвестициялық дауларды шешу туралы Вашингтон конвенциясының да біздің еліміз үшін маңызы зор. Халықаралық Қайта Құру және даму банкінің қолдауымен әзірленген, 1965 жылғы 18 наурызда қол қою үшін ашық, және 1966 жылғы 14 қазанда күшіне енді және 150-ден астам мемлекет қатысады (оны әдетте Вашингтон конвенциясы немесе ICSID конвенциясы деп атайды).

Қазақстанның осы Конвенцияға қосылуының да ерекшелігі бар. Барлығы Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 26 маусымдағы «ҚР-ның Халықаралық Валюта Қорына (ХВҚ), Халықаралық Қайта Құру және Даму Банкіне (ХҚДБ), халықаралық қаржы корпорациясына (ХҚК), Халықаралық Даму Қауымдастығына (ХДҚ), Инвестициялар кепілдіктері жөніндегі көпжақты агенттікке (МАГИ) және инвестициялық дауларды реттеу жөніндегі халықаралық орталыққа мүшелігі туралы» Заңынан бастамаалды. Осы Заңмен Қазақстан Республикасының Президентіне осы ұйымдарға Қазақстан Республикасының мүшелігін қабылдау құқығы берілді.

ICSID конвенциясына Қазақстан 1992 жылғы 23 шілдеде қол қойған. Конвенцияға сәйкес инвестициялық дауларды реттеу жөніндегі халықаралық орталық (ИДРПО) немесе International Centre of Settlement of Investment Dispute (ICSID) (Конвенцияның 1-бабы) құрылды. Орталық Халықаралық қайта құру және даму банкінің бас кеңсесінде орналасқан (2-бап). Орталықтың құрамына Әкімшілік кеңес және Хатшылық кіреді (3-бап). Әкімшілік кеңестің құрамына әр мемлекет-

тің бір өкілі кіреді (4-бап). Банк Президенті лауазым бойынша Әкімшілік кеңестің төрағасы болып табылады, бірақ дауыс беруге құқығы жоқ (5-бап).

ЭХК (Энергетикалық Хартия Келісімі) құқық қолдану практикасына енгізілген жаңа төрелік юрисдикция іс жүзінде инвесторға тікелей Үкіметпен келіссөздер жүргізуге мүмкіндік береді, бұл дауларды реттеудің нақты нысандарының бірі болып табылады, кейін дау туындаған кезде таңдау, 26 (4) бапқа сәйкес жүзеге асырылады. Қосымша ID тізіміне енген елдерді қоспағанда, инвесторлар дау туындаған кезде осындай сот ісін жүргізу үшін тиісті сот сатысын таңдай алады, алдымен олар ұлттық соттарды байқап, егер бұл әрекеттер сәтсіз болса, халықаралық төрелікке өтеалады. Осылайша, 26-бап ұлттық соттарға немесе шарттық төрелікке қарсы апелляциялық шағымдану тәртібін белгілейді.

Осыған ұқсас ережелер инвестицияларды көтермелеу және өзара қолдау туралы екі жақты шарттарда бекітілген. Мысалы, 1992 жылғы 19 мамырдағы Қазақстан Республикасы мен АҚШ арасындағы күрделі салымдарды көтермелеу және өзара қорғау туралы шарттың VI бабында Энергетикалық Хартияға арналған шарттағы ережелер бар, тек бейбіт келіссөздерге арналған мерзім 6 айға дейін ұлғайтылды және тараптар жүгіне алатын төрелік органдарда шектелмеген [Депельян А.А., Фаррутдинов И.З., 2013, 212 б.]. Бірақ біз басты назараударғымыз келетін нәрсе, – бұл барлық инвестициялық конвенцияларда инвестордың қандай да бір төрелік органды таңдауға келісім беру қажеттілігі туралы ереже бекітіледі. Бұл халықаралық төрелік тұжырымдаманың өзіндік проблемалары бар, өйткені ол іс жүзінде қабылдаушы мемлекет үшін міндетті және тараптар өзара келіскен немесе келісуі мүмкін кез келген реттеу тетігіне қатысты инвестор үшін міндетті емес төрелік юрисдикциясын алмастырады. Инвестициялық дауларға байланысты мәселе де күрделі. Инвестициялық даулар деп инвестор мен ол инвестицияларды жүзеге асыратын немесе жүзеге асыруға тырысатын мемлекет арасындағы даулар түсініледі.

«Мемлекеттер мен басқа мемлекеттердің жеке немесе заңды тұлғалары арасындағы инвестициялық дауларды реттеу туралы» 1965 жылғы Вашингтон Конвенциясының 25-бабына сәйкес инвестициялық даулар санатына Уағдаласушы мемлекет пен басқа Уағдаласушы Мемлекеттердің тұлғалары, атап айтқанда, тікелей шетелдік инвестицияларға байланысты туындайтын даулар жатады, атап айтқанда:

- 1) шетелдік инвестицияларға байланысты қатынастардан туындайтын инвестициялық даулар;
- 2) уағдаласушы мемлекет пен шетелдік жеке инвестор арасында туындайтын даулар;
- 3) тараптардың заңды құқықтары мен

міндеттемелерінің сипаты мен көлеміне қарай, осы инвестициялық келісімшарт бойынша міндеттемелерді бұзғаны үшін өтемақының шарттары мен мөлшеріне қатысты құқықтық даулар.

Яғни Вашингтон ICSID конвенциясы инвестициялық даулар туралы өте кең түсінік берген. Біздің халықаралық құқығымыз инвестициялық дауларға тар тұжырымдама береді, оған сәйкес инвестициялық дауларға инвестордың мемлекетпен шарттық қатынастарынан (мысалы, өнімді бөлу туралы келісімдер (ӨБК немесе продакшн шерринг) немесе концессиялық келісімдер және т.б.) туындайтын даулар ғана жатады [Карабельников Б.Р., 2012, 553 б.].

Осыған байланысты 2013 жылы Стокгольм Сауда Палатасының Төрелік соты Статидың талаптарын ішінара қанағаттандырды және төлем үшін 500 миллион долларға жуық ақша берді. Кәсіпкердің талаптарының жалпы сомасы төрт миллиард доллардан асады. Стокгольм арбитражының шешімі бойынша Нью-Йорктегі Меллондағы Ұлттық қордың қаражатын қоса алғанда, Қазақстанның шетелдік активтерінің бір бөлігі тоқтатылды.

2013 жылы 19 желтоқсандағы № V (116/2010) ісі бойынша Стокгольм Сауда палатасының Төрелік институты шығарған төрелік шешімді, Төрелік туралы швед Заңына (Швед заңдар кодексі 1999: 116) сәйкес жарамсыз деп тану туралы талабынан үзінді:

Қазақстан бұл ерекше өтініш екенін түсінеді, бірақ оны туындатқан жаңа фактілер Стати үшін анағұрлым ерекше және өте қиын болып табылады. Егер дәлелдер соншалықты сенімді және айқын болмағанда, осы талап арызда сипатталған және төрелік шешімді қозғайтын елеулі ұйымдасқан және трансшекаралық экономикалық қылмыстарға қатысты оқиғалар шын мәніндеорын алды деп сену қиын болареді. Дегенмен бұл теориялық жағдай ғана емес, мән-жайлар, егер мұндай стандарт белгіленген болса да, еш күмән туғызбай дәлелденуі мүмкін. Біз алдымен артқа қадам жасауымыз керек. Төрелік шешім Энергетикалық Хартия («ЭХШ») шартына сәйкес төрелік барысында шығарылды, ол 2010 жылғы 26 шілдедегі («ЭХШ төрелігі») молдаван-румын олигархы Анатолий Стати бастаған Статилердің Қазақстанға қарсы бастама көтергендігі болатын. Төрелік сот Қазақстанның әділ және тең құқықты айналым туралы ЭХШ-ның 10 (1) бабын (CPO стандарты деп аталатын) бұзғандығы туралы Статилердің бекітуін қабылдады және Қазақстан Статилердің қазақстандық компанияларына қарсы бірқатар шаралар қабылдау арқылы жасады (Статилердің сөзі бойынша «қудалау науқаны» деп аталатын), бұл қаржылық проблемаларды тудырды және бұл өз кезегінде, нәтижесінде Қазақстанның мұнай мен газ өндіру құқығы туралы компаниялардың келісімшартта-

рын тоқтатуға алып келді. Төрелік шешімге сәйкес, Қазақстан Статилерге 500 миллион АҚШ доллары көлемінде өтемақы төлеуге міндетті.

2014 жылғы Англия мен Уэльстің Жоғары Соты Статилерге қарсы қабылдаған тыйым салу туралы қаулыда төреші Кук Анатолий Стати өз компаниялары арасында активтерді жылжыту үрдісі бар деп мәлімдеді. Бұдан басқа, судья Кук Анатолий Стати және оның Ascom компаниясы төрелік трибуналдарға және соттарға олар үшін кез келген уақытта ең жақсы деп санайтын активтер туралы ақпарат беруге тырысатынын айтты.

Инвестордың барлық қалған даулары (басқа заңды тұлғалармен және азаматтармен, тіпті инвестицияларға байланысты) инвестициялық болып табылмайды және ҚР заңнамасына сәйкес шешіледі (ПК 296-бабының 4-тармағы).

Доктрина инвестициялық даулардың әр түрлі классификациясын ұсынады. Мысалы, талап ету сипаты бойынша инвестициялық дауларды келесідей топтарға бөлуге болады:

- жеке құқық;
- жария-құқықтық;
- аралас [Мата О., 2014, 219 б.].

Шығындарды өтеу туралы, тұрақсыздық айыбын өндіріп алу туралы, инвестициялық келісімге өзгерістеренгізу туралы даулар жеке құқықтық сипатқа ие. Жария-құқықтық даулардың мысалы ретінде экспроприация қағидаттарын сақтау туралы, халықаралық шарттарда - капитал салымдарын көтермелеу және өзара қорғау туралы үкіметаралық келісімдерде, ең қолайлы мемлекет режимін беру туралы келісімдерде белгіленген өтемақы төлеу қағидаттарын сақтау туралы даулар келтірілген. Әдетте, инвестициялық даулар, егер инвестор бір уақытта жария және жеке заңды құқықтық сипаттағы талаптарды ұсынса, аралас болады [И.П. Грешников, 2002, 338 б.].

Жоғарыда айтылғандарды, сондай-ақ жеке-леген мемлекеттердің төрелік туралы заңнамасы мен ережелердегі жаңалықтарды назарға ала отырып, құқықтық реттеу көздері жетілдіруді қажет ететінін ескеру қажет. Атап айтқанда, төрелік және дауларды баламалы шешудің басқа да түрлерін реттейтін нормаларды бір актіде: заңдарға да, регламенттерге да қатысты да қисынды бекіту керек. Сонымен бірге коммерциялық дауларды шешудің қандай да бір түрлері туралы ережелердің қарапайым бірігуімен шектеліп қалмау керек, бірақ аталған тәсілдерді біріктіру қажет. Атап айтқанда, дау тараптары бірінші кезекте медиацияға/консильацияға жүгіне алады, ал қалаған нәтиже алмаған жағдайда тікелей төрелікке (мысалы, бельгиялық төрелік) жүгіне алады немесе дауды медиация/консильация көмегімен шеше алады, бұл ретте төреліктен бас тарта отырып (бұл іс жүзінде, бітімгершілік келісімнің бір түрі болып табылады).

Қазіргі уақытта дауларды нақты-белгілі бір түрлерін талқылайтын төреліктердің пайда болуы халықаралық коммерциялық төреліктің дамуын жалпы бағалауға оң әсер етеді.

Қазақстан Республикасында 2016 жылы 8 сәуірде қабылданған Төрелік туралы заң бар. Оған сәйкес: Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттаосы Заңдағыдан өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарт қағидалары қолданылады делінген.¹

Біздің елімізде Қазақстандық Халықаралық Арбитраж (ҚХА) мәселесіде реттелген. Қазақстандық Халықаралық Арбитраж (ҚХА) дербес, тұрақты әрекет ететін, өзінің қызметін 2004 жылы 28 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасының «Халықаралық төрелік» туралы, 2004 жылы 28 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасының «Аралық соттар» туралы заңдарына, басқа да Қазақстан Республикасының заңды актілеріне және қолданылатын халықаралық шарттарға

сәйкес жүзегеасыратын төрелік (аралық сот) болып табылады.

Қорыта келгенде мемлекетіміздің халықаралық аренаға шығуының бірден бір негізі халықаралық стандарттарды, талаптарды ескеріп сақтауы болып табылады. Халықаралық төрелік келісімдер жасау Қазақстан Республикасының төрелік мәселесіне қатысты ұлттық заңдардың жетілуіне де әсеретеді.

Сонымен қатар, аталған құбылыс кейбір теріс сәттерге ие болды. Атап айтқанда, қазіргі уақытта төрелік кейбір оң жақтары өз өзектілігін жоғалтты. Бұл процесс әлемдік сауданың дамуы мен күрделенуінің салдары, сондай-ақ халықаралық коммерциялық төреліктің өзінің танымалдығының өсуі болып табылады. Басты өзгерістердің бірі істі қарау рәсімін қиындату болып табылады.

Төреліктің күрделенуі әлемдік сауда қауымдастығында белгілі бір теріс қарым-қатынасты тудырды, бұл сондай-ақ халықаралық коммерциялық арбитраждағы өзгерістердің негізгі себептерінің бірі болды.

¹ Төрелік туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ. [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 20.10.2020).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алимбекова С.А. Признание и приведение в исполнениерешений иностранных судов и арбитражей в Республике Казахстан. Алматы: КОУ, 2011. - 258 с.
2. Ануров В.Н. Конфликт юрисдикции при оспаривании арбитражного соглашения. М.: Инфотропик Медиа, 2013. - 115 с.
3. Арбитраж в Швеции (Ф. Андерссон, Т. Исакссон, М. Юрансон, У. Нильссон) Пер. с англ. М.: Статут, 2014. -191 с.
4. Депеньян А.А., Фаррутдинов И.З. Международный инвестиционный арбитраж: Учебное пособие. М.: СПб: Центр гуманитарных инициатив, 2013. -212 с.
5. Карабельников Б.Р. Международный коммерческий арбитраж: Учебник. М.: Инфотропик Медиа, 2012. - 553 с.
6. МатаО. Арбитражное соглашение и разрешение споров в международных арбитражных судах. М.: Изд. Права человека, 2014. -219 с.
7. Международный коммерческий арбитраж: Сборник статей и документов (на русском и английском языках) / Отв. ред. И.П. Грешников. Алматы: Юрид. центр IUS, 2002. - 338 с.
8. Төрелік туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 488-V ҚРЗ. [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 20.10.2020).

КУРСАБАЕВА ЗАРИНА ИБРАГИМОВНА

докторант

Академии правоохранительных органов при ГП РК
юрист 1-го класса

К ВОПРОСУ О ПОРЯДКЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В РУСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйіндеме: Мақалада кәмелетке толмағандарға қылмыстық жазаны алмастырушы ретінде қолданылатын тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдану талданады. Осы шараларды іс жүзінде қолдану проблемалары көрсетілген. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларының мазмұны қарастырылады. Автор тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдануды бақылауға міндетті мамандандырылған органның жоқтығын көрсетеді, бұл олардың тиімділігін төмендетеді.

Түйінді сөздер: тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдану, кәмелетке толмаған, ескерту, бос уақытты шектеу, арнайы талаптар белгілеу, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия.

Аннотация: В статье дается анализ применения принудительных мер воспитательного воздействия, которые применяются в отношении несовершеннолетних в качестве замены уголовного наказания. Обозначены проблемы практического применения указанных мер. В соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан рассмотрено содержание видов принудительных мер воспитательного воздействия. Автором указывается на отсутствие специализированного органа, обязанного контролировать применение принудительных мер воспитательного воздействия, что снижает их эффективность.

Ключевые слова: применение мер воспитательного воздействия, несовершеннолетний, предупреждение, ограничение досуга, установление особых требований, комиссия по делам несовершеннолетних.

Resume: The article analyzes the application of coercive measures of educational influence, which are applied to minors as a substitute for criminal punishment. The problems of practical application of these measures are outlined. In accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the content of types of compulsory measures of educational influence is considered. The author points out the absence of a specialized body obliged to control the use of compulsory measures of educational influence, which reduces their effectiveness.

Key words: application of measures of educational influence, minor, warning, restriction of leisure, establishment of special requirements, commission on juvenile affairs.

Преступность несовершеннолетних находится в центре внимания не только общества, казахстанских криминологов, но и законодательства. Необходимо отметить, что в условиях трансформации общественно-экономических отношений в последнее время сформировалось негативная тенденция правонарушений несовершеннолетних.

По уголовному законодательству Республики Казахстан (*далее-РК*) ответственности подлежат лица, достигшие ко времени совершения уголовного правонарушения 16 лет, а при совершении некоторых тяжких преступлений с 14 лет. Шестнадцатилетний возраст определяется потому, что именно с этого возраста человек начинает понимать социальный смысл своих действий, других лиц, к этому моменту он уже получил все необходимые знания, он уже способен управлять своими действиями.

Здесь следует отметить, что несовершеннолетним могут быть применены принудительные меры воспитательного воздействия, которые представляют собой альтернативу назначению наказаний при совершении уголовного проступка, преступлений небольшой или средней тяжести, а также в отдельных случаях и тяжкие, когда исправление этих лиц возможно с помощью мер педагогического характера.

Меры воспитательного воздействия, применяемые к несовершеннолетним, обладают следующими основными признаками, предусмотренными Уголовным кодексом РК (*далее-УК РК*)¹:

- являются мерами государственного принуждения;
- применяются к лицам, не достигшим 18 лет;
- назначаются как альтернатива наказанию;
- назначаются за совершение уголовного проступка, преступлений небольшой или сред-

¹ Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года № 226-V ЗРК.

ней тяжести, а в отдельных случаях и тяжкие;

-при наличии предпосылок для исправления (перевоспитания) несовершеннолетнего без применения к нему наказания.

Рассматриваемые меры по своей сущности являются воспитательными, так как происходит воспитательное влияние на несовершеннолетнего, состоящее в убеждении, доведения до сознания отрицательной оценки его поступка, недопустимости преступного поведения.

Принудительный характер данных мер отражается в применении независимо от желания несовершеннолетнего, его родителей или законных представителей.

Необходимо также добавить, что Верховный суд РК запрещает органам правосудия назначать уголовное наказание несовершеннолетним, совершившим уголовный проступок, преступление небольшой или средней тяжести, если их исправление возможно достигнуть путем применения принудительных мер воспитательного воздействия, отраженных в статье 84 УК РК¹.

В соответствии со статьей 84 УК РК к несовершеннолетнему судом могут быть назначены принудительные меры воспитательного воздействия:

1.Предупреждение, которое подразумевает объяснение подростку пагубности вреда, причиненного его действием, и возможных последствий в случае повторного совершения уголовного правонарушения. Применением данной меры преследуется цель указать на правовую и морально-этическую оценку совершенного несовершеннолетним преступления, на основании чего оказывается психологическое воздействие на него.

Предупреждение проводится устно, непосредственно судом, после чего с несовершеннолетнего отбирается письменное обязательство, свидетельствующее о том, что суть ему понятна. Указанная мера воздействия может применяться с другими видами.

Следует признать, что предупреждение как принудительная мера воспитательного воздействия не порождает уголовно-правовых отношений, так как не связана с исполнением несовершеннолетними каких-либо обязанностей, что несколько снижает профилактическую направленность рассматриваемого института.

И.С. Ной отмечал: «Поскольку главный смысл существования самого понятия уголовного правоотношения в том и состоит, чтобы четко определить, какие права и обязанности имеет государство перед преступником и преступник перед государством, а уголовная ответственность реализуется в рамках уголовного правоотношения, то реальное претерпевание лишений за совершенное преступление должно основываться на правомочии государства применять принудительные меры в отношении правонарушителя»[1, с.8].

Применяя предупреждение, несовершеннолетний не испытывает личных невзгод, на него не распространяются правовые ограничения или принудительное исполнение каких-либо обязанностей, не используется механизм государственного принуждения, а также какие-либо правовые последствия несоблюдения данной меры правового влияния не происходит.

В юридической литературе единого мнения в определении понятия предупреждения как принудительной меры воспитательного воздействия нет. По мнению одних ученых, предупреждение представляет собой порицание поведения несовершеннолетнего от имени государственного органа (суда) и является формой официального предостережения его от подобных поступков [2 с.131]. Другие считают, что предупреждение выражается не только в порицании, публичном осуждении, но и в разъяснении подростку характера и степени морального вреда, причиненного совершением преступления.

Несмотря на то, что указанная мера воспитательного воздействия наиболее часто используется, с 2016г. по 2019г. назначено в отношении 93 несовершеннолетних, она не является эффективной, так как представляет разовое действие, непосредственно применяемое судом, а также не содержащее каких-либо ограничений или требований, которые должен претерпевать подросток.

На наш, взгляд следует исключить данную меру как самостоятельный вид воздействия, а применять ее как сопутствующий элемент со всеми видами воздействия непосредственно при рассмотрении дела в суде.

2.Передача под надзор родителей или лиц, их заменяющих, либо специализированного государственного органа.

Указанная мера состоит в возложении на родителей или лиц, их заменяющих, либо на специализированный орган обязанностей по воспитательному воздействию на несовершеннолетнего и контролю его поведения.

При применении данной принудительной меры родители ограничиваются в способах выполнения этой обязанности: обязанность родителя конкретизируется, и ему поручается, например, обеспечить контроль за свободным временем ребенка, не позволять ребенку покидать дом после определенного часа и др. Данная мера является своеобразным предупреждением родителям и другим лицам о возможности привлечения их ребенка (подопечного) к ответственности, с тем, чтобы побудить их к более активной воспитательной деятельности [3, с. 214].

¹ Нормативное Постановление Верховного суда РК №6 «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий» от 11.04.2002 года.

Вместе с тем, судам следует, учитывать среду, в которой воспитывается подросток, окружение, условия жизни, непосредственный авторитет родителей, при возложении обязанности по контролю и надзору.

Таким образом, именно на родителей возлагается обязанность по обеспечению правомерного поведения несовершеннолетнего.

В соответствии с Минимальными стандартными правилами ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила), рекомендуют (п. 1.3) уделять достаточное внимание осуществлению позитивных мер, предполагающих полную мобилизацию всех возможных ресурсов, включая семью, добровольцев и другие группы общества, а также школы и другие общественные институты¹.

Тем самым применяя надзор за поведением со стороны родителей или лиц, их заменяющих либо специализированный орган в качестве меры уголовно-правового воздействия, проследивается соответствие национального законодательства международно-правовым стандартам.

Кроме того, подразделения по делам несовершеннолетних УВД в рамках воспитательного воздействия осуществляют контроль за поведением несовершеннолетних, посещают их по месту жительства, контролируют посещаемость образовательного учреждения, проводят воспитательные беседы и т. д.

Отдача под надзор родителей или законных представителей с 2016г. по 2019г. применялась всего в отношении 32 несовершеннолетних².

Таким образом, для эффективности в рамках исполнения указанной меры необходимо тесное взаимодействие родителей и законных представителей с контрольными и надзорными государственными органами, деятельность которых направлена на профилактику детской преступности. Подразделениям органов внутренних дел по делам несовершеннолетних совместно с организациями образования надлежит контролировать за поведением несовершеннолетних.

3. Возложение обязанности загладить причиненный вред, заключается в имущественном возмещении ущерба при наличии трудовых отношений у несовершеннолетнего либо самостоятельных доходов в виде стипендии, вкладов в кредитные учреждения и т.д.

Толковый словарь русского языка определяет значение слова «загладить», как «смягчить, умалить» [4, с.201], например, загладить свою вину, неприятное впечатление.

Гражданское законодательство предусматривает имущественное возмещение морального вреда, однако в некоторых случаях с согласия потерпевшего моральный вред может быть заглажен извинением нарушителя. При рассмо-

тении гражданского иска в суде в уголовном деле следует исходить из того, что в силу ст.926 Гражданского Кодекса Республики Казахстан (*далее-ГК РК*) несовершеннолетние в возрасте от 14 до 18 лет самостоятельно несут ответственность за причиненный вред (в том числе и моральный) на общих основаниях [5, с.464].

Вместе с тем, при отсутствии у несовершеннолетнего доходов, достаточных для возмещения вреда, вред должен быть возмещен полностью или в недостающей части его родителями (усыновителями) или попечителем, если они не докажут, что вред возник не по их вине.

А.Б. Бекмагамбетов и В.П. Ревин отмечают, что применение данной принудительной меры воспитательной воздействия возможно лишь к категории подростков старшего возраста (16-17 лет), обладающих по сравнению с лицами младшего подросткового возраста (14-15 лет) в большей степени трудовыми навыками и шансами иметь самостоятельный заработок, а следовательно, и определенное имущественное положение. В противном случае обязанность загладить причиненный вред ляжет на плечи родителей или лиц, их заменяющих, других родственников несовершеннолетнего, что сводит на нет смысл этой принудительной меры воспитательного воздействия [6, с.393].

Необходимо подчеркнуть, что эта мера воспитательного воздействия, на наш взгляд, может заключаться и в восстановлении поврежденного имущества собственным трудом несовершеннолетнего, в передаче определенных предметов или вещей потерпевшему в качестве компенсации за имущество, уничтоженное или поврежденное в результате совершения уголовного правонарушения или в денежной компенсации за причиненный ущерб.

Например, починки забора или покупки и высадки саженцев взамен поломанных при хулиганских действиях, но виновный в этом случае должен обладать соответствующими физическими способностями.

Также распространены случаи возврата похищенных личных вещей потерпевших: куртки, мобильные телефоны, смартфоны, сумки, школьные принадлежности и др.

В этой связи, целесообразно при вынесении решения о применении указанной меры воспитательного воздействия, указывать какой вред должен быть заглажен, и определены возможные способы его заглаживания, т.е. купить похищенную вещь или починить велосипед и т.д.

При этом, возлагая на несовершеннолетнего обязанность возместить причиненный ему вред собственными силами, следует руководствоваться общими правовыми гарантиями его прав и законных интересов, учитывать степень

¹ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») Приняты резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/33 от 10 декабря 1985 года.

² Сведения Комитета по правовой статистике и специальным учётам Республики Казахстан Режим доступа //https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat.

социальной зрелости подростка, физическое и умственное развитие и другие обстоятельства, в т.ч. индивидуальные психологические и социально-психологические особенности, степень их физического и умственного развития.

Из анализа судебной практики следует, что с 2016г. по 2019г. рассматриваемая мера воздействия ни разу **не применялась**.

Тем самым, приходим к выводу, что отсутствие регламентации в законодательстве контролирующего органа за исполнением данной меры способствует не использованию ее на практике.

4. Ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего характеризуется установлением особых ограничений:

- запретом на посещение несовершеннолетним каких-либо мест;
- ограничением использования свободного времени и пребывания вне дома;
- ограничение выезда в другие местности без разрешения специализированного государственного органа;
- обязанность возвратиться в образовательное учреждение;
- обязанность продолжить или закончить обучение либо трудоустроиться с помощью специализированного государственного органа;
- запрет управления транспортным механическим средством.

Данный перечень не является исчерпывающим и назначается судом исходя из условий жизни подростка, его учебы, работы, взаимоотношений в семье.

Контроль за исполнением требований, предусмотренных указанной мерой воспитательного воздействия суды, возлагают на специализированный государственный орган. Вместе с тем, ни в УК РК, ни в УИК РК конкретный государственный орган не отражен.

В соответствии с правилами организации деятельности участковых инспекторов полиции по делам несовершеннолетних органов внутренних дел, утвержденных приказом Министра внутренних дел РК от 29 декабря 2015 года работу по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних осуществляют подразделения органов внутренних дел ¹.

Согласно статье 9 Закона РК «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» комиссия по делам несовер-

шеннолетних и защите их прав является постоянно действующим коллегиальным органом, обеспечивающим координацию деятельности государственных органов и учреждений в сфере профилактики правонарушений, безнадзорности и беспризорности среди несовершеннолетних ².

Анализ практики применения показывает, что в судебных актах при назначении меры воспитательного воздействия в виде ограничения досуга и установления особых требований к поведению несовершеннолетнего, не отражается конкретный орган, которому поручается контроль за исполнением данных мер. Суды, ограничиваются лишь формальным указанием на специализированный орган.

Кроме того, с 2016г. по 2019г. ограничение досуга устанавливалось всего в отношении 23 несовершеннолетних лиц ³.

Тем самым, единой системы контроля за исполнением данной принудительной меры воспитательного воздействия фактически нет. В связи с чем, необходимо систематизировать контрольные, надзорные функции по исполнению принудительных мер воспитательного воздействия за подразделениями органов внутренних дел по делам несовершеннолетних при тесном сотрудничестве с организациями образования. Потому как от контролирующих функций зависит перевоспитание, исправление оступившихся подростков.

5. Помещение в организацию образования с особым режимом содержания как принудительная мера воспитательного воздействия применяется лицам, совершившим умышленное преступление средней тяжести или тяжкое.

Несовершеннолетний пребывает в названной организации сроком от шести месяцев до двух лет. Учебно-воспитательные или лечебно-воспитательные учреждения- это организации образования с особым режимом содержания, которые создаются в целях обеспечения воспитания, обучения и социальной реабилитации несовершеннолетних в возрасте от одиннадцати до восемнадцати, совершивших общественно опасные деяния, содержащие признаки преступления, освобожденных от уголовной ответственности ⁴.

Речь идет о подростках, которые не сумели адаптироваться в обычной школе, склонны к агрессии, асоциальному образу жизни (попрошайничество, бродяжничество), воспитываются в семьях группы риска.

¹ Об утверждении Правил организации деятельности участковых инспекторов полиции по делам несовершеннолетних органов внутренних дел. Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года №1098. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 29 января 2016 года № 12953

² Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 9 июля 2004 года N 591.

³ Сведения Комитета по правовой статистике и специальным учётам Республики Казахстан Режим доступа //https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat.

⁴ Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан.-Алматы:ТОО «Издательство «Норма-К», 2016.-752с. ISBN978-601-7263-73-7

Отмечается, что комиссия по делам несовершеннолетних и защите их прав участвует в подготовке материалов в суд по вопросам направления несовершеннолетних в специальные организации образования и организации образования с особым режимом содержания. Тем самым, несовершеннолетнего виновного лица принудительно помещают в организацию образования с особым режимом не только в рамках уголовного дела применяя один из видов меры воспитательного воздействия, но также и в рамках гражданского судопроизводства. Непосредственно контроль за перевоспитанием малолетних правонарушителей возложен на руководителей данных организаций.

При этом, указанный вид принудительной меры в силу девиантного, антисоциального поведения подростка применяется с учетом заключения психологов, педагогов, врачей.

Данная мера по нашему мнению, является наиболее строгой по сравнению с ранее рассмотренными, поскольку предполагает определенные ограничения для несовершеннолетнего в части его нахождения в специализированном учебном заведении.

6. Возложение обязательства принести извинения потерпевшему заключаются непосредственно в том, что в ходе судебного заседания обвиняемый несовершеннолетний, осознавая вред, причиненный своими противоправными действиями, приносит личные извинения.

В случаях, когда по мнению суда, подросток легко поддается исправлению, когда он сам в состоянии в результате судебного разбирательства осознать неправильность своего поведения, к нему могут быть применены такие принудительные меры, как возложение обязанности в любой форме принести извинения потерпевшему.

Однако, на наш взгляд, возложение обязательства принести извинения потерпевшему не являются действенной мерой воздействия, так как предусматривает оценочный момент со стороны суда и не влечет какого-либо педагогического, воспитательного влияния, необходимого для исправления несовершеннолетнего правонарушителя.

К тому же, анализ применения указанной меры воспитательного воздействия показывает единичное использование, что указывает о не результативности ее назначения.

В этой связи, представляется возможным исключить «принесение извинений» как меру воспитательного принудительного воздействия, а применять ее как сопутствующий элемент со всеми видами воздействия непосредственно при рассмотрении дела в суде.

7. Установления пробационного контроля заключается в ограничительных мерах в отношении несовершеннолетнего правонарушителя,

предусмотренных статьей 44 УК РК, нормами статей 69, 169, 174 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан (далее- УИК РК)¹ и статьей 19 Закона РК «О пробации»².

Заключается данная мера в исполнении установленных обязательств: без разрешения и уведомления государственного органа, непосредственно выполняющего контроль не менять места своего постоянного проживания, учебы, работы, не посещать увеселительные и развлекательные объекты, в обязательном порядке пройти курс лечения от определенных заболеваний и другое.

Следует отметить, что в установление пробационного контроля входит исполнение определенных запретов и ограничений, в том числе и ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего, предусмотренные п.4 ч.1 ст.84 УК РК.

Получается, что оба вида принудительных мер воспитательного воздействия дублируют ограничения и запреты, возлагаемые на несовершеннолетнего.

Вместе с тем, предполагается, что установление пробационного контроля как принудительная мера воспитательного воздействия является эффективнее чем ограничение досуга или установление особых требований к поведению, так как регламентирована нормами и УИК РК и Законом РК «О пробации».

В этой связи, на наш взгляд, необходимо исключить п.4 ч.1 ст.84 УК РК-ограничение досуга или установление особых требований к поведению несовершеннолетнего.

Наряду с этим, существуют определенные пробелы в законодательстве при пробационном контроле в отношении несовершеннолетних.

Пробационный контроль -деятельность уполномоченных органов по осуществлению контроля за исполнением возложенных судом на осужденных обязанностей и их поведением, а также оказанию им содействия в получении социально- правовой помощи.

При этом, разграничений между несовершеннолетними которым в рамках ст.83 УК РК применены меры воспитательного воздействия и взрослыми осужденными, условно или условно-досрочно освобожденными в УИК и Законе «О пробации» нет. Иначе говоря, применение вида меры воспитательного воздействия- установление пробационного контроля законодателем в УИК РК не отражено.

По нашему мнению, следует восполнить пробел законодателя и в главу 6 раздела 2 УИК РК «Учреждения и органы, исполняющие наказание и иные меры уголовно-правового воздействия. Применение к осужденным принудительных мер медицинского характера» дополнить «Применение принудительных мер воспитательного

¹ Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V ЗПК <http://adilet.zan.kz>

² Закон Республики Казахстан «О пробации» от 30 декабря 2016 года № 38-VI ЗПК <http://adilet.zan.kz>

воздействия в отношении несовершеннолетних», а именно предусмотреть ст.26-1, где отразить порядок исполнения меры воспитательного воздействия как пробационный контроль.

Предложить ст.26-1 «Применение принудительных мер воспитательного воздействия в отношении несовершеннолетних», п.1 Несовершеннолетним лицам, совершившим уголовный проступок, преступления небольшой тяжести либо впервые совершившим преступление средней тяжести, а также впервые совершившим тяжкое преступление, не связанное с причинением смерти человеку при освобождении от уголовной ответственности и наказаний применяются принудительные меры воспитательного воздействия в соответствии с Уголовным кодексом Республики Казахстан, п.2 Подразделения органов внутренних дел по делам несовершеннолетних и подразделения службы пробации являются специализированным государственным органом осуществляющим исполнение и контроль принудительных мер воспитательного воздействия, п.3 Установление пробационного контроля как одна из принудительных мер воспитательного воздействия осуществляется в соответствии с Законом РК «О пробации» и ст.ст.69, 169, 174 настоящего Кодекса, п.4 Порядок применения принудительных мер воспитательного воздействия осуществляется в рамках Закона РК «О пробации».

Обобщая вышеизложенное, можно сделать вывод о недостатках действующего уголовного законодательства, касающегося исполнения и порядка применения принудительных мер вос-

питательного воздействия. Отсутствие в законе четко регламентированного положения о том, какие органы являются специализированными, каков порядок применения принудительных мер воспитательного воздействия, на наш взгляд, является существенным недостатком уголовного законодательства, влекущим за собой самые разные теоретические толкования в этом плане и совершенно неоправданно на практике.

Нет четкой законодательной регламентации самого процесса контроля и надзора за несовершеннолетними, к которым применяются меры воспитательного воздействия.

Полагаем, что обоснованным и целесообразным было бы наделение службы пробации необходимыми полномочиями по контролю и надзору за несовершеннолетними, которым суд применил установление пробационного контроля, как это предусмотрено, за условно-осужденными лицами и условно-досрочно освобожденными.

Кроме того, представляется, что подразделения органов внутренних дел должны располагать обширными полномочиями по обеспечению контроля за исполнением принудительных мер воспитательного воздействия, обладать достаточными властными функциями в данной области.

Вместе с тем, в целях предупреждения и профилактики подростковой преступности требуется разработать механизм применения данных мер, в рамках которых анализировать эффективность исправления несовершеннолетних.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ной И.С. Уголовное правоотношение - одна из важных юридических гарантий конституционных прав и свобод советских граждан // Личность преступника и уголовная ответственность. Саратов, 1979. С. 8.
2. Гришанин П.Ф., Чапурко Т.М. Задачи предупреждения преступлений несовершеннолетних мерами уголовно-правового воздействия // Уголовная политика и реформа уголовного законодательства: Труды Академии МВД Российской Федерации. М., 1997. С. 131.
3. Комментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части / Под общ. ред. И.Ш. Борчашвили. Изд 2-е.-Алматы: Жеті жарғы, 2007.-992с.
4. Ожегов СИ. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений/ Русская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. - 4-е изд., дополн. М.: Азбуковник, 1997. С.201.
5. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (том 1)/ Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственного советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К.-Алматы: Жеті жарғы, 2015. ISBN 978-601-288-090-8 Т.1.-500с. ISBN 978-601-288-094-6
6. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Учебник. 2-ое изд., перераб. и доп./Под ред. д.ю.н., профессора, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Ревина В.П. -Алматы: Жеті жарғы, 2015.-504 стр. ISBN 978-601-288-082-3

МУСАЕВА АЛИЯ ЯНВАРБЕКОВНА

Тараз инновациялық гуманитарлық университеті,
Тараз, Қазақстан

АСҚАРБЕКҚЫЗЫ НАЗИРА

Тараз инновациялық гуманитарлық университеті,

ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАР ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС ИГІЛІКТЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДА РЕТТЕЛУІ

Аннотация: Мақалада отбасылық құндылықтарды, жеке қасиеттерді немесе жеке мүліктік емес құқықтарды реттеумен бірге жүретін немесе кейбір жағдайларда құқық нормаларының, моральдың санын қамтамасыз ететін және жалпыадамзаттық нормалармен шарт жасасатын ерекше әлеуметтік-құқықтық құжаттама ретінде айқындалатын сезімдер мен дербес іс-әрекеттер ретінде танылатын жеке мүліктік емес құқықтар мен басқа да материалдық емес игіліктердің проблемалары, балаларды тууға және тәрбиелеуге байланысты неке мен отбасылық құндылықтарға негізделген отбасын сақтау және нығайту тұжырымдамасын әзірлеуге деген.

Түйінді сөздер: неке, жеке мүліктік емес құқықтар, материалдық емес игіліктер, отбасылық құқықтық қатынастар.

Аннотация: В статье поднимаются проблемы личных неимущественных прав и других нематериальных благ сопровождающиеся урегулированием семейных ценностей, личных качеств или личных неимущественных прав или признаваемые в некоторых случаях чувствами и самостоятельными действиями, определяемыми как особая социально-правовая документация, обеспечивающая количество норм права, морали, и заключающаяся в договоре с общечеловеческими нормами, стремление разработать концепцию сохранения и укрепления семьи, основанную на брачных и семейных ценностях, связанных с родами и воспитанием детей.

Ключевые слова: брак, личные неимущественные права, нематериальные блага, семейные правоотношения.

Abstract: In the form of personal non-property rights and other intangible benefits can be expressed the feelings, accompanied by the settlement of family values, personal qualities, or personal non-property rights or recognized in some cases feelings and independent actions, defined as particular socio-legal documentation, providing a number of law, morals, literature and construction which consists in agreement with universal standards. the desire to develop the concept of preserving and strengthening the family based on marriage and family values, related to childbirth and child rearing.

Key words: marriage, personal non-property rights, intangible benefits, family relations.

Некені әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде отандық ғалымдар мен заңға жүгінушілер әр түрлі жолмен түсіндіреді: ерлер мен әйелдер арасындағы ерікті және өмірлік қатынастар түрінде, тіркеу бөлімінде неке жасасқан және оларға Қазақстан Республикасының неке және отбасы заңнамасында көзделген өзара құқықтар мен міндеттер жүктелген. Қазақстан Республикасының заңына сай 3-бабында неке-отбасы заңнамасымен реттелетін қатынастар:

1) отбасы мүшелері: ерлі-зайыптылар, атаналар мен балалар арасындағы, ал Қазақстан Республикасының неке-отбасы заңнамасында көзделген жағдайларда және шектерде басқа туыстар мен өзге де адамдар арасындағы құқықтар мен міндеттерді, мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастарды белгілейді;

2) некеге отырудың (ерлі-зайыпты болудың), некені (ерлі-зайыптылықты) тоқтатудың және оны жарамсыз деп танудың шарттары мен тәртібін белгілейді;

3) жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды отбасына орналас-

тырудың нысандары мен тәртібін айқындайды;

4) азаматтық хал актілерін мемлекеттік тіркеу тәртібін реттейді;

5) азаматтық хал актілерін мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың функцияларын айқындайды. Заңнамада белгіленген ережелер, дәстүрлер мен отбасылық құндылықтарды сақтай отырып, әйел мен еркектің отбасына; келісім-шарт түрінде - ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері туралы келісім; неке құқықтары мен міндеттерінің туындауына әкеп соқтыратын заңды факт (іс-әрекет) түрінде; отбасы құқығы институты түрінде және жалпы әлеуметтік құбылыс түрінде - ерлер мен әйелдерді арнайы әлеуметтік топқа біріктіру, қазақ қоғамы мен мемлекет негіздерінің бірі - ойшылдардың неке анықтамасына қатысты әр түрлі қозғалыстары, басқалармен қатар, ер мен әйелді біріктіретін артықшылықтардан, ал кейбір жағдайларда олар мен басқалардан әртүрлі әлеуметтік, соның ішінде некеге дейінгі қатынастарда, некеге тұру кезінде туындайды, сондай-ақ некені тоқтатқаннан кейін де туындайды.

Мұндай артықшылықтар ғылыми әдебиеттерде толық және жан-жақты зерттеу ала алмаған, сонымен қатар доктринада әртүрлі тәсілдермен ұсынылған. Белгілі Рим заңгері Яволенус Присктің сөзі (Digesta. L.L, 17. 202): «*omnis definitio in jure civili periculosa est*» (“Азаматтық құқықтағы кез-келген анықтама қауіпті”), бұл дұрыс анықтаманы тұжырымдау қиын емес, сонымен қатар, егер анықталған құқықтық реттеу механизміне енгізілген болса, нені анықтау керек. Өздеріңіз білетіндей, Кодекс жеке тұлғалар арасындағы қатынастарды реттейді. Ғалымдар өз еңбектерінде негізінен ерлі-зайыптыларды байланыстыратын материалдық игіліктерге назар аударады: мүліктік, мүліктік құқықтар мен міндеттер, және жеке мүліктік емес құқықтар және басқа да материалдық емес игіліктер қатысушылардың түрінде ұсынылған. Неке құқығы объектілерінің ұғымы да, олардың жіктелуі де, құқықтық режимі де, отбасылық және азаматтық құқықтардың басқа объектілерімен байланысы да тұжырымдамасы мен олардың әрекеті де өте қайшылықты болып қала береді. Жеке мүліктік емес құқықтар және басқа да материалдық емес игіліктер түріндегі неке құқығы объектілерінің ерекшеліктері:

1) бір-бірімен құқықтық және өзге де байланыстар жасайтын адамдардың құрамы: нақты некелік қатынастарда тұрған және (немесе) некені тіркеуге АХАЖ органына өтініш беру арқылы некеге тұруға ниетті адамдар және (немесе) үйлену алдында бір-бірімен қарым-қатынастары, құда түсу, неке және осыған ұқсас рәсімдер арқылы жасаған; некеде тұрған және некеде тұрған, оның ішінде бұзу арқылы тоқтатылған немесе жарамсыз деп танылған немесе танылмаған адамдар; туылған баласы бар ерлі-зайыптылар некеде, оның ішінде қорғаншылыққа алынған немесе қорғаншылыққа алынған репродуктивті технологияларды қолдана отырып, патронаттық отбасына; біреуі шетелдік немесе азаматтығы жоқ адамдар және т.с.с.;

2) некеге дейінгі қатынастардың, некелік (конъюгиялық) қатынастардың (жарамды, жарамсыз: ойдан шығарылған, алаяқтық, ойдан шығарылған неке), некеден кейінгі қатынастардың түрі мен мәні;

3) қолданыстағы құқықтық механизмде олардың кейбіреулерінің таза құқықтар түріндегі әрекетін ескере отырып, барлық материалдық емес игіліктерге қолдануға болмайтын осындай жеңілдіктердің құқықтық режимі;

4) жеке мүліктік емес және басқа да материалдық емес игіліктердің ерлі-зайыптылық құқықтарының объектілері ретіндегі ерекшелігі: бір жағынан, олардың құқықтарымен, жалпы адамдық қатынастармен, отбасылық отбасылық құндылықтармен, тұлға және адамгершілік категорияларымен (құрмет сезімдері) махаббат пен түсіністік, өзара келісім, өзара көмек және қамқорлық, жауапкершілік), олар бір-бірімен және

басқа да отбасылық құқықтар объектілері арасында байланысты және олар кейбір жағдайларда бір-бірінен тәуелсіз және бөлек әрекет етеді, ал басқаларында - бірге, бір-бірінен бөлінбейді; екінші жағынан, олар некеге дейінгі, ерлі-зайыптылар мен некеден кейінгі қатынастардың мазмұны ретінде әрекет етеді;

5) әр түрлі сипаттағы реттеушілерді қамтитын ерекше күрделі реттеу механизмі: адамның жалпыға бірдей қатынастарымен, әке отбасылық құндылықтарымен, жеке қасиеттерімен шартталған құқық нормалары, мораль нормалары, әдет-ғұрыптар;

6) отбасылық және азаматтық құқықтардың басқа объектілерімен байланысы;

7) оларды пайдаланудың, қорғаудың нысандары, әдістері мен құралдары және қорғау;

«Некениң негізі материалдық қызығушылықтан гөрі сезімге негізделген. XX ғасырдың аяғында дамыған мемлекеттерде ерлі-зайыптылық қатынастардағы еркек пен әйел арасындағы теңдікке, кем дегенде, заңды түрде қол жеткізілді деп айтуға болады» [Family Law/Jordan Publishing Ltd, Bristol, 2011; Байдельдинова М.Б., Дальпане Ф.П. The Reform of the Family Legislation of Kazakhstan: Expectations and Outcomes. – The International Survey of Family Law, edited by Bill Atkin. – Family Law/Jordan Publishing Ltd, Bristol, 2013. – С. 239 – 249].

«Революцияға дейінгі әйелдің мәртебесін талдап одан кейінгі олардың жағдайы туралы (православиелік діни тұлғаларға қатысты), зерделенгенде, бұл уақыт аралығында тұтастай алғанда әйелдің мүдделерін жеткілікті түрде сақталмады. Сол кездегі позициямен салыстырғанда әйелдің жағдайының артықшылығы қазіргі кезде байқалады, ол кезде Батыс Еуропа елдеріндегі әйелдердің жағдай әлдеқайда жоғары болған. Әрине, жоғарыда аталған нормалар қазіргі еуропалық стандарттан алыс» [Елисеева А.А., 2010, с. 83].

Әйел өз мүлкін басқаруға қабілетті адам ретінде қарастырылмағандықтан, оған өмір бойы қамқоршылық жасалды (Geschlechtsvormundshaft). Үйленген әйелдің мұндай қамқоршысы оның күйеуі болды» [Хазова О. Брак и развод в буржуазном семейном праве. Сравнительно-правовой анализ. – М.].

Қазақстан Республикасы Конституциясы ерлер мен әйелдердің, атап айтқанда, отбасындағы теңдік принципін бекітеді. (бала тууға байланысты бірқатар гендерлік-асимметриялық нормаларды қоспағанда). Қазіргі уақытта неке құқығы объектілерінің ерекшелігі олардың әйел мен еркекті әр түрлі қатынастарға тұрмысқа шыққанға дейін де, некеге тұрған кезде де, кейде тіпті үйленгеннен кейін де итермелейтіндігімен анықталады; ерлер мен әйелдер арасындағы қатынастарды олардың әр түрлі құқықтық мәртебесінде шарттау; бірыңғай негізгі мақсатқа ие болу; бір-бірімен өздерінің құқықтық режимінің

артықшылықтары ретінде объективті түрде байланысты; тұрақты немесе тұрақты емес; некенің беріктігіне, жарамдылығына және ұзақтығына әсер етеді. Ерлі-зайыптылардың тұрғылықты (болатын) жерін таңдау құқығын ескере отырып), ресейлік ғалымдардың бірі: “екінші жағынан, бұл сөзсіз отбасы өз функцияларын тек бірге тұрған ерлі-зайыптылардың ғана тиімді орындай алады” [Пчелинцева Л. М., 2009: 190]. Сонымен бірге олардың кейбіреулері тек некеге дейінгі, ерлі-зайыптылардың немесе некеден кейінгі қатынастардың шеңберінде өмір сүреді, ал кейбіреулері барлық некеде жұмыс істейді. Бұл неке құқықтары объектілері, әсіресе жеке моральдық құқықтар және басқа да материалдық емес артықшылықтар туралы ережелерді қолдану кезінде мүмкін болады. Бұл жағдайлар жеке мүлктік емес құқықтар және басқа да материалдық емес игіліктер туралы ережелерді неке құқығы объектілері ретінде қайта қарауды, неке құқықтары объектілерінің тұжырымдамасына, жіктелуіне және құқықтық режиміне жаңа теориялық көзқарас әзірлеуді қажет етті. Неке құқығы объектілері мен олардың құқықтық режиміне қатысты теориялық жұмыстарды талдай отырып және осы мәселе бойынша парадигманың бар немесе жоқтығын анықтауды жөн санадық. Неке құқығы объектілеріне қатысты сот тәжірибесін зерделеу және осы мәселелер бойынша Қазақстан Республика соттарының құқықтық ұстанымдарын анықтау, салыстырмалы құқықтық аспектіде неке, басқа отбасылық және кейбір азаматтық құқықтар объектілерін, сондай-ақ кейбір шет мемлекеттердің неке құқықтары объектілерін қарастыру, жеке мүлктік емес құқықтарды және басқа да материалдық емес игіліктерді неке құқығының объектілері ретінде реттейтін құқықтық механизмнің ерекшеліктерін анықтау және көрсету, жеке мүлктік емес құқықтарды және басқа да материалдық емес игіліктерді неке қию құқықтарының объектілері және олардың құқықтық режимі ретінде жіктеуге, проблемаларына қатысты теориялық ережелерді тұжырымдау және негіздеуді талдап осындай мәселелер бойынша жауап беруге тырыстық. Талдау, неке құқығының объектілері ретіндегі жеке басқа құқықтар мен басқа да материалдық емес игіліктер мен олардың құқықтық режимі толық зерттелмегендігін және олардың мәні әртүрлі түрде берілгендігін көрсетеді. Бұл жағдайлар ғылыми түсінік пен неке құқығы объектілері туралы теориялық ережелер жүйесін әзірлеуді қажет етеді. Жеке ғылыми зерттеу әдістері: әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі, тарихи-құқықтық және салыстырмалы әдістер ғылыми құқықтану, жан-жақты зерттеу, жүйелік талдау арқылы жүзеге асты. Олар неке қатынастары объектілері ретіндегі жеке мүлктік емес құқықтарды және басқа да материалдық емес игіліктерді реттеу ерекшеліктерін және

олардың құқықтық режимінің ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. «Некеге тұру кезінде мүлктің бөлінуі әртүрлі себептермен туындауы мүмкін, мысалы, ерлі-зайыптылардың біреуі өз мүліктерінің бір бөлігін балаларға беруге немесе өз мүлкін сату арқылы жеке қарызын төлеуге ұмтылуы мүмкін» [Симонян С.Л. Имущественные отношения между супругами. М.: Контур. - 1998. - 153 с.]. «Мүлкті бөлудің жалпы ережелері қолданылады. Ерлі-зайыптылар осындай ережелерді анықтай алады, өз мүлікке меншік құқығындағы үлестерін, яғни, ортақ бірлескен үлестік меншік жайында атап отырмыз. Рас, кейбір түсінбеушілік ерлі-зайыптылардың әрекетін тудырады олардың мүлкінің бөлінуі болмаған жағдайда өзара өтеулі мәмілелердің неке шартында анықталуы керек» [Б.А. Джандарбек «Обязательственные брачно-семейные отношения» Вестник Пермского университета, Выпуск 3 (17) 2012 г. – С. 89-93].

Қарастырылып отырған тақырып аясында бұл өзгерістер іс жүзінде не береді деген мәселені қозғауға болмайды: құқықты реттеу мүмкіндіктері жеке мүлктік емес қатынастар, өздеріңіз білетіндей, өте шектеулі. Отбасылық қатынастардың барлығы дерлік әлеуметтік нормалармен реттелетіні өте дұрыс алайда, қазіргі уақытта көптеген себептерге байланысты отбасылық қатынастарға әсер етудің дәстүрлі тетіктері әлсіреп тұр. Жеке мүлктік емес құқықтар және басқа да материалдық емес игіліктер түрінде неке құқығы объектілерін құқық, мораль, әдет-ғұрып нормаларының жиынтығын қамтитын және жалпы адамзаттық нормалармен шартталған арнайы механизммен реттелетін ерекше әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде анықтайтын, отбасылық құндылықтар, жеке қасиеттер немесе жеке мүлктік емес құқықтардың реттелуімен бірге жүретін немесе кейбір жағдайларда танылатын сезімдер және олардан бөлек тәуелсіз әрекет ету, босану және балаларды тәрбиелеуге байланысты неке және отбасылық құндылықтарға негізделген отбасын сақтау мен нығайтуға негізделген тұжырымдама жасауға тырыстық. Отбасы құқығының институты ретінде жеке мүлктік емес құқықтар және басқа да материалдық емес игіліктер осы артықшылықтарға қатысты туындайтын және әрекет ететін қатынастарды реттейтін отбасылық нормалар жиынтығы түрінде ұсынылды.

Қазіргі уақытта мемлекет пен қоғамның қазіргі заманға сай өзгеріне қарамастан, біздің менталитетіміздің, салт-дәстүрлеріміздің арқасында әлі күнге дейін ата-аналарын құрметтейтін және отбасылық құндылықтарды бағалайтын отбасылар бар. Отбасындағы жеке мүлктік емес қатынастар, сондай-ақ сол кездегі ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас құқық және мораль нормаларымен реттелініп отыр, салт-дәстүрлер арқылы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.
2. Family Law/Jordan Publishing Ltd, Bristol, 2011; Байдельдинова М.Б., Дальпане Ф.П. The Reform of the Family Legislation of Kazakhstan: Expectations and Outcomes. – The International Survey of Family Law, edited by Bill Atkin. – Family Law/Jordan Publishing Ltd, Bristol, 2013. – С. 239 – 249
3. Елисеева А.А., 2010: 83
4. Хазова О., Брак и развод в буржуазном семейном праве. Сравнительно-правовой анализ. – М.
5. Пчелинцева Л. М., «Семейное право России» Норма, Москва-2009: 190стр
6. Симонян С.Л. Имущественные отношения между супругами. М.: Контур.- 1998.- 153 с
7. Б.А. Джандарбек «Обязательственные брачно-семейные отношения» Вестник Пермского университета, Выпуск 3(17)2012г. - С-89-93.

НАКЫШОВ НУРАДИН НАСРЕДИНОВИЧ

З.Ф.К.,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

АЖИКАБЫЛОВА ГУЛНАР ДУЙСЕБАЕВНА

Оқытушы,

Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті
nuradin60@mail.ru

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА: ҰЛЫ ДАЛА ЗАҢДАРЫ

Аннотация: Ұлы даладағы қазақтардың өз заңдары болған, оны бүкіл халық бағынған. Сондықтан олар «Есімхандық ескі жолы, қасымхандық қасна жолы, Нұрсұлтандық нұрлы жолы» дейді. Барлық даулы мәселелерді Би өте әділ шешті: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. Бұдан халық: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дейді.

Тірек сөздер: заңдар, ұлы дала, қазақтар, би.

Аннотация: У казахов в великой степи были свои законы, которым подчинялся весь народ. Поэтому, говорят «Есімханның ескі жолы, Қасымханның қасқа жолы, Нұрсұлтанның нұрлы жолы». Все спорные вопросы очень справедливо решали Би: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. От этого в народе говорят: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ».

Ключевые слова: законы, великая степь, казахи, би.

Annotation: The Kazakhs in the great steppe had their own laws, to which all the people obeyed. Therefore, they say "Esimkhan's old way, Kasymkhan's way, Nursultan's radiant way". All controversial issues were very fairly resolved to Bi: Tole bi, Kazybek bi, Aiteke bi. From this people say: "No one is born in the right way, no one is born in the right faith".

Keywords: laws, great steppe, Kazakhs, bi.

Ертеректе ұлы Дешті Қыпшақ жерінде, яғни Ұлы даламызда қазақ ру-тайпаларының көшіп-қонуы, малшы топтары жүздеген, ал кейде мыңнан да астам шақырым жерге көшіп жүрді. Олардың көшетін аумағы тарихи дәстүрлерге, байлық дәрежесіне және табиғат жағдайларының сипатына қарай әр түрлі болып отырды. Негізгі жайылымдардың орны мен көшу жолдары, сан ғасырлық, тәжірибе ұрпақтардың бойында қалыптасты. Осыған байланысты «отан» (этникалық аумақ) ұғымына «жайылымдық жер», «жайлау» және «қыстау» ұғымдары арқылы ой жүгіртуге болады. Тұрақты көшу жолдарын елеулі экономикалық, әлеуметтік немесе саяси себептер ғана өзгерте алатын. Көшу жолдары мен жайылымдарды бөлу қоғамның қалыпты тіршілігін қамтамасыз еткен жайылымдық-көшпелі жүйенің негізгі шарты болды. Мал ұрлау қатаң жазаланды, дағдылы құқықтың (төре) орныққан нормалары бойынша жазаланды деп есептелді. Жеке меншіктегі малға рулық-тайпалық белгілер (таңбалар) салынды. Малынан айырылған, демек, көшу мүмкіндігін жоғалтқан еркін қауым мүшесі отырықшы тұрғындар-жатақтар (ятұқтар) қатарына өтті. Кедейлер жеткілікті мөлшерде мал пайда болысымен-ақ, ол қайтадан көшпелі шаруашылыққа ауысып отырды. Ал бертініректе, Кеңес Одағы орнаған соң арнайы заңдар қабылданып, еліміздің Тәуелсіздігі жылдары ол өз жалғасын тауып, жаңарып отырды.

Адам және азаматтың құқықтары мен бос-

тандықтары концепциясының орталықтандырылған көрінісі болып тұлғаның құқықтық мәртебесі туралы қағидалар болып табылады. Тұлғаның құқықтық мәртебесі туралы қағида - адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерін бекітіп, олардың орындалуын мемлекет тарапынан мойындалып, қамтамасыз етілетін бастауда. Заң әдебиеттерінде қағидалардың алуан түрі берілген. Ол заңды құбылыс, себебі олардың бастаулары тым ұқсас болып келеді. Қағидалар адам құқықтары концепциясының негізі ғана емес, күнделікті қолданыстағы нормалардың ішінде ең тиімдісі болып келеді. Сонымен қатар басты қағидалар арасындағы негізгі мәселелердің бірі олардың реттілігін немесе иерархиясын анықтау болып келеді. Біздің ойымызша, Конституцияда адам құқықтық мәртебесінің негіздерін қалыптастыру түрлі заңи күші бар нормалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл мәселе біздің құқық ғылымымызда қарастырылмаған. Бірақ батыс және ТМД мемлекеттерінде бұл мәселені Конституцияның «ядросын» немесе «қатаң» бөлігін анықтау арқылы, яғни ол конституциялық құрылымның негізі ретінде қалыптастырып және сәйкесінше «жұмсақ», яғни, қалған барлық ережелер құрамын анықтау арқылы реттеген. Бұнда Конституцияның нормаларын түсіндіру «қатаң» бөлік арқылы жүзеге асыратынын айта кету керек. Қазақстан Республикасы Конституциясында мемлекет және қоғам құрылысының негіздері «Жалпы ережелер» бө-

лімінде көрініс тапқан. Біздің Конституциямызда «Ешқандай Конституцияның басқа ережелері конституциялық құрылым негіздеріне қайшы бола алмайды» деген РФ Конституциясының 16 бабының 2 тармағы сияқты арнайы норма қылып ерекшелену орын алмаған, бірақ бұл оны бөлектеп шығаруға немесе «Жалпы ережелер» бөлімінің мәртебесін арттыруға шектеу бола алмайды. Осыдан көретініміздей, Конституцияның барлық ережелері өз бастамаларын осы аталған тараудан алады, себебі бұл тарау тек қана негізгі құқықтық институттардың ұғымы болып табылмайды, сонымен қатар, концептуалдық-идеологиялық мазмұнын құрайды. Осыдан тұлға құқықтық мәртебесінің қағидалары және градация туралы толық көзқарас болу қажет.

Біздің ойымызша, адамның құқықтық жағдайын анықтайтын қағидаларды негізгі және туынды деп екіге топтастыруға болады. Негізгі құқықтардың қатарына:

- Адам, оның құқықтары мен бостандықтарын қоғам мен мемлекеттің басты құндылығы деп санауы;

- демократизм қағидасын;

- заңдылық қағидасын;

- мемлекеттің әлеуметтік бағыт-бағдарын анықтау қағидасын жатқызуға болады (Конституцияның 16,1т.).

Негізгі қағидалар адам құқықтары концепциясы идеяларының айқын көрінісі болып табылады. Ал қосымша қағидалар болса негізгі қағидаларды айқындаушы, толықтырушы ретінде орын алып оларға қайшы келе алмайды. Сонымен қатар топтастырылған қағидаларға берілген анықтамалар ғылыми әдебиеттерде қолданылмайтынын, бірақ топтастыру негіздері ресейлік ғылыми әдебиеттерінде орын алатынын айтқымыз келеді.

Адам, оның құқықтары мен бостандықтарын қоғам мен мемлекеттің басты құндылығы қағидасы табиғи-құқықтық адам құқықтары мен бостандықтары концепциясының айқын көрінісі. «Адам құқығы» категориясының құқықтық және әлеуметтік-саяси тұрғыдан қарастыру барысында ол ең алдымен жалпы гуманистік ой тудырады, деп жазады Н.А.Шайкенов. Бұнда бастысы, адам құқықтарының мақсаты қылып адамның дұрыс өмір сүруін қамтамасыз ету деген тұжырымға келеді. Тіршілік көзінің барлығы адамға келіп тіреледі. Адам бір жағынан максимум бостандық пен ерік иесі, ал екінші жағынан мемлекет тарапынан олардың құқықтары қамтамасыз етілген. Сонымен қатар адам құқықтары абсолюттік және бөлінбестік сипатқа ие (Конституцияның 126, 2т.). Адам құқықтарының абсолюттілігін олардың бастауы мемлекеттен тыс орын алатыны, сондықтан олар объективті және оның еркінен тыс орын ала алатынын білдіреді. Айтылғандардан адам құқықтарының бөлінбейтінділігі орын алады, яғни адам құқықтары мен

бостандықтары кез келген біреумен шектеуі және айыра алмайтынын білдіреді. Адам құқықтарының бөлінбейтінділігі мәселесіне оларды заңды айыру және шектеу мәселесі де кіреді. ҚР Конституциясы ондай мүмкіндіктер орын алу шарттарын және ретін анық айқындаған. Ал адам құқықтарын қорғауды жүргізу орын алған кезде оның айқын шептерін айқындау ғылыми әдебиеттерде адам құқықтары мен бостандықтары шектерін шектеу қағидасымен анықталады. Ол өз ретінде құқықтар мен бостандықтардың ешкімнің тиіспеуі қағидасының негізінде, яғни, ең алдымен құқықтың өзінің жойылуына жол бермеуді білдіреді.

Адам құқықтары мен бостандықтары негізінде мемлекеттің бүкіл аппараты және қоғамдық құрылым жұмыс істейді. Оның арқасында қоғамдық дамудың бағыт-бағдары, ұстанатын идеясы да анықталады. М.Т.Баймахановтың айтуы бойынша, «конституция адамдардың мемлекеттегі құқықтары мен бостандықтарының жалпы идеологиясын әдебиеттерде «... адам - мемлекеттің басты байлығы ретінде анықтап, олардың дамуына бағыт бере отырып ешкімнің аттауға құқығы жоқ шектерді анықтап отырады», - дейді.

Аталған көзқарастарды заң тұрғысынан қарастырғанда адам құқықтары идеологиясы негізінде барлық мемлекеттік және қоғамдық институттардың қалыптастырылуы тиіс. Осыған байланысты ғылыми конституцияның әлеуметтік механизміндегі қозғалысының басты бөлшегі болып табылады» делінген.

Демократизм қағидасы тарихта қоғамның мемлекеттік ұйымдастырылуының қалыптасуы нәтижесінде пайда болған мемлекеттік биліктің неғұрлым прогрессивті ұйымдастыру идеялары ретінде көрініс табады. Қазақстан Республикасының талдау сөздігінің авторларының айтуы бойынша, демократиялық мемлекет - Қазақстанды ондағы орнықты тұратын халқының Конституцияны қабылдау, мемлекет басшысын және Парламентін сайлауға құқығы бар республикалық жолмен қалыптасқан мемлекет ретінде тануға мүмкіндік береді делінген. Мемлекет демократизмінің басты белгісінің бірі болып «халық суверенитеті» болып танылғаны хақ. Ал ол өз ретінде мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнары және ол билік органдарын қалыптастыруға және мемлекет өмірі үшін маңызды мәселелерді шешуге белсене қатысатынын білдіреді. Солайша демократизм қағидасын «халық суверенитетінің» екі негізгі көрінісінен байқауға болады. Олар: тікелей және өкілдік демократия (Конституцияның 36.2т.).

Анықтаушы фактор ретінде бұнда халық - белгілі бір ұлт өкілдері немесе ерекше бір әлеуметтік топ емес, билікті жүзеге асыру үшін тең құқыққа ие мемлекет азаматтары болып табылады. ««Қазақ халқы» деген сөздің Конституция-

лық ұғымы болып, қазақ ұлтымен ортақ тарихи өмір сүрген және Конституцияда белгіленгендей ұлттық және азаматтық теңдікке ие тұлғалар» полиэтникалық тұрақты адамдар ұйымы. В.А.Кимнің айтуы бойынша, қазақ ұлтының және өзге диаспоралардың тең құқықтығы олардың бірдей дәрежеде еркін дамуына барлық мүмкіндіктер жасайды дейді. Халық билігінің жүзеге асуының бірден бір белгісі болып Қазақстан Республикасының Президенті болып табылады. Ол халық бірлігінің және мемлекеттік биліктің бірлігінің, Конституция мызғымастығының, билік органдарының халық алдындағы жауаптылығының символы мен гаранты болып табылады (Конституцияның 40б. 2;3 т.)

Заңдылық қағидасы - мемлекет актілерімен рәсімделген, қоғамдық байланыстар жүйесін анықтайтын теңдік, еркіндік және әділеттілік идеалы ретінде орын алады. И. Кант мемлекет пен құқықтың пайда болуын адам табиғатының әрі қарай дамуының қажетті факторы ретінде, яғни, адамның өз-өзімен, қоғаммен үйлесімділікте болуына ұмтылуы және өзінің эгоистік сезімдерін баса отырып адам қауымының әрі қарай дамуы үшін саналы түрде жол берген деп тұжырымдайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық мемлекетті әлеуметтік шындық секілді емес ұмтылуға тиіс құндылық немесе идеал ретінде бекітетінін айта кету жөн. Р.Байшевтің байқауы бойынша, бұнда демократизмнің бағыт-бағдары мен құқықтың мемлекетке әсерін осы арқылы байқай аламыз.

Тарихта қалыптасқан әдеттер бойынша Конституция құқықтық мемлекеттің белгілеріне тән, егер ол:

1) адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық стандарттарына сай адам құқықтарының табиғи және бөлінбейтін құқықтарының жүйесін қамтамасыз етіп оны мемлекеттің басты құндылығы деп таныса;

2) адам және азамат құқықтары мен бостандықтарына жалпы реттеушілік ұғым бере отырып оған атқарушылық, заң шығарушылық, сот билігін байланыстыру арқылы құқық басшылығын мойындату.

Сонымен қатар құқықтық заңға орын бере отырып құқыққа қарсы заңның орын алуына жол бермеу;

3) адам құқықтары мен бостандықтары дұрыс сақталуы үшін бірін-бірі тежеп отыру жүйесін орнату үшін билік тармақтарының бөлінуін қалыптастыру.

Құқықтық мемлекеттің үш негізгі құрамына баға беріп өтейік. Біріншіден, халықаралық актілерде бекітілген адам құқықтары мен бостандықтары. Адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттары туралы сөз болған кезде ұлттық және халықаралық норма арасында қайшылық орын алуы ықтимал. Бірақ тәжірибе аталған мәселе бойынша шешім біртекті емес екенін көрсетеді. Ол халықаралық нормаларды толығымен не ішінара қолдау арқылы немесе ішкі заңға сәйкес емес деп тану арқылы көрінеді. Қазақстан демократиялық мемлекет құру жолын ұстана отырып халықаралық нормаларда белгіленген ережелерге сыйластықпен қарайды. Осылайша адам құқықтары мен бостандықтары мәртебесінің конституциялық бекіту амалдарына талдау бере отырып С.Ғ.Сапарғалиев Қазақстан Республикасы Конституциясы адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарда белгіленген негізгі идеяларын ұстана отырып мемлекеттің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып бекіткенін айтады. Аталған қағиданың негізінде мемлекет тарапынан материалдық, саяси, идеологиялық, ұйымдастырушылық жағдайлармен қатар адам құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асуының юридикалық әдіс-тәсілдерін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл жағдайда белсенді роль адам мен азаматтық қоғамға (өзін-өзі қорғау) да берілген.

Қарастырылған адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының мәртебесі жөнінде қортынды тұжырым берсек қағидаларды жүйелеу, олардың иерархиясын анықтау және нақты мазмұнын ашу адам құқықтары мен бостандықтары саласында нормаларды және қағидаларды дұрыс түсіну мен қолдануды қамтамасыз етеді деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30 тамыз 1995 жыл (өзгерістер мен толықтырулар енгізілген 2002 жылы 1-қыркүйекте), Алматы: ЮРИСТ, 2002.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. (жалпы және еркше бөлімдері) Ресми мәтін 2002 жылдың 15-сәуірінде берілген. - Алматы: ЮРИСТ, 2002.
3. Гражданское право. Том.1. //Под.ред. М.К. Сулейменова и Ю.Г.Басина. Алматы, 2000.
4. Гражданское право Республики Казахстан. Общая часть. Под/ред. Г.И. Тулеугалиева, К.С. Мауленова. Алматы, Дәнекер, 1999.
5. Гражданское право. Учебник. Ч. 1. //Под. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.; Проспект 1997.
6. Ғ.И. Тулеугалиев Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Алматы., Жеті жарғы, 2001ж.
7. Мемлект және құқық негіздері. Алматы. Жеті жарғы. 2000.

СЕРИМОВ ЕЛЕУЖАН ЕЛЕМЕСҰЛЫ,

басшы, заң ғылымдарының кандидаты,
Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімі,
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан,
E-mail:mr.serim@mail.ru

НҰРТАЕВА ДИНАРА БӨГЕНБАЕВНА,

оқытушы, заң ғылымдарының магистрі,
заң пәндері кафедрасы,
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан,
E-mail: nurtaevad@mail.ru

СОТ ЭТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ТОҚТАЛСАҚ

Аңдатпа. Авторлар ғылыми мақалаға алдымен мораль жөнінде түсініктеме беріп өтіп, оның әдеп мәселесімен байланысын әрі кәсіби моральдың құқық қорғау жүйесіндегі қызметкерлердің қызметтерімен тікелей байланысып жатқан мораль түрі екендігін арқау етеді. Сонымен бірге шағын еңбекте құқық пен моральдың айырмасы, кәсіби моральдың әлеуметтік басқарудың өте маңызды міндеттерін орындайтындығы да орайлы дәлелденеді. Шындығында, кәсіби қызметте жалпы моральдық қағидат талаптарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететіндігі, мемлекеттік, арнаулы қызметтегі қызметкерге өзінің кәсіби міндеттерін табысты атқаруға, өзінің қызметіндегі түрлі жағдайларда дұрыс бағыт алуға түрткі болатындығымен өлшенеді. Осының барлығы кәсіби моральдың маңызын көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге белгілі бір жағдайлардағы оның нормаларын жүйелеп жинақтау (кодификациялау) қажеттілігін айқындайды. Авторлар қызметпен тікелей астаса үндесіп жататын сот әдебін де назардан тыс қалдырмай, кәсіби әдептің сот үдерісіне қатысушылардың: судьяның, адвокаттың ұстанымдары арқылы көрінетіндігі айқындайды. Құқық қорғау жүйесіндегі қызметкерлердің моральдық жауаптылығы да мақала өзегінің бір бөлігін құрайды.

Тірек сөздер: мораль, этика, құқық, құқықтық жүйе, мемлекеттік қызметші, судья, адвокат, кәсіби қызмет, т.б.

СЕРИМОВ ЕЛЕУЖАН ЕЛЕМЕСОВИЧ,

кандидат юридических наук,
Академия «Bolashaq»,
г. Караганда, Казахстан,
E-mail:mr.serim@mail.ru

НҰРТАЕВА ДИНАРА БӨГЕНБАЕВНА,

преподаватель, магистр юридических наук,
кафедра юридических дисциплин,
Академия «Bolashaq»,
г. Караганда, Казахстан,
E-mail: nurtaevad@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СУДЕБНОЙ ЭТИКИ

Резюме. В научной статье авторы рассматривают, прежде всего, о морали, о его связи с проблемой этики и профессиональной моралью, о том, что профессиональная мораль является видом морали, непосредственно связанное с деятельностью сотрудников правоохранительной системы. В то же время в небольшом труде доказывается отличие между правом и моралью, и то что профессиональная мораль выполняет важнейшие задачи социального управления. На самом деле, подчеркивается, что в профессиональной деятельности обеспечивается реализация требований общего морального принципа, способствуют сотруднику государственной, специальной службы успешно выполнять свои профессиональные обязанности, правильно ориентироваться в различных ситуациях в своей деятельности. Все это не только отражает значение профессиональной

морали, но и определяет необходимость систематизации его норм в определенных условиях. Авторы не оставляют без внимания и судебную этику, которая непосредственно соприкасается с их деятельностью, подчеркивают, что профессиональная этика проявляется через позиции участников судебного процесса: судьи, адвоката и др. Моральная ответственность сотрудников правоохранительной системы является одной из центральных элементов искомой статьи.

Ключевые слова: мораль, этика, право, правовая система, государственный служащий, судья, адвокат, профессиональная деятельность, и др.

SERIMOV ELEUZHAN YELEMESOVICH,

candidate of juridical sciences,
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, Kazakhstan,
E-mail:mr.serim@mail.ru

NURTAYEVA DINARA BOGENBAEVNA,

Lecturer, Master of Law,
Department of Legal Discipline,
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, Kazakhstan,
E-mail: nurtaevad@mail.ru

ON SOME ISSUES OF JUDICIAL ETHICS

Resume. In the scientific article, the authors tell, first of all, about morality, about its connection with the problem of ethics and professional morality, about the fact that professional morality is a kind of morality, directly related to the systematic activity of the body. At the same time, a small amount of work proves the difference between law and morality, and that professional morality fulfills the most important tasks of social management. In fact, it is emphasized that in professional activity the implementation of the requirements of the general moral principle, the employee is able to successfully perform the state, special service professionally. All this not only reflects the value of professional morality, but also determines the need for systematization of its norm in certain conditions. The authors do not leave without attention and judicial ethics, which is indirectly associated with their activities, emphasizing that professional ethics is manifested through the position of the participants in the judicial process: the judge, the lawyer. The moral responsibility of the employees of the law enforcement system is one of the central elements of this article.

Keywords: morality, ethics, law, legal system, civil servant, judge, lawyer, professional activity, etc.

Жалпы, әдеп дегенде, алдымен ойға оралатыны – мораль жөні. Қоғамның әр саласындағы қызметтің өзіндік мораль категориясы болатыны анық. Ол қоғамда, оның дамуы мен жасампаздығына әсер ету арқылы әрдайым көрнекті орынға ие. Әліптің басын ашып алсақ, бұл еңбегімізде біз жалпыдан дараға көшіп, құқық саласындағы мораль мәселесін арқау етпекшіміз. Нақтырақ айтқанда, құқықтағы мораль мәселесін сөз ету арқылы сот жүйесінде сот үдерісіне қатысушылардың – судья мен прокурордың, қорғаушы мен тергеушінің, қылмысты тергеудегі әдеп мәселесін ой өзегіне айналдырмақпыз.

Ұзақ уақыт бойына ертеден-ақ көптеген ғалымдар құқық пен мораль тақырыбын ғылыми талқыға салып, құқық пен адамгершілік нормаларының арақатынасы жөнінде ой-пікірлерін бүкпесіз білдіріп, егжей-тегжейлі қарастырумен келеді. Мәселе, Т.Х. Ғабитов бұл жөнінде мынадай мағлұмат беретіні бар: «Ежелгі гректер табиғи құқықты адамның табиғатымен, оның өмір сүруге құқығымен, сонымен қатар жеке бостандық құқығымен байланыстырған» [1, Т.Х. Ғабитов, 40

б.]. Әйтсе де бұл тарапта әлі де дәлдік жетіспейтін сияқты. Осы аядағы қызу пікірталастарда кейбір жекеленген зерттеушілердің ой-пікірлері теріске шығарылуда [2, Богданова Е.С., Лошкарев А.В., 3-5 бб.]. Бұл заңды да. Әйтсе де мәселенің күрделене түсуі, басқасын айтағанда, құқық пен адамгершілік категорияларын түсінудегі бірізділіктің жоғынан деп білеміз.

Анығында, құқықтық моральды ізгіліктің бір түрі деп қараған дұрыс болмақ. Ол қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтың өзге түрлерімен деңгейлес бола тұра, адамның іс-әрекетін реттеуге бейім. Жеке мүдделерді өзге тұлғалардың, ұжымның, қоғамның мүдделерімен үйлестірудегі бұл категорияның тарихи қажеттілік миссиясы – ізгілікте көрініп, мораль адам мен қоғамның өзара байланысын анықтайды. Демек, осының өзінен-ақ олардың арасында (адам мен қоғам) туындауы мүмкін қарама-қайшылықтарды жоюда моральдан бастау алатын әдептің атқарар рөлінің ерекше екендігін айқын аңғаруға болады.

Адамның іс-әрекетін реттейтін басқа құқық түрлерінен моральдың айырмасын қоғамдық

қатынастарға әсер ету тәсілі арқылы ажыратуға болады. Мораль, біріншіден, көпшіліктің пікірі арқылы жұртшылық қабылдаған және баршасы мойындайтын тәртіптік билік. Екіншіден, оны тұлғаның сана-сезімі, илануы және т.б. арқылы адамның белгілі бір іс-әрекеттінің өлшемі деп те айта аламыз.

Адамның іс-әрекетіне бағыт-бағдар беретін қоғамдық институт ретінде мораль ізгілік нормалары мен қағидаттардан (принциптерден), ізгілікті әрекеттер мен қатынастардан әрі ізгілікті сана-сезімнен құралады. Оның мазмұны мен өлшемдері әлеуметтік шындықпен, қоғамдық өмір ұстанымдармен айқындалады.

Адамзаттың басынан өткерген тарихи дамуына ой жүгіртсек, тарихи үдерісте (процесте) адамгершіліктің белең алуы арқылы адамзаттың ізгілікті бола түскеніне көз жеткіземіз. Бір ғана айғақ - адамгершіліктің дамуының ең бір шыңы, яғни жоғары сатысы – қылмыскерге өлім жазасын қолдануға мараторий жариялау десек, артық кетпейміз.

Моральдық мәселелер әдеп (этика) түсінігімен тікелей астасып жатыр. «Этика» термині гректің «ethos» - әдет-ғұрып, адамгершілік сипат деген сөзінен туындаған. Моральды әдептен (этикадан) бөле жарудың ұшырасуы сирек. Бұлай етуге де ешбір негіз жоқ. Бұл бір заттың екі жағындай дүние. Әдепті моральдың ғылыми теориялық ұстыны деп қарастырған жөн. Осы тұрғыдан келгенде, әдеп (этика) – бұл қоғамның ізгілікті санасының өзі емес, моральдың мән ретінде пайда болуы, даму заңдылықтары және қоғамдық функциялары туралы ғылым болмақ. Әдептің категориялары ізгілік ұғымдарына ғылыми түсінік береді. Әдеп-ізгілік нормаларын және ізгілікті сана-сезімді, ізгілік әрекеттерін және қатынастарын танып-білуге, осының негізінде моральдық ұстанымдар мен қағидаттарды жетілдіре түсуге ұсыныстар әзірлейді. Демек, осылайша адамды тәрбиелеуде тікелей түрткі бола алады. Әйтсе де әдептің басты мақсатын моральдық насихаттың орнын басу, моральдық талаптарды түсіндірумен шектелу емес, оған ғылыми-теориялық негіз ретінде қызмет ету болып табылатынын үнемі есте ұстаған абзал.

Уақыт оза келе мораль мен әдептің дамуы кәсіби мораль мен кәсіби әдептің пайда болуына ықпал етті. Қандай да бір кәсіби қызметтің түрінде моральдың арнайы талаптары мейлінше анық көрінеді. Бұның, әсіресе, қызмет ету объектісі адам болып табылатын мамандықтарда, аса зор мәні бар. Ал адамсыз қызмет жоқтың қасы десек, оның қоғамдағы орнының ересен екендігі өзді-өзінен түсінікті. Осы тұрғыдан алғанда, бір жағынан, кәсіби қызметін табысты орындауға бірден бір көмек болатын, екінші жағынан, тұлғаның мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін мораль нормаларын анықтау қажеттілігі - бүгінгі ең өзекті деген мәселелер қатарынан орын алады. Мұндай кәсіп өкілдеріне қоғам ерекше ізгілік талаптарын қояды. Күрмеуі қалың бұл мәселені төменде, сот үдерісіне қатысушылардың кәсіби қызметтерін тарата сөз еткенде, жан-жақты қарастыратын боламыз.

Осы және өзге де бірқатар факторлар, басқа

кез келген кәсіби моральмен салыстырғанда, өзіндік арнайы ерекшеліктері бар кәсіби мораль мазмұнын анықтайды. Дегенмен, қандай да бір кәсіби моральдың мазмұны жалпы адамгершілік қағидаттардан өріс алады.

Әдеп саласындағы көптеген мамандар қазіргі уақытта кәсіби дамудың объективті шрттарын ұстана отырып, кәсіби мораль кодексін шығаруға ұсыныс жасауда. Мемлекеттік қызметте қабылданып жүрген «Ар-намыс» кодексі осының жарқын айғағы. Бұл, әсіресе, кәсіби маманды тәрбиелеуге қатысы бар түрлі әлеуметтік және мамандық өкілдерінің қажеттіліктеріне негізделеді.

Қоғам маманның әрекетін бүтіндей кәсіби топтан талап етілетін көзқарас тұрғысында бағаласа керек. Әсіресе мемлекеттік қызметшілер мен заңгерлер алдына қоғам мен мемлекет өте жоғары адамгершілік талаптарын қояды. Мұндай жағдайларда кәсіби ұйым қоғам және оның әрбір мүшесі алдындағы кәсіби-ізгілік міндет орындалысын бақылау функциясын өз мойнына алады. Ендеше бұл кәсіби моральдың даму қажеттілігінен туындайтын фактор екені даусыз.

Кәсіби мораль әлеуметтік басқарудың өте маңызды міндеттерін орындайды. Ол кәсіби қызметте жалпы моральдық қағидат (принцип) талаптарын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді, адамға өзінің кәсіби міндеттерін табысты атқаруға, өзінің қызметіндегі түрлі жағдайларда дұрыс бағытты айқындап, таңдауға көмектеседі. Осының өзі кәсіби моральдың маңызын көрсетіп ғана қоймай, сонымен бірге белгілі бір жағдайлардағы кәсіби мораль нормаларын жүйелеп жинақтау (кодификациялау) қажеттілігін айғақтайды.

Біз сөз етіп отырған кәсіби әдептің бір тармағы – сот әдебі. Заңдық әдебиеттерде сот әдебі, соның ішінде жалпы заңгер әдебі туралы пікірлерге кеңінен орын берілген. Көп әдебиеттерде сот әдебін заңгерлік кәсіби қызметтің ізгілік бастауларынан туындатады. Сот әдебін ғылыми білім ретінде заңгердің кәсіби моралынан айыра білуге тиіспіз, тек сотпен, тек сонымен байланысты қызметтердің адамгершілік бастаулары туралы ғылым тұрғысында қарастыруымыз керек. Құқық және әдеп саласындағы мамандардың заңгердің кәсіби моралі, заңгер әдебі, сот әдібі, тергеу әдебі және т.б. түсініктерді нақтылау үшін әлі де атқарар істер баршылық.

Өз қызметінде моральды негізге алатын заңгер мамандардың тарихы тереңде жатыр. Заңгерлердің кәсіби дәстүрі ұзақ уақыт бойғы ғасырлар белесінде соны ойлар мен озық мәдениеттің ықпалымен қалыптасқан. Оның құны айрықша бағалы дейтіміз де сондықтан. Заңгерлердің өзін айтпағанда, түрлі ғылым теорияшылары да, тәжірибиесі мол мамандар да, сондай-ақ философтар, педагогтар, әлеуметтанушылар, мемлекет және қоғам қайраткерлері, жазушылар және публицистер де дәуір тынысы, заман талабы, уақыт нақышына қарай осы саланы меңгеруге, танып-білуге үздіксіз ұмтылып, оның ұғымына әр қосуда.

Әлеуметтік өмірдегі әрбір мәселені зерттеу өте күрделі үдеріс. Кәсіби мораль да дәл сондай күр-

деліліктен ада емес. Қандай да бір кәсіби моральдың, соның ішінде, заңгерлік қызметтің де, басты әлеуметтік функциясы – кәсіби міндетті табысты орындауға, қателіктерді, сондай-ақ кәсіби деформациядан пайда болған зиянды салдарларды жеңуге ықпал жасауында болып отыр. Кәсіби мораль кәсіптің сапалы болуына маманды тәрбиелеу мен оны кәсіби жетілдіре түсудің өзіндік құралы ретінде көрініс табады.

Барынша ашықтықты талап ететін қазіргі қоғамның тынысы тергеу органдарына, сот қызметіне қатысы бар тұлғалардың әрекетіне моральдық келбетіне (өзіндік және қоғамдық пікір бағасын қоса айтқанда) баға бере алатын мол мүмкіндік ашуда. Нақ осы себептен сот әдебіндегі адамгершілік аспектілер үздіксіз, ұдайы зерттеп отыруды қажет етеді.

Орыстың әйгілі адвокаты А.Ф. Кони сот әдебінің дамуына көп еңбек сіңірген тұлға. Ол сот үдерісіндегі адамгершілік бастаулары туралы зерттеулерінде қылмыстық процестің шарттары және жағдайлары бірінші кезекте болатынына және заңгерлер сот өндірісінің адамгершілік түп-негіздеріне назар аударулары тиіс деп білді. А.Ф. Кони сот технологиясын және сот тәжірибиесін ғана емес, сонымен бірге арнайы қызметтегі адамгершілік туралы жалпы түсініктерге қосымша оқыту ретінде сот әдебі де зерттелуі қажет деп санады. Ол қылмыстық сот өндірісіндегі әдепке осы тұрғыда баға беру себепін, «қызметтік тәртіп қандай жемісті болса да, ол өзінің күшін және мәнін тәжірибиесіз, дәрекі, жауапсыз қолда жоғалтуы мүмкін» деген уәжбен түсіндіреді [3, 7 б.]. Мұндай жағдайларда нағыз жетілдірілген, әділ, жан-жақты талқыға салынған заңның өзі түкке тұрғысыз болып қаларына күмән жоқ. Сот өндірісінің түрі едәуір айқындалған тұста, келешекте қылмыстық процесті зерттеуде бірінші кезек адамгершілік бастауға тиесілі болады және «сот өндірісі туралы ілімнің орталық тартылыс ілімі процестен барлық тармақтағы судьялардың әдептік және қоғамдық-құқықтық қызметіне ауысады» деп пайымдады [4, Бойков А.Д., 8 б.].

Ол алқа билер институтын, судьялардың ауыспауын және шексіз тәуелсіз болу қағидаттарын жоғары бағалады. Осы қағидаттарды ол сот өндірісіндегі зор адамгершілік бастаулары деп таныды. Ал А.Ф. Конидің сот әдебін зерттеу, судьяларда және сот өндірісіне басқа да қатысушыларды жоғары адамгершілікке тәрбиелеу, сот әдебі туралы көптеген ережелерді қалыптастыру ойы бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жоя қойған жоқ, қайта керісінше қоғамның қажеттілігі мен сұранысына ие болуда.

Кейінгі жылдары отандық заңгерлер адами мәселелерге баса назар аударып келеді. Олардың ізденістерінің көптеген монографияларда, ғылыми мақалаларда, конференцияларда және мерзімді баспасөзде көрініс табуы осының айқын дәлелі. Бұл қоғамдағы моральдық фактордың қоғамдық құбылыстарға әсер етуінің арта түскенін айғақтайды. Демек бұл сот өндірісіне тікелей қатысы бар сот әдебі мәселесінің көрінісін нақ өмірден табатынын, қоғамдық ортада ойып орын алатынын мойындайтын кез жетті деген сөз.

Сот әдебіне қатысты проблемаларды оңтайлы шешудің жолы заңгердің кәсіби қызметіндегі адамгершілік бастаулардың мәнін түсінумен тікелей байланысып жатыр. Заңдық әдебиеттерде сот әдебін әркім хәл-қадірінше әр түрлі түсіндірумен келеді. Мәселен, білікті ғалым М.С. Строгович: «Сот әдебі – судьялар, тергеушілер, қорғаушылар үшін қандай да бір адамгершілік нормаларын шығармайды, тек сот және тергеу қызметіндегі арнайы жағдайдағы жалпы адамгершілік нормаларын қолдануды зерттейді» [2, 8] дейді. Әйтсе де, сот әдебін тек ғана судья, тергеуші, прокурор, адвокат (қорғаушы) әдебіне қатысты қолдануға болмайды; оларға, тіпті жалпы моральдық принциптер әрекетін шектей алатын, өзіндік, тек өзіне лайық адамгершілік нормалары тән дейтін пікірлер де жоқ емес.

Мұндай, пікір алуандығынан, кейбір авторлардың кәсіби моральда арнайы адамгершілік нормаларының болуын, ал қайсыбіреулері одан жалпы адамгершілік қағидаттардың (принциптердің), тек ғана арнайы белгілерін байқайтынын көре аламыз. Бірақ мәселе әрбір кәсіби моральда өзіндік арнайы нормаларының бар-жоғында болып отырған жоқ. Ол анық мәселе. Әңгіме басқада, бұл: нормалардың мазмұны қандай; кәсіби қызмет ерекшелігін ескерген, олар жалпы адамгершілік қағидаттарын қолданудың нәтижесі ме немесе бұл жалпы қағидаттардан туындамайтын, тек оларды толықтыратын және тіпті, олардың әрекетін шектейтін ерекше адамгершілік нормалар ма? Кәсіби моральды қандай да бір қызметтегі адамгершіліктің жалпы нормаларын тек арнайы түсіндірумен біріктіруге болмайтынын айта келіп, ғалым А.Д. Бойков кәсіби әдепті «қандай да бір қоғамдық өндіріс саласындағы жалпы әдептік нормалар әрекетінің ерекшелігі және моральдық кодексті толықтыратын және дамытатын ерекше нормалар туралы ілім» [3, 10 б.] ретінде анықтайды.

Түп бастауын жалпы мораль мен әдептен алатын сот әдебі – халқымыздың әдет-ғұрып құқығындағы көп ғасырлық құқықтық таным-түсінігінің аса бір айқындылықпен сипатталатын рухани мұрасы. Отандық құқық тарихына көз жүгіртсек, құқықтық психологияны, этика-әдепті, құқықтық танымды қалыптастыруға қызмет ететін сот әдебінің кезінде ұлттық жалпы әдет құқығының да кең панорамасын жасауына үлес қосқандығы апайқын байқалады. Бұлай дейтініміз сот әдебі есте жоқ ескі кезеңдерде-ақ әдет құқығының аясында қалыптасты. Сот әдебінің туып, қалыптасуына ертедегі даудың не бір түрлерінің түйінін әділдікпен шешкен көңілі даңғыл, санасы сара, тілге жүйрік би-шешендер себеп болды. Даушылар әрекеті, оқыс, шырғалаң оқиғалар түйінін құқықтық тұрғыда шешуде сот әдебінің маңызы өте зор. Сот әдебінің, қазіргі тілмен айтқанда, әу баста-ақ құқықтық заң деңгейіне көтерілу төркіні осында жатса керек. Сол кездегі тегеуіріндіден тепкі жеп, күштіден тақым бұрап, тар қыспақ көрген, әділет іздеп, төрелік сұраушылардың жүгінері мен сүйенері – сот орындарының міндетін атқарған билер-тін. Олар «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген қа-

ғиданы негізге алып, қара қылды қақ жара білді. Өткеннің тарихы осылай дейді. Бүгінгінің соты да әр азаматтың құқығын жасына, жынысына, шен-шекпеніне қарамастан заң алдында тең әрі әділ қарап, қылмысына қарай жаза тағайындайтын орган екені белгілі. Міне, осының бәрі де сот әдеби арқылы ғана жүзеге асатын құбылыс. Ендеше кешегі мен бүгінгі құқық тарихында сот әдебінің алатын орны ерекше екенін айтуға толықтай негіз бар.

Сот әдебі – сан алуан сот процесі саласындағы, құқықтық тәрбие проблемаларына қатысты ғылыми теориялық көптеген зерттеу еңбектерге арқау бола беретін күрделі де қызықты проблема. Сан-салалы кәсіби әдеп аясында қарастырылатын сот әдебінің таратып әкететін жүйе-жүйе, тарау-тарау тармақтары мол. Оның терең арна тауып, жан-жақты өркендеу процесін өмірдің ықпалы, замана әсері, дәуір талабымен жасалатын құқықтық реформалармен етене сабақтастыра қараған жөн. Оның басқа құқық ғылымдары салаларымен байланысы, олардың өзара бір-біріне әсер-ықпалы, құқықтық қоғамның үдере даму факторларында адамдық құндылықтар мен қазыналарды игеру мәселелері – сот әдебінің табиғатына тән күрделі құбылыс. Сот әдебінің сот төрелігінде көрінетін сан алуан қырларын зерттеп, зерделеп, бағалау – осы ізденіс жұмысымыздың басты мақсаты мен парызы.

Сот процесінде қатысушы тараптардың құқықтық талаптарына сәйкес, заңды негізге ала отырып, бір-бірімен араласуын, қарым-қатынас жасауын қажет етсе, сол қарым-қатынас негізгінен этикалық аспектілер арқылы жүзеге асатыны айдан анық. Дұрыс қарым-қатынас жасау үшін алдымен әр адамның тіл табыса, араласа біліп, қарым-қатынас, сөйлесу мәдениетін меңгеріп, оны өз бойына дарытып, қалыптастыруы тиіс. Ол сот төрелігіндегі әдеп кәсіптік қарым-қатынас жасаудан көрінеді, сол үшін де этика мәдениетін меңгерген қайыл. Ендеше сот әдебіндегі қарым-қатынас дегенге жауап іздеп көрелік. Сот әдебіндегі қарым-қатынас дегеніміз – адамның қызметтік ортасымен, тараптармен, соттық қызметтік дәстүрлермен және мәдениет қазынасымен етене әрі жанды байланысы. Ол қызметкерлердің әдеп нормалары тұрғысынан бір-бірімен өзара араласуларын, ауыс-түйістерін, байланысын білдіреді. Қарым-қатынас, психологиялық тұрғыда, – адамдардың ішкі жан-дүниесі-

нің сыртқы көрінісі, олардың күнделікті өмір тіршілігіндегі (қызмет, жұмыстағы) бейнесін жасаудағы іс-әрекеті.

Жақсы қарым-қатынас жасай білу және солай әрекет ету – тіршіліктегі әрбір адамның міндеті. Жақсы қарым-қатынас дегеніміз – адамның бойындағы ең әдемі қасиеттердің өмірдегі көрінісі. Бұл қасиеттер адам бойында өткінші болмайды. Ол адам бойында туғаннан өскенше қалыптасып, бірге жасайды. Ал ол үшін кісінің әуелі әдептілік негіздерін бойына сіңіру шарт. Өйткені әдеп болмай, жақсы қарым-қатынас болуы да мүмкін емес десек, әсіресе бұл сот төрелігінде барынша айқын көрініс табады. Сот әдебінің бір қыры – сот процесінде судьяның, прокурор мен адвокаттың, тараптардың іс-әрекетке барудағы, жүріс-тұрыстағы, сөйлеудегі, сөз жарыссөздеріндегі, реплика тастаудағы мәдениет тірегі. Бұдан түйілетін қорытынды, сот процесінде заңдық аяда қарым-қатынас жасау – кәсіби әдептілікті, мәдениеттілікті, кәсіби тілде сөйлей алу, тараптармен сөйлесе білу мәдениетін меңгерудің қажетті көрсеткіші.

Соттағы тараптардың, судья прокурор мен адвокаттың мәдениеті дегеніміз – қызметкерлердің еркін ойлай алуы, өзінің және төңіреkteгілердің әрекеттеріне, болмысына талдай жасай білу қабілеті. Ендеше сот әдебінің мәдениеті – қызметкердің, адамның материалдық және рухани, білімдарлық (интеллектілік) пен сезімдік қасиеттері айқын аңғарылатын белгілердің жиынтығы болмақ.

Сот процесінің ірі тұлғасы – адвокат та өзіндік кәсіптік әдебі аясында қызметін адал атқарады. Қазақстан Республикасының Конституциясы кепілдік берген адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, заңның бұзушылықтарын жоюға және құқықтық тәртіпті нығайтуға көмектесу адвокаттың кәсіби міндеті және жоғары адамгершілік борышы болып табылады. Осыған орай, адвокаттық кәсіп қолданыстағы заңдардың талаптарын, адвокат тәртібінің этикалық нормаларын бұзбауды, оған заңгерлік көмек сұрап жүгінген тұлғалар үшін заңда көрсетілген барлық құралдар мен тәсілдерді қолдануды қарастыратындықтан белгілі бір талаптарды нақты және бұлжытпай орындауды ұйғарады. Жеке және заңды тұлғаларға олардың білікті заңгерлік көмек алуына деген конституциялық құқығын қамтамсыз ету адвокаттардың кәсіби қызметінің негізгі өзегі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ғабитов Т.Х. Заңгер этикасы. Оқу құралы. «Заң әдебиеті», -Алматы, -2006. - 107 б.
2. Богданова Е.С., Лошкарев А.В. Соотношение норм права и нравственности // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2016 г.). — Казань: Бук, 2016. 230 стр.
3. Проблемы судебной этики. Авторский коллектив. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР М.С.Строговича. Москва. – Наука.- 1974.
4. Бойков А.Д. Пути повышения эффективности деятельности защитника. — М.: Юриздат, 1972.

СЫЗДЫКОВ АЛМАЗ ЖАКСЫБЕКОВИЧ

доктор (PhD),

Ученый секретарь Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: asyzdukov@mail.ru

О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕПУТАТСКИХ ФРАКЦИЙ: ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Аннотация. Данная статья направлена на изучение особенностей функционирования депутатских фракций. Рассмотрены вопросы правовой регламентации депутатских фракций в свете партийно-парламентских взаимодействий. Предложены меры по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: депутатская фракция, партийная система, парламентаризм, Мажилис, политическая партия.

ДЕПУТАТТЫҚ ФРАКЦИЯЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ ТУРАЛЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТ

Аннотация. Бұл мақала депутаттық фракциялардың қызмет ету ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Партиялық-парламенттік өзара іс-қимыл аясында депутаттық фракцияларды құқықтық регламенттеу мәселелері қарастырылды. Заңнаманы жетілдіру бойынша шаралар ұсынылды.

Түйінді сөздер: депутаттық фракция, партиялық жүйе, парламентаризм, Мәжіліс, саяси партия.

ON IMPROVING THE ACTIVITIES OF PARLIAMENTARY FACTIONS: LEGAL ASPECT

Annotation. This article is aimed at studying the features of the functioning of parliamentary factions. The issues of legal regulation of parliamentary factions in the light of party-parliamentary interactions are considered. Measures to improve the legislation are proposed.

Key words: Deputy faction, of the party system, the parliamentary system, the Mazhilis, political party.

XXI век характеризуется появлением нового этапа в развитии политических систем многих стран мира, в котором депутатские фракции политических партий играют решающую роль.

Инициированная Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым конституционная реформа открыла путь для дальнейшего развития парламентской и партийной системы Казахстана, предоставив совершенно новые возможности для развития демократического процесса, изменив правовой статус политических партий, укрепив полномочия и авторитет Парламента [Электронный ресурс: дата обращения: 05.11.2020].

В Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года Глава государства К-Ж.К. Токаев отметил: «Как Глава государства, вижу свою задачу в том, чтобы содействовать развитию многопартийности, политической конкуренции и плюрализма мнений в стране. Это важно для стабильности политической системы в долгосрочной перспективе» [К-Ж.К. Токаев,

дата обращения: 05.11.2020].

Создание и деятельность депутатских фракций в Парламенте Казахстана свидетельствует о выходе на принципиально новый уровень развития парламентаризма.

Анализ деятельности Парламента Республики Казахстан показал, что большинство политических острых, актуальных для страны вопросов иницируется Мажилисом Парламента, а именно представителями политических партий – депутатскими фракциями. Встречи с Главой государства, Премьер-Министром РК, «круглые столы» с участием представителей органов государственной власти, заключение политических соглашений – все это является показателем той роли, которая отводится депутатским фракциям на современной политической арене Казахстана.

Мировой опыт функционирования и законодательного регулирования деятельности депутатских фракций свидетельствует о важности и необходимости их правовой институ-

ционализации. В Казахстане такие основы уже заложены, но в то же время возникает другой вопрос об объеме необходимой правовой регламентации.

Как и в России, особенностью регулирования правового статуса фракций в Казахстане является многоуровневость и разнообразие актов, выражающиеся не только в регулировании актами различной юридической силы, но и нормативными правовыми актами, принимаемых на различных уровнях публичной власти; актами, регулируемыми не только непосредственно деятельностью представительного органа, поскольку фракция, это его структурный элемент; законодательством о политических партиях, поскольку фракция – это форма работы партии, победившей на выборах; законодательством о выборах, от которого напрямую зависит количество фракций в представительном органе. [3, с.274]

В Казахстане конституционные положения о статусе депутатских фракций находят более полное развитие в Конституционном законе РК «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», регламентах Парламента и его палат, Уставе Партии и Положении о фракции. В перечисленных актах, в частности, получили свое развитие вопросы создания, функционирования и прекращения деятельности депутатских фракций в Парламенте.

Принятый 15 июля 2002 года Закон РК «О политических партиях» определяет правовые основы создания политических партий, их права и обязанности, гарантии деятельности, регулирует отношения политических партий с государственными органами и другими организациями.

В большей части деятельность депутатских фракций регулируется Регламентом Мажилиса Парламента. В некоторых государствах существуют специальные законы, регламентирующие их деятельность. К примеру, в Грузии правовой статус, порядок создания и функционирования фракций регулируется Законом «О парламентских фракциях», на Украине Положением «О депутатских группах (фракциях) Верховной Рады Украины», в Швейцарии Законом «О парламентских фракциях и его секретариатах».

В ряде стран институт фракции получил конституционное признание, закрепившись в нормах Основного Закона. Конституция Португальской Республики (часть 1 статьи 183) гласит: «депутаты, избранные от каждой партии или от блока партий, могут образовывать парламентские группы». Похожая норма имеется и в Основном Законе Грузии, в статье 58 которого говорится, что члены Парламента могут объединяться во фракции, число членов которой должно быть не менее десяти. [4, с. 97]

По мнению д.ю.н., профессора Е.Б. Абдрашулова, вопросы регламентации деятельности парламентских фракций, решались через создание модели, поощряющей формирование парламентских объединений и предвосхищающей возможность стихийного развития событий. Эта модель разрабатывалась с учетом прогрессивных достижений в практике парламентской деятельности развитых стран. Это было оправдано, поскольку депутатские объединения для казахстанской парламентской практики – явление новое и пока недостаточно знакомое. Поэтому существующее правовое регулирование отношений в целом, отвечает уровню и потребностям общественного и политического развития. [5, с. 240]

В.В. Лапаева считает, что фракция как часть партии, продвинутая в сферу государственно-властных отношений, должна иметь такую меру самостоятельности, которая позволит вынести основной накал межпартийной борьбы за рамки Парламента [6, с.183].

И.И. Рогов в своем выступлении отметил: «Наделение конституционным статусом такого явления, как фракции политических партий в Парламенте, должно стать основой полноценного и всеобъемлющего блока правовых норм, регулирующих права и обязанности фракций, условия и порядок их формирования и прекращения деятельности и другие важные вопросы их функционирования в Мажилисе Парламента» [7, с. 41-44].

Правовое регулирование депутатских фракций, в первую очередь, начинается с санкционирования уже сложившихся общественных отношений, охвата их правовым регулированием. Во-вторых, это моделирование компетентными органами общественных отношений, с целью направить их в желаемое русло. В данном случае, в механизме правового регулирования, первой стадией будет являться создание правовых норм.

Вопрос о необходимости законодательного закрепления депутатских фракций является актуальным не только в Казахстане, но и в других странах СНГ. Например, при встрече бывшего Председателя Парламента Кыргызстана З. Курманова с директором представительства Национального института демократии США в Кыргызстане С. Кирином, последний отметил о целесообразности проработки законодательной базы партийных фракций в Парламенте, как это сделано, например, в Швейцарии, имеющей закон «О парламентских фракциях», и в ряде других стран [электронный ресурс: дата обращения 17.10.2020].

Правовой статус фракций в представительных органах публичной власти, по мнению Комарова В., включает в себя следующие элементы: правосубъектность фракций; принципы

правового статуса фракций; права и обязанности фракций; гарантии жизнедеятельности фракций; юридическая ответственность. Но, не все перечисленные элементы правового статуса фракций полно и логично отражены в действующем законодательстве. [3, с. 277]

По мнению А.Перуашева, необходимо нормативное регулирование вопросов равного освещения деятельности депутатских фракций в государственных СМИ или в рамках государственного заказа; законодательное закрепление норм финансирования представленных в Парламенте политических партий, их право на участие в антикоррупционной, правовой и экономической экспертизе правительственных законопроектов до их внесения в Парламент; порядок взаимодействия фракций внутри Парламента и с другими государственными органами и т.д. [А. Перуашев, 2014]

Таким образом, правовая основа деятельности депутатских фракций в Казахстане выстраивается на основе сочетания законодательных, регламентных и внутренних (корпоративных) норм, однако налицо определенный

дефицит законодательного регулирования, восполняемый регламентными и корпоративными нормами, а также политическими обычаями, формирующимися в процессе парламентской деятельности. Необходимость более полного законодательного регулирования определяется особой ролью депутатских фракций в общественно-политической жизни Казахстана, потребностью в выработке общих правовых подходов к регулированию политического представительства партий на государственном и местном уровнях, целесообразностью привлечения к обсуждению и решению данной задачи не только депутатского корпуса, но и иных субъектов законодательного процесса.

В этой связи, предлагается разработать и принять специальный закон о депутатских фракциях, в котором должны быть детально урегулированы вопросы формирования, членства, правосубъектности, правового статуса, порядка взаимодействия, гарантии жизнедеятельности, юридической ответственности депутатских фракций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

Президент: Хроника деятельности в 2007 году. Наша задача продвигаться вперед еще успешнее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30202574 (дата обращения: 05.11.2020).

Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года / Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения: 05.11.2020).

Комарова В.В. Проблемы закрепления правового статуса фракций в представительных органах России // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 11-2.

Абдрасулов Е.Б. Правовые аспекты фракционной деятельности политических партий в Парламенте Республики Казахстан // Материалы круглого стола: О роли парламентской фракции в законодательном процессе. – Астана, 2004.

Лапаева В.В. Право и многопартийность в современной России. - М.: Изд-во Норма, 1999, – 304 с.

Абдрасулов Е.Б, Доскалов В.А, Абдрасулова Г.Э. Парламентское право. Учебное пособие. – Астана: 2008, – 299 с.

Рогов И.И., Конституционные основы партийного развития // Международный научно-аналитический журнал, №1/3. 2009.

Новости Кыргызстана: Торага Жогоргу Кенеша встретился с директором представительства НДИ в Кыргызстане [Электронный ресурс] // FOR.kg: сайт. – URL: <https://for.kg/news-108626-ru.html> (дата обращения 17.10.2020).

Правовой статус парламентских фракций в Мажилесе Парламента РК // Выступление А. Перуашева на международной конференции «Конституция: стабильность, мир и общественное согласие». – г. Астана, 29 августа 2014 года.

ТҰРСЫНБЕКҚЫЗЫ НАЗГУЛ,
майор гражданской защиты,
Кафедра общеправовых дисциплин,
Институт послевузовского образования,
Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан

К ВОПРОСУ О НОРМАТИВНОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада «өрт қауіпсіздігі» ұғымының ғылыми анықтамаларына талдау жасалды, нәтижесінде осы ұғымның отандық нормативтік анықтамасын жетілдіру туралы ұсыныс жасалды.

Түйінді сөздер: Қауіпсіздік, өрт қауіпсіздігі, өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өрттің қауіпті факторлары.

Резюме. В статье проведен анализ научных определений понятия «пожарная безопасность», в результате которого сделано предложение по совершенствованию отечественного нормативного определения данного понятия.

Ключевые слова: Безопасность, пожарная безопасность, обеспечение пожарной безопасности, опасные факторы пожара.

Summary. The article analyzes the scientific definitions of the concept of “fire safety”, as a result of which a proposal is made to improve the domestic normative definition of this concept.

Keywords: Safety, fire safety, ensure fire safety, fire hazards.

ВВЕДЕНИЕ

Пожарная безопасность является неотъемлемой частью системы общественной безопасности, которая напрямую влияет на состояние защищенности населения, социально-экономическое развитие и стабильность жизнедеятельности государства в целом.

Обеспечение пожарной безопасности является задачей каждого государства, на первый взгляд, кажется сугубо внутренним делом, связанным с надлежащим администрированием. Однако это далеко не так. В первую очередь следует отметить, что вопросы безопасности являются составной частью прав гражданина и человека. Каждый человек и гражданин имеют право на безопасность жизни, здоровья и обеспечение сохранности имущества. В этой связи актуализируется вопрос о нормативном определении понятия «пожарная безопасность».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Вопрос о пожарной безопасности, при пристальном его рассмотрении, много глубже, чем кажется на первый взгляд. По нашему мнению, следует согласиться с Т.М. Фомиченко, который пишет: «Право на жизнь имеет широкое содержание и не сводится к какой-либо одной проблеме, например, к отмене смертной казни... Государство... призвано создавать благоприятные для жизни человека условия всеми имеющимися средствами» [1, с.124-125].

Действительно, вопросы безопасности человека от пожаров не ограничиваются его собст-

венными действиями, связанными с обеспечением им пожаробезопасности своего личного пространства. Любой человек создает пожаробезопасную обстановку в своем доме, подворье, квартире.

Однако эти меры не могут полностью оградить его от опасности, исходящей от пожаров за территорией его личного пространства. Человек должен быть огражден от опасности возникновения пожара везде: в местах массового пребывания (детские сады, школы, больницы, магазины, кинотеатры, вокзалы, иные места отдыха и т.д.), в местах туристических и деловых посещений, на рабочих местах, в зданиях образовательных учреждений и т.д. Именно здесь на первый план выступает государственное администрирование по обеспечению пожарной безопасности человека и гражданина.

В современном мире люди стали очень мобильными. Они свободно путешествуют по миру в качестве туристов, осуществляют деловые поездки. Человек должен быть обеспечен пожарной безопасностью вне зависимости от места своего пребывания, находится он в своем или иностранном государстве.

В данном контексте определение понятия пожарной безопасности требует комплексного научного, теоретического и правового исследования.

Для уяснения понятия «пожарная безопасность» сначала следует обратить внимание на то, что в данном словосочетании ключевым является слово «безопасность». В толковых словарях

русского языка даются следующие определения данного термина:

- в словаре В. Даля: «отсутствие опасностей, сохранность, надежность»;

- в словаре С.И. Ожегова: «состояние, при котором не угрожает опасность, есть защита от опасности»;

- в словаре Д.Н.Ушакова: «отсутствие опасности. Находиться в полной безопасности. Общественная безопасность»[2].

В политической энциклопедии дается следующее определение: «Безопасность - состояние надежной защищенности жизненно важных интересов и коренных основ существования личности, общества и государства, а также мирового сообщества от внутренних и внешних угроз» [3, с. 104].

Таким образом «безопасность» означает, отсутствие опасности или защищенность от опасности. В рассматриваемом нами ракурсе речь идет об отсутствии или защищенности от опасностей, связанных с пожарами.

В правовой литературе безопасность рассматривают в качестве научной категории, которая «представляет собой состояние защищенности системы общественных связей как условия ее стабильного функционирования на микро и макроуровнях» [4, Борисова С.В., 2016 г., с. 28-36].

По замечанию В.Я. Ищейнова, «безопасность как общенаучная категория может быть определена как некоторое состояние рассматриваемой системы, при котором последняя, с одной стороны, способна противостоять дестабилизирующему воздействию внешних и внутренних угроз, а с другой, ее функционирование не создает угроз для элементов самой системы и внешней среды» [5, Ищейнов В.Я., 2015 г., с. 54-56].

Данное определение, по нашему мнению, емкое и в силу этого охватывает наиболее существенные характеристики понятия безопасности. Главным достоинством этой дефиниции является представление безопасности в качестве определенной системы, которая, как известно, складывается из ряда взаимосвязанных и взаимообусловленных компонентов. Однако в данном случае речь идет о безопасности в целом, без интересующего нас отличительного определения – пожарной безопасности.

В.П. Ревин определяет пожарную безопасность как «отношения, регулирующие безопасность от пожаров» [6, В.П. Ревин, 2000 г., с. 619-620]. На наш взгляд, это довольно упрощенное и неинформативное определение.

С.А. Никольская предлагает пожарную безопасность рассматривать как «часть общественной безопасности, включающая в себя комплекс общественных отношений, обеспечивающих на нормативной основе состояние пожаробезопасной жизнедеятельности общества, своевремен-

ное тушение пожаров, проведение аварийно-спасательных работ, спасение людей и имущества, а также защищенность интересов личности, общества и государства от угроз пожаров» [7, Никольская С.А., 2005 г., с. 91].

Определение данного автора развернутое и подано через призму правоотношений, тем не менее, его нельзя признать исчерпывающим, с позиции обозначения всех характерных признаков.

По мнению К.В. Карелина, «пожарная безопасность - это степень защищенности от возникновения и развития пожара, а также от воздействия на людей и имущество опасных факторов пожара» [8, К.В. Карелина, с. 22].

Указанный автор, к сожалению, выделяет лишь только первичные опасные факторы пожара. Однако, известны не менее опасные вторичные проявления пожара, которые также могут оказывать губительное воздействие на людей и материальные ценности.

Так, в соответствии с Техническим регламентом «Общие требования к пожарной безопасности», утвержденным приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 23 июня 2017 года № 439, опасные факторы пожара – «это факторы пожара, воздействие которых может привести к травме, отравлению или гибели человека и (или) к материальному ущербу.

К вторичным последствиям воздействия опасных факторов пожара на строительные конструкции, технологическое оборудование и действий по тушению пожара, наносящим вред жизни и здоровью людей, материальным ценностям, относятся:

1) осколки, части разрушившихся аппаратов, агрегатов, установок, конструкций;

2) радиоактивные и токсичные вещества и материалы, вышедшие из разрушенных аппаратов и установок;

3) вынос высокого напряжения на токопроводящие части конструкций, аппаратов, агрегатов;

4) опасные факторы взрыва, происшедшего вследствие пожара;

5) воздействие огнетушащих веществ и действия подразделений противопожарной службы по тушению пожаров» (Технический регламент «Общие требования к пожарной безопасности», утвержденный приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 23 июня 2017 года № 439, пп. 33, п. 5).

В этой связи более подходящим для определения пожарной безопасности представляется дефиниция, предлагаемая Ю.Н. Корявцевым, в соответствии с которой: «пожарная безопасность есть динамически устойчивое состояние, при котором объективно отсутствуют или исключаются причины и условия, порождающие процесс неконтролируемого горения, а в случае

возникновения последнего прекращается его распространение и причинение ущерба окружающей среде, интересам личности, коллективов, общества и государства свойственными ему поражающими факторами и их вторичными проявлениями» [9, Ю.Н. Коряковцев. – 1999 г., с. 41].

По мнению И.В. Христинич, «пожарная безопасность - это состояние защищенности, при котором исключается возможность возникновения возгорания и неконтролируемого горения» [10, И.В. Христинич, 2012 г., с. 80-84].

Однако данное определение нам представляется неверным в силу того, что невозможно полностью исключить вероятность возникновения неконтролируемого горения. В современном мире вся человеческая жизнедеятельность пронизана в буквальном смысле электричеством и электроникой. В работе этих механизмов случаются непредсказуемые сбои, которые могут стать причиной неконтролируемого горения, что в последующем приводит к возникновению пожара.

В то же время человечество бессильно перед силами природы. Нередки случаи, когда причинами пожаров становятся природные катаклизмы (землетрясения, засуха, удары молнии и т.д.).

С учетом этого нам импонирует определение, выводимое В.В. Семенихиным, согласно которому «пожарная безопасность есть не что иное, как состояние защищенности жизни, здоровья и имущества физических или юридических лиц от пожара, которое обеспечивается системой мер противопожарной безопасности и поддерживается путем выполнения требований, установленных специальными нормативно-правовыми актами» [11, В.В. Семенихин, 2007 г.].

По нашему мнению, справедливость данного определения заключается в том, что в соответствии с ним понятие пожарной безопасности рассматривается в качестве правового института. Действительно, состояние защищенности жизни, здоровья и имущества людей должно быть обеспечено необходимым нормативно-правовым комплексом.

Данную мысль также поддерживает С.В. Макаркин, формулируя следующую дефиницию: «Пожарная безопасность включает в себя комплекс общественных отношений, позволяющих обеспечить безопасность личности и общества от пожаров и их последствий» [12, С.В. Макаркин, 2006, с. 9, 49-50].

Технический регламент "Общие требования к пожарной безопасности", утвержденный приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 23 июня 2017 года № 439.

Пожарная безопасность, так же, как и все иные виды безопасности, к примеру, жизни, здоровья, собственности, должны быть обеспечены государством посредством создания системы

нормативно-правовых актов, содержащих требования пожарной безопасности и путем обеспечения выполнения этих нормативных положений.

Нормативное определение пожарной безопасности в Республике Казахстан заключается в нижеследующем:

- в Законе Республики Казахстан от 11 апреля 2014 года № 188-V ЗРК «О гражданской защите» (далее Закон) пожарная безопасность – состояние защищенности людей, имущества, общества и государства от пожаров [14];

- в Техническом регламенте «Общие требования к пожарной безопасности», утвержденном приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 23 июня 2017 года № 439, пожарная безопасность объекта – состояние объекта, при котором с регламентируемой вероятностью исключается возможность возникновения и развития пожара и воздействия на людей опасных факторов пожара, а также обеспечивается защита материальных ценностей».

Разумеется, основным правовым актом является Закон. По нашему мнению, определение пожарной безопасности, закрепленное в Законе, является незавершенным, так как в него не включены положения о нормативно-правовой регламентации пожарной безопасности и обеспечении государством выполнения этих законодательных требований.

Помимо этого, указанное нормативное определение пожарной безопасности не упоминает в качестве объекта защиты окружающую среду.

Согласно статье 7 Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212 к объектам охраны окружающей среды относятся: «земля, недра, поверхностные и подземные воды; атмосферный воздух; леса и иная растительность; животный мир, генофонд живых организмов; естественные экологические системы, климат и озоновый слой Земли» (Экологический кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212).

Пожары могут нанести существенный вред окружающей среде. Опасность лесных пожаров общеизвестна. При возникновении пожаров уничтожаются огромные массивы леса, ценность которых заключается не только в стоимости сгоревшей древесины. Общеизвестным является факт того, что леса – это «легкие» планеты, а также место обитания представителей местной флоры и фауны.

«Вследствие пожаров происходит загрязнение атмосферы, земли, водоемов. Так как данные среды взаимодействуют между собой, то при естественных процессах загрязняющие элементы имеют все шансы передаваться из одной среды в другую» [13, Исаева Л.К., Сулименко В.А., 2001 г., с. 7-8].

На основании изложенного мы полагаем це-

лесообразным внести дополнение в определение пожарной безопасности в Закон Республики Казахстан от 11 апреля 2014 года №188-V ЗРК «О гражданской защите» и окончательно изложить в Закон Республики Казахстан от 11 апреля 2014 года №188-V ЗРК «О гражданской защите» Экологический кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года №212 следующей редакции: «пожарная безопасность – *обеспечиваемая надлежащей нормативно-правовой регламентацией* состояние защищенности людей, имущества, общества, *окружающей среды* и государства от пожаров».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как известно, научно обоснованные теоретические исследования обычно предшествуют правовой регламентации каких-либо правовых институтов. Поэтому вполне логично, что нормативное определение понятия «пожарная безопасность» должно быть скорректировано с учетом современных научных изысканий. Данная корректировка важна, так как от правовой регламентации основного понятия, каковым является обсуждаемая дефиниция, зависит состояние защищенности людей от такого опасного явления, как пожары.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фомиченко Т.М. Право на жизнь в системе прав и свобод человека и гражданина в российском законодательстве / Новое в российском и международном праве / Институт национальной стратегии реформ. М.: Б. И. Вып.1.2001. С. 124–125.
2. <https://znachenie-slova.ru/безопасность>
3. Политическая энциклопедия. - М., 2000. - Т. 1. - с. 751.
4. Борисова С.В. Безопасность как объект публично-правового и частноправового регулирования // Московский государственный университет путей сообщения Императора Николая II (Москва) Номер: 1 (1). 2016 С. 28-36
5. Ищейнов В.Я. Информационная безопасность // Делопроизводство. 2015. № 2 // СПС КонсультантПлюс. С. 54-58
6. Уголовное право России. Общая и Особенная части: учебник / под ред. В.П. Ревина. - М.: Юрид. лит., 2000. - 448 с.
7. Никольская С.А. Преступления, посягающие на пожарную безопасность: дис. . канд. юрид. наук / С.А. Никольская. - Тамбов, 2005. - 198 с.
8. Карелин К.В. Административно-правовой статус государственного пожарного надзора Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук / К. В. Карелин. - Саратов, 2012. -146 с.
9. Коряковцев Ю.Н. Обеспечение пожарной безопасности: административно-правовое регулирование: дис. ... канд. юрид. наук / Ю.Н. Коряковцев. - СПб., 1999. - 254 с.
10. Христинич И.В. Пожарная безопасность: понятие и основные критерии / И.В. Христинич // Право и безопасность. -2012. - № 2. - С. 80-84.
11. Семенихин В.В. Пожарная безопасность / В.В. Семенихин // Налоги (газета). -2007. - № 12.
12. Макаркин С.В. Пожарная безопасность в системе вопросов местного значения Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук / С.В. Макаркин. - Челябинск, 2006. -227 с.
13. Исаева Л.К., Сулименко В.А. Экологические последствия пожаров // Хроника амбера. 2001. № 1 (281). С.7-8.

УДК 349.6-032.1

УМБЕТБАЕВА ЖУЛДЫЗ БАЙМУРАТКЫЗЫ,

2-ші курс докторанты,
«Құқықтану» мамандығы,
«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: umbetbaeva@mail.ru

СУЛЕЙМЕНОВА САУЛЕ ЖҮСІПБЕКҚЫЗЫ,

з.ғ.д., профессор,
құқықтану және халықаралық құқық кафедрасы,
гуманитарлық-заң факультеті,
«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: s.suleimenova@turan-edu.kz

АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН МӘРТЕБЕСІН АНЫҚТАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ. 2 БӨЛІМ

Аннотация. Аталмыш мақалада қоршаған ортаның өмірлік маңызды құрамдас бөлігі – атмосфералық ауаның құқықтық табиғаты мен мәртебесін анықтаудың теориялық тәсілдері жан-жақты қарастырылған. Мақалада авторлар атмосфералық ауаны Қазақстан Республикасының әрекет етуші экологиялық заңнамасымен байланыста қорғауға қатысты қалыптасушы және дамушы ресми мақұлданған көзқарастар мен тәсілдемелердің жүйесінің мәнін анықтау мен құқықтық мазмұнын ашуды мақсат етіп айқындаған. Айтылмыш контекст аясында мақалада әртүрлі тұжырымдамаларға жеткілікті түрде ауқымды шолу ғана жасалып қоймай, сонымен қатар қарастырылып отырған салада бай тәжірибесі бар мемлекеттердің тиісті заңдарына, бұл тақырып бойынша мамандандырылушы заманауи ғалымдар мен сарапшылардың ұстанымдарына жиынтық талдау жүргізіледі.

Кілт сөздер: атмосфералық ауа, құқықтық табиғат, құқықтық қорғау, ғылыми көзқарастар.

УМБЕТБАЕВА ЖУЛДЫЗ БАЙМУРАТКЫЗЫ,

докторант 2-го курса,
специальность «Юриспруденция»,
Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: umbetbaeva@mail.ru

СУЛЕЙМЕНОВА САУЛЕ ЖУСУПБЕКОВНА,

д.ю.н., профессор,
кафедра юриспруденции и международного права,
гуманитарно-юридический факультет,
Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: s.suleimenova@turan-edu.kz

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ И СТАТУСА АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА. ЧАСТЬ 2

Аннотация. В настоящей статье всесторонне рассмотрены теоретические подходы к определению юридической природы и статуса жизненно важного компонента окружающей среды – атмосферного воздуха. В статье авторами обозначена цель – определить суть и раскрыть нормативное содержание формирующейся и развивающейся системы официально согласованных взглядов и подходов охраны атмосферного воздуха во взаимосвязи с действующим экологическим законодательством Республики Казахстан. В указанном контексте в статье дается не только достаточно обширный обзор различных концепций, но и содержится совокупный анализ соответствующих внутригосударственных законов государств, имеющих богатый опыт в рассматриваемой области, а также позиций современных ученых и экспертов, специализирующихся по этой тематике.

Ключевые слова: атмосферный воздух, юридическая природа, правовая охрана, научные взгляды.

UMBETBAYEVA ZHULDYZ BAIMURATKYZY,

2nd year PhD student,
Specialty "Jurisprudence",
Turan University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: umbetbaeva@mail.ru

SULEIMENOVA SAULE ZHUSUPBEKOVNA,

Doctor of juridical sciences, Professor,
Department of Jurisprudence and International Law,
Faculty of Humanities and Law,
Turan University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: s.suleimenova@turan-edu.kz

THEORETICAL APPROACHES TO DETERMINING THE LEGAL NATURE AND STATUS OF THE ATMOSPHERIC AIR. PART 2

Abstract. This article comprehensively examines theoretical approaches to determining the legal nature and status of a vital component of the environment – atmospheric air. In the article, the authors set out the goal-to determine the essence and reveal the normative content of the emerging and developing system of officially agreed views and approaches to atmospheric air protection in relation to the current environmental legislation of the Republic of Kazakhstan. In this context, the article provides not only a fairly extensive overview of various concepts, but also provides a comprehensive analysis of the relevant domestic laws of States with extensive experience in this field, as well as the positions of modern scientists and experts specializing in this topic.

Key words: atmospheric air, legal nature, legal protection, scientific views.

ВВЕДЕНИЕ

Согласно позициям отдельных ученых, пространство, содержащее в себе смесь газов, именуемое воздухом, является одним из объектов экологических правоотношений, то есть природным объектом наряду с землей, недрами, водами и т.д. С такой позицией солидарен, в частности, и Н.А. Кобрин [Кобрин Н.А., 2018, с. 263]. В.М. Шеншин более емко характеризует эту категорию: она – охраняемый законом природный объект [Шеншин В.М., 2018, с. 116]. Другие исследователи полагают, что атмосферный воздух может быть индивидуализирован и вместе с тем взаимодействовать с обществом [Мухитдинов Н.Б., Рахимбердин К.Х., Жумаксанов Е.К., 2003, с. 8]. А.А. Анисимов и Г.С. Працко в совместной статье также поддерживают последний подход и рассматривают воздух как объект гражданских прав [Анисимов А.П., Працко Г.С., 2014]. Ими делается вывод о том, что все природные ресурсы существуют в трех качествах: природного объекта, природного ресурса, индивидуализированной части природного ресурса, являющейся объектом гражданских прав [Анисимов А.П., Працко Г.С., 2014]. Относительно атмосферного воздуха авторы пишут, что нормативно и доктринально предусмотрено его существование только в виде природного объекта, что порождает асимметрию в праве [Анисимов А.П., Працко Г.С., 2014].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Наиболее комплексное и пожалуй, обобщенное определение рассматриваемому явлению в своем подготовленном словаре юридических терминов дает А.К. Голиченков [Голиченков А.К., 2008, с. 5]. Он на основе проведенного системного анализа подчеркивает, что: атмосферный воздух – 1) компонент природной среды [Голиченков А.К., 2008, с. 5]; 2) природный объект, имеющий важное экологическое значение и охраняемый в качестве составной части природы [Голиченков А.К., 2008, с. 5]; 3) природный ресурс, используемый и охраняемый в государстве как условие жизни и деятельности народов, проживающих на соответствующей территории [Голиченков А.К., 2008, с. 5]; 4) объект права пользования; в последних двух качествах атмосферный воздух имеет важное социальное и экономическое значение [Голиченков А.К., 2008, с. 5]; 5) объект общественных отношений по охране атмосферного воздуха и соответствующих правовых отношений [Голиченков А.К., 2008, с. 5]; 6) жизненно важный компонент окружающей природной среды, представляющий собой естественную смесь газов атмосферы, находящуюся за пределами жилых, производственных и иных помещений [Голиченков А.К., 2008, с. 5].

Учитывая все вышеназванные свойства А.А. Подзорова добавляет, что поэтому объектом правового регулирования является не воздух вообще, а атмосферный воздух [Подзорова А.А.,

2014, с. 122]. Аналогичный подход с точки зрения правовой охраны еще ранее обосновывал П. Стайнов. Он условно разделял воздух на два вида: внутренний – находящийся внутри определенного помещения, называемого рабочей средой, и загрязняемый дымом, испарениями, газами, пылью, теплотой, которые выделяются источниками загрязнения, расположенными внутри помещения или в границах промышленного комплекса [Стайнов П., 1974, с. 265] и, внешний, собственно атмосферный – смесь газов, находящаяся над страной, над населенными пунктами и которая представляет собой естественную среду, регулируемую от загрязнения законом об охране воздуха [Стайнов П., 1974, с. 266]. Данную позицию разделяет А.А. Станцов, который отмечает, что к атмосферному относится воздух, находящийся в естественном состоянии, в открытом пространстве и его следует отличать от воздуха в закрытых помещениях, в сооружениях [Станцов А.А., 2019, с. 21]. Отличия же между ними состоят в том, что отношения по использованию и охране атмосферного воздуха регулируются нормами воздухоохранного права, а воздуха в закрытых помещениях – правилами производственной санитарии и гигиены [Станцов А.А., 2019, с. 21]. А.А. Цыгановым атмосферный воздух тоже понимается как жизненно важный компонент окружающей среды, представляющий собой естественную смесь газов атмосферы [Цыганов А.А., 2014, с. 7,8]. Однако именно в этом смысле автор рассматривает атмосферный воздух в узкоотраслевых, конкретных рамках, то есть он является объектом эколого-правового регулирования [Цыганов А.А., 2014, с. 8]. Воздух же в жилых, производственных, а также в общественных помещениях и в специальных установках, изъятый из окружающей среды или отделенный от нее, есть, по замечанию исследователя, объект санитарного, гражданского, трудового и иного законодательства [Цыганов А.А., 2014, с. 8].

В действительности другое дело воздух в помещениях, в автошинах и т.п., или же «воздух или его части, измененные под воздействием человеческой деятельности: нагретый воздух – пар, «сжиженный воздух» с помощью компрессора»; воздух в баллоне водолаза, шарике, мячи; в таких случаях он становится объектом гражданских прав, в частности права собственности и приобретает экономическую форму товара в виде материального, физически осязаемого «телесного» объекта, - подчеркивают другие эксперты [Анисимов А.П., Бабайцева Е.А., Землякова Г.Л., 2013, с. 63,64]. Но вместе с тем нельзя не отметить, что «воздух жилого дома и рабочих помещений содержит гораздо больше опасных загрязнителей, чем атмосферный [Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А., 2011]. Е.О. Кудрявцева и Т.А. Свиридова связывают это, «во-первых, с тем, что всё больше материалов и оборудования, используемых в

помещениях, выделяют потенциально опасные вещества [Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А., 2011]; во-вторых, помещения становятся всё более герметичными, следовательно, загрязняющие вещества могут накапливаться там до опасных уровней [Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А., 2011]; в-третьих, действие загрязнителей внутри помещений гораздо длительнее, чем на открытом воздухе» [Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А., 2011]. В частности, такую вредную среду в отмеченных помещениях/сооружениях могут создавать формальдегид, фенол, монооксид углерода, оксиды азота, пестициды, асбест, тяжелые металлы и т.д. [Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А., 2011].

В науке существует мнение, содержащее в себе предложение о расширении нижней границы атмосферного воздуха и предусматривающее включение в это понятие вещества, который может находиться и под поверхностью земли, в подземных пещерах, катакомбах, естественно образовавшихся пустотах [Байдельдинов Д.Л., 1986, с. 9]. По мнению Д.Л. Байдельдинова «подземный воздух не является полезным ископаемым, не подлежит добыче, поэтому не регулируется нормами горного права» [Байдельдинов Д.Л., 1986, с. 9]. Некоторые специалисты акцентируют внимание на необходимости стимулирования бережного использования атмосферного воздуха [Mariusz Kogutski, 2015, p. 96], предлагая повысить эффективность государственного влияния специальных экономических платежей за вредные выбросы [Piciu Gabriela Cornelia, Trica Carmen Lenuta, 2012, p. 730] переводя, таким образом, проблему и в плоскость реализации юридической ответственности за ущерб, причиненный воздуху либо как к имуществу, имеющему материальную ценность, либо как к невосполнимому природному объекту, либо к его собственнику, если таковой законодательно закреплен и имеет полномочия по его распоряжению.

Нецелесообразным полагает правовую охрану собственно только атмосферного воздуха Р.Х. Габитов, по выводам которого здесь важно учитывать необходимость регулирования правом использование и защиту атмосферы Земли [Габитов Р.Х., 2000, с. 18]. По мнению ученого уточнение объекта правовой охраны является обоснованным, так как современное экологическое законодательство регулирует отношения по охране не только атмосферного воздуха, но и озонового слоя, как специфической составной части атмосферы [Габитов Р.Х., 2000, с. 18]. В заключении теоретического вывода автор подчеркивает, что благодаря этому будет достигнута цель комплексного регулирования охраны атмосферы Земли [Габитов Р.Х., 2000, с. 19]. Относительно использования рассматриваемого явления он в многочисленных трудах и, в частности, в статье «Проблемы теории и практики правовой охраны атмосферного воздуха» (2010) отмечал, что

до сих пор законодательство в этой области развивалось без четкого определения объекта правовой охраны [Габитов Р.Х., 2010, с. 180]: в нем в отличие от других природоресурсных и природоохранных законов, нет ясного представления о том, кто распоряжается атмосферным воздухом и представляет его в пользование, каковы механизмы взаимодействия между государством и многочисленными загрязнителями воздушной среды и т.д. [Габитов Р.Х., 2010, с. 180]. В другой работе – «Правовая охрана атмосферы» (1996) ученый ранее замечал, что атмосферный воздух, обладая всеми свойствами, присущими объектам материального мира, в практическом плане не подлежит индивидуализации» [Габитов Р.Х., 1996, с. 8]. Данное утверждение обосновывалось ученым тем обстоятельством, что государство на самом деле распоряжается атмосферой Земли, но не атмосферным воздухом [Габитов Р.Х., 2010, с. 180] и, следовательно, без признания атмосферы Земли объектом права собственности невозможно эффективно осуществлять организацию правовой охраны атмосферного воздуха [Габитов Р.Х., 2010, с. 180].

Позицию о невозможности распространения правомочий собственности на атмосферный воздух придерживаются и многие другие юристы-экологи. Белорусские ученые анализируя национальное законодательство, в частности законы об охране окружающей среды и о праве собственности приходят к заключению о том, что из закрепленных в нем компонентов природной среды объектами права собственности выступают земля, недра, воды, растительный и животный мир, а также леса как природный объект [С.А. Балашенко, Т.И. Макарова, В.Е. Лизгаро, 2016, с. 113]. Что же касается атмосферного воздуха, а также озонового слоя и околоземного космического пространства, то они не обладают признаком овеществленности и поэтому не могут быть признаны объектами права собственности [С.А. Балашенко, Т.И. Макарова, В.Е. Лизгаро, 2016, с. 113]. Эту особенность атмосферного воздуха отмечает в своей работе и Е.С. Михайлова [Михайлова Е.С., 2004, с. 9]. Она тоже присоединяется к мнениям предыдущих авторов и пишет: его нельзя индивидуализировать в традиционном понимании (например, установкой межевых знаков, как землю) и соответственно он не подлежит разделу и присвоению ни частными лицами, ни государством [Михайлова Е.С., 2004, с. 9]. Его присвоение путем распространения права собственности способно разрушить условие существования людей и многих живых организмов на нашей планете, - заключает автор [Михайлова Е.С., 2004, с. 9]. Между тем сама же исследователь допускает, что атмосферный воздух можно обособить путем квотирования выбросов загрязняющих веществ в него или ограничивая по территории размещения источ-

ника таких выбросов [Михайлова Е.С., 2004, с. 9]. Однако тут же уточняет, что только признание такой возможности в виде оговорки, не является основанием для установления на него права собственности [Михайлова Е.С., 2004, с. 9].

Другие представители эколого-правовой науки исходят из того, что ввиду отсутствия норм, регулирующих использование атмосферного воздуха, никакого атмосферного права нет [Сапогин А.Н., 2015, с. 157,158] и что атмосферный воздух является объектом охраны, но не использования [Шингель Н.А., Шахрай И.С., 2017, с. 10,13]. Схожие точки зрения своих коллег подытоживает в виде вывода А.А. Подзорова, согласно которому *de-facto* в силу своих естественных свойств атмосферный воздух в настоящее время не рассматривается в качестве объекта присвоения, поэтому отношения собственности по поводу атмосферного воздуха и процесс его экономического использования не регулируется законодательством, которое в свою очередь, лишь обеспечивает его охрану от вредных воздействий [Подзорова А.А., 2014, с. 125].

Дискуссионный характер поднятой темы тем не менее не исключает существования применительно к ней противоположных подходов. Так П.П. Згонников убежден в том, что в отношении атмосферного воздуха государство через компетентные органы хотя бы ограниченно, но объективно осуществляет правомочия собственника, устанавливая те же лимиты вредных выбросов, а хозяйствующие субъекты в свою очередь – правомочия пользователей [Згонников П.П., 2014, с. 43]. А.Я. Рыженков отмечает, что по аналогии с законами, регулирующими использование и охрану других природных ресурсов, применительно к атмосферному воздуху также должны быть применены принципы, направленные на обеспечение не только охраны, но и рационального использования [Рыженков А.Я., 2017, с. 139]. По коллективному мнению А.П. Анисимова, Л.И. Щуковой и В.С. Козлова индивидуализация любого природного ресурса, в том числе атмосферного воздуха, не обязательно преследует коммерческие цели [Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С., 2018, с. 265] и ее границы в случае с воздухом оригинальны и не привязаны к местности, децентрализованы, и в этом его специфика [Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С., 2018, с. 265]. Авторы также единодушны в том, что нельзя рассматривать данное явление только в качестве природного объекта [Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С., 2018, с. 265]. Свою позицию они аргументируют тем, что «с точки зрения логики и юридической техники нельзя допустить, чтобы одни природные ресурсы могли быть вещью и объектом гражданских прав, а другие нет» [Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С., 2018, с. 265]. По глубокому убеждению авторов «для них могут быть предусмотрены разные

формы собственности или разный объем оборотоспособности, но не разная юридическая природа» [Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С., 2018, с. 265].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Судя по вышеприведенным точкам зрения и положениям нормативных актов можно сказать, что: во-первых, в понятии «атмосферный воздух» основное ударение учеными и специалистами падает на слово «воздух», который как неповторимый, уникальный ресурс следует охранять для сохранения всех живых организмов на Земле, слово же «атмосферный» в этой связи точно указывает, какой именно воздух (в этом случае естественный по составу и соотношению)

нужно охранять; во-вторых, охране рассматриваемое явление подлежит больше как объект регулирования природоресурсного и природоохранного права (то есть как природный ресурс и природный объект) в глобальной системе экологического права и меньше, если не спорно, оно встроено в правовую конструкцию цивилистики; в-третьих, разные, полярные суждения авторов и действующие нормы показывают, что в науке и законодательстве атмосферный воздух как предмет исследования и как объект регулирования занял свое основное место, но при этом подходы к его юридической природе и статусу, а также к использованию еще далеки от однозначного и убедительного разрешения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Анисимов А.П., Бабайцева Е.А., Землякова Г.Л. Использование и охрана атмосферного воздуха: вопросы теории // Современное право, №3. – 2013. – С. 60-66.
2. Анисимов А.П., Працко Г.С. Воздух как объект гражданских прав: дискуссионные вопросы // <https://cyberleninka.ru/article/n/vozduh-kak-obekt-grazhdanskih-prav-diskussionnye-voprosy>
3. Анисимов А.П., Щукова Л.И., Козлов В.С. Воздушное право как отрасль права: вопросы теории // Бизнес. Образование. Право. – 2018. – С. 262-266.
4. Байдельдинов, Д.Л. Правовая охрана атмосферного воздуха (на материалах КазССР): автореф. дис. ...канд. юрид. наук / Байдельдинов Даулет Лаикович. – Алматы, 1986. – 25 с.
5. Габитов Р.Х. Проблемы теории и практики правовой охраны атмосферного воздуха // Пробелы в российском законодательстве. – 2010. – С. 179-181.
6. Габитов, Р.Х. Теоретические проблемы правовой охраны атмосферы Земли в современных условиях: дис. ...докт. юрид. наук. – Уфа, 2000. – 391 с.
7. Государственный контроль в области охраны атмосферного воздуха / Михайлова Е.С. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. – 99 с.
8. Згонников П.П. Ограниченные вещные права: право на природные ресурсы // Новая правовая мысль, №4. – 2014. – С. 41-46.
9. Кобрин Н.А. Правовые проблемы охраны атмосферного воздуха // Теория и практика инновационных технологий в АПК / Материалы конференции научно-педагогических работников и аспирантов ВГАУ. – Воронеж, 14 марта-10 апреля 2018. – С. 263-266.
10. Кудрявцева Е.О., Свиридова Т.А. Определение содержания ионов тяжелых металлов в воздухе жилых помещений (на примере свинца) // <https://articlekz.com/article/11602>
11. Mariusz Kogutski. Environmental fees. Polish case study // Environment protection engineering, Vol.41. No.2. – 2015. – pp. 81-97.
12. Подзорова А.А. Правовые вопросы в сфере экономики и природопользования // Экология ЦЧО РФ, №1-2(32-33). – 2014. – С. 122-126.
13. Правовая охрана атмосферного воздуха в Республике Казахстан / Мухитдинов Н.Б., Рахимбердин К.Х., Жумаксанов Е.К. – Усть Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2003. – 144 с.
14. Правовая охрана атмосферы: Учебное пособие / Габитов Р.Х. – Уфа, 1996. – 104 с.
15. Правовые вопросы защиты природы / Стайнов П.; Перевод с болгарского / под. ред.: Колбасова О.С., Пер.: Кикоть В.А., Фомина Л.П. – М.: Прогресс, 1974. – 350 с.
16. Правовые основы природопользования. Особенная часть: Учебное пособие / Цыганов А.А. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2014. – 150 с.
17. Природоресурсное право Республики Беларусь. Особенная часть: Учебное пособие для учреждений высшего образования / Сапогин А.Н. – Минск: Академия МВД, 2015. – 173 с.
18. Природоресурсное право: Учебное пособие для учреждений высшего образования по специальностям «Правоведение», «Экономическое право» / Н.А. Шингель, И.С. Шахрай. – Минск: Вышэйшая школа, 2017. – 399 с.
19. Проблемы уголовной ответственности за причинение вреда отдельным компонентам природной среды: Учебное пособие / Странцов А.А. – Барнаул: Барнаульский юридический институт МВД России, 2019. – 56 с.
20. Piciu Gabriela Cornelia and Trica Carmen Lenuta. Accessing the Impact and Effectiveness of

Environmental Taxes // Procedia Economics and Finance, Vol. 3. – 2012. – pp. 728-733.

21. Рыженков А.Я. Принципы охраны атмосферного воздуха и механизм их реализации // Вестник Томского государственного университета. Право, №26. – 2017. - С. 135-144.

22. Шеншин В.М. Осуществление правового режима использования и охраны атмосферного воздуха воинскими частями войск национальной гвардии: актуальность проблемы и нормативно-правовое регулирование // Право в вооруженных силах. – М.: Центр правовых коммуникаций, 2018. – С. 116-124.

23. Экологическое право России: словарь юридических терминов: Учебное пособие для вузов / Голиченков А.К. – М.: Издательский Дом «Городец», 2008. – 448 с.

24. Экологическое право: учебник / С.А. Балашенко, Т.И. Макарова, В.Е. Лизгаро. – Минск: Вышэйшая школа, 2016. – 383 с.

УДК:343.344

УСЕЙНОВ МИРАС ИСМАИЛОВИЧ,

докторант 3-го курса,
Международного Университета Кыргызстана,
г. Бишкек,
E-mail: miras_useinov@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О НЕЗАКОННОМ ОБРАЩЕНИИ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ, БОЕПРИПАСОВ, ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ И ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ

*«Закон есть высшее проявление
человеческой мудрости,
использующее опыт людей
на благо общества».*

Сэмюэл Джонсон

Түйін: Берілген мақала қазіргі кездегі атыс қаруын, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғылардың заңсыз айналымы туралы қылмыстық заңнаманы жетілдіру туралы өзекті мәселеге арналған, «Қару, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғылар әзірлеу бойынша сызбалар, кестелер мен мәтіндік құрастырмалы құжаттарды заңсыз дайындау, сонымен қатар, оларды интернет ресурстарда орналастыру» деген ғылыми айналымға жаңа түсінік енгізеді. Жұмыста автор негізгі назарды қаруды заңсыз әзірлеу үшін қылмыстық норманы ары қарай дифференциациялауға басымдық берді, қылмыстық заңнамаға уақыт талабына сәйкес жаңа бап енгізу ұсынылады.

Түйінді сөздер: сызбалар, кестелер, мәтіндік құрастырмалы құжаттар, қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар, жарылғыш құрылғылар, қауіпсіздік.

Аннотация: Настоящая статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме совершенствования уголовного законодательства о незаконном обращении огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств, вводится в научный оборот новое понятие «Незаконное изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах». Основное внимание в работе, автор акцентирует на дальнейшей дифференциации уголовной нормы за незаконное изготовление оружия, где предлагается, дополнить новую статью в уголовное законодательства в соответствии с требованием времени.

Ключевые слова: схемы, чертежи, текстовые конструкторские документы, оружия, боеприпасы, взрывчатые вещества, взрывные устройства, безопасность.

Summary: This article is devoted to the current problem of improving the criminal law on the illegal circulation of firearms, ammunition, explosives and explosive devices, the new concept "Illegal production of drawings, diagrams and text design documents for the manufacture of weapons, explosives and explosive devices is introduced, as well as posting them on Internet resources". The author focuses on the further differentiation of the criminal norm for the illegal manufacture of weapons, where it is proposed to supplement the new article in the criminal law in accordance with the decree of the time.

Keywords: diagrams, drawings, text design documents, weapons, ammunition, explosives, explosive devices, safety.

Человечество использовало оружие с древних времен. Первыми видами оружия были палка и камень. С самого начала основным назначением оружия была в первую очередь защита от хищников, а потом охота. Но потом оружие стало использоваться и в военных целях. Для каждого исторического периода были характерны свои типы оружия. При этом оружие эволюционировало вместе с эволюцией общества. Более того,

эволюция оружия практически всегда есть один из аспектов эволюции общества в целом.¹

Как мы знаем оружие во все времена есть и остается серьезным, общественно-опасным инструментом уничтожения. С использованием огнестрельного оружия совершается огромное количество преступлений. На сегодняшний день рост незаконного изготовления огнестрельного оружия взрывчатых веществ и взрывных уст-

¹ Материал из Википедии-свободной энциклопедии. // URL: <https://ru.wikipedia.org/>

ройств многогранна. Огнестрельное оружие и взрывчатые вещества изготавливаются, и реализуются как на законных основаниях, так и на незаконных, конечно, это делает идентификацию и отслеживание соответствующими органами государства, за неправоммерно изготовленного (т.е. кустарного производство) и продаваемого огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств очень сложным. В данном случае ситуация осложняется еще тем, что большинство огнестрельного оружия производится на законных основаниях, а затем направляется на незаконный рынок продажи.

Здесь необходимо отметить, что в основном с применением незаконного использования огнестрельного оружия совершаются насильственные преступления и конечно же, за счет чего усиливается влияние организованных преступных групп, и различных бандитских формирований. По этим и другим причинам их стоит изучить более подробно.

Как нам известно, уголовное право с момента своего возникновения призвано было охранять общество от преступных посягательств, охрану мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений, угрожавших основам существования человека, путем установления уголовно-правовых запретов за совершение преступлений.

Под уголовным правом понимается отрасль права, состоящая из совокупности законодательно установленных норм, определяющих преступность и наказуемость деяний, основания уголовной ответственности, цели наказания, а также устанавливает границы поведения, нарушение которых определяется как преступление.

Уголовное право как отрасль права отличается от других отраслей права особыми задачами, своим предметом охраны, а также специфическим предметом и методом правового регулирования. Задачами уголовного права являются защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций, общественного порядка и безопасности, окружающей среды, конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от преступных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений (ч. 1 ст. 2 УК РК).¹

Задачи уголовного права реализуются в процессе осуществления его основных функций, которые делятся на охранительные, предупредительные и регулятивные.

Охранительная функция уголовного права направлена на правовое воздействие, которое нацелено на охрану общественных отношений. Охранительная функция направлена на пересече-

чение и предотвращение преступлений и противоправного поведения. Воздействие охранительной функции уголовного права выражается в следующем:

- определение запретов на совершение общественно опасных деяний;
- установление санкций за совершение преступлений;
- в непосредственном применении санкций к лицам, совершившим деяния, содержащего все признаки состава преступления.

Предупредительная функция заключается в том, что уголовное законодательство направлено на предупреждение преступлений, имеет цель общее и частное предупреждение преступных деяний (соответственно всеми гражданами и уже осужденными посредством их исправления). Эта функция закреплена в ряде статей Особенной части Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Как нам известно, именно уголовно-правовые нормы, как фактом своего существования, так и их применением, выполняют задачу воспитания граждан в духе точного исполнения законов и уважения к правилам, существующим в обществе. [Сагинбеков К.С. и др., 2012, с. 15].

Проведенные исследования нами показывают что, преступление сопряженные с незаконным изготовлением огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств, становятся одним из факторов ухудшения криминогенной обстановки не только в мире, но и в отдельно взятых странах.

Существует огромное количество нормативно правовых актов, которые регулируют отношения связанные с незаконным оборотом и изготовлением огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств. Например, одним из основных является конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности и протоколы к ней, которая направлена на регулирование наиболее значительных мировых усилий по борьбе с незаконным оборотом огнестрельного оружия.

В данной связи, на наш взгляд, необходимо вспомнить Резолюцию 55/255 Генеральной Ассамблеи ООН от 31 мая 2001 года Протокол против незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности, где раскрывает проблемы незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия с точки зрения международного уголовного правосудия, и это был первый юридически обязательный документ по огнестрельному оружию, принятый на глобальном уровне.

¹ Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК. //URL: <http://adilet.zan.kz/>

Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности и протоколы к ней, был разработан с целью содействия развитию, облегчению и укреплению сотрудничества между государствами участниками для предупреждения и пресечения незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему и борьбы с этими деяниями, а так же принятия мер по решению проблемы транснационального характера этого явления и его связи с организованной преступностью.¹

Согласно данной конвенции государства-участники, должны оказывать безотлагательную необходимость предупреждения и пресечения незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему и борьбы с этими деяниями, поскольку такие действия наносят ущерб безопасности каждого государства, региона и мира в целом, создавая угрозу для благополучия народов, их социально-экономического развития и права на мирную жизнь,

Кофи Атта Аннан Генеральный секретарь ООН (1997-2006), в предисловии Конвенции Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности и протоколы к ней отмечает, что «Одним из самых ярких контрастов современности, является контраст между цивилизованным и нецивилизованным миром. Под "цивилизованным миром" я имею в виду цивилизацию - накопленные за многовековую историю знания, лежащие в основе прогресса. Под "цивилизованным миром" я имею в виду также терпимость - плюрализм и уважительное восприятие разных народов мира, их достоинство, дающее нам силу. Наконец, я имею в виду гражданское общество - общественные группы, деловые круги, объединения, преподавательский состав, журналистов, политические партии и всех тех, кто призван играть существенную роль в управлении любым обществом. Однако этим конструктивным силам противостоят все более многочисленные и все более мощные силы, которые я назвал бы "нецивилизованным обществом". Это - террористы, преступники, наркодельцы, торговцы людьми и те, кто пытается свести на нет добрые дела гражданского общества. Они пользуются открытостью границ, свободой рыночных отношений и техническими достижениями, которые приносят так много благ народам мира. Они процветают в странах со слабой организационной инфраструктурой и без зазрения совести пользуются такими средст-

вами, как запугивание и насилие. Их жестокость, является полной противоположностью тому, что мы считаем цивилизованным отношением. Они обладают могуществом, представляют прочно укрепившиеся интересы и являются ударной силой предприятия глобального масштаба, располагающего миллиардами долларов, но их можно победить».²

Здесь, на наш взгляд, необходимо согласиться с мнением Кофи Атта Аннана Генерального секретаря ООН (1997-2006), и отметить что, именно в отношении технических достижений современных технологий человечества, которыми пользуются в преступных целях различные организованные преступные группы, а также отдельные лица, которые не наделены соответствующими разрешительными документами и лицензиями на разработку и изготовление огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Например, **чертежи для создания оружия на 3D-принтерах появились в продаже в США**, компания Defense Distributed начала продавать чертежи для создания огнестрельного оружия с помощью 3D-принтеров. Это произошло спустя сутки, после решения суда о продлении запрета на публикацию подобных схем в интернете.

Такое решение суд Западного округа штата Вашингтон принял после того, как власти 19 штатов США и столичного округа Колумбия заявили, что открытое размещение в интернете чертежей оружия наносит урон национальной безопасности страны. Об этом сообщает ТАСС, ссылаясь на телекомпанию ABC. Отмечается, что запрет будет действовать до тех пор, пока данный вопрос не будет окончательно урегулирован в суде.

По словам главы Defense Distributed Коди Уилсона, в постановлении суда говорится лишь о запрете на открытую публикацию чертежей в сети и ничто не запрещает ему продавать схемы через интернет всем желающим, доставляя их покупателям по электронной почте или с помощью флэш-носителей. Уилсон также призывает интернет-пользователей распространять чертежи оружия между собой.

Предыдущая администрация США во главе с экс-президентом Бараком Обамой запретила фирме публиковать подобные схемы. Уилсон считает это нарушением своих конституционных прав и подал в суд в 2015 году. Спустя три года администрация президента Дональда Трампа урегулировала судебные претензии Defense Distributed и разрешила компании публиковать чертежи в интернете. Однако суд приостановил действие этого распоряжения.³

¹ Протокол против незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. //URL: <https://www.unodc.org/>

² Конвенции Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности и протоколы к ней. //URL: <https://www.unodc.org/>

³ Чертежи для создания оружия на 3D-принтерах появились в продаже в США. //URL: <https://rg.ru/>

Следовательно, если технологии не стоят на месте то и вместе с ними должна совершенствоваться и правовая система, с целью сдерживания различных преступных групп от совершения преступлений связанные с применением огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Вместе с тем во всех нормативно-правовых актах как международных, так и национальных предусмотрена ответственность только за изготовление или ремонт огнестрельного оружия, комплектующих деталей к нему, а равно незаконное изготовление боеприпасов, взрывчатых веществ или взрывных устройств и ничего не отмечается относительно изготовления **чертежей, схем и текстовых конструкторских документов оружия, и самое главное размещение этой информации в интернет ресурсах.**

Например, сюда же можно отнести и уголовное законодательство Республики Казахстан, где предусматривает уголовную ответственность лишь за изготовление и ремонт оружия, например **статья 288. Незаконное изготовление оружия.**

1. Незаконное изготовление или ремонт огнестрельного оружия, комплектующих деталей к нему, а равно незаконное изготовление боеприпасов, взрывчатых веществ или взрывных устройств.¹

Как мы видим из вышеизложенной статьи уголовного кодекса ничего не отмечается относительно **изготовления чертежей оружия.** Следовательно, если законодательством не предусмотрено уголовно правовая ответственность то разработка и (или) совершенствование уже существующих чертежей не является противоправным.

На наш взгляд, различные организованные преступные группы, а также отдельные лица, которые не наделены соответствующими разрешительными документами и лицензиями на разработку, и изготовление огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств с помощью чертежей, схем и текстовых конструкторских документов оружия, юридически в рамках закона не представляют опасности. Так как, законодательно не предусмотрена уголовно правовая ответственность.

Надо отметить, что при размещении на интернет ресурсах чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, модератор, учитывая его проницательную бдительность, не станет удалять новую информацию, которая юридически в рамках закона не представляет опасности для закрытия сайта, если эти чертежи, схемы и текстовые

¹ Уголовный Кодекс Республики Казахстан 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.05.2020 г.). //URL: <https://kodeksy-kz.com/>

² Чертежи, схемы и текстовые конструкторские документы. //URL: <http://scask.ru/>

конструкторские документы по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств размещены на интернет ресурсах, что позволит воспользоваться в преступных целях различными организованными преступными группами, а также отдельными лицами, которые не наделены соответствующими разрешительными документами и лицензиями со стороны соответствующих государственных органов, на разработку и изготовление огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Рассуждая о понятии чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, на наш взгляд необходимо раскрыть его содержание, для более точного понимания читателям.

Чертежи, схемы и текстовые конструкторские документы-это конструкторская документация, которая определяет устройство и состав изделия, содержит необходимые данные для его изготовления, контроля, приемки, эксплуатации и ремонта.

Конструкторские документы в зависимости от представленной в них информации подразделяют на графические (чертежи и схемы) и текстовые (спецификации, пояснительные записки, расчеты, ведомости, инструкции, технические условия и т.д.). В графическом конструкторском документе основная информация о техническом предмете представлена в виде графического изображения, выполненного черным цветом при помощи линий, штрихов и точек. Информация о предмете в виде графического изображения наиболее удобна при рассмотрении устройства и принципа действия изделия, взаимного расположения и устройства его составных частей, геометрической формы деталей. Часто графическая информация сопровождается текстовой или знаковой (знаки и цифры) информацией. Текстовые документы содержат речевую описательную информацию, а также расчеты и их результаты. Текстовый документ оформляется в виде сплошного текста или текста, разбитого на графы (спецификации, ведомости, таблицы и т.д.).²

Таким образом, предложенное понятие позволяет четко понимать понятие **чертежей, схем и текстовых конструкторских документов,** следовательно, и последствия которые могут наступать, если государство в свое время не сможет реагировать на развитие современной технологии.

Продолжая рассматривать проблему, на наш взгляд необходимо отметить, что нынешняя проблема незаконного оборота и использования огнестрельного оружия, очевидно, то есть в несовершенстве как национального законо-

дательства, так и международных норм. Государствам необходимо принимать совместные кардинальные решения, конечно, проделываются определенные шаги в этом направлении, но этого недостаточно для предотвращения изготовления оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств. Кроме того, границы государства ограничивают сферу действия правоохранительных органов, в то время как глобальное сотрудничество требует как времени, так и определенных ресурсов и, конечно же, самое главное совершенную законодательную базу.

В контексте нашего вышеизложенного исследования на наш взгляд необходимо установить уголовную ответственность за общественное опасное деяние, связанное с **незаконным изготовлением чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах**. Исходя из этого, предлагаем проект дополнения в Уголовный кодекс Республики Казахстан, а именно, главу 10 «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» в следующей редакции:

«Статья 287-1. Незаконные изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах».

И определить санкцию за данное преступление, то есть незаконное изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах -

наказываются штрафом в размере до пяти тысяч месячных расчетных показателей, либо исправительными работами в том же размере, либо ограничением свободы на срок до пяти лет, либо лишением свободы на тот же срок.

Тем самым на наш взгляд, особенность предложенного проекта как мы видим, является именно незаконное изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах, то есть предложенная реакция будет способствовать к сдерживанию незаконного создания чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств.

Общественная опасность в предложенной редакции будет выражаться в угрозе жизни, здоровью и охраняемым законом правам и интересам граждан.

Объектом уголовного правонарушения является законное правило общественной безопасности в сфере обращения чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также и их законное правило размещения на интернет ресурсах. В данной связи, на наш взгляд, у читателя может возникнуть вопрос а как же оборот оружия?

Необходимо ответить, что оборот оружия - это производство, сборка, переделка, реализация (торговля), передача, дарение, награждение, наследование, приобретение, коллекционирование, экспонирование, учет, хранение, ношение, перевозка, использование, изъятие, уничтожение, ввоз оружия на территорию Республики Казахстан и вывоз его из Республики Казахстан. Незаконным является обращение с оружием, боеприпасами, взрывчатыми веществами и взрывными устройствами, противоречащее законам и подзаконным актам. [Борчашвили И.Ш., 2015 год, с. 245]. Оборот оружия на территории Республики Казахстан регулируется Закон Республики Казахстан от 30 декабря 1998 года № 339-І «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.11.2019 г.), Закон Республики Казахстан от 4 июня 2008 года N 39-IV «О ратификации Протокола против незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему, дополняющего Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности».

Как мы видим из перечисленных нормативно-правовых актов в отношении чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещение их на интернет ресурсах не отмечается ни в национальных нормативно-правовых актах ни в международных.

Предметом рассматриваемого уголовного правонарушения, является незаконное изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, которые, размещены на бумажных и электронных носителях. Чтобы отвечать требованиям предмета преступного посягательства, оно должно обладать следующими признаками:

1) повышенная общая опасность и 2) специальное назначение связано с фактическими и возможными функциями предмета рассматриваемого уголовного правонарушения, с его целевым назначением, значимостью для удовлетворения определенных потребностей. Они предназначены или могут быть использованы в качестве средств изготовления оружия, взрыв-

чатых веществ и взрывных устройств.

С объективной стороны уголовное правонарушение характеризуется совершением хотя бы одного из следующих незаконных действий:

1) незаконное изготовление чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств;

2) размещение чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств на интернет ресурсах.

По конструкции состав преступления является формальным. Оконченным, уголовное правонарушение является с момента незаконного изготовления чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия и взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещения чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств на интернет ресурсах.

Субъективная сторона заключается в прямом умысле. Виновный осознает, что совершает неправомерные действия с предметами незаконного изготовления, то есть чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещения чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств на интернет ресурсах, предвидит возможность или неизбежность наступления общественно опасных последствий и желает их наступления.

Субъектом уголовного правонарушения является физическое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста.

Завершая рассмотрение вопросов, связанных с **незаконным изготовлением чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрыв-**

чатых веществ и взрывных устройств, а также размещения их на интернет ресурсах, следует еще раз отметить, что для успешного предупреждения необходимо государству совершенствовать законодательную базу с реалиями современных требований, а именно с развитием таких технологий как 3D-принтеры и иные технологические достижения, принятие соответствующей нормы, это веление времени. Что в свою очередь, сможет предупредить террористов, преступников, различных организованных преступных групп, а также отдельных лиц в совершении преступлении связанным с незаконным изготовлением или ремонтом огнестрельного оружия, комплектующих деталей к нему, а равно незаконное изготовление боеприпасов, взрывчатых веществ или взрывных устройств на основе чертежей, схем и текстовых конструкторских документов.

И.И. Бикеев справедливо отмечает, что при массовом искажении общественного правосознания в сторону презрения к закону и нормам морали, правам и законным интересам других людей возможность владения предметами вооружения и их использования стала притягательной, заманчивой. [Бикеев И.И., 2000, с. 3].

В этой связи эффективность противодействия **незаконным изготовлением чертежей, схем и текстовых конструкторских документов по изготовлению оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также размещения их на интернет ресурсах** требует принятия новой нормы уголовного законодательства, регламентирующего порядок их обращения.

На наш взгляд, предлагаемая норма уголовного законодательства станет действенной правовой базой предупреждения правонарушений в сфере законного обращения по изготовлению огнестрельного оружия, взрывчатых веществ и взрывных устройств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сагинбеков К.С. и др. Уголовное право Республики Казахстан. Учебное пособие. Общая часть. Тараз, 2012 г. С. - 15.
2. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. С.- 245.
3. Бикеев И.И. Диссертация на соискание ученой степени к.ю.н., «Ответственность за незаконный оборот огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств». Йошкар-Ола 2000 С. – 3.

SHAYAKHMETOVA ZHANNA,candidate of Law science, Associate Professor,
Atyrau State University of Kh. Dosmukhamedov**ZHOLDAYEVA ELNARA,**2nd year law master degree's student,
Atyrau State University of Kh. Dosmukhamedov**THEORETICAL ASPECTS AT INSTITUTE OF EXTREME NECESSITY
IN CRIMINAL LAW OF KAZAKHSTAN**

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының «аса қажеттілік» қылмыстық құқық институтымен байланысты зерттеулер жүргізіледі. «Аса қажеттілік» институтын іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жай ретінде зерделеу жоғарыда көрсетілген мүдделерді қорғаудың осы тәсілін дұрыс түсінуге, сондай-ақ заңды жағдайлар шеңберінде осы тәсілді тікелей қолдану мүмкіндігіне ықпал етеді. Әр түрлі көзқарастарды талдау негізінде авторлар аса қажеттілік келтірілген зиян алдын-алынған зияннан гөрі аз болған кезде ғана қажеттілік әрекеттің қылмысын жояды деп санайды. Тек осы жағдайда аса қажеттілік принципі жүзеге асырылады: төменгі игілікке зиян келтіру арқылы жоғары игілікті құтқару, ал қандай игіліктер неғұрлым құнды немесе неғұрлым құнды емес болып табылатыны зиян келтіру мән-жайларына байланысты әрбір жағдайда жеке шешіледі.

Түйінді сөздер: әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлар; төтенше қажеттілік; қорғауәдісі; заңды қызығушылық; қиялдағы төтенше қажеттілік.

Аннотация. В статье проводятся исследования, связанные с институтом уголовного права Республики Казахстан «крайней необходимости». Изучение института «крайней необходимости» как обстоятельства, исключающего преступность деяния, способствует правильному пониманию данного способа защиты вышеуказанных интересов, а вследствие и возможности непосредственного применения данного способа в рамках правомерных условий. На основе анализа различных точек зрения, авторы считают, что *крайняя необходимость лишь тогда устраняет преступность деяния, когда причиненный вред менее значим, чем предотвращенный*. Только в этом случае реализуется принцип крайней необходимости: спасение высшего блага за счет причинения вреда низшему, а какие блага являются более ценными, или менее ценными, решается в каждом случае индивидуально, в зависимости от обстоятельств причинения вреда.

Ключевые слова: обстоятельства исключающие преступность деяния; крайняя необходимость; способ защиты; законный интерес; мнимая крайняя необходимость.

Annotation. This work conducts studies related to the institution of criminal law of Republic of Kazakhstan «of extreme necessity.» The study of the institution of «extreme necessity» as a circumstance excluding the crime of an act contributes to a correct understanding of this method of protecting the above interests, and as a result of the possibility of direct application of this method within the framework of lawful conditions. Based on the analysis of various views, the authors believe that the extreme necessity only then eliminates the crime of an act when the harm caused is less significant than the one prevented. Only in this case is the principle of extreme necessity realized: the salvation of the highest good by causing harm to the lowest, which benefits are more valuable, or less valuable, is solved in each case individually, depending on the circumstances of the harm.

Keywords: circumstances precluding the criminality of the act; extreme necessity; method of protection; legitimate interest; imaginary urgency.

«The extreme need will not only take a solid place in the criminal law in 21st century, but will also be further developed. This is primarily due to scientific and technological progress, on the one hand, facilitating the daily life of a person, and on the other, introducing new difficulties due to the difficulty in managing new devices in the technical sense» (A.B. Naumov).

Lively discussions in the domestic science of criminal law for many decades have been related to the question of what is the basis for separating the rules on circumstances that exclude crime of acts into an independent institution of the General Part. To answer this question, scientists tried to formulate their main difference from criminal acts similar in

appearance, as well as to identify what sign of crime they eliminate (public danger, wrongfulness, guilt) [Oreshkina T.Yu., 2017, 1].

Rozin N.N. defined extreme necessity as such by the position of a figure, where to save a well-known good or fulfill a known interest, the only way out is to create another good or interest [Rozin N.N., 2016, 2].

According to Domakhina S.A., the extreme necessity is «a state in which a person, by causing harm to the interests protected by law, prevents greater harm that threatens state, public or individual interests from irreversible or otherwise immediate and real danger» [Domakhina S.A., 1955, 3].

Pobegailo E.F. believes that the extreme necessity is such a state when a person, in order to avert a danger that threatens the personal interests of a given person or other persons, the interests of society and the state, causes harm to the interests of third parties (outsiders), provided that the danger in this custody could not be eliminated by other means, and the harm caused is less significant than prevented [Pobegailo E.F., 2009, 4].

According to Chhikvadze M.I., the extreme necessity is the condition of a person in which he can prevent a threatening danger only by committing any actions that are criminal on the external basis [Chhikvadze M.I., 1948, 5].

Borchashvili I. Sh. believes that «in theoretical terms, extreme necessity should be understood as a situation in which the elimination of the danger threatening the interests of the person, society and the state protected by law is possible only by causing less harm to other public relations protected by law, if it was not allowed to exceed its limits. Legally, an act committed in a state of extreme necessity is irreparable» [Borchashvili I. Sh., 6].

According to Part 1 of art. 34 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, it is not a criminal offense to harm interests protected by the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan in a state of extreme necessity, that is, to eliminate the danger directly threatening the life, health, rights and legal interests of this person or other persons, the interests of society or the State, if this danger could not be eliminated by other means and the limits of extreme necessity are not exceeded [7].

The general scheme of the above definition thus looks like this: a citizen, faced with a danger that directly threatens him or others, has the right to harm if the danger is eliminated. At the same time, the condition of such a circumstance excluding the crime of an act is the following requirement: the harm caused should be forced, even fatal, but in any case less than the one prevented. It is also not allowed to exceed the limits of necessary harm [Antonov V.F., 2000, 8].

According to Law of the Republic of Kazakhstan art. 15 «On operational-search activity» in carrying out operational-search activity is prohibited: to perform actions that create a real threat to the life, health and property of citizens, except in cases of extreme need and necessary defense [9].

The Institute of Extreme Necessity is an inter sectoral institution: it is included in both criminal, civil and administrative law. Quite often, this institution is contained in a large number of normative legal acts that are designed to regulate the activities of

law enforcement and other bodies. In this regard, it is advisable to emphasize the relevant role of the institution of extreme necessity, which is absolutely necessary, and the conformity of regulatory legislation, criminal, civil, inter sectoral legislation. [Medvedev S.S., 2019.10].

The state of extreme necessity can be recognized under several conditions.

1. **There is a danger to law enforcement interests**, which can come from natural forces of nature, machine malfunction, animal disease, human physiological processes, socially dangerous encroachment of a person. In a situation where a person himself poses a threat to law enforcement interests and eliminates it himself, he will be responsible only in case of provocation of extreme necessity in order to harm other law enforcement interests.

2. There is a **danger that threatens to cause harm at the very next moment**. If danger is possible only in the future, only preventive measures not related to damage are permissible (for example, to buy a fire extinguisher to extinguish a possible fire in the future). It cannot be the basis for the execution of an act of extreme necessity and a danger that has passed when the law enforcement benefit is irretrievably lost.

3. **It is impossible to eliminate danger by other means than by harming relations** protected by criminal law. If other methods are possible, in addition to committing acts provided for in the Criminal Code, criminal liability is not excluded.

4. If lawful harm is caused within the framework of extreme necessity, the **limits of extreme necessity shall not be exceeded**. This means that the harm caused should be less than that prevented. It is not recognized as an act of extreme necessity to cause harm equal in severity to the harm prevented. Therefore, for example, saving one's life at the expense of another's life cannot be considered lawful. Only in exceptional cases, where many lives are preserved by causing death to one person, can this be recognized as an act of extreme necessity. But if the person who made such an error did not foresee and could not foresee the true relationship between the harm caused and the harm prevented, for example, due to intense emotional excitement, he cannot be prosecuted due to lack of guilt [11].

To qualify actions as an extreme necessity, it is necessary that the relevant actions be carried out precisely at the moment when there was danger, not earlier and not later. According to part 2. art. 34 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan «exceeding the limits of extreme necessity recognizes the infliction of harm that clearly does not correspond to the nature and degree of danger and the environment in which the danger was eliminated when the law enforcement interests suffered harm equal to or more significant than prevented. Such excess entails liability only in cases of intentional harm». [7]

The Criminal Code does not contain specific articles on liability for acts committed when exceeding the limits of extreme necessity. In this case, the person is prosecuted under those articles of the criminal code that provide for responsibility for the relevant actions. However, exceeding the limits of extreme necessity is considered as a circumstance mitigating liability. It should also be noted that even if the infliction of harm is considered an extreme necessity and does not entail criminal liability, compensation in civil proceedings can be recovered from the perpetrator of the harm. Considering the circumstances in which such damage was caused, the court may, on the basis of Art. 920 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, assign the obligation of its compensation to a third person, in the interests of whom the injured person acted, or to this third person and the injured person in a shared manner, as well as exempt from compensation for damage in whole or in part both this third person and the injured [12].

The elimination by a person of a danger that exists only in the imagination of a person who does not exist in objective reality in the doctrine of criminal law is called «imaginary» of extreme necessity. It has a completely different social nature than the extreme necessity and can act either as a form of innocent harm (casus) or as a careless crime. In criminal law, the question of the legal assessment of the «imaginary» extreme necessity has not been resolved, its concept, and the rules of qualification have been developed by the theories of criminal law and are applied in practice. It is justified that general rules on actual error should be used in such cases. Thus, if a person is not aware and, on the basis of the circumstances of what is happening, should not or could not have realized that there is no danger, there is innocent harm. If, under perceived extreme necessity, the person causing the harm did not realize that there was in fact no danger, but because of the circumstances of the case he should have and could have been aware of it, responsibility for the harm caused comes for a careless crime [Volosnikov A.Ye., 2017, 13].

The extreme need has much to do with the necessary defense and harm in the apprehension of the perpetrator. They are brought together not only by a legislative assessment of the circumstances that exclude the crime of the act, but also by their social utility, the grounds for lawful activity (the presence of danger to law enforcement interests). The same as the way to protect the law enforcement interests - causing any harm. In essence, the characteristics of the proportionality of certain actions and signs of excess coincide. Equally, exceeding the limits of extreme necessity, necessary defense and measures to detain the perpetrator of the attack entails criminal liability only in cases of intentional harm. However, the extreme need is significantly different from the necessary defense and detention of the

perpetrator, which is as follows:

1) The source of danger, if absolutely necessary, can be a wide variety of human actions, natural forces, the need to simultaneously fulfill various duties, etc.; with the necessary defense - the behavior of people, expressed in a socially dangerous attack, and when a person is detained - only the commission of a criminal act by him;

2) If absolutely necessary, harm is caused, as a rule, to innocent (third parties); If necessary, harm is caused to the offender, and when the person who committed the attack is detained;

3) the harm caused, if absolutely necessary, should always be less than that prevented; If the person who committed the attack is properly defended and detained, the harm may be exceeded over the one who is threatening or already occurring;

4) If extremely necessary, causing harm to third parties is the only, extreme way to eliminate the danger and achieve the goal facing the actor; with the necessary defense, it is possible to protect itself by causing harm when it was possible to avoid danger in other ways;

5) the purpose of extreme necessity is to eliminate the threatening danger; The purpose of the necessary defense - protection against a socially dangerous attack, in order to detain the person who committed the attack - to bring him to the state authorities and to suppress the possibility of committing new attacks;

6) when absolutely necessary, as with the necessary defense, a person usually in addition to his will is in a position to force harm, while when the person who committed the attack is detained, the initiative comes from a person who has this right;

7) damage caused in a state of extreme necessity is subject to full or partial compensation to third parties; with the necessary defense and detention of the person who committed the attack, the harm to the victims is not compensated [Klassen A.N., Yakunkov M.A., 2006.14].

According to Alaukhanov E.A.'s opinion, «In order to organize and form an effective state and public counteraction to the manifestations of negative, criminological consequences, the expanding scale of globalization processes in the country, to specify and streamline measures for the preventive impact of crimes and crimes related to globalization in Kazakhstan, it is necessary:

- Develop the State Program for Countering Crime of the 21st Century in the Republic of Kazakhstan» [Alaukhanov E.A., 2013, 15]. A special place in the activities of law enforcement agencies should be occupied by the institution of extreme necessity. The effectiveness of staff members in today's environment depends on their knowledge of the emergency mechanism in dealing with hazards of all kinds.

We have reached the following conclusion that

it is a human right, not an obligation, to protect the interests protected by law in a state of extreme necessity. Although hazard prevention is a legal duty in service for certain categories of persons, by virtue

of the obligations assumed under the contract. For example, when a criminal is detained, a law enforcement officer knows that he can harm his health or lose his life.

REFERENCES:

1. Oreshkina T.Yu. Circumstances excluding the crime of acts: general discussion questions//<http://industry-law/article/22228>. - Date of placement of article: 09.02.2017.
2. Rosin N.N. On extreme necessity: a criminal legal study. - Ed. 2nd, 2nd ed. - Moscow: URSS, LENAND, 2016. - 250 p.
3. Domakhina S.A. Extreme necessity in Soviet criminal law. - Moscow: Gosyurizdat, 1955. - 80 p.
4. Pobegailo E.F. About limits of extreme necessity//Russia: from reforms to stability: Scientific works of IIRE named of Griboedov - M.: Publishing house Institute of international rights and economics of Griboedov, 2009, Pub. 2009. – pp. 166-175.
5. Chkhikvadze V.M. Soviet military criminal law. Tutorial. - Publishing House: Jurid. Publishing House of the Ministry of Justice of the USSR. - M., 1948. - 452 p.
6. Borchashvili I.S. Commentaries about the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: in 2 books Commentary to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. General and Special Part - 2nd ed., Amended and Additional - Almaty: Norma-K Zheti zhargy, 2007. - 992 p.
7. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3.07.2014 No. 226-V (with amendments and additional to on 6.10.2020) [Electronic resource] Access mode: https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252 free. (Case date: 18.10.2020).
8. Antonov V.F. Circumstances of the application of the Institute of Extreme Necessity in the Activities of Law Enforcement Agencies work.... edging. law sciences: 12.00.08: Moscow, 2000. - 285 c.
9. Law of the Republic of Kazakhstan of September 15, 1994 No. 154-XIII «On Operational-Search Activities» (with amendments and additional to on 26.06.2020)[Electronic resource] access Mode:https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=1003158 free. (Case date: 18.10.2020).
10. Medvedev S.S. Criminal Law Significance of Extreme Necessity//Scientific Journal «Epomen», No. 28, 2019. - pp.108-114.
11. The extreme need for criminal law: what it means in simple words//<https://murkapravo.ru/krajnaya-neobhodimost-v-ugolovnom-prave/16.05.2019> Rubrika: Criminal law.
12. The Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) dated 1.07.1999 year No. 409-I (with amendments and additional to on 06.10.2020) // [Electronic Resource] Access mode ://https://online.zakon.kz/document/? doc_id = 1013880 free. (Contact date: 18.10.2020).
13. Volosnikov A.E. The concept and meaning of the institute of extreme necessity//Young scientist. - 2017. - No. 8 (142). - pp. 226-228. - URL: <https://moluch.ru/archive/142/39952/> (circulation date: 18.10.2020).
14. Klassen A.N., Yakunkov M.A. Problematic aspects of delimiting the necessary defense from other circumstances that exclude the crime of acts//Bulletin. Series «Law». Issue 8. Volume 1. No. 13. 2006. – pp. 102-104.
15. Alaukhanov Ye.A. Criminology. Legal Center-Press LLC. - St. Petersburg, 2013. - 606 p.

УДК 341.1/8

ІШКІБАЕВА ГҮЛМИРА МАРАТҚЫЗЫ,

бас менеджер,

Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі,
«Республикалық ғарыштық байланыс орталығы» акционерлік қоғамы,

докторант,

Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы,
E-mail: gulmira_marat@mail.ru**ҒАРЫШТЫ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯЛАУДЫҢ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Аннотация. Мақала ғарышты және ғарыштық технологияларды коммерцияландыру процесінің халықаралық-құқықтық жағдайына арналған. Мақалада автормен ғарыш кеңістігін және ғарыш технологияларын коммерциялық пайдаланудың әлемдік тенденциялары қарастырылды. Жүргізілген талдау негізінде автор ғарыш кеңістігін және ғарыш технологияларын коммерциялық пайдаланудың қазіргі жай-күйін бағалау мәселелерінде жалпы тәсілді анықтады. Америка Құрама Штаттарының мысалын қолдана отырып, автор өзінің зерттеуінде ғарыштың дамуын бизнеске бағыттау қажеттілігін дәлелдейді. Мақалада өсу серпіні және ғарыш қызметінің әлемдік экономика көлемі туралы деректер талданды.

Түйінді сөздер: Халықаралық ғарыш құқығы, ғарыш қызметі, ғарыштық байланыс, ғарыштық бағдарламалар.

ІШКИБАЕВА ГУЛЬМИРА МАРАТОВНА,

Главный менеджер,

Акционерное общество «Республиканский центр космической связи»,
Министерства цифрового развития, инновации и
аэрокосмической промышленности,

докторант,

Жетысуский университет им. И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган,
E-mail: gulmira_marat@mail.ru**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ
КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ КОСМОСА**

Аннотация. Статья посвящена международно-правовому состоянию процесса коммерциализации космоса и космических технологий. В статье автором рассматриваются мировые тенденции коммерческого использования космического пространства и космических технологий. На основании произведенного анализа, автором выявлен общий подход в вопросах оценки современного состояния коммерческого использования космического пространства и космических технологий. Используя пример Соединенных Штатов Америки, автор в своем исследовании доказывает необходимость направления развития космоса в сторону бизнеса. В статье проанализирована динамика роста и данные об объеме мировой экономики космической деятельности. Отдельно в работе рассмотрены вопросы появления и развития коммерческой космической деятельности в Республике Казахстан, на этот предмет проанализирован Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года «О космической деятельности». Автор отмечает сложность освоения космонавтики для Республики Казахстан, в связи с чем, автором отмечается необходимость разработки новой Концепции развития космической деятельности в Республике Казахстан, которая будет учитывать мировые тенденции развития космоса и космонавтики, в том числе ее главный доминирующий фактор – коммерциализацию.

Ключевые слова: международное космическое право, космическая деятельность, космическая связь, космические программы.

ISHKIBAYEVA GULMIRA MARATOVNA,

Head manager,

Joint-stock company «Republican center of space communications»

of the Ministry of Digital development, Innovation
and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan,
PhD student,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan city, Republic of Kazakhstan,
E-mail: gulmira_marat@mail.ru

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF COMMERCIALIZATION OF SPACE

Abstract. The article concerns the international legal state of the process of commercialization of space and space technologies. The article discusses the current global trends in the commercial use of outer space, as well as space technologies. Based on the analysis, the author identifies a common approach to assessing the current state of commercial use of outer space and space technologies. Using the example of the United States of America, the author in his research proves the need to direct the development of space in the direction of business. The article analyzes the dynamics of growth and data on the volume of the world economy of space activities.

Keywords: international space law, space activities, space communications, space programs.

ТАҚЫРЫПТЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Қазіргі жағдайда ғарыш кеңістігіндегі қызметті құқықтық реттеуді кезең-кезеңімен дамыту және жетілдіру, ғарышты коммерциялық пайдалану саласындағы субъектілердің қызметін реттеуге арналған жаңа нормаларды құру қажеттілігі туындайды. Ғарышты коммерцияландырудың негізгі түрлері: ғылыми зерттеулер жүргізу үшін ғарыш аппараттарын ұшыру, жер бетін қашықтықтан бақылау және алынған деректерді одан әрі зерттеу және пайдалану, спутниктік байланысты коммерциялық пайдалану үшін ғарыш аппараттарын ұшыру, жаһандық навигацияны коммерциялық пайдалану және басқа да түрлер болып саналады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері халықаралық ғарыш ынтымақтастығына белсенді қатысып келеді. Осыған байланысты мемлекеттер арасындағы осы өзара іс-қимыл мәселелерін ұлттық заңнамада егжей-тегжейлі реттеу қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар, әртүрлі ғарыштық халықаралық ұйымдармен және агенттіктермен ынтымақтастықты біртіндеп кеңейту қажет. Ғарыш кеңістігін коммерциялық пайдалану саласындағы заңнамалық және нормативтік базаның іс жүзінде толықтай дерлік болмауы тағы бір кемшілік болып табылады.

ПІКІРТАЛАС

Дүниежүзілік ғарышкерліктің даму тарихы мемлекеттердің ұлттық ғарыштық бағдарламаларды жүзеге асырудың алғашқы кезеңдерінде өздерінің алдына, ең алдымен, ғылыми-зерттеу және әскери-стратегиялық мақсаттар қойғандығын көрсетіп отыр.

Қазіргі заманғы ғарыш қызметінің басты ерекшелігі оны белсенді коммерцияландыру болып табылады. Жетекші әлемдік державалардың тәжірибеге ілесе жүретін ғарыш құқығы ғылымының бағыттарының бірі ғарыш қызметін ком-

мерцияландыру екендігі сөзсіз.

Ғарыш қызметіне үкіметтік емес қатысушылар санын ұлғайту, ғарыш өнеркәсібінде жаңа озық технологияларды құру және енгізу әлемдік ғарыш нарықтарындағы бәсекелестіктің өсуін ынталандырады. Қазіргі кезде ғарышты зерттеу мен пайдаланудың басты мақсаты пайда табу екені анық болып отыр.

ТМД-ның Ғарыш кеңістігін бейбіт мақсаттарда зерттеу және пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы Конвенциясының 1-бабына сәйкес ғарыш қызметі деп айды және басқа да аспан денелерін қоса алғанда, ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану жөніндегі жұмыстарды тікелей жүргізуге байланысты кез келген қызмет түсініледі.¹

Бүгінгі таңда халықаралық ғарыш құқығында коммерциялық ғарыш қызметінің анықтамасы жоқ екенін атап өтеміз. Бірақ қазіргі тенденцияларға сүйене отырып, оны ғарыш тауарлары мен қызметтерін сату, сатып алу және айырбастау қызметі ретінде анықтауға болады.

Ғарыш тауарлары мен қызметтерін сату «ғарыш нарығында» жүзеге асырылатыны анық.. Ғарыш нарығын қолданыстағы заңдарды, халықаралық келісімдерді, ережелерді, сондай-ақ жалпы қабылданған мораль мен іскерлік этика нормаларын сақтай отырып, оның барлық қатысушыларының мүдделері үшін ғарыш тауарлары мен қызметтерін құру мен іске асыруды қамтамасыз ететін ұйымдастырушылық, әкімшілік, құқықтық, қаржылық, ғылыми-зерттеу және өндірістік субъектілер мен рәсімдердің жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» кітабында ғарыш саласының ағымдағы жағдайын өте дәл сипаттайды: «соңғы уақытта әлемдік ғарыш индустриясында ғарыш кеңістігін игеру мен пайдалану саласындағы халықа-

¹ Интернет ресурсы: adilet.zan.kz. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйелері // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000138> (жүгінген күні: 08.05.2020)

ралық ынтымақтастық ауқымының артуына, ғарыш қызметінің қарқынды жаһандандырылуына және коммерцияландыруына байланысты үлкен өзгерістер болды. Көптеген мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан, ғарыштағы геосаяси мүдделердің маңыздылығын түсінді, соның нәтижесінде бүгінгі күні ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану ұлттық саясаттың басым бағыттарының біріне айналды» [1, 330 б.].

Қазіргі уақытта ғарыш кеңістігін коммерциялық пайдаланудың бірнеше бағыттарын бөліп көрсетуге болады: ғылыми зерттеулер жүргізу үшін ғарыш аппараттарын ұшыру, жер бетін қашықтықтан бақылау және алынған деректерді одан әрі зерттеу және пайдалану, спутниктік байланысты коммерциялық пайдалану үшін ғарыш аппараттарын ұшыру, жаһандық навигацияны коммерциялық пайдалану, ғарыш туризмі және басқа да түрлер.

Бұл ғарыш нарығының негізгі сегменттері, олардың айналасында қуатты инвестициялық белсенділік, басқаша айтқанда ғарыш бизнесі қалыптаса бастайды.

Ғарыштық зерттеулердің нәтижелері мен ғарышкерліктің шаруашылық және экономикалық қызметтегі жетістіктерін пайдаланудың экономикалық маңызы зор екендігі сөзсіз.

Коммерцияландыру процесі көбінесе мемлекеттердің экономикалық даму деңгейін көтеруге, әлемдегі саяси ұстанымдарды күшейтуге деген қажеттіліктерін көрсетеді. Қазір ғарышкерліктің орасан зор пайдасы бар екендігіне ешкімді сендірудің қажеті жоқ - жыл өткен сайын көптеген елдер әлемнің ғарыш елдері клубына кіруге ұмтылуда. Сонымен бірге, мұнда саяси амбициялар емес, практикалық қажеттілік және ғарыш қызметінің арқасында ашылатын мүмкіндіктерге деген қажеттілік қозғаушы фактор болып отыр.

Ғарыш қызметі өзінің бағыттарын, қатысушылар құрамын, көлемдерін, мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Алайда, зерттеу объектісі ретінде жаһандық ғарыш қызметінің тым күрделілігі осы уақытқа дейін оның ғылыми санат ретіндегі тұрақты анықтамасының жоқтығын алдына-ала анықтайды.

Халықаралық деңгейдегі басты проблеманы ғарыш қызметін коммерцияландыру үшін оны жүзеге асырудың көп жылғы тәжірибе тұжырымдаған базалық принциптеріне негізделетін әмбебап халықаралық-құқықтық режимнің жоқтығы сөзсіз деп санауға болады.

Бүгінгі таңда бірнеше мемлекет ғарыш кеңістігіндегі ұлттық экономикалық қызметті реттейтін заңдарға ие. Алайда, халықаралық деңгейде барлық ынтымақтастықты дамыту үшін осы өзара іс-қимыл процестерін реттеуге мүмкіндік беретін стандартты нормалар қажет.

Көрсетілген нормалар ғарыш қызметін коммерцияландыру жолына түсетін және әзірше өзінің тұрақты ғарыш заңнамасы жоқ дамушы елдер қатарындағы ғарыш қызметінің жаңа қатысушыларына халықаралық-құқықтық қорғауды және жәрдем көрсетуді ұсынады.

Бүгінгі күні ғарыш қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру, ғарышты коммерциялық пайдалану жөніндегі субъектілердің қызметін регламенттейтін ғарыш құқығының жаңа нормаларын жасау қажеттілігі айқын.

Сонымен қатар, шет елдер мен халықаралық ұйымдардың заңнамалық актілері бірнеше жыл бойы осы олқылықты жоюға тырысуда.

Ғарыш қызметінің пайда болуын есептеу үшін үзбелі нүкте Кеңес Одағының 1957 жылғы 4 қазанда жер маңындағы орбитаға алғашқы жасанды спутникті шығаруы болып саналады [2, 32-39 бб.]. Нәтижесінде, 1957 жылдың 4 қазанынан 2012 жылдың 31 желтоқсаны бойынша кезеңде бүкіл әлемде 6800-ден астам спутник, басқарылатын кемелер, адамдар ұзақ мекендейтін станциялар және автоматты планетааралық станциялар ғарышқа сәтті ұшырылды.

Ғарыш қызметі ұғымын заңнамалық деңгейде анықтаған алғашқы мемлекеттердің бірі Америка Құрама Штаттары (бұдан әрі - АҚШ) болып есептеледі.

Осылайша, 1958 жылғы Америка Құрама Штаттардың «Ұлттық аэронавтика және ғарыш туралы» Заңына сәйкес аэронавигациялық және ғарыштық қызмет өзіне, жоғарғы сатыларды, ғарыш платформаларын және тиісті жабдықтарды қоса алғанда, «Спейс Шаттл», жер атмосферасы шегінде және одан тыс жерлерде ұшумен байланысты мәселелерді зерттеу және шешуді, жобалау, зерттеу мақсатында әуе және ғарыш аппараттарын әзірлеу, сынау және пайдалануды; ғарыштық тасымалдау жүйесін пайдалану, ғарышты игеру үшін қажет болуы мүмкін басқа да қызметті қамтиды.¹

Дамыған елдердегі «ғарыш қызметі» ұғымының анықтамасы дамушы елдер айқындаған ұғымнан өзгеше екенін атап өтеміз.

Бұл ретте, Оңтүстік Африка республикасының «Ғарыш заңы» ғарыш қызметін ғарыш аппараттарын ұшыруға және осындай аппараттарды ғарыш кеңістігінде пайдалануға тікелей ықпал ететін қызмет ретінде ғана анықтады.²

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының пікірі бойынша ғарыш қызметін, ең алдымен, ғарыш құралдарын өндіруден бастап, ғарыш компонентін (навигациялық жабдықтар мен спутниктік телефондар) және қызметтерді (спутниктік метеоқызмет, теле - және радиохабар тарату және т.б.) қамтитын өнімді түпкі пайдаланушыларға жеткізуге дейін ғарыш арқа-

¹ Интернет ресурсы: history.nasa.gov. National Aeronautics and Space Administration // <https://history.nasa.gov/spaceact.html> (жүгінген күні: 10.05.2020)

² Интернет ресурсы: www.unoosa.org. United Nations office for Outer Space Affairs // https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/nationalspacelaw/south_africa/space_affairs_act_1993E.html (жүгінген күні: 10.05.2020)

сында мүмкін болған өнімдер мен қызметтерді әзірлейтін және ұсынатын қатысушылар оның субъектілері болып табылатын ғарыш экономикасы ретінде шаруашылық құрауышы тұрғысынан қарау қажет.

КСРО-да ғарыш қызметін заңнамалық реттеу іс жүзінде болған жоқ. Ғарыш қызметін басқару жоғары тұрған инстанцияларды әкімшілендіру, шешімдер қабылдау және қағидалар енгізу арқылы жүзеге асырылды.

КСРО Министрлер Кеңесінің 1946 жылғы 13 мамырдағы 1017-419 «Реактивті қару мәселелері» қаулысы зымырандық-ғарыштық бағдарламаның қалыптасуының және «қырғи қабақ соғыс» жылдарындағы КСРО-дағы ғарыш саясатының анықталуының үлгісі болды.

Осы құжатта КСРО-ның ғарыш саясаты саласындағы стратегиялық басымдықтары айқындалды, ал оны іске асыру аса күрделі зымыран-ғарыш және қорғаныс міндеттерін шешуге арналған жалпы мемлекеттік маңызы бар ауқымды бағдарламаларды орындаудың үлгісіне айналды.

Осылайша, саланың дамуы басталған кезеңдегі ғарыш қызметі ұғымы, ең алдымен, ғарышты зерттеу қызметі ретінде анықталады.

Мемлекеттермен қатар ғарыш қызметі нарығына жаңа субъектілер – жеке және заңды тұлғалар тартыла бастаған кезде, тиісінше, ғарыш қызметін реттейтін ұлттық заңнамалық актілер пайда бола бастады. Нәтижесінде, қосымша халықаралық-құқықтық актілерді қабылдау, сондай-ақ ұлттық заңнамада ғарыш қызметін регламенттеу қажеттілігі туындады.

АҚШ-тан басқа ғарыш қызметіне қатысты мәселелерді реттейтін ішкі заңдар Францияда 1961 жылы, Жапонияда 1969 жылы, Норвегияда 1969 жылы, Ұлыбританияда 1986 жылы және басқа елдерде де қабылданды.

XX ғасырдың соңына қарай ғарыш қызметін қарқынды коммерцияландыру басталды, сол кезде ғарышты игеру саласындағы халықаралық ынтымақтастық ауқымы күрт ұлғайды және қатысушы мемлекеттердің ғарышты игерудегі басты мақсаты ғарышты зерттеу нәтижесінде алынған ғылыми және практикалық жетістіктерін іске асыру болды.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында ұлттық қауіпсіздік пен қорғаныстың мемлекеттік векторы ғарыш кеңістігін бейбіт мақсатта пайдалану векторымен алмастырыла бастады, сол кезде жеке бизнестің ірі субъектілері мемлекеттерге ғарыш техникасы мен технологияларын пайдаланудың ықтимал коммерциялық перспективасын көрсете бастады [3, 32 б.].

Әлемдік ғарыш қызметін қарқындату ғарыш нарығының тұрақты өсуін ынталандырады, оның көлемі әртүрлі бағалаулар бойынша қазіргі уақытта 300 млрд. доллардан асады.

АҚШ Спутниктік индустрия қауымдастығының (Satellite Industry Association) ақпаратына сәйкес,

ғарыш қызметінің әлемдік экономикасының көлемі 2010 жылы 276,5 млрд. долларды және 2015 жылы 335,3 млрд. долларды құрады. АҚШ Ғарыш қоры (Space Foundation) оның көлемін біршама төмен бағалайды - 2010 жылы 276,5 млрд. доллар, 2015 жылы 323 млрд. доллар.

Бұдан басқа, 2006-2015 жылдар ішінде бұл сектор жалпы әлемдік экономикаға қарағанда жылдам дамып келеді (орташа жылдық өсу қарқыны шамамен 7%), оның өсуі көрсетілген кезеңде 5,4%-дан 3,2%-ға дейін баяулады.

Көрсетілген динамика ең алдымен ғарыш қызметін коммерцияландырумен байланысты: байланыс, мониторинг, навигация. Сондай-ақ, ғарыш қызметі саласында жаңа компаниялардың пайда болуы байқалады.

БҰҰ-ның ғарыш жөніндегі шарттары мен халықаралық ғарыш құқығының басқа да құжаттары ғарыш қызметінің жалғыз субъектісі мемлекет болған және ғарышты пайдаланудың басты мақсаты ғылыми және стратегиялық мақсаттар болған кезеңде қабылданғанын атап өткен жөн.

1967 жылғы 27 желтоқсандағы Мемлекеттердің айды және басқа да аспан денелерін қоса ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану жөніндегі қызметінің принциптері туралы шартына (бұдан әрі – БҰҰ Ғарыш жөніндегі шарты) VI бабына сәйкес, айды және басқа да аспан денелерін қоса алғанда, ғарыш кеңістігіндегі үкіметтік емес заңды тұлғалардың қызметі шартқа тиісті қатысушы мемлекеттің рұқсатымен және оның тұрақты бақылауымен жүргізілуге тиіс. Осы бапта мемлекеттердің ғарыштағы барлық ұлттық іс-әрекеттері үшін халықаралық жауапкершілігі белгіленген.¹

Алайда БҰҰ-ның Ғарыш жөніндегі шартында коммерциялық ғарыш қызметінің жеке-құқықтық аспектілерін реттеу үшін барлық қажетті нормалар жоқ. Осылайша, көптеген мәселелер ашық күйінде қалып отыр және ғарыштық технологиялардың дамуы мен ғарыш қызметінің жаңа бағыттарының пайда болуымен мұндай мәселелер көбейуі түсуде.

2015 жылдың 25 қарашасында Барак Обама Ғарышқа коммерциялық ұшырудың бәсекеге қабілеттілігі туралы заңға қол қойды (Commercial Space Act of 2015).

Бұл заң американдық жеке секторға елдің ғарыш қызметіне қатысуға мүмкіндік береді. Осылайша, ғарыш қызметін коммерцияландырудың басталуын, сондай-ақ ғарыш ресурстарын жекешелендіру процесін бастайды.

Заңның төртінші тарауын ерекше деп санауға болады, ол АҚШ азаматтарына астероид пен планеталарды еркін әзірлеуге, алынған ресурстарға, соның ішінде су мен минералдарға иелік етуге және билік етуге мүмкіндік береді.

Аталған құжаттың қабылдануы әлем заңгерлерін екі оппозицияға бөлді: біріншілері заң халықаралық ғарыш құқығының нормаларын, атап

¹ Интернет ресурсы: adilet.zan.kz. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйелері // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000104_ (жүгінген күні: 20.05.2020)

айтқанда 1967 жылғы Ғарыш туралы шартты бұзады деп мәлімдейді, екіншілері қолданыстағы халықаралық актілерде пайдалы қазбаларды өндіруге және иемденуге тікелей тыйым салынбағанын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Жоғарыда айтылғандар халықаралық жария құқық шеңберінде жұмыс істейтін ғарыш құқығы доктринасы енді ғарыш қызметі мен оның кеңейтілген инфрақұрылымын реттеу саласында туындайтын қатынастарды реттеу үшін барабар жағдайлар жасамайды деп айтуға негіз береді. Бұл мәселені шешудің бір жолы бүкіл әлемге кеңінен тарала бастаған ғарыш қызметі саласындағы арнайы ұлттық заңнамалар құру болып отыр.

2014 жылғы жағдай бойынша шетелдік заңнаманы талдау нәтижесінде ғарыш қызметін реттейтін ішкі құжаттары бар отыздан астам мемлекет: Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі, Америка Құрама Штаттары, Ресей Федерациясы, Австралия, Франция, Бразилия, Корея Республикасы, Индонезия, Алжир, Жапония, Мексика, Испания, Австрия, Аргентина, Оңтүстік Африка, Швеция, Венесуэла, Бангладеш, Италия, Финляндия, Нидерланды, Қытай, Германия, Иран, Беларусь, Бельгия, Украина, Чили, Канада, Норвегия, Нигерия, Колумбия және Қазақстан.

Қазіргі уақытта әлемнің он үш елі ғана ғарыш қызметі үшін жеткілікті инфрақұрылымға ие, атап айтқанда Америка Құрама Штаттары, Ресей Федерациясы, Франция, Жапония, Жаңа Зеландия, Қытай, Үндістан, Израиль, Украина, Оңтүстік Корея, Бразилия, Иран, КХДР және Қазақстан.

Баяндалғанның негізінде, ғарыш қызметін реттейтін ішкі нормативтік-құқықтық актілерді осындай қызметті өздері жүргізетін мемлекеттер қабылдайтыны айқын. Сондай-ақ, ғарыш кеңістігін зерттеуге және пайдалануға мүдделі.

Қазақстан Республикасында ғарыштық коммерциялық қызметтің пайда болуы мен дамуы туралы мәселе бойынша әлемдегі ең үлкен және теңдесі жоқ ғарыш айлағы аумағында орналасқан елдің зымырандық-ғарыштық технологияны құрудың ғылыми-техникалық базасы болмағанын және дамыған ғарыш сегменті болмағанын атап өтуге болады. Сондықтан алғашқы кезеңдерде жетекші ғарыштық державалармен бірге жобаларға қатысу желісі таңдалды.

1997 жылы Қазақстан БҰҰ шеңберіндегі ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану жөніндегі бес негізгі көпжақты шартқа қосылды:

1967 жылғы 27 қаңтардағы Айды және басқа да аспан денелерін қоса алғанда, ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану жөніндегі мемлекеттер қызметінің қағидаттары туралы шарт;

1968 жылғы 22 сәуірдегі Ғарышкерлерді құтқару, ғарышкерлерді қайтару және ғарыш кеңістігіне ұшырылған объектілерді қайтару туралы

келісім;

1972 жылғы 29 наурыздағы Ғарыш объектілері келтірген залал үшін халықаралық жауапкершілік туралы конвенция;

1975 жылғы 14 қаңтардағы Ғарыш кеңістігіне ұшырылатын объектілерді тіркеу туралы конвенция;

1979 жылғы 18 желтоқсандағы Мемлекеттердің Айдағы және басқа да аспан денелеріндегі қызметі туралы келісім [1, 332 б.].

Қазақстан Республикасында ғарыш қызметі ұғымының өзі «Ғарыш қызметі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануымен пайда болды.

«Ғарыш қызметі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңын негізге ала отырып, Қазақстан Республикасындағы ғарыш қызметі деп ғылыми, экономикалық, экологиялық, қорғаныс, ақпараттық және коммерциялық мақсаттарға қол жеткізу үшін ғарыш кеңістігін зерттеуге және пайдалануға бағытталған қызметті айтамыз.¹

Біздің еліміз үшін ғарышкерлікті игерудің күрделілігі республика ғарыш саласында бір мезгілде халықаралық байланыстар орнатуға, тасымалдағыш зымыран жасауға, өз спутниктерін ұшыруға, жерүсті инфрақұрылымын салуға және өз кадрларын даярлауға, бұл ретте халықаралық үрдістерден қалыс қалмау үшін үнемі қазіргі заманғы жетістіктердің «серпінінде қол ұстасуға» тура келетінімен тұжырымдалады.

Егер республиканың ғарыш қызметін қаржыландырудың негізгі бағыттарын қарастыратын болсақ, оның негізінде толық ауқымды ғарыш кластері құрылатын «Байқоңыр» ғарыш айлағын дамытуға басты назар аударылатынын атап өту қажет. Сарапшылардың болжамы бойынша, Қазақстанның ЖІӨ құрылымында аэроғарыш саласының өнімдері мен қызметтерінің үлес салмағы 2005 жылғы 0,164 пайыздан 2020 жылы 0,7 пайызға дейін көтеріледі. Сондай-ақ, инвестициялардың көмегімен еліміздің экономикасының экспорттық әлеуетін әртараптандыру және кеңейту процестері қуатты серпін алады деп күтілуде.

Жоғары технологияларды дамытуда артта қалмау үшін Қазақстанның ғарыш қызметінің жалпы айналымы 2013 жылы 150 миллион доллар деңгейіне шықты, 2016 жылы - шамамен 480 миллион доллар, ал 2020 жылға қарай - шамамен 900 миллион доллар. Сонымен қатар, 2020 жылға қарай аэроғарыш саласындағы 30 жоғары технологиялық кәсіпорын құру көзделген. «Байқоңыр» кешенінің аумағында жоспарланған «Ғарыш орталығы» арнайы экономикалық аймағын құру салаға инвестициялар келуі үшін жақсы деңгейде болуға тиіс.

Қазірдің өзінде Қазақстанның аэроғарыш саласындағы көшбасшылыққа деген ұмтылысын кезең-кезеңімен іске асыра отырып, ғарыш на-

¹ Интернет ресурсы: adilet.zan.kz. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйелері // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000528> (жүгінген күні: 20.05.2020)

рығының жалпы құрылымына әбден үйлеседі деп қорытынды жасауға болады.

Сонымен бірге, аэроғарыш өнеркәсібін одан әрі дамытудың алғашқы қадамдарының бірі Қазақстан Республикасының ғарыш қызметін дамытудың жаңа Тұжырымдамасын әзірлеу болуға тиіс, ол ғарыш саласы дамуының әлемдік үрдістерін, оның жаңа құрамдауышын - коммерция-

ландыруды, сондай-ақ дамыған елдердегі ғарыш қызметін басқарудың заманауи тәжірибесін ескеретін болады. Тиісті Тұжырымдаманы әзірлеу ішкі ғарыш нарығын жедел коммерцияландыруға ықпал ететін болады, ол сөзсіз қазақстандық ғарышкерлік стратегиясының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болуға тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Караганда: Изд-во «Арко», 2006. – 372 с.
2. Варваров Н. Первый и второй / Юный техник. Научно-популярный журнал, 1957. – № 12. – 54 с.
3. Батурин Ю.М. Космическая дипломатия и международное право. – Звездный городок, 2006. – 138 с.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

АЙТЖАНОВА ЭЛЬМИРА НҰРМҰХАНҚЫЗЫ,
аға оқытушы, п.ғ.м.,
Мектепке дейінгі және бастауыш білім кафедрасы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

АДАСҚАНОВА ЖАДЫРА ҚАЙРАТҚЫЗЫ,
аға оқытушы, п.ғ.м.,
Жалпы педагогика кафедрасы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада жасөспірімдердің толеранттылығын арттыру және тәрбиелеудің мәні мен мазмұны қарастырылады. Толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінген. Педагогикалық-психологиялық әдебиеттермен танысу барысында толеранттылық және оны қалыптастыру проблемасының философиялық, психологиялық, әлеуметтану, этикалық жақтарын қарастырумен қатар оның педагогикалық аспектілерін зерттеу маңызды екенін байқатады.

Кілт сөздер: толеранттылық, интолеранттылық, төзімділік, әлеуметтік құндылық, әлеуметтік норма, педагогикалық аспект.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность и содержание воспитания и повышения толерантности подростков. Основное внимание уделено изучению сущности толерантности и ее внедрению в практику как социальной нормы, социальной ценности. В ходе ознакомления с психолого-педагогической литературой, наряду с рассмотрением философских, психологических, социологических, этических аспектов проблемы толерантности и ее формирования, отмечается важность изучения ее педагогических аспектов.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, терпимость, социальная ценность, социальная норма, педагогический аспект.

Annotation. This article examines the essence and content of education and increasing tolerance of adolescents. The main attention is paid to the study of the essence of tolerance and its implementation in practice as a social norm, social value. During familiarization with psycho-pedagogical literature, along with consideration of philosophical, psychological, sociological, ethical aspects of tolerance and its formation, noted the importance of studying its pedagogical aspects.

Keywords: tolerance, tolerance, social value, social norm, pedagogical aspect.

КІРІСПЕ

Өмірде біз күн сайын толерантты және интолерантты қылықтардың белгілерін кездестіріп жүреміз. Қазіргі таңда әлеуметтік, саяси және этникалық толеранттылық мәселелері неғұрлым өзекті мәнге ие болуда. Оған дәлел басқа елдерде болып жатқан уақиғалар: онда ұлт, тіл, билік

мәселелері жайында түсінбеушіліктердің тундауынан басталған. Бұл интолеранттық жағдайларға жастарды бірінші кезекте араластыру орын алады.

Біздің Елбасымыздың ұстанған саясатының басты мәселесі – ұлттар, халықтар, конфессиялар арасындағы достықты, ынтымақтастықты ны-

ғайту болып келеді. Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде: «Менің көзім анық жеткен бір нәрсе өзгелердің ұлттық мәдениетіне құрметтеу жоқ жерде шынайы азаматтық татулық та болмайды. Қазақтар орыс мәдениетін жете меңгерген. Ендеше, қазақ тілі мен әдебиеті де Қазақстанда тұратын басқа ұлт адамдары үшін жеті қабат жер астындағы нәрседей алыс құбылыс болмаса керек. Қазақ әдебиеті де тілі, музыкасы – әрқайсысымыздың да рухани дүниемізді орасан байыта алады» - деген болатын [Н.Ә. Назарбаев, 2017. <https://presidentlibrary.kz>]. Саяси мәдениеті жаңа қалыптасып келе жатқан біздің мемлекетімізде саяси толеранттылық орнығып болды деу қиын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс, ал ол педагогикалық проблема болып табылады. Сондықтан 1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген [ЮНЕСКО. «Толеранттылық принциптерінің Декларациясы», <https://stud.kz/referat/show>]. Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінеді.

Толеранттылық орнаған елде, барлық адамдарда толеранттылық мінез-құлық, тәртіп басымболуға тиісті. «Менталитет» және «толеранттылық» категориялары білім беру жүйесіне тікелей қатысты. Өйткені ол адам мен социумның менталдық қасиеттерін белсенді әрі мақсатты қалыптастырады.

Толеранттылыққа қарама-қарсы қайшылықтардың (интолеранттылық) адамзат тарихының барлық кезеңінде де болғаны рас. Интолеранттылық шыдамсыз, үрейлі адам, кінәні өзінен емес басқа адамнан іздейді. Сондай адамдардың өмірде жиі кездесуі қоғамда түрлі проблемаларды тудыруға ықпал етеді. Соныңсалдарынан түрлі соғыс, діни қудалаушылықтар мен идеологиялық қақтығыстар, ажырасулар, тастанды балалар, жасөспірімдер арасында суицидтар туындайтынын дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Сондықтан студент жастарды толеранттылыққа тәрбиелеуге әрбір оқу орныны көңіл бөлуі бүгінде басты мәселеге айналуы тиіс.

Мәселе төңірегіндегі педагогикалық-психологиялық әдебиеттермен танысу барысында толеранттылық және оны қалыптастыру проблемасының философиялық, психологиялық, әлеуметтану, этикалық жақтарын қарастырумен қатар оның педагогикалық аспектілерінің біршама зерттелгендігін байқадық. Мәселен, XIX

ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы гуманистік және антропологиялық (К. Ясперс), биогенетикалық (С.Холл) және психотерапевтикалық (Дж. Дьюи және басқалар) бағыттар өкілдері толеранттылық қарым-қатынас табиғатына талдау жасаған.

Толеранттылықтың жекелеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне де арқау болды. Бірқатар ғалымдар (Г.К. Исакова, М.А. Кучерова, П.И. Мамедова, Б.А. Тұрғынбаева, Ж. Наурызбай, К. Сүюнова, Қ. Қожахметова, Қ. Бөлеев, Б.А. Ахметова, т.б.) толеранттылықты қалыптастырудың жалпы мәселелерін қарастырса, С.Әмірғазин еңбектерінде дінаралық толеранттылық мәселелерінің әр жақтары ашылған [Әмірғазин С., 2001, 141 б.]. Г.А. Уманов ұлтаралық қатынастар педагогикасының теориялық негіздерін қарастырды [Уманов Г.А., 1997, 263 с.]. Толеранттылықты қалыптастыру күрделі үрдіс.

Толеранттылық бір жағынан, басқа мәдениетті, өзін-өзі түсінуге және қабылдауға, Әлеуметтік-мәдени әр алуандықтың болу фактісінің өзі, қоғамдық болмыстың сан алуандығына негізделген жеке қарым-қатынастың ерекше нысаны ретінде ұсынылуы мүмкін. Ал екінші жағынан-субъектінің әртүрлі қолайсыз факторлардың әсеріне тұрақтылығы ретінде, бұл ретте бейімделу әлеуетін сақтау және дамыту шарттарының бірі болып табылады. Ол адамның социуммен, басқа адамдармен өзара қарым-қатынасы процесінде пайда болады, пайда болады және дамиды, олар субъект үшін «инаковаттылық» және маңыздылығы жағдайында және сананың екі деңгейінде-тұлғалық қарым-қатынас ретінде және мінез-құлық деңгейінде саналы әрекет немесе іс-әрекет ретінде көрініс табуы мүмкін. Төзімділіктің сипатты белгілері көріністердің тұрақтылығы, қоршаған шындық факторларының әсеріне сайлау болып табылады.

Толеранттылық субъектіде ашықтықты және диалогқа дайындықты қамтамасыз ететін өзінің тұрақты ұстанымының болуына негізделген және автономдық пен ол үшін жауапкершілікті мойындай отырып, субъектіні еркін таңдауды айқындайды. Төзімділік субъектінің қоршаған ортамен өзара іс-қимылда тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, динамикалық сипатқа ие. Оның мақсатты әсер ету арқылы сапалы жаңа деңгейге көшу мүмкін болатын белгілі бір бастапқы деңгейі бар. Бұл ретте оны индивид (жеке төзімділік) және әртүрлі қоғамдық қатынастар (әлеуметтік-мәдени, мемлекеттік, қоғамдық және т.б.) деңгейінде қарастырған жөн. Толеранттылықты тәрбиелеу адамның тұлғалық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Төзімділіктің психологиялық аспектісінің бірнеше ерекшелігі бар. Толеранттылық психологиясы жеке тұлғаның дербестігімен, оның оң және теріс қасиеттерінің құндылығын танумен байланысты. Толеранттылық-бұл күш филосо-

фиясынан бас тарту идеясы, өйткені серіктес, өз өмірін Жаратушы «қайта жасау» мүмкін емес. Толеранттылық – бұл ең алдымен, диалогты жалғастыру үшін серіктестің жағымды қасиеттеріне сүйену, басқа адамның құндылығын қабылдау.

Толеранттылық синергетика психологиясымен байланысты, оған сәйкес әрбір адам-қоғамдық қарым-қатынастың күрделі жүйесіндегі салыстырмалы тәуелсіз элемент. Ол осы жүйені өзгертіп, оған әсер ете алады, бірақ оған әсер ете алады. Адамның табысты дамуы оның айналасына оң кеңістік ұйымдастыру және өз мүмкіндіктерін іске асыру дайындығына (уәждемесін, ерік-жігерді, іскерлікті қоса алғанда) байланысты.

Толеранттылық латын тілінен аударғанда *tolerantia* - шыдамдылық, өзге көзқарастарға, мінез-құлықтарға, әдеттерге төзімділік таныту, қолайсыз әсерлердің ықпалын бастан өткізе алушылық деген мағынаны білдіреді.

«Төзімділік» ұғымының әр түрлі түсіндірулері төзімділікті дамыту бойынша психологиялық-педагогикалық бағдарламаларды әзірлеу үшін, соның ішінде үйлесімді тұлғаны қалыптастыру шарттарының бірі ретінде білім беру мекемесінің толерантты ортасын құру үшін негіз бола алады.

С.И. Ожеговтың сөздігі «төзімділік» ұғымын қалай анықтайды? Оған қарап, «шыдамдылық», «шыдамдылық» деген мағынаға жақын үш сөзді табуға болады. Шыдамдылық, бір жағынан шыдамдылық, екінші жағынан табандылық, табандылық және шыдамдылық ретінде анықталады [Ожегов С.И., 1995, 541 с.].

Шыдамдылық *біріншісі*, бірдеңеге, басқалардың пікірлеріне, нанымдарға, мінез-құлыққа шыдамды қарым-қатынас мағынасында қолданылады.

Төзімділіктің *екінші қыры* – адамның қоршаған ортаға бейімделуі. Бейімделу деп оның әсеріне сезімталдықтың төмендеуі нәтижесінде қандай да бір қолайсыз факторға ден қоюдың болмауы немесе әлсіреуі түсініледі. Бейімделу индивидтің әлеуметтік орта жағдайына белсенді бейімделуінің нәтижесі болып табылады және тұлғаның басқа адамдармен өзара іс-қимыл жасай отырып, өзінің мінез-құлқын реттеуіне (қоғамдық нормаларды қабылдайды, оларға сәйкес әрекет етеді, қандай да бір қоғамдық құндылықтарды бөледі) негізделген. Бейімделу тұлғаның ерік-жігерімен, ойлауымен, құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты. Толеранттылық табысты бейімделудің көрінісі ғана емес, оның шарты болып табылады.

Төзімділіктің *үшінші мәні* төзімділікке байланысты: пайда болған тұрақтылық; белгісіздікке тұрақтылық; адам төзімділігінің шегі; күйзеліске, жанжалға тұрақтылық; мінез-құлықтық ауытқуларға тұрақтылық.

Төртінші мән жол беру, рұқсат беру ұғымымен байланысты. Толеранттық көп жағдайда

бізден өзгеше адамдардың бар екенін, басқалардың өз пікірлері, құндылықтары, идеалдары, ден қоюдың басқа да эмоционалдық тәсілдері бар екенін білдіреді. Алайда, бұл түсініктің артында пассивті шыдамдылық пен немқұрайлылық жасырылуы мүмкін.

Бесінші мәні: қабылдау ретінде төзімділік. Төртінші мәннен (жол беру) айырмашылығы, қабылдау басқасына бағыттылығымен сипатталады. Қабылдау-өзара іс-қимылды жалғастыру шарты.

Алтыншы мән: адамның басқалармен түсіністікке қол жеткізуге, зорлық-зомбылыққа және адамдық қадір-қасиетін басуға жүгінбестен, әртүрлі ұстанымдарды, мотивтерді келісуге ұмтылуы. Бұл төзімділікті көп түрлілікті белсенді қабылдау ретінде түсіну, оның нәтижесі ынтымақтастық, конструктивті диалог, көмек болып табылады [Бюзелева Г.В., 2003, 101 с.].

Төзімділіктің психологиялық мазмұнына бірнеше тұғырлар бар.

1. *Экзистенциалды-гуманистік тұғыр*. Толеранттылық қандай да бір «факторлардың» (ішкі немесе сыртқы) әрекетінің механикалық нәтижесі болып табылмайды; шынайы төзімділік – бұл адамның саналы, саналы және жауапты таңдауының, оның өзіндік ұстанымы мен белгілі бір қарым-қатынастарды құру бойынша белсенділігінің көрінісі. Тұғыр өзі жасайтын кез келген іс-әрекеттегі тұлғаның жойылмайтын рөлін мойындаудан туындайды. Әлеуметтік нормалардың, қоғамдық идеалдардың, идеологиялық және кәсіби талаптардың және т.б. айқын және айтарлықтай рөлінде;

- әрбір нақты адамның өз іс-әрекеттерінде өз мақсаттарына, құндылықтарына, басымдықтарына бағдарлану мүмкіндігі мен ұмтылысын жоққа шығаруға болмайды. Бұл дегеніміз, адамның «сыртқы шеңбері» қандай да болмасын қатаң болуы, оны жүзеге асыру жеке, жиі субъективті, осы сыртқы талаптарды түсіндіруден бастап және өзінің жеке мақсаттарын «бас желіге» қарамастан жүзеге асырумен аяқталатын жеке бастауын әрдайым жеткізеді.

2. *Диверсификациялық тұғыр*. Төзімділіктің психологиялық мазмұны жеке қасиетке, сипаттамаға – бұл бірнеше «базалық өлшемдері» бар күрделі, көпәспектiлi және көп компоненттi феномен.

3. *Тұлғалық тұғыр*. Төзімділіктің күрделі «анатомиясында» оның психологиялық негізі және негізгі өлшемі - тұлғалық өлшеу-құндылықтар, мысалы, құрмет, тең құқылық; мағыналар, жеке ұстанымдар болып табылады.

4. *Диалогтік тұғыр*. Толеранттылықтың барлық түрлері мен формаларының арасында адамның жалпы төзімділігінің негізі тұлғааралық төзімділік болып табылады – өзара қарым-қатынас пен басқа адамдармен қарым-қатынастың өзара іс-қимылының ерекше тәсілі ретінде, тұлғаара-

лық диалог ретінде. Тұлғааралық төзімділіктің мәні - адамның «өз» шектеулі шеңберінен тыс шығуға әзірлігі (кез келген белгісі бойынша «басқалардан» өзгеше – ұлты, сенімі, әлеуметтік шығу тегі, жасы және т.б.) «әлем әлеміне» қарсы – тең мағыналы, «тең» Адам әлемі (М. Гефтер). Бұл өлшемде толеранттылықтың басты «ішкі – жеке шарты» – бұл адамдар арасындағы айырмашылықтардың жаратылыстылығы мен болмай қоймайтынын түсіну және осы айырмашылықтарды құрметтеуге дайын болу, сондай-ақ әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын тану, өзара іс-қимылдың зорлық-зомбылықсыз нысандарына кіру қабілеті, яғни-диалогқа дайындық және қабілеттілік.

5. *Фасилитативті тұғыр*. Толық толеранттық тек сыртқы әсерлердің нәтижесі бола алмайды: төзімділік дамиды болса ғана қалыптаспайды; толеранттылықтың қалыптасуына көмек көрсету – бұл даму үшін жағдай жасау (3-кесте).

Этнопсихологияда толеранттылық топтық қабылдау барабарлығы ретінде қарастырылады. Т.Қ. Абдрасилов, М.Т. Тулеев толеранттылықты адам құқығы мен бостандығы, плюрализммен қатар демократиялық принциптердің бірі, қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші деп есептейді [Абдрасилов Т.Қ., Тулеев М.Т., 2018, 2 б.].

Субъект төзімділігінің негізгі функциялары қызметтің ерекшелігін, қарым-қатынастың алуан түрлілігін, әртүрлі өмірлік жағдайларда көрсетілетін жасөспірімнің өзін-өзі оң бекіту мүмкіндігін есепке ала отырып, ұғынуы мүмкін.

Зерттелетін мәселе бойынша ғылыми еңбектерді талдау жасөспірімдердің төзімділігінің келесі негізгі функцияларын анықтауға мүмкіндік берді:

1. *Әлеммен қамтамасыз ететін*: орта мен әртүрлі көзқарастың көптүрлілігін айқындайды; әр түрлі белгілері бойынша бір-бірінен ерекшеленетін өкілдердің үйлесімді бейбіт қатар өмір сүруін қамтамасыз етеді; әр түрлі азшылықтарға қатысты қол сұғылмаушылықтың және зорлық-зомбылықтың қоғамдық кепілі болып табылады және олардың жағдайын заң көмегімен жария етеді.

2. *Реттеуші*: кейінге қалдырылған оң реакциямен ұштастыра отырып, алауыздықты тежеуге не оны оңға ауыстыруға мүмкіндік береді; даулы жағдайлардан конструктивті шығуға мүмкіндік береді; тең құқылықты, құрметтеуді, еркіндікті сақтауға қарым-қатынасты бағдарлайды.

3. *Психологиялық*: топта, қоғамда психологиялық атмосфераны (сенім, құрмет, тану, қолдау атмосферасы) қалыпқа келтіру үшін негіз болады; этникалық өзін-өзі тануды қалыптастырады және дамытады; этникалық және әлеуметтік өзін-өзі сәйкестендіруді қамтамасыз етеді; жеке тұлғаның, топтың өзін-өзі бағалауын қолдайды және дамытады; жағымсыз факторларға, фрустрация-

лық жағдайларға сезімталдықтың шегін төмендетеді.

4. *Тәрбиелік*: жалпы адамзаттың оң әлеуметтік өзара іс-қимылы мен тәжірибесінің берілуін қамтамасыз етеді; социумда тіршілік әрекетін ұйымдастырудың тамаша үлгісі болып табылады; табысты әлеуметтендіруді қамтамасыз етеді; адамгершілік түсінуді, қарым-қатынасты, басқалардың іс-әрекеттерін адал бағалай білуді дамытады.

5. *Коммуникативтік*: қарым-қатынасқа, ынтымақтастыққа және түсіністікке дайындықты дамытады; әр түрлі топтардың өкілдерімен конструктивті қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

6. *Мәдени қорғау*: топтың, этностың, қоғамның мәдени тәжірибесін сақтауды және асыра насихаттауды қамтамасыз етеді.

7. *Креативті*: қоршаған шындықты шығармашылық қайта құру мүмкіндігін қамтамасыз етеді; дивергенттілікті, шығармашылық белсенділікті қауіпсіз көрсету үшін жағдай жасайды; шығармашылық өзін-өзі бекіту үшін жағдай жасайды.

8. *Фелицитологиялық*: өзге өкілдермен қарым-қатынастан бақыт алуға және өз даралығын сезінуге, топпен және жалпы әлеммен мойындаудан пайда болуға мүмкіндік береді.

Төзімділік біртұтас білім ретінде оның компоненттерінің тепе-теңдігін білдіретін өз құрылымы бар. Олардың мазмұнды толтырылуы объектінің ерекшелігімен және Жасөспірімдер жасындағы оқушылардың танымдық, эмоционалды-уәждемелік көріністерінің ерекшеліктерімен байланысты.

Толеранттылықтың бөлінген функциялары оның мазмұны мен ішкі құрылымын анықтауға көмектеседі. Төзімділіктің құрылымдық компоненттеріне келесілерді жатқызуға болады:

1. Когнитивті компонент – жасөспірімнің өзі туралы, жүзеге асырылатын қызмет нормалары туралы, қоршаған болмыстың алуан түрлілігі туралы білімі мен түсінігін қамтиды; ойлаудың икемділігі мен сыншылдығынан, ақпаратты қабылдау мен құрылымдау қабілеттілігінен, проблеманы шешудің мүмкін жолдарын болжаудан көрінеді;

2. Эмоционалдық-құндылық – тұлғааралық қарым-қатынастарды үйлестіруге бағытталған құндылықтар, қажеттіліктер, қызмет уәждерінің құрылымын қамтиды; тыныштық, сенімділік, қанағаттану сияқты эмоциялық жағдайларда көрінеді;

3. Мінез-құллықтық – мақсатқа қол жеткізу құралдарын адамгершілік-құндылық таңдау кезінде білім мен іскерлікті қолдану тәжірибесін қамтиды; мінез-құлқында өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруда, оған тартылған адамдардың жағдайы мен мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыруда көрініс табады.

Жоғарыда айтылғандар бізге төзімділік жеке

басының сапасы бола отырып, дамуға, ынталандыруға (ең алдымен өзін-өзі ынталандыруға) және түзеуге ұшырайды, ал оны қалыптастырудың мақсаты тіршілік әрекетінің барлық субьектілерімен оң өзара іс-қимыл болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, толерантты тұлғаны тәрбиелеу – ол өмір сүретін қоғам, отбасында өзара қарым-қатынас, оның мүшелерінің басқа адамдарға және жалпы қоғамға қалыптасқан көзқарастары мен қарым-қатынасының ықпалымен, құрдастарымен және қоршаған адамдармен қарым-қатынастың ықпалымен жүзеге асырылатын күрделі үрдіс.

Тәжірибе талдауы көрсеткендей, бұл процесс, әдетте, стихиялық болып табылады. Біздің ойымызша, оны мақсатты ету үшін білім беру мекемелерінде жүзеге асырылатын тәрбие жұмысы

барысында арнайы ұйымдастырылған педагогикалық қызмет қажет. Базалық мәдениеттің іргетасын қалай отырып және оның негізінде базалық білім қалыптастыра отырып, білім беру мекемесі толыққанды тұлғаның қалыптасу процесіне және оны әлеуметтендіру процесіне қатысады. Осы үдерістің ажырамас құрамдас бөлігі өскекең ұрпақтың төзімділігін қалыптастыру болуы тиіс.

Бұл ретте жалпы білім беретін мекемелердің тәрбие жұмысы жүйесінде жасөспірімдердің төзімділігін қалыптастыру төзімділік тек абстрактілі идеалға ғана емес, мектеп өмірінің нақты фактісіне, жеке құндылыққа айналуына бағытталуы тиіс, оған бағдар өзінің мәдениеті мен әр түрлі халықтардың мәдениетінің қадір-қасиетін сезінуге, жанжалдарды конструктивті шешу тәжірибесін әзірлеуге, ымыраға келу, өзін басқалардың позициясына қоя білу, өзара түсіністікті қамтамасыз етуге, біртекті емес адамдар арасында біртекті емес әлемде өмір сүру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Астана: Елорда, 2017. <https://presidentlibrary.kz/ru/node/557>
2. ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің» Декларациясы. <https://stud.kz/referat/show>.
3. Әмірғазин С. Этнопедагогикада бейнелеу өнерін жүзеге асыру жолдары //Астана, 2001. – 293 б.
4. Уманов Г.А. Престижное измерение учебных действий. – Алматы, 1997. – 263 с.
5. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – М., 1995. - 928 с.
6. Бюзелева Г. В. Толерантность: взгляд, поиск, решение. – М., 2003. - 374 с.
7. Абдрасилов Т.Қ., Тулеев М.Т. Толеранттылық түсінігі //Молодой ученый. — 2018. — № 5.1 (191.1). — С. 1-2.

АСИЛБАЕВА ФАТИМА БЕКМУРАТОВНА,

п.ғ.к., қауымд профессор м.а.

ИСМАИЛОВА РОЗА БАЙЖУМАНОВНА,

п.ғ.к., қауымд профессор м.а.,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

КОМИКСТЕР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының бейнелеу іс-әрекетінің формасы – комикстер арқылы шығармашылығын қалыптастыру жайлы айтылған. Авторлар комикстер негізінде оқушылардың шығармашылығын қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтаған. Аталмыш педагогикалық шарттарды жүзеге асыру бағыттарын негізге ала отырып, кіші мектеп оқушыларының шығармашылығын қалыптастыруда комикстердің алатын орны мен ерекшелігін атап көрсеткен.

Кілт сөздер: бастауыш сынып оқушылары, көркем еңбек іс-әрекеті, комикстер, шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлау, еңбек іскерліктері бағыттары, еңбек үдерісі, педагогикалық шарттар.

Аннотация. В статье рассказывается о формировании творчества младших школьников через форму изобразительной деятельности-комиксы. Авторы определили педагогические условия формирования творчества учащихся на основе комиксов. Исходя из направлений реализации данных педагогических условий, было определено место и особенности комикса в формировании творчества младших школьников.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, художественно-трудовая деятельность, творчество, критическое мышление, направления трудовых умений, трудовой процесс, педагогические условия.

Annotation. The article describes the formation of creativity of younger students through the form of visual activity-comics. The authors determined the pedagogical conditions for the formation of students' creativity based on comics. Based on the directions of implementation of these pedagogical conditions, the place and features of the comic book in the formation of creativity of younger schoolchildren were determined.

Keywords: primary school students, artistic labor activity, comics, creativity, critical thinking, areas of labor activity, labor process, pedagogical conditions.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасында: орта білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайында алынған білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, дамытуға және бәсекеге қабілетті сын тұрғысынан тиімді шешімдер қабылдауға қабілетті тұлғаны қалыптастыру, - деп көрсетілген [<http://adilet.zan.kz>].

Қазіргі таңда жаңа сыни тұрғыда ойлау, жаңаша идеялар негізінде шығармашыл болу талапқа айналып, өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру процесін көп жағдайда жаңаша құруды талап етіп отыр. Осыған байланысты адам баласының өзіндік санасын қалыптастыруда комикс мультфильмдерінің бала дамуындағы алатын орны ерекше. Өйткені, қазіргі жағдайда комикстер – жаңа сапалы рухани және материалдық құндылықтарды тудыратын шығармашылық әрекет болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда бастауыш сынып оқушыларының комикстерді оқып білу арқылы олардың шығармашылық ой-

лауын жетілдіру мәселесін жаңа талап тұрғысынан шешу басты міндеттердің бірі болып саналады.

Бүгінгі таңда жастарға көркем еңбек қызметтерін іске асыра алатын, әлеуметтік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім беру мен бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу бүгінгі мектептердің басты міндеті [Тұжырымдама, 1996. 3-5 бб.]. Әрбір бала сурет салу арқылы өз орнын тауып, өмірде не нәрсеге қабілетті екенін сезініп, түсіне білуі тиіс. Өз қолымен салған суреті үшін мақтаныш сезіміне ие болғанда ғана жан-жақты дамуға жол ашылады. Көркем еңбек іс-әрекеті - алдымен адам мен табиғат арасындағы үздіксіз үдеріс. Мұнда адам өз қызметі арқылы табиғатпен байланысы нәтижесінде заттардың алмасуына себепкер болады, оны реттеп, бақылап отырады.

Оқушының көркем еңбек іс-әрекеті – адамның тұлғалық болмысын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Себебі, қазіргі кезде бала көзін ашқаннан бастап түрлі түсті ойыншықтарға, олардың қимыл әрекетіне баса назар аударады.

Ол бірте-бірте жетіліп, теледидардан, гаджеттерден дамытушы мультфильмдер қарай бастайды. Баланың бұл іс-әрекеті болашақ дамуында да, ересек кезінде де өмір бойы жалғасып отырады [Давыдов В.В., Маркова А.К., 1998, 365 б.]. Жаңартылған білім мазмұны негізіндегі сабақтардың күрделілігі оқушылардың білімге деген ұмтылысын керісінше қажытып жіберме деген оймен сабақтарды меңгертуде осы бейнелеу тәсілін ұштастырсақ, олардың сабаққа қызығушылығы артып, өздерінің сүйікті ісімен айналысуына, білімге деген ұмтылысын күшейтеді деген тұжырымға келдік.

Педагогикада көркем еңбек тәрбиесінің міндеті - жас өспірімдерді еңбексүйгіштікке, оны құрметтеуге, еңбек дағдысына үйрету және олардың еңбек ету шеберлігі мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Қазақ топырағында да еңбек тәрбиесіне баса назар аударған бірқатар ғалымдар: «еңбек - адамның тұлғалық болмысын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады» - деген құнды пікірлері қалыптасқан [Асилбаева Ф.Б., 2013, 84-90 бб.].

Бастауыш сынып оқушыларының көркем еңбекке іскерліктерін қалыптастыруды ұйымдастырушылық, мазмұндық және тұлғалық түріндегі үш бағытта жүзеге асыруға болады.

Ұйымдастырушылық бағыт оқушылардың көркем еңбек іс-әрекеті арқылы шығармашылығын қалыптастыруда көркем еңбек іс-әрекетінің формаларын дұрыс таңдап, жаңа технологияны пайдалану арқылы қажетті құралдармен, білім берудегі тиімді әдістермен қамтамасыз ету қарастырылады.

Мазмұндық бағыт бастауыш білім жағдайында бүкіл оқу-тәрбие үдерісінің мазмұндық тұтастығын сақтай отырып, бейнелеу іс-әрекеті түрлерін ашады. Ал, *тұлғалық* бағытта субъектіні көркем еңбек нәтижесінде шығармашылыққа үйрету педагогикалық үдеріс ретінде қаралады және шығармашылығын қалыптастырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Комикстер арқылы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын қалыптастырудың төмендегідей педагогикалық шарттарын ұсынамыз.

комикстер арқылы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын қалыптастырудың шарттарының мән мазмұнына тоқталу барысында ең алдымен оқушының комикстерді салуды (бейнелеу іс-әрекетін) ұйымдастыруда оның нәтижелі болуына тікелей әсер ететін *білім беру ортасын құру* екенін атап өтпекпіз. Оқушылардың көркем еңбек іс-әрекетіне керекті, қазірі таңда қойылып отырған талаптарға сай *материалдық техникалық базаның болуы*: арнаулы жабдықталған кабинет (шеберхана) көрнекі құралдар, техникалық құрал жабдықтар керекті материалдар, әдеби кітаптар, батырлар жыры, оқу әдістемелік кешендер.

- бастауыш сынып оқушыларының комикстер арқылы шығармашылық

іс-әрекетінің рухани жаңғыру аясында патриоттық және *қоғамдық мәнінің болуы* дегенде біз кез-келген суретті кітапшалар адам керегіне жарап қана қоймай, көз қуанатын, ой сергітетін көркемдік мәнінің болуын, бұйымдардың жолдастарына, мектепке дейінгі мекемелер балаларына, ата-аналарына, мектепке сыйға тартуға жарайтын деңгейде болуын айтамыз. Сондай-ақ, оқушы салған комикстердің қоғамдық мағынасы және идеялық-өнегелік негізі болуы шарт.

шығармашылықты қалыптастыруда *мектеппен мектепке дейінгі мекемелерде көркем еңбек іс-әрекетінің сабақтастырыла жүргізілуі*. Бастауыш сынып оқушыларын комикстерді салуға үйрету кезінде мысалы: балабақшада жеңіл көліктің, аю, қояндардың басын салса, бастауыш мектептерде олардың денесі мен қимыл іс-әрекетін салуға үйренеді. Олардың шығармашылығын қалыптастыру үшін міндетті түрде мектепке дейінгі мекемелердің еңбек тәрбиесіне байланысты меңгерген білім, білік, дағдыларымен байланыстырып, соған негіздеп, ескеру керек. Себебі, мектепке дейінгі мекемелердің оқу-тәрбие бағдарламасында еңбек тәрбиесіне үлкен көңіл бөліне отырып, сурет салу, көркемдеп безендіру жеке қарастырылады. Оқушыларды осы бойынша меңгерген тәжірибелік дағдылары көркемдік әрекеттің дамуына және оның шығармашылық деңгейге көтерілуіне негіз бола алады.

отбасындағы сурет салу мен оқу үдерісіндегі бейнелеу іс-әрекетінің арасындағы байланысын сақтау. Кез-келген отбасы жағдайында баланы еңбекке және көркемдік әрекетке тәрбиелеудің жүзеге асатындығы белгілі. Себебі, отбасында ұл баланың атасы мен әкесінің еңбегіне еліктеуі басым болса, қыз баланың әжесі, анасының іс-әрекеттеріне, олардың жасаған сәнді заттарына қызығып (кесте тігу, кілем тоқу, маржан тізу, ою ою, киіз басу т.б.) еліктей отырып үйренеді. Олай болса, үйде көрген іс-әрекет нәтижелерін мектептегі бейнелеу іс-әрекет барысында байланыстыра қарауға мол мүмкіндік туады. Мәселен, инені ұстау, шаншу, қайшыны ұсыну т.б. дағдыларды бастауыш сынып оқушылары отбасы тәрбиесі арқылы меңгеретіні белгілі. Сондықтан да оқушының отбасында көріп, қызыққан заттарын оларды орындағандағы, жасағандағы үлкендердің іс-әрекетін көздеріне елестете отырып, қағаз бетіне түсірсе, белгілі бір оқиғаға негізделген әңгіме желісінің сюжетіне қарай комиксын салудың нәтижесінде пайда болған оң сезімдерін қоғаудың үлкен маңызы бар.

Оқушының шығармашылығын қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылатын комикстерді салғызу чөлентжі мұғалімнің біліктілігіне байланысты болып келеді. Комикс іс-әрекетіне баулуды өз дәрежесінде ұйымдастыруға материалдық-техникалық жағдайлар, жалпы алғанда

білім беру ортасы дайын болғанмен, егер мұғалімнің кәсіби біліктілігі төмен болса, бұл әрекеттің нәтижеге жете алмайтыны белгілі. Салынған комикс сурет қаншалықты нәтижелі болса, оның тәрбиелік ықпалы да соншалықты күшті болады. Сондықтан, біз зерттеу барысында бастауыш сынып мұғалімдерімен түрлі кеңестер және семинарлар өткізу мәселесін жоспарладық.

ұлттық тақырыптағы комикс бейнелері түрлерінің оқушылардың *жас ерекшелігіне қарай іріктеліп берілуі*. Сурет салудың әсіресе, ұлттық қолөнерінің түрлерін қолдануға назар аударатырып, оның оқушылардың жас және жеке ерекшелігіне қарай іріктеуге баса көңіл бөлінді

көркем еңбек іс-әрекеті барысында *қауіпсіздік-техникалық ережелер мен санитарлық гигиеналық талаптардың сақталуы*. Көркем еңбек іс-әрекеті кезінде құрал-саймандармен жұмыс істеуде міндетті түрде жұмыстың қауіпсіздік және санитарлық-гигиеналық талаптары сақталуға тиіс. Сонда оқушы сабақта тек комикс тәсілдерін меңгеріп қоймай, тазалыққа, ұқыптылыққа қауіпсіздікті сақтауға үйренеді және біртіндеп еңбек мәдениеті қалыптасады.

комикс тәсілдерін салудың оқушының *жас және жеке ерекшеліктеріне сай ұйымдастырылуы*. Еңбек оқушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкес ұйымдастырылса, олардың жасайтын бұйымдары өз дәрежесінде сұлу болып шығады және ол өз күшіне сенімін арттыратындай болады.

оқушылардың *көркем еңбек іс-әрекетін мультфильмдермен байланыстыра ұйымдастыруы*. Оқушы суретіне мультфильм кейіпкерлерін қатыстыра отырып ұйымдастырылса ғана олар суреттің яғни комикстің құндылығын түсініп, оған қызығушылық танытады. Бұл көркем еңбек іс-әрекеті кезінде шығармашылықпен жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады. Өйткені көркем еңбек іс-әрекетіндегі сияқты мультфильм кейіпкерлеріне жан бітіруде де ойға күш салу мен жауапкершілікті сезіну бар [О.В. Козачек, 2007, 24-25 бб.].

оқушылардың көркем еңбек іс-әрекетін *өздігінен ұйымдастыруын қамтамасыз етуы*. Көркем еңбек іс-әрекетін өздігінен ұйымдастырудың мәні – оқушы киімдерін жамауда көркемдеп безндіруді, мереке кезінде кабинетті безндіруде, жасаған бұйымын әшекейлеу арқылы шығармашылыққа баулимыз. Сол арқылы оқушының шығармашылық белсенділігі дамиды. Сонымен қатар мұнда оқушы бастаған ісін толық аяғына дейін жеткізу іс-әрекеті жүзеге асады.

Жоғарыда көрсетілген шарттарды еңбек үдерісінде ұтымды пайдалану бастауыш сынып мұғалімінен іскерлікті, кәсіби шеберлікті, сондай-ақ, қарым-қатынастық құзыреттілікті талап етеді. Комикс қол күшінің нәтижесі ретінде ғана қалып қоймай, бірте-бірте дами отырып, оның көркемдік сипатқа ие болатыны белгілі. Көркемдік сипат

бұл оқушының шығармашылық белсенділігінің дамуымен тікелей байланысты. Сондықтан, бастауыш сынып оқушыларының креативтілігін қалыптастыруда және білімдерін нығайтуда көркем еңбек пәнін оқытудың рөлі ерекше. Мектеп оқушылары үшін көркем еңбектің басты мідеттерінің бірі – оқушыларды еңбекті өмірде күнделікті қажетсінуге үйрету, қоғам игілігі үшін көркем еңбек іс-әрекетін жасауға, оқушылардың еңбекке деген өзіндік көзқарастарын қалыптастыру.

Негізі комикстерді оқу дағдысы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығының дамуына жағдай жасайды. Шығармашылықтың шынайы болуы – оқушының ептіліктері мен дарындылық қабілеттеріне сүйене отырып, оны жан-жақты дамыту басты мақсат [Тұрғынбаева Б.А., 2012, 38-45 бб.]. Бұл мақсатқа жетудің бірден бір құралы – әр оқушының еңбек дағдысы мен іскерліктерін игеруі. Бұл көркем еңбек іс-әрекетінің ортақ түсінігі, яғни еңбек дағдысы қалыптасқан оқушының іс-әрекетінің мазмұны шығармашылыққа жетелейді.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісіндегі сурет салу дағдысы еңбек мәдениетіне ұласады. Олар – берілген тапсырманы өз бетінше немесе мұғалімнің көмегімен көркем де сапалы етіп комикстерді салу, оқуға қызығушылық танытып, жұмысты аяғына дейін орындап шығуы, уақытты үнемді пайдалана отырып, істелетін іс-әрекеттің алдын-ала жоспарын құра білу біліктілігі, санитариялық-гигиеналық талаптарды, қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып, еңбек құралдары мен табиғи және түрлі материалдарға ұқыптылықпен қарау дағдыларының болуы.

Қазіргі бастауыш мектептерде креативті тұрғыда инновациялық білім беру мәселесі – оқытудың креативті қызметінің сапасын анықтайтын, жаңа білімді тану мен жаңа бұйым жасауға бейімделу арқылы танылатын әрбір жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталатын интеллектуалдық үдеріс. Оқушының шығармашылық деңгейі – оның берілген тақырыпқа байланысты өз қиялынан туған бұйым мен оны көркемдеп жасаудың жолдарын табуынан көрінеді [Тұрғынбаева Б.А., 2012, 44 б.]. Мұнда жаңа білімді меңгеру үдерісі шығармашылық ойлаудың қалыптасуымен және дамуымен бірге жүреді.

Көркем еңбек сабағында білім сапасын арттыру алған білімнің жүйелілігі; білімді тәжірибеде пайдалана білу; алған білімді есте сақтау сияқты белгілерімен сипатталады. Комикстер арқылы еліміздің көркемдік мұрасын игеруге, өнердегі ұлттық өрнектер мен көркем реңктердің шығармашылық ерекшеліктерін ғылыми педагогикалық жағынан анықтауға мүмкіндік береді.

Оқу барысындағы бейнелеу іс-әрекетінің негізгі бағдары көркем еңбек сабағы. Көркем еңбек сабағында бастауыш сынып оқушылары қарапайым комикстерді салу дағдыларына, іскерлікке үйренеді. Оқушының бейнелеу іс-әрекеті ары

қарай қоғамдық маңызы бар еңбекке айналды. Оқу барысында бейнелеу оларды тек еңбексүйгіштікке, шеберлікке тәрбиелеп қоймай, адамгершілік сапаларын туғызып, ақыл-ойын жетілдіре түседі. Сонымен қатар, комикстерді жетілдіру барысында бастауыш сынып оқушыларының комикстер арқылы креативтілігін қалыптастыруға баса көңіл бөлінеді.

Креативтілікті қалыптастыруда оқушылардың бос уақытындағы сурет салу, мультфильмдер қарау жұмыстарының да орны ерекше. Өйткені, онда оқушы шектеулі тапсырманы ғана орындамайды, бос уақытында ол өзінің қиялынан туған идеяны ары қарай жетілдіре отырып, жаңа туынды шығарады. Бұл кез-келген баланың қиялының өте белсенді дамитын кезеңі болғандықтан оның ақыл-ойына ерік беру керек. Бұл жұмыстар оқушының креативтілігін дамытуға үлкен ықпалын тигізеді.

Мультфильмдер қарау барысында кейіпкерлерге еліктеу арқылы ең алдымен оқушының өзіне-өзі қызмет ету іс-әрекеті жатады [Козачек О.В., 2007, 21-23 бб.].

Мұнда олар бала кезден бастап ұқыпты болуға, тазалыққа үйренеді. Сонымен қатар киімдерін таза ұстап, тәртіпті жүретін баланың миы да тәртіппен жұмыс істейтін болады. Үй шаруашылығына көмектесу ересек өмірге дайындығын көрсетеді. Бұл әрекеттер арқылы да оқушының танымдық қызығушылығы қалыптасады деп есептейміз.

Аталмыш бейнелеу әрекеттері *біріншіден*, оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерімен санаса отырып өздерін қызықтыратын комикстер іріктеліп беріледі. *Екіншіден*, міндетті түрде оқыған комикстерін мазмұндап, ішінен ерекше сыни сұрақтардың болуы ескеріліп отырады. *Үшіншіден*, оқушылардың бос уақытын өздігінен ұйымдастыруға көмектеседі. Осы көркем еңбек іс-әрекеттерін орындату арқылы бастауыш сынып оқушыларының креативтілігін қалыптастыруға мүмкіндік болады деп есептейміз.

ҚОРЫТЫНДЫ БӨЛІМ

Қазіргі кезде мектептерде сурет салудан тақырыптық жарыстар ұйымдастырып, оқушылардың шығармашылық көрмесін ұйымдастыруға болады. Оның бәрі мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Сурет қағазының бетіне белгілі бір оқиғадан тұратын мульттоптамалардағы кейіпкерлердің бейнесін келтіре отырып, түрлі композициялар шығаруға болады. Сосын оның бетін түсті лак, бояулармен сырлар әшекейлеуге болады. Бұл әрекеттерді орындай отырып, оқушылардың ой-өрісі, эстетикалық талғамы дамып, танымдық қызығушылығы артады. Сонымен қатар өз бетінше сурет салуға, мультфильм сюжетін құрастырып, кейіпкерлерді салуға, кез-келген жерде дұрыс шешім қабылдай білуге

және сыни тұрғыдан ойлауға тәрбиелейді [Стэн Ли, 2017, 214 б.]. Мұндай бейнелеу іс-әрекеті оқушылардың эстетикалық талғамын оятады. Сондықтан, оқушыны бастауыш сыныптан бастап, жағымды әрі пайдалы іспен шұғылдануы біздің басты міндетімізге айналуы тиіс деп есептейміз.

Бастауыш сынып оқушыларының бейнелеу іс-әрекеті комикстер арқылы шығармашылығын қалыптастыруда көркем еңбек сабағының маңызды рөл атқаратыны тәжірибе жүзінде дәлелденуде. Оқушыны оқу еңбегіне үйрету үшін үнемі жаттықтыру арқылы олардың бойында білімді меңгеру дағдыларын қалыптастырып, үздіксіз ой еңбегімен шұғылдануға баулу керек. Еңбекке деген сүйіспеншілігін туғызу арқылы мектеп оқушыларын қоғамдық пайдалы, өнімдік еңбекке тікелей қатыстыру, оқуға деген саналы көзқарас тәрбиелеу әр сабақта өзекті орын алып отыратын ұстанымға айналуы тиіс. Себебі, еңбексүйгіштік адамның адамгершілік сапасы ретінде өзіндік шынайы сезімін жоғарлатады және қоғамдағы орнын бекітіп оны әрі қарай дамытады. Еңбексүйгіштік және шығармашылық бір-бірімен сабақтаса байланысып, өзара септігін тигізіп отырады. Баланың сурет сабағында жасаған жұмысын жоққа шығару дұрыс емес, тіпті бала жұмысы, суретті немқұрайлықпен салған күнде де оның сол еңбекке жұмсаған күш-жігерін мақтап, мадақтап отыру керек. Әрине, мақтау барысында бұйымның кемшілік жақтарын, өзінің еңбекке салғырт қарағандығының нәтижесінде осындай бұйымның шыққанын ескеріп, түсіндіріп отыру керек.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының комикстерді дәстүрлі және шығармашылық бейнелеу іс-әрекетінде оқушылардың шығармашылық ойлау арқылы ерекше туынды шығаруын қалыптастыру комикстер: аниме, манга, мульттоптамалар арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ, сыныптан тыс жұмыстарда әсіресе, оқушыларымен бірге шеберханаларға, ұлттық мұражайларға, табиғат аясына саяхат жасап, үйірме жұмыстары арқылы да олардың шығармашылық мүмкіндіктері мен педагогикалық шарттары нақтыланды.

Аталмыш бейнелеу іс-әрекеттері оқушылардың күнделікті еңбек іс-әрекетінде орынды пайдалана білу шығармашылық тұрғыдан белгілі бір нәтижеге қол жеткізу мұғалімнің кәсіби білімділігіне, шеберлігіне, ізденіспен жұмыс істеуіне байланысты.

Қорыта келе, бастауыш сынып оқушыларының комикстер арқылы креативтілігін қалыптастырудың шарттары мен оны жүзеге асыру бағыттары негізінде оқушылардың сыни тұрғыда шығармашылығын қалыптастыруда комикстердің алатын орны ерекше.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>

Жалпы білім беретін мектептер оқушыларын еңбекке оқыту мен тәрбиелеу тұжырымдамасы. - Алматы, 1996. - 3-566

Давыдов В.В., Маркова А.К. Развитие мышления в школьном возрасте // Кн. Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1998. – 365 с.

Асилбаева Ф.Б. Бастауыш сынып оқушыларының көркемдік шығармашылығын қалыптастыру. – А, 2013. – 89 б.

2. Козачек О. В. заманауи мультфильмдер мен оқушылар: тәрбие құралы немесе манипуляция технологиясы? // Денсаулық және экология. 2007.-№ 3. -С. 24-25.

Тұрғынбаева Б.А Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. - Алматы, 2012. 38-4566.

Стэн Ли. "Как рисовать комиксы". Эксмо. 2017,-224 стр.

АСИЛБАЕВА ФАТИМА БЕКМУРАТОВНА,

п.ф.к., қауымд.проф.м.а.,
Мектепке дейінгі және бастауыш білім кафедрасы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті,
E-mail: asylbaeva.f@mail.ru

САЙДАХМЕТОВА ЛАЗЗИЯТ ТҰРЛЫФАЗИЕВНА,

п.ф.к., доцент,
Жалпы педагогика кафедрасы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ - ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі экономикалық білім беру жүйесін заманауи талаптарға сай жүзеге асыруда оқушыларды мектеп қабырғасында жүріп қаржылық сауаттылығын қалыптастыруда алатын орны ерекше екені туралы баяндалады. Авторлар экономикалық білім беру қаржылық сауаттылыққа үйретудің бастамасы екені туралы айта келіп, оқушылардың қаржылық сауаттылыққа үйретудің алғышарттарын ұсынады. Оқушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру үшін ата-анамен тығыз жұмыс жасау қажеттігінің басты сипатын ашып көрсеткен.

Кілт сөздер: экономикалық білім беру, оқушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру, отбасылық бюджет, ақша жинақтау, ата-анамен жұмыс.

Резюме. В статье рассказывается о том, как современная система экономического образования в соответствии с современными требованиями занимает особое место в формировании финансовой грамотности школьников. Авторы, говоря о том, что экономическое образование является началом обучения финансовой грамотности, предлагают предпосылки обучения школьников финансовой грамотности. Для формирования финансовой грамотности учащихся необходима тесная работа с родителями.

Ключевые слова: Экономическое образование, формирование финансовой грамотности учащихся, семейный бюджет, накопление денег, работа с родителями.

Summary. The article describes how the modern system of economic education in accordance with modern requirements occupies a special place in the formation of financial literacy of schoolchildren. The authors, saying that economic education is the beginning of financial literacy training, offer prerequisites for teaching students financial literacy. Close work with parents is necessary to develop students' financial literacy.

Keywords: Economic Education, formation of financial literacy of students, family budget, accumulation of money, work with parents.

КІРІСПЕ

Өркениеттілікке, жарқын қоғамға қол жеткізу үшін жастар саналы тәрбие, сапалы білім алуы керек. Қазір қоғамдағы даму мен әлеуметтік, экономикалық жағдайларға байланысты мектепте оқытудың да мазмұны өзгеріп отыр. Сондықтан мектеп оқушыларына экономикалық білім беру арқылы экономиканың негізгі тетіктері: қаржы, несие, баға жүйесі, ақша айналымы, алтын қор мен валюта сұранысы, сыртқы экономикалық қатынастар, еңбек пен өндірістік тәртіп, жалақы сияқты қағидалар өмірлік қажетті мағлұматтар беру қажеттігін талап етеді. Осыған орай қазір мектептің алдында нарықтық қатынастарға байланысты экономикалық ой-өрісі кең, іскер адамдарды тәрбиелеу мақсаты тұр.

Елімізде өкінішке орай, қаржылық сауаттылықты мектептерде кеңінен үйретілмейді және отбасында да мұндай тақырыптар сирек айтылады. Өйткені, ересектердің өзі көп жағдайда қаржылық басқаруды дұрыс түсіне бермейді [Б. Мәмбетов, Ұ. Байжомартов, 1994, 138 б.].

Экономикалық білім берудің мазмұны, өзектілігі және перспективалық маңызы. Экономика адамдардың еңбек ақысына өмір сүруі және жұмыс істеу үшін құрылған. Статистика бойынша 93% байлықтың 7%-і ғана қарапайым адамдарға тиесілі екен. Әділетсіздік деп айтуға болады, бірақ мұның барлығы адамдардың өз еңбек ақыларын дұрыс басқара алмайтындығынан болады [Б. Мәмбетов, Ұ. Байжомартов, 1999, 24 б.].

Экономикалық білім берудің басты мақсатта-

рының бірі – оқушыларды экономикалық білім негіздерімен қаруландыра отырып, нарық заманының субъективтік жақтарын меңгертіп, еңбек етуге бейімделе алатын, қаржылық сауаты жоғары, бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеу болып табылады.

Оқушыларға экономикалық білім беру дегеніміз, кең мағынасында бұл іске қоғамдық топтардың мақсатты араласуы, экономикалық қатынастардың іс жүзіне асырылуы, тәрбиелік мақсатта баспасөздің, радионың, теледидардың, кино мен театр өнерінің жан-жақты пайдаланылуы. Экономикалық білім беру процесінде оқушылардың бойында қоғамдық көзқарас, тәртіптілік, іскерлік, жинақылық, жауапкершілік және т.б. сияқты қасиеттер қалыптасады.

Негізгі бөлім

Мектеп оқушыларының қаржылық сауаттылығын қалыптастыру жұмысы негізінен отбасынан бастау алуы тиіс. Отбасылық бюджеттің сақталмауы үйдегі балалардың да біліміне әсер етеді. Мектепке баратын оқушылардың ақшаны дұрыс жұмсай алмауы, қажетсіз затқа қаржы шығындау, қолдағы ақшаның есебін білмеу баланың болашақта ақшаны басқаруға қауқарсыз етеді. Ол үшін баланы ерте жастан кәсіпке, ақшаны жұмсай білудің жолдарына баулу керек.

Оқушыларға базалық бағдарлама негізінде

оқу жоспарына қосу арқылы экономикалық білім беру механизмі енгізіліп, жүзеге асыру керек деген талапқа сәйкес отбасында да ата-ананың міндетіне балаларын отбасылық бюджетке араластыру міндеті тұр. Егер баланы мектеп жасынан экономикаға баулысақ, онда болашақта жұмыссыздық мәселесі, отбасындағы кейбір қаражат тапшылығы мәселелерін болдырмауына үлкен саптігін тигізер еді [Т. Меңдебаев, 2018, 4 б.]. Сондықтан оқушыларға қосымша сабақтар арқылы отбасында экономикалық білім берудің төмендегі бағыттары бойынша жұмыстар атқарылғаны дұрыс:

- оқуды, шаруашылық-тұрмыстық еңбекті;
- демалысты ұтымды ұйымдастыру;
- уақытты жоспарлауға үйрету;
- отбасы бюджетін жоспарлауға қатыстыру;
- отбасы экономикасымен, ата-аналарының әлеуметтік-экономикалық еңбек жағдайымен, қоғамның экономикалық өмірімен таныстыру;
- мүмкіндігіне қарай баланы ақылы еңбекке тарту (мысалы суретті жақсы салатын баланың еңбектерін сатуға көмектесу) [Т. Оспанов, 1994, 224 б.].

Отбасы бюджетіне қатысты балаларға бір айға жасалатын отбасылық кірістермен шығыстардың есебін, отбасылық теңгерім яғни балансты мынадай кесте түрінде түсіндірген тиімдірек болады (Кесте 1).

1-кесте – Отбасы бюджетінің кіріс-шығыстары

КІРІСТЕР		ШЫҒЫСТАР	
<i>Тұрақты Жалақы</i>	<i>Ауыспалы Сыйақы</i>	<i>Жоспарлы</i>	<i>Жоспарсыз</i>
<i>Шәкіртақы</i>	<i>Ұтыс</i>	<i>Азық-түлік</i>	<i>Дәрі-дәрмек</i>
<i>Зейнетақы</i>	<i>Басқа кірістер</i>	<i>Комуналдық төлем</i>	<i>Айыппұл</i>
		<i>Күнделікті шығыс</i>	<i>Шұғыл жөндеу жұмыстары</i>

Отбасылық бюджет тиімді, тиімсіз және қалыпты жоспарланған болып үшке бөлінеді. Баланы отбасылық бюджетпен таныстыра отырып, тиімді жоспарланған бюджеттен ай сайын 10 пайыз пайда түсіруді үйрету керек. Тиімсіз жоспарланған бюджеттің салдары неге әкеп соғатынын бірнеше мысалдармен түсіндіруге болады. Ата-аналарға арналған қаржылық сауаттылыққа үйретудің төмендегідей алғышарттарын ұсынамыз:

Қаржылық сауаттылық оқушыларға керек емес деген қате түсінік әрбір екінші отбасында қалыптасқан. Егер сізге баланы қаржылық сауаттылыққа үйрету қиынға соқса, сабақтан бос уақытта қаржылық сауаттылық туралы «ProFin.Top» сайтынан кірістер мен шығыстар, активтер мен пассивтер сияқты ұғымдармен танысуға балаңыздың өз бетінше үйренуіне мүмкіндік беріп және уақтылы қадағалау керек.

Қаржылық ағарту істері жасөспірімдер үшін өзекті. Жасөспірімдерге

қаржы мәселелері туралы ойлауға ерте деген дұрыс емес көзқарас. Отбасылы болған кезде ғана қаржылық мәселелерді ойлау керек.

Қазір көпшілік ата-аналарда балаларының тек мектеп ұсынған сабақтарын ғана оқумен шектелу керек деген қате пікір қалыптасқан.

Кірістер мен шығыстарды бақылау, өзіңізді табысты арттыруға және шығындарды қысқартуға үйретіңіз. Мысалы, чипстерден, кептірілген нан мен тәтті сулардан бас тартуды үйретіңіз. Кірістер мен шығыстардың мөлшері маңызды емес, қанша ақша қалатыны маңызды.

Активтер және пассивтер. Активтер сіздің қызметіңізге қарамастан ақша

әкеледі, ал пассивтер біздің жағдайымызға қарамастан ақшамызды жейді. Бай болу үшін активтерімізді ұлғайтуымыз және пассивтерімізді қысқартуымыз керек.

Қаржылық сауаттылық балалар үшін маңызды.

Ауқатты адамдар қаражатымызды жинақтап инвестицияны ертерек салуға шақырады. Қаржылық еркіндікке ерте ұмтылу қажет. Уақыт – сіздің ең үздік активіңіз. Инвестициядан көбірек табыс тапқаныңыз сайын, қалтаңыздан аз қаражат кетеді.

Табысты болу үшін ерекше қабілеттер талап етілмейді. Тек батыл, табанды және ниет пен мақсат болуы керек. Әртүрлі зерттеулер бойынша, жоғарғы білімі жоқ немесе тіпті мектеп бітірмеген адамдар жиі бай болады. (Бұл мектепті немесе институтты тастап кету керек деген сөз емес). Дұрыс қолдану қолданусыз білімнің құны болмай қалуы мүмкін.

Балаларды қалай қаржылық сауаттылыққа үйретеміз?

Бартер дегеніміз не немесе тауар алмасу және ақшаның әмбебаптығы туралы айту.

Баланы ақшалар мен монеталардың номиналдарымен таныстыру. Шот арифметикасын енгізу.

Қалай ақша табатыныңызды және оны қайда жұмсайтыныңызды айту.

Баланың қазірде ақша таба алатынын түсіндіру (мысалы үйде жұмыс істегені арқылы).

Қажеттіліктер мен қызығушылық арасындағы айырмашылықты түсіндіру.

Сыйлықты сатып алған кезде баланың өзіне таңдау жасату.

Ақша жинақтау принципін түсіндіру.

Қаржылық сауаттылық – ақша мен шығындармен байланысты дұрыс шешімдер қабылдау үшін білім мен дағдыларды қолдана білу болып табылады. Қаржылық сауаттылық жеке қаржылық есепті жүргізудің күнделікті дағдыларынан бастап зейнеткерлікке шығу үшін жеке қаржыны ұзақ мерзімді жоспарлауға дейін түрлі қаржылық тақырыптардың үлкен шеңберін қозғайды [Н.А. Подчердниченко, 1993, 213 б.].

Аталмыш жағдайда өзім қаржылық сауаттылық туралы дұрыс білмеймін, менің өзімде қаржылық қиындықтар бола тұра, мен балаға не үйрете аламын, - деген ойлар кедергі болуы мүмкін. Мұны себептерге жатқыза алмаймыз, бұлар біздің тек ішкі ойымыз. *Біріншіден*, бізде өмірлік тәжірибеміз бар (оң немесе теріс), онымен кез-келген уақытта баламен бөлісуге болады. *Екіншіден*, баламен бірге қаржылық сауаттылықты арттыра отырып, оған үлгі бола аламыз. *Үшіншіден*, кез-келген ата-ана балаға негізгі қаржылық принциптерді үйрете алады.

Ата-аналар балалары ақша туралы қандай да бір фактілерді еститінін және олардан сырттан негізделген қаржы туралы әсер қалыптасатынын түсінуі маңызды. Сырттағы адамдардан ақша туралы естуі көп жағдайда теріс бағытқа түсіруі мүмкін:

сыныптастары бай болу үшін затты ұрлау керек деп айтуы;

спорт үйірмесіндегі достары бай болу үшін бағың болуы керек десе. Егер бала достарына шындап сенетін болса, онда осындай пікірлер балаға өзіндік теріс әсерін тигізетіні сөзсіз. Сондықтан мұндай тақырыпта ата-ананың баласымен ашық

сөйлесуі өте маңызды. Балаға ақшаның қандай адал еңбекпен келуі керектігін айтып, оларды қаржылық сауаттылыққа үйрету - жұмыс, жалақы, шығындар мен жинақ ақшалар арасындағы байланысты ұғымдардан тұрады. Сондықтан баланы ертерек ақша ағысын түсініп, қаржылық шешімдерді дұрыс қабылдауды үйреткен абзал [Аменд А.Ф., 1982, 35 б.].

Ақша және айырбас

Оқушыларды ақша және айырбас мәселесімен таныстыруда ақшаның нақты табиғатын түсініп, ақшаның қайдан келетініне мән беріледі. Балаларға бұрынғы кезде олар бір-бірімен айырбас арқылы сауда жасаған көптеген мысалдар келтіріп, бірақ айырбастың кей кезде тиімсіз тұстары болатынын жеткізу қажет. Осылардың барлығын өзіне ойланып сараптама жасауына мүмкіндік беріледі [Райзберг Б. А., 1993, 90 б.].

алмасу үшін заттарды тасымалдаудың өзіндік қиындықтары бар.

заттар бұзылып кетіп өз құндылығын жойды. Ешкімге тұрып қалған жұмыртқа немесе шіріп кеткен көкөністер керек еместігін түсіндіру қажет.

Бірінші ақша алтын монеталар болды (терминді түсіндіруімзде), олар уақыт өте келе өз құндылығын жоғалтпады, оларды әртүрлі номиналдармен шығару және алып жүру оңай болды. Ендеше ақша мәселесіне тоқталайық, Алдымен кіші мектеп жасынан бастап өз еліңіздің валютасының купюраларымен монеталардың мүмкіндігінше барлық номиналдарды көрсету ұсынылады. Көптеген елдердің өз валютасы бар екенін де айту қажет және әрбір номиналдың өз құндылығын түсіндіру керек. Сонда бала ақша арифметикасын түсіне бастайды [Райзберг Б.А., 1993, 101 б.].

Үйде ата-ана монеталардың бумасын балаға ұсынып, оларды номиналдары бойынша топтастыруын сұраңыз. Бала әртүрлі номиналдағы монеталарды тез ажыратуға үйренеді.

Балаға 5 тенге, 10 тенге, 20 тенге, 50 тенге, 100 тенге, 200 тенгеге не сатып алуға болатынын айтып құнын түсіндіру.

Баладан 155 тенгені қалай жинау керек екенін сұрау.

Соңында дүкенге барғанда ақшаны өзіне төлеуге рұқсат ету.

Ақша туралы ойымызды тұжырымдай келе, бала ең алдымен ақша жайында өз отбасынан, ата-анасынан әр түрлі түсіндірме жұмыстары, ойындар арқылы білім алуы керек. Сонымен қатар гигиена жайында да баланы ескертетін жайыттар бар. Мысалы, монета, ақшалармен ойнағаннан кейін баланың қолының мұқият жууын қадағалау керек, мұны балаға да ақшаның мыңдаған адмның қолынан өтетінін түсіндіреміз [Боевко Н.И., 2005, 125 б.].

Ақшаның баламалы түрлері. Оқушыларға төлем карталары, бонус карталары сияқты балама түрлері болады және төлем картасындағы ақшаның шектеулі екенін түсіндіру қажет. Бонус карталар арқылы заттарды жеңілдікпен алуға мүмкіндіктер барын және мерзімі біте бастаған заттардың

сатылымға қойылатыны жайында да ескертіп отыру қажет.

Табыс көзі. Оқушыларға табыстың көзі туралы айтпас бұрын, табыстың не екеніне көз жеткіздіріп алуымыз қажет. Олар ата-аналарында ақша бар екенін біледі, түсінеді, бірақ оларға ата-аналары ақшаның қайдан келетіні жайлы түсіндіріле бермейді. Ақша табу үшін жұмыс істеу керек. Жұмыстың түрлері сан алуан және оған төленетін қол ақысы да әр түрлі. Мысалға біреу сағатына төлейді, біреуге тұрақты жұмысы үшін, біреулерге жоба үшін. Қысқа мерзімді жұмыстар істеп мансап құруға болады. Сондай-ақ, әр адам өз кәсібімен айналысуына болады. Бірақ бұл жерде әр жұмыстың өз кедергісі мен қиындықтары бар (тұрақсыз табыс, өзіне тәуелділік, салым, т.б.).

Оқушы жасөспірім шағында ақша табу керек екенін түсінгеннен кейін үйде қандай да бір жұмысты ұсыну арқылы ақша таба алатындарын түсіндіреміз. Тағы да мерекелерде бонустар беруге болатынын да айтуға болады. Оқушы өзінің қазір де табыс таба алтынын түсініп, болашақта өз кәсібін ашу туралы ойлана бастайды. Бірақ, оқушының ойынан түк шықпайтынын біле тұра бетінен қақпау керек. Сен мұны жасай алмайсың немесе қолыңнан келмейді, - деп өзіне деген сенімінен айырмаған жөн.

Қызығушылықтар немесе қажеттіліктер. Табыс көзін анықтап алған соң, оқушының қаржылық тәрбиесінің маңызды құрамдас бөлігі бұл қажеттілікпен қызығушылықтың ара жігін ажыратып алуы болып табылады. Сондықтан қажеттіліктің қызығушылықпен сәйкестігі – табыс көзінің басты кілті екенін ұмытпауымыз керек.

Қажеттілік – өмір сүруге керек нәрсе болса, қызығушылық - бұл біз қалайтын нәрсе. Жалпы адамзат ойлайтын бірқатар қажеттіліктермен тілектер бар. Мысалға ауа, су, және т.б. Бірақ көп жағдайда қажеттіліктер мен тілектер үшін төлеу керек. Қазіргі жасөспірім қызыққан нәрсесінің бәріне қол жеткізуім керек деп ойлайды. Бұл отбасында ата-анамен қарым-қатынасын бұзылуына әкеп соғады. Осындай мәселелердің алдын алу үшін мұғалім мынадай кішігірім тәжірибе жүргізуіне болады.

Әр адам қандай да бір соманы қайда жұмсайтыны туралы шешім қабылдайды. Мектеп оқушысынан қызығып жүрген затының қаншалықты қажет екендігін түсіндіру үшін таңдау жасағаннан кейін ол заттың не үшін қажет? және ол маған не береді? - деген сұрақтардың жауабын іздеу тапсырылады (Мысалы соңғы айфон моделін сатып алу

болуы мүмкін). Енді оқушы әрбір тілектердің тұсына қарсы себептердің тізімін жазады, осы кестеге қосымша параметрмен тауардың болжамды құнын жазуға болады. Оқушы тізімді 1 тауарға дейін қысқартуы керек екенін және өз ақшасының 10% -ын қосуы керек екенін сұраңыз. Оқушы өз қажеттілігіне баға беріп шешім қабылдаған кезде, әсіресе, өз ақшасын жұмсау қажеттігін есепке алады және ол шешіміне мұқият қарайды. Ақыр соңында бұл жаңа айфон қажет емес екенін айтуы мүмкін. Оның орнын толтыратын арзандау заттың бар екенін түсіне бастайды. Соңғы шешімді өзіне қабылдауға мүмкіндік береміз. Осы тұста *жинақтау принципінің* жолдары туралы айтылады [<https://finance.bugin.kz/>].

Оқушыға қажетті соманы жинау үшін тағы 8 апта керек және бұл қалыпты. Балаға үйде жұмыс істеу үшін ата-аналар қосымша табыс ұсынуға болады. Бірақ, ол жинақтау кестесін ұстанбаса, онда процесс ұзақ мерзімге созылып, сатып алу кейінге қалдырылатынын ескеру қажет. Процеске қызығушылық беру үшін күнтізбеге құрылып, қажет сома жиналатын күнге тауардың суретін салғызамыз. Мұнда оқушы ақшаға, жинақтаудың соңғы кездерінде ата-ананың көмектесе салғысы келуі әбден мүмкін. Бұлай істесе тауардың оқушы үшін құны төмендейді, тауарға деген қарым-қатынас нашарлайды, еңбекпен, маңдай термен жеткен нан дәмдірек болатынын саналы түрде түсінуі қажет [Меңдебаяев Т., 1997, 3 б.].

Сондықтан оқушыға көмектесу үшін оның ата-анасынан балаға ағаш отырғызу, көлік жуғызу секілді жұмыс ұсынуын тапсырамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыруды тұжырымдай келе, экономикалық білім беруде ақшаны дұрыс жұмсай алуы үшін қаржылық сауаттылыққа үйретудің орны ерекше. Себебі, ақшаны дұрыс ұстай білу жасөспірімнің болашақта табысты болуы үшін шешуші фактор болып табылады. Қаржылық сауаттылық әдістемесінің ерекшелігі олардың жас ерекшелігіне, дене және психикалық даму деңгейіне; оларды экономикалық қызметке тартудың пәрменділігіне және осы орайда қалыптасатын экономикалық қатынастарға қатысты. Мектеп қабырғасында жүрген баланы экономикалық қызметке тарту - экономикалық мәдениет негіздерін игерудегі маңызды мәселе болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Мәмбетов Б., Байжомартов Ұ. Нарықтық экономика негіздері. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1994.

Оспанов Т., Қосанов Б., Құрманалина Ш., Қайыңбаев Ж., Ерешева К. Дүниетану. 4 сынып. – Алматы: Атамұра, 1999. – 224 б.

Финансовая грамотность для начальной школы: сборник практических заданий» (авт.-сост.: Н.А.Подчердниченко, К.Е.Непомилуева. – Архангельск: Изд-во АО ИОО, 2018.

Аменд А.Ф. Экономическое воспитание школьников //Учебное пособие . - Челябинск, 1982. - 61с.

Райзберг Б.А. Введение в экономику: Учебное пособие для общеобразовательных школ, лицеев, гимназии, колледжей. – М.: Новая школа, 1993. - 195 с.

Боечко Н.И. Экономическая культура: проблемы и тенденции развития. – СПб:Изд-во С.-Пет.ун-та., 2005.

<https://finance.bugin.kz/3271-qardgy-sauattylyghyn-arttyru-balanhyz-aqsha-dgumsay-ala-ma>

Меңдебаев Т. СП. Ғылыми-техникалық өсу – экономикалық дамудың кепілі. Егемен Қазақстан. 26 желтоқсан 1997.

АУЛЬБЕКОВА ЖУПАРКУЛЬ САДБЕКОВНА

к.ф.н., доцент,

Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова,
г. Шымкент, Республика Казахстан**ЕСИМХАНОВА НАГИМА АУЕЛБЕКОВНА**

к.п.н., доцент,

Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова,
г. Шымкент, Республика Казахстан**ПРИНЦИП НАГЛЯДНОСТИ И ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Түйін. Бұл мақалада орыс тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда цифрлық технологияны қолдану маңызды мәселе болып табылады. Оның ішінде мультимедия – дыбысты, бейнелердің қозғалыстағы және қозғалыссыз жағдайларын біріктіріп көрсетуге мүмкіндік беретін компьютерлік технология. Мультимедияның оқыту құралдарына: аудио, видео таспалардағы материалдар, презентациялық бағдарламалар, ойын бағдарламалары, компьютерлік оқыту бағдарламалары және т.б. Мультимедия ақпаратты кешенді түрде бейнелеп шығарады, яғни қажет болатын түрлі көрнекілік құралдардың орнын толықтыра алады. Сондай-ақ, мультимедиялық технологиямен жұмыс істеген оқушылардың танымдылық қабілеті артады. Өздері игеріп жатқан пәннің құпияларына терең бойлап, мазмұнын жылдам, жақсы түсіне алады.

Кілттік сөздер: педагогика, мультимедиялық технология, әдіс, әдістеме, оқыту, үлес.

Аннотация: В данной статье актуальным вопросом является использование цифровых технологий в обучении русскому языку и литературе. В частности, мультимедиа - это компьютерная технология, позволяющая комбинировать звук, видео и движущиеся изображения. Мультимедиа отображает информацию сложным образом, то есть может заменить различные необходимые наглядные пособия. Познавательные навыки студентов, работающих с мультимедийными технологиями, также увеличатся. Они умеют быстро и хорошо понимать содержание предмета, который осваивают. Обучение сложный педагогический процесс, совместная деятельность обучающего и обучаемого, учителя и ученика. Современный период развития общества характеризуется сильным влиянием на него компьютерных технологий. Учащиеся познают окружающий мир с помощью всех органов чувств, перед учителями стоит вопрос улучшить качество преподавания, эффективное и наглядное применение новых информационных технологии.

Ключевые слова: Обучение, технологии, практика, учителя.

Abstract: The method of realization principle of visual aids with using of computer technology and the educational technology in teaching of in comprehensive scholls of Republic of Kazakstan in considered in this article. One of the most important tasks of the issuance of State of the Development of Education in the Republic of Kazakhstan till the year 2030 is integration of science in the conditions of heavy growth of resources of information technologies. Multimedia technologies began appearance and became possibility to use their strong resources in aim of teaching. Therefore in work contemplate realization of principle of use visual methods in teaching of resource of multimedia technologies on the basis school in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: pedagogica, school, multimedia technologies, method, method's, education, role.

Принцип это регулятив деятельности, который является незыблемым и отличается от правила, тем, что его нельзя нарушать ни при каких условиях, ибо он отражает фундаментальные основания мироздания, указывая на сущность определенных процессов. Наглядность - принцип, восходящий к определенным фундаментальным отношениям, гносеологически связывающим человека и тот мир, в котором он живет, человека и людей, с которыми он общается. Как принцип, она нуждается в специальной инструментровке,

позволяющей «обнаружиться» объективным законам, в соответствии с которыми процесс познания становится эффективным.

В программе развития образования в Республике Казахстан 2020-2030 годы определены стратегические задачи системы образования в новых информационных научно-технических, рыночных условиях: «Обучающие должны не просто овладеть суммой знаний, умений, и навыков...» Гораздо важнее и сложнее править обучающимися умение самостоятельно добы-

вать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для полезного участия в жизни общества [1. *Госпрограмма РК, развития образования 2020*].

«Введения технологической подготовки в средней школе с целью развития у учащихся новых способностей и умений, включая умения проектировать, принимать решения и выполнять творческую работу, поддерживать высокий уровень инноваций; подготовки конкурентоспособности личности, готовой к активному участию в социальной, экономической и политической жизни страны и т.д.» [2. *Концепция перехода РК 2020*].

Обучение - сложный педагогический процесс, совместная деятельность обучающего и обучаемого, учителя и ученика. Обучение не должно сводиться к передаче и усвоению сформулированных учителем правил по русскому языку и литературе.

Это активный творческий поиск со стороны учителя и со стороны ученика. Задача учителя состоит в том что, чтобы в процессе передачи знаний научить учеников активным формам учения, приводящим к самостоятельному добыванию знаний. Задача ученика освоить осознанно систему знаний, умение решать самостоятельно творческие задачи. Проблема научности и доступности, сознательности и активности ставит перед учителем вопрос об отыскании на практике активных методов формирования и организации учебной познавательной деятельности. Один из путей решения этой проблемы сделать обучение наглядным.

Современный период развития общества характеризуется сильным влиянием на него компьютерных технологий, которые проникают во все сферы человеческой деятельности, обеспечивают распространение информационных потоков в обществе, образуя глобальное информационное пространство. Неотъемлемой и важной частью этих процессов является компьютеризация образования. В настоящее время в России идет становление новой системы образования, ориентированного на вхождение в мировое информационно-образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике учебно-воспитательного процесса, связанными с внесением корректив в содержание технологий обучения, которые должны быть адекватны современным техническим возможностям, и способствовать гармоничному вхождению ребенка в информационное общество. Компьютерные технологии призваны стать не дополнительным «довеском» в обучении, а неотъемлемой частью целостного образовательного процесса, значительно повышающей его эффективность.

Одна из причин такого положения связана с тем, что компьютерные технологии в школе

не нашли еще своего должного применения. В школах же, где ведется обучение детей на компьютере, не все его возможности реализуются в полной мере. Большинство учителей начальных классов даже не знакомы с компьютерными технологиями и не имеют представления о способах их использования в обучении. Проблема широкого применения цифровых, мультимедийных и компьютерных технологий в преподавании русского языка и литературы в последнее десятилетие вызывает повышенный интерес в отечественной педагогической науке. Большой вклад в решение проблемы компьютерной технологии обучения внесли российские и зарубежные ученые: Г.Р.Громов, В.И.Гриценко, В.Ф.Шолохович, О.И.Агапова, О.А.Кривошеев, С.Пейперт, Г.Клейман, Б.Сендов, Б.Хантер и др.

Различные дидактические проблемы компьютеризации обучения в нашей стране нашли отражение в работах академика А.П.Ершова, академика А.А.Кузнецова, Т.А.Сергеевой, И.В.Роберт; методические - Б.С.Гершунского, Е.И.Машбица, Н.Ф.Талызиной; психологические - В.В.Рубцова, В.В. Тихомирова и дипломированного Советника РАЕ, профессора КПА, кавалера «Нобелевской» медали Буркита Ауесхана Кантуреевича и др.

Для осуществления выше сказанного перед учителями стоит вопрос нужно улучшить качество преподавания, эффективное и наглядное применение новых информационных технологий, а также комплексное использование средств обучения на уроках русистики в средней общеобразовательной школе. В этой статье мы рассматриваем понятие наглядного обучения. Наглядность, вероятно появилась вместе с возникновением человеческого общества, вместе с потребностью передачи информации об отсутствующем на данный момент предмете или явлениях. Об этом говорят дошедшие до нас наскальные рисунки. Наглядное обучение возникло, по всей видимости, вместе с первыми школами. Основоположником принципа наглядности, давшим его обоснование, мы считаем чешского педагога Яна Амоса Коменского. Я.А. Коменский (1592-1670) дал определение наглядности, которое называют «Золотым правилом дидактики». Именно оно послужило началом одного из важнейших путей развития школы, явилось первой ступенью для многих педагогических исследований. Он отмечал: «... все, что только можно, представлять для восприятия чувствами» [3, 13 с].

Учащиеся познают окружающий мир с помощью всех органов чувств. Основными каналами получения информации являются слуховой и зрительный анализаторы. Система «ухо-мозг» может пропускать в секунду до 50 бит информации. Пропускная способность зрительного анализатора в 100 раз больше. Неслучайно около 90% всех сведений об окружающем мире

учащийся получает с помощью зрения, 9% — с помощью слуха и только 1% — с помощью осязания. Следует отметить также, что из всех видов памяти у большинства учащихся более всего развита зрительная. Все это объясняет следующие факты. Человек, только слушая, запоминает 15% речевой информации, только глядя—25% видимой информации, а слушая и глядя—65% информации.

Исходя из этих особенностей физиологии высшей нервной деятельности и основанной на них психологии человеческого восприятия, педагогика и психология утверждают, что наиболее высокое качество усвоения достигается при непосредственном сочетании слова учителя и предъявляемого учащимся с помощью технических средств обучения (ТСО) изображения в процессе передачи учебной информации [4, 280 с].

С началом промышленного изготовления компьютеров первых поколений и их появлением в образовательных учреждениях возникло новое направление в педагогике - **компьютерные технологии обучения**. Первая обучающая система Plato на основе мощной ЭВМ фирмы «Control Data Corporation» была разработана в США в конце 50-х годов и развивалась в течение 20 лет. По-настоящему массовыми создание и использование обучающих программ стали с начала 80-х годов, когда появились и получили широкое распространение персональные компьютеры. С тех пор образовательные применения ЭВМ выдвинулись в число их основных применений наряду с обработкой текстов и графики, оттеснив на второй план руссатические расчеты.

В современной методике (методика преподавания) должны разработать методику использования компьютерной технологии обучения на уроках русского языка и литературы, как комплекс средств обучения [5, 45 с].

Под **комплексом средств обучения** понимают их совокупность, необходимую и достаточную для изучения какой-либо темы учебной программы. Комплекс характеризуется определенной структурой, т.е. последовательностью включения средств обучения в учебный процесс во взаимосвязи и сочетаниях друг с другом. При подборе средств обучения учитывают их дидактические возможности, задачи урока и конкретные условия, в которых будут проводиться занятия. В каждом комплексе можно выделить главный, доминирующий компонент, с которым связаны в той или иной последовательности другие средства обучения, причем все они должны быть согласованными, дополняющими друг - друга.

В зависимости от классификационного признака можно различать следующие средства обучения, являющиеся носителями информации:

- по характеру использованного в них материала (словесный и изобразительный, конкретные языковые единицы и схематический их показ);

- по видам восприятия (зрительное, слуховое, зрительно-слуховое), на которое рассчитан этот материал;

- по способам подачи материала (с помощью технической аппаратуры или без нее, в статике или динамике: готовые таблицы и материал для их составления, картина, диакадр, кинолента);

- по организационным формам работы с ним (фронтальная на основе демонстрационных пособий и индивидуальная на основе раздаточного изобразительного материала).

Наиболее часто используемый классификационный признак технических средств обучения (ТСО) – по видам восприятия. Обычно выделяют экранные средства обучения (ЭС), звуковые средства обучения (ЗС) и экранно-звуковые средства обучения (ЭЗС). Средства, основанные на компьютерных технологиях (средства информационных и коммуникационных технологий – ИКТ), выделяются особо, поскольку имеют специфические свойства по сравнению с другими средствами обучения.

Для организации деятельности учащихся по закреплению приобретенных умений можно использовать пакет прикладных обучающих программ.

Технические возможности персонального компьютера, если компьютер используется как обучающее средство, позволяют

- активизировать учебный процесс;
- индивидуализировать обучение;
- **повысить наглядность в предъявлении**

нового материала;

• сместить акценты от теоретических знаний к практическим;

• повысить интерес, развивать познавательность учеников на уроках руссатики.

Активизация обучения связана с диалоговым характером работы компьютера и с тем, что каждый ученик работает за своим компьютером. При традиционном классном обучении основное - это восприятие учащимися информации в устной форме, при этом ученику не часто приходится проявлять активность на уроке и учитель не в состоянии организовать и контролировать активную работу каждого ученика на его рабочем месте. Поэтому традиционное обучение, в основном, является пассивным - многие педагоги сетуют, что на уроке активно работают 20 -30% учащихся. Если же обучение ведется в компьютерном классе, компьютер диалоговым характером своей работы стимулирует ученика к деятельности и контролирует ее результаты.

Развитие познания у учащихся происходит в том числе и благодаря познавательной деятельности. Познавательная деятельность - это логи-

ческий процесс получения знаний посредством мышления. Сама познавательная деятельность запускается такими психологическими механизмами как восприятие и внимание.

В основе восприятия лежит узнавание, а внимание характеризуется устойчивостью и концентрацией. Информация извне воспринимается через внешние впечатления и внутренние ощущения. Она (информация) выделяется нашим вниманием и выступает в виде образов и понятий. Все это фиксируется памятью и становится содержанием размышлений.

Если отправной точкой обучения и развития учащихся является мир чувств, эмпирика, то конечным результатом обучения и развития становится развитое мышление и управляемые эмоции. В процессе развития через обучение ученика проходит путь от эгоцентризма к абстракции и познавательной деятельности, а от них к самопознанию и определению своего места в этом сложном мире.

По мере развития познания у учащихся формировалось стремление от нерасчлененной целостности вещей, явлений, процессов проникнуть в их структуру, установить внутренние связи, сделать их наглядными. Желая узнать, как уст-

роен предмет, субъект обычно пытается проникнуть вглубь. Это очевидно на примере ребенка, который осваивает вещь через ее расчленение, чтобы посмотреть: а что же внутри? Структурирование текста, опыта и т.п. - это особый вид наглядности, связанный с возможностью визуализации мыслительных процессов. Например, выстраивая графически, какую-либо структуру, человек тем самым делает очевидным работу мышления, то есть распространяет действие принципа наглядности на субъективный план.

Вспоминая «Золотое правило дидактики», мы обычно обращаем внимание на то, что там сформулирован призыв к восприятию предмета всеми органами чувств. Что можешь показать - покажи, что можешь - дай послушать, потрогать и т.д. Причём все это в определенной последовательности. И те, кто шли за Я.А. Коменским в дидактике, как педагогике, обращенной вовне, в объективную реальность, искали способы всё более точного предъявления учащимся конкретных предметов, явлений, процессов. Если почитать И.-Г. Песталоцци, то в его работах речь идет о чисто механических упражнениях по разглядыванию распознаванию, называнию предметов и их свойств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Государственная программа развития образования в Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Астана, 2020г.

2 Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2030-2050 годы. Астана, 2020 г.

3 Карпова Т.Н. Наглядное обучение - как эффективный процесс формирования знаний школьников. Дисс... Ярославль, 2015 г., стр.13-14.

4 Буркит А.К. Методика осуществления принципа наглядности с применением компьютерной технологии. Прага, 2017., -с 280-284.

Буркит А.К. Методика осуществления принципа наглядности с использованием современной цифровой технологии. Чехословакия, 2020., -с 78.

5 Аульбекова Ж.С., Буркит А.К. Методика преподавания русского языка и литературы с помощью ИКТ. Англия. 2019., -с 45.

ӘБДІКЕРІМ ГҮЛНАР СӘЛІМҚЫЗЫ,«7M01102-Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті**ЖАНЬБЕК АРНАГУЛ,**«7M01102-Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІН БАҒАЛАУДА МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ САПАСЫН ӨЛШЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың ағылшын тілі сабағында жазбаша сөйлеуін бағалау және мұғалімнің кәсіби қызметінің сапасын тестілеу арқылы өлшеу мәселелері қарастырылады. Тестілеу арқылы ағылшын тілі сабағында жазбаша сөйлеуін бағалаудағы маңызы ашылады. Осы кездегі ағылшын тілі пәні мұғалімінің кәсіби қызметінің сапасын өлшеу критерийлері беріледі.

Кілт сөздер: жазбаша сөйлеу, тестілеу, кәсіби сапа, кәсіби қызмет, критерийлер, бағалау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы оценки письменной речи обучающихся на уроках английского языка и измерения качества профессиональной деятельности учителя посредством тестирования. Через тестирование раскрывается его значение в оценке письменной речи на уроках английского языка. В настоящее время даны критерии измерения качества профессиональной деятельности учителя английского языка.

Ключевые слова: письменная речь, тестирование, профессиональное качество, профессиональная деятельность, критерии, оценка.

Annotation. This article discusses the issues of evaluating students' written language in English lessons and measuring the quality of professional activity of teachers through testing. Through testing, its significance is revealed in the assessment of written speech in English lessons. Currently, the criteria for measuring the quality of professional activity of an English teacher are given.

Keywords: written speech, testing, professional quality, professional activity, criteria, evaluation.

КІРІСПЕ

Еліміздің бүгінгі мен ертеңі өскелең ұрпақ еншісінде. Ал осы ұрпақты бүгінгі таңда жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары, өзбетімен ізденуге қабілетті етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыны шығармашылыққа жетелеу. Бұл мұғалімнен терең біліктілікті қажет етеді. Себебі шығармашыл ұстаз ғана шығармашыл тұлғаны қалыптастыра алады. Қазақстан Республикасы білім беру заңында көрсетілгеніндей, адамзат құндылықтары, ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау – білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Кәсіби мамандарды дайындау мәселесін шешудің де жаңа жолдары қарастырылуда.

«Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс» - деп Елбасы Нұр-

сұлтан Әбішұлы Назарбаев айтып өткендей, әрбір адам үнемі дамып, жетіліп, үйреніп отыруы керек [Назарбаев Н.Ә. <http://www.akorda.kz/zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar>].

Қазіргі уақытта білім беру саласында өзгерістер көп, сол өзгерістерге лайық педагог болу үшін қойылатын талаптар да күрделене түсуде. Бұл адамның шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту қажет дегенге әкеледі. Оған білім беруді гуманизациялау сай келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінгі қазақстандық мектептерге қоғамның қарқынды дамуына ілесе алатын, заман талабына сай ойлайтын, ғылыми-әдістемелік білімі жеткілікті, педагогика мен психологияны терең меңгерген ізденімпаз мұғалім қажет. Бұл мұғалімнің кәсіби шеберлігінен көрінеді. Басқаша айтқанда, білім беру үдерісі мұғалімнің дайындық деңгейі мен мамандық сапасына үлкен талап қояды. Ол мұғалімнің өзін-өзі дамытуына, өзіндік білім

алуына және өздігінен шығармашылық түрде қызметтерін іске асыруға мүмкіндік береді. Мұғалім – бүгінгі оқушы – ертеңгі қоғамның, елдің тірегін өмірге дайындаушы.

Кәсіби мұғалім - құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. «Мұғалім», «Педагог» мамандығы, зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Білім беру жүйесінде педагогтар мемлекеттік қызметкерлер болып табылады.

Педагог өз мамандығының сапасын, біліктілігін арттыруды психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етуі үлкен роль атқарады. Педагогтың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың (студенттердің) психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты.

Педагогикалық іс-әрекеттің дамуының жоғары деңгейі мынада – педагог өзін-өзі дамыту механизмдерін қалыптастыруға мақсат қояды және оқушыларға (студенттерге) өз қабілет-қарымы бойынша даму бағыттарын ұштайды, кәсіби дамуды көздейді.

Кәсіби педагогикалық іс-әрекет дегеніміз - оқушының тұлғалық, интеллектуалдық, іс-әрекеттік дамуына бағытталған және сонымен бірге оның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі жетілдіруінің негізі болып табылатын мұғалімнің тәрбиелеуші және оқытушы ықпалы болып табылады. Бұл іс-әрекет өркениет тарихында мәдениеттің пайда болуымен бірге, «*өндірістік іскерліктер үлгілері (эталондарын) мен әлеуметтік мінез-құлық нормаларын жасау, сақтау және өсіп келе жатқан ұрпаққа беру*» міндеті қоғамдық даму үшін маңыздылардың бірі болған кезде пайда болған. Бұл тіпті алғашқы қауымнан басталған, мұнда балалар үлкендермен қарым-қатынас жасау барысында, оларға еліктеп, оларға ере отырып үйренген. Дж. Брунер оны «контексте оқыту» деп анықтайды. Дж. Брунер бойынша, адамзат «*жас ұрпақты оқытудың тек үш негізгі тәсілін ғана*» біледі: жоғары приматтарда ойын процесінде дағдының құраушы компоненттерін өндіру, түземдік халықтарда контексте оқыту және тікелей практикадан оқшау мектептегі абстрактілі оқыту [Алдияров Қ., 2006, 12 б.].

Біртіндеп қоғам дамуымен бірге алғашқы сыныптар, мектептер, гимназиялар қалыптаса бастады. Түрлі елдерде түрлі сатыларда оқыту мазмұнында, оның мақсаттарында түрлі өзгерістерге түсе отырып, мектеп сонда да әлеуметтік институт болып қалды, оның арнаулы – мұғалімдер мен педагогтардың педагогикалық іс-әрекеттері арқылы әлеуметтік-мәдени тәжірибені беру. Әлеуметтік-мәдени тәжірибені беру формалары мектептің даму тарихында өзгеріп отырды. Бұл әңгіме (сократтық әңгіме) немесе майевтика; ше-

берханалардағы жұмыс (қыш өнімдерін жасау, тері өңдеу, тоқу және өндірістік оқытудың басқа түрлі бағыттарының тәжірибесі), мұнда, шәкірттің технологиялық үрдіске жүйелі және мақсатты қатысуы, оның біртіндеп өндірістік операцияларды игеруі негізгісі болды; вербалды насихат (гувернерлер, «ағатайлар» институты, монастырьлар т.б.).

Я.А. Коменскийдің кезінен бері сыныптық-сабақтық оқыту бекіді, мұнда оның сабақ, лекция, семинар, сынақ, практикум сияқты формалары жіктеліп бөлінді. Соңғы он жылдарда тренингтер пайда болды [Коменский Я.А., 1989, 22 тарау, 391 б.]. Оқытушылар үшін оның іс-әрекетінің ең қиын формаларының бірі лекция болып табылса, студент, оқушы үшін – семинар сабақтары, сынақтар екенін атап өту қажет.

Кәсіби педагогикалық іс-әрекет - адамзат іс-әрекетінің кез-келген түріне тән сипаттамаларға ие. Бұл ең алдымен, мақсаттылық, түрткілік, пәнділік. Кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің өзгеше сипаттамасы, Н.В.Кузьмина бойынша, оның өнімділігі болып табылады.

Педагогикалық іс-әрекеттің өнімділігінің бес дәрежесін ажыратады:

*«I – (минималды) репродуктивті; педагог өзі білгенін өзгелерге айтып бере алады; **продуктивті емес.***

*II – (төмен)бейімделуші; педагог өз хабарламасын аудитория ерекшелігіне бейімдей алады; **аз продуктивті.***

*III – (орташа) локалды модельдеуші; педагог оқушыларды курстың әр бөлімдері бойынша білімге, дағдыларға, іскерліктерге үйрету стратегияларына ие (яғни, педагогикалық мақсат қою, іздестіру нәтижесі бойынша өзіне жауап беру және оқушыларды оқу-танымдық іс-әрекетке біртіндеп енгізу; **орташа продуктивтілік.***

*IV – (жоғары) оқушылардың жүйелі модельдеуші білімдері; педагог жалпы пән бойынша оқушылардың дағдылар, іскерліктер ізденістегі білімдер жүйесін қалыптастыру стратегиясын меңгерген; **продуктивті.***

V – (ең жоғарғы) оқушылардың жүйелі модельдеуші іс-әрекеттері мен мінез-құлықтары; педагог өз пәнін оқушы тұлғасын қалыптастыру, оның өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі оқытуға, өзін-өзі дамытуға қажеттіліктерін қалыптастыру құралына айналдыру стратегиясын меңгерген; жоғарғы продуктивтілік [Жексенбаева У., 2009, 137 с.].

Кәсіби педагогикалық іс-әрекетті қарастырығанда біз оның жоғарғы продуктивті сипаты жөнінде айтамыз.

Біз зерттеуімізде ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің кәсіби іс-әрекетінің көрінісін білім алушылардың жазбаша сөйлеуін бағалауда зерделеп көрдік. Себебі, сөйлеудің ерекше бір түрі — *жазбаша сөйлеу*. Жазбаша сөйлеу арнаулы әдістер

арқылы меңгерілетін сөйлеудің түрі. Мұны игеру адамға оңайлықпен түспейді. Жазбаша сөйлеу адам баласы хат танырлықтай дәрежеге жеткенде, ауызша сөйлеудің біршама дамыған кезінде ғана пайда бола бастайды.

Жазбаша сөйлесудің кейбір ерекшеліктері:

1) Жазатын адамның қасында сөйлесетін адам болмағандықтан, мұнда ешбір ым-ишара қолданылмайды.

2) Жазбаша сөйлесудің логикалық жағына аса қатаң талап қойылады. Мәселен, белгілі тақырыпқа шығарма жазған кезде адам осындай талаптарды орындауға тырысады, көп ойланып, толғанады. Өйтпейінше бұдан нәтиже шығару қиын.

3) Жазуда грамматиканың ережелері де қатты ескеріледі.

4) Жазу кезінде адам қатты зейін қойып, әр сөзін ойлап құрастырады, мағыналы сөз іздейді. Бұл үлкен ой жұмысын қажет етеді. Мәселен, адам өзінің туысқандарына, таныстарына хат арқылы ойын білдіргенде осы жағдай байқалады.

Жазбаша сөйлеудің түрлері мен стильдері әр алуан. Олардың бастылары ғылыми, публицистика, көркем-әдебиет, іс-қағаздық т.б. создер. Сөйлеудің жазбаша түрінде сөйлеген сөзді жандандыра түсуге қажетті сөз ырғағы, мимика, қол қимылдарын пайдалана алмайсың. Сондықтан да жазбаша сөйлеудің түрінде қиыншылықтар көп кездеседі. Егер сөйлеу кезінде тыңдаушы түсінбегенін баяндаушы адамнан әр уақытта сұрап, айқындап алуға мүмкіндігі болғандықтан, ауызша сөйлеу қысқаша баяндалса, сөйлеудің жазбаша түрін мейлінше толықтырып кеңінен түсінікті етіп құру қажет. Ауызша және жазбаша сөйлеу адамдарға әртүрлі талаптар қояды. Кейбір адамдар шешен сөйлеп, жазуға шорқақ болса, ал енді біреулер өз ойын тамыза жазады, бірақ сөйлеген сөзінде кемшіліктер кездесіп отырады.

Білім алушылардың жазбаша сөйлеу дағдыларын дамыту ойлау жүйесіне негізделеді. Ойды жазбаша жеткізу – ауызша сөйлеудің тіліне қарағанда өте күрделі, көп салалы процес. Психологтар тіл үйретуші тіл үйренушілерді үйреніп отырған тілінде ойлай білуге үйренгенде ғана ауызша және жазбаша сөйлеуді қиындықсыз меңгеретіндігін зерттеу еңбектерінде дәйектеді. Жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуда қабылдау процесінің орны ерекше. Психологтар қабылдаудың көру, сезу және есту түрлеріне тоқтала отырып, жазбаша сөйлеу дағдыларының дамуына көру және есту үрдістерін ерекше атап көрсетеді. Жазбаша сөйлеуді меңгерудің алғашқы кезеңдерінде орындалатын жаттығу жұмыстары көру үрдісіне бағытталады. Жазылым әрекетінің сыртқы дыбыстық құрылымымен байланысы жөнінде психолог А.Р. Лурия: «Жазудың психологиялық-физиологиялық очерктері» еңбегінде теориялық тұрғыдан зерттеп, жазу үдерісінің көру түсініктері мен тиісті қозғалғыш факторлардың байланысы-

нан ғана құралатын идеомотриялық акт ретінде қарастырады. Осы үдерістің құрамына қозғалыспен көру саласынан тыс мынадай компоненттер енетінін атап көрсетеді: міндеттің туындауы (бастапқы ой), ойдың алдын-ала құрылуы, есте сақтау және оны ішкі тілдің көмегімен жадыда сақтау, пайда болған ойды фразаның немесе біртұтас мәтіннің тиісті құрылымына енгізу.

Кәсіби педагогикалық іс-әрекет ағылшын тілі пәнінде дамудың шарты мен негізі ретіндегі оқытушылардың пәндік әлеуметтік мәдени тәжірибені игерулеріне бағытталған оқу іс-әрекетінің ұйымдастырылуы болып табылады. Кәсіби педагогикалық іс-әрекет құралдары ғылыми білімдер болып (теоретикалық және эмпирикалық), солардың көмегімен және солардың негізінде оқытылушылардың тезаурусы қалыптасады. Білімдерді «тасушы» ретінде оқулық мәтіндері немесе пәндік айғақтың фактілерін, заңдылықтарын, қасиеттерін мұғалімнің ұйымдастырған бақылауы жағдайында (зертханалық, практикалық сабақтарда, даладағы практика кезінде) оқушының жаңадан жасаған елестетулері жатады. Техникалық, компьютерлік, графикалық және т.б. құралдар қосымша құралдарға жатады.

Жазбаша сөйлеуді оқытуға қойылатын ақырғы талаптар білім алушыларда шетел тілін меңгерудің қол жеткізілген бағдарламалық деңгейіне сәйкес тілдесу, танып білу және шығармашылық тәсілі ретінде шетел тіліндегі жазумен қалай практикалық жұмыс жасау қабілеттерін қалыптастыруды енгізеді. Жазбаша сөйлеуді үш жазықтықта: мазмұны (ойлау), бейнелеу (сөз) және орындау (графикаларды) қарастыруға болады. Жазбаша сөйлеудің мазмұны оның қызметтік мақсаты және міндеттерімен анықталады, мысалы, эмоциялық әсер, көмекке жүгіну, қызметті басқару, ақпаратты сұрату, іс жүргізу әрекеттерін орындау, ақпаратты сақтау, адамның шығармашылық әлеуметін жазбаша бейнелеу.

Ойды мазмұнды қорыту жазбаша туындының нысанын анықтайды. Жазбаша сөйлеу туындыларының нысанына оқыту мазмұны енгізілуі мүмкін, оған жататындар: құттықтау ашық хаттары, телеграммалар (жеке және іскерлік мазмұнда), жазбалар (отбасы мүшелері, достары, жұмыстағы әріптестері), маңдайша жазулар (үйлерде, мекемелерде), заттаңбасы (тауар орамаларында), суреттерге қол қою, хабарландырулар-нұсқаулықтар, хабарландырулар-ақпараттар (жұмыс іздеу туралы, жұмысқа қабылдау туралы, спорттық және мәдени өмірдегі жаңалықтар), мәзірлер, жарнамалар, шақыртулар, көңіл айтулар, жеке хаттары, көбінесе хатта жұмысқа қабылдау туралы, алғыс хаттар, яғни bread-and-butter letters, наразылық және шағымдары бар хаттар, өтініш хаттар (басшыға, қоғамға), өтінішке берілген жауаптар, автобиографиялық мәліметтер, яғни curriculum vitae, сипаттамалар, яғни confidential references, толтырылған сауалнамалар және

бланкілер, анықтамалар, mind-maps үлгідегі тірек схемалары (аудитория алдында сөйлеу үшін), нұсқаулықтар (қауіпсіздік техникасы бойынша, тапсырмаларды орындау үшін), рецептер (кулинарлық, белгілі және жеке), күнделіктер (бақылаулар, саяхаттар), сөздіктер, диктанттар, библиографиялар (автордың шығармалары, проблема жөніндегі кітаптар), конспектiлер, яғни notes (оқыған мәтіннің мазмұнын қысқаша баяндау), қабырға газетіне мақалалар, әсерлер (көрген немесе тыңдаған кездегі алған әсерлер туралы), кітапқа шолу, рецензия, яғни reviews (кітапқа, әңгімеге, кинофильмге, өнер туындыларына), есептер, яғни reports (бақылаулар туралы, сауалнама туралы, сұрақтар туралы), баяндамалар (проблема туралы, case-studies үлгідегі нақты жағдайларды зерттеу туралы), баяндау, яғни reproduction (оқыған мәліметтерді, естіген мәліметтерді), резюме, яғни summary (оқыған мәліметтердің, естіген мәліметтердің негізгі идеясы), хабарламалар (жаңалықтар туралы, соңғы жаңалықтар туралы), шолулар (газеттегі мақалалар, апта ішіндегі жаңалықтар), аннотациялар, яғни précis (әңгіменің, кітаптың, фильмнің негізгі мазмұны), рефераттар, яғни synopses (оқыған мәліметтерді қысқаша шолу), тезистер, яғни abstracts (сөйлеуді қысқаша баяндау), жобалар, яғни projects (қоршаған әлем жағдайына және өзгерісіне көзқарастар), очерктер, яғни essays (заттарға және құбылыстарға жеке көзқарас), шығармалар (тақырыпты немесе проблеманы қайта түсіндіру (интерпретация)), әңгімелер (фабулалар мен сюжеттерді ойдан шығару), өлеңдер (әр түрлі пішіндегі өлеңмен жазылған туындылар жазу) т.б.

Қазіргі заманғы әлемде жазбаша коммуникацияның ролі тым жоғары деген пірірмен ешікім дауласа алмайды. Жазу бізге өлшеусіз, бірақ сенімді қызмет етеді. Сөйлеу түрі және жазу өнімді қызмет түрі болып табылады, бірақ жазбаша сөйлеу нұсқалардың жағдайымен байланысты бірқатар міндеттер туындайды.

Бұл қандай міндеттер және осыдан туындайтын жазбаша сөйлеудің сапасы қандай деген сұрақ туындайды. Сөйлеу мен жазудың арасында психологиялық және лингвистикалық тұрғыда маңызды айырмашылық бар. Профессор А.И. Гальперин: «бәрінен бұрын, ең алдымен, тікелей реципиент пен аралық кері байланыстың болмауын атап көрсету керек» дейді. Сөйлеп тұрған адам тыңдап тұрған адамның әрбір фразаны мұқият тыңдап, соған сай реакциясын тікелей көре алады, бұл оның сөзін реттілікпен сөйлеуіне әсер етеді; жазатын адам бұл реакцияны алдын ала болжауы мүмкін, сондықтан оның сөзі неғұрлым негізделген, толық баяндалады. Жазатын адам ең алдымен тиісті оқиғаға сәйкес реципиентті көрсетіп, сосын өз пікірін айта алады. Бұл жазатын адамға болған оқиғаны неғұрлым толық сипаттауға мәжбүрлейді, әйтпесе қате бұрмаланып кетуі мүмкін [Гальперин П.Я., 1999, 281 с.].

Жазатын адам өзінің сөзін мәнерлеп баяндай алмайды. Сондықтан ол фразаларды неғұрлым мұқият синтаксистік түрде құрастыруы, соған сәйкес дәлме-дәл бейнелеуі тиіс.

Ағылшын тілінде жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытудың маңызы үлкен. Қазіргі кезде шетел тілінің заманауи қоғамдағы орнын артық бағалауға болмайды. Мектептегі оқыту процесі осы тапсырыстарға сәйкес өзгереді. Көбінесе оқытудың практикалық мақсаты келесі түрде өзгерді: шетел тілін үйрету – шетелдік сөйлеуді үйрету – шетел тілінің сөйлеу қызметін үйрету – шетел тілімен қарым-қатынас жасауға үйрету.

Біз қазіргі кезде шетел тілін үйрену қалыпты жағдай болған кезде ағылшын тілі туралы, халықаралық қатынас тілі туралы, тілді зерделеу мақсаты коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру туралы айтамыз. Мағынасы жағынан ықпалдас болып келеді және өзіне бірнеше негізгі компоненттерді енгізеді:

- айтылым, тыңдалым, оқылым және хаттағы коммуникативтік дағдылар;

- ақпаратты құрастыру және айырып тану үшін тілдік материалды меңгеру дағдылары мен тілді білу;

- онсыз коммуникативтік құзыретті толыққанды қалыптастыру мүмкін емес әлеуметтік-мәдени білімділікті қамтамасыз ету үшін лингвистикалық елтану және елтанушылық білім.

Өйткені қазіргі кезде оқыту процесі шетел тілін практикалық меңгеруге бағытталған, онда жазба немесе сөйлеу тілі ретіндегі қызметтің сөйлеу түрінің үлкен маңызын атап өту керек. Соңғы кезде аталған қызмет түріне көп көңіл бөліне бастады. Жазба сөйлеуді меңгеру шетел тілін білуді, тілдік ортадан тыс кезде internet, e-mail, sms және т.б. сияқты қазіргі заманғы коммуникация құралдары арқылы сол тілде сөйлейтін адамдармен сөйлесіп, тілді нақты пайдалануға мүмкіндік береді. Жеке және ресми құжаттарды жазу мүмкіндігі, сауалнамаларды, құжаттардың бланкілерін толтыру қажеттілігі білім алушылардың зерделенетін тілдің жазбаша коммуникацияларын белсенді меңгеруге ынталандырады. Сонымен жазу дегеніміз не ?

Лингвистикалық әдебиетте жазу дегеніміз сөйлеу түрінің бірі ретінде графикалық жүйе деп түсіндіріледі, белгілердің көмегімен тілді беру құралы, ең ақырында дыбыстық сөзге толықтыру; оның туындыларын сақтау және оны арақашықтықта беру үшін сөзді көрсетуге мүмкіндік беретін графикалық белгілер жүйесінің көмегімен қатынас құралы деп көрсетіледі.

Г. Шамшырақованың тұжырымдауына, жазбаша сөйлеу айтылатын сөзбен байланысты сөйлеу қызметі және ойды жазбаша ойлау процесі ретінде анықталады. Біз үшін жазуға үйрету бұл жекелеген сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді жазу үшін тілдің графикалық және орфографиялық жүйелерін пайдалана білу дағдысын қалып-

тастыру, ауызша тілді графикалық белгілер көмегімен бекіту. Жазба сөйлеуді үйрену бұл білім алушылардың қарым-қатынас қажеттіліктеріне сәйкес өз ойларын жеткізе білу дағдысын меңгеру, жазбаша түрде нақты тілдік құралдармен қарым-қатынас жасауды жүзеге асыру болып табылады. Жазбаша сөйлеуді үйрену мақсаты білім алушыларда жазбаша коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру болып табылады, жазба белгілерін, жазбаша сөйлеу мазмұны мен формасын меңгеруді енгізеді [Шамшырақова Г., 2007, 13 б.].

Егер жазуды қызметтің өнімді түрі ретінде қарастыратын болсақ, онда сөйлеу сияқты үш сатылы құрылыммен сипатталады: *мотивациялық-түрткі салу, аналитикалық-синтетикалық және орындаушылық*. Басқаша айтқанда, түрткі салушы, қалыптастырушы және нәтижелі.

Мотивациялық-түрткі салу бөлігінде мотив пайда болады, қажеттілік түрінде сөйлесуге деген ниетінің болуына, жазбаша түрде қандай да бір ақпаратты беруге байланысты, түпкі ойын айтқысы келеді.

Аналитикалық-синтетикалық бөлігінде сөйлеудің өзі қалыптасады және іске асырылады, нақты мәтінді құрастыру үшін қажетті сөздер іріктеледі, тақырыптық белгілерді ұсыныстар тобына бөлінеді, сөйлемдер арасындағы байланыстарды мағыналық ұйымдастыруда предикат немесе өзекті бөлігі атап көрсетіледі.

Жазбаша сөйлеудің *орындаушылық* бөлігі қызмет түрі ретінде жазбаша мәтіннің графикалық белгілерінің көмегімен өнімді көрсетумен іске асырылады.

Психологтардың тұжырымдауынша, жазбаша сөйлеу негізі ауызша сөйлеу болып табылады. Ауызша сөз және соның ішінде сөйлеу жазу мен сөздерді тудыру механизмдерінің өздерімен байланысты. Бұл ойлаудан (не айтудан) тілдің қажетті құралдарын іріктеуге (мұны қалай айту, қандай сөздер керек және оларды сөйлегенде үйлестіру) және ойды тілдің көмегімен ауызша – сөйлеуде немесе жазбашада – жазуда іске асырғанға дейін байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, білім алушыларды жазбаша сөйлеуге үйрету және дамыту жолдарын талдап, түрлі жаттығулар ұсынып, оқытуда жаңа материалдар қолданып, түрлендіріп отырған кезде ғана оң нәтиже беретіні сөзсіз. Ал, кәсіби педагогикалық іс-әрекет, іс-әрекеттің басқа түрлері сияқты, психологиялық (пәндік) мазмұнмен анықталады, оған мотивация, мақсат, пән, құралдар, тәсілдер, өнім мен нәтиже жатады. Өзінің құрылымдық ұйымдасуында педагогикалық іс-әрекет әрекеттердің (іскерліктер) жиынтығымен сипатталады, олар ары қарай қарастырылады.

Қазіргі таңда білім беру процесінің негізгі қатысушылары ретінде мұғалімдерге жоғары талаптар қойылады. Қазіргі әлемде педагогикалық кадрлардың кәсіби дамуына, оның құрылымына, мазмұнына, технологияларына және жалпы мұғалімдерді даярлау мен білім беру сапасын бағалауға байланысты сұрақтарға жауап іздеу қажеттілігі туындап отыр. Осыған байланысты мұғалімнің кәсіби іс-әрекет қызметін жүзеге асыру тәжірибесі айтарлықтай өзгерді. Бұл өзгерістер көп жағдайда Қазақстан Республикасында және әлемде білім беруді жаңа білім сапасына қол жеткізу форматында қайта құру туралы құжаттарда тұжырымдалған білім берудің мақсаты мен нәтижесін жаңа түсінікпен түсіндіріледі.

Соңғы онжылдықтарда біздің елімізді әлеуметтік-мәдени жағдайы айтарлықтай өзгерді. Қазақстан нарықтық экономика мен құқықтық мемлекет құратын ашық елге айналуға, бұл адамның өз әл-ауқаты мен қоғамның әл-ауқаты үшін бостандығы мен жауапкершілігін арттырады. Қазіргі әлемдегі адам капиталы кез келген елдің дамуының басты ресурсына, оның тұрақтылығы мен ілгерілеуін қамтамасыз ететін факторға айналуға. Жалпы орта білім беру жылдам өзгертін әлемдегі белгісіздік жағдайында тәуелсіз жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті мобильді және жоғары білікті мамандарға қажет етеді, бұл, әрине, мұғалімнің дайындығы мен дамуына ерекше талаптар қояды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Ә.Н. Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік. <http://www.akorda.kz/-zhaldauy-2017-zhylgy-31-kantar>.
2. Алдияров Қ. Ұстаз психологиясының ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. – 2006. - № 11. – 12.
3. Коменский Я.А. Великая дидактика /Избранные сочинения. Глава 22. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
4. Жексенбаева У.Б. Компетентностно-ориентированное образование в современной школе: учебно-методическое пособие - Алматы, 2009.-190 с.
5. Гальперин А. И. Очерки по стилистике английского языка. — М.: Просвещение, 1999. – 360 с.
6. Шамшырақова Г. Ағылшын тілін оқытудың құрылымы //Кәсіптік мектеп. - №3, 2007. –Б 12-15.

ӘБІШ ДАНАГҰЛ БАҚТИЯРҚЫЗЫ,

Магистрант 2-го курса,
специальность «7М01201-Дошкольное обучение и воспитание»,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы

ЖҰМАЕВА ЫРЫСКҰЛ САНСЫЗБАЙҚЫЗЫ,

Магистрант 2-го курса,
специальность «7М01201-Дошкольное обучение и воспитание»,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы

ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ ЧТЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аңдатпа. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың тілі мен сөйлеуін дамыту шарттары ретінде кітапты мәнерлеп оқудың кейбір мәселелері келтірілген. Автор мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілері мен мектеп жасына дейінгі балалардың ата-аналарына мәнерлеп оқу дағдыларын дамыту қаншалықты маңызды екендігі туралы ойларымен бөліседі. Назар интонациялық дауыс, дикция, нақтылығы сөзді айту, сонда, тыңдаушыларынан эмоционалдық ырғақ табу мүмкіндігі.

Түйінді сөздер: даму, тіл, сөйлеу, мектеп жасына дейінгі балалар, мұғалімдер, балалар, отбасы, ата-аналар, мәнерлеп оқу.

Аннотация. В статье излагаются некоторые вопросы выразительного чтения книги как условия развития языка и речи детей дошкольного возраста. Автор делится размышлениями о том, как важно воспитателям дошкольных учреждений и родителям дошкольников самим развивать навыки выразительного чтения. Обратит внимание на интонационный строй голоса, дикцию, четкость проговаривания слов, и тогда, вполне возможно найти эмоциональный отклик у слушателей.

Ключевые слова: развитие, язык, речь, дошкольники, педагоги, дети, семья, родители, выразительное чтение.

Annotation. The article describes some issues of expressive reading of the book as a condition for the development of language and speech of preschool children. The author shares his thoughts on how important it is for preschool teachers and parents of preschool children to develop their own expressive reading skills. Pay attention to the intonation structure of the voice, diction, clarity of pronouncing words, and then it is quite possible to find an emotional response from the audience.

Keywords: development, language, speech, preschool children, teachers, children, family, parents, expressive reading.

ВВЕДЕНИЕ

Век глобализации характеризуется, с одной стороны, дальнейшим прогрессом мировой экономики, с другой стороны, глобализационные процессы имеют и негативные последствия. Так, например, они влияют на рост социально-экономического расслоения общества, вследствие чего появляются привелигированные группы людей, имеющие чрезмерное материальное преимущество перед другими. Появляются семьи, в основе воспитания которых, превалируют материальные ценности, а моральные устои теряют свою значимость. Некоторые родители показывают не самый лучший пример воспитания детей: чрезмерно опекают, захваливают, излишне обеспечивают материальными благами и др.

Между тем, материальное благосостояние людей никогда не определяло состояние духовно-нравственной сферы общества. Наоборот,

высокий уровень духовно-нравственного воспитания граждан являлось основой успешности политического, социально-экономического, культурного и научного развития государств.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В начале XXI века в условиях глобализации проблемы воспитания подрастающего поколения приобретают особую остроту. Требуют тщательного изучения и анализа вопросы воспитания гражданственности, духовности и нравственности у молодежи, формирования их готовности к жизнедеятельности в современном обществе, умения взаимодействовать с людьми разных национальностей, возрастов и категорий. Особое значение имеет высокий уровень речевой культуры, умение грамотно строить коммуникативное взаимодействие, владение стилем делового общения.

Исследования проблем развития языка и

речи ведутся учеными различных сфер науки: лингвистами, психологами, философами, социологами и др. Педагогическая наука располагает достаточно солидным фондом научных исследований, посвященных развитию культуры речи, культуры языка и общения. Дошкольная педагогика исследует данную проблему, акцентируя внимание родителей на актуальность проблемы речевого развития детей с самого раннего детства.

Фундаментальное исследование, посвященное выяснению основного пути развития значений слов в детском возрасте, сравнительному изучению развития научных и спонтанных понятий ребенка, процессу его речевого мышления, было выполнено Л.С. Выготским [Выготский Л.С., 1999, 271 с.]. Теоретические и методологические вопросы лингвистики, психолингвистический анализ порождения и восприятия речи изучал А.А. Леонтьев [Леонтьев А.А., 1999, 130 с.]. Интерес представляют научные исследования С.Н. Цейтлин, посвященные изучению речи ребенка на ранних этапах развития, освоению письма и чтения, лексике, речевой диагностике и др. [Цейтлин С.Н., 2017, 97 с.].

Существует ряд отечественных научных исследований, направленных на изучение развития связной речи, использования художественной литературы в развитии дошкольников, это труды Н.И. Бенеш [Бенеш Н.И., 2003, 43 с.], К.С. Ильяшевой и др. [Ильяшева К.С., 2006, 61 с.]. А.Б. Елькеевой рассматриваются вопросы роли образовательных программ в развитии инноваций дошкольного образования в Казахстане [Елькеева А.Б., <https://www.psyh.kiev.ua>].

Тем не менее, современный период развития общества характеризуется появлением значительного количества детей с проблемами развития языка и речи, требуется обновление содержания воспитания и обучения в дошкольных учреждениях, активизация исследований в области речевого развития.

В казахстанской системе образования наблюдается обновление содержания воспитания и обучения детей и подростков, в том числе, детей дошкольного возраста. Перед педагогами стоят задачи воспитания гармонически развитой личности с высоким интеллектуальным и духовно-нравственным потенциалом. Решение задач всецело зависит от профессиональной компетентности педагогов, их умения сотрудничать с родителями детей, посещающих данное дошкольное учреждение. Тем более, что многие родители стремятся отдать своих малышей в то дошкольное учреждение, где гарантирована комфортная среда, где педагоги проявляют творческий подход к своей работе, отличаются мастерством в профессиональной деятельности.

Среди многих важных задач воспитания и обучения детей дошкольного возраста в детс-

ком саду обучение родному языку, развитие речи и речевого общения — одна из главных. Эта общая задача состоит из ряда специальных, частных задач: воспитания звуковой культуры речи, обогащения, закрепления и активизации словаря, совершенствования грамматической правильности речи, формирования разговорной (диалогической) речи, развития связной речи, воспитания интереса к художественному слову, подготовки к обучению грамоте. Особого внимания в развитии детей дошкольного возраста требует работа над речью, языком и мыслительной деятельностью. Глубоко прав исследователь А.Н. Гвоздев в том, что «Язык – средство общения, познания, развития – является важнейшим условием ознакомления детей с культурными ценностями общества» [Гвоздев А.Н., 1961, 163 с.].

Языковую и речевую культуру необходимо воспитывать, формируя качества ответственности, коммуникативности, готовности к эмоциональному позитивному отклику.

Профессор О.С. Ушакова отмечает, что в соотношении языка и речи важно понимание сущности языковой способности, формирования элементарных представлений о системах языка: «Речь конкретна и неповторима, она материальна, так как состоит из артикулируемых знаков, воспринимаемых органами чувств; речь субъективна, являясь видом творческой деятельности индивида. Язык обладает абстрактностью и воспроизводимостью, он потенциален и объективен по отношению к говорящему» [Ушакова О.С., 2010, 6 с.].

Одним из важных факторов целостного развития ребенка является выразительность речи. Используя выразительное чтение книги, мы воздействуем на ум и эмоциональную сферу сознания ребенка, способствуем развитию связной речи и пониманию его содержания.

Дошкольники, усваивая родной язык, овладевают важнейшей формой речевого общения – устной речью. Речевое общение в его полном виде (понимание речи и активная речь) развивается постепенно. Основные задачи развития речи – воспитание звуковой культуры речи, словарная работа, формирование грамматического строя речи, ее связности при построении развернутого высказывания – решаются на протяжении всего дошкольного детства. Однако на каждом возрастном этапе задачи постепенно усложняются, меняются методы обучения. В дошкольном детстве ребенок овладевает, прежде всего, диалогической речью, которая имеет свои особенности, проявляющиеся в использовании языковых средств, допустимых в разговорной речи, но неприемлемых в построении монолога по законам литературного языка.

В процессе овладения речью ребенок приобретает навыки образования и употребления грамматических форм. Формирование грамма-

тического строя речи у дошкольника включает работу над морфологией, изучающей грамматические значения в пределах слова (изменение слова по родам, числам, падежам), словообразованием (созданием нового слова на базе 10 другого с помощью специальных средств), синтаксисом (сочетаемостью и порядком следования слов, построением простых и сложных предложений).

Современные семьи имеют возможность иметь домашнюю библиотеку, посещать с детьми городские библиотеки, а самое главное – сделать выразительное чтение детской книги семейной традицией.

Так, большинство ученых отмечают необходимость выразительно говорить в общении, потому что это способствует поддержанию диалога, беседы. В особенности выразительное говорение взрослого важно для развития речевых навыков детей.

Выразительное чтение детской книги знакомит детей с красотой окружающего мира, с историей, культурой народа. Через чтение ребенок познает прошлое, настоящее будущее, учится анализировать жизненные ситуации, сравнивать предметы, отличать цветовые гаммы окружающего мира. В развитии речи важно овладение не только фонетическими, грамматическими, лексическими навыками языка. Самое главное – приобретение навыка общения. Причем, круг общения должен постепенно меняться и расширяться.

При чтении книги детей дошкольного возраста следует больше воспринимать как слушателей, чем читателей. Педагог или родитель, читающий книгу детям, должен позаботиться о том, что он выразительным чтением доносит смысл содержания книги, раскрывает главную идею, вызывает у них позитивный эмоциональный отклик, учит их сочувствовать и сопереживать. С помощью выразительного чтения взрослые помогают детям осмыслить суть духовно-нравственных ценностей, познакомиться с образцами фольклора, литературной прозы и поэзии.

Педагоги или родители, прежде чем читать книгу детям, должны сами поработать над развитием выразительности, которое определяется интонацией, дикцией, силой и высотой голоса. При чтении детской книги важно делать логические ударения, соблюдать паузы, следить за темпом чтения и эмоциональным восприятием малышами содержания. Дети чувствуют отношение читающего к героям произведения, и это также отражается на понимании и восприятии.

Выразительное чтение книги оптимально воздействует на развитие речи детей при условии иллюстративного сопровождения процесса чтения. Появилось множество панорамных книг с прекрасным иллюстративным материалом, с объемными картинками, которые приглашают

детей в путешествия, загадочный животный и растительный мир.

Педагоги дошкольных учреждений, родители при подготовке к детскому чтению должны продумать все, подобрав соответствующий наглядный материал, отобрать содержание и разработать вопросы, которые по ходу чтения можно задавать, помогая тем самым осмысливать суть литературного произведения.

Беседа также является условием развития речи дошкольника. Используя картинки, различного рода игрушки (дидактические, технические и др.) в беседе мы задаем вопросы, которые способствуют выявлению и развитию навыков описания, сравнения, связности речи. Вопросы также следует проговаривать четко, соблюдая логические ударения и паузы. В одном предложении должен быть один вопрос, не следует ставить двойственные вопросы. Например, «Что и почему?». Все слова должны быть доступны детскому пониманию, ясны и точны. Мотивации читательского интереса, удержанию внимания малышам способствует умение педагога (родителя) строить беседу, что называется, эмоционально окрашенной.

В дошкольных учреждениях чтение книг часто связывают с сюжетами детских игр и именно в игре дети закрепляют полученные образы, смысл сказки или рассказа.

Опыт некоторых детских садов показывает, что о выразительном чтении книг как об одном из эффективных средств развития языка и речи детей, надо говорить на родительских собраниях, беседовать с родителями индивидуально, проводить для них семинары и консультации. Целенаправленная работа воспитателей с родителями по выразительному чтению поможет развитию интереса к книге у детей, стремлению четко проговаривать звуки. Выразительное чтение способствует тому, что дети, понимая эмоциональный смысл сказанного, четко реагируют на содержание книги.

Ученые Томблин, Сенешаль подчеркивают важность роли устного языка в развитии грамотности детей. По их утверждению, существует тесная связь между языком и грамотностью, поэтому выразительное чтение способствует появлению новых слов, понятий, развивает другие языковые компетенции детей. Освоение грамматического ряда языка помогает дошкольникам овладеть навыками размышлений, обоснования, умения делать выводы.

Выразительное чтение создает для детей благоприятную среду, где образуется простор детским фантазиям, творческому воображению, всплеску эмоций, возникновению сто тысяч «Почему?».

Выводы

В дошкольном возрасте следует придавать

большое значение языковому и речевому развитию детей. В 5-7 лет речевое развитие происходит наиболее интенсивно. Дошкольник учится выбирать правильно слова для общения с другими людьми, ищет способы составления связной речи, стремится к выстраиванию развернутого высказывания.

Эффективному овладению говорением и пониманием того, о чем говорят вокруг, помогают книги. Как читать книги детям дошкольного возраста? Что способствует быстрому развитию языка и речи? Важно взрослым, читающим книги детям, отработать интонационный строй голоса, обратить внимание на выразительность чтения.

Выразительное чтение способствует развитию внимательности и сосредоточенности детей, мотивирует познавательный интерес, воспитывает художественный вкус и любовь к литературе. Причем, чтение, как прозы, так и поэзии вызывает у детей эмоциональный отклик, что способствует развитию таких качеств человека,

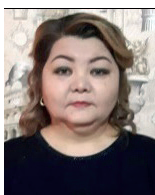
как сопереживание, сочувствие, стремление содействовать, помочь, оказать кому-то помощь, заботу.

Для формирования выразительности чтения педагогам и родителям необходимо заниматься саморазвитием, самосовершенствованием своего собственного языка и речи. Двусторонний характер целостного педагогического процесса в детском саду или в семье определяется взаимообусловленностью деятельности субъектов. Результаты деятельности воспитанников есть результаты деятельности педагогов и родителей.

Четкость произношения, интонационная выразительность, умение читающего показать свое отношение к героям произведения находят отклик в душе маленьких слушателей. Вне сомнения, актуальность проблемы выразительного чтения книги для развития речевых навыков детей дошкольного возраста. Соответственно такого рода исследования необходимо продолжать и вести в широком научном спектре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд.5, испр., - М.: Издательство «Лабиринт», 1999. – 352с.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, Академия, 1999. – 288с.
3. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Освоение ребенком родного языка. М.: ВЛАДОС, 2017. – 240с.
4. Бенеш Н.И. Основы грамоты и письма: Методическое руководство. Пособие для педагогов дошкольных классов и групп. – Алматы: Мектеп, 2003. – 88с.
5. Ильяшева К.С. Художественная литература «Литературный ручеек»: метод. пособие для воспитателей ст. группы дет. сада – Алматы:ітап, 2006. – 104с.
6. Елькеева А.Б. Роль образовательных программ в развитии инноваций дошкольного образования в Казахстане. – <https://www.psyh.kiev.ua>
7. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи /А.Н.Гвоздев: - М.: Просвещение, 1961. – 265с.
8. О.С.Ушакова Теория и практика развития речи дошкольника. – М.: Сфера, 2010. – 240с.

БАЙМАГАНБЕТОВА ЖУЛДЫЗАЙ ТУРМАТОВНА,
п.ғ.к., аға оқытушы,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

ЖУБАНДЫКОВА АКГУЛ МУРЗАЛИЕВНА,
п.ғ.к., профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚИМЫЛ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада ұлттық ойындар арқылы балалардың қимыл қозғалыс белсенділік дағдыларын қалыптастыру мәселесі сөз болды. Ұлттық ойынды зерттеудің өзектілігі қазіргі қоғамдағы жас ұрпақты тәрбиелеудің білім беру жүйесін реформалау аясында жүзеге асырылатын өзгерістерге байланысты жүзеге асырылады. Өзгерістерге бет бұру, жаңалықтар енгізу адамдардың жеке тәжірибесіне, жас кезінен алған тәрбие, оқыту және дамыту тәжірибесінде сыналған, мыңдаған жылдар бойына жинақталған халықтың өткен тәжірибесінің ең жақсы жетістіктеріне негізделген.

Кілтті сөздер: ұлттық ойындар, қимыл-қозғалыс белсенділігі, спорт, денешынықтару, мектеп жасына дейінгі кезең.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о формировании навыков двигательной активности детей посредством народных игр. Актуальность исследования подвижной народной игры обусловлена преобразовательными процессами воспитания подрастающего поколения в современном обществе, осуществляющимися в условиях реформирования системы образования. В процессе этого использование всего нового, прогрессивного опирается на лучшие достижения прошлого опыта народа, накопленного тысячелетиями, проверенного в практике воспитания, обучения и развития личности человека с малых лет.

Ключевые слова: национальные игры, двигательная активность, спорт, физическая культура, дошкольный возраст.

Summary. The article discusses the issue of the formation of children's motor activity through folk games. The relevance of the study of the mobile folk game is due to the transformative processes of the upbringing of the younger generation in modern society, which is carried out in the context of reforming the education system. In the process, the use of everything new, progressive is based on the best achievements of the experience of the people, accumulated over thousands of years, tested in the practice of education, training and development of a person's personality from an early age.

Key words: national games, physical activity, sports, physical culture, preschool age.

КІРІСПЕ

Қазақстан қоғамының қайта құрылуы жағдайында балалар мен оқушы жастардың денсаулық күйі туралы мәселе маңызды болып отыр. Спорт, дене шынықтыру, салауатты өмір салты бірлесе отырып, жастардың тіршілік әрекетінің жаңа жағдайларға бейімделуіне, тоқтаусыз нашарлап бара жатқан экологиялық жағдайға қарсы тұра білуіне көмектесуге қабілетті сенімді қорғанысы болуы қажет.

Бұл өз кезегінде балалар мен жастардың бойында өзінің денсаулығы мен денесінің жетілуін нығайтуға қатысты құнды бағдарланулар мен ойлануларды қалыптастыруға қойылатын талаптың көкейкескілігін арттырады.

Қазақстан Республикасының «Дене шынықтыру және спорт» туралы Заңында дене шы-

нықтыру және спорт саласындағы мемлекеттік саясат міндеттері «дене шынықтырумен және спортпен шұғылданатындардың тіршілік қауіпсіздігі мен денсаулығын қамтамасыз ету» және тұрғындардың жаппай демалыс орындарындағы дене шынықтыру мен спортты дамытудың негізгі бағыттарын «спорттық клубтардың және дене шынықтыру-сауықтыру мен спорттық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу секциялары» ретінде анықталады [<http://adilet.zan.kz>].

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [[dilet.zan.kz](http://adilet.zan.kz)] «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының 5-1 [<http://adilet.zan.kz>] тармағына сәйкес әзірленді және мыналарға:

1) оқыту нәтижелеріне бағдарланған мектеп-

ке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнына;

2) тәрбиеленушілердің оқу жүктемесінің ең жоғары көлеміне;

3) тәрбиеленушілердің даярлық деңгейіне;

4) оқыту мерзіміне қойылатын талаптарды анықтайды.

“Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасын бекіту туралы” Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2016 жылғы 12 тамыздағы № 499 бұйрығымен бекітілген Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасына (Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2016 жылғы 14 қыркүйекте № 14235 болып тіркелген) (бұдан әрі - үлгілік оқу бағдарламасы) сәйкес жүзеге асырады.

Үлгілік оқу бағдарламасының мазмұны:

1) оқытудың күтілетін нәтижелері түрінде ұсынылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуге;

2) мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту және бастауыш білім беру арасында оқыту, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін ескеріп, оқу қызметіастық пен үздіксіздік ұстанымдарын қамтамасыз етуге;

3) мектеп жасына дейінгі тәрбиеленушілерді бастауыш білім беру ұйымдарында оқыту үшін тең бастапқы мүмкіндіктерді құруға;

4) қимыл, коммуникативтік, танымдық, шығармашылық, әлеуметтік білім, білік, дағдыларын, өз бетінше үйрену дағдыларын, сонымен бірге аталған білім, білік, дағдыларды ерте жастағы балаларда қалыптастыруға;

5) тәрбиелеу мен оқытуға психологиялық-педагогикалық жағдай жасауға;

6) тәрбиеленушілердің жеке және жас ерекшеліктерін ескеріп, оқу қызметіне дайындықты;

7) ұлттық салт-дәстүрлер мен жалпы адами құндылықтарға негізделген рухани-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени дағдыларды қалыптастыруға бағытталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Баланың өз еркімен жасайтын қимыл - әрекеттері азайып, дене бітімінің мінез-құлқының қалыптасуына зияны тиіп, іскерлік-ептілік дағдылары мүлдем жойылып барады. Халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесін кеңінен қолдана отырып, ұлттық ойындарды, дене жаттығуларын кеңінен қолдану керек. Жас ұрпақтың қалыптасып өсіп-өнуіне әсер ететін факторлардың бірі, дәстүрлі мәдениетіміздің бір бағыты халықтың ұлттық ойындары болып табылады.

Халықтың тарихи айнасының жалғасы ұрпақтан-ұрпаққа мұрагерлік мирас жолымен жететін мәдениеті, оның ішінде біз қарастырып отырған дәстүрлі халық ойындарын қазіргі жас ұрпақ өміріне енгізу, сонымен қатар бұл мәселені бүгінгі күн талабына сәйкес педагогикалық талаптар аясында баланың денсаулығына пайдалы жақтарын көрсете отырып іске асыруды орындау қа-

зіргі дербес қазақ ғылымының зерделеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі болып саналды.

Қазақстан егемен мемлекет ретінде қалыптасып бүкіл дүниежүзілік саяси аренадағы орны айқындалып жатқан сәтте, жеке адамның әсіресе жас ұрпақтың жан-жақты дамуы мен ұлттық санасының өсуіне мемлекеттік тұрғыдан үлкен талаптар қойылуда.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі қазіргі қоғамдық дамуда үлкен әлеуметтік мәнге ие. Ал дене тәрбиесі мен халықтың ұлттық ойын түрлерін үйлесімді ұштастыру баланың денесін шынықтыру жұмыстарында қажетті құрал болып табылады. Соңғы жылдары зерттелген көптеген ғылыми еңбектердің негізгі тұжырымдамасы бойынша ұлттық спорт түрлерін дене шынықтыру және спорт саласында нақты бір мақсатты бағытпен дамытқанда ғана пайдалы құрал ретінде дәлелденіп қарастырылды. Мұндай теориялық көзқарас тұжырымдарын жасағандарға бірқатар (Э.Я. Степанкова, В.Л. Страковская, Е. Мухитдинов, А.Б. Нұрлыбекова, М.Т. Тұрскелдина, Т. Иманбеков, А.К. Айтбаева, т.б.) ғалымдарды жатқызуға болады.

Қазақтың ұлттық ойындарының этникалық ерекшелігін саралап, талдап өз әлінше топқа бөліп, жіктеуге талпынған белгілі ғалымдардың (Е.А. Алекторов, А.А. Диваев, М. Гуннер, Н. Пантусов, Е.М. Пещерова, т.б.) еңбектерін атауға болады. Алайда қазақтың ұлттық ойындарына ғылыми тұрғыдан мән беріліп оны бірнеше сатыға бөліп, теориялық тұрғыдан тұжырым жасап дәлелдеу ХХ-шы ғасырдың басынан басталады.

Қазақтың ұлттық ойындарының тарихи қалыптасуын, оның типтік түрлерін бірнеше топқа бөліп жіктеген қазақстандық ғалымдарды (М. Гуннер мен М. Рахимгулов, М. Тәнекеев, М. Төтенаев, Е. Сағындықов, Т.Ш. Қуанышев) сынды ғалымдарды жатқызуға болады.

Білім беру қоғамдық орындардағы тәрбиеде ойынның мән-мазмұны әлеуметтік, қоғамдық жағдаймен шарттас. Заманның уақыт тірлігі мен талабынан туатын қарым-қатынас, өмірдің өзінен бастау алатын еңбектің түрлі сипаттары, адамдардың арасындағы бауырмалдық, өзара қамқорлық, жаһаттастық, дәстүр, салт-санадағы ізгіліктегі кісілік келбет бала ойынына әсерін тигізіп, өміршең өзгерістерге түсіп отыратын іс-әрекеттің ұйытқысы. Ойынның барысынан бастау алатын бастауыш сынып кезеңдегі тәлім-тәрбие қазақ елінің болашақ қайраткерлеріне тән азаматтық кескін келбет нышандарына бағдар беретін және ұлттық болмысына сіңісті мейірім әдептерін бойға терең дарытып, дағдысына сіңірудегі тиімді жолы, өміршең негізі. Өйткені сәби кезде бойға егілген тәлім-тәрбие нышандары есейгенде де өзінің өнегелік өрнектерін жоғалтпайтындығын ескертіп, ұлылығын бүкіл әлем халқы мойындаған заманымыздың заңғар

жазушысы М. Әуезов былай деп жазды: «...бала қандай оқысын, қандай үлгісі мол ортада жүрсін әуелі анадан алған өрнек ішкі сырының арқауы болады... Ал қазақ мешел болып қалам демесең тағылымыңды, бесігіңді түзе» [М. Әуезов, 1991, 66 б.].

Ойынның педагогикалық және психологиялық мәні-қимыл-қозғалыс арқылы денені шынықтыру, ақыл-ойды дамыту, тілді жетілдіру, мінез құлықты қалыптастыру, адамгершілік әдеп дағдыларын сіңіру, дербестік қасиеттер егу т.б. толып жатқан тәлімдік сипаттарға тәрбиелеу. Тек мұнымен ғана шектелмейді. Ойын бүгінде оқыту мен білім берудің дидактикалық жетекші саласына айналды. Оқыту мен білім берудің тиімді тәсілдерін іздеушілер-ойын тек жасы кіші балаларға ғана емес, ғылым жолына ұмтылған студенттер, болашақ кәсіпкерлер мен ізденушілердің ойлау белсенділігін жетілдіріп, күрделі түсініктерді меңгеруге жол ашатын әдіс ретінде танып отыр. Сондықтан бүгінде арнаулы және жоғары оқу орындары тәжірбиесінде ойын әдісі кеңінен қолданылуда.

Ұлттық ойындар мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік, мейірімділік әдептеріне тәрбиелеу, ана тілін меңгерудегі ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлік тиімді жолдары есепке алынбай, тек сөз жүзінде болмаса, іс жүзінде ескерусіз қалды.

Ресей империясына қарасты елдердің бәрі бір тілге, бір дінге, бір дәстүрге көшу идеясы патша заманында да, қазан төңкерісінен кейін кеңес дәуірінде де үстемдік етті. Оның үстіне интернационализм ұранын малданған жұртшылық көлегейленген саясатты пір тұтып, халықтың дәстүрі мен дінінен, тілінен айырылуға шақ қалғанын енді ғана түсініп келді. Солай болғанымен де, халық қамын ойлаған ұлт зиялылары әр кезде өркениетті ой айтудан жаңылған жоқ.

Ұлттық тәрбиеге арналған бірлі жарым еңбектер болды. Нәзипа Құлжанованың (1887-1934 ж.) Орынборда басылған «Мектептен бұрынғы тәрбие» (1923 ж.) кітабы, Ахмет Байтұрсынов құрастырған педагогикалық жинақ соның айғағы.

Арнайы зерттелмегенімен де, қазақ халқының ұлттық ойындары жөнінде пікір айтушылар болды. Жазықсыз жапа шегіп, зорлықтың құрбаны болған профессор Халел Досмұхамбетов (1883-1937 ж.) ойынның барлық сипаты, болмыс-бітімі, қазақ әдебиетінде жан-жақты, шебер суреттелгендігі жөнінде: «Баланың тууы, оның ойындары... халық әдебиетінде поэтикалық сипатта өз көрінісін тапқан», - деген тұжырым жасайды. Сондай-ақ қазақ халық әдебиетінің класификациясы деген жүйелік көрсеткіш жасағанда, оны 46 салаға бөліп, бұл топтастырудың біреуін «ойын және онымен байланысты түрлі мәтел, тақпақ, әңгіме», - деп, ойынды арнайы бөлімге жіктеген.

Бала тәрбиесіне тек ұлт ойындары ғана емес,

сонымен қатар халық ауыз әдебиеті туындылары да пайдалы әсер ететіні жайлы көптеген ғылыми-зерттеушілер ертеде-ақ көңіл бөліп, қалам тартқан еді. Солардың бірі қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін, мақал-мәтелдерін, ойындарын зерттеген Әбубәкір Диваев болды.

Шамасы келгенше үлкен еңбек еткен адам. Қырық жыл бойында жапанда жатқан қазақ-қырғыз елін шет жұртқа танытқан, қуаныш қайғысын ортақ бөліскен адам. Бұл зерттеуші-ғалымның көп жылдық еңбегінде халық әдебиет үлгілері, ертегілер, хикаяттар, эпостар, тарихи жырлар, өлеңдер, қазақ балаларының ойнайтын ойындарына тоқталған. Атап айтсақ «Жақсылық пен жамандық», «Ақылдың шапағаты», «Шәмшит» т.б. ертегілері мен әңгімелерін алсақ, олар баланы адалдыққа, әділдікке, төзімділікке, ақылға еріксіз жетелейді.

Қазақ балаларының ойындары жөнінде Әбубәкір Диваев былай дейді: «Қазақ фольклорына қызығатындарға қазақ балаларының ойындары жөнінде кейбір түсінік беруді ескере отырып, менің мынаны айтуым керек: «Егер қыздар жасайтын қуыршақтарды, балалар саз балшықтан илеп жасайтын аттар мен түйелерді есептемесек, қазақтарда ойыншықтар жоқ дерлік. Мұнда қазақтың қара баласы өзіне-өзі түйе немесе ат түріндегі ойыншықты жасап алады, сондықтан да бұлар оның, балақайдың бүтіндей өз өнімі, шығармашылық қарекеті болып табылады» [Ә. Диваев, 1985, 75 б.].

Тегінде балалар ойнайтын ойыншықтардың ішінен сатып алғандарына қарағанда баланың өз қолымен немесе жақын адамдарының қолынан туындаған заттардың құнды болу себебі, қолдан жасалған ойыншықтарына балалар өз фантазиясын, арман-қиялын қосады, сондықтан оның тәрбиелік мәні де жоғары болады деп ойлаймыз.

Әбубәкір Диваевтың «Тарту» атты жинағының «Қазақ балаларының ойындары» бөлімінде «Соқыр теке», «Түйе-түйе», «Көк сиыр», «Үйшік, үйшік», «Орда» т.б. балалар ойындарына тоқталып, олардың толық мазмұны берілген.

Қазақ халқының ұлттық ойындарын жинастырумен шұғылданған этнограф Әбубәкір Диваевқа өте риза болған профессор Х. Досмұхамбетов «Қазақтың халық әдебиеті» (1928 ж.) очеркі кітбының алғашқы беташарына былай деп жазыпты: «Қазақ әдебиетін қырық бес жыл бойы ерінбей-жалықпай жинаған Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевқа арналады». Рухани байлықты жинаушыға деген бұл құрмет – халқын шын сүйген адамның азаматтық танымы.

Егер ұлттық ойындар баланы рухани дамытады десек, осы тұжырымдарды ғылыми тұрғыдан дәлелдемек ойымыз бар. Ол үшін кез-келген ұлт ойынын алып, оның тәрбиелік жағына жан-жақты айқын көз жеткізуімізге болады.

Мәселен, байырғы ұлт ойындарының бірі «Арқан тартыс» ойынын алсақ, бұл жерде ойын-

шылардың бірлесіп жұмыла күш жұмсауды талап етеді, тек бірлік, ынтымақ арқылы жеңіске жетуге болатынын сезінеді. Осындай мысалдар арқылы қазақтың ұлттық ойындары баланы қамқорлыққа тәрбиелейтініне көз жеткізіп отырмыз. Мұның негізгі әрі басты себебі қандайда болмасын ұлт ойындарының өмірдің өзінен алаынғандығы, сол ойындардың мазмұнында халқымыздың тарихи, өмір жолы жатқаны анық. Мүмкін ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бұрын ойнаған ойындарының бізге дейін жетіп, бізден кейінгі ұрпаққа тарала беруінің басты себебі-ұлттық ойындарымыздың өміршендігі болар.

Енді өте ертеден келе жатқан қазақтың балалар ойындарының бірі - «Асық» ойынның тәрбиелік мәніне тоқталып өтейік. Оның пайда болуы жабайы аңдарды қолға үйретіп, олардың күшін пайдалану мақсатында жасалған әрекет екені анық. Сол кезден бастап бұл ойын халықта өмір сүріп, дамып келе жатыр. «Асық» пен «Жамбы ату» (Садақ ату) ойындары баланы мергендікке, дәлдікке үйретеді. Бір ғана асық ойынының бірнеше жолдары бар. Бұл ойын баланың көру сапасын, нысананы дәл көздеу, бірізділік, төзімділік, ұстамдылық, жағымды қарым-қатынасқа, әр қимылды ойланып істеуге дағдылайды. Сонымен қатар бұлшық еттердің қатаюына, омыртқа сүйектерінің жетілуіне, тыныс органдарының дамуына пайдалы әсер етеді. Ойын барысында баланың жеңіске деген сенімі артып, өзінің дене мүмкіндіктерін сезінеді, ал жеңілсе, жеңіске жету

жолдарын қарастырады. Әрине, бұл қалыптасқан көзқарастар баланың жеке өмір сүруге дайындалуының алғашқы қадамы болады.

Ойындардың тәрбиелік мәнінің өте жоғары екенін сол кезде-ақ түсінген ата-бабаларымыз ойындарға үлкен мән берген. Оның дәлелі ретінде халық ауыз әдебиетінің баға жетпес туындылары-батырлар жырындағы халық ойындарының тәрбиелік мәніне көңіл бөлуін айтуымызға болады. Оларға «Қобыланды-батыр», «Ер-тарғын», «Алпамыс», «Қозы-Көрпеш, Баян-Сұлу», «Қарабек-батыр», «Ер-Қосай» т.б. жырларды айтуға болады. Бұл шығармалардың мазмұнына ерлік, адалдық, сыйласымдылық, халықа деген құрмет іспетті адамгершілік қасиеттері арқау болған.

Ұлт ойындарының тәрбиелік жағын халық ауыз әдебиеті туындылары мен байланыстырып қарастыру себебіміз ұлт ойындары да біздің ойымызша рухани байлығымыздың қайнар көздерінің бірі, халықтық педагогиканың бір тармағы.

Ұлттық ойынға қатысты ғылыми-зерттеу, оқу-әдістемелік еңбектерге жан-жақты талдау жасай отырып және зерттеу жұмысымыздың адамгершілік тәрбиесінің міндеттерінен туындайтын қасиеттерді басшылыққа алу негізінде, біздіңше, ұлттық ойындарды былайша топтаған тиімді (Сурет 1)

Ұлттық ойындарды топтастыру (классификациялау):

Тәртіптілікке

«Тоғыз таяқ»
«Тоқта»
«Сақина тастамақ»
«Біз де»
«Жаңылма»

Сүйіспеншілікке

«Қаршыға мен қарлығаш»
«Қозы-лақтар»
«Жылдырт-жылдырт»
«Қыз қуу»

Қамқорлыққа

«Бос орын»
«Тартыс»
«Күн мен түн»
«Аңшылар»
«Арқан тарту»
«Әлпеншек»

Жағымды қарым-

«Түйілген орамал»
«Ақ серек,көк серек»
«Қуыр-қуыр қуырмаш»
«Алақан соқпақ»
«Айгөлек»
«Асық»

«Кім тапқыр?»
«Күрек»
«Айдаһар»

«Көкпар»

«Ордағы қасқыр»
«Жұмбақ»

«Ақ санды, көк сандық»
«Тығылма»
«Мысық пен тышқан»

Бұл кестеден көріп отырғандай, адамгершілік тәрбиесінің негізгі нышаны етіп тәртіптілікті, сүйіспеншілікті, қамқорлықты, жағымды қарым-қатынасты ала отырып, солардың негізінде қосымша ұйымшылдық, бауырмалдық, мейірімділік, сыйластық сияқты қасиеттерді дамытуға толық мүмкіндік бар екені тәжірибие жүзінде дәлелденіп отыр. Сол себепті де тиімді пайдалана білген тәрбиешіге әрбір ұлттық ойынның тәрбие берерлік өзіндік тәрбиелік мәні зор деген қағиданы дәлелдей аламыз.

Баланың кез-келген әрекеті белгілі бір міндеттерді шешуге бағытталғанын педагог-тәрбиеші ұмытпауы тиіс. Негізгі міндеттер қайта өзгертуге мүмкіндік беретін шешімді және сонымен бірге алға қойған мақсатқа жетуді жеңілдету аралықтарын алады. Балалар шешетін тәжірибелік міндеттер оқудан өзгешеленіп тұрады. Ойын міндетінің мазмұны баланың тәжірибесімен, білімімен ерекшеленеді. Бала өз әрекетінен тәжірибе алады, көптеген нәрселерді тәрбиешілерімен ата-аналарынан үйренеді. Әр түрлі білімдер, әсерлер баланың рухани әлемін байытады, осының барлығы ойында көрініс береді. Ойын міндеттерін шешу заттық әрекеттің көмегімен ойын тәсілдерін шынайы танып, қорытудан көрінеді. Бала қуыршаққа кесемен су береді, сосын оны кубикпен алмастырады және содан кейін жай ғана қолын қуыршақтың аузына алып барады. Бұл баланың жоғары интеллектуалдық деңгейде ойын міндетін шешкенін көрсетеді. Іс жүзінде бұдан басқаша болуы да мүмкін, тәрбиеші жинақталған ойын әрекетіндегі баланың ойлауының мәнін түсінбей, барынша тәжірибелікке ұқсас ұжымдық әрекет етуді талап етуі мүмкін. Бірақ, бұл біріншіден, баланың күнделікті өмірде не болып жатқандығының барлығын ойынға енгізсек, онда оның ең негізгі ерекшелігі - қиялдауы жоылып кететінін ескергеніміз жөн.

Екіншіден, ойын жақсы таныс бейнеленгенімен, бірақ өмірлік жағдайда аз жинақталған болса, еріксіз дағдарысқа енеді. Сонымен бірге бала күнделікті өмірде нақты, анық білімдерді ғана емес, сондай-ақ түсініксіз, жорамалданған пікірлерді де алатындығы белгілі. Мысалы, бала теңізшінің кім екенін біледі, бірақ оның қандай іспен айналысатындығын білмеуі мүмкін. Өзінің түсінігін толықтыру үшін ойын үстінде сұрақтар қойып, соған жауаптар алу арқылы, айқын білімін толықтырып отырады.

Ойынның ұзақ болуын, эмоционалды қанықтығына жету үшін және ойын міндетін интеллектуалдық тұрғыдан шешуде, педагог баланың мақсатқа бағытталған тактикалық тәжірибесін байытуы, оны бірте-бірте шартты ойын жоспарына

ауыстыруы, өз бетімен ойнайтын ойында мектеп жасына дейінгі балаларды шынайылықты шығармашылықпен бейнелеуін оятуды қамтамасыз ету қажет. Эмоция ойынды қызықтырады, өзара қарым-қатынас үшін қолайлы жағдай жасайды, әр баланың жан дүниесіне қажетті тонусын көтереді, бұл өз кезегінде балалардың біріккен құрбы-құрдастарымен әрекетінде және тәрбиелеу қызметінде қабілеттілік жағдайын қалыптастырады.

Ойын бір жағынан, баланың жақын даму зонасын дамытатындықтан, мектеп жасына дейінгілердің негізгі әрекеті болып табылады. Мұнда жаңа прогрессивті әрекеттің түрлері туады және өзінің мінез-құлқын еркінше басқаруын, ұжымдық, шығармашылық әрекет ету ептілігін қалыптастыруымен байланысты. Ал екінші жағынан, өнімді әрекеттің түрлері оның мазмұнымен қоректенеді және баланың үнемі өмірлік тәжірибесі молайып отырады.

Ойында баланың дамуы ең алдымен, оның мазмұнының әр түрлі бағыттылығына байланысты өтеді. Дене (қозғалмалы), эстетикалық (ән-күй), ақыл-ой (дидактикалық, сюжетті-рөлдік) тәрбиесіне тура бағытталған ойын түрлері бар. Барлық ойын түрлерін тікелей ересектердің қатысуымен және баланың белсенділігінің түрлі формасымен үлкен екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топ - бұл ойынды өткізуде және дайындықта ересектердің жанама түрде қатысуы. Балалардың белсенділігі (ойын әрекеті мен шеберлігін белгілі бір деңгейде қалыптастыру жағдайында) инициативті, шығармашылық сипатқа ие, балалар өз беттерінше ойын мақсатын қоюға қабілетті, ойынды дамытуға және міндеттерін шешуде қажетті тәсілдерді табады. Өз бетінше ойнайтын ойындарда балалардың инициативасын көрсететіндей жағдайлар жасалады. Бұл топқа әсіресе, өзінің даму қызметімен құнды, әр баланың жалпы психикалық дамуына үлкен мәнге ие танымдық және сюжеттік ойындарды енгізуге болады.

Екінші топ - бұл әртүрлі үйрететін ойындар, ересектер ойынның ережесін айтып немесе ойыншықтардың құрылымын түсіндіріп, белгілі бір нәтижеге жету үшін әрекет етудің белгіленген бағдарламасын жасайды. Бұл ойындарда тәрбиелеу мен оқытудың нақты міндеттері шешіледі: бұлар белгіленген бағдарламадағы тақырыптар мен ережелерді меңгеруге бағытталған. Оқыту ойындары мектеп жасына дейінгілерде адамгершілік-эстетикалық тәрбие беруде маңызды. Ойынды үйретуде балалардың белсенділігі негізінен репродуктивті сипатқа ие: олар берілген бағдарлама әрекетінде ойынның міндетте-

рін шешуде, тек қана оларды жаңадан өндіреді. Балалардың құрастыруы мен ептілігінің негізінде шығармашылық элементтері көп кездесетін өздік ойындарды ойлап шығарады.

Ойындағы жетістіктер баланың оқу қызметі тарда жүйелі білім алу мүмкіндігіне маңызды әсер етеді, құрбы-құрдастары мен ересектердің ортасында оның шынайы адамгершілік-эстетикалық бағытының әбден жетілуіне мүмкіндік туғызады.

Әртүрлі ойындарды баланың жас ерекшеліктеріне сай өз уақытында және дұрыс қолданғанда Үлгілік бағдарламасын өз деңгейінде шешуді қамтамасыз етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен бірге, әртүрлі ғылыми мектептердегі педагог және психолог ғалымдардың еңбектеріндегі ұлттық ойынның маңыздылығы туралы түсініктерін қарастыра келе, мынадай жалпы ережені беріп отырмыз:

1. Ойын - әртүрлі жастағы балаларды өз еркінше дамыту әрекетінің түрі.

2. Ойын - бала әрекеттерінің ішіндегі ең еркін түрі, онда айнала қоршаған әлемді тани, сезіне білуі, жеке шығармашылығы үшін кеңістіктің ашылуы, өзін-өзі тануы және өзін-өзі көрсетуі белсенді түрде жүзеге асады.

3. Ойын - мектеп жасына дейінгі бала әрекетінің ең алғашқы баспалдағы, оның мінез-құлқының қалыптасуының бастапқы мектебі.

4. Ойын даму тәжірибесі болып табылады. Бала ойын кезінде дамиды, даму үшін ойнайды.

5. Ойын - балалар қарым-қатынасының негізгі ортасы; мұнда құрбы-құрдастарына, үлкендерге деген өзара қарым-қатынасы қалыптасады.

Біз ұлттық ойынның мектеп жасына дейінгі балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігін қалыптастырудағы тәрбиелік мәннің зор екендігіне көзіміз жетті. Сонымен қатар баланың ақыл-ойы, танымдық әрекеттері, шығармашылық, креативтілік, өзіндік әрекеттерінің дамитындығын зерделедік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Дене шынықтыру және спорт туралы /Қазақстан Республикасы Заңы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001017>
- Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>
- Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
- Әуезов М. Шығармалары. 1-12 том. -Алматы: Республика баспа кабинеті. 1966. - 328 бет.
- Диваев А. Игры киргизских детей // Туркестанские ведомости. – 1965. – 152. – С. 1-3

БАЙМУРАТ ГУЛНАЗ БАЙМҰРАТҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,

Шет тілі: екі шет тілі мамандығы,

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада шетел тілін оқытуда қолданылатын лингводидактикалық әдістерге және оқу-тәрбие процесінде қолдануда коммуникативті құзыреттіліктің алатын орнын қарастырылады. Лингводидактикалық әдістер бүгінгі төтенше жағдайларға байлынысты веб-технологиялармен сәйкестілікте беріледі. Лингводидактика әдістері мен коммуникативті құзыреттіліктер шетел тілін оқытуда, нәжіге бағдарланған білім беруде орны ерекше.

Кілт сөздер: шетел тілін оқыту, лингводидактика, құзыреттілік, коммуникативті құзыреттілік, заманауи білім беру, веб-технологиялар.

Аннотация. В статье рассматривается место коммуникативной компетенции в применении лингводидактических методов, используемых при обучении иностранному языку, и в учебно-воспитательном процессе. Лингводидактические методы представлены в соответствии с веб-технологиями, связанными с сегодняшними чрезвычайными ситуациями. Методы лингводидактики и коммуникативные компетенции занимают особое место в обучении иностранному языку, в низкоориентированном образовании.

Ключевые слова: преподавание иностранного языка, лингводидактика, компетентность, коммуникативная компетентность, современное образование, веб-технологии.

Annotation. The article considers the place of communicative competence in the application of linguodidactic methods used in teaching a foreign language, and in the educational process. Linguodidactic methods are presented in accordance with web technologies related to today's emergencies. Methods of linguodidactics and communicative competences occupy a special place in teaching a foreign language, in low-oriented education.

Keywords: foreign language teaching, linguodidactics, competence, communicative competence, modern education, web technologies.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда қазақстандық білім беру жүйесі ұтқыр болуға және экономиканы және өмірдің басқа да салаларын дамыту қажеттіліктерін қанағаттандыруға тиіс. Ұлттық білім беру жүйесі әлемдік білімге интеграциясыз дами алмайды. Ұлт Көшбасшысы өзінің Қазақстан халқына ресми Жолдауында: «Егер біз бәсекеге қабілетті дамыған ел болуды армандайтын болсақ, біз жоғары білімді ұлт болуымыз керек. Қазіргі уақытта қарапайым сауаттылықты қамту қазіргі әлемде жеткіліксіз. Біздің азаматтарымыз ең озық жабдықта және ең заманауи өндірісте жұмыс істеу дағдыларын ұдайы меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ, балаларымыздың, сондай-ақ бүкіл өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына үлкен назар аудару қажет. Біздің балаларымыз қазіргі өмірге бейімделуі керек» [<http://www.akorda.kz>].

Орта білім беру еліміздің зияткерлік өсуінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, сондықтан ағылшын тілі білімін жетілдірудің жаңа тиімді жолдарын уақтылы іздеу қажет. Осыған байланысты мектеп оқушыларының ака-

демиялық үлгерімін лингводидактикалық әдістер арқылы бағалаудың тестілік жүйесіне реформа жүргізу және қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес келетін неғұрлым тиімді тәсілдерді енгізу қажет. Мектеп оқушыларының білімін объективті бағалау шет тілін меңгерудің нақты деңгейін анықтауға көмектеседі, оқытушыларға олардың қандай дағдылары жақсы игерілгені және қандай дағдыларды жетілдіру керектігі туралы ақпарат береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шет тілін оқыту принциптеріне «шет тілі» пәнінің қарым-қатынас және таным құралы ретіндегі ерекшелігін көрсететін жалпыдидактикалық принциптер және әдістемелік /лингводидактикалық принциптер жататыны белгілі. Сонымен қатар, шет тілінің ерекшелігі аз дәрежеде болса да, дидактикалық принциптерде көрінеді. Екеуі де өзгереді, тұтастай алғанда білім беру жүйесінің және атап айтқанда тілдік білім берудің одан әрі дамуына байланысты жаңа түсінік алады.

XXI ғасырға тән сипаттардың бірі инновациялық тәсілдердің дамуы болып табылады. Қазіргі

ақпараттық үдерістер қысымымен орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде маңызды семантикалық өзгерістер пайда болды, қазіргі әдістемелер барлық факторларды ескере отырып, нәтижелі оқытуға икемді болуы тиіс. Тілді шет тілі ретінде оқыту ерекшелігі басқа пәндерді оқытудағыдай білімді меңгеру үдерісі ғана емес, білімді меңгеру үдерісі; сөйлеу әрекеті түрлерін оқыту – тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу – білімтану циклдері пәндерін оқытудан ерекшелігі жоғары мультимедиялық және интерактивтілікті қолдануды талап етеді.

Қазіргі таңда педагогикалық қауымдастық оқытушының рөлін жаңаша түсініп келе жатыр: оқытушы білім мен дағдының жай ғана тасымалдаушысы рөлін атқара алмайды. Оқытушыдан талап етілетіні студентке оқу үдерісі кезінде көмектесе білуі. Сабақтардың сәтті өтуі оқытушы төмендегідей негізгі қағидаларға сүйенген жағдайда мүмкін болмақ.

Біріншіден, студенттерді оқытуда шешуші рөл атқаратын күшті мотивациялық база, ол тез әрі жақсы нәтижелерге алып келеді.

Екіншіден, тілді оқыту студентке бағытталған болуы керек, себебі бірбірінен әртүрлі сезім мүшелері арқылы қабылдауының түрленуімен ғана емес, таным үдерісінің саналуандылығымен ерекшеленетін білім алушылардың индивидуалдық қасиеттерін ескеру қажет.

Үшіншіден, орыс тілін оқытудың технологиялық базисін түбегейлі жаңашаландыру керек. Жаңа технологиялар жаңа серпін бере алады.

Төртіншіден, тілдерді оқытуда оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынастың емін-еркінділігі және табиғилығы үлкен рөл атқарады.

Бесіншіден, орыс тілінде сәтті қарым-қатынасқа түсудің алғышарты мөлшерлеу, практикаға бағытталған грамматикалық материалды қамту және көрсету болып табылады.

Ақпараттық қоғам жағдайындағы тез өзгеретін қазіргі реалийлер оқытушылардан лингводидактикалық инновациялық әлеуетін белсенді етуді, оқу практикасына неғұрлым тиімді әдістемелер мен технологияларды енгізуді, пәнді оқытуда жиналған теориялық және практикалық тәжірибесін шығармашылық тұрғыдан дамытуды талап етеді. Осыған байланысты алдыңғы жылдар мен кезеңдердің барлық білім жүйесінің ғылыми-әдістемелік, ұйымдастыру және педагогикалық әлеуетін ескере отырып, қазіргі лингводидактикалық инновацияның мақсатмәндеттерін тұжырымдап, ой-қорытулар жасауға қажеттілік туындайды.

Лингводидактикалық инновация лингводидактиканың өзекті қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында соңғы ғылыми-техникалық және технологиялық жетістіктер негізінде қандай да бір педагогикалық жаңалық ретінде анықталады. Соңғы уақытта орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесіндегі инновациялық тренділерге

жобалық қызмет, интерактивті және контекстік оқыту секілді технологияларды жатқызып жүр [Абрамов Б.А., 1986, 14 с.].

Қазіргі кезеңдегі лингводидактикалық инновацияларға тән айрықшылықтардың бірі ретінде олардың адамның зияткерлік әрекетінің соңғы жылдардағы ғылыми-техникалық және технологиялық жетістіктерімен тығыз байланыстылығын айтуға болады, оларға алуан түрлі ақпараттық құралдар мен коммуникациялық технологиялар кешені жатады. Қазіргі уақыттағы тағы бір инновациялық тренд – компьютерлік технологиялар арқылы әлемнің кез келген нүктесінен шұғыл ақпарат алу және әлемдік ақпараттық ресурстарға қолжетімділік, ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу, іріктеу, сонымен қатар кең көлемдегі серіктестер арасында ақпарат алмасуға негізделген тілді оқытудың түрлі модельдерінің пайда болуы. Қазіргі техникалық құралдарды пайдалану тілді түрлі жағдайда, әртүрлі деңгейде оқыту тиімділігіне жағдай жасайды. Электронды сөздіктер, онлайн сөздіктер, смартфондар арқылы жаңа лексикамен таныстыру, ноутбук, планшеттердің көмегімен видеороликтерді көрсету, студенттердің диалог, микромәтін, өлеңдерді оқуын диктофонға жазу және олардың дұрыс айтуын түзетіп отыру да белгілі бір мөлшерде әдістемелік жаңалық болып саналады.

Лингводидактика – жас ғылым, оның дамуына бірқатар орыс ғалымдары (Г.И. Богин, И.И. Халеева, Н.Д. Гальскова және т.б.) маңызды үлес қосты. Біз лингвистикалық және әдістемелік аспектілердің болуын, оларды оқу-тәрбие процесіне енгізу лингводидактика деп танитын И.И. Халеева мен Н.Д. Гальскованың көзқарасын ұстанамыз.

Автордың көзқарасы бойынша, лингводидактика, тіл философиясы, психология, лингвистика, психолінгвистика, тілді меңгеру теориясы, мәдениетаралық коммуникация және басқа пәндер деректеріне сүйене отырып, шет тілін оқыту әдістемесін зерттеу пәніне кірмейтін сұрақтарға жауап береді:

1) әр түрлі оқу жағдайларында меңгеру және оқыту объектісін талдау (Тіл және оқытылатын тілді тасымалдаушылар әлемінің тілдік көрінісі);

2) тілдің өзекті жай-күйі мен дамуын көрсететін лингвомәдени тәжірибені меңгеру және меңгеру тетіктерін талдау;

3) жіберілген қателіктердің табиғатын негіздеу (мәдениеттанулық, лингво-өлкетану және тілдік) және жою тетіктерін іздеу;

4) көптілділік мәнмәтінінде тілді үйрену мен оқытудың ерекшеліктерін, білім алушылардың мәдени, жас және жеке ерекшеліктерін зерттеу;

5) тілді меңгерудің толықтығын немесе толық еместігін анықтайтын факторларды талдау және негіздеу [Гальскова Н.Д., 2008, 8-9 бб.].

Сонымен қатар, мәдениетаралық көзқарас көптілділік пен мәдени контексте тілді оқытудың ерекшеліктерін, студенттердің ерекшеліктерін

зерттеуге бағытталған, бұл оны лингводидактикалық категорияға айналдырады. Лингводидактика тұрғысынан мәдениетаралық тәсілдің аспектілері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1) мәдениаралық тәсілдің маңызды ұғымдары ретінде әлемнің мәдени және тілдік бейнесін зерттеуге назар аудару.

2) мәдениетаралық қарым-қатынас қателерін зерттеуге, олардың табиғатын негіздеуге және оларды жою жолдарын іздеуге бағытталу.

3) оқушылардың мәдени ерекшеліктері контекстінде тіл ерекшеліктерін зерделеуге бағытталу.

4) тілді меңгеру деңгейін айқындайтын факторларды талдаумен бірге қайталама тілдік тұлғаны зерделеуге бағытталу [Халеева И.И., 1989, 141 с.].

Осылайша, мәдениетаралық тәсілдің негізгі ерекшеліктеріне шолу оның әдістемелік және лингводидактикалық аспектілері бар екенін растайды, демек, бұл өзіндік объект пен зерттеу пәні тұрғысынан әр түрлі тұрғыдан мәдениетаралық көзқарасты зерттейтін бірыңғай әдістемелік ғылымның екі компонентінің категориясы.

Шетел тілін оқытуда лингводидактикалық әдістерді қолдану жағдайында

педагогикалық қызмет құрылымындағы компоненттің бірі ретінде коммуникативтілік алға қойылды. Педагогтардың балалармен, басқа қызметкерлермен қарым-қатынасты жеңіл орнатуы, әрине, педагогикалық міндеттерді шешу тұрғысынан келгенде бұл қарым-қатынастың тиімділігі коммуникативтік қабілет пен құзыреттіліктің даму деңгейіне тәуелді екені белгілі. Қарым-қатынас білім берумен ғана шектелмейді, эмоционалдық еліктіру, қызығушылықты ояту, өзара әрекеттесу сияқты т.б. қызметтерді де атқарады.

«Коммуникация» терминін латын тілінен аударғанда, «жалпы, барлығымен бөлісу» дегенді білдіреді. Егер өзара түсінушілік болмаса, коммуникация да болмайды. Коммуникация жетістігін білу үшін, кері байланысты білу керек, яғни адамдар сізді қалай түсінді, қалай қабылдады, тағы сол сияқты сұрақтарға жауап берілуі тиіс.

Коммуникациялық құзыреттілік — адамдармен тиімді қатынасты орната білу және өзін ұстай алу қабілеттілігі. Коммуникативті қабілеттілік адамның жасына, біліміне, мәдениетіне, психологиялық даму деңгейіне, өмірлік және кәсіби тәжірибесіне байланысты ерекшелінеді [Бейсенбекова Г.Б., Казанғапова С.О., Қарағанды университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы, 2016, б. 87-92.].

Жалпы құзыреттілік бұл тұлғаның белгілі бір мәселені шешудегі өзара байланысты білім, білік, дағдылар жиынтығы болса, ал коммуникативті құзыреттілік ол адамдармен өзара әрекет пен қарым-қатынас тәсілдерін білуі, әр түрлі топтар-

да жұмыс істеу дағдыларын, қоғамдағы әр қилы әлеуметтік рөлдерді орындауда және өмірдегі нақты жағдайларда шешім қабылдау іскерлігінің болуы деп саналады.

Ғалым Д.Хаймз «коммуникативті құзыреттілік» ұғымын келесідей құзыреттеліктермен біріктіреді:

- лингвистикалық (дұрыс тілдік қатынастың болуы);
- әлеуметтік-лингвистикалық (диалектикалық сөздер ережесі);
- дискурсивті (айтылатын ойды дұрыс құра білу ережесі);
- стратегиялық (серіктесімен қарым-қатынасты сақтау ережесі) [Құдайбергенова К.С., 2012, 111 б.].

Коммуникативті әлеует — бұл адам мүмкіншілігінің сипаттамасы, ол оның қарым-қатынасының сапасын анықтайды. Ол өзіне қарым-қатынаста құзыреттілікпен қатар, тағы да екі құрамдасты біріктіреді, олар: қатынас жасаудағы қажеттіліктің дамуын сипаттайтын тұлғаның коммуникативті қасиеттері, белсенділік танытуға қабілеттілігі, әріптестерінің жағдайына эмоционалды үндесу, қарым-қатынастың жеке меншікті бағдарламасын қалыптастыру және іске асыру, қарым-қатынаста өзін ынталандыруға және өзара ынталандыруға қабілеттілігі.

Көптеген психологтардың пікірі бойынша, тұлғаның коммуникативті мәдениеті туралы айтуды оның сапа жүйесі ретінде:

- шығармашылық ойды;
- сөздік іс-әрекет мәдениетін;
- қарым-қатынаста өзін бейімдеу мәдениеті және өзінің жағдайын психоэмоционалды реттеуді;
- ым мен қимыл пластикасының мәдениетін;
- қарым-қатынас бойынша әріптестің коммуникативті іс-әрекетін қабылдау мәдениеті;
- сезім мәдениетін біріктіреді.

Коммуникативті компетенттілік сияқты коммуникативті мәдениетте жайдан жай пайда болмайды, ол қалыптасады. Оның қалыптасу негізі адамдық қарым-қатынастың тәжірибесінен тұрады.

Коммуникативті компетенттіліктің негізгі көздері мыналар: халықтық мәдениеттің әлеуметтік нормативтік тәжірибесі; халықтық мәдениетте қолданылатын тілдік қатынасты білуі; мерекелік емес ортада жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынас тәжірибесі, өнерді қабылдау тәжірибесі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Педагогтың еңбегінің тиімділігі қарым-қатынас жасау өнерімен тығыз байланысты. Педагогикалық қарым-қатынастың негізінде мынадай машықтар жатыр, олар — жағдайды бағалай білу, топпен байланыс орнату, баланы дұрыс түсіну және т.б. Мұның барлығы кәсіби шеберліктің құрамдас бөлшегі және коммуникативті ком-

поненттің жемісті болуын қамтамасыз етеді. За-манауи педагогты даярлау бүгінгі күнде адамның коммуникативті іс-әрекет қабілеттерін, әлеуметтік және кәсіби рөлдерін құзыреттілікпен және жауапкершілікпен орындау мүмкіндіктерін ашу процесі болып қарастырылады.

Студенттің екінші тілдік тұлғасын дамытуды шет тілін оқытудың маңызды мақсаттарының біріне жатқызуға болады. Қазіргі лингводидактикада мәдениетаралық көзқарас осы мақсатқа жауап береді.

Лингводидактикалық дайындықтың коммуникативті аспектісі сөйлеу актілері теориясы тұрғысынан жасалған. Бұл аспектінің әлеуметтік-мәдени сипаты екі компонентпен сипатталады: сөйлеу ниеттерінің белгілі бір құрамымен жүзеге асырылатын прагматикалық көзқарастар жүйесімен ұсынылған прагматикалық компонент және мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде, сәйкесінше, білу, түсіну және ескеру қажет қарым-қатынас ережелерімен, нормаларымен және рәсімдерімен ұсынылған интерактивті компонент. Шет тілдері мен мәдениеттерінің мұғалімін кәсіби даярлау процесінде. Осылайша, коммуникативті және әлеуметтік-мәдени аспектілер сөйлеу іс-әрекетінде интеграцияланған түрде пайда болады, ол оқытушы мен мәдениеттердің әлеуметтік-мәдени дайындығының интегративті моделін жасау және тексеру кезінде ескеріледі.

Шетел тілін оқытуда қолданылатын лингводидактикалық әдістерге және оқу-тәрбие процесінде қолдануда коммуникативті құзыреттіліктің алатын орнын оқыту мен тәрбиелеудің тұтас процесіне бағытталған деп есептейміз:

- кәсіптік дискурс деңгейінде лингводидактиканың түсініктері мен заңдылықтарын кәсіби меңгеру, бұл мақсаттарды тұжырымдай білуді, оқыту стратегияларын, барабар құралдар мен технологияларды таңдау және негіздеуді болжайды;

- оқу материалдарын әзірлеу мен жасаудың кәсіби шеберлігі, оларды әлеуметтік өзара әре-

кеттестікте игеру және қолдану үшін қажетті және жеткілікті оқушылардың іс-әрекеті процесіне интеграциялау; оқу материалдарын жасау түпнұсқа мәтіндерді таңдауды, біріктіруді және пайдалануды, сондай-ақ тіл бірліктері мен коммуникация бірліктерін дидактикалық және коммуникативтік мақсаттарда түрлендіруді қамтиды;

- мұғалім – оқушы, оқушы – оқушы, оқушы-материал режимдерінде оқу қызметін басқарудың (ұйымдастыру және басқару) кәсіби іскерлігі; ұйымдастыру және басқару когнитивтік, ұйымдастырушылық және басқарушылық іс-әрекеттердің едәуір құрамын пайдалануды көздейді (тіл мен мәдениет заңдылықтарын пайдалануда абстракцияның оңтайлы деңгейін қамтамасыз ету, когнитивтік назарды ұйымдастыру құралдарын пайдалану, жеке көмек көрсету, түзетулер және т.б.);

- лингвокогнитивті дағдылар (тілдік бірліктерді, олардың белгілерін мәтіндік белсенділік пен әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесу процесінде оқушылардың танымдық назарының объектісі ретінде ажырату);

- әлеуметтік-мәдени ақпаратты делдал және аудармашының шеберлігі (мәдени фактілермен жұмыс істеу, мәдени мағынаны анықтау);

- әлеуметтік-мәдени маркерлерді түпнұсқалық мәтіндерден алу және оларды мәдениет пен білім беру мақсатында пайдалану;

- сөйлеу актілері мен сөйлеу интенцияларының типологиясына сәйкес прагматикалық тәсілдерді қолдана білу;

- жасанды билингвизм ортасы жағдайында әлеуметтік өзара іс-қимылды ұйымдастыру білігі;

- мәдениет және оқытушы қызметінің технологиялық аспектісіндегі шығармашылық іскерліктер;

- оқу процесін және өз қызметін рефлексивті талдау білігі;

- әр түрлі білім беру жағдайында танымдық және коммуникативтік стратегияларды құру және жаңарту және басқа да дағдылар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар. <http://www.akorda.kz>.

Абрамов Б.А. Понятийная категория коммуникативных ролей (грамматических лиц). // Иностр. Языки в школе. – М., 1986, №6. – С.12-16.

Гальскова Н.Д. – Еще раз о лингводидактике //Иностранные языки в школе. –М., 2008. - № 8. – С. 4-10.

Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков): Моногр.– М.: Высш. Школа, 1989.– 238 с.

Бейсенбекова Г.Б., Казанғапова С.О. Білім берудегі құзыреттілік //Қарағанды университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы. – Қарағанды, 2016. – Б. 87-92.

1. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері: монография. — Алматы, 2012. — 144 б.

БАЙТАШЕВА ГАУҺАР ӨМІРӘЛІҚЫЗЫ,а/ш.ғ.к., профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті**БИСЕМБАЕВА АЙДАНА ДҮЗЕЛБАЙҚЫЗЫ**2-ші курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті**МЕДЕУОВА ҒАЛИЯ ДЖУМАКАНОВНА**а/ш.ғ.к., қауым. профессор мін. атқ
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Gauhar75e@mail.ru

ШИЫРШЫҚТЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Инновациялық процестің қалыптасуы, оның сипаттамасы мен мазмұны. Спиральды білім беру процесінде қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастырудың бағдарламалық негіздері келтірілген. Жаңартылған бағдарлама негізінде спиральді интеграция бағыттарының білім берудегі маңызы жазылған. Жаңартылған білім беру бағдарламасының экологиялық дағдыларды қалыптастырудағы рөлі атап көрсетілген.

Кілтті сөздер: Интеграция, Спиральды білім, жаңартылған білім беру, бағдарлама.

Аннотация: Формирование инновационного процесса, его характеристики и содержание. Приведены программные основы формирования навыков защиты окружающей среды в спиральном образовательном процессе. На основе обновленной программы написана важность направлений спиральной интеграции в образовании. Подчеркивается роль обновленной образовательной программы в формировании экологических навыков.

Ключевые слова: интеграция, спиральное образование, современное образование, программа.

Annotation: Formation of the innovation process, its characteristics and content. The programmatic bases of the formation of skills of environmental protection in the spiral educational process are given. On the basis of the updated program, the importance of the directions of spiral integration in education is written. The role of the updated educational program in the formation of environmental skills is emphasized.

Keywords: Integration, Spiral education, modern education, program.

Инновациялық процестің қалыптасуы, оның сипаттамасы мен сипаттамалары генерациялау, тарату және білімді пайдалану тиісті интеграция механизмдерін әзірлеуді талап етеді. Ғылым мен білімнің әр түрлі салалары интеграцияланған түрде берілуі білім беруді жаңартуға әкелді.

Жаңартылған мазмұн бағдарламасының сабақтастығы, оқушылар «Биология» пәнін оқытудың бірінші жылынан бастап биология ғылымдарының өзекті мәселелерін интеграциялау арқылы зерттейді.

Биологияны оқу арқылы оқушылар тамақ өнеркәсібінен де, фармацевтика, медицина саласынан да хабардар болады. Бұл олардың қоршаған орта ресурстарының маңызы мен қасиетін ұғынуға септігін тигізеді.

Жүйеде оқу-педагогикалық жабдықтау орнын орнату педагогикалық білім, ғылымның өзара әрекеттесуі мен ақыл-ойдың қалыптасуы мен өзгеруі проблемаларын көтеру алдында қарым-қатынас негізгі орынға ие. Интеграциялау процесі негізінен жаратылыстану білім беру бағытына көп сәйкес келеді деп Ресей ғалымдары атап кетеді. Бұл мақсат қазіргі ғылымда қалыптасқан ұғымдарды талдау негізінде, тәрбие мен білім берудің және педагогиканың ықтимал бағыттарын анықтау арқылы интеграцияланады деп атап көрсеткен [1].

Ал жаңартылған білім беру мазмұнында интеграциялану айқын көрініп тұр. Бұл балалардың табиғат объектілерін танып білуінде маңызды фактор. Интеграцияланумен қатар шиыршықты күйде қайталану қоршаған ортаны қорғау дағдыларының арта түсетінінің дәлелі іспеттес.

Негізгі бөлімдер жылдан жылға қайталанып, әрбір бөлім бойынша оқу мақсаттары оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріле отырып күрделенетініне түседі.

Әрбір бөлімдегі оқу мақсаттары оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқудың әр кезеңінде маңызды түсініктер жүйелі түрде қайталанып отырады.

Жаңартылған білім бағдарламасының ең бірінші ерекшелігі пән мазмұнының спиральды берілуі. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім

беру бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» (1960) атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделеді. Брунердің жұмысына негізделген спиральді білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

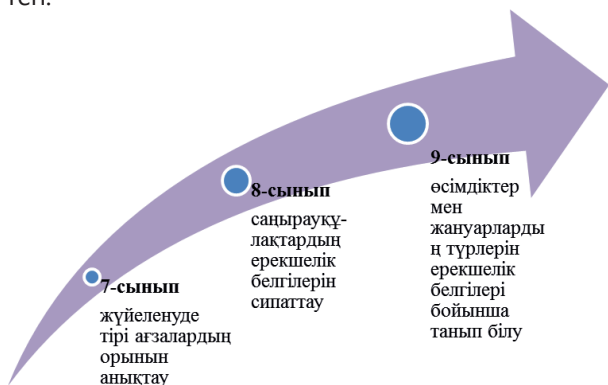
– оқушы мектепте оқыған кезде тақырыпты немесе пәнді бірнеше рет қайталап оқиды, мұнда тақырыптар әртүрлі деңгейде қайталанатын;

– қайталап оқыған сайын тақырыптың немесе пәннің күрделілігі арта түседі, мұнда тақырыптар әрбір келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым күрделі әрі тереңдетіліп оқылуы тиіс;

– жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұған дейін алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады, мұнда деңгей жоғарылаған сайын, тақырыптың күрделілігі артып отыруы керек [2].

Келесі кезекте оқу мақсаттарының спиральді түрде келуін қарастырайық.

«Тірі организмдердің көп түрлілігі, құрылымы мен қызметтері» мысалында «шиыршық» қағидасының орындалуының мысалы 2-суретте келтірілген.

2-сурет. «Тірі организмдердің көп түрлілігі, құрылымы мен қызметтері» мысалында «шиыршық» қағидатының орындалуының мысалы

«Көбею, тұқым қуалаушылық, өзгергіштік, эволюциялық даму» бөлімінде тірі ағзалардың көбеюі туралы білімі сыныптан сыныпқа күрделене түседі. Бөлім бойынша желілік қағидатының мысалы 3-суретте ұсынылады.

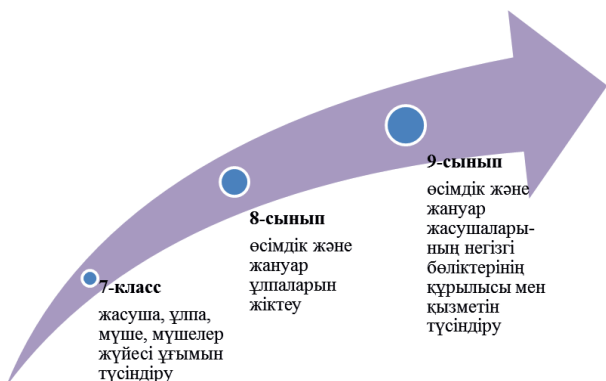
3-сурет. «Көбею, тұқым қуалаушылық, өзгергіштік, эволюциялық даму» бөлімі мысалында шиыршықты қағидаты

«Ағза мен қоршаған орта» бөлімі бойынша шиыршықты қағидаты 4-суретте ұсынылады.

4-сурет. «Ағза мен қоршаған орта» бөлімі бойынша шиыршықты қағидаты

Келесі кезекте «Қолданбалы кіріктірілген ғылымдар» бөлімі тақырыптарына байланысты шиыршықты қағидатта қарастырайық.

5-сурет. «Қолданбалы кіріктірілген ғылымдар» бөлімі мысалында шиыршықты қағидаты [3]

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша бағдарламада келтірілген сабақ берудің шиыршықты әрекеті практика барысында тиімді екендігі, оның қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастырудағы маңыздылығы айқындалды. Оқушылардың қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастыруда 7 сынып биология пәнінің мазмұны 12 тараудан:

- Экожүйелер;
- Тірі организмдерді жүйелеу;
- Жасушалық биология, су және органикалық заттар;
- Заттардың тасымалдануы;
- Тірі организмдердің қоректенуі;
- Тыныс алу;
- Беліп шығару;
- Қозғалыс;
- Координация және реттеу;
- Тұқымқуалаушылық және өзгергіштік;
- Көбею, өсу және даму
- Микробиология және биотехнология – тұрады [4].

«Биология» пәнін 7 сыныпта оқудың мақсаты 6 сыныптарда игерілген материалдарды тереңдетіп қарастыру. Органикалық әлемнің тұтас көрінісін қалыптастыру арқылы оқушылардың білігі мен дағдыларын жандандыра отырып дамыту. Білік пен дағдыны қалыптастыра отырып мақсатты орындау үшін әр түрлі міндеттер жүктеледі.

- Экожүйелердің әр алуандылығы, органикалық әлемнің тұтастығы мен әр түрлілігі, өмірдегі үдерістер мен құбылыстар, себеп-салдарлы байланыстар туралы ғылыми түсініктердің қалыптасуы;

- оқушылардың ғылыми-жаратылыстану жүйесіндегі басқа пәндердің мазмұнымен кіріктіру арқылы білімдерін қалыптастыру;

- оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру;

- сын тұрғысынан ойлауды зерттеу дағдыларын дамыту;

- биологияның тұрақты дамудағы, жасыл экономиканы жүзеге асырудағы маңыздылығын, адамзаттың проблемаларын шешудегі рөлін ашып көрсету;

- тұлғаны табиғатты сүйуге тәрбиелеу, олардың патриоттық сезімдері мен азаматтық көзқарастарын қалыптастыру;

- органикалық әлемнің тұтастығы мен әр алуандығы, өмірдегі үдерістер мен құбылыстар, себеп-салдарлы байланыстар туралы ғылыми

түсініктердің қалыптасуы; оқушылардың ғылыми таным әдістерін меңгеруі.

6-9 сыныптарда «Биология» пәнін оқыту орта мектептерге арналған оқу бағдарламасына сәйкес (ҚР Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі №115 бұйрығымен бекітілген) жүргізілуі тиіс. Практикалық және лабораториялық жұмыстарға, функционалдық сауаттылығы мен шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мақсатында, әсіресе, ғылыми жобаларға ерекше көңіл бөлу қажет [5]. Мұндай тарауларды өткізу барысында оқушылардың зерттеушілік ізденушілік дағдылары қалыптасуы ұстаздың ізденісіне тікелей байланысты.

Қорыта келе, Шиыршықты оқыту процесінің қоршаған ортаны қорғау дағдыларын қалыптастырудағы рөлі:

- Сапалы білім;

- Білім берудегі жаңғыру;

- Тиянақты түсіну;

- Білімділік ізденімпаздыққа талпыну;

- Қоршаған орта ресурстарын қарапайымнан күрделіге қарай тану;

- Тіршілік ұғымының маңызын терең түсіну;

- Жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты;

- Жаңа білім басқа ғылыми салалармен интеграцияланған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. С.Ю.Шалов. Интеграция педагогической науки и профессионально- педагогического образования как научная проблема. Педагогическое образование. №1. 90 стр. Тагангор. 2012.

2. «Назарбаев зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы «Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық». Астана 2017.

3. Жаңартылған мазмұндағы бағдарламалар бойынша (7-9-сыныптарда) «Биология» оқу пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. - Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 80 б.

4. Е.А.Очкур., Ж.Ж.Құрманалиева. Биология. 7 сынып. «Мектеп» Алматы 2017.

5. 6-9 сыныптарда «Биология» пәнін оқыту орта мектептерге арналған оқу бағдарламасы. Астана 2013.

БАПАЕВА МАРИЯМ КУРМАНГАЛИЕВНА,
психология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

КУАНТКАНОВА ФАРИДА МАРАТОВНА,
7М05102 – Психология мамандығының 1-ші курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ АНА ФЕНОМЕНІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада психологиядағы ана мәселесінің шетелдік, ресейлік, қазақстандық ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеліну жағдайы, ананың типтік және мәдени функцияларына талдау жасалынған. Сондай-ақ ананың мінез-құлқы мен тәжірибесінің белгілі бір типологиясы мен стильдері топтастырылған. Девиантты аналықтың түрлеріне сипаттама беріліп, оны пайда болу себептері көрсетілген. Девиантты мінез-құлық отбасындағы тәрбиенің сипаты мен тұлғалық ерекшелігімен анықталатын жеке қасиеттерімен сипатталады.

Түйін сөздер: аналық феномен, ананың типтік функциялары, ананың мәдени функциялары, депривация, аналық қарым-қатынас нормалары.

Аннотация. В статье представлен анализ состояния изученности проблемы материнства, типовых и культурных функций матери в психологической науке в трудах зарубежных, российских, казахстанских ученых. Также приведены классификации типологии и стилей поведения и опыта матери. Дана характеристика и причины возникновения видов девиантного материнства. А девиантное поведение характеризуется личностными качествами, которые определяются характером и личностными особенностями воспитания в семье.

Ключевые слова: феномен материнства, типичные функции матери, культурные функции матери, депривация, нормы материнского общения.

Abstract. The article presents an analysis of the state of knowledge of the problem of motherhood, typical and cultural functions of the mother in psychological science in the works of foreign, Russian, and Kazakh scientists. Classifications of the typology and styles of behavior and experience of the mother are also given. The characteristics and causes of the types of deviant motherhood are given. And deviant behavior is characterized by personal qualities that are determined by the nature and personal characteristics of upbringing in the family.

Keywords: the phenomenon of motherhood, typical functions of the mother, cultural functions of the mother, deprivation, norms of maternal communication.

КІРІСПЕ

Ана психологиясы - қазіргі ғылымның ең күрделі және аз зерттелінген салаларының бірі. Осы мәселені зерттеудің өзектілігі туудың төмендеуімен байланысты демографиялық проблемалардың өткірлігімен, ажырасқан отбасылардың көптігімен, тірі ата-аналары бола тұра жетім балалар санының өсуімен, балаға зорлық-зомбылық, қиянат жасау жағдайларының көбеюімен және отбасына, ең алдымен әйелге әлеуметтік және психологиялық көмек бағдарламаларының қолға алынбауымен де байланысты.

Психологияда ана тақырыбы түрлі аспектілері тұрғысынан психологиялық мектептер мен бағыттардың зерттеу нысаны ретінде біршама зерттелген. Ана мінез-құлқының әртүрлі аспектілері тұлға психологиясында, балалар психологиясында, педагогикалық психологияда қарастырылған. Баланың жан жақты дамып жетілуі үшін аналық мінез-құлқтың маңыздылығы, оның күрделі құрылымы мен даму жолы, мәдени және

жеке даралық нұсқалардың көптігі, сондай-ақ осы саладағы көптеген заманауи зерттеулер ана туралы айтуға мүмкіндік береді, әрі оны зерттеу үшін тұтас ғылыми көзқарасты дамытуды талап етеді.

Ана туралы зерттеулер тарих, мәдениеттану, медицина, физиология, мінез-құлық биологиясы, әлеуметтану, психология сияқты әртүрлі ғылымдар тұрғысына сәйкес зерттеледі. Ана психологиясы және онымен байланысты проблемалар саласындағы шетелдік зерттеулер, отандық зерттеулерден айырмашылығы, өте кең, тұжырымдамалар мен тәсілдердің бағыттылығымен ерекшеленеді.

Қазіргі қоғамдағы аналықтың әртүрлі мәдени нұсқаларын зерттеу сонымен қатар отбасының, балалық шақтың және осы мәдениетте қабылданған құндылықтардың аналық мінез-құлқы мен әйелдің тәжірибесіне әсерін көрсетеді [Филиппова Г.Г., 2002, с. 5].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ана психологиясын зерттеу және осы бағытта мамандар даярлау қажеттілігі практикалық психологияның қарқынды дамуымен, әсіресе нәресте мен перинаталды кезеңді қоса қамтитын ана мен балаға психологиялық көмек көрсету саласының (баланың дамуын түзету және ана мен баланың өзара әрекеттесуі) қарқынды дамуына байланысты туындайды.

Осы еңбектерде келтірілген ана функцияларының әртүрлі мәдениеттерде таралуын, ана мінез-құлқы мен балаға деген қарым-қатынасын салыстыру үлкен қызығушылық тудырады, олар белгілі бір мәдениетте қажетті жеке қасиеттердің қалыптасуын қамтамасыз етеді (мысалы, танымдық және эмоционалды саланың ерекшеліктері, сүйіспеншілік пен бауыр басу сапасы, мақсатқа жетудегі сәттілік пен сәтсіздік тәжірибесі).

Осылайша, ана болу-әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің бірі, сондықтан ана болу қажеттілігі әйел табиғатына тән болса да, әлеуметтік нормалар мен құндылықтар ана қарым-қатынасының көріністеріне шешуші әсер етеді.

Ана болу ата-аналық тұлғаның ресурстық шығындарының мөлшерін бағалау тұрғысынан зерттеледі, мәселен зерттеулерінде ата-аналық үлес (Д. Дьюсбери, Е.Н. Панов) және т.б. еңбектерінде ата-аналық мінез-құлық заңдылықтарын қалыптастырудың эволюциялық негіздерін анықтау тұрғысынан қарастырылады. Адаптивті мінез-құлықты жүзеге асырудың негізгі ынталандырушысы болып ата-аналар мен балалардың өзара қамтамасыз етілуі табылады [Филиппова Г.Г., 2001, 33 с.].

Қазақстандық зерттеуші Ұ.И. Ауталипованың зерттеулерінде ата-ана-бала қатынасындағы деструктивті қарым-қатынастың психологиялық аспектілері қарастырылған. Баланың дамып қалыптасуында отбасы тек интеллектуалды және физикалық тұрғыдан дамытып қана қоймай, сонымен қатар адамгершілік-моральдік жағынан тұлғаны дамытудағы негізгі компоненттердің бірі болып табылады.

Қазіргі уақытта отбасы дамуға тиісті қолдау көрсетпеген жағдайда, бұзылған эмоционалды байланыстың кейінгі әсері баланың мінез-құлқындағы әлеуметтік ауытқуларда да, жеке дамуының бұзылуында да өз ізін қалдырады. Сондықтан ата-аналармен психологиялық-педагогикалық мәдениеттің деңгейін арттыруға бағытталған жұмыстарды уақытында жүргізу маңызды, өйткені ол ата-аналардың бала мен ата-ана арасындағы ең жақсы қарым-қатынасты таңдау қабілетін анықтайды [Ауталипова Ұ.И., 2006, 88 б.].

Ананы жан-жақты тұтастай психологиялық тұрғыда зерттеу үшін аналық функциялар қандай типтік түрге жататынын, яғни баланың өз түрінің өкілі ретінде дамуының іс-әрекеті мен мотивациялық негіздерін қамтамасыз ететінін және олардың нақты мәдениеттің мүшесі ретін-

де баланың мотивациялық-қажеттілік саласының мазмұндық ерекшеліктерін қалыптастыруға бағытталғанын анықтау қажет.

Ананың типтік функцияларына мыналар жатады:

1. Когнитивті және эмоционалды процестердің босанғанға дейінгі және кейінгі (постнатальды) дамуы үшін ынталандыру ортасын қамтамасыз ету.

2. Іс-әрекеттің типтік құрылымын (реттеудің саналы формасымен және басқа формамен бөлінген) дамыту үшін жағдайларды қамтамасыз ету (баламен іс-әрекетті бөлу түрінде).

3. Өмір бойы қалыптасатын типтік қажеттіліктердің пайда болуы үшін жағдайларды қамтамасыз ету (мотивациялық-қажеттілік саласының типтік ерекшеліктерін дамыту): ересек адамдардан жағымды эмоциялар алу үшін олармен эмоционалды өзара әрекеттесу қажеттілігі, ересек адамның өз белсенділігі мен нәтижелерін бағалау қажеттілігін жүзеге асыруда ересек адамды сенсорлық және практикалық қызметке тарту, (әлеуметтік ыңғайлы саланың жүйелік қажеттілігі), танымдық қажеттілік және т.б., сондай-ақ бауыр басуды (үйірсектікті) қалыптастыру [Филиппова Г.Г., 2002, с. 79].

Ананың нақты-мәдени функцияларын сипаттау күрделірек. Осы орайда жоғарыда аталған барлық типтік функциялар аздық етеді, ол өзінің мәдениетінде бар ана моделіне сәйкес жүзеге асырылады, оған күтім жасау мен тәрбиелеудің операциялық құрамы мен технологиясы ғана емес, сонымен бірге ананың тәжірибесі моделі, оның балаға және оның функцияларына қатынасы, сонымен қатар баламен эмоционалды қарым-қатынас әдістері де кіреді. Бұл балада осы мәдениетке сәйкес келетін психикалық сипаттамалардың қалыптасуына қол жеткізеді. Бұған мыналарды жатқызуға болады:

1. Ананың (ата-ананың) танымдық сала мен моториканың мәдени ерекшеліктерін қалыптастыруға ықпал ететін сенсорлық-практикалық, ойын әрекеттері мен қарым-қатынас жағдайларын қамтамасыз етуі.

2. Бауыр басудың (үйірсектік) мәдени моделін қалыптастыру үшін жағдай жасау.

3. Әлеуметтік-қолайлы саланың мәдени ерекшеліктерін қалыптастыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету.

4. Жетістіктерге жету мотивациясы стилінің мәдени ерекшеліктерін қалыптастыру үшін жағдайларды (пәндік, ойын ортасын, қарым-қатынасты) ұйымдастыру.

5. Балада негізгі мәдени модельдерді: құндылық-мағыналық бағдарлауды, отбасын, ана мен баланы және т.б. қалыптастыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету.

Сонымен, біз ананың типтік және нақты мәдени функцияларына мүмкіндігінше психологиялық талдау жасадық. Олар, бір жағынан, баланың

эмоционалды әл — ауқатының негізгі құрылымдарын және оның іс-әрекеті құрылымының типтік ерекшеліктерін дамытудан, екінші жағынан, баланың өзіне, әлемге деген көзқарасының нақты мәдени мазмұнын қалыптастырудан және өзінің іс-әрекеттерінің сәттілігін бағалаудан тұрады.

Бұл іс-әрекеттердің өзі субъектінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін аралық мақсаттарға қол жеткізу тәсілі ретінде мәдени тұрғыдан да анықталған. Адам субъектісінің осы мақсаттар мен құралдардың ұсынылған мәдени моделіне назар аудару қабілеті оның мақсаттар мен оларға қол жеткізу құралдарын таңдауға, сондай-ақ осы жетістіктің сәттілігіне эмоционалды түрде рұқсат беру (мақұлдау және мақұлдамау) қажеттілігімен қамтамасыз етіледі.

Мұндай жетістікке жету мен сәтсіздікке ұшырау мәдени модельге байланысты яғни субъект өз іс-әрекеттерінің нәтижелерін қалай бағалайды және осы бағалауды қалай сезіне алуымен сипатталады.

Ананың типтік және нақты мәдени функциялары сияқы күрделі және аса қажет мінез-құлқы әрдайым сәтті жүзеге аса бермейді. Бұған дәлел эмоционалды әл-ауқаттың бұзылуының барлық түрлері, отбасылық тәрбие жағдайында депривациялық бұзылулардың пайда болуы, сүйіспеншіліктің, бауыр басушылықтың әртүрлі қасиеттері және басқа құбылыстар.

Баланың дамуындағы ананың функциялары өте күрделі және әртүрлі. Олар баланың барлық физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырудан, эмоционалды саулықты қамтамасыз етуден, сүйіспеншілікті дамытудан, әлемге деген негізгі құрылымдардан, қарым-қатынастан, негізгі тұлғалық сапалардан және іс-әрекет құрылымынан тұрады.

Бұл функциялардың барлығын көпшілік жағдайда аналар сезіне бермейді. Себебі ғылымда аталған функциялардың көпшілігі соңғы онжылдықтарда ғана белгілі болды, және олар жайлы таным аяқталды деп санауға негіз жоқ. Алайда аналар бұл функцияларды мыңдаған жылдар бойы сәтті атқарып келе жатқаны белгілі.

Мәдениет ежелгі ата-бабалардан жеткен ережелер мен нормалар жиынтығы, рәсімдер мен нанымдар, әдет-ғұрыптар арқылы кейінгі ұрпақтардың өте сәтті меңгеруімен жүзеге асырылып келеді.

Аналық кейбір функцияларын, мысалы, баланың органикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру, оның кейбір жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруын ана мен қоғам жеткілікті түрде мойындайды.

Ананың әлемге негізгі қатынасын және баланың іс-әрекетінің құрылымын дамытуға қатысты функциялары әлі де реттеуге келетін «инстинктивті» механизмдер ретінде қарастырылып келеді. Халқымызда «Ана бір қолымен бесік тербетсе, бір қолымен әлемді тербетеді» деген нақыл

сөздің психологиялық астарында үлкен мән бар екенін аңғаруға болады.

Ананың баласын шынайы жүрегімен жақсы көруі, оның өмірде бар екенін сезінуі және онымен өзара қарым-қатынаста жағымды эмоциясын білдіруі, оның өміріне және әлеммен қарым-қатынасына қатысуға ұмтылу қасиетін көпшілік оның табиғи ерекшелігі ретінде қарастырады.

Мәселен, босанғаннан кейінгі ананың күйін баланың жағдайын тікелей сезінуге мүмкіндік беретін ерекше сәт деп сипаттайтын көзқарасты Д. Винникотт та ұстанады [Винникотт Д.В., 1998, 61 с.]. Д. Магагнаның айтуынша, «жақсы ана» өзінің эмоцияларын барынша ұстауға мүмкіндік береді және осы эмоциялардан балаға не қажет екенін анықтайды.

В.К. Вилюнас ананың баламен эмоционалды түрде үйлесімді қарым-қатынас жасау қасиеті оған табиғи тән нәрсе, сондықтан бұл эмоцияларды оған ұстап тұру қиын және мүмкін емес деп санайды [Вилюнас В.К., 1990, 112 с.].

Алайда, осыған қарамастан, отбасылық тәрбие жағдайында эмоционалды депривация (айыру) құбылыстары тек болып қана қоймайды, сонымен қатар жиі айқын көрініп отырады.

Г.В. Скобланың айтуынша, отбасылардың 50%-дан астамында ана мен бала арасындағы қарым-қатынастардың бұзылуы байқалады. Ата-ананың, атап айтқанда ананың, баланың эмоционалды әл-ауқатының қарым-қатынасы туралы барлық зерттеулер ананың эмоционалды қатынасы, оның көріну формалары, қолдау көрсету тәсілдері әр түрлі аналарда түрліше болады. Мұның бәрі ең «маңызды» және баланың типтік ерекшеліктерінің дамуымен тығыз байланысты, оның эмоционалды қарым-қатынасымен реттелетін ана функциялары туа біткен механизмдермен толық қамтамасыз етілмейді деп болжайды [Скобло Г.В., 2002, 134 с.].

Психологиялық зерттеулер ана мен баланың өзара әрекеттесуін қалыптастыру мен жүзеге асыруда ана қарым-қатынасы орталық және шешуші фактор болып табылатындығын көрсетеді. Бұл ананың барлық мінез-құлқының негізі, осылайша баланың жеке типологиялық және тұлғалық ерекшеліктері қалыптасатын ерекше даму жағдайын жасайды.

Кейбір зерттеулерде «Аналық қарым-қатынас нормалары» жоқ деп саналады, өйткені аналық қатынастардың мазмұны әртүрлі мәдениеттер мен әлеуметтік топтарда өзгеріп, дәуірден дәуірге ауысып отырады. Сонымен қатар, барлық тарихи кезеңдерде ана қарым-қатынасының көріністерін қабылдамайтын құбылыстар әрқашан да болған.

«Аналық қарым-қатынас» ұғымы қазіргі уақытта жан жақты талданып анықталмаған және жалпы қабылданған емес, бірақ соған қарамастан психологиялық зерттеу пәні ретінде мүмкіндігінше қарастырыла бастады. Бұл жағдайда

әдетте ананың мінез-құлқы мен тәжірибесінің белгілі бір типологиясы анықталады.

Мұндай стильдер мен типтерді (қарым-қатынас, мінез-құлық, ананың баламен қарым-қатынасы) бөлу психологиялық тұрғыда жеткілікті түрде қарастырылып жүргізілді.

Осы зерттеулердің негізінде Г.Г. Филиппова аналық қарым-қатынас стильдерін бөлу критерийлерін тұжырымдап, стильдерге жеке жеке сипатта берген. Ана қарым-қатынасының стильдері төмендегідей критерийлер бойынша ерекшеленеді: эмоционалды сүйемелдеу стилі; баланы субъективтендіру дәрежесі; баланың жағдайын анықтау кезінде бақылау құралдарын пайдалану; ана құзыреттілігінің даму деңгейі мен пайда болу жылдамдығы; өмірдің жаңа ырғағына бейімделудің және жаңа міндеттерді игерудің жеңілдігі; «бала өмірінің жеке ырғағына бейімделу» ретінде өз өмірі мен отбасы өмірінің режимін өзгерту немесе баланы ересектер белгілеген режимге үйрету; өзіне, балаға, өзіне және жақын адамдардың баласына деген көзқарасына қанағаттану.

Бұл көрсеткіш бойынша аналық қарым-қатынастың 5 стилі анықталған:

1. Адекватты стиль (эмоционалды сүйемелдеудің барабар стилі, балаға субъект ретінде қарым-қатынас жасау, өзіне және баланың жағдайына бағдарлану, ерте пайда болған аналық құзыреттілік, аналық және басқалардың қарым-қатынасына қанағаттану).

2. Мазасыз стиль (эмоционалды қолдау стилін күшейтетін немесе әлсіз айыптайтын, басқалардың пікіріне бағдарлану, баланың мінез-құлқының және оның жағдайының жағымсыз жақтарына көбірек көңіл бөлу, кешірек пайда болған аналық құзіреттілік, режимді қабылдаудың күрделілігі, өз-өзіне күмәндану, өзіне және басқаларға қанағаттанбау, баланың дамуына алаңдаушылық).

3. Эмоционалды шеттетілген, эмоционалды сүйемелдеуді елемей стилі, балаға объект ретінде қарауды, режимге бейімделуге бағдарлану, баланың дамуы туралы білімге және басқалардың пікіріне, кеш пайда болған құзіреттілікке, баланың ерекшеліктеріне қойылатын талаптарға, жағдайларға, басқалардың көзқарасына қанағаттанбауға, өзіне уақыттың жетіспеуіне, барлық күш-жігерді балаға бағыттау қажеттілігі).

4. Амбивалентті (тұрақсыз, баланың құндылығының күрт қарама-қайшылығы және баланың жағымсыз және жағымды жағдайларын эмоционалды сүйемелдеудің қарама-қарсы тенденциялары, баланың әртүрлі көріністеріне біркелкі емес құзіреттілік, өзінің күйлері мен басқалардың пікіріне бағыну арасындағы қақтығыстар, баланың жеткіліксіз жағдайдағы субъективтілігі, өз өзіне, басқалардың балаға және өзіне деген көзқарасына қанағаттанбау, өзін ақтаумен қатар айыптау).

5. Аффективті түрде қабылдамау (баланың құндылығы төмен немесе теріс, эмоционалды сүйемелдеу стилі агрессияға дейін елемей мен айыптауды біріктіреді, төмен құзыреттілік және баланың қажеттіліктерін қанағаттандырудың төмен деңгейі) [Филиппова Г.Г., 2002, 155 с.].

Ана феноменін, оның ішінде девиантты зерттеу өзекті әлеуметтік және психологиялық проблема болып табылады. Қазіргі уақытта қоғамда болып жатқан тұрақты өзгерістер әйелдің репродуктивті функциясының өзгеруіне, оның ана, бала мәртебесіне және ана рөліне қатынасына әкеледі.

Зерттеушілер мен практиктерді ерте ана болу проблемасы ерекше алаңдатады, кәмелетке толмаған ана жасына тән емес міндеттерді шешуге, қалыптасқан әлеуметтік ережелер тұрғысынан уақытылы емес, шартты рөлді игеруге психологиялық тұрғыдан дайын емес.

Қазіргі уақытта жастай ана болу себептерінің бірі жасөспірімдердің жыныстық белсенділігінің артуы болып табылады, бұл өз кезегінде жоспарланбаған жүктілік санының көбеюіне әкеледі.

Кәмелетке толмаған аналардың бастапқыда балалы болуға деген саналы ішкі тілегі мен жүктілікке деген психологиялық көңіл-күйінің болмауы бірқатар маңызды әлеуметтік-психологиялық проблемаларға алып келеді [Нестерова С.Б., 2018, 232 с.].

Алайда, девиантты аналардың психологиялық ерекшеліктері осы уақытқа дейін жеткілікті зерттелмеген және көбінесе объективті білім алуға кедергі келтіретін авторлардың адамгершілік-моральдық көзқарасы негізінде зерттеліп, түсіндіріледі.

Девиантты аналық мінез-құлық-бұл баланың денсаулығын сақтауға кедергі келтіретін және оның нормативтік даму процесін қиындататын мінез-құлық. «Девиантты ана» терминінің өзі К. Бонне және Э. Бадинтер зерттеулерінің нәтижесінде пайда болды.

Көптеген психологтар ана феноменін ана мен баланың өзара әрекеттесуі ретінде қарастырады, оның негізгі міндеті-баланы тәрбиелеу. Мәдени-тарихи көзқарас тұрғысынан (М. Мид) бұл дәуірден дәуірге өзгертін құбылыс.

Ананың балаға деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығының бастауы ұрықтың биологиялық пайда болу сәтінен басталады, тек күрделі әлеуметтік көзқарастар оларды өзгертіп, тіпті толығымен басып тастауы да мүмкін.

Д. Дьюсбери, К. Лоренцтің зерттеулерінде ананың биологиялық аспектісі қарастырылып, онда ананың өзі баланың дамуы үшін физиологиялық және ынталандыру ортасын ұйымдастыру ретінде түсіндіріледі. Атап айтқанда, аналық мінез-құлық механизмдерін қалыптастыруға көңіл бөлінеді. Т.В. Гудкова мен Е.Б. Марущактың ғылыми көзқарастары аналықты психологиялық тұрғыдан қарастырады [Гудкова Т.В., Марущак Е.Б., 2014, 56 с.].

Жүктілік кезінде әйелдерде психикалық жағдайының өзгерістері, ең алдымен, осы кезеңде депрессия мен стресстің болуы көрініс береді. Ана үшін де, бала үшін де жүктіліктің екінші және үшінші триместріндегі депрессиялық күйлер ең қауіпті деп саналады.

Белгілі бір өмірлік жағдайларға байланысты балаға толықтай қамқорлық жасай алмайтын және девиантты ана болу қаупін құрайтын аналар. Ана қарым-қатынасының ерекшеліктері әйелдің мәдени және әлеуметтік мәртебесімен ғана емес, сонымен бірге бала туылғанға дейін және одан кейінгі өзінің психикалық күйімен де анықталады.

Девиантты аналықтың ең көп таралған түрлері: ананың баладан бас тартуы; балаға қиянат жасау (жыныстық және физикалық зорлық-зомбылық); жүктілікті тоқтату (түсік түсіру); ерте жүктілік; жүктілікті саналы түрде әлдеқайда ересек жасқа қарай кейінге қалдыру.

Девиантты ана болу сонымен қатар ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуының бұзылуы ретінде қарастырылады, бұл әйелдің жеке қасиеттерінде және босанғаннан кейінгі баламен қарым-қатынасты құруда көрінеді.

Тәжірибенің кейбір түрлері (өз анасымен қарым-қатынас, балалық шақтағы балаларға деген қызығушылықтың пайда болуы) ананың балаға деген көзқарасының мазмұнына, аналық рөліне әсер етеді.

Ю.С. Мещерякованың пікірінше, жүктіліктің негізгі кезеңдерінің бірі-әйелдің жаңа әлеуметтік рөлін қабылдауға және балаға деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыруға бағытталған өзіндік сан сезімінің пайда болу кезеңі [Мещерякова С.Ю., 2000, 23 с.]. Бұл кезең әйелдің жүктілікті сақтау немесе оны жасанды түрде тоқтату туралы шешім қабылдауын, сондай-ақ босанғаннан кейін баланы қабылдауды қамтиды.

Г.Г. Филиппова, В.И. Брутман және т.б. атап өткендей, девиантты мінез-құлқы бар аналардың ана болуға дайындығын қалыптастыруға әйелдердің тұлғалық ерекшеліктері, эмоционалды стрессорлардың әсерінен пайда болатын эмоционалды күйдегі өзгерістер; ата-ана тәжірибесінің артуы сияқты факторлар әсер етуі мүмкін.

Бірақ сонымен бірге девиантты мінез-құлқы бар аналардың өздері отбасындағы тәрбиенің сипаты мен тұлғалық ерекшелігімен анықталатын жеке қасиеттерімен сипатталады. Ананың мінез-құлқы ерекшеліктері баламен қарым-қатынасындағы үстемдігі мен қатыгездігінен, сондай-ақ эмоциялық қабылдамаудан, тәрбиедегі шеттетілу және баланың төмен құндылығынан көрінуі мүмкін.

В.И. Брутман мен А.Я. Варганың пікірінше, балаларынан бас тартқан әйелдерге әлеуметтік, экономикалық ерекшеліктер психологиялық және патологиялық факторлар тән [Брутман В.И.,

Варга А.Я. Хамитова И.Ю., 2000, 80 с.]. Қаламаған жүктілік және баладан бас тартқан жағдайда аналар әлеуметтік ортаның тарапынан теріс әсерлерді сезінеді. Баладан бас тартатын көптеген әйелдерде эмоционалды жетілмегендік, тәуелділік және т.б. көріністер байқалады. Барлық әйелдер үшін ортақ нәрсе-эмоционалды тұрақсыздық, психологиялық жағынан жетілмегендік, эгоцентризмнің көрінісі тән.

Бұл әдетте балалық шақтағы басынан кешірген психологиялық депрессиямен немесе агрессиямен байланысты. Оларда ата-ана тарапынан өзіне деген махаббат пен жағымды ықыластың жетіспеушілігі, әділетсіздік сезімі, сондай-ақ болашақта осындай мінез-құлқтың пайда болуына әкелетін өз анасына деген шамадан тыс сүйіспеншіліктің болуы да негізгі мәселелердің бірі.

Аналықтан саналы түрде бас тарту, әдетте, әлеуметтік және экономикалық күйзелістен бастап өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысқа дейінгі әртүрлі себептермен байланысты. Балаларды өмірге әкелуді қаламау өз анасымен арасындағы түсініспеушілік қарым-қатынаста болған әйелдерде туындайды. Арадағы шиеленіс пен қорқыныш сезімі оларды осындай келеңсіз жайттарға итермелейді.

Ана болудан саналы түрде бас тарту өмір бойы да, әйел өмірінің белгілі бір кезеңіне дейін де жалғасуы мүмкін. Көбінесе мұндай әйелдер отыз жастан кейін балалар туралы ойлана бастайды. Кеш бала туған әйелдің физиологиялық жағдайының психологиялық салдары болуы да мүмкін. Мұндай аналар көбінесе балаларын гипер-қамқорлық жағдайында тәрбиелейді, бұл балалардың психологиялық денсаулығына әсер етеді.

Девиантты аналықтың тағы бір түрі – инфантицид. Мұндай аналар баладан кез-келген жолмен құтылуға тырысады, мәселен, жүктіліктің ерте және кеш кезеңдерінде түсік жасайды. Олар баланың өз өмірінің жалғасы ретіндегі орнын, қажеттіліктерін ескермейді.

Ерекше категорияны жас аналар құрайды. 13-17 жастағы жасөспірім қыздардың жүктілігі эмоционалды-ерік саласының дамуына, құндылық - семантикалық бағдарларға, ана мінез-құлқының қалыптасуына және балаға деген көзқарасына әсер етеді. Бұл өз анасымен бұрмаланған қарым-қатынастармен байланысты эмоционалды-ерік сферасының етілмегендігімен қиындайды [С.Б. Нестерова, Н.С. Есипович, 2018, 82 с.].

Некеде тұрған жас аналарда алаңдаушылық, ересектерге көмек көрсетуге бағдарлану байқалады (бұл ретте бұл үлкендердің балаға күтім жасауына көмек ретінде бағаланады). Олар отбасын асырау және қамтамасыз ету бойынша күйеуіне үлкен сенім артады. Мұндай аналар белгілі бір жасқа тән құндылық-семантикалық бағдар мен жаңа рөлге көшуді түсіну қажеттілігі арасындағы қайшылықты көрсетеді, бұл өз кезегінде ана түй-

сігінің дамуына кедергі келтіреді.

Осындай мәселелердің түйінін шешудің бірден - бір жолы – ана мінез-құлқының және жалпы жасөспірім ананың жеке тұлғасының даму ерекшеліктеріне орай, сондай-ақ ана өмір сүретін қолайсыз әлеуметтік ортаға байланысты түйткілдерді шешуге көмек көрсету мақсатында, әлеуметтік-психологиялық қолдауды ұйымдастыру қажеттілігін негіздеу талабы өз-өзінен сұранып тұр.

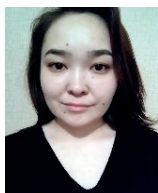
Психологиялық қолдаудың мақсаты күйзеліс жағдайындағы қалыптасқан дағдарыс жағдайынан шығу үшін қолайлы жағдай жасау. Кәмелетке толмаған аналармен әлеуметтік – психологиялық қызметті кешенді ұйымдастыру, - олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды, психологиялық-педагогикалық көмекті, медициналық-әлеуметтік көмекті, жеңілдіктер алуға жәрдемдесуді және т.б. қолдауларды көздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ауталипова Ұ.И. Дау дамай психологиясы. – Алматы: Нұрлы Әлем баспасы, 2006. - 208 б.
2. Брутман В.И., Варга А.Я. Хамитова И.Ю. Влияние семейных факторовна формирование девиантного поведения матери // Психологический журнал. - № 2, 2000. – С. 79 – 87.
3. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Моск. ун-т, 1990. – 288 с.
4. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери. – М.: Класс, 1998. – 80с.
5. Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству //Вопросы психологии. – 2000. № 5. – С. 18-27.
6. Гудкова Т.В., Марущак Е.Б., Вопилова И.И. Проблемы девиантного материнства в современных социокультурных условиях: методические рекомендации для специалистов социальных служб. – Новосибирск: Новосибирский издательский дом, 2014. – 56 с.
7. Нестерова С.Б. Эмоциональные особенности женщин в период подростковой беременности // Современная реальность в социально-психологическом контексте: сборник научных материалов / под науч. ред. О.А. Белобрыкиной, М.И. Кошеновой. Новосибирск: НГПУ, 2018. – С. 230 – 234.
8. Нестерова С.Б., Есипович Н.С., Психологические особенности несовершеннолетних мам. Научный журнал • «РЕМ: Psychology. Educology. Medicine» • ISSN 2312-9352 (Online) № 3. – 2018 75-90 с С 75-90
9. Филиппова Г.Г. Психология материнства: Учебное пособие. — М.: Институт Психотерапии, 2002. – С.155-156.
10. Скобло Г.В. Отклоняющееся материнство при послеродовых депрессиях у женщин //Материнство. Социально-психологические аспекты (норма и девиация): материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Иваново: ИвГУ, 2002. – С. 131.
11. Психология материнства: Учебное пособие. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002.С 79-2002.С 79.
- 13.Филиппова Г.Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии // Вопросы психологии, 2001, № 2, с. 22.

БЕЙСЕНБАЙ ГУЛНАЗ ШАЙМЕРДЕНҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
«7М01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

НЫСАНБАЕВА АРАЙЛЫМ НҰРЛАНҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
«7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТИҢ СУБЪЕКТИЛІГІН ДАМУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесін құрайтын элементтер сипатталған, жүйенің қалыптасуы туралы қысқаша тарихи мәліметтер келтірілген. НСОКО-ға кіретін ұйымдардың функциялары мен міндеттері қарастырылады. Мемлекеттік бақылау мен бағалаудың түрлері екі деңгейлі схемада сипатталған, бағалау іс-әрекетінің құралдары қысқаша сипатталған.

Түйін сөздер: білім сапасын бағалау, ұлттық емтихандар, ұлттық тестілеу, мемлекеттік аттестаттау, сыртқы бағалау

Аннотация. В данной статье описаны элементы, составляющие национальную систему оценки качества образования в Казахстане, приведены краткие исторические сведения о становлении системы. Рассматриваются функции и задачи организаций, входящих в НСОКО. Виды государственного контроля и оценки описаны в двухуровневой схеме, кратко описаны средства оценочной деятельности.

Ключевые слова: оценка качества образования, национальные экзамены, национальное тестирование, государственная аттестация, внешняя оценка

Annotation. This article describes the elements that make up the national system for assessing the quality of education in Kazakhstan, provides brief historical information about the formation of the system. The functions and tasks of the organizations included in the NSOC are considered. Types of state control and evaluation are described in a two-level scheme, and the means of evaluation activity are briefly described.

Keywords: education quality assessment, national exams, national testing, state certification, external evaluation.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының Ұлттық білім сапасын бағалау жүйесі (НСОКО) білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес құрылды [http://normativ.kz]. Бағдарламада білім беру ұйымдарын сыртқы бағалау үшін лицензиялау, сертификаттау, аккредиттеу, рейтинг, орталықтандырылған тестілеу және тікелей мониторингтік зерттеулер жүргізу рәсімдері қарастырылғандығы көрсетілген. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында НСОКО жұмысына қолдау көрсететін инфрақұрылым құрыла бастады. Мемлекеттік білім беру және тестілеу стандарттарының ұлттық орталығы (қазіргі Ұлттық тестілеу орталығы) құрамына жа-

надан құрылған орталықтар қосылды. Атап айтқанда, Ұлттық білім сапасын бағалау орталығы, Ұлттық аккредиттеу орталығы және біліктілікті тағайындау жөніндегі республикалық орталық.

НСОКО принциптері және оның барлық элементтерінің алғашқы бірнеше жылдағы жұмысының нәтижелері көрсетілген [Ж.Түймебаев, Т.Балықбаев, И.Сағындықов, 2007, 27 б.]. Кейіннен НСОКО мәртебесі заңмен бекітілді. Атап айтқанда, «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңында келесі анықтама негізгі ұғымдардың бірі ретінде берілген: «Білім беруді бағалаудың ұлттық жүйесі - бұл білім беру сапасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына, жеке тұлғаның қажеттіліктеріне сәйкестігін

орнатудың институционалдық құрылымдарының, процедураларының, нысандары мен әдістерінің жиынтығы, қоғам және мемлекет» тақырыбында өтті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстан Республикасында білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінде тұжырымдамалық және қолданбалы негіздерін дамыту мәселелерін қарастыру үшін Ұлттық жүйенің басты міндеттері мен НСОКО ұйымдарын ажыратып алудан бастадық.

Ұлттық жүйесі алдына қойылған негізгі міндеттер:

- білім сапасын институционалды бағалау;
- оқушылардың оқу жетістіктерін сырттай бағалау;
- білім беру қызметінің сапасын жүйелі және салыстырмалы талдау;
- білім беру жүйесінің жағдайы туралы объективті ақпарат алу;
- студенттердің оқу жетістіктерін бақылау;
- білім беру жүйесіне қатысушылардың үздіксіз білім алуға және білім сапасын арттыруға деген ынтасын қамтамасыз ету;
- Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту көрсеткіштерін әзірлеу;
- Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін дамыту стратегиясын әзірлеу.

НСОКО инфрақұрылымына келесі ұйымдар кіреді:

- Білім және ғылым министрлігі;
- Білім және ғылым министрлігінің білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті;
- Ұлттық тестілеу орталығы;
- Ұлттық білім беру статистикасы және бағалау орталығы;
- Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. ;
- Болон процесі және академиялық ұтқырлық орталығы;
- техникалық және кәсіптік білім мен біліктілікті дамытудың республикалық ғылыми-әдістемелік орталығы.

Осы ұйымдардың функциялары мен міндеттерін білім беру сапасын бағалау жүйесі шеңберінде қарастырайық. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі (www.edu.gov.kz) - білім және ғылым саласындағы көшбасшылықты жүзеге асыратын мемлекеттік орган. Министрлік білім беру сапасына жалпы басшылықты, білім беру ұйымдары ұсынатын білім беру қызметінің сапасына әдістемелік және әдістемелік қамтамасыз етуді жүзеге асырады.

НСОКО құрылымына кіретін барлық ұйымдар министрлікке бағынады. Ұлттық тестілеу орталығы (www.testcenter.kz) студенттердің, студенттердің, магистратураға түсуге үміткерлердің, докторантураның білім сапасын бақылау, білім беру жүйесін бақылау, Қазақстан

Республикасындағы жоғары оқу орындарының студенттік контингентін қалыптастыру, ұлттық бірыңғай тестілеу технологиясын және талапкерлерді кешенді тестілеу технологиясын қолдана отырып, жұмыстар жүргізеді.

ҰТО-ның негізгі мақсаты:

Қазақстан Республикасында үздіксіз білім беру жүйесінде білім сапасын арттыру үшін ұйымдастырушылық-техникалық қолдау көрсету;

Қазақстан Республикасында студенттер контингентін қалыптастырудың жаңа моделін енгізу.

Ұлттық білім беру статистикасы және бағалау орталығының (www.bilimstat.edu.kz) негізгі қызметтері:

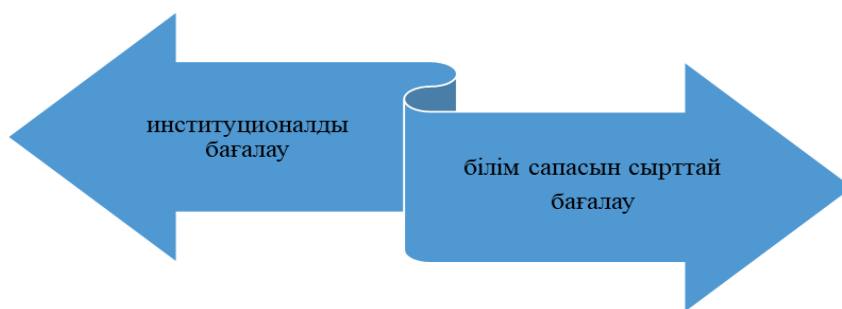
- студенттердің білім жетістіктерін бағалаудың халықаралық және қазақстандық салыстырмалы зерттеулерін ұйымдастыру және жүргізу;
- Қазақстанның білім статистикасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру;
- білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесін дамыту және жетілдіру бойынша барлық іс-шараларға қатысу.

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының негізгі міндеттері. (www.nao.kz) болып табылады:

- білім беру жүйесінің ғылыми-әдістемелік қолдау көрсету;
- мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын, оқу жоспарларын, оқу-әдістемелік құралдарды қалыптастыру;
- жалпы орта білім берудің 12 жылдық білім беруге көшуін ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету;
- педагогика саласында іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізу.

Болон процесі және академиялық ұтқырлық орталығының миссиясы - Қазақстанның халықаралық білім кеңістігіне енуін жеңілдету және Болон процесі талаптарын жүзеге асыру және академиялық ұтқырлықты дамыту арқылы жетекші орынға жету. Осы миссия шеңберінде орталық Еуропалық жоғары білім беру аймағының талаптарына сәйкес жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету мәселелерімен айналысады. Техникалық және кәсіптік білім беруді дамыту мен біліктілік берудің республикалық ғылыми-әдістемелік орталығы - іске асырудың барлық шараларын үйлестіретін бас ұйым. Тәуелсіз мемлекеттер достастығы елдерінің тәжірибесі ғылыми-әдістемелік басқару.

Біздің зерттеу жұмысымыздың басты міндеттерінің бірі болғандықтан Қазақстанның барлық колледждерінің түлектерінің білім сапасына тәуелсіз бағалау жүргізеді. Қазақстан Республикасында білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі екі деңгейде жүзеге асырылады (Сурет 1).

Сурет – Білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі

Білім беру ұйымдарын мемлекеттік аттестаттау білім беру ұйымдары ұсынатын білім беру қызметтерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының талаптарына сәйкестігін бақылау мақсатында жүзеге асырылады. Білім беру ұйымдарын мемлекеттік аттестаттау бес жыл сайын өткізіледі. Жоғары білім беруді мемлекеттік аттестаттау шеңберінде студенттердің білімін Қазақстан Республикасында кешенді тестілеу арқылы бағалау 1999 жылдан бастап, орта білім беру жүйесінде - 2012-2013 оқу жылынан бастап жүргізіліп келеді. 2013 жылға дейін орта білім деңгейінде мемлекеттік аттестаттау аясында оқушылардың білімдері тестілеу өткізу арқылы тексеріліп келді.

Мемлекеттік аттестаттау мектеп бітіруші сыныптарда (4, 9, 11 - 11 сыныптар) және жоғары оқу орындарының бітіру курстарында өткізіледі. Білім беру ұйымдарын мемлекеттік аттестаттаудың айрықша ерекшелігі - оқушылардың білімін бағалауға арналған тест тапсырмалары Ұлттық тестілеу орталығында жасалады, мемлекеттік бақылаудың бұл түрін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің аумақтық департаменттері жүзеге асырады. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің департаменттері бақылау функцияларын 2012 жылдың сәуірінен бастап жүзеге асыра бастады. Барлығы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 16 аумақтық департаменті бар.

Мемлекеттік бақылаудың басқа түрлері басқа схема бойынша жүзеге асырылады: базаны қалыптастыру және тестілеуді өткізу Ұлттық тестілеу орталығына жүктелген. 2012 жылғы сәуірден бастап тестілеуді ұйымдастыруға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің аумақтық департаменттері қатысады. 2012 жылға жылға дейін Қазақстан Республикасында жоғары және орта білім деңгейінде ОЖСБ-дан айырмашылығы ауыр құқықтық салдары болған аралық мемлекеттік бақылау жүзеге асырылды. Атап айтқанда тапсырмалардың үш түрі болды:

- студенттер үшін шектік деңгей,
- мамандықтар бойынша шектік деңгей
- университет үшін шектік деңгей.

Шектік деңгейлердің үш түрі де өзара байланыс-

ты болды: егер ОЖСБ нәтижелері бойынша студент шектік балл жинамаса (оны жыл сайын БФМ анықтайтын болса) грант (егер ол бюджеттік негізде оқыса), немесе университеттен шығарылған. Егерде мұндай студенттердің бір мамандық бойынша және студенттер шектік балл жинай алмаған мамандықтар бойынша 7% -дан астамы болса, онда 25% -дан астамы болса, онда жоғары оқу орны кезектен тыс мемлекеттік аттестаттаудан өтті. 2012 жылдан бастап білім беру жетістіктерін сырттай бағалау түрінде Қазақстан Республикасындағы жоғары және орта білім деңгейінде мониторингтік зерттеу жүргізіліп келеді. ОЖСБ-ның білім беру ұйымдарындағы міндеттері:

- оқушылардың оқу жетістіктерін бақылау;
- оқу үдерісін ұйымдастыру тиімділігін бағалау;
- білім беру ұйымдары ұсынатын білім беру қызметтерінің сапасына салыстырмалы талдау жүргізу.

Орта білім беру мен жоғары оқу орындарындағы білім жетістіктерін сырттай бағалаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Жоғары оқу орындарының ОЖСБ шеңберінде тест тапсырмалары бірнеше дұрыс жауаптарды таңдай отырып қолданылады. Тапсырмалар мамандықтар бойынша республикалық оқу-әдістемелік бөлімдермен анықталған пәндер тізімі бойынша студенттердің білімдерін тексеруге бағытталған.

Орта білім беруде, ОЖСБ шеңберінде оқушылардың білімін тексеруге бағытталған тапсырмалар ғана қолданылды, 2014 жылдан бастап 2012–2016 жылдарға арналған мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспарына сәйкес оқушылардың функционалдық сауаттылығын тексеруге арналған тапсырмалар қолданылады [http://www.sru.kz]. 2015 жылға дейін білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес ОЖСБ орта білім беру 9 -шы сыныптарда өтеді [http://adilet.zan.kz/]. Әрі қарай, ОЖСБ өткізу технологиясы, сондай-ақ білім жетістіктерінің көрсеткіштерінің мазмұны өзгертіліп, мониторинг жүргізу үшін бастауыш мектептерде, бастауыш және орта мектептерде - мектеп оқушыларын қорытынды аттестаттау түрінде өткізіледі.

Ұлттық бірыңғай тестілеу – орта білімнен кейінгі немесе жоғары білім беретін білім беру

ұйымдарына түсу емтихандарымен біріктірілген жалпы орта білім беру ұйымдарындағы білім алушыларды қорытынды аттестаттаудың бір түрі. ҰБТ 2004 жылдан бастап өткізіліп келеді. ҰБТ-ға қатысу ерікті болып табылады.

ҰБТ қатысушылары - ағымдағы оқу жылының мектеп түлектері. Кешенді тестілеу Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарына өткен жылдардағы талапкерлерге, колледж түлектеріне, ҰБТ-ға қатыспаған орта мектеп түлектеріне, шетелде мектеп оқушыларын халықаралық алмасу арқылы оқыған, шетелдегі білім беру мекемелерін бітірген республикалық музыкалық мектеп-интернаттардың түлектеріне қабылдау кезінде өткізіледі. Ұлттық тестілеу орталығы ҰБТ мен КТА-ның, сондай-ақ мемлекеттік білім гранттарын бөлу конкурсының нәтижелері бойынша жыл сайын «Студенттер контингентін қалыптастыру нәтижелерін» шығарады [Қ. Әбдиев, Б. Турдалиев, Д. Жақсыбеков, 2013, 393 б.], онда оқушылардың нәтижелері аймақтар, пәндер, барлық тақырыптар аясында көрсетіледі. Білім беру статистикасы және бағалау үшін ұлттық орталығы жарияланады: «бірыңғай ұлттық тестілеу нәтижелерін талдау», «Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында оқу жетістіктерін сырттай бағалау нәтижелерін талдау», «студенттерінің оқу жетістіктерін сырттай бағалау нәтижелерін талдау», «әсер ететін факторлар оқушылардың білім сапасы 9 -шы сыныптар», «Кешенді тестілеу нәтижелерін бағалау», «4- және 9-сыныптардағы жалпы орта білім беру ұйымдарының білім алушыларының білім нәтижелерін салыстырмалы талдау» [У.М. Абдигапбарова, А.Т. Акишева, Г.А. Ногайбаева, 2013, 31 б.]. Білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы жыл сайынғы ұлттық есепте оқушылардың білім жетістіктерін сырттай бағалау нәтижелерін талдайтын бөлімдер бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе айтарымыз, Мемлекеттік бақылаудың барлық түрлерінің нәтижелері Қазақ-

стан Республикасының барлық аймақтарындағы ұйымдардың департаменттерімен басқару шешімдерін қабылдау, өлшеу құралдарын жетілдіру, оқу бағдарламалары мен оқулықтарды жетілдіру үшін қолданылады. Сонымен бірге емтихандарға дайындалу үшін сынақ тестілеуі өткізіледі. Сынақ тестілеуге қатысу ерікті болып табылады. Сынақ тестілеуі бүкіл оқу жылында Қазақстанның барлық аймақтарындағы ҰБТ қабылдау пункттерінде өткізіледі. Сынақ тестілеуінің нәтижелерін мұғалімдер оқушылармен жеке жұмыс жасау үшін қолданады. Мониторингтік зерттеулер мен ұлттық емтихандар нәтижелерін пайдаланудың негізгі бағыттарын атауға болады:

- саяси шешімдер қабылдау - білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық бағдарламаларын жасау (Білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2014 жылға арналған мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары– 2016 жыл);

- білім беру мекемелерін дамытудың аумақтық (аймақтық) бағдарламаларын, инновациялық жобаларын әзірлеу;

- көрсетілген критерийлер мен индикаторлар бойынша жұмыс сапасына байланысты педагогикалық және басқарушылық құрамға жалақы белгілеу;

- білім беру бағдарламаларына сараптама жүргізу;

- білім беру саласындағы эксперименттік-инновациялық қызметтің тиімділігін бағалау;

- білім беру жүйелері мен оқу орындарының ақпараттық ашықтығын қамтамасыз ету;

- білім беру жүйесінің қызметкерлеріне, студенттерге, ата-аналарға кеңес беру;

- аумақтық білім беру жүйелері мен білім беру мекемелерінің рейтингтерін қалыптастыру;

- кәсіби жарыстар өткізу;

- үздік оқу орындарын, оқытушыларды конкурстық іріктеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1) Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: [бекітілген ҚР Президентінің 11.10.2004 жылғы №1459 жарлығымен] // [Электронды ресурс] сілтеме: <http://normativ.kz/view.phpID=14239#>.

2) Қазақстан Республикасының білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі: даму принциптері мен болашағы /Ж.Түймебаев, Т.Балықбаев, И.Сағындықов. - Астана: Сарыарқа, 2007.

3) 2012–2016 жылдарға арналған мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-шаралар жоспары: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 25.06.2012 жылғы №832 қаулысымен бекітілген // SPY.kz [Электрондық ресурс]: ақпараттық- талдамалық портал. - сілтеме: http://www.spy.kz/Vlasti_Politic/Postanovlenie-Pravitelstva-Respubliki-Kazahstan-ot-25-ijunja-2012-goda-832.

4) Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: [Қазақстан Республикасы Президентінің 07.12.2010 жылғы №1118 жарлығымен бекітілген] // Әділет: ақпарат және құқық. Жүйелік норма дұрыс ҚР актілері. - сілтеме: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118>.

5) 2013 жылғы Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының студенттік контингентін құру нәтижелері / Қ.Әбдиев, Б.Турдалиев, Д.Жақсыбеков. - Астана: Ұлттық тестілеу орталығы, 2013 ж. - 457 б.

6) 2010 - 2011 ж. 4 - және 9 - сыныбының жалпы орта білім беруі бойынша ХБЖ білім алушыларының білім нәтижелерін салыстырмалы талдау / В.М. Абдигапбарова, А.Т. Акишева, Г.А.Ногайбаева. - Астана: НЦОСО, 2011. - 56 б.

БЕЙСЕНОВА ЖУПАРГУЛЬ ЖУМАБАЕВНА,
психология ғылымдарының кандидаты, қауым.проф.м.а.,
ҚазҰҚПУ

ҚУЛЫМБАЕВА АЛМАГУЛЬ КАРИБЕКОВНА,
психология ғылымдарының магистрі,
ҚазҰҚПУ

ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БІРЛЕСКЕН ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ СЫНИ ОЙЛАУДЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада тұлғаның танымдық бірлескен іс-әрекетіндегі сыни ойлауды дамыту мәселелері қарастырылған. Қазіргі білім беру парадигмасында тұлғаның сыни ойлауын дамыту маңызды болып табылады. Сондықтан біріккен-диалогтық танымдық іс-әрекет концепциясы сыни ойлаудың негізі ретінде теориялық тұрғыда мазмұны ашылды.

Кілттік сөздер: біріккен-диалогтық танымдық іс-әрекет, сыни ойлау, оқу іс-әрекеті, тұлғаның танымдық дамуы, іс-әрекет концепциясы

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития критического мышления в познавательной совместной деятельности личности. В современной образовательной парадигме важным является развитие критического мышления личности. Поэтому концепция объединенно-диалогической познавательной деятельности как основа критического мышления теоретически раскрыта.

Ключевые слова: объединенно-диалогическая познавательная деятельность, критическое мышление, учебная деятельность, познавательное развитие личности, концепция деятельности.

Annotation. This article deals with the development of critical thinking in the cognitive joint activity of the individual. In the modern educational paradigm, it is important to develop a person's critical thinking. Therefore, the concept of unified Dialogic cognitive activity as the basis of critical thinking is theoretically disclosed.

Keywords: United-Dialogic cognitive activity, critical thinking, educational activity, cognitive development of the individual, concept of activity.

КІРІСПЕ

Дәстүрлі оқыту процесін интербелсенді оқыту әдістерімен алмастыру арқылы біз оқушыларды сыни тұрғыдан ойлай білуге, өздігімен шешім қабылдай білуге үйретеміз. Сонымен қатар оқушылардың бір-бірімен диалогқа түсіп, өздерін еркін сезініп, шығармашылықпен жұмыс істеуге баулимыз.

Жаңартылған мазмұн дегеніміз – халықаралық стандарттарға сай келетін және Назарбаев зияткерлік мектептерінде бейімделуден өткен **заманауи оқу бағдарламалары.**

Бұлар біздің балаларымызға қажетті **сыни тұрғыдан ойлау қабілетін** дарытады.

Әлемдік тәжірибелер білім беруді реформалау жағдайында білім беру процесі сапасын арттыруда және оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын бағалау қажеттігін көрсетеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылықта-

рын бағалаудың маңыздылығын түсіне отырып, өзінің бейнесін білім беру сапасы мағынасын қайта ой-елегінен өткізу талпынысынан, білім беруді басқару жүйесін ғылыми тұрғыда негіздеуден және олардың әдіснамалық, әдістемелік, ақпараттық қамтамасыз етуді дамытудан табады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған іс - әрекет. Ол біздің танымдық іс - әрекетіміздің негізі бола алады. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе дәлелді пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық, ұжымдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді.

Қазақтың көрнекті психологы М.М.Мұқанов: «Тіл - көлік, ой - жолаушы, әркімнің басы станция. Әркімнің ойы тіл көлігіне мініп, бір кісінің басынан екінші кісінің басына көшіп жүреді», - деді [Мұқанов М.М., 1959, 90 б.]. Сондықтан ойлауды оның логикалық және психологиялық жақтарының бірлігі ретінде қарастырып отырамыз. Біріншіден, ойлау таным объектісі туралы түсінік қалыптастыруға бағытталады және ішке қажетті байланыстар мен оның мәнінде көрінеді. Екіншіден, ойлауды бала таным объектісінің көмегімен талдау және біріктіру негізінде оның мәнді байланыстарын қолданады. Үшіншіден, ойлау негізінде бала танымдық объектінің мәнді қатынасын талдау мен біріктіру нәтижелерінің бағалануын бақылайды.

Сыни тұрғыдан ойлау - бұл саналы мағынаны іздеу: өзінің көзқарасының қандайлық болуымен, басқалардың да пікірін ескеріп, қандай да объективті ойлау және қисыны бар өзіндік қате сенімінен бас тарта білу. Сыни тұрғыдан ойлау барысында жаңа идеяларды ұсынуға және жаңа мүмкіндіктерін көруге қабілетті, мәселелерді шешуде маңызы зор.

Сыни ойлау туралы Дэвид Клустер: кез-келген оқиғаға, жағдаятқа немесе пікірге байланысты әр адамның өз ойын білдіруі [Дэвид Клустер, 2004, 111с.], оның сыни ойлауы десе, мұғалімдерге арналған нұсқаулықта [Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, 2012, 121б.] «қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекеттерімізге жаңа немесе түрлендірген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді» - деп беріледі.

Американдық оқытушы, профессор Дэвид Клустер сын тұрғысынан ойлау үшін қажетті бірнеше ойлау іс-әрекеттері бар деп көрсетеді. Мысалы, есте сақтау – оқу процесі үшін маңызды, онсыз болмайтын ойлау іс-әрекеттерінің бірі, бірақ сыни ойлаудан түбірлі өзгеше нәрсе. Дегенмен көптеген мектептегі әріптестеріміз оқушының есте сақтау қабілетін ерекше бағалайды, өздерінің бақылау және емтихан жұмыстарының сұрақтарын есте сақтауға құрады және оны тексереді.

Оқыту мен оқуды сыни тұрғыдан ойлау сияқты күрделі міндеттермен қатар, қарастырылмаған болжамдар мен құндылықтарды, мәселелерді мойындау және оларды шешудің тиімді құралдарын табуды, басымдықтарды бекітудің маңыздылығы мен міндеттерді шешудегі артықшылығын түсінуді қарастырады.

Түсіну – күрделі ойлау операцияларына жатады. Түсіну – ойлау әрекетінің нәтижесінде белгілі бір оқиғаның немесе құбылыстың мағынасы жайлы ой-тұжырымға келу. Түсіну мүмкіндігімен сан алуан құбылыстардың себеп-салдарын, елеулі белгілерін, өзара байланысын, маңызы

мен мағынасын ұғынуға болады. Басқа адамның амал-әрекетінің, ой-пікірінің мазмұнын ұғынуда, кез келген ақпаратты қабылдап, оған лайық ой тую түсіну арқылы жүзеге асады. Түсінудің арқасында адам қоғамдық және мәдени ортада, өзара қарым-қатынаста, ақпараттық кеңістікте өз орнын, өзіндік ой-пікірінің лайықты мүмкіндігін айқындайды. өзгенің ой-пікірін, көңіл-күйін, мақсатын түсінбей тұрып, өзіндік ой-пікір тұжырымдау, қарым-қатынасқа түсу мүмкін емес. Сондықтан түсінудің алғы шарты өзгемен санасу, оны мұқият тыңдау. Мәселені дұрыс түсіну үшін адамға тиянақты, саналы білім, ақыл-парасат, дағды қажет. Түсіну үшін мәселенің негізгі мәнін іздеу, түйінін шешетін сұрақ қоя білу, дәл тұжырымдау, жалпылау, топтастыру, т.б. шарттарды орындау керек. Сыни тұрғыдан ойлау арқылы біз тұлғаның танымдық деңгейін дамыта отырып, шығармашылық немесе интуициялық ойлауға үйретеміз.

Дэвид Клустер ұсынысы бойынша, сыни ойлау – тұлғаның дербес ойлауы болып табылады. Жеке тұлға болып жатқан оқиғаға, жағдаятқа өз ойын білдіруі оның сыни ойлауын көрсетеді. Дербес ойлау – сыни ойлаудың ең бірінші және аса маңызды сипаттамасы.

Сыни ойлауды дамытуда тұлғалық құзыреттіліктерді қалыптастыруда күтілетін нәтижелерді келесі түрде көрсетуге болады:

- өзінің әрекеттері мен амалдарына мақсатты және мәнді қондырғыларды таңдай білуі;
- өзін-өзі тану, заманауи адамның тұлғалық сапаларын дамыту қабілеті;
- психологиялық сауаттылық;
- ойлау мәдениетін игеру;
- қоғамда өзінің ролі мен тағдырын сезіне алу қабілеті;
- қалыпты жағдаятта дұрыс шешім қабылдай алу қабілеті;
- салауатты өмір салтына кіріспе және насихаттау;
- өзіндік қауіпсіздігін сақтау ережелеріне сүйену;
- өзіне деген, өз отанының азаматына деген қадір-қасиет сезімін білдіру;
- өзін-өзі білімдендіру қабілеті мен еңбек етуде өзін-өзі жетілдіру;
- дене, рухани және ақыл-ой өзін-өзі дамыта алу қабілеті;
- эмоционалды өзін-өзі реттеу және өзін-өзі қолдай алу қабілеті.

Сауаттылық пен білімділік – құрылымдық жағынан біртекті ұғымдар болғанымен, айырмашылықтары бар.

Білімділік - бұл қоғамдық және тұлғалық қажетті максимумға жеткен сауаттылық. Білімі - тұлғалық білім алуды сипаттайтын санат.

Сыни ойлауға ақпарат негіз болады, бірақ сыни ойлаудың соңғы өнімі емес. Терең ойлау үшін оған қажетті «негіз» болатын көптеген фак-

тілерді, идеяларды, мәтіндерді, теорияларды, мәліметтерді, концепцияларды өңдеуге тура келеді. Сол себепті де сыни ойлаудың нәтижесінде алынған ақпараттарды талдап, салыстырып, қорытынды жасаймыз.

Сыни ойлау сұрақтарды қоюдан және шешуді қажет ететін мәселені айқындаудан басталады. Адамның табиғаты жаратылысынан табиғатты және өзін қоршаған ортаны танып білуге құмар. Соның нәтижесінде қоршаған, әлеуметтік орта жайлы заңдар мен заңдылықтар ашылды.

Осы жерде айта кететін нәрсе, қазіргі кезде сыни тұрғыда оқыту мәселесі маңызды деп ойлаймын. Сыни ойлауда әрбір білім алушының әлемді ұғынуы өзіндік көзқарас, идеялары мен сенімдеріне байланысты дербес тұлғалық ерекшеліктері бар.

Білім алушылар мен оқытушылар арасында жаңа сындарлы өзара қатынастарды (интербелсенді формада) қалыптастыру, жалпы әрекет процесінде шешуші маңызға ие болады. Бұл жағдайда сындарлы ойлаумен кәсіби сындарлы қабілеттер білім алушылар мен оқытушылардың қарама-қарсы қатынастарын (өзара қатынастарын) реттеу құралына айналады.

Оқыту процесінде балалардың даму мәселесі педагогика мен психологияның жалпы мәселесі болып табылады. Бұл мәселенің педагогикалық аспектісі оқытудың тәрбиеленуші сипаты, оның ақыл-ой дамуының қозғалысына әсері. Ал психологиялық аспектісі – балалардың ақыл-ой дамуының ішкі заңдылықтарын ашады. Оқытуды психологиялық мәселе ретінде А.Н. Леонтьев зерттеді. Ол оқыту процесінде меңгерілген білімдерді практикалық тәжірибемен біріктіру тұлғаның санасын ғана емес іс-әрекетін де жетілдіреді, дамытады. Осындай күрделі қарама-қайшылықты процесте ақыл-ой дамуында мәнді өзгерістер өтеді.

Білім алушылар түрлі дерек көздерінен алынған ақпараттармен логикалық әрекеттер жасай отырып, өзіндік ішкі түйсік, ұғыну мен игеру қабілеттілігі есебінен жекеден жалпыға немесе жалпыдан жекеге қарай бағытталған жаңа білімді қалыптастырады.

В.В. Давыдов осыған байланысты: «Қоғам дамуындағы тарихи дәуірге байланысты әрбір жеке адам тәрбие мен оқыту меншігіне ойлау тәсілі мен өзінің іс-әрекет формасын алады», - деп жазады [Давыдов В.В., Срободчиков В.И., Цукерман Г.А., 1992, 15 б.].

С.М. Жақыпов: «Қазіргі оқытудың белсенділік әдістемесінің негізінде топтық дискуссия жатыр. Оның негізгі белгілері мәселенің болуы (шындықтағы, өндірістік, танымдық) және оның шешімі топпен бірлескен түрде орындалады», - деп тоқталды. Негізінде, жоғары деңгейдегі бірлескен танымдық дамуда оқыту формасы мен оқытушылардың танымдық іс-әрекетінің мазмұнын ұйымдастыру біріккен-диалогтық болады. «Бірік-

кен-диалогтық» терминін қолданғанда, әрекеттің біріккен мінездемесі ретінде сызып көрсетуге болады, тек қана білім алушылардың арасында емес, олардың, яғни білім алушы мен оқытушының арасындағы біріккен іс-әрекетіндегі оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың нақты жағдайында қалыптасады. Біріккен-диалогтық танымдық іс-әрекет сыни ойлаудың негізі болып табылады [Джакупов С.М., 2004, 197 с.].

Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауларын дамытуда диалогтың маңызы өте зор. Әңгіме, талдау, зерттеудегі тапсырмалар барысында оқушылардың өзара бір – бірімен қарым – қатынасқа түсуі, нәтижеге жету үшін ізденіс барысында диалог арқылы сыни тұрғыдан ойлауларын дамытады.

Сабақта сыни тұрғыдан ойлауға үйрету технологияларын пайдалана отырып, білім алушылардың ұсыныс-пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік жасауға болады. Әрбір әдіс білім алушылардың ойлауына және қиялына негізделіп келеді. Тұлғаның тереңде жатқан ойын дамытып, оларды сөйлеуге, дәлелдеуге үйретеді.

О.К. Тихомиров өзінің «Ойлау психологиясы» еңбегінде біріккен іс-әрекет классификациясын екі түрлі мағынада қарастырады [Тихомиров О.К., 1984, 72 с.]. «Біріншіден, біріккен ұғымын оған қатысушылардың «оқушы мен оқытушы» іс-әрекет өнімділігінің жалпы құрылымы, ортақ туындаған ниет, мақсат, мән және қорытынды өнімділік ретінде қарастыруға болады.

Екіншіден, біріккен творчестволық іс-әрекетті «бірлескен» ұғым ретінде түсініп, қалай толықтырылады, осы жағына тоқталу қажет» деп атап өтеді [8]. Осындай біріккен-диалогтық іс-әрекет мектепте балалардың негізгі іс-әрекеті болып табылатын оқыту процесінде толығымен жүзеге аса бастайды. Мектеп оқушысы ойлауының күрделенуі оқыту процесіне байланысты болғандықтан, олардың ақыл-ой сапасы құрылымдарға ие бола отырып өзіндік жеке тұлғада көрінеді. Бұл сапалар көптеген белгілер арқылы анықталады; мәнді мәселені шешуде, жаңа білімді меңгеру мен талдап қорытудың жылдамдығы, жеңілдігі мен кеңдігі темпіне байланысты. Оқытудың жетістігі осы сапаларға байланысты да, оған қабілеттілік оқытудың компонентері болып табылады. Оқытудың барысына және оқушының жас ерекшелігіне бұл сапалар әсер етіп, білім берудің деңгейі мен заңдылықтары ұсынылады. З.И. Калмыкова: «Оқытудың негізінде біз жеке адамның өзіндік интеллектуалдық жүйесінің қозғалысының, күрделілігінің, ақыл-ойдың сапалы құрылымын, осыған байланысты оқыту процесінің өнімділігін анықтаймыз», - деп атап өтеді [Калмыкова З.И., 1984, 173 с.].

Сыни тұрғыда оқытуды қолдану оқу әрекетін және процесті құрылымдауды терең түсіну үшін шешуші маңызға ие. Бұның барлығы өз

кезегінде оқытушыға оқу материалын іріктеуде, оқу үдерісін ұйымдастыруда, білім алушыларды басқаруды түзетуде және т.с.с. үлкен көмек көрсетеді. Сонымен бірге оқытушыға жоспарланған материалдарды оқып, үйренуге, алдына қойған мақсаттарына жету үшін әрекет алгоритмін құрылымдауға көмектеседі.

Сыни тұрғыда оқыту, сондай-ақ, шығармашылық ортаны қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Заманауи әлемде әр адамның алдында шығармашылық үрдіске енуі үшін үлкен мүмкіндіктер ашылған. Шығармашылықпен байланысты сындарлылық ғылыми мәліметтердің жиынтығы, өнертапқыштыққа деген белсенділік, жаңа технологиялық міндеттерді шешу ретінде түсіндіріледі. Кәсіби сындарлы шығармашылық әрқайсымыздан жаңа сапаларды талап етеді: жаңа бастамаларға деген қажеттілік; басқалар көріп, біле алмайтын мәселелерді ұғыну, түсіну; баламаларды іріктеу және түсіну қабілеті; алғашқы қадамнан анықтау қиын өндірістің жаңа қырларын айқындау; қиындықтарды тез жеңе білу қабілеті; жалпы қабылданған ақиқатқа (ережелерге) және жаңа бастамаларға сыни қарау қабілеті; интербелсенді сындарлы технологиялармен, компьютерлік құралдармен және іс – әрекет етуге мүмкіндік беретін тұлғалық ерекшеліктері.

ҚОРЫТЫНДЫ

Нәтижеге бағдарланған білім беруде оқушылардың тұлғасын қалыптастыру - негізгі міндет-

тердің бірі. Бұл міндетті жүзеге асырудың тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде қарастырылуы қазіргі педагогиканың өзекті мәселелерінің біріне айналып, мектеп оқушыларының ақпаратты меңгеруін қалыптастырудың жолдарын зерттеу қажеттігі анықталды.

Дәстүрлі білім беру жүйесінің оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыру нәтижесіне жетуге мүмкіндігі толық жетпейтіндігін іс-тәжірибе көрсетіп отыр. Оқушылардың коммуникативтік қарым- қатнасын қалыптастыру олардың іс-әрекетінің ұйымдастырылуына, оқыту-тәрбиелеу ұстанымдары мен әдістеріне, формаларына тәуелді екендігі белгілі.

Мектептегі білім жаңа мазмұнмен байытылып, оқушының қабілеттерін дамыту, оның бойында білім, білік, дағдыны қалыптастыру міндетін шешуге бағытталған. Мектеп оқушыларының өз бойынан табылатын қабілеттерін есептей келе, балалардың есте сақтау қабілетін дамытуға бірнеше әдіс тәсілдерді қолдану ұсынылып келеді. Негізгі мектептегі білім беру саласында оқушылардың жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып, білім беру сапасының жиынтықтарының игерілуіне бағдарланып отыр.

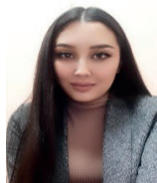
Сондықтан, біріккен - диалогтық танымдық іс – әрекет тұлғаның оқу-танымдық іс-әрекетін дұрыс және тиімді ұйымдастырудың ғана емес, сыни ойлауын дамытудың да негізі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқанов М.М. Бақылау және ойлау. – Алматы: Қазақ университеті, 1959. - 120 б.
2. Дэвид Клустер. Что такое критическое мышление? Перемена. Весна 2001 (4), с.36-40 (Философия и методы RWCTв действии. Под.ред. С.Мирсеитовой. Казахстанская Ассоциация по Чтению. Серия «Школа профессионального развития». – Алматы: Издат Маркет, 2004. Глава 2, с. 104-114.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым, 2012. -194 с.
4. Давыдов В.В., Срободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии, 1992, №3. С. 14-17.
5. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. - Алматы: Қазақ университеті, 2004, 312 с.
6. Тихомиров О.К. Психология мышления. М.: Изд-во МГУ, 1984. - 189 с.
7. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. - М.: Педагогика, 1984, 200 с.

БОЛСЫНБЕКОВА ГУЛНАРА АБЫЛХАКОВНА,
докторант,
Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,
Семей қаласы, Қазақстан,
E-mail: bolsynbekovag@mail.ru

ЖҰБАНОВА ДАНА ОРАЗБЕКҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
«7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫ СЯСАТЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары білім беру саласындағы инновациялық бағыттар мен мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттыру мәселелері қарастырылады. Білім беру реформасын жүзеге асырудағы негізгі тұлғаның бірі педагогтар болып отыр. Инновациялық іс-әрекетті жүзеге асыратын педагог-психологтарды құзыреттілігін қалыптастыру да бүгінгі күні өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: инновациялық бағыттар, кәсіби құзыреттілік, білім беру саясаты, білім берудегі реформа, педагог-психолог мамандары, қалыптастыру

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные направления в сфере высшего образования и вопросы повышения профессиональной компетентности специалистов. Одной из ключевых фигур в реализации образовательной реформы стали педагоги. Актуальным на сегодняшний день становится и формирование компетенций педагогов-психологов, осуществляющих инновационную деятельность.

Ключевые слова: инновационные направления, профессиональная компетентность, образовательная политика, реформа в образовании, специалисты педагога-психолога, формирование.

Annotation. This article discusses innovative trends in higher education and issues of improving the professional competence of specialists. One of the key figures in the implementation of the educational reform was teachers. The formation of competencies of teachers and psychologists engaged in innovative activities is also becoming relevant today.

Keywords: innovative directions, professional competence, educational policy, reform in education, specialists of the teacher-psychologist, formation of the educational system.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы қазақстанның білім беру жүйесіндегі қарқынды реформалар кезеңі болды. Бұл білім сапасына қойылатын талаптардың өзгерісіне байланысты сыртқы факторлардың әсерінен, сонымен бірге даму тенденциясын туындататын ішкі қарама-қайшылықтар әрекеті әсерінен болды. Қазіргі қоғамға өз бетінше әрекет ете алатын, өз болашағына жауапкершілікпен қарайтын, шығармашыл, өз дамуын құндылық ретінде түсінетін, үздіксіз білім ала алатын және оған дайын адамдар қажет. 2006 жылы Санкт-Петербург қаласында өткен «Сегіздіктен құрылған топ» саммитінің «XXI ғасырдағы инновациялық қоғамға арналған білім» атты қорытынды құжатында «білім беру адамзат дамуының негізі ретінде инновацияны қажетсінеді», – деп көрсеткен [Пригожин А.И., 2002, 101 с.]. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі өзгерістер енгізудің қажеттілігі нормативті-құқықтық құжаттарда да көрініс тапқан. Инновациялық іс-әрекеттегі

көптеген шектеулерге жол бермей, оны өзгертуге деген қажеттіліктің туындауы білім беру жүйесінде кең ауқымды инновациялық қозғалысты тудырды.

XXI ғасырдағы білім берудегі ерекшеліктердің бірі оның интеграциялық сипаты болып табылады. Болон үдерісі аясында ұлттық білім беру жүйелері әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануда. Қазақстандық педагогикалық ғылым мен тәжірибе білім беру мазмұнын өзгерту арқылы интеграциялық үдерісті ескере отырып, мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз ету жағдайы мен мүмкіндіктерін іздестіру үстінде.

Оқытушы тұлғасы, оның кәсіби біліктілігі, рухани байлығы ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етудегі маңызды жағдай болып табылады. Оқытушының тұлғалық және кәсіби маңызды сапасын қалыптастыру мәселесі психологиялық-педагогикалық зерттеулерде өз маңыздылығын жоғалтпайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Барлық деңгейдегі педагогтардың инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру стратегиясын *тұлғаны дамыту және өзін-өзі дамыту тұжырымдамасы анықтайды*. Жаңа білім беру парадигмасын жүзеге асыру жағдайы ақпаратты жылдам әрі сапалы талдай білу, маңыздылығын бөліп алу, мазмұнын жариялау және өз білімін тәжірибелік әрекетте қолдана білу қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді.

ЖОО оқытушысының кәсіби әрекетіндегі инновациялық сипаты Болон үдерісін жүзеге асыру талаптарын ескеруді қажетсінеді.

Сонымен бірге *бір тұтас педагогикалық үдерісті* атап өткен жөн, ондағы басты ұстаным: оқыта отырып, тәрбиелеймін, тәрбиелей отырып, оқытамын. Жаһандану үдерістері тұлғаның адамгершілігін қалыптастыру мәселесін шеттеткен емес.

Жаңа жағдайда оқытушылар жастардың құқықтық-азаматтық, моральды-этикалық, адамгершілікті-эстетикалық тәрбиесі мен олардың салауатты өмір салтын ұстануы секілді ушыққан мәселелер туралы да ойлануы керек.

Инновациялық білім беру үдерісінің бастапқы құндылықтар жүйесі ретіндегі түсінік оны рухани өндіріс ретінде сипаттайды, ал оның өнімі тек жаңа білім, құндылықтарды меңгеру емес, сонымен қатар оқушылардың шынайы күші мен әрекеттік қабілеттіліктерін ашу болып табылады. Білім берудегі инновациялар әлеуметтік маңызды құндылықтарға негізделеді, олар: адам, өмір, еңбек, Отан.

Қазіргі таңда педагогикалық үдерісті ұйымдастырудағы *әлемдік педагогикалық мәдениеттің гуманистік құндылықтары мен дәстүрлеріне бағытталу* қажеттілігі айқын көрініс табуда. Оқытушы шеберлігі оқыту үдерісін үлгілей отырып, оның мазмұнына инновациялық астарын қоса білуінде және кері әсерлерге тойтарыс бере отырып, оқушылар бойында этикалық мінезқұлық, адамгершілік сипаттарды қалыптастыру үшін жағымды жағдай жасайды.

«*Инноватика*» қоғамдағы инновациялық үдерістердің өсу қарқынын сезінуге қабілетті заманауи ғылыми ойлардың маңызды бағыты ретінде айқындалады, сәйкесінше *инновациялық үдерісті* – жаңашылдықты құру, тарату және меңгеру арқылы білім беруді дамыту үдерісі ретінде түсіну қажет [Нағымжанова Қ., 2009, 83 б.].

Қазіргі кезеңде ЖОО оқытушылары үшін кәсіби әрекет *педагогикалық үдеріске инновациялық технологияларды ендіру* бағыттылығымен анықталады.

Инновациялар, инновациялық іс-әрекет *инновациялық ойлауды* қалыптастыруды талап ететіні сөзсіз. Инновациялық ойлау төрт диалектикалық өзара байланысқан кезеңнен тұрады:

- *когнитивті* – ойлау жүйесіне жаңа білім мазмұнын тану мен инновацияны генерациялау

арқылы өтетін педагогтің субъективті шындығындағы инновацияның пайда болу үдерісі;

- *жобалау* – пәнаралық, интеграциялық тұғыр негізінде субъектінің танымы, ең алдымен, түрлі философиялық құрылымдар, таным теориясы, психология, педагогика;

- *инструменталды* – педагог-инноватордың тәжірибедегі технологиялық инновацияларды тудыру кезеңі;

- *түзетушілік*, онда педагог-инноватор педагогикалық тәжірибені жетілдіру мақсатында оған жаңаны ендіруді түзетіп, ыңғайластырады.

Зерттеу университеттеріндегі инновациялық іс-әрекеттің мәні мен маңызы

Жоғары оқу орындарында қайта жаңарту жолдарын іздестіру көптеген бағыттар бойынша жүріп жатыр. ЖОО жұмысындағы мәнді өзгерістер білім беру үлгісін ауыстырумен тікелей байланысты болады. Қазіргі қазақстандық ЖОО-ларда жаңаны ендірудің тиімді жолының бірі – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ сияқты зерттеу университетін құру. Бұл тұрғыда шетелдік тәжірибе жоғары маңыздылыққа ие, әсіресе АҚШ тәжірибесі, ондағы ғылыми-техникалық даму, инновациялық экономиканың қалыптасуы, *бизнестің, жұмыс орнын берушілердің, ғылым мен білім интеграциясы*. Америкалық зерттеу университеттері

- бұл, ең алдымен, мемлекет пен ұйымдық қаржыландыру қолдап отыратын озат іргелі зерттеулер жүргізлетін орталықтар, оқытушылар мен студенттері белсенді жұмылдырылған университет қабырғасындағы шынайы ғылым мен білім. Сонымен қатар зерттеу университеттері

- аймақтық экономикалық дамуға әсер етуші, технопарктерді қалыптастырушы, кәсіпкерлік инкубаторларды қолдау мен кіші бизнесті қолдауға септігін тигізетін орталықтар [Супяна В.Б., 2009, 269 с.]. Және де бұл – елдің қоғамдық дамуында маңызды рөл атқаруға міндетті *ұлттық элитаны қалып тастырушы орын*. Сол себепті әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1754 жылы құрылған Колумбия университетімен тығыз қарым-қатынаста. Колумбия университеті 2007 жылы жалпы ұлттық рейтингте 9-орын алған.

Зерттеу университеттеріндегі инновациялық іс-әрекеттің мақсаты аймақтағы кәсіпкерлік белсенділіктің дамуына ықпал ету, өндіріс пен бизнестің байланысын нығайту, жаңа компанияларды құруға қатысу арқылы нарықта озық технологиялық өңдемелерді шығару болып табылады. Кей жағдайда компаниялар университет тарапынан патенттелген және лицензияланған озық технологиялар базасында құрылады. Зерттеу университеттері жаңадан құрылған компаниялардың капиталына қатысады, қызығушылықтан туындаған кикілжіңдерді реттейді, себебі университет мәртебесі бойынша, бұл қоғам қамы үшін қызмет ететін және білім өндіретін, пайда алатын корпорация болып табылады.

Қазіргі замандағы инновациялық білім берудің негізгі мақсаты: еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, құзыретті, өз жұмысын жақсы білетін, жан-жағына бағыт-бағдармен қарайтын, әлемдік стандарт деңгейінде нәтижелі жұмысқа, кәсіби өсуге, әлеуметтік-саяси оңтайлы тез әрекет жасауға, болып жатқан өзгерістерге тез бейімделуге қабілетті білікті маман, индустриалды-инновациялық жағдайды шешуге лайық, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, өз ойын еркін айта алатын, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты жетік меңгерген, отандық және әлемдік мәдениетті бойына қалыптастырған, шығармашыл, оңтайлы кәсіби маман дайындау.

Кәсіби маман даярлау мәселелерімен айналысып жүрген отандық және шетелдік ғалымдардар еңбектерінде студенттердің кәсіби құзыреттілік мәселелері туралы пікірлер айтылуда. Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық қырларын Г.Ж. Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б. Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлығы), Ш.Х. Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), С.И. Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) Б.Т. Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), және т.б. ғалымдар зерттеген. Маманның кәсіби құзіреттілік мәселесі күрделі әрі көп қырлы. Ол ғылыми педагогикада, әлеуметтануда, психологияда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістерінде, гуманитарлық ғылымда әр қырынан қарастырылуда.

Құзіреттілік – жеке тұлғаның теориялық білімін және тәжірибесін пайдалана отырып, міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті болып табылады [Аганина Қ.Ж., №5, 2020, 14 б.]. Ол жаттанды түрде емес, жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысы, белгілі бір мәселелерді ұсынуға, шешім жасауға, оның нәтижелерін талдауға, оған ұтымды түзетулер енгізіп отыруға, бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына деген белсенді іс-әрекет деп айтуға болады. Осыған орай қазір біздің елімізде кәсіби білім беру жүйесі бойынша, оның ішінде болашақ педагог даярлауда ең алдымен педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деген міндеті бар. Кәсіби құзыреттілік ұғымын түсіндірудің екі бағыты бар: адам стандартқа сәйкес әрекет ету қабілеті; жеке тұлғаның еңбек нәтижелеріне жетуіне мүмкіндік беретін сапалары.

Білім берудегі инновациялық үдерістің нәтижесі теориялық және тәжірибелік жағынан жаңалықтарды қолдану болып табылады. Білім беру жүйесінде инновация білім беру мақсатына жаңалықтар енгізу, жаңа мазмұнды жаңа тәсілдер мен тәжірибелер және білім беру формаларын қайта жасауды, жаңа педагогикалық жүйені

енгізу және таратуды, мектепті басқарудың жаңа технологияларын жасауды, дамытуды және мектеп жаңа білім беру бағытын ұстанғанда, оның мақсаты, мазмұны, әдісі жаңа талаптарға сай болуын жобалайды.

Олардың дамуын екі факторға бөліп қарастырамыз:

1. Объективті факторлар – инновациялық әрекеттің қарқынды дамуына жағдай жасау және оның нәтижелерін қабылдауды қамтамасыз ету.

2. Субъективті факторлар – инновациялық үдеріс субъектісімен тығыз байланысты. Инновациялық үдеріс субъектілеріне ғалым-педагогтер, мұғалімдер және білім беру саласында инновацияға бағытталған әрекеттің басқа да қызметкерлері жатады.

Жоғары білім берудегі инновациялық үдерістердің қарқынды өрлеуі

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басы қазқстандық білім беру жүйесіндегі қарқынды өзгерістер кезеңі болып табылады. Бұл білім сапасына қойылатын талаптардың өзгеруіне байланысты сыртқы факторлардың әсерінен туындап қана қойған жоқ, сонымен қатар даму тенденциясын тудыратын ішкі қарамақайшылықтардан туындап отыр.

Әлеуметтік өмірдің барлық саласындағы түбірлі өзгерістер, ғылым мен мәдениеттегі прогресс, педагогикалық қызмет саласындағы жаңа талаптар білім жүйесіндегі қайта құруға әкеліп соқтырды. Бұл салаларды әрі қарай жетілдірудің бірден-бір мүмкін жолы – инновация, яғни педагогикалық жаңалықтарды игеру мен қолдануды басқаратын үрдістер. Бұл білім беру мазмұнына, білім беру және тәрбиелеу әдістеріне, білім беру мекемелерін ұйымдастыру және басқару жұмыстарына байланысты.

Инновация деген не? «Инновация» ағылшын тілінен аударғанда (Innovation) «новацияға кіріспе» дегенді білдіреді [Медведев В.П., 2011, 77 с.]. Бұл термин мәдени антропологияда пайда болды. Ол бір мәдениет жетістіктерін сауда, тауар алмасу үрдістеріне пайдалану, аудару дегенді білдіреді. «Инновация» термині антропологиядан экономикаға, сонан соң педагогикаға көшіп, оқыту мен тәрбие жүйесіндегі, оқыту әдістемесіндегі білім беру мекемелерінің практикалық немесе ғылыми әрекетінде туындаған түрлі өзгерістерді зерттеді. 50-жылдардың аяғында Германияда, АҚШ-та және тағы басқа елдерде педагогикалық жаңалықтарды оқу және қорыту орталығы пайда болып, білім беру саласының жаңалықтарына байланысты арнайы бағылымдар шыға бастады (мысалы, «information at innovation en education Educational innovation in the United States» және басқалар).

Біздің елімізде дәл осындай үрдістер жүріп жатты. Алайда олар басқаша аталды. Әңгіме педагогикалық тәжірибенің таратылуы туралы, білім қызметкерлерінің оны пайдалануға дайын-

дығы туралы және ұсынылған жаңалықтардың жаңалығы, оларды бағалау тәсілдері туралы болды.

Әдетте, инновация дәстүрлі мәселелерді жаңаша шешу нәтижесінде, фактілерді ұғыну және жинақтау үрдісінің ұзақтығы нәтижесінде пайда болды. Қазіргі кездегі инновацияның көбі тарихи тәжірибемен тығыз байланысты және оның өткен уақытта белгісі, ұқсасы бар. Бұл инновациялық үрдістің белгілі тұжырымдарға сәйкес келетін және белгілі бір жағдайларға өзекті және бейімделген, белгілі бір мақсатқа бағытталған және қазіргі заманғы идеяның құрылу, орнығу, қолдану және жойылу үрдісі екенін түсінуге мүмкіндік береді. Ол жаңалықтар кіретін жүйенің сапалы жақсаруына бағытталған, оған қатысушыларды ынталандырады және олардың көзқарастарын жаңалықтар тұрғысынан өзгертеді.

Инновациялық білім беру үдерісінің негізінде педагогиканың екі басты мәселесі жатыр:

- педагогикалық тәжірибені зерттеу мәселесі;
- психология мен педагогика ғылымының жетістіктерін тәжірибеге жеткізу мәселесі.

Инновациялық іс-әрекетке қойылатын шектеулердің азаюы білім беру жүйесінде ауқымды инновациялық қозғалысты туындатып отыр. Университеттің даму болашағына жаңаны өңдеу мен тарату үдерісі үлкен әсерін тигізеді. Басқа университетте туындап жатқан білім беру жүйесіндегі жетістіктер мен өңдемелер, педагогикалық тәжірибе университеттің дамуына мықты түрткі болып табылады. Білім берудегі инновациялық технологиялар білім алушылардың өз бетінше жұмысын белсендіруге және оны мәселенің шешімін табуда қолдануға, зерттеуге, әріптестікке бағытталған. Оларды қолдану студент-оқытушы жүйесіндегі басқа сапалы өзара әрекетті талап етеді.

Университетті жаңарту, білім беру тиімділігін арттыру жолдарын іздестіру көптеген бағыттар бойынша жүзеге асырылуда:

- дамыта оқыту педагогикалық жүйесі ендірілуде;
- жеке пәндерді көптеген нұсқалардың ішінен таңдау арқылы тереңдетіп оқыту жүргізілуде;
- саралап және жекелеп оқыту негізінде көп деңгейлі оқыту жүзеге асырылуда;
- оқыту үдерісінде модульдік жүйе іске асырылуда және т.б.

Жаңа білім беру үлгілерінің өрістеуі жаңа типтегі университеттердің пайда болуына алып келді. Жаңа типтегі университеттердің пайда болуы университеттің педагогикалық жүйесінің ауқымы және күрделілігі жағынан түрлі өзгерістерді айқындайды. Жаңаны ендіру типінің кең тараған түрі білім беру бағдарламаларының мазмұны немесе технологияларының өзгерісі болып табылады. Олар негізгі мақсат пен міндеттеріне байланысты; сүйенетін тұжырымдамасына байланысты; қолданылатын оқытуды ұйымдастыру

формасына байланысты; оқыту әдістерінің басымдығына байланысты ерекшеленеді. Сонымен қатар көптеген диагностикалық технологиялар қолданылуда (мониторинг, тестілеу, сауалнама, рейтингтер және т.б.).

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда инновациялық технологиялардан кеңінен танымалдық танытқан ойын технологиялары, мәселелік оқыту, жеке оқыту технологиясы, өзін-өзі дамыту технологиясы, тұлғалық бағдарланған дамыта оқыту технологиясы, шығармашылық қабілеттерді дамыту технологиясы, топтық және ұжымдық технологиялар, компьютерлік технологиялар және т.б.

Республикамыздағы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың жұмыс сапасын үздіксіз жетілдіруге енгізілген «Кайдзен» жүйесі де зор ықпал жасап отыр. Оған университеттің барлық оқытушылары, қызметкерлері және студенттер толық тартылған. Университет ұжымының жаңару мен жаңғыру жолында еңбектері өзінің алғашқы жемістерін беруде. Quasquarelli symonds (Qs, Ұлыбритания) агенттігінің зерттеулеріне сәйкес 2011 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ үздік секіріс жасады. Дүниежүзі деңгейіндегі университеттер көрсеткіші бойынша бір жыл ішінде әлемдік топ-университеттер рейтингінде бірден 200 орынға жоғарылап, 401-450 дәрежеге енді. Бұл ретте әл-Фараби атындағы ҚазҰУ әлемдік үздік университеттердің ортаңғы бөлігіне жақындаған Орталық Азиядағы тұңғыш университет болып табылады.

Өткен ғасырдың 60-жылдарының өзінде-ақ Жапонияда жай сапа мен өнімділіктен де кең ұғымды қамтитын “кайдзен” тұжырымдамасы жасалған болатын. “Кайдзен” ұғымы өзіне тауарлық өндірістің басқа да, мысалы, сапаға жаппай бақылау сияқты элементтерін, жаңашылдық ұсыныстар жүйесін, сапа үйірмелерін, кемкетіксіздікті және т.б. қамтиды. Жапон менеджментінің ерекшелігі – жетістікке қол жеткізудегі айқындаушылардың бірі ретіндегі нәтижесіне қарамастан, үдеріске барлық қызметкерлердің қатысуы болып табылады. «Кайдзен» стратегиясы мәні тәртіптеме және үдерістер нәтижелілігін, ұсынылатын қызметтер сапасын арттыруға, еңбек жағдайын жақсартуға бағытталған ұжым мүшелерінің идеяларын іске асыруда жатыр.

«Кайдзен» стратегиясы әрбір жеке қызметкер деңгейінде идея ұсынуды және оны әзірлеуді ұйғарады, бұл оның нәтижелілігін, тиімділігін және нәтижелер сапасын жақсарту мақсатында қандай да бір үдерісті немесе тәртіптемені жаңғыртуға немесе оңтайландыруға бағытталады.

Бұл инновацияларды іске асыруда педагог-психолог мамандардың да маңызы бар. Қоғам талабына сай өзін-өзі жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгеріп, ортамен қарым-қатынаста тіл табыса алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибе-

сі көп т.б. қасиеттерді жинақтай алса ғана кәсіби құзыретті маман болады. Кәсіби құзыретті маман деп өзінің педагогикалық әрекетін жоғары дәрежеде жүргізе алатын, әрқашан қарым-қатынасқа

дайын, педагогикалық үдерісте әрдайым өз жұмысында жақсы нәтижелерге қол жеткізетін маманды атауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (социальные проблемы инноватики). – М.: Политиздат, 2002. – 271 с.
2. Нағымжанова Қ. Университеттік ортада креативті ойлаудың ерекшеліктері /Қазақстанның жоғары мектебі. – Алматы, 2009. – Б. 78-92.
3. Исследовательские университеты США: механизм интеграции науки и образования / под ред. проф. В.Б. Супяна. – М.: Магистр, 2009. – 399 с.
4. Аганина Қ.Ж. Қазақстанда білім беру процесін жетілдіру мәселесіне. //Білім әлемінде. №5, 2010. – Б. 13-17.
5. Медведев В.П. Инновации как средство обеспечения конкурентоспособности организации. – М.: Магистр, 2011. – 159 с.

ӘОЖ 371.8.

БОРАНҚҰЛОВ ЕРКІНБЕК ҚАҒАЗБЕКҰЛЫ,
п.ф.к., қау. профессоры (доцент),
Қазақ технология және бизнес университеті

СУТЕЕВА МАЙРА АҚБОТАҚЫЗЫ,
п.ф.к., доцент,
К.Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Болашақ маманның көркем-эстетикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру қарастырылады. Шығармашылық – көркем-эстетикалық құзыреттіліктің негізі. Сондықтан, болашақ маман бойында қалыптасатын көркем-эстетикалық құзыреттілік тұлға мен қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыратын үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастырады.

Кілт сөздер: көркем-эстетикалық құзыреттілік, құзыреттілік, ұлттық модель, үздіксіз білім, көпсатылы деңгей.

Аннотация. Рассматривается формирование художественно-эстетических компетенций будущего специалиста. Творчество-основа художественно-эстетической компетентности. Поэтому художественно-эстетическая компетентность, формирующаяся у будущего специалиста, формирует национальную модель непрерывного образования, удовлетворяющую потребности личности и общества.

Ключевые слова: художественно-эстетическая компетентность, компетентность, национальная модель, непрерывное образование, многоступенчатый уровень.

Annotation. The article considers the formation of artistic and aesthetic competencies of a future specialist. Creativity is the basis of artistic and aesthetic competence. Therefore, the artistic and aesthetic competence that is formed in the future specialist forms a national model of continuing education that meets the needs of the individual and society.

Keyword: artistic and aesthetic competence, competence, national model, continuing education, multi-stage level.

КІРІСПЕ

Бүгінгі этномәдени дамудағы негізгі орын алатыны – ол ғылым мен мәдениеттің дамуына байланысты мәселе. Қоғамдағы жалпы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен қатар, білім беру саласында да жаңа бағыттарға бет бұрды. Соның айғағы – көркемөнер саласындағы заманауи нұсқадағы орындалған еңбектер мен шығармашыл. Сондықтан Қазақстанның білім беру жүйесіндегі көпсатылы деңгейі жеке тұлға мен қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыратын үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастырады және оны дамытудағы стратегиялық басылымдылықтарды белгілейді, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырады. Сондай-ақ маман кадрларды даярлаудың халықаралық білім үлгісіне жақындатуға мүмкіншілік жасайды. Демек, алдағы міндет — көпсатылы білім беру жүйесіндегі педагогикалық технологияларды жобалап, оқу процесіне енгізу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі қоғам шығармашылық қабілеті бар, талантты іскер мамандарға мұқтаж.

Шығармашылық өте күрделі процесс. Әр адам осы уақытқа дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгертуге бағытталған оқу әрекеті арқылы дамиды, білім, білік, дағдыны қабылдайды және шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінде шығармашылық, ізденгіштік қабілеттерін дамыту

өте ерте кезден бастап қолға алуды қажет етеді. осындай оқыту ғана баланың интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады. Шығармашылық — құзыреттілік — қолөнер және тағы басқа да әрекеттің нәтижелі түрлері туралы білім негізіне алғашқы қызығушылықтың оянуы.

Шығармашылық-эстетикалық құзыреттілік — әлемге саналы және белсенді эстетикалық көзқарастың тууы, көркем-шығармашылық қабілеттің байқалуы, қоршаған ортаны эстетикалық тұрғыда қабылдауға дайын болуы. Шығармашылыққа тәрбиелеу көркем-эстетикалық құзыреттіліктерді қалыптастыруды көздейді, соның ішінде:

- көркем ойлаудың қарапайым дағдыларын көрсетуі;
- көркем бейнелерді өзара салыстыра білуі;
- бейнелеу өнерінде бұйымдарының қызметі мен оларды жасаушылар туралы білуі;
- кескіндеменің бейнелі мазмұнына эмоционалды көңіл бөлуі мен көркем бейнелердің көңіл- күйін түсінуі;
- халықтық-қолданбалы өнерінің кейбір түрлері туралы білуі;
- шығармашылықпен бейнелеу, сәндік іс-әрекеттің дағдылары мен білігінің болуы [Корнистова Н.Г., 2009. 87 с.].

Шығармашылық білім беру саласындағы педагогикалық процеске қойылатын талаптар:

- эстетикалық талғамы бар, оны балаларға үйретуге қабілетті;

• педагогикалық процесті Қазақстан Республикасы халықтарының этномәдени дәстүрлері негізінде құрады;

• өзінің шығармашылық қабілетін қандай да бір іс-әрекет аясында көрсетеді;

• әр баланың шығармашылық әлеуетін оның жеке өсуі үшін пайдаланады [Алпатов М.В. Социальное значение костюма. — Швейн. пром-ст. № 9, 1931.-С. 10-13.].

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында біздің қоғамымызда өздігінше шешім қабылдай алатын және оның жүзеге асыра алатын әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаға сұраныс күшейді. Осыған орай әр тұлғаның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы да арта түседі. Жоғары дәрежелі кәсіби құзыреттілік маманның бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Өздігінше еркін ойлау қабілеті бар, тәрбие-білім беру үрдісін модельдей алатын, тәрбие беру және білім берудің жеке технологиялары мен жаңа идеяларын өздігінше іске асыра алатын мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің деңгейін арттыру — өзекті мәселе, себебі, біріншіден, кәсіби құзыретті мұғалім мектептің тәрбие-білім беру процесінде шығармашылық оқушылардың қалыптасуына дұрыс әсер етеді; екіншіден, өзінің кәсіби қызметінде жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады; үшіншіден, кәсіби мүмкіндіктерінің іске асуына ықпал жасайды.

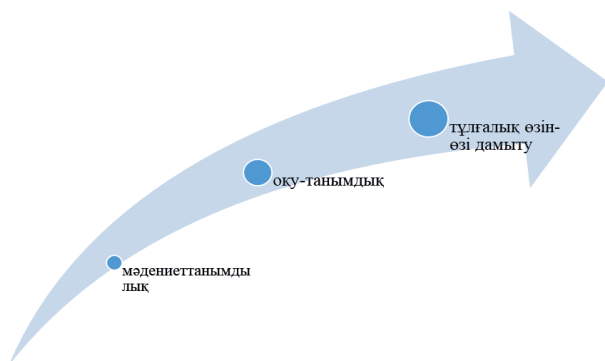
Мұндай құзыреттіліктің қатарына мыналар жатады:

• мәдениеттанымдылық құзыреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті);

• оқу-танымдық құзыреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу);

• ақпараттық-технологиялық құзыреттілік (ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті);

• тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттілігі (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті) [Құдайбергенова К., 2008. 31 б.] (Сурет 1).

Сурет 1 – Құзыреттіліктің түрлері (К.Құдайбергенова бойынша)

Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттіліктерінің жан-жақты болуы талап етіледі. Егер педагог өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана, студент құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік табады. Бір сөзбен айтқанда, тұлғаға бағытталған білімдер жүйесі білім стандартына сай тұлғаның жан-жақты дамуына негізделген, алған білімін өмірдің қандай бір жағдаяттарына қолдана алатындай дәрежеде ұсыну педагогтың құзыреттілігіне байланысты болады.

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

«Құзыреттілік» және «құзырет» терминдері орыс педагогикасына шамамен 1980 жылдың аяғында білім беру парадигмасының өзгеруіне байланысты енгізілді [Боранкулов Е.К., 2020, 65 б.]. XXI ғасырдың басында білім беру жүйесін дамыту процесінде «парадигма» терминін жалпы түсінуде тек екі парадигманы бөлуге болады: классикалық және инновациялық.

Көркемдік және эстетикалық құзыреттіліктерді анықтау үшін алдымен құзыреттіліктің екі бөлігін — «көркем» және «эстетикалық» бөлек қарастырамыз. Кейбір авторлар көркемдік және эстетикалық құзыреттілікті ажыратпайды. Мысалы, А.А. Бодалевтің өңдеген «қарым-қатынас психологиясы» энциклопедиялық сөздігінде көркемдік құзыреттілігі эстетикалық құзыреттілікпен салыстырылады және келесідей анықталады: «көркемдік, эстетикалық құзыреттілік — оқырманның, көрерменнің көркем матадан әр түрлі тереңдіктегі және мағыналық-семантикалық қабаттарды шығару қабілеті. Бұл сипаттама тұлғаның эстетикалық дамуының жалпы деңгейін, оның өнермен қарым-қатынас тәжірибесін, сондай-ақ өнерді қабылдауда көрінетін шығармашылық дәрежесін көрсетеді [Бодалев А.А., 2011, 371 с.].

Бірақ О.В. Шокот эстетикалық құзыреттілік аясында жеке тұлғаның өзара байланысты кәсіби қасиеттер жүйесін түсінеді, ол өзінің кәсіби қызметке дайындығын көрсетеді, кеңістіктік және түсті композиция канондары туралы білімдерін синтездейді, көркемдік талғам, шығармашылық қасиеттер және эмоционалды-құндылық көзқарастар түрінде тұлғаның тұрақты құндылықтары негізінде көркем композиция ережелеріне сәйкес сыртқы кеңістікті ұйымдастыра алады [Шокот О.В., 2008, с. 48–49]. Осылайша, көркемдік және эстетикалық құзыреттілік бойынша адам бейнелеу өнерін пассивті қабылдау нормаларына ие болуы керек және өнер туындыларын, шығармашылық жұмыстарды белсенді түрде шығарып, өзінің ішкі адамгершілік деңгейін жетілдіруі керек.

Осылайша, көркемдік және эстетикалық құзыреттілік бойынша адам бейнелеу өнерін пас-

сивті қабылдау нормаларына ие болуы керек және өнер туындыларын, шығармашылық жұмыстарды белсенді түрде шығарып, өзінің ішкі адамгершілік деңгейін жетілдіруі керек.

Эстетика (грек тіл. *aisthetikos*-сезімтал, сезімтал) - құбылыстардың өзара байланысты екі шеңберін зерттейтін философиялық ғылым: эстетикалық сфера адамның әлемге құндылық қатынасының нақты көрінісі және адамдардың көркемдік қызметі саласы. Эстетика адамның әлемнің эстетикалық және көркемдік дамуының заңдылықтарын зерттейді, эстетикалық бағалау критерийлері мен көркемдік іс-әрекет бағдарламаларын жасайды.

Адам қызметінің әр саласында эстетиканың өзіндік қыры бар. Музыкада-бұл дыбыстардың үйлесімі, пісіруде – әдемі безендірілген тағаммен үйлескен талғамның талғампаздығы, бизнесте – мәдениет пен қарым – қатынас деңгейі, әдебиетте-буынның сұлулығы. Эстетика әлемді түсінумен және жағымды қабылдаумен байланысты.

Қоршаған әлемнің эстетикалық дамуы келесі категорияларда көрінеді:

а) әдемі-ең әдемі, формасы мен мазмұнының бірлігінде көрінеді, бұл орынды, үйлесімді, толығымен;

б) жағымсыз – форма мен мазмұнның бірлігін бұзу, жағымсыз, хаотикалық, белгісіз нәрсе.

Әлемді сұлулық тұрғысынан қабылдау әрдайым эмоционалды түрде боялған, Сұлулық логикалық түрде түсіндірілмейді, бірақ түсініледі. Әдемі (таңертеңгі таң) кездескен адам, әдетте, Рахат сезінеді; жағымсыз (экологиялық апаттың іздері) – жағымсыз эмоциялар.

«Көркемдік» ұғымы өнерде көрінеді және мәдени білімді игеру, практикалық көркемдік және шығармашылық дағдыларды дамыту құралы ретінде әрекет етеді.

Өнер (грек тілінен. *onomastike* – шеберлік, шеберлік, қолөнер) - шындықты бейнелі ұғыну, оның шығармашылық даму процесі мен нәтижесі, әлемді танудың және музыка, поэзия, театр, кескіндеме және т.б. арқылы өзін әлемге танытудың бір тәсілі.

Рухани туындылар-бұл өнер, дін және ғылым саласындағы туындылар. Шығармашылық-сапалы жаңа жасау процесі. Жаңа – бұл әдебиет, өнер немесе ғылым үшін түбегейлі маңызы бар жаңалық емес. Шығармашылық өнімнің Әлеу-

меттік және жеке маңыздылығы, объективті немесе субъективті жаңалығы болуы мүмкін.

Көркем және эстетикалық құзіреттілік өнерді жеке тұлғаның өзін-өзі тану құралы ретінде қабылдауға бағытталған, өнердегі және айнала-сындағы әлемдегі әдемі мен жаманды түсінуді, эстетикалық сезімдер мен тәжірибелерді дамытуды, эстетикалық дағдылар мен сұлулықты құруға деген ұмтылысты қалыптастыруды, көркемдік қабілеттерін дамытуды, өнердің кез-келген саласында дарындылықты, шығармашылық шығармашылық қызметке қосылуды қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Студенттердің заманауи кәсіби дайындығы жеке тұлғаның эстетикалық құзыреттілігі өзара байланысты үш компоненттің жиынтығы екенін көрсетті:

- болашақ қызмет маманының эмоционалды және құндылық көзқарастары (қабылдау, кеңістіктік композиция, көркемдік талғам, қабылдау, тәжірибе, бағалау, пайымдау механизмдері арқылы эстетикалық идеал);

- эстетикалық сана элементтерін қалыптастыру негізінде кеңістік пен түстерді ұйымдастыру заңдылықтары туралы ұтымды білім;

- эстетикалық және көркемдік құндылықтардың алуан түрлілігін бағдарлауға мүмкіндік беретін және адамның қалауы мен көзқарасын білдіретін эстетикалық іс-әрекеттегі көркемдік құбылыстың формасы мен мазмұнын интуитивті немесе саналы түрде талдау дағдыларын білдіретін эстетикалық қатынастар жүйесіне негізделген кәсіби іс-әрекеттің шығармашылық көрінісі дағдылары мен дағдыларының жиынтығы;

- эстетикалық әсерлерді көрсету, таңдау, бағалау және шығармашылық сыну, қоршаған адамдармен рухани-эстетикалық қарым-қатынаста және әлеуметтік шығармашылықтың әртүрлі формаларында жүзеге асырылады.

Эстетикалық мәдениеттің барлық компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, қызмет маманының кәсіби құзыреттілігі жүйесінде эстетикалық құзіреттіліктің қалыптасуы модельдеуге болатын тұтас педагогикалық процесс болып табылады. Барлық компоненттердің болуы, олардың іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы көрінісі адамның эстетикалық құзіреттілігінің қалыптасу деңгейін сипаттайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Коренистова Н.Г. Семья в системе ценностей современного человека /Н.Г. Коренистова // Культура и образование : сб. статей / под ред. В.Л. Бенина. – Уфа : Изд-во БГПУ, 2009. – Вып. 9. – С.92–98.
2. Алпатов М.В. Социальное значение костюма. — Швейн. пром-ст. № 9, 1931. – С. 10-13.
3. Құдайбергенова К. Құзырлық — тұлға дамуының сапалық критерийі //Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі. Халықарал. ғыл.-практ. конф. материалдары. — 2008. — 30–32 б.
4. Боранкулов Е.К. Көркемөнер саласындағы көшбасшылық сапалардың түрлері мен оны дамытудың мазмұны //Қазақстанның өмірі мен ғылымы. - № 7/3, 2020. – Б.65-69.
5. Бодалев А.А. Психология общения: энциклопедический словарь. – М.: «Когито - Центр». - 2011. - 600 с.
6. Шокот О.В. Формирование эстетической компетенции в профессиональной подготовке студентов колледжа сферы услуг: дисс. канд. пед. наук: 13.00.08. / Шокот Ольга Викторовна. – Москва. 2008. - 152 с.

БОТАБАЕВА АСЕЛЬ МЕЙРАМБЕКҚЫЗЫ,

1-ші курс магистранты,
«7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

АМАНГЕЛДІ ТАЛШЫН САЯТҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

БІЛІМ САПАСЫН ТАЛДАУДА PIRLS ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада білім сапасын талдау мен сараптау арқылы PIRLS Халықаралық зерттеулердің ерекшеліктері сипатталған. PIRLS-2016 зерттеуіне қатысушы көшбасшылардың Ресей Федерациясы, Сингапур, Гонконг, Ирландия мен Финляндияның білім беру жүйелері салыстырылады. Халықаралық салыстырмалы зерттеулердің мақсаты қатысушы елдердің озық білім беру тәжірибелері мен саясаттары туралы деректерді басқа елдердің білім беру жүйесіне енгізу және бейімдеу үшін ұсыну.

Кілт сөздер: Халықаралық зерттеу, көшбасшы елдер, салыстырмалы зерттеулер, озық білім беру, озық тәжірибе.

Аннотация. В статье описаны особенности международных исследований PIRLS путем анализа и анализа качества образования. Лидеры-участники исследования PIRLS-2016 сравнивают образовательные системы Российской Федерации, Сингапура, Гонконга, Ирландии и Финляндии. Целью международных сравнительных исследований является предоставление данных о передовом образовательном опыте и политике стран-участниц для внедрения и адаптации в систему образования других стран.

Ключевые слова: международные исследования, страны-лидеры, сравнительные исследования, передовое образование, передовой опыт.

Annotation. The article describes the features of international PIRLS research by analyzing and analyzing the quality of education. The leaders participating in the PIRLS-2016 study compare the educational systems of the Russian Federation, Singapore, Hong Kong, Ireland, and Finland. The purpose of international comparative studies is to provide data on the best educational practices and policies of participating countries for implementation and adaptation in the education system of other countries.

Keywords: international research, leading countries, comparative research, advanced education, best practices.

КІРІСПЕ

Қазақстандық білім беру модернизациясы халықаралық салыстырмалы зерттеулерге қатысуының елдегі білім сапасын арттырудағы стратегиялық маңызы зор. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясындағы нысаналы индикаторлары Қазақстанның халықаралық зерттеулерді (TIMSS, PISA, PIRLS) қолдану әлемдік стандарттар критерийіне сәйкес рейтинг көрсеткішіне жетелейді [https://primeminister.kz]. Халықаралық зерттеулер оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану бағытындағы пәндерден білім жетістіктерін анықтауды мақсат етеді.

Зерттеулер оқушылардың қабілеттерін емес, ол оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу ептіліктерін бағалауға бағытталған. *Дамыған 30 елдің қатарына кіруді өзіне мақсат еткен Қазақстанның білім беру жүйелерін халықаралық зерттеулер нәтижелерімен салыстырып, ұқсас-*

тығы мен айырмашылығын белгілей отырып, отандық білім беру реформамыздың бағытын бағалау өзекті мәселе болып саналады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

PIRLS-2016 зерттеуіне Қазақстанның атынан Астана, Алматы қалалары мен барлық 14 облыстың төртінші сынып оқушылары қатысты. Оқушылардың ең көбі Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарынан болды. Басым бөлігін (60%) қазақ тілінде білім алатын оқушылар құрады. Қатысушы елдердің көпшілігіндегі сияқты Қазақстандағы таңдау да өңірлер, облыстар және қалалар деңгейінде репрезентативті болып табылмайтынын ерекше атап өткен жөн. Бұған ұқсас халықаралық зерттеулерде, әдетте, репрезентативтік қатысушы елдердің нәтижелерін бір-бірімен салыстыра алу үшін ел деңгейінде қамтамасыз етіледі [https://online.zakon.kz/].

Қазақстанның Ресейден және басқа да көптеген елдерден тағы бір ерекшелігі – халықаралық тестілеуді екі тілде, қазақ және орыс тіл-

дерінде өткізуі.

Қазақстан өңірлерінің PIRLS-2016 зерттеуіне қатысу нәтижелерін талдау Астана мен Алматы қалалары және барлық 14 облыстың оқушылары 500 балдан (PIRLS шкаласының орташа мәнінен) жоғары нәтиже көрсеткенін анықтады. Ең үздік нәтижені Солтүстік Қазақстан облысының оқушылары көрсетті. Облыс бойынша жалпы көрсеткіш 575 балды құрады, бұл Қазақстан бойынша орташа мәннен 39 балға жоғары. Басқа өңірлермен салыстырғанда, Солтүстік Қазақстан облысының атынан аз ғана оқушы (65 төртінші сынып оқушысы) қатысты. Мысалы, Оңтүстік Қазақстанмен салыстырғанда Солтүстік Қазақстан облысының қатысушылары 16 есе аз. Бұл облыстың қорытынды нәтижесіне елеулі түрде ықпал етуі мүмкін. Сондай-ақ, бұл облыста орыс тілінде білім алатын оқушылардың саны басым болды, олар, әдетте, қазақ тілінде білім алатын оқушылаға қарағанда, анағұрлым жоғары нәтижелерді көрсетеді. Дегенмен, бұл жоғары көрсеткіштер Солтүстік Қазақстан облысы оқушыларының оқу дағдылары жақсы қалыптасқандығының нәтижесі екенін де атап өту керек [https://online.zakon.kz/].

PIRLS-2016 зерттеуіне қатысушы көшбасшылардың, атап айтқанда, Ресей Федерациясы, Сингапур, Гонконг, Ирландия мен Финляндияның білім беру жүйелері олардың жоғары нәтижелерге қол жеткізу тәжірибесін қарастыру үшін қызықтырады. Бұл елдер әртүрлі және олар бір-бірінен қатты ерекшеленеді: олар әртүрлі континенттерде орналасқан, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, менталитеті және білім беру жүйесі әртүрлі. Бірақ барлық осы ерекшеліктерге қарамастан, бұл елдер PIRLS-2016 зерттеуінде үздік көрсеткіштерге қол жеткізді. Бұл кез келген мемлекеттің географиялық тұрғыдан орналасқан жеріне және білім беру жүйесіне қарамастан, төменгі сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыруда және дамытуда жетістікке жете алатынын дәлелдейді.

Халықаралық салыстырмалы зерттеулердің мақсаты елдерді саралау ғана емес, қатысушы елдердің озық білім беру тәжірибелері мен саясаттары туралы деректерді басқа елдердің білім беру жүйесіне енгізу және бейімдеу үшін ұсыну екенін де атап өткен жөн. Барлық елдерге лайықты мінсіз модельдің жоқ екенін де ескерткен дұрыс. Сондықтан PIRLS-2016 қатысушы-көшбасшыларының әртүрлі рөлдерде болуы әртүрлі елдердің тәжірибесін зерттеу үшін мінсіз болып табылады. Осы мақсатта «PIRLS-2016 энциклопедиясында» берілген ақпарат негізінде аталған мемлекеттердің (а) білім беру құрылымы, (б) оқу жөніндегі оқу бағдарламалары, (в) мұғалімдерді даярлау және кәсіби дамыту мәселелері зерттелді. Осы компоненттерді талқылау алдыңғы тарауларды жақсы толықтырады және төртінші сынып оқушыларының оқу дағдыларын дамытудағы озық тәжірибелерді бейімдеу үшін пайдалы сабақтар алуға мүмкіндік береді.

PIRLS-2016 көшбасшы елдерінің білім беру құрылымы (*Ресей*).

2012 жылы қабылданған «Ресей Федерациясындағы білім туралы» Федералдық заңға сәй-

кес үкімет мемлекеттік және муниципалдық оқу орындарында азаматтардың тегін жалпы және кәсіптік білім алуына кепілдік береді. Аталған Заңға сәйкес білім беру саясатын әзірлеу және іске асыру бойынша жауапкершілік федералдық, өңірлік және жергілікті билік органдарының арасында бөлінеді. Осылайша, федералдық билік бірыңғай білім беру саясатын әзірлеуге және іске асыруға, өңірлік билік өңірлік бағдарламаларды әзірлеуге және іске асыруға, ал жергілікті билік органдары оқу процесін федералдық білім беру стандарттарына сәйкес ұйымдастыруға жауапты болады.

Федералдық билік органы федералдық саясатты әзірлейді, оның іске асырылуын бақылайды және барлық жүйенің жұмыс істеуі үшін заңнамалық база жасайды. Сонымен қатар, осы билік федералдық және мемлекеттік білім беру стандарттарын бекітеді, солардың негізінде үлгілік оқу жоспарларын және оқу бағдарламаларын әзірлейді. Сондай-ақ федералдық билік оқулықтардың және қосымша әдебиеттің сараптамалық үрдісін де үйлестіреді.

Жалпы алғанда, РФ білім беру жүйесі жалпы және кәсіптік білімнен құралады. Жалпы білім беру мектепке дейінгі білімді, жалпы бастауыш білімді, жалпы негізгі білімді және жалпы орта білімді; кәсіптік білім беру орта кәсіптік, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімді қамтиды. РФ Конституциясына сәйкес жалпы білім (11 сынып) міндетті болып табылады.

Меткепке дейінгі білім беру 3-тен 6 жасқа дейінгі балаларды қамтиды және міндетті емес. Соңғы жылдарда туу көрсеткіштерінің едәуір артуына және муниципалдық балабақшалардың жеткіліксіздігіне байланысты ұйымдардың жаңа типтері, соның ішінде отбасылық балабақшалар құрылды.

Жалпы бастауыш білім 1-4 сыныптарды қамтиды және бастауыш, негізгі мектеп, сондай-ақ жалпы білімнің барлық үш деңгейін қамтитын орта оқу орындарында беріледі.

Жалпы негізгі білім беру 5-9 сыныптарды, орта білім беру 10 және 11 сыныптарды қамтиды. Жалпы білімнің 11 жылы міндетті болып табылатындықтан, негізгі мектепті (9 сыныпты) аяқтаған және кәсіптік училищеге оқуға түсуге ниет білдірген PIRLS-2016: Қазақстан нәтижелері 98 білім алушылар жалпы білімнің пәндерін де (10 және 11 сыныптарға эквивалентті), кәсіптік деңгейдің пәндерін де оқиды.

Ресейдегі барлық бастауыш, негізгі және орта мектептердің шамамен 98%-ы мемлекеттік-муниципалдық болып табылады. Муниципалдық бюджет мектептердің негізгі қаржыландыру көзі, сондықтан шешімдердің көбі өңірлік деңгейде қабылданады.

Білім беру жүйесін дамыту – *Сингапурдың* ішкі саясатының негізгі бағыттарының бірі. Адамдарын дамыту арқылы болашақ ұлтты қалыптастыру – Білім министрлігінің миссиясы. Сондықтан, шамамен барлық сингапурлық балалар мемлекеттік мектептерге барады.

1960 жылдан 1980 жылға дейін сингапурлық білім беру жүйесі анағұрлым орталықтандырылған еді, оның мақсаты халықтың сауаттылық көр-

сеткіштерін жеделдетіп арттыру болды. Білім министрлігінің 1997 жылы жарияланған жаңа көрінісі – «Ойланушы мектеп, үйренуші ұлт» (Thinking Schools, Learning Nation) – жүйені икемділігімен, әртүрлілігімен және дербестігімен ерекшеленетін қазіргі қалпына қайта құруда маңызды бетбұрыс кезеңі болды.

2016 жылғы жағдай бойынша сингапурлық білім беру жүйесі небәрі 336 мектепті ғана қамтитынына байланысты Білім министрлігі мектептермен білім беруді басқарудың ешқандай делдалдық деңгейлерінсіз тікелей жұмыс істейді.

Мектепке дейінгі білім беру міндетті болмаса да, 3 жасқа толмаған балаларға арналған білім беруді дамыту бағдарламалары, 3 жастағы және одан асқан балаларға арналған мектепке дейінгі білім беру бағдарламалары бар.

Жалпы алғанда, соңғы бес жылда үкімет мектепке дейінгі білім беретін оқытушыларға арналған ұлттық оқу бағдарламаларының өлшемдерін енгізіп, балабақшаларда білім сапасын қамтамасыз ету жөнінде жаңа сызбаларды қосып және жаңа балабақшалар ашып мектепке дейінгі білімнің сапасын арттыруда өте белсенді рөл атқарды.

Мектептерге келетін болсақ, олар едәуір дербестікке ие, кәсіби және басқару мәселелерін шешуге жауапты. Білім алушылардың оқу мұқтаждықтарын қанағаттандыру үшін мектептердің ұлттық саясатты және ұлттық оқу бағдарламаларын бейімдеуі жоғары бағаланады.

Сингапурда бастауыш білім міндетті. Барлық бастауыш сыныптар ұлттық оқу бағдарламасына сәйкес оқиды. Сауаттылықтың берік іргетасын қалау үшін алғашқы оқу жылдарында ағылшын тілін, математиканы және ана тілін оқытуға ерекше назар аударылады.

Орта білім міндетті емес, бірақ оны барлық дерлік білім алушылар аяқтайды. Осы деңгейде оқушылар экспресс (Express), қалыпты-техникалық (Normal-Technical) немесе қалыпты-академиялық (Normal-Academic) оқу курстарына қабылданады. Осы бағдарламалардың ұзақтығы, әдетте, 4-5 жыл. Бұндай сараланған оқу жоспары оқушылардың қабілеттеріне және қызығушылықтарына сәйкес келу үшін әзірленген.

Егер бастауыш білім беру өзінің кең ауқымды оқу бағдарламаларымен білім алушыларға оқудағы мықты тұстарын және қызығушылықтарын ашуға көмектесе, орта білім беру деңгейінде мамандық таңдау мүмкіндігі беріледі. Бір пәннен ерекше дарынды оқушылар осы қабілеттерді дамытуға арналған жеке оқу жоспарларын ұсынатын мамандандырылған тәуелсіз мектептерді таңдай алады. Кейбір мектептер Интеграцияланған бағдарламаларды (Integrated Program) ұсынады, олар орта және жоғары оқу орнына дейінгі білім беруді біріктіреді.

Гонконгта білім берудің барлық деңгейлерінде саясатты, бағдарламаларды және заңнаманы әзірлеу, дамыту мен талдауға Білім бюросы жауапты. Сондай-ақ, Бюро білім беру бағдарламаларының іске асырылуын, мектептерге өкілеттіліктердің табысталуын және мектеп бағдарламаларының әзірленуін ынталандыруды бақылайды. Бұндай жағдай әртүрлі қоғам өкілдерінің

белсенді қолдауын және қатысуын талап етеді.

Мектепке дейінгі білім беру екі деңгейлі: 2-ден 3 жасқа дейінгі балаларға күтім жасау және 3-тен 6 жасқа дейінгі балаларға арналған балабақшалар. 2017-2018 оқу жылынан бастап, Бюро «Балабақшада тегін білім беру» (Free Quality Kindergarten Education policy) саясатын іске асыра бастады. Бұл саясаттың аясында жергілікті коммерциялық емес балабақшалар толымсыз жұмыс күніне үш жылдық қызметтер көрсетуге арналған жәрдемақы алады. Сондай-ақ, жәрдемақы толық және ұзартылған күн шарттарымен қызмет көрсететін балабақшаларға да беріледі, ал ата-аналар қаржы шығындарының шамалы бөлігін ғана өтейді.

575 мектеп 6-дан 11 жасқа дейінгі балаларға тегін білім береді. Үкімет те тегін орта білім беруді қамтамасыз етеді. 2009 жылғы қыркүйекте енгізілген жаңа академиялық құрылымға сәйкес барлық оқушылардың орта білім берудің 6-деңгейіне дейін білім алу мүмкіндігі бар.

Сондай-ақ, жүйеде тікелей субсидияланатын мектептер (Direct Subsidy Scheme schools) бар, 2015 жылы олардың саны 73 болды. Сонымен қатар, жүйеде 51 халықаралық мектеп жұмыс істейді, олардың қатарында ағылшын қорының (English Schools Foundation in Hong Kong) 15 Гонконгтық мектебі бар. Бұл мекемелер әртүрлі жергілікті емес оқу бағдарламаларын ұсынады, атап айтқанда: америкалық, австралиялық, британдық, канадалық, француз, неміс-швейцариялық, жапондық, кәріс және сингапурлық. Осы мектептердің басым бөлігінде «A-level» емтихандарымен аяқталатын оқу жоспарлары бар. Кейбір мектептер халықаралық бакалавриат бағдарламаларын (International Baccalaureate programs) ұсынады.

Ирландияның білім беру жүйесі орталықтандырылған сипатқа ие. Білім және дағдылар министрлігі секторға жалпы жауапты. Барлық дерлік мектептер мемлекет есебінен қаржыландырылады. Демек, олар қызметін 1998 жылғы Білім беру актіне (Education Act) және Оқу жоспарының өлшеміне сәйкес іске асыруы тиіс. Мектепке дейінгі білім беру қызметтерін жеке меншік ұйымдар көрсететініне қарамастан, олардың басым бөлігі мемлекет тарапынан қаржыландырылады, сондықтан олар Оқу жоспарының бірыңғай өлшемін ұстануы тиіс. 2016 жылғы жағдай бойынша азаматтардың 3-тен 5,5 жасқа дейінгі балалары үшін немесе бала бастауыш мектепке барғанша тегін мектепке дейінгі тәрбие мен білім алуға құқығы бар.

Мектептегі білім беру жүйесі бастауыш, орта, жоғары және қосымша білім беруден тұрады. Бастауыш мектепте сегіз жылдық бағдарлама әрекет етеді, ол екі алдыңғы жылдан және 1-6 сыныптан тұрады. Бастауыш білім секторына мемлекет қаржыландыратын бастауыш мектептер, мамандандырылған мектептер және бірнеше жекеменшік мектеп кіреді.

Мемлекет қаржыландыру көзі болғанымен, мектептер қамқоршылық органдарына тиесілі, олар мектептің сипаттамасын анықтайды және мектепті орталықтандырылған рәсімдерге сәйкес басқару үшін Байқау кеңесін тағайындайды.

Бүкіл бастауыштан кейінгі мектептерге арналған оқу бағдарламасы (кәсіптік, қауымдық, кешендік, жеке меншік) барлық дерлік жерде бірдей. Бастауыштан кейінгі білім бастауыш кезеңнің үш жылдық бағдарламасынан және жоғары кезеңнің екі жылдық бағдарламасынан тұрады. Оқушылардың шамамен үштен екі бөлігі екі жылдық жоғары кезеңді үш жылға дейін ұзартуға ниет білдіреді, ал бұл білім алушылардың жеке, кәсіби және академиялық жетістіктерін арттыруға мүмкіндік береді.

Финляндия білім беру саясатының негізгі мақсаты барша азаматтарға жасына, ұлтына, тұрғылықты орнына, қаржылық жағдайына немесе ана тіліне қарамастан, білім алудың тең мүмкіндіктерін ұсыну.

Финляндия үкіметі білім берудің негізгі міндеттерін және пәндер бойынша оқу жүктемесін анықтайды. Ұлттық білім беру агенттігі – Білім және мәдениет министрлігіне бағынышты құрылым, ол пәндердің міндеттерін және мазмұнын анықтайды, оларды ұлттық оқу бағдарламасына біріктіреді. Әрбір муниципалитет ұлттық оқу бағдарламасының негізінде бағдарламаның жеке нұсқасын дайындайды [Бражник М.О., 2009, 41 б.].

Оқушылардың басым бөлігі мемлекеттік мектептерге барады. Муниципалитеттер немесе муниципалитеттердің бірлестіктері орта білім беретін мекемелердің басым бөлігін жан-жақты қолдайды. Жеке меншік мектептер мемлекеттік мектептерге ұқсас қаржыландыруды алады. Мектептер мен мұғалімдер ұлттық және муниципалитеттік оқу бағдарламалары шеңберінде педагогикалық тәжірибелерді және білім алушыларды бағалау тәсілдерін анықтауда едәуір дербестікке ие.

Міндетті білім беру басталғанша бала бір жылдық мектеп алды білімді алуы тиіс, бұны муниципалитет ұсынуға міндетті. Бұдан кейін тоғыз жылды қамтитын негізгі білім беру бағдарламасы басталады. Негізгі білім тегін және оқулықтарға, күнделікті тамақтануға, мектептегі медициналық қызметке және басқа да әлеуметтік қамтамасыз ету қызметтеріне жұмсалатын шығындарды қамтиды.

Орта білімнің жоғары кезеңі жалпы және кәсіптік білімнен құралады. Негізінен, бұл кезең тегін, алайда, оқушылар оқу материалдарына жұмсалатын шығындарды өтеуі тиіс. Орта білімнің жоғары кезеңі жоғары білім алу құқығын анықтайтын емтиханмен аяқталады.

Оқуға үйрететін заманауи тәсілді әдебиеттік оқу сияқты сипаттауға болады. Бұл тәсіл математика, орыс тілі және тарих сияқты басты пәндер бойынша әртүрлі мәтіндердің пайдаланылуын арттырудың арқасында мүмкін болды. Әдебиеттік оқу 1-сыныптан 11-сыныпқа дейін үздіксіз әдеби білім берудің бөлігі болып табылады және мәтіндерді саналы түрде оқу және түсіну дағдыларын, сондай-ақ, жазбаша және ауыз-екі сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталады.

Қазақстан дамыған елдердің қатарына кіру мақсатында, жалпы халықаралық зерттеулерде білім дағдыларын жалпы өмір сүруде қолайлы және озық өндіріс пен технологияларды игеруі

үшін білім жүйесінде көптеген жаңа өзгерістерді енгізуі керек.

Осы орайда Назарбаев Зияткерлік мектептері — ғылым, экономика және саясат саласында дарынды балаларға арналған таңдаулы мектептер желісі. Бұл мектепте «критериалды бағалау» деп аталатын бағалау жүйесі қолданылады. Зияткерлік мектепте білім берудің екі моделі жүзеге асырылады. Бірінші модель – Жаратылыстану-математикалық бағыттағы Эксперименталды Ықпалдасқан білім бағдарламасын жүзеге асырады. Бұл бағдарлама бойынша оқушылар физика, математика, химия және биология пәндерін тереңдетіп, үштілді ортада оқиды [<https://www.nis.edu.kz/>].

Алматы қаласы Зияткерлік мектебі оқушыларының ағылшын тіліндегі математика, физика, химия, биологиядан халықаралық SAT1 емтиханнан қорытынды баллы 1586 құрады, әлемде орташа балл – 1200 (ең көбі -1980), ал SAT2 орташа балл – 1720, әлемдегі орташа балл – 1250 (ең көбі – 2200). Ағылшын тілінен IELTS емтиханынан орташа балл – 6,2 (5,7 – өткен жылы). Тек бір оқу жылының ішінде халықаралық, республикалық, облыстық және қалалық олимпиадаларда жеңістер екі есе көбейді. Екінші модель – Негізгі және жоғары мектепте оқушыларды Халықаралық бакалавриат бағдарламасы бойынша оқыту. Бұл 35 жылдан астам тарихы бар, жоғары сапалы білім беретін бағдарлама ретінде әлемге танылған. Халықаралық бакалавриаттың дипломын 102 елдің 1300 астам университеттері мақұлдайды. Олардың ішінде Оксфорд, Гарвард, Кембридж, Иель, Сорбонна, Лондонның экономика мектебі сияқты аттары әлемге әйгілі жоғары оқу орындар бар.

Біздің Назарбаев зияткерлік мектебінде (НЗМ) Қысқа мерзімді оқу жоспарын құрудың тиімді әдістерін жасап, ұсынып, жүргізген едік. Қазақстанның әлемдік рейтингте Халықаралық зерттеулерде жақсы тиімді нәтижелерін көрсету үшін, алдымен оқу бағдарламасына әр күндік, әр сағаттық жүйелерді жаңартып, озық елдердің технологиясын енгізу керек.

Қорытынды

Қорыта келгенде, бұл зерттеу Қазақстандық негізгі мектепті аяқтаушылардың оқуды жалғастыруға қаншалықты дайын екендіктерін анықтайды; Мектептермен, білім беру жүйесін және мемлекетпен бірге тұтастай мәселелерді саралайды; Әр түрлі елдердегі білім алушылардың жетістіктерін және білім беру үдерісін салғастырады.

Қазақстан Республикасындағы орта білім мазмұнында қазір орын алып келе жатқан сапалы өзгерістер салдары ретінде бағалау жүйесіндегі өзгерістерге жетелейді. Білім алушылар жетістіктерін бағалауда оқудағы жағымсыз сәттерді жоюға мүмкіндік беріп, оқу үрдісін жекелендіруге, білім алушылардың оқу мотивациясын және оқу дербестігін көтеретін көзқарастар талапқа ие болып шығуда. Бағалаудың жаңа жүйесі білім беру үрдісіндегі оқушының өзінің де рөлі өзгеріп отырғанына ықпал етеді. Тұлғалық-бағдарлы технологиялар оқу үрдісін субъектілер арасындағы әріптестік (бірлескен қызмет) негізінде жүзеге

асыруға мүмкіндік береді. Ұстаз бен білім алушылардың өзара әрекеттесуі үзілмей, оған қоса, көтермелеумен қолдау тауып отырады. Бағалау үздіксіз жүреді, сапалы нәтижеге қозғалыс үрдісінің өзі бағаланады. Білім алушылар өзінің бі-

ліміндегі ақаулықтарын өз бетінше және саналы анықтап, оқушымен бірге оларды жою бойынша жұмыс жүргізеді, бұл бастауыш мектепте әсіресе маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <https://primeminister.kz>

2. PIRLS-2016 қаз финал 17072018 халықаралық зерттеуінің негізгі нәтижелері» Ұлттық есеп (2016). <https://online.zakon.kz>.

3. Бражник М.О. Система оценивания в школьном образовании Финляндии. - Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена // Народное образование и педагогика в отдельных странах. - Выпуск № 102. 2009. – Б. 36-43.

4. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ оқушыларының оқу жетістіктерін критериалды бағалаудың жүйесін енгізу тұжырымдамасы, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Басқармасының 2019 жылдың 31 тамыздағы №38 шешімімен бекітілді. <https://www.nis.edu.kz/>

БРИМКУЛОВА АСЕМ ДУЛАТОВНА,
Докторант,
Қазақ Спорт және Туризм академиясы

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орындарының педагогикалық процесінде болашақ дене шынықтыру мен спорт мамандарының инклюзивті білім беруге дарялықтары қарастырылады. Білім беру мен тәрбиелеудің инклюзивті формасының ерекшелігі – барлық балалардың жеке білім алу қажеттіліктерін оларды әдетте дамып келе жатқан және «ерекше» деп бөлмей-ақ ескеру. Мақалада осы мәселелердің бүгінгі күнгі өзекті болып отырғандығы және білім алушылардың бір-біріне мейірімділігін, шапағатын, сыйласымдылығын дамыту мақсатында «Мейірімділік сабақтарының» мәні, мазмұны ашылады.

Кілт сөздер: инклюзия, инклюзивті білім беру, инклюзивті орта, интеллектуалдық деңгей, мейірімділік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются готовность будущих специалистов физической культуры и спорта к инклюзивному образованию в педагогическом процессе вуза. Отличительная черта инклюзивной формы образования и воспитания – учет индивидуальных образовательных потребностей всех детей, не подразделяя их на обычно развивающихся и «особых». В статье раскрываются актуальность этой проблемы на сегодняшний день и сущность, содержания «Урока доброты» для развития у обучающихся доброты, любви и уважения,

Ключевые слова: инклюзия, инклюзивное образование, инклюзивная среда, интеллектуальный уровень, доброта.

Annotation. This article examines the readiness of future specialists of physical culture and sports for inclusive education in the pedagogical process of the University. A distinctive feature of the inclusive form of education and upbringing is taking into account the individual educational needs of all children, without dividing them into usually developing and «special» ones. The article reveals the relevance of this problem today and the essence of the content of the «lesson of kindness» for the development of students' kindness, love and respect.

Keywords: inclusion, inclusive education, inclusive environment, intellectual level, kindness.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда білім берудегі инклюзивті процесс мүгедек баланы жалпы білім беру мекемесінде қарапайым құрдастарының ортасына қосу мен қабылдауды, оның ерекше білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, бейімделген немесе жеке білім беру бағдарламалары бойынша оқитуды қамтамасыз ететін арнайы ұйымдастырылған білім беру процесі деп түсініледі. Мүмкіндігі шектеулі баланың инклюзивті білім беруіндегі ең бастысы – құрдастарымен бірге білім беру және әлеуметтік тәжірибе алу. Яғни, басқаша айтқанда, инклюзивті білім беру – жалпы білім беретін мектепте мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру. Осы орайда, жоғары оқу орындарының педагогикалық процесінде болашақ дене шынықтыру мен спорт мамандарының инклюзивті білім беруге дарялықтары бүгінгі күні өзектілігін арттырып отыр. Оларды жоғары оқу орны қабырғасында даярлау маңызды.

Біздің қоғамымыздың дамуындағы заманауи кезеңі экономикалық дамудың тұрақсыздығымен, әлеуметтік қайшылықтардың, соның ішінде дене шынықтыру мен спорт саласындағы қайшылықтардың өсуімен сипатталады. Бұл жерде зерттеу іс-әрекеттерімен сәйкес дене шынықтыру саласындағы әдіснамалық мәселелердің құны ерекше, себебі, осы сала бойынша туындайтын проблемалар мен олардың алдын алудағы не-

гізгі бағыттарды айқындау өзектілігі белгіленген. Біздің жағдайымызда, болашақ дене шынықтыру және спорт маманының жоғары оқу орнының педагогикалық процесте инклюзивтік құзыреттілігін қалыптастыру болғандықтан, бүгінгі күні инклюзивті білім беру тиімділігінің негізгі критерийлері, бойында кездесетін өзіндік ерекшеліктерін анықтаудан басталады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мұғалімнің дене шынықтыру саласындағы кәсіби құзыреттілігі көп факторлы құбылыс ретінде, кәсіпқойлықтың мәдени құрамдас бөлігі ретінде, мұғалімнің теориялық білім жүйесін және оларды нақты педагогикалық жағдайларда қолдану тәсілдерін, мұғалімнің құндылық бағдарларын, сондай-ақ оның мәдениетінің интегративті көрсеткіштерін (сөйлеу, қарым-қатынас стилі, өзіне және өз қызметіне қатынасы және т.б.) қамтитын тұтас құзыреттілік білім ретінде қарастырылуы керек. Құзыреттілікті объективті түрде байқауға болады, белгілі бір дәлдікпен өлшенеді, мақсатты түрде қалыптасады [Хуторской А.В., 2003, 58 с.]. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі оның педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігі болып табылады және оның кәсібилігін сипаттайды. Бүгінгі күні дене мәдениеті мен спорт халық шаруашылығының өзінше саласы болып қалыптасқан

деп сеніммен айта аламыз.

2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы дене шынықтыру және спортты дамыту Тұжырымдамасы бүкіл дене тәрбиесі түрлерін дамытуға бағытталған [http://adilet.zan.kz/]. Бағдарламада «Бұқаралық спорт» бағыты бойынша негізгі міндеттері болып табылады:

а) дене тәрбиесі және спорт сабақтарына Қазақстан Республикасы азаматтарының барлық категориялары қызығушылықтарын арттыру;

ә) әрі білім беру мекемлерінде, әрі туған жерлерінде бұқаралық спорт сабақтары үшін инфраструктураны дамыту.

Инклюзивтік мәдениетті қалыптастыру деп әркім өзіне мектепте қуанышты, тілектестікпен қарайтынын сезетін мектеп қоғамдастығын құру деп түсіну керек. Оқушылар мен мұғалімдер бір-біріне құрметпен қарайды. Барлық оқушылар бірдей бағаланады. Мектептің барлық оқушыларынан жоғары жетістіктер күтіледі. Мектеп қызметкерлері, оқушылар мен ата-аналар инклюзия идеологиясымен бөліседі. Мұғалімдер оқу жолындағы кедергілерді жеңуге және барлық оқушылардың мектеп өмірінің барлық салаларына толық қатысуына тырысады. Осыған орай, мектеп оқушыларымен жұмыс істеудің қыр-сырын,

оқыту әдістері мен технологияларынан мәлімет беретін, маман даярлайтын жоғары оқу орны болып табылатындықтан біз де зерттеу жұмысымызды болашақ маман даярлаудың теориялық негіздерін айқындау, әдістемесін жасаумен байланыстырамыз.

Инклюзивті білім беру саласындағы педагогтың кәсіби құзіреттілігін Мельник Ю.В. [Мельник Ю.В., 2012, 25 б.], Мүгедектігі бар балаларға инклюзивті білім беруді іске асыратын педагогтардың кәсіби құзіреттілігін Г.Г. Саитғалиева [Саитғалиева Г.Г., 2015, 148 б.], оқу процесінде болашақ мұғалімдердің инклюзивті құзіреттілігін қалыптастыру И.Н. Хафизуллина [Хафизуллина И.Н., 2008, 123 б.], кәсіптік білім беру мекемелерінің педагог қызметкерлерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру Т.Н. Карпович [Карпович Т.Н., 2013, 7 б.], инклюзивті оқытуды жүзеге асыратын педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру А.А. Богданова [Богданова А.А., 2016, 67 б.], т.б. тұстарын жан-жақты қарастырған.

Инклюзивті білім беру аясында өз қызметін жүзеге асыратын мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің негізгі компоненттеріне *мотивациялық-құндылық, танымдық-ұйымдастырушылық, рефлексивті* компоненттер жатады (Кесте 1).

Кесте 1 – Инклюзивті білім беру аясында өз қызметін жүзеге асыратын мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің негізгі компоненттері

Мотивациялық-құндылық,	Танымдық /когнитивті-ұйымдастырушылық,	Рефлексивті
инклюзивті білім беру құндылықтарын қабылдау; осы салада кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға бағытталған; жаңа және арнайы білімді игеруге, кәсіби өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылу; инклюзивті мекеме жағдайында педагогикалық қызмет нәтижелері үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын болу; мамандардың пәнаралық командасының жұмысына қатысуға дайын болу.	мұғалімнің инклюзивті білім берудің негізгі принциптерін білу; инклюзивті білім беру саласындағы нормативтік базаны Мұндай білім беруді енгізу барысында көптеген проблемалар, соның ішінде әлеуметтік проблемалар туындады. Бірақ, егер нормативтік-құқықтық базаны құру, арнайы жағдайлар, қаржыландыру проблемалары белсенді талқыланса, онда әлеуметтік проблемалар туралы ештеңе айтылмаған, бірақ олардың көпшілігі бар және олар ең алдымен мүмкіндігі шектеулі адамдарға деген көзқарасымызбен, мүгедек балаларды жаппай мектепте оқытуға деген көзқарасымызбен байланысты.	мүгедектігі бар балалармен және олардың ата-аналарымен қарым-қатынаста эмоционалды жағдайды өзін-өзі реттеу мүмкіндігі; өз қызметінің рефлексиясы негізінде Өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі дамыту мүмкіндігі; "кәсіби күйіп қалудың" алдын-алуды жүзеге асыру мүмкіндігі.

Инклюзивті білім беруді белсенді енгізу кезінде бакалавриат және магистратура деңгейінде педагогтарды даярлауға, сондай-ақ педагогтардың дене шынықтыру бойынша біліктілікті арттыру жүйесінде қайта даярлаудан өтуіне арнайы модульдерді енгізу орынды болуы мүмкін. Бұл іс-шаралар ерекше қажеттіліктері бар білім алушылармен оқу процесінің сапасын одан әрі арттыруға мүмкіндік береді.

Құзыреттілік тізімін әзірлеудің негізі инклюзивті білім берудің төрт негізгі құндылығы болып табылады, олардың әрқайсысы мұғалімнің құзыреттілік саласының екі форматын ұсынады.

Әлеуметтік сипаттағы проблемалар негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Білім беру мекемесінде инклюзивті білім беруді енгізу туралы ойлану керек-мұғалімдер, студенттер және олардың ата-аналары сыныпта ерекше баланы қабылдауға дайын ба? Сондықтан, материалдық-техникалық және басқа да мәселелерді шешумен қатар, оқу орнында инклюзивті мәдениетті қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аудару керек.

Білім алушылар арасындағы айырмашылықтар – оқу процесінде қолданылатын ресурс ретінде қабылданады. Оқушылар арасындағы әр-

түрлілік сақталады. Мектептің қызметі әр түрлі шығу тегі, тәжірибесі, үлгерімі және денсаулығы бұзылған оқушылардың оқуға және мектеп өміріне толық қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған. Мүмкіндігі шектеулі студенттер әртүрлі қызығушылықтары, білімі мен дағдылары бар тұлға ретінде қабылданады.

Бұл үшін, ең алдымен, білім беру процесіне қатысушылардың барлығының инклюзияның негізгі қағидаттарын қабылдауы қажет:

Адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне байланысты емес;

Әр адам сезінуге және ойлауға қабілетті;

Әр адамның қарым-қатынас жасауға және естуге құқығы бар

Барлық адамдар бір-біріне мұқтаж;

Шынайы білім беру тек нақты қатынастар аясында жүзеге асырылуы мүмкін;

Барлық адамдар құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді;

Барлық студенттер үшін прогреске қол жеткізу мүмкін емес нәрселерден гөрі олар жасай алатын нәрсе болуы мүмкін;

Әртүрлілік адам өмірінің барлық аспектілерін күшейтеді

Инклюзивті мәдениетті қалыптастыру жөніндегі міндетті шешу үшін технологиялық тізбекті орындау қажет: инклюзивті мәдениет бойынша білім алу – құндылық қатынасын қалыптастыру – бірлескен қызмет тәжірибесін алу – қазіргі шындыққа оң көзқарас. Біз болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарының кәсіби білім беруде инклюзивті құзіреттіліктерін қалыптастыруды әдістемелік жағынан қамтамасыз ету мақсатында «Мейірімділік сабақтарын» практикада өзіміз пайдаланған тетіктерін көрсетеміз.

«Мейірімділік сабақтары» термині мүгедектігі бар адамды қарапайым адам ретінде қабылдау керек, оның құқықтары бірдей және оларды жүзеге асыру үшін мүмкіндіктері бірдей болуы керек. Мүгедектігі бар адамдар жанашырлыққа емес, басқа адамдармен қарым-қатынаста олардың теңдігін түсінуге және тануға мұқтаж.

Сабақтар мектеп оқушыларын мүгедектігі бар адамдармен таныстыруға және оларға қатысты түсінбеушілік пен алалаушылықты жеңуге көмектесуге арналған. Біз Қазақ Спорт және Туризм академиясында болашақ мамандардың инклюзивті мәдениетін қалыптастыру үшін пайдаландық. Мүгедектікті түсіну, оларды модификациялау бойынша сабақтар («Әртүрлі мүмкіндіктер – тең құқықтар», «инклюзивті спорт» және т.б.) мектеп қоғамдастығында инклюзивті мәдениет пен инклюзивті білім беру ортасын құруға және дамытуға, болашақ мамандардың тең құқылығы мен алуан түрлілігі тұжырымдамасын түсінуге және қабылдауға жәрдемдеседі.

«Мейірімділік сабақтарының» негізгі мақсаты – адамдардың мүгедек адамдарға деген қарым-қатынасын жақсарту, мүгедектік адамды қабылдауға негіз болмайтынын, оның басқалар сияқты адам екенін және қоғамда бірдей құқықтар мен мүмкіндіктерге ие екенін көрсету.

Әрбір «Мейірімділік сабағының» құрылымы үш кезеңнен тұрады: *кіріспе, негізгі және қорытынды*.

«Мейірімділік сабақтарын» өткізудің қажетті шарты мұқият дайындық жұмысы болып табылады. Оны жүргізу барысында тақырыпты, талқылау жағдайын, интерактивті сабақтың нақты түрін таңдау жүзеге асырылады, ол осы топта осы тақырыппен жұмыс істеу үшін тиімді болуы мүмкін.

«Мейірімділік сабақтары» құрылымындағы бірінші кезең – кіріспе кезең – білім алушыларды сабақтың тақырыбымен және мақсатымен таныстыруды көздейді.

«Мейірімділік сабағының» *бірінші кезеңі* барысында білім алушылар ұсынылып отырған тақырыппен/жағдаймен, талқылануы тиіс проблемамен және оны шешу үшін жұмыс істеу керектігімен танысады. «Сабақтың» кіріспе бөлімі барысында білім алушыларға да жұмыс ережелері белгіленеді:

- белсенді болу;
- қатысушылардың пікірін құрметтеу;
- мүмкін доброжелательным;
- жоқ, сөзді бөлмеу;
- өзара әрекеттесу үшін ашық болу;
- шындықты табуға тырысыңыз;
- ережені сақтау (егер бұл сабақта жұмыс формасында қарастырылған болса).

Екінші, негізгі кезеңдегі жұмыс ерекшеліктері интерактивті сабақтың таңдалған формасымен анықталады және мыналарды қамтиды:

- Сабақтың тақырыбын мазмұнды ашу (бейнефильмді көрсету, әңгіме оқу, өмірден мысал келтіру және т.б.).

- Қатысушылардың ұстанымдарын анықтау және талқылау барысындағы мәселелер бойынша жұмыс.

- Практикалық жаттығулар.

- Тұжырымды тұжырымдау

Сабақтың негізгі кезеңіндегі жұмыстың келесі түрлерінің бірі практикалық жаттығулар болып табылады. Олар «мейірімділік сабақтары» – техника, технология және іске асыру мүмкіндігі шектеулі адамдар тап болатын қиындықтарды тереңірек түсінуге бағытталуы мүмкін (Имитациялық жаттығулар – арбамен, балдақпен, таяқпен жүру кезінде – аяқ-қолдардың біріне қолдау болмаған кезде, есту және көру қабілетінің төмендеуі). Мұндай практикалық жаттығуларды орындау кезінде білім алушыларға осы қиындықтарды сезінуге көмектесетін әртүрлі құрылғыларды қолданған жөн.

Практикалық жаттығулардың басқа түрлері балаларды сабақта қойылған мәселелерді шешуге бағыттауға негізделген. Жаттығудың барлық түрлерінің ажырамас бөлігі тұжырым жасау және зерттелген материалдың мәні бойынша пікір алмасу болуы керек.

Үшінші, соңғы кезеңде рефлексия жасалады және Үй тапсырмасы беріледі (егер бұл сабақтың тақырыбымен қамтамасыз етілсе).

Рефлексия эмоционалды аспектке, білім алушылардың сабақ тақырыбын талқылау кезінде сабақ барысында сезінген сезімдеріне шоғырланудан басталады. Бұдан әрі балаларға сабақта алған тәжірибеге, таңдалған тақырыптың өзектілігіне және т.б. өз көзқарастарын білдіруге шақырылады.

Рефлексия кезінде келесі сұрақтарды қолдануға болады:

Сізге не әсер етті?

Сабақта сізді таң қалдырған нәрсе бар ма?

Өзіңіз үшін қандай қорытынды жасадыңыз?

Сабақ оқытушының (немесе сабақ жүргізушісінің) қорытындылауымен, сондай-ақ үй тапсырмасын тұжырымдаумен аяқталады. Үй тапсырмасы алынған білімді түсіндіру және сабақта зерттелген материалды практикалық іске асыру мақсатында беріледі. Үй тапсырмасы ретінде білім алушыларға бақылау жасау, плакат салу, сөз сөйлеу, жадынама дайындау, әлеуметтік жобаның презентациясын жасау және т. б. ұсынылады.

Сонымен қатар, білім алушылар байланыс орнатуға, көбірек білуге, дұрыс терминологияны қолдануға, этикетті сақтауға тырысады – бұл білім беру ұйымындағы Инклюзивті ортаны дамытудағы алғашқы қадамдар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе айтарымыз, болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарының қандай жаңа кәсіби құзыреттіліктерін ескеру керек?

- барлық білім алушыларды олардың нақты оқу мүмкіндіктері мен психикалық және дене денсаулығының ерекшеліктеріне қарамастан қабілетіне және оқытуға дайындығы;

- психологиялық - педагогикалық консилиум шеңберінде басқа мамандармен өзара іс-қимыл жасауға дайындығы;

- басқа мамандармен бірлесіп баланың жеке даму бағдарламасын құра білу;

- түзету-дамыту жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік беретін арнайы әдістемелерді меңгеру;

- ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ата-аналарымен серіктестік қарым-қатынас орнату және қолдау және т.б.

ҚР-да инклюзивті білім беруді енгізу тәжірибесі жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің (кәсіби, психологиялық және әдістемелік) мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуге дайын еместігі проблемасын көрсетті, мұғалімдердің инклюзивті ортада жұмыс істеуге кәсіби құзыреттілігінің жетіспеушілігі, психологиялық кедергілердің және педагогтердің кәсіби стереотиптерінің болуы анықталды.

Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінің маңызды сипаты балабақша, мектеп, колледж, ЖОО деңгейінде инклюзивті тәсілді іске асыруға қабілетті педагогтер мен психологиялық - педагогикалық сүйемелдеу мамандарының әлі де жеткіліксіз кәсіби дайындығы болып табылады.

Бұл мәселені шешу педагогикалық қызметкерлерді кәсіби даярлау жүйесінің көмегімен мүмкін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технологии конструирования // Народное образование. – 2003. №5. – С. 55-61.

2. 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасы дене шынықтыру және спортты дамыту Тұжырымдамасы. <http://adilet.zan.kz/>

3. Мельник Ю.В. Инклюзивті білім беру саласындағы педагогтың кәсіби құзіреттілігі. //Солтүстік-Кавказ федералды университетінің Жоғары мектебі. – 2012. – С. 23-28.

4. Сайтгалиева Г.Г. Мүгедектігі бар балаларға инклюзивті білім беруді іске асыратын педагогтардың кәсіби құзіреттілігі //Череповецк Мемлекеттік Университетінің хабаршысы журналы, 2015. – Б. 148-151.

5. Хафизуллина И.Н. Оқу процесінде болашақ мұғалімдердің инклюзивті құзіреттілігін қалыптастыру. П.ғ.к., дисс ... 13.00.01. – Астрахань, 2008.

6. Карпович Т.Н. Кәсіптік білім беру мекемелерінің педагог қызметкерлерінің инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру //Халықаралық ғылыми-танымал журнал.- 2013, – Б. 6-11.

7. Богданова А.А. Инклюзивті оқытуды жүзеге асыратын педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру. – 2016. – 220 б.

БҰЛАҚБАЕВА МЕЙРАМГУЛЬ КЕҢЕСБАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., профессор м.а.,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

КЕНЖАН АЙСҰЛУ МОЛЫНБАЙҚЫЗЫ,
П.ғ.к., қауымдастырылған проф.м.а.,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰҒЫР АЙМАҒЫНДА ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада құзыреттілік тұғыр аймағында оқыту нәтижелерін талдаудың педагогикалық-психологиялық аспектілері ашылған. IRT-моделін қолданудың маңыздылығы, бейімдік тестілеуде алатын орны, оны әдіснамалық қамтамасыз ету ерекшеліктері қарастырылады. Жоғары оқу орындарында оқыту нәтижелері мен құзыреттілігін бағалаудың перспективалық тәсілдерінің бірі латенттік талдауды және атап айтқанда IRT-модельдерді пайдалану болып табылады.

Кілт сөздер: тестілеу, IRT-моделі, құзыреттілік, құзыреттілік тұғыр, оқыту нәтижелері, латенттік талдау.

Аннотация. В данной статье раскрыты психолого-педагогические аспекты анализа результатов обучения в зоне компетентностного подхода. Рассматривается важность применения IRT-модели, место ее в адаптивном тестировании, особенности ее методологического обеспечения. Одним из перспективных подходов к оценке результатов обучения и компетенций в вузах является использование латентного анализа и, в частности, IRT-моделей.

Ключевые слова: тестирование, IRT-модель, компетентность, компетентностный подход, результаты обучения, латентный анализ.

Annotation. This article reveals the psychological and pedagogical aspects of the analysis of learning outcomes in the area of competence-based approach. The importance of using the IRT model, its place in adaptive testing, and the features of its methodological support are considered. One of the promising approaches to evaluating learning outcomes and competencies in higher education institutions is the use of latent analysis and, in particular, IRT models.

Keywords: testing, IRT model, competence, competence approach, learning outcomes, latent analysis.

КІРІСПЕ

Әлемдік тәжірибелер білім беруді реформалау жағдайында білім беру процесі сапасын арттыруда және білім нәтижелерін талдауда IRT-моделін қолданудың қалыптастыру қажеттігін көрсетеді. IRT-моделін қолданудың маңыздылығын түсіне отырып, өзінің бейнесін білім беру сапасы мағынасын қайта ой-елегінен өткізу талпынысынан, білім беруді басқару жүйесін ғылыми тұрғыда негіздеуден және олардың әдіснамалық, әдістемелік, ақпараттық қамтамасыз етуді дамытудан табады.

Бүгінгі күні біздің елімізде педагогикалық зерттеу мәселелерімен шұғылданып жүрген ғалымдардың еңбектері (Прәлиев С.Ж., Таубаева Ш.Т., Құсайынов А.Қ., Қожахметова К.Ж., Рысбаева А.Қ., Бұлақбаева М.К., Есеева М.Т.) білім беру сапасын бағалау, білім сапасын тестілеу, мониторингпен байланысты.

Қазіргі уақытта әлемде болып жатқан барлық маңызды әлеуметтік-экономикалық процестердің маңызды бөлігі білім беру болып табылады.

Әлемдік экономиканың даму үрдістері Қазақстанның «қарқынды» дамуының бірден-бір жолы білімге негізделген экономиканы қалыптастыру болып табылатынын айқын көрсетеді. Болон процесіне қосылу аясында бакалавр-магистр даярлаудың екі деңгейлі жүйесіне біртіндеп көшу жүріп жатыр, терең жаңғыртуға оқыту бағдарламалары тартылды. Өз кезегінде бұл студенттерді оқыту сапасын бағалаудың қазіргі әдістерін өзгертуді талап етті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Item Response Theory (IRT) – педагогикалық және психологиялық өлшемдерде қолданылатын теорияның ағылшын атауы [Карданова Е.Ю., 2008, 101 с.]. Бұл теория Педагогикалық өлшеулер мен психометриканың әлемдік теориясының классиктерінің, математиктердің, статистиктердің, программистердің, педагогтардың және әлемнің көптеген елдерінің білім беру саласының басқарушыларының назарын өзіне аудара алды. Қазіргі уақытта шет елдерде IRT бойынша

ондаған мың ғылыми зерттеулер пайда болды, тестілер жасаудың тиімді тәжірибесі пайда болды, оның негізінде көптеген университеттер мен елдердің бейімделген оқыту және бақылау жүйелері құрылды.

Жоғары оқу орындары оқушыларының құзыреттілігін бағалаудың перспективалық тәсілдерінің бірі латенттік талдауды және атап айтқанда IRT-модельдерді пайдалану болып табылады, өйткені латенттік талдаудың негізгі ережелері құзырет ұғымының мәніне неғұрлым жоғары дәрежеде жауап береді.

IRT-модельдерді қолдану бірқатар шарттарды, атап айтқанда «бірқалыпты» шарттарын орындауды талап етеді. Іс жүзінде бұл шартты орындау өте қиын және ол көбінесе қисық түседі.

Бүгінгі таңда құзыреттілік тәсілді дамытудың өзекті мәселесі білім беру салаларында оны іске асырудың құралдары мен технологияларын әзірлеу болып отыр. Атап айтқанда, бұл орта кәсіптік білім сияқты маңызды білім беру саласына қатысты. Дәл осы жерде өндірістік оқыту шебері - бастауыш кәсіптік білім берудің орталық тұлғасы, педагогтің мәні бойынша даярланады. Білім беруді бейіндеу – мәні, оның кәсіпқойлығының бір бағыты және бір уақытта оның өмір сүруінің екі түрі - *жалпы және кәсіби интеграциясы*. Бұл формалардың болуы көбінесе тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде адам өмірінің дезинтеграциясына, «практикалық іс-әрекеттің ойлау іс-әрекетінің» қарама-қарсы болуына әкеп соқтыратын еңбек бөлінісінің «негізін» анықтайды [Майоров А.Н., 2011, 25 с.].

Білім берудің құзыреттілік тұжырымдамасы педагогикалық дайындық мақсатының кең ауқымды түсіндірмесі туралы, атап айтқанда, негізгі кәсіби-педагогикалық және психологиялық құзыреттілікті қалыптастыру сияқты құрамдас бөлікті енгізу туралы айтуға мүмкіндік береді.

Педагогикалық өлшемдер мамандарының кәсіби құзырлы, шығармашыл болуын қамтамасыз ететін оқыту технологиялар негізінде оның әлеуетіне әсер ететін, кәсібилігін шыңдайтын теориялық, әдіснамалық тұғырларын айқындау міндеттерін алдыңғы қатарға шығарады.

Бүгінгі күні «құзыреттілік» термині жоғары білім берумен байланысты әрбір ғылыми еңбектерде кездеседі, ал, *құзыреттілік тұғыр* кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесіне қатысты диссертациялық зерттеулердің әдіснамалық негізі ретінде қолданылады. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында практикалық түрлендіру бағдары ретінде де қолданылады. Алайда, бұл бағыттағы жоғары белсенділік ұғымның кең тарауына септігін тигізеді.

Құзыреттілік тұғыр – педагогикалық білімді маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесі ретінде қарастыратын әдіснама. Педагогикалық білім беруде бұл тұғырды бірқатар Ресейлік ғалымдар (С.П. Ахтырский, Р.Х. Гильмеева, Ю.Н. Кулюткин, А.В. Петрушина, И.Ф. Радионова, т.б. ғалымдар зерттеді.

Қазіргі кездегі зерттеулерде құзыреттілік тұғыр басымдылықтары:

- болашақ маман игеруі қажет түйінді құзы-

реттілік жиынтығы (Е.Н. Коренева, Е.И. Строева);

- білім беру іс-әрекетінің ұстанымдары, соның ішінде, тұлғалық, кері байланыс, амплификация (Р.П. Гуцалюк);

- жоғары мектептегі «студентке бағытталған бағдар» білім беру процесі (С.Б. Серякова).

Құзыреттілік тұғыр қазақстандық білім беруді жандандыру бойынша жаңа жолдарды іздестіру нәтижесінде кең етек алды. Бұл ұғымды түсіну оғамда болып жатқан өзгерістерден туындап отырған қажеттілік, білім берудегі (соның ішінде, мектептің) өзгерістерді анықтаумен байланысты. Бүгінгі күні осы тұғырдың мәнін анықтауға және түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру мәселелеріне арналған ғылыми-теориялық және ғылыми-әдістемелік жұмыстар көптеп кездеседі. Білім беруде құзыреттілік тұғырды сипаттайтын анықтамасы, түсіндірмелі аппараты аяғына дейін мығым тұрған жоқ. Дегенмен, оның бірқатар сипаттамаларын бөліп көрсетуге болады.

Құзыреттілік тұғыр – білім беру мақсатын анықтау, білім беру процесін ұйымдастыру және нәтижелерін бағалау үшін қажетті жалпы құзыреттілік тұғырлардың кешені.

Қазақстанда құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х. Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып оқытушыларын кәсіби даярлау), Б.Т. Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж. Меңлібекова (болашақ оқытушының әлеуметтік құзыреттілігі), Б. Қасқатаева (болашақ математика оқытушысының әдістемелік құзырлылығы), М.В. Семёнова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру), С.И. Ферхо (оқытушылардың оқу процесінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген.

Кез келген ой-пікірлер пайда болуы мен жаппай практикаға енгізілуге дейінгі жолды өте отырып, көптеген өзгерістерге ұшырайды. Оларды жүзеге асыру үшін, ереже бойынша, сәйкес технологиялар құрастырылады. Алайда, білім беру гуманитарлық практика аймағы ретінде толығымен технологиялана алмайды, осыған орай, дәстүрлі түрден инновациялық педагогикалық технологияларға өту жолында кез келген педагогикалық технологиялар, консервативті педагогикалық жүйе, т.б. тұлғалық компоненттермен шарттасқан бірқатар қиындықтарға кездеседі. Ал, оқытудың мазмұнды және әдістемелік компоненттері баршаның назарында болады, ереже бойынша, суреттеуге, құжаттамалық айғақтар мен бағалауға жеңіл беріледі. Осыған орай, құзыреттілік тұғырда кәсіби дайындықты қарастыру барысында басты назар аударылады:

біріншіден, қажетті құзыреттілікті бағалау тәсілдері, түрлері мен анықтамаларына;

екіншіден, білімнен практикалық біліктерге (тапсырмалық, жобалық және басқа да амалдар) көшуге септігін тигізетін әдістер мен тәсілдерге;

үшіншіден, білім беру мазмұнын кеңейту мен қайта құруға (жаңа оқу курстарын, интегралды модульдер, т.б. енгізу) [Бұлақбаева М.К., 2019, 283 б.].

Құзыреттілікке бағдарланған оқытудың объ-

ективті қажеттілігі заманауи жоғары мен орта кәсіби мектептерді модернизациялаудың басым бағыттарына, әлеуметтік-технологиялық және кәсіби өндірістік ортада динамикалық өзгерістерге тез бейімделе алатын функционалды-сауатты, кәсіби құзыретті, бәсекеге қабілетті және ұтқыр мамандарды даярлаудың жолдары мен құралдарын іздестіруге, өзінің кәсіби деңгейін әрдайым арттыруға және өзінің кәсіби іс-әрекеттері нәтижелерін үлгілеуге қатысты жанданады.

Кәсіби құзыреттілік сияқты осындай интегралды сипаттаманы қарастыру студенттердің тұлғалық және кәсіби даму үдерістерінің өзара шарттасуын айқындайды. Әр түрлі жағдайларда кәсіби мәселелерді тиімді шешуге қабілетті білікті мамандардың қалыптасуы оларға тек қана зұлымдық және іс-әрекеттік тәжірибені меңгеруді ғана емес, сонымен қатар өзін тануды, орындалатын қызметтің мағынасын іздестіруді, өзін-өзі анықтауды, ішкі және жеке-топтық қайшылықтарды шешуді көздейді.

Осы ұстанымдардан адамның тұлғалық және кәсіби дамуын жеке тұлғаның тұтастығы, оның әр түрлі тіршілік саласындағы көріністерінің біртұтастығын біріктіретін Бірыңғай процесс ретінде қарастыру заңды болып табылады [Звонников В.И., Челышкова М.Б., 2009, 137 с.]. Әрине, адамның тұлғалық-кәсіби даму шарттарының бірі оның өмірлік, соның ішінде кәсіби тәжірибесін жинақтау болып табылады. Алайда, мұндай дамудың өзегі жеке қасиеттерді қалыптастыру болып табылады:

- маңызды мақсаттарды ұғыну;
- кәсіпқой ретінде өзі туралы түсініктерді қалыптастыру;
- кәсіби саладағы жетістіктердің қажеттілігін дамыту;
- кәсіби қызметте өз әлеуетін шығармашылықпен іске асыруға ұмтылу.

Осыған байланысты жеке-кәсіби даму міндеттерін жобалау және іске асыру дәстүрлі және барабар шындықпен салыстырғанда студенттің моделін әзірлеуді талап етеді. Студентті «ойлы машина» ретінде түсіну, мүмкін, кейбір тиімділікпен білімді таратуға және іскерлікті қалыптастыруға мүмкіндік береді, бірақ оның жеке саласына мақсатты ықпал етуге кедергі келтіреді.

Мұндай мәселелерді шешу үшін студенттің өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде қарауы қажет.

Жоғарыда айтылғандарды зерделей келе, құзыреттілік тәсілді және құзыреттерді зерттеумен көптеген отандық және шетелдік ғалымдар айналысқандығына көзіміз жетті. Терминологияға, құрылымға және құзыреттілік үлгілеріне қатысты көптеген мазмұнды идеялар мен тәсілдер ұсынылды, алайда ЖОО-да білім беру қызметі процесінде қалыптасатын құзыреттіліктің қалыптасуын бағалау мәселесі әлі күнге дейін біздің елде, шетелде де жалпы мойындалған шешімдер жоқ. Бұл жерде негізгі мәселе-адамның жеке басының сапасы (қасиеті), белгілі бір қызметке тікелей әсер ететін құзыреттілік тікелей диагностикалана алмайды. Біз қызметтің салдарын, қорытынды нәтижесін ғана көріп, бағалай аламыз.

Кейбір авторлардың пікірінше, IRT-бұл педагогикалық өлшеулердің сапасын арттырудың

барлық мәселелері болмаса, басқа теориялардың кемшіліктерін жеңетін және ол көптеген мәселелерді шеше алатын педагогикалық өлшеулердің қазіргі заманғы теориясы. Бірақ бұл ойдың дұрыс жолы емес. Белгілі бір теориялардың ешқайсысы өзінің даму әлеуетіне ие болған жоқ. Әр теорияға тән салыстырмалы артықшылықтар мен шектеулер туралы сұрақ қою жақсы. Мысалы, тапсырманың қасиеттерін сипаттайтын математикалық функциялардың параметрлерін есептеу сыналушылардың көп санын болжайды [Звонников В.И., 2006. ЦЯЪ: <http://www.litres.ru>]. Кезінде кіші ішінде сыналушылар алынған параметрлердің мәні мұндай функцияларды өте сенімсіз болып табылады, сондықтан мұндай жағдайларда қолдану нәтижелері IRT болмайды артуға толық.

Бұл бағытты одан әрі дамыту Item Response Theory пайда болуына әкелді. Қазіргі уақытта шет елдерде IRT бойынша ондаған мың ғылыми зерттеулер пайда болды, теорияны қолданудың тиімді тәжірибесі пайда болды, оның негізінде көптеген университеттер мен елдердің бейімделген оқыту және бақылау жүйелері құрылуда. Орыс тіліндегі негізгі Жарияланымдар тек Раша мен Бирнбаум үлгілеріне, жеке IRT жағдайларына арналған.

Ресейде IRT атауы «латентті сызықтар теориясы», «сипаттамалық қисық тапсырмалар теориясы», «педагогикалық тестілерді модельдеу және параметрлеу теориясы», «қазіргі заманғы» тестілер теориясы және т.б. сөздермен ауыстырылды. IRT бастапқы түсініктері мен ережелерін орыс тіліне аудару ісі жақсы емес. Сондықтан, осы зерттеу аясында біз ағылшын терминдерін пайдаланамыз.

IRT математикалық модельдерін қолданудың негізгі пәні - сыналушылардың әр түрлі қиындықтарға дұрыс жауап беру ықтималдығын бағалау. IRT-те сыналушының балдарының қосындысы емес, әрбір тапсырма бойынша алынған балдар талданады. Бастапқы өлшеу аксиомалары тұлғаның қызықтыратын қасиетіне негізделеді:

- бар, жасырын күйде;
- ол тұрақты;
- осы сыналушылардың қандай да бір саны бар;

- өлшеу, кейбір қателікпен.

IRT педагогикалық өлшемнің үш негізгі міндеттерін шешуге мүмкіндік береді:

- тапсырмалар параметрлерін табу;
- сыналушылардың параметрлерін табу;
- функцияны таңдау $P_j(\theta) = f(\theta - \delta_j)$, мұнда θ – зерттелетін латентті айнымалының мәні, σ_j – j тапсырмасының қиындық деңгейі.

Осыған қатысты, біз IRT моделінің латенттік құрастырушыларын тоқталып, педагогикалық-психологиялық нұсқасын түсіндіруге талпындық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтатын болсақ, білім беру сапасының өзгеру динамикасын талдау бойынша жұмыстың тиімділігі көп жағдайда құзыреттер жиынтығының қаншалықты дұрыс құрылымдалғанына, оның қаншалықты өлшеуге немесе сараптама-

лық бағалауға берілетін көрсеткіштердің кейбір жүйесі түрінде ұсынылады деген қорытынды жасауға болады. Бұл, өз кезегінде, өлшеуіштердің мазмұнын қалыптастыруда, олардың түрлері мен тапсырмалар нысандарын таңдауда, стандартталған шкалаларды құруда және олардың жоғары сенімділігі, валидылығы мен салыстырмалылығы жағдайында аттестаттау нәтижелерін түсіндіруде көрініс табуы тиіс.

Құзыреттілік тұғырды зерттеушілердің жұмыстарын талдау білім берудің қазіргі кезеңінде мамандарды даярлау сапасын бағалау процесінде оны пайдалану қажеттілігін көрсетті. Құзыреттілік тұғырдың тұжырымдамалық негізі оқыту парадигмасын (Teaching Paradigm) өнімді оқыту парадигмасына (Learning Paradigm) ауыстырудан тұрады, ол тек іс- әрекеттерді орындауға ғана емес, оларды бағалауға және талдауға итермелейтін білім беру процесі ретінде анықталады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы педагогикалық өлшеулер теориясының қазіргі жетістіктері негізінде құрылған және пәндік білім мен шеберліктің қарапайым жиынтығына түспеуі тиіс студенттерді даярлау сапасының көпжоспарлы және көпқұрылымды сипаттамаларының қалыптасу деңгейін өлшеуге мүмкіндік беретін жаңа бағалау құралдарының қажеттілігін куәландырады.

Өлшеу теориясы-бұл объектілердің берілген қасиеттерінің келмеуі туралы, осы қасиеттерді сандық жүйеге қатынасы бар бейнелеу ережелері мен әдістері туралы білімді ұйымдастырудың ғылыми нысаны. Егер сыналушылардың біреуінде осы қасиеттің белгілері жоқ екені анықталса, онда бұл сыналушыны осы қасиетке ие тұлғалардың болжамды іріктеуінен алып тастау үшін негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Карданова Е.Ю. Item Response Theory (IRT). Моделирование и параметризация тестов: основы теории и приложения. – М.:Федеральный центр тестирования, 2008. – 293 с.
2. Майоров А.Н. Компетенции выпускников в образовательных стандартах, самостоятельно усваиваемых университетами //Высшее образование в России, 2011, № 4. – С. 25-26.
3. Бұлақбаева М.К., Шоқан Н.Ә. Оқу жетістіктерін тестілеуде Item Response Theory қолдану ерекшеліктері //Профессор Қалиев Серғазы Қалиұлының 90 жылдығына арналған «Заманауи этнопедagogика: тенденциялары мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: ҚҰҚПУ, 1 қараша 2019. – Б. 282-285.
4. Звонников В.И., Челышкова М.Б. Контроль качества обучения при аттестации: компетентностный подход. - М.: Логос, Университетская книга, 2009. -207 с.
5. Звонников В.И. Измерения и качество образования. - М.: Логос, 2006. ЦЯЪ: <http://www.litres.ru>

БҰЛАҚБАЕВА МЕЙРАМГУЛЬ КЕҢЕСБАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., профессор м.а., ғылыми жетекші,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ТОКУШЕВА ЖУЛДЫЗ КАЙРАТОВНА,
2-ші курс магистранты,
«7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

КУАНЫШБАЙ АЙЖАН ҒАНИҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
«7M01101 – Педагогика және психология» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада студенттердің зерттеушілік мәдениетін арттырудың компоненттері, критерийлері мен әдіснамалық негіздері қарастырылған. Заман талабына сай қашықтан оқыту жүйесінің мәні мен маңызы ПО Learning Spase, Prometei, МОС «ToolBook» Lotus Domino/Notes, Web СТ, XDLS (extensibte Distanse Learning System «e-learning Office 3000») және т.б. мүмкіндіктері арқылы ерекшеленеді. Зерттеу мәдениетінің әдіснамалық компоненті құзыреттілікте (аналитикалық, әдіснамалық, тұжырымдамалық, интгеративті, адаптивтік) көрінеді.

Кілт сөздер: зерттеу мәдениеті, қашықтан оқыту, әдіснамалық негіздер, құзыреттіліктер, оқыту жүйесі.

Аннотация. В данной статье рассмотрены компоненты, критерии и методологические основы повышения исследовательской культуры студентов. Сущность и значение современных систем дистанционного обучения различаются возможностями по Learning Spase, Prometei, МОС «ToolBook» Lotus Domino/Notes, Web СТ, XDLS (extensibte Distanse Learning System «e-learning Office 3000») и др. Методологический компонент исследовательской культуры проявляется в компетентности (аналитической, методологической, концептуальной, интеративной, адаптивной).

Ключевые слова: исследовательская культура, дистанционное обучение, методологические основы, компетенции, система обучения.

Annotation. This article discusses the components, criteria, and methodological foundations for improving students' research culture. The essence and significance of modern distance learning systems differ in the capabilities of learning Spase, Prometei, МОС "ToolBook" Lotus Domino/Notes, Web СТ, XDLS (extensibte Distanse Learning System "e-learning Office 3000"), etc. The methodological component of research culture is manifested in competence (analytical, methodological, conceptual, interactive, adaptive).

Keywords: research culture, distance learning, methodological foundations, competencies, training system.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында болып жатқан саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер білім беру жүйесін өзгеше құруды талап етуде. Өйткені, қазіргі өркениетке жеткізетін құрал – тек қана білім. Білімді ұрпақ қана қоғамның болашақ иесі бола алады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтылғандай: «**Жаңа технологиялық толқын жалына жармасып, теңдессіз инновациялар жасау барлық елдің қолынан келе бермейді.**

Біз осыны жете түсінуге тиіспіз. Сондықтан біз өте шынайы, барынша прагматикалық стратегия құрғанымыз жөн. Біз шығыны көп емес зерттеулер мен әзірлемелерге ден қоюға тиіспіз». Олай болса, алға қойған мақсаттарды орындау үшін еліміздегі ақылды, ойлы, дарынды жастарымызды шығармашылық әлеуетін жан-жақты өсіру қажеттілігі туындайды [2010-01-29 17:49 — org].

Әлемдік тәжірибелер білім беруді реформалау жағдайында білім беру процесі сапасына және нәтижелерге жетуде басқарушылық әсер ету тиімділігін арттыру қажеттігін көрсетеді. Бас-

қарудың маңыздылығын түсіне отырып, өзінің бейнесін білім беру сапасы мағынасын қайта ойлегінен өткізу талпынысынан, білім беруді басқару жүйесін ғылыми тұрғыда негіздеуден және олардың әдіснамалық, әдістемелік, ақпараттық қамтамасыз етуді дамытудан табады.

Қазіргі кезде адамзат дамуының ерекше артықшылығы – ақпараттық өркениетке көшу, адамдардың интеллектуалдық мүмкіндіктерін арттыратын есептеуіш техника мен ақпараттық технологиялардың жедел дамуы болып табылады.

Негізгі бөлім

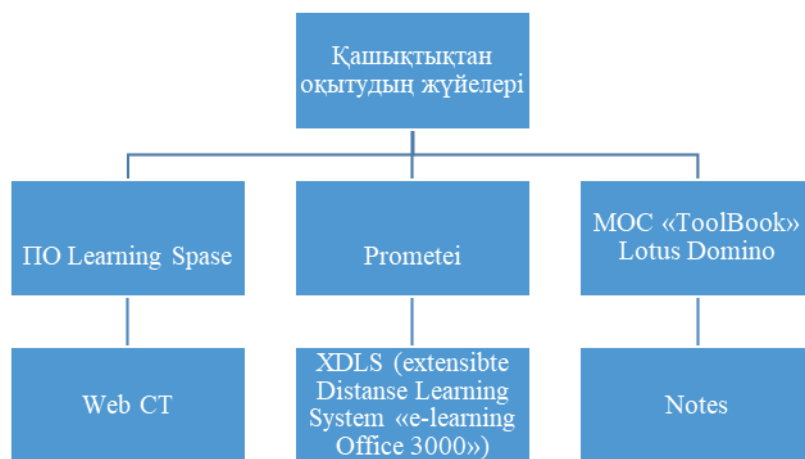
Қоғам саласында өзгерістер мен ғаламды бетбұрыстар сипаты жастардың іс-әрекетіне, қарым-қатынасына жаңаша талаптар қоя бастады. Оларға ең алдымен білікті маман болуы үшін жасампаздық, шығармашылық әрекеттерді жүзеге асыру өзекті мәселе болып отыр. Сондықтан жастардың зор мүмкіндіктерінің, инновациялық ортаға тез бейімделу алғышарттарын, қабілеттерінің даму тетіктерін анықтау мен қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Бұл ретте жоғары мектепте кәсіби білім берудің маңызды бір құрамдас бөлігі болатын педагогикалық-психологиялық дайындықтың және адам бойындағы әлеуеттерді, шығармашылық қабілеттерді танытуға, қалыптастыруға деген белсенді әрекетті іске асыратын педагогикалық креативтіктің орны ерекше маңызды және мәнді.

Қазіргі уақытта қашықтан оқыту жүйесінің бірнеше танымал педагогикалық аспаптық ортасы бар. АКТ-ның ішінде ақпаратпен ашық жұмыс жасау үшін, қашықтан оқыту жүйесіне оңтайлы қол жеткізу үшін желілік болып табылатын Интернет-технологияны пайдаланамыз. АКТны талдау барысында қашықтан оқыту үшін әмбебап құралдың жоқтығы анықталды. АКТ құрал-

дардың бірінде қашықтықтан оқыту бойынша тиімді кері байланысты интерактивті ұйымдастыруға мүмкіндік бермесе, ал бірі құралдарды компьютерге студент жағынан орнатуды талап етіп, бірқатар қиындықтар туғызады және т.б. Міне осы мәселелелерге байланысты АКТ аспаптың мүмкіндіктерін интеграциялауға келеміз.

Қазіргі кезде қолданылып жүрген АКТ қашықтықтан оқыту кадрларын дайындауға қажеттілік жағынан іріктеу лицензиялық келісім, оқытушы -тыңдаушы интерфейсін ұйымдастыру, тест моделі және т.б. халықаралық стандарттарға сәйкес болу, әзірленген ресурстардың экспорт-импорт мүмкіндігінің болуы, білім беру үдерісінің барлық қатысушылары үшін жабдықталған интерфейс қосымша білімнің болуын және компьютерге қосымша бағдарламалық құралдарды орнатуды талап етпеуі, жоспарлау, басқару, әзірлеу және желі курстарын тестілеу құралдарының болуы, синхронды - асинхронды қатынас түрлері сияқты коммуникация құралдары, алуан түрлі конференциялар, аудио-және бейне - форматты қалыпты түрде ұстап тұру, тестілеу құралдары, студенттердің өзін-өзі тестілеуі, ағымдағы үлгерімді бақылау, оқыту мониторингі және білім беру үдерісінің статистикасын беру, сыртқы бағдарлама құралдарына жүгіну мүмкіндігі (мысалы, on-line мәліметтер базасына, мәтіндік және графикалық редакторларға, навигациялық құралдарға және т.б.) талаптарын қанағаттандыру керек.

Қашықтықтан оқытудың көптеген белгілі жүйелері (ПО Learning Spase, Prometei, МОС «ToolBook» Lotus Domino/Notes, Web СТ, XDLS (extensibte Distanse Learning System «e-learning Office 3000»)) және т.б. мүмкіндіктерін зерттеу бұл бағдарламалардың ұйымдастыру бойынша тек типтік шешім ұсынатындығын көрсетті (Сурет 1).

Сурет 1 – Қашықтықтан оқытудың жүйелері

Нақты білім беру мекемесінің ерекшелігін ескермейтін және тұтынушыларға толық білім беру үдерісін енгізу үшін бағдарламалық құралдарды өздігінен тиімді етуге мүмкіндік бермейтін Интернет - оқытудың бағдармалық пакеті екендігі анықталды.

Қашықтықтан оқытудың жаңа технологияларына бейімдеу үшін, студент мүмкіндіктерін

ескеру керек. Қазіргі заманғы WAP - хаттама бойынша оқу ақпараттарына кіруді қолдау, SMS-хабарларды пайдаланудың өзара әрекеттесу мүмкіндігі, GSM/GPRS - қосылулары үшін ыңғайлы Web - интерфейс, ҚОЖ - де жүзеге асыру мүмкіндіктері мобильдік оқыту технологиясының пайда болуына әкеліп, ситуативтік оқыту → проблемалық бағытталған оқыту → контекстік

үздіксіз оқыту сұлбасы бойынша оқытудың дамуын берді [Кудебаева Г., 2000, 24 б.].

Әрине мобильдік құрылғылар даму үстінде, сол себепті оқыту мазмұнын беру технологиясы мен мобильдік оқыту әдістемесі динамикалық түрде өзгеріп, дамиды. Бағдарламалық қамтама, браузерлердің мүмкіндіктері мобильдік оқытуға бейімделіп дамуда. Сол себепті, қашықтықтан оқыту кадрларын дайындау техниканың дамуына сәйкес болу үшін, қазіргі техникалық қамтамасыз етумен, бағдарламалық қамтамасыз етудің жаңа түрлерінің мүмкіндіктерін ескеру қажет.

Қазақстандық мектеп сайттарының көпшілігі дайын html үлгілері пайдаланылып дайындалынған болатын – бұл технология қарапайым сайттарды оңай дайындауға мүмкіндік туғызады, алайда мұндай сайттар статикалық болып саналады және мектеп туралы тек белгілі бір ақпарат қана бере алады.

Мектеп сайттарын дайындаудың тағы бір тәсілі – үлгілерді, контентті (CMS)1 басқару жүйесін пайдалану. Ережедегідей, бұл PHP технологиясында дайындалынған сайттар. Мұндай сайттарды дайындау мен қолдау аса терең білім мен машықты талап етеді. Алайда бұл CMS негізінде дайындалынған мектеп сайты мақалалар мен құжаттарды жариялау секілді интерактивтік мүмкіндіктерді ұсына, фотографияны, аудио және бейнежазбаларды үстемелей, өзінің түсініктемелерін қалдыра, өз беттерінің дизайнын қалыптастыра, блогтарды, викилерді, форумдарды, чаттарды, оқу материалдарын жариялауды, мектеп оқушыларын тестілеуді және көптеген басқаларды жүргізе алатындығымен өтеледі. CMS-ті пайдаланып дайындалынған сайттардың Қазақстан мектептердегі саны өте аз.

Заманауи Интернет - технологиялар оқушылардың ақпараттарға кеңінен қол жеткізуге мүмкіндігі болуы үшін, ол өз бетінше оқу - тәжірибе материалдарын интерактивті режимде игеруі үшін, ақпараттармен алмасу үшін және білім беру жөніндегі өзара әрекеттестіктің басқа да қатысушылары арасында зерделенетін мәселені талқылауға қатысу үшін, мұғалімнің қолдауы мен кеңесін алу үшін, білімді бақылаудың түрлі нысандарынан өту үшін, мұғалім мен оқушы арасындағы білім жөніндегі өзара әрекеттестіктерді ыңғайлы, жылдам, үздіксіз және психологиялық тұрғыда қолайлы етуге бағытталған.

Зерттеу мәдениеті – қазіргі заманғы мұғалімнің жеке басының жаңа сапасы, оны қазіргі заманғы полипедагогикалық білім беруде бағдарлай алатын, педагогикалық мәселелерді ғылыми талдау дағдыларын меңгерген, білім беру объектісіне зерттеу жүргізе алатын маман ретінде сипаттайды.

Зерттеу мәдениетінің әдіснамалық компоненті құзыреттілікте көрінеді. Педагогтарды зерттеу қызметін жүзеге асыруға даярлау критерийлерінің бірі мынадай құзыреттерді қамтитын зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады:

1. *Аналитикалық құзыреттілік* – қоғамда болып жатқан және адамның жағдайы мен дамуына әсер ететін процестерді теориялық талдау.

2. *Әдіснамалық құзыреттілік* – зерттеу қызметі және оны ұйымдастырудың формалары туралы арнайы білімге ие болу, гипотезаны алға жылжыту мен қалыптастырудың логикалық тізбегін құру мүмкіндігі.

3. *Тұжырымдамалық құзыреттілік* педагогикалық қызметтің теориялық негіздерін түсінуді қамтиды.

4. *Интегративті құзыреттілік* – теория мен практиканы байланыстыру мүмкіндігі.

5. *Адаптивті құзыреттілік* - макро -, мезо -, микро деңгейлерде форсайтты жүзеге асыру және педагогикалық қызметтегі өзгерістерге дайындалу мүмкіндігі [Бұлақбаева М.К., 2010, 15 б.].

Демек, мұғалімнің ғылыми-зерттеу мәдениетін дамыту әр түрлі білімді біріктіруді қамтиды, оның факторы мен құралы теориялық білім болып табылады. В.В.Краевскийдің «Термин» трактатында айтқан афористік ойының шындығымен келіспеу қиын: «ғылымның мәні құрылыста немесе дәлірек айтқанда терминологияны ұйымдастыруда. Жаяу және белгісіз сөз, жақсы терминге ену-бұл мәселені шешуді білдіреді. Кез келген ғылым - терминдер жүйесі. Ғылым тарихын зерттеу терминология тарихын зерттеуді білдіреді, яғни. тарихын овладения ақылмен подлежащего нысанасының білу. Ғылымда олардың арақатынасында берілген терминдерден басқа ештеңе іздемеңіз...» [Краевский В.В., 1994. 99 с.].

Педагогтің зерттеу мәдениетінің модельдері:

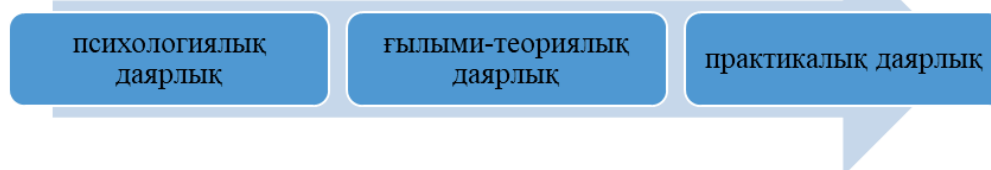
- зерттеу мәдениеті педагог тұлғасының жалпы мәдениетінің бір бөлігі болып табылады және оның жұмыс істеуінің жалпы құрылымы мен механизмін ашатын мәдениеттану ілімінің контекстінде қарастырылуы тиіс;

- зерттеу мәдениетінің әмбебап сипаттамасы оның саласына ерекше түрде проекцияланатын мамандыққа байланысты әртүрлі нысандарда көрініс табуы мүмкін;

- оқытушының зерттеу мәдениеті - бүтіннің интегративті қасиеттері бар, өзіндік құрылымы мен қалыптасу ерекшеліктері бар жүйелі білім;

- оқытушының зерттеу мәдениетін талдау бірлігі оның зерттеу қызметі бола алады.

Осы моделдердің негізінде студенттердің зерттеушілік мәдениетін дамытудың критерийлерін ұсынамыз (Сурет 1).

Сурет 2 – Студенттердің зерттеу мәдениетін дамыту критерийлері

Студенттердің зерттеу мәдениетін дамыту критерийлері:

- психологиялық дайындық;

- ғылыми-теориялық дайындық (зерттеу процесінің болашақ кәсіби қызметтегі маңыздылығын толық түсіну, оның қажеттілігіне сену. Зерттеу дағдыларын болашақ тәжірибеде колледжде алған білім негізінде қолдануға деген ұмтылыс, зерттеу жұмысының мақсаттары мен мақсаттарын қабылдау және бөлу);

- практикалық дайындық (білім беру саласындағы зерттеулердің мәнін, пәндік мазмұнын (мақсаттары, уәждері, пәні), процестің құрылымдық ұйымдастырылуын (зерттеу қызметінің түрлері, типтері, нысандары), қажетті жағдайлар кешенін, зерттеулер заңдылықтары мен қағидаттарын, технологиясын білу; әрі қарай жұмыс істеу үшін зерттеу дағдыларының жеткілікті деңгейіне ие болу, оларды практикада қолдана білу, жеке және кәсіби өзін-өзі дамытудың жеке бағдарламаларын жүзеге асыру, зерттеу әдістері мен әдістерін практикалық қолдану).

Қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында педагогтің инновациялық қызметінің рөлі артып келеді, ол барған сайын жаппай сипатқа ие болуда, өйткені білім беру мазмұнын айтарлықтай жаңарту, білім беру қызметінің басым бағыттары бойынша инновациялық жобалар негізінде оның жаңа сапасына қол жеткізу қажеттілігі туындайды. Зерттеуші мұғалімнің инновациялық сипаты оның мәдениетіне, шығармашылық мүмкіндіктеріне, кәсібилігіне, оларды оқыту жүйесіне жоғары талаптар қояды, бұл зерттеу функциясын басымдыққа айналдырады. Мұндай маманды дайындауда маңызды орын ғылыми-зерттеу мәдениетіне жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қашықтан оқытудың ақпараттық технологияларына жүргізілген талдау нәтижесінде мынадай жеке түрлері белгіленді:

- қашықтықтан кеңес беру;
- қашықтықтан тренингтер өткізу;
- қашықтықтан олимпиада өткізу;
- форумдарда қатынасу;
- сабақ жоспарларын талқылау;
- желі жобаларын жүзеге асыруда тәжірибе

алмасу;

- айдарларды жүргізуші модераторлардың жұмысы және т.б.

Қашықтан оқыту жүйесінде басым түрде жаңа ақпараттық технологиялар (компьютерлер, аудио – бейнетехника, телекоммуникациялардың жүйелері мен құралдары т.б.) қолданылады.

Қашықтыққа ақпараттар жеткізу технологиясы бойынша қашықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларының мынадай түрлерін бөліп көрсетуге болады:

- баспалық материалдарды почта арқылы тарату (дәстүрлі сырттан оқыту формасына тән);

- аудио – бейнентаспаларды және CD

- ROM жүйелерін тарату;

- интерактивті ТВ мен бейнеконференциялар арқылы тарату;

- телеконференциялар, IRC, MOO, MUD (Internet жүйесі базасында) арқылы;

- электрондық почта және тарату қағаздары арқылы (Internet жүйесі базасында) тарату;

- WWW арқылы тарату.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің ерекшеліктері, қашықтықтан оқытуға қажетті сапалы оқу-әдістемелік материалдарды дайындауға мүмкіндік беретін міндет, талаптар ескерілуі қажет.

Ал, студенттің зерттеу мәдениетінің теориялық негізіне:

- педагогикалық білімді құрудың міндеттері, құрылымы мен принциптерін анықтау;

- әртүрлі ғылымдарды біріктіру;

- ғылыми білімнің пайда болуы мен даму көздерін анықтау және түсіндіру;

- озық тәжірибені анықтау, талдау, жалпылау;

- педагогикалық модельдеудің, болжаудың, жобалаудың, түрлендірудің принциптері мен тәсілдерін анықтау кіреді.

Зерттеу мәдениетінің теориялық компонентінің салалық критерийі зерттеу рефлексиясы бола алады.

Зерттеу мәдениетінің теориялық компоненті практикалық компонентпен байланысты, ол педагогикалық технологияны мәдениеттің элементі ретінде қарастырады және екі формада болады: әртүрлі бағыттағы жобалар (бағдарламалар) түрінде немесе осы бағдарламаларға сәйкес құрылған іс-шаралар түрінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Жолдауы. - Жм., 2010-01-29 17:49 — org; 29 қаңтар, 2010.

2. Кудебаева Г. Влияние модульного обучения на формирование педагогических знаний жоғары сынып оқушысыюв: автореф. на соис. ученой степени кандидата пед.наук. – Алматы, 2000.- 32 с.

3. Бұлақбаева М.К. Зерттеушілік мәдениетті қалыптастыру – маман даярлауда басты критерий // Педагогика және өнер. – Алматы, 2010. – Б. 13-17.

4. Краевский В. В. Методология педагогического исследования: Пособие для педагога-исследователя. - Самара, 1994.- 99 с.

ГАЙСИНА ГУЛАЙЫМ ДЖЕКсенБАЕВНА

PhD докторанты

6D011200 – «Химия» мамандығы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

gaysina_g@hbalm.nis.edu.kz

МЕЙІРОВА ГУЛЖАМИЛЯ ИБРАШЕВНА

х.ғ.д., профессор

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

МЕКТЕПТЕ ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ЖАҢА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСНАМАСЫН ЗЕРТТЕУ

Түйін: Мақалада химияны оқыту үдерісінде жаңа сандық технологияларды қолдану әдістемелері талданады. Білім беру үдерісінде химияны оқытуға арналған интерактивті оқыту тапсырмаларының әр түрлі нысандары әзірленіп және сынақтан өткізіледі. Сонымен қатар аудио эсерлердің түрлеріне талдау жасалынып, оның оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен білім сапасына қалай әсер еткендігі анықталады.

Тәжірибелік эксперименттік жұмыс жүргізу, оқушылардың іс-әрекетіне бақылау жүргізіліп, статистикалық зерттеу бойынша алынған нәтижелерді математикалық- статистикалық тұрғыдан өңдеу жасалынады.

Түйін сөздер: сандық технология, химия, аудио эсер, білім сапасы.

Резюме: В данной статье анализируется методика применения новых цифровых технологий в процессе обучения химии. В образовательном процессе разрабатываются и апробируются различные формы интерактивных обучающих заданий для обучения химии. Также был проведен анализ видов аудио эффектов, выявлен интерес учащихся к предмету и как она повлияла на качество знаний.

Проводится практическая экспериментная работа, ведется контроль за деятельностью учащихся, осуществляется математико-статистическая обработка полученных результатов по статистическим исследованиям.

Ключевые слова: цифровая технология, химия, аудио эффекты, качество знаний.

Summary: This article analyzes the method of applying new digital technologies in the process of teaching chemistry. In the educational process, various forms of interactive learning tasks for teaching chemistry are developed and tested. We also analyzed the types of audio effects, identified students' interest in the subject and how it affected the quality of knowledge.

Practical experimental work is carried out, students' activities are monitored, and mathematical and statistical processing of the results obtained from statistical studies is carried out.

Keywords: digital technology, chemistry, audio effects, quality of knowledge.

Заманауи білім беру парадигмасында сандық технологиялардың рөлі артуына байланысты, химияны оқытуда оқушылардың қызығушылығын жоғарылатуда қолданылатын әдістерді өзгерту қажеттілігі туындайды. Қазіргі заманғы ақпараттық қоғам өмірінде болып жатқан көптеген өзгерістер міндетті түрде оқу процесінде де, пайдаланылатын оқу материалдарында да талапқа сай көрініс табуы тиіс. Дәстүрлі қағаз оқулықтары мен оқу құралдарын шығару жеткіліксіз, олардың мазмұнды материалдары көбінесе оқу орындарына түскенге дейін өзекті бола бермейді. Қалыптасқан жағдайдан шығудың жолы барлық пәндер бойынша оқытудың электрондық құралдары мен ресурстарын әзірлеу және оларды әлемдік телекоммуникациялық желілерде немесе қарапайым жедел тираждауға мүмкіндік беретін ақпараттық тасығыштарда жариялау болуы мүмкін. Оқу процесінде цифрлық білім беру ресурсын пайдалану оқуға деген қы-

зығушылықты арттыруға, материалдық ресурстарды үнемдеуге, денсаулық сақтау технологияларын пайдалануға, оқу материалын тиімді игеруге, пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға, сондай-ақ ақпараттық технологияларды пайдалану дағдыларын кешенді түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді [Береснева, Е.В., 2004, 94 бет].

Оқушының химия пәнін меңгеру деңгейін, қызығушылығын жоғарылататын кезең – эксперименттік зерттеулер. Тәжірибені орындау кезінде оқушы назарын және еске сақтау мүмкіндігін арттыратын арнайы аудио эсер беру әдісін пайдалану тиімді жол болып есептеледі. Заманауи оқу үрдісінде қолдануға болатын ақпараттық-коммуникативтік және сандық технологиялардағы дыбыстық редакторлардың функциялары олардың мақсаттарына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Олардың қарапайымдары, көбінесе еркін таратылатын, шектеулі дыбыстық өңдеу мүмкіндіктері және қолдау көрсетілетін аудио

форматтар. Дыбыстық оқу құралдарын оқушыға сабақ мазмұнын есту мүшелері арқылы беру әдісін күшейтуде қолданады. Дыбыстық жазбаларды әртүрлі мақсаттарда пайдалануға болады: эмоционалды фон құру мен басқа да сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу кезінде т.б. Дыбыстық фильм – оқу дыбыстық жазбасы белгілі бір тақырыптық таңдалған білім беру жағдайына дидактикалық түрде сәйкестендіріліп жазылады [The Sound Effects Bible, 2008].

Ұсынылып отырған жұмыста дыбыстық оқыту құралдарын кең спектрде пайдалану әдістері қарастырылған. Сондықтан компьютерлік бағдарламаларды пайдаланып, оқу материалдарының аудио нұсқасын түрлендірудің педагогикалық-психологиялық әсерін зерттеу маңызды болып отыр. Таңдап алынған аудио эффектілердің оқу үрдісіне әсерін алғаш рет химия пәні мысалында зерттеу нәтижелері талданды. Дыбыс әсері (немесе дыбыс әсері) фильмдердің, теледидар шоуларының, тірі көріністің, анимацияның, бейне ойындардың, музыканың және басқа да бұқаралық ақпарат құралдарының көркем немесе басқа мазмұнын көрсету үшін пайдаланылатын жасанды жасалған немесе дыбыс немесе дыбыс процесі болып табылады. Шолу жасау кезінде анықтағанымыздай бұл әдістемелер көбінесе музыканы, тілдерді үйрену кезіндегі көп қолданылады [Наренова С.М., Сатенова Г., 2018].

Салпыкова И.М., Прохоров А.В. еңбектерінде жалпы музыка пәнін оқытуда аудиовизуалды құралдарды қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыруы мен шығармашылық потенциалдарының артуына көмектесетіні айтылған. Аудиовизуалды оқыту құралдары – мұғалімге оқушыларды оқу ақпаратымен қамтамасыз ету, білімді есте сақтау және түсіну процестерін басқару, оқу нәтижелерін бақылау үшін көмек беретін құрылғылар екендігі сипатталған. Мектеп практикасынан химиялық эксперимент айтарлықтай дәрежеде азайды, өйткені мектептерде құрал-жабдықтар мен реактивтердің тапшылығы әсер етеді. Осының барлығы оқушылардың химияны оқуға деген қызығушылығын төмендетеді, химиялық білімге формалды көзқарасты қалыптастыруға, пәнді оқуға деген мотивациясын жоғалтуға ықпал етті. Сол себепті білім беру үдерісінде химияны оқытуға арналған аудио эффектілер әдістемелерін қолдану арқылы интерактивті оқыту тапсырмаларының әр түрлі нысандары әзірленді және өз тәжірибелерімізде қолданылып, апробациядан

өткізілді [А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А., 2011, 159 б].

Зерттеу Назарбаев Зияткерлік мектебінің және жалпы білім беретін мектептің 8-10 сыныптарда химия пәнінен сабақта және практикалық жұмыс кезеңдерінде, тәрбие жұмыстарында аудио эффектілер түрлерін қолдану арқылы оқу-тәрбие процесі зерттелді. Қолданылған құралдар болып рупор, онлайн синтезатор, фондық дыбыс, фондық музыкасы бар дыбысталмаған роликтер, фанфара т.б. табылды. Сонымен бірге Voice changer бағдарламасы арқылы аудиодәрістер, аудиороликтер, шынайы режимдегі робот дауысы, мұғалім мен оқушы дауысын өзгерту арқылы аудиоанықтамалар жасақталып, оқу-тәрбие үдерісінде пайдаланылды. Ол үшін мұғалім дауысымен жазылған аудиодәріс немесе аудиоролик бағдарламаға салынып, оның ішінде дыбыс түрлері таңдалып, сол мұғалім дауысымен дыбысталған өнімді робот дауысына айналдырылып қолданылды.

Психологиялық зерттеу мақсатында аталмыш параллельдердің оқушыларына сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға шамамен 100-ден астам оқушы қатысты. Арнайы құрастырылған сұрақтардың көмегімен жаппай материал жинау әдісі соңғы кезде психологияда ерекше мән беріледі, тиімді әлеуметтік психологиялық әдіс болып табылады. Респонденттерді тез арада жаппай сұрауға, жиналған материалды автоматты түрде өңдеуге мүмкіндік береді. Зерттеу жазбаша немесе ауызша, жеке және топтық түрде жүргізіледі. Анкета әдісінің (сырттай сауал жүргізу) өзінің ерекшеліктері бар. Мысалы, сауалнама қалыпты сұхбаттасуға қарағанда көп жағдайда құпиялылығына толықтай кепілдік береді, сондықтан да сұралғандар шын көңілден ешқандай бүкпесіз жауап береді. Ауызша сауалнама, әдетте зерттелушінің реакциясы мен мінез-құлқына бақылау жасау үшін қолданылады. Сауалдың бұл түрі жазбашаға қарағанда адам психологиясына терең бойлатады, себебі қойылатын сұрақтардың ретін, мағынасын зерттелушінің қарекетіне қарай өзгертуге болады. Жазбаша сауалнама кең әрі тез кері жауап мүмкіндігімен тиімді.

Оқу жылы басында барлық параллель бойынша анкета жүргізілді. Анкета сұрақтары бекітілген сұрақтарға негізделі отырып, сілтеме жасау арқылы қолданылды, (2018-2019 оқу жылы, 8-10 сыныптар, 2 рет) нәтижесі төмендегі 1-диаграммада берілген.

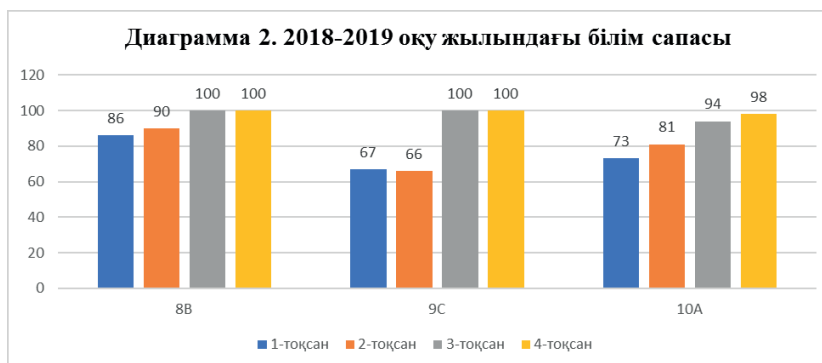

Анкета нәтижесін салыстыра отырып біз жылдың басында 8 сынып оқушыларың химиялық тәжірибелерге қызығушылығы орта деңгейден жоғары болса да, жылдың соңында ол көрсеткіштің максималды өскенін байқадық. Яғни жаңа әдіс-тәсілге бүкіл сынып оқушыларын білімнің жоғары деңгейіне жеткізу мүмкіндігін берді. Жыл соңында 9 және 10 сынып оқушыларында бастапқы нәтижеге қарағанда зертханалық тәжірибе өткізуде әртүрлі аудио эффектілер қолданылғаннан кейінгі қызығушылық сәл артқандығы көрінді.

Н. П. Безрукова, Л. Л. Босова, Ю. А. Дробышев, И. В. Роберт және т. б. аталған авторлардың жұмыстарын талдау негізінде біз электронды түрде ұсынылған, сандық білім беру ресурстары деп мазмұнды оқшауланған білім беру сипатындағы кез-келген оқу материалдарын түсінеміз. СББР-ға сандық түрде ұсынылған фотосуреттер, бейнефрагменттер, статикалық және динамикалық модельдер, виртуалды шындық және интерактивті модельдеу объектілері, картографиялық материалдар, дыбыс жазбалары, символдық объектілер және іскерлік графика, мәтіндік құжаттар және оқу процесін ұйымдастыруға қажетті өзге де оқу материалдары жатады [Дробышев, Ю.А., 2008, 304 б].

Ал дыбыс әсерлері білім алушылардың нақты реакция, немесе химиялық құбылыс кезеңдерінде болатын ерекшелікке еріксіз назар аудару деңгейін жоғарылатады. Мысал ретінде 9 сыныпта өткізілетін «Үстел үстіндегі вулкан» тәжірибесін айтуға болады. Бұл зертханада жүргізілетін қызықты әсерлі көрністердің бірі болып саналады. Осы тәжірибе аудио эффектретінде табиғатта жарнартауларының атқылауы сияқты дыбыстар қосу арқылы демонстрациялық түрде жасалынды. Нәтижесінде оқушылардың қызығушылығы оянып, сол жасалған тәжірибенің нәтижесінде шығатын өнімдерді өз беттерімен болжап, реакция теңдеуін жаза білді. Бұндай тәжірибе түрлерін 7-8 сынып оқушыларына да өткізуге болады.

Одан әрі біз көптеген химиялық тәжірибелерді музыкалық эффектілер қоса отырып өңдедік. Бейнетаспа жасау үшін әртүрлі фондағы дыбыс әсерлерін пайдаландық. Оқу фильмін немесе бейнетаспаны жасау үшін дыбыс жолдары мен сценарийлер жазып дыбыстық имитациялауға болады. Соның негізінде оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарының артуы білім сапасына тікелей әсер еткендігінен байқадық. Сондықтан 2018-2019 оқу жылындағы төрт тоқсан бойынша зерттеуге алынған параллельдердің білім сапалары келесі 2-диаграммада келтірілген.

8 сынып оқушылары бойынша анализ жасайтын болсақ, онда білім сапасының толықтай өсуіне алып келді. Бұл деген оқушылардың жас ерекшеліктерімен түсіндірсек болады. Өйткені төмен сынып оқушыларының қызығушылықтары жоғары, аудио эффектілердің әрбір түрі олар үшін қызықты болды, сондықтан тапсырмаларды орындауда жоғары ынтамен жұмыс жасалғандары байқалды. Ал 9 сыныпта 2-тоқсан қорытындысы 1-тоқсанға қарағанда сәл төмен болды, тек 3 және 4 тоқсанда ілгерілеу көрінді. 10 сынып оқушыларының білім сапасы сәл ілгерілеу бар, бірақ 8 және 9 сыныппен салыстырғанда төмен пайызды құрап отыр. Жоғары сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты оқу – процесі жағдайында жүргізілген эксперимент оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін жеке адамнаң қалыптасу ерекшеліктері мен жәке адамдар арасындағы қатынастарды жәжірибенің табиғи жағдайға жақын әлеуметтік ұйымдас-

тырған және арнайы өзгерткен жағдайларында зерттеуге мүмкіндік берді. Білім беру үдерісінде химияны оқытуға арналған дыбысталған тапсырмаларының әр түрлі нысандары әзірленді және сынақтан өткізілді. Ол оқушылардың білім сапасының артуынан көрінді, бұл статистикалық деректермен расталған. Химияны оқытуда интерактивті оқыту тапсырмаларын қолдану оқушылардың химияны оқуға деген қызығушылығын арттыруға, білім сапасының өсуіне әкеп соқтыратыны туралы ұсынылған гипотеза расталды. Химия сабақтарында оқушылардың білімі, ой-өрісі, шығармашылық ізденістері артып, бірлесіп топ немесе ұжым болып жұмыс істеу дағдылары қалыптасып және дүниетанымдары кеңейді. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы, жауапкершілігі артты. Сондай-ақ, теориялық алған білімдерін практикамен ұштастырды. Бұлардың барлығы оқушылардың танымдық белсенділіктерін артуына мүмкіндік берді. Сондай-ақ,

оқушылардың болашақ мамандықтарына жоғары дайындық болып табылады. Аудио эффектілерді көптеп пайдалану арқылы оқушылардың есту-көру анализаторларын іске қосу арқылы оқығанын берік есте сақтауға мүмкіндік береді.

Үнемі ізденіп, әдістемені дұрыс таңдап, жаңашыл жұмыс істесе, жас ұрпақ озық ойлы, алдыңғы қатарлы, өз бетімен жұмыс істей алатын, өзін - өзі жетілдіретін тұлға ретінде қалыптасып, жан-жақты сауатты азамат болады деп сенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Береснева, Е.В. Современные технологии обучения химии. Учебное пособие. М., 2004.
2. Наренова С.М., Сатенова Г. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ НА УРОКАХ ХИМИИ
3. Дробышев, Ю.А. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Математика и информатика: сб. учеб.-метод. матер, для пед. вузов / сост. А.Ю. Дробышев, В.Г. Виноградский, Е.П. Осьминин; под общ. ред. Ю.А. Дробыше-ва. М.: Университетская книга, 2008. 304 с.
4. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли. Система заданий: пособие для учителя. М.: Просвещение, 2011.159 с.
5. The Sound Effects Bible: How to Create and Record Hollywood Style Sound Effects Paperback – Illustrated, October 1, 2008.

ДЕРБИСАЛОВА ГУЛЬНАЗ СЕРИКОВНА,

Докторант 3-го курса,
институт педагогики и психологии,
КазНПУ им. Абая

АБАЕВА ГАЛИЯ АСКЕРБЕКОВНА,

Кандидат педагогических наук, доцент, директор,
институт педагогики и психологии,
КазНПУ им Абая

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СПЕЦИАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аңдатпа. Бұл мақалада арнайы білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың мәселелері мен болашақ перспективалары қарастырылған. Әр түрлі авторлардың зерттеу тәсілдеріне талдау жасалды. Білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқытудың түзету-тәрбиелеу процесінде АКТ-ны қолдану түрлері мен ерекшеліктері ашылды.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы и перспективы использования информационно-коммуникационных технологий в специальном образовании. Анализируется многообразие исследовательских подходов различных авторов. Раскрыты виды и особенности применения ИКТ в коррекционно-образовательном процессе обучения детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, дети с особыми образовательными потребностями.

Annotation. This article examines the problems and prospects of using information and communication technologies in special education. The diversity of research approaches of various authors is analyzed. The types and features of the use of information and communication technologies in the correctional and educational process of teaching children with special educational needs are disclosed.

Key words: information and communication technologies, children with special educational needs.

ВВЕДЕНИЕ

Система образования РК в настоящее время переживает этап масштабного реформирования. Развитию образования уделяется особое внимание. Елбасы Нурсултана Назарбаев в своём Послании народу Казахстана «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» призывает к модернизации системы образования и выводу его на международный уровень развития.

Важным направлением в решении поставленных задач модернизации образования является - поиск и применение новых эффективных подходов и технологий обучения, отражающих требования к уровню современного образования в рамках мировых стандартов. К таким технологиям относятся информационно-коммуникационные технологии. Внедрение и эффективное использование новых технологий обучения, в том числе ... информационно коммуникационных, способствующих быстрой адаптации

образования к изменяющимся потребностям общества и рынка труда – является одной из приоритетных задач содержания образования, указанных в Законе РК «Об образовании» (Глава 3. Статья 11).

Проблема внедрения, применения и разработки современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе приобретает все большую актуальность и в специальном образовании.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В современных исследованиях, посвященных данной тематике можно встретить большое количество определений, таких как: «новые информационные технологии обучения детей с особыми образовательными потребностями», «информационно-коммуникационные технологии специального образования», «компьютерные технологии обучения лиц с нарушениями развития», «компьютерная поддержка коррек-

ционного обучения» и т.д. Наличие разных определений понятия ИКТ позволяет сделать предположение, что понятийный словарь в области информационно-коммуникационных технологий вследствие их активного развития окончательно не сложился, нет пока единого толкования понятия «новые информационно-коммуникационные технологии обучения». Так по мнению Г.К. Селевко, в практике информационными технологиями обучения называют все технологии, использующие специальные технические информационные средства (компьютер, аудио, кино, видео) [Селевко Г.К., 1998, 53 с.]. Панюкова С.В., полагает, что «новые информационные технологии определяются как совокупность внедряемых в систему организационного управления образования и в систему обучения принципиально новых методов обработки данных, представляющих собой целостные обучающие системы, и отображение информационного продукта с наименьшими затратами и в соответствии с закономерностями той среды, в которой они развиваются». [Панюкова С.В., 2008, 34 с.]. Токарева Н.Г., новыми информационными технологиями называют совокупность методов, производственных процессов и программно-технических средств, объединенных в технологическую цепочку, обеспечивающую сбор, обработку, хранение, распространение и отображение информации с целью снижения трудоемкости процессов использования того или иного ресурса, а также повышения их надежности и оперативности [Токарева Н.Г., 2012, 5 с.].

Эти и другие определения понятия «информационные технологии» позволяют вывести следующее обобщение: под информационно-коммуникационными технологиями понимается совокупность методов и средств сбора, хранения, обработки, распространения, отображения и использования информации на базе микропроцессорной (компьютерной) техники. ИКТ — это, в первую очередь, средство для увеличения производительности труда педагогов и учащихся, способ повышения эффективности и интенсификации обучения и самообучения. Таким образом, ИКТ технологии можно трактовать в узком значении как применение компьютера, причем не только как средства обучения, но и в более широком смысле - многоцелевое использование компьютера в учебном процессе.

Компьютер в сфере современного образования выступает как многофункциональное явление: предмет изучения, средство учебно-воспитательного процесса, компонент системы педагогического управления, компонент управления образовательными учреждениями; средство научно-педагогической деятельности

В связи со столь разнообразными функциями применения компьютера А.П. Ершов предложил следующую классификацию видов его использования в образовательном процессе [Ершов А.П., 1994 г., 150 с.]:

1) учебное - использование компьютера как средства обучения на материале конкретного учебного предмета с применением ППС специального назначения;

2) орудийное — компьютерная поддержка различных видов деятельности (письмо, рисование, математические вычисления, поиск информации и др.). Для их поддержки используются специальные программные средства (текстовые, графические и музыкальные редакторы, базы данных и др.). Благодаря своей универсальности они могут быть применены при обучении школьников любому предмету;

3) профессиональное и профориентационное — включение компьютеров в процесс углубленного изучения информатики и профессиональной ориентации в разного рода специальность;

4) дефектологическое - компьютерная поддержка обучения детей с особыми образовательными потребностями специальными аппаратными и программными педагогическими средствами;

5) досуговое - использование компьютера во внеклассной и внешкольной работе учащихся: компьютерные игры, ведение личного архива, проведение самостоятельной исследовательской работы и т.п.;

6) учительское — применение компьютера в профессиональной деятельности учителя: почасовое планирование, методические разработки, ведение личного архива и т.д.;

7) организационное — использование компьютера для управления школы и другими учебными заведениями;

8) педвузовское — применение информационных технологий в процессе подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности

К перечисленным видам применения компьютерных технологий, по мнению Г.М. Коджаспировой, К.В. Петрова и др., можно добавить «использование компьютера для проведения психолого-педагогических исследований, разного рода тестирований и обработки их результатов, практическое использование компьютерных методик профотбора, выявление аномалий развития и т.д.» [Г.М. Коджаспирова, К.В. Петров, 2010 г., 98 с.].

Исследователи в области обучения детей с особыми образовательными потребностями отмечают, что компьютер дает уникальные возможности социальной адаптации коммуникации, доступа к образованию детям, имеющим те или иные трудности в развитии, позволяет расширить сферы их будущей трудовой деятельности [Смылкина Н.Н., 2014 г., 24 с.]. Компьютерные игры, к примеру, при разумном и профессиональном использовании, могут существенно расширить сюжетное наполнение традиционной игровой деятельности [Могилева В.Н., 2008 г., 17 с.].

Компьютерные ресурсы в обучении детей с интеллектуальными нарушениями позволяют создавать собственный дидактический материал, учитывающий требования коррекционной программы, уровень подготовки детей и структуру нарушения. Многие исследователи (Лизунова Л.Р., Могилева В.Н., Никишина Т.А., Вренева Е.П., Таланова А.С., Дмитриева Л.И. и др.) указывают на то, что занятия на компьютере положительно

вливают на развитие речевой деятельности таких детей, мелкой моторики рук, зрительно-моторной координации [Вренева Е.П., 2008 г., 55 с.].

В зарубежных странах - членах Евросоюза, в США, Канаде накоплен большой опыт разработки ИКТ для детей с особыми образовательными потребностями, уделяется большое внимание разработкам новых теорий развития, обучению и реабилитации детей с помощью использования технических средств обучения и компьютерных программ. Так, для детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата применяется изменение конфигурации клавиатуры, мембранная клавиатура с повышенной чувствительностью, клавиатура с увеличенными клавишами. Могут использоваться специальные пальцевые датчики. Для людей с нарушениями слуха разработаны специальные компьютерные технологии, при которых голос говорящего человека преобразуется в визуальные символы на экране монитора. Для людей с нарушениями зрения используется специальная клавиатура с насечками на клавишах, программы, с помощью которых озвучивается информация – так называемый «Экранный чтец». Существуют целые комплексы компьютерных программ для людей с нарушением зрения, слуха, умственной и моторно-двигательной деятельности.

Обобщая разновидности ИКТ, можно выделить следующие:

- Электронные издания представляет собой совокупность графической, текстовой, цифровой, речевой, музыкальной, видео-, фото- и другой информации.
- Сервисные программные средства общего назначения применяются чаще всего, для автоматизации вычислений, оформления учебной документации, обработки данных экспериментальных исследований.
- Программные средства для контроля и измерения уровня знаний обучающихся.
- Электронные тренажеры предназначены для отработки практических умений и навыков.
- Автоматизированные обучающие системы, как правило, представляют собой обучающие программы сравнительно небольшого объема, обеспечивающие знакомство учащихся с теоретическим материалом, тренировку и контроль уровня знаний.
- Электронные учебники.
- Экспертные обучающие системы реализуются на базе идей и технологий искусственного интеллекта. Используются при решении достаточно сложных задач. Они способны приобретать новые знания, обеспечивать ответ на запрос обучаемого и решение задач из определенной предметной области.
- Интеллектуальные обучающие системы относятся к системам наиболее высокого уровня и также реализуются на базе идей искусственного интеллекта. Они могут осуществлять управление на всех этапах решения учебной задачи, начиная от ее постановки и поиска принципа решения и кончая оценкой оптимальности решения, с учетом особенностей деятельности обучаемых.
- Средства автоматизации профессиональ-

ной деятельности (пакеты прикладных программ) рассматриваются в составе электронных средств обучения не только как предмет изучения, но и как средство обучения при решении профессионально-ориентированных задач.

О.И. Кукушкина в своих исследованиях отмечает, что смысл применения ИКТ технологий в обучении лиц с особыми образовательными потребностями, состоит, прежде всего, в «возможности индивидуализации коррекционного обучения в условиях класса, обеспечения каждому ребенку адекватных лично для него темпа и способа усвоения знаний, предоставления возможности самостоятельной продуктивной деятельности, обеспеченной градуированной системой помощи». В образовательном процессе наибольшую ценность и значимость ИКТ приобретают как современное средство коррекционного обучения [Кукушкина О.И., 2003 г., 69 с.].

В последние годы в Казахстане ИКТ технологии также быстро развиваются, В области специального образования следует отметить исследования в части коррекции недостатков произносительной стороны речи (применение речевых тренажеров Дельфа), в формировании элементарных математических знаний, представлений о внутреннем мире человека, в развитии самостоятельной письменной речи, а также коммуникативных умений у детей дошкольного и школьного возраста с нарушениями речи, слуха, с задержкой психического развития.

Следует отметить, что современные информационные технологии предоставляют дефектологу новые и пока еще не до конца изученные возможности для эффективной работы в системе специального образования. Никольская И.А. отмечает, что педагогические возможности компьютера позволяют использовать его в качестве эффективного средства обучения практически по любой учебной дисциплине. По мнению О.И. Кукушкиной, использование ИКТ «повышает мотивацию детей с нарушениями интеллекта к учебной деятельности, позволяет моделировать сложные объекты познания в различных знаковых формах, способствует развитию продуктивных видов деятельности детей (классификация, конструирование, экспериментирование, прогнозирование и др.), расширяет возможности качественной индивидуализации специального обучения» [Никольская И.А., 2020 г., 205 с.].

Как показывают анализ научных работ компьютерная поддержка коррекционного обучения детей с нарушениями интеллекта возможна уже с дошкольного обучения. В работах Никишиной Т.А. подчеркивается важность применения компьютера как наиболее адаптируемого к индивидуальным особенностям умственно отсталых дошкольников технического средства обучения, определяются место, роль и функции компьютера в формировании элементарных математических представлений у детей с отклонениями в развитии. Разработанное ею электронное пособие ориентировано на возможности моделирующего пакета Microsoft Power Point, оно состоит из информационно-содержатель-

ного (фотографии, графические, анимированные изображения), функционально-ориентировочного (поиск информации, установление связи между элементами, использование функциональных клавиш) и технологически-операционного (приемы использования периферийных устройств компьютера: клавиатура, мышь и т.д.) компонентов. Использование пособия стимулирует интерес детей к занятиям математикой, активизирует их деятельность, что позволяет улучшить качество новых и закрепление ранее полученных знаний.

В работах Е.П. Синевой, Э.Д. Тураносова, Е.В. Тураносовой и др. затрагиваются вопросы, касающиеся возможности использования компьютерных игр для развития учащихся с интеллектуальными нарушениями. В процессе игры школьники работают с компьютерной клавиатурой, мышью, джойстиком, такой вид деятельности положительно влияет на развитие мелкой моторики рук, зрительно-двигательной и моторной координации. Авторы отмечают, что «компьютерные игры учат детей преодолевать трудности, контролировать выполнение действий, оценивать собственные результаты, что способствует не только развитию интеллектуальных способностей, но и волевых качеств личности». [Тураносова Е.В., 2008 г., 535 с.]

Во многих странах мира компьютерные игры часто применяются как средство помощи детям с трудностями в обучении: для коррекции речевых нарушений, в частности нарушений письменной речи, а также развития у школьников навыков счета. Использование компьютерных игр позволяет выйти на новый уровень помощи детям с интеллектуальными нарушениями: работать не просто с каждым, а работать с каждым по-разному, выстраивая индивидуальную программу помощи в той или иной содержательной области. По мнению авторов, это дает возможность сократить продолжительность коррекционно-развивающего процесса и оптимизировать усилия педагогов-дефектологов и специальных психологов. В то же время, в приведенных исследованиях информация о возможности применения компьютерных игр в учебно-воспитательном процессе умственно отсталых детей представлена довольно фрагментарно.

В настоящее время очень активно идет оснащение учебных заведений компьютерной техникой. В помощь учителю для обучения детей разного школьного возраста приходят такие устройства, как интерактивные доски. Интерактивная доска работает вместе с компьютером и проектором и представляет единый комплекс, который позволяет быстро и эффективно визуализировать различные образы, схемы, графики, географические карты и др.

О.И. Кукушкина отмечает также некую опасность при оказании коррекционной помощи детям с проблемами в развитии: компьютерные технологии, применяемые в процессе обучения школьников с нормальным интеллектом, не учитывают специфических особенностей развития учащихся с особыми образовательными потребностями и не предполагают направленной

коррекции имеющихся у них нарушений. Неумеренное увлечение и непрофессиональное применение компьютеров в качестве основного, а порой единственного инструмента коррекционной работы может привести к отрицательному эффекту. Таким образом, следует согласиться с тем, что внедрение компьютерных технологий в дидактику специальной школы должно быть обоснованным. Использование современных ТСО, по мнению большинства исследователей, может обладать тройным эффектом: выступать одним из инструментов коррекции познавательной сферы, реабилитации эмоционально-волевой сферы и средством профессиональной ориентации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из анализа научных работ отечественных и зарубежных авторов мы полагаем, что для эффективного использования компьютерных технологий в обучении детей с особыми образовательными потребностями должен быть создан ряд условий:

1. Важным представляется специальная подготовка учителей к использованию современных технических средств в образовательном процессе. Известно, что эффект применения компьютерных технологий зависит от профессиональной компетентности педагогов. Современный учитель-дефектолог должен хорошо владеть знаниями и методиками использования ИКТ в системе обучения детей с нарушениями в развитии. Очевидно, что умение педагогов коррекционных учреждений пользоваться компьютерной техникой в учебно-воспитательном процессе становится обязательным элементом их профессиональной компетентности.

а) Наличие специальных компьютерных программ для решения учебных и коррекционных задач применительно к разным содержательным областям обучения. Компьютерные программы для детей с особыми образовательными потребностями должны разрабатываться коллективами авторов, включающими в себя психологов, дефектологов, дизайнеров и программистов. Отсутствие обучающих программ для специальных (коррекционных) учреждений не оправдывает использование программных продуктов для общеобразовательных школ в связи с тем, что они не оснащены методиками применения в коррекционном обучении.

б) Использование компьютерных технологий в специальных образовательных организациях должно основываться на принципах коррекционно-развивающей направленности всего учебно-воспитательного процесса.

в) Урок с использованием компьютера должен являться естественным элементом программы обучения в той или иной содержательной области и быть органично связанным с изучаемой дисциплиной по ее содержанию и задачам.

д) Применение компьютерных технологий на различных этапах урока должно сочетаться с другими методами и приемами учебной работы. Наиболее эффективно компьютер, как средство

обучения, используется на этапе повторения и закрепления знаний. Выполнение учащимися разнообразных тренировочных упражнений и заданий на компьютере содействует более успешному и сознательному усвоению программного материала.

Многочисленные наблюдения отечественных и российских исследователей в области общей и специальной психологии и педагогики (А.В. Аграновский, И.В. Больших, Г.В. Васенков, Н.Н. Глазкова, Ю.Б. Зеленская, Н.Н. Малофеев, Никольская и др.) показывают, что внедрение новых информационных технологий в процесс обучения и воспитания детей с особыми образовательными потребностями будет способствовать совершенствованию системы специального образования.

Анализ исследований показывает, что на основе применения компьютерных ИКТ программ

в коррекционной работе появляются новые возможности совершенствования педагогических систем обучения детей с ООП, коррекции нарушений в их развитии. Для школьников с особыми образовательными потребностями ИКТ технологии приобретают ценность, не только как предмет изучения, но в первую очередь, как мощное и эффективное средство коррекционного воздействия. В современных условиях учебно-воспитательный процесс в специальной школе уже немыслим без применения ИКТ технологий. Но несомненно и то, что эффективность информационных технологий в коррекционной работе будет определяться прежде всего продуманной, обоснованной методикой их применения, выявленными организационно-методическими условиями их использования, оптимальным сочетанием с традиционными методами обучения и коррекции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.
2. Панюкова С.В., Кузнецов А.А., Кравцова А.Ю. Информационные и коммуникационные технологии в образовании. Учебно- методическое пособие. - М.: Дрофа, 2008. - 312 с.
3. Токарева Н.Г. ИКТ в образовании людей с особыми потребностями: Программа специализированного учебного курса /– М.: Изд. дом «Обучение-Сервис», 2010. 16 с.
4. Ершов А. П. Избранные труды / Отв. ред. Синева В.А.. -Новосибирск, 2004. - 413 с.
5. Коджаспирова Г.М., Петров К. В. Технические средства обучения и методика их использования. - М.: Академия, 2010. - 256 с.
6. Смылкина Н.Н. ИКТ для детей с ограниченными возможностями // Информатика и образование. — 2014. — № 4.
7. Могилева В.Н. Психофизиологические особенности дошкольника и их учет в работе с компьютером. — М., 2007.
8. Вренева Е.П. Использование компьютерных технологий в работе коррекционного педагога ДОУ // Организация и содержание образования детей с нарушениями развития: Тезисы Международной научно-практической конференции. 25—27 июня 2008 года. — Часть II. — М., 2008.
9. Кукушкина О.И. Применение информационных технологий в специальном образовании // Специальное образование: состояние перспективы развития. Тематическое приложение к журналу «Вестник образования».-2003. -№3,- С.67-77.
10. Никольская И.А.. Информационно-коммуникационные технологии в специальном образовании. –М. ИНФРА-М, 2020г.
11. Тураносова Е.В. Использование информационных технологий в специальной (коррекционной) школе VIII вида // «Организация и содержание образования детей с нарушениями развития». Материалы международной конференции. - М., 2008. -С.531-533.

ДУЙСЕБЕКОВА АЙСАУЛЕ ЕСЕНГАЗИНОВНА,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

ЖАНДИЛДИНА РОЗА ЕСЕНТАЕВНА,
п.ғ.м., доцент,
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ТҮСІНУ ДЕҢГЕЙІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың негізгі мақсаттарының бірі ретінде баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Ересектер тобында балаларды түсіну деңгейлері – қоғамдық өмірде және онда болып жататын құбылыстармен таныстырудағы балалардың жан-жақты әлеуметтік дағдыларын дамыту, баланың ұжымда, қоғамда, мектепке бейімделуі ойдағыдай қалыптасуы үшін қажетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру мәселелері ашылған. Ғылымда мектеп жасына дейінгі балалардың түсіну іске асыру үшін арнаулы методологиялық ережелер, логикалық қисындар, ғылыми-теориялық нәтижелер пайдаланылады.

Кілтті сөздер: үздіксіз білім беру, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту, қалыптасу, түсіну деңгейі, тұлғалық қасиеттер.

Аннотация. В статье рассматривается становление и развитие личности ребенка как одной из основных целей дошкольного воспитания и обучения на начальном этапе непрерывного образования. В старшей группе раскрыты уровни понимания детей – развитие у детей разносторонних социальных навыков в знакомстве с общественной жизнью и происходящими в ней явлениями, формирование качеств личности, необходимых для успешного становления адаптации ребенка в коллективе, обществе, школе. В науке для реализации понимания дошкольниками используются специальные методологические положения, логические логики, научно-теоретические результаты.

Ключевые слова: непрерывное образование, дошкольное воспитание и обучение, уровень сформированности, понимания, личностные качества.

Annotation. The article considers the formation and development of a child's personality as one of the main goals of preschool education and training at the initial stage of continuing education. In the senior group, the levels of understanding of children are revealed – the development of children's versatile social skills in acquaintance with social life and the phenomena occurring in it, the formation of personality qualities necessary for the successful development of the child's adaptation in the team, society, and school. In science, special methodological provisions, logical logics, and scientific and theoretical results are used to implement the understanding of preschool children.

Keywords: continuing education, Preschool education and training, level of formation, understanding, personal qualities.

КІРІСПЕ

Қазіргі қоғам жас ұрпаққа білім беру жүйесіне, оның ішінде оның бірінші сатысы – мектепке дейінгі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Қазақстанның заманауи даму кезеңінде мектепке дейінгі білім беру жүйесі мен оқыту процесін ұйымдастырудың жаңа тиімді түрлерін іздеуге жаңа жолдарды, тәсілдерді талап ететін терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістер орын алмақ. Бұл өз кезеңінде «Қазақстан 2050» Стратегиялық бағдарламасында, ҚР Білім және Ғылым министрлігінің 1.001-2009 «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту» Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты ҚР білім берудің алғашқы сатысы ретінде мектепке дейінгі тәрбиені ұйымдастыруды қамтамасыз етеді [http://www.akorda.kz].

Мектепке дейінгі білім беру – барлық білім беру жүйесінің бастапқы сатысы, дәл осы жерде баланың келешек дамуының сипатын анықтайтын тұлға негіздері қалыптасады. Мектепке дейінгі білім берудің мақсаты баланың жеке потенциалын барынша ашу. Тұлғаның функционалды сауаттылығын дамыту шарттары – өзінің өмірлік білімін, дағдылық пен тәжірибесін қолдана отырып кез-келген өмірлік проблемаларды шешуге қабілетті адам. Бала өзінің потенциалын байқауға, күшін сынауға, табысты болуды үйренуге, өз өмірінің субъектісі болуға құқығы бар. Бұл оны белгілі бір деңгейде балабақшасынан мектепке оңай түрде өтуін жеңілдетеді, мектепте оқуға қызығушылық тудырады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі, ұлттық

даму стратегиясымен тығыз байланысты. Бала еліміздің болашағы. Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту баланың ғана емес, еліміздің де жарқын болашағын көрсетеді. Үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың негізгі мақсаты – баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуын қарастыру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ересектер тобында балаларды түсіну деңгейіне сәйкес қоршаған ортамен таныстырудағы мақсат бұл оларды қоғамдық өмірде және онда болып жататын құбылыстармен таныстырудағы балалардың жан-жақты әлеуметтік дағдыларын дамыту. Бұл жастағы **бала ортақ түсініктер бойынша әрекет қабілетін игереді, оқиғалар мен құбылыстардың себеп-салдарлық қарым-қатынасын құрауды біледі.**

Баланың ұжымда, қоғамда, мектепке бейімделуі ойдағыдай қалыптасуы үшін қажетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру. Ал, міндеттері мынадай :

- баланың қоршаған ортаның қоғам және ақиқат құбылыстарына қызығушылық білдіруге тәрбиелеу, әлеуметтік байланыстарды жасауға, қазіргі өзгермелі дүниеге бірдей бейімделуге үйрету;

- баланың қоршаған орта заттарына, қолмен жасалған заттарға қамқорлықпен қарау туралы қарапайым білім жүйесін қалыптастыру;

- мектеп жасына дейінгі баланың заттық әлеммен және қоршаған әлеуметтік құбылыстармен байланысты адамгершілік қағидаларын, түсініктерін, өзін-өзі ұстау мәдени дағдыларын қалыптастыру.

«Біз мектепке барамыз» мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасы бойынша «Қоршаған ортамен таныстыру» ҰОІӘ-нің өтудегі мазмұнына тоқталсақ, 5-6 жаста балалар барша адамзаттың өмір сүру салтына, адамдар мен жануарлардың жердегі, судағы, ауадағы, қимыл-қозғалыс тәсілдеріне қызығушылық артып, танымдық белсенділігі дами түседі. Бұл жастағы балалар нақты жағдайларда кейбір мінез-құлық ережелерін есте сақтап, тарих, мәдениетіміз бойынша қарапайым материалдарды меңгеруге қабілетті. Олар карталар мен атластардың құрылымымен танысуға дайын және оларды қарап, үлкендерге сұрақтар қояды. Оларды өз елі мен басқа елдердің тулары мен елтаңбаларына қызығушылықтары оянып, маркалар, белгішелермен жұмыс істей алады.

Отандық ғалымдар арасынан бірқатар ғалымдар (Г.Х. Дүкенбаева, Б.Б. Баймұратова, Р.З. Жусупова, Ә.С. Әмірова, т.б.) оқу әдістемелік еңбектер жазуға қатысса, әдіскерлер (Ә.С. Анартаева К. Жұмаділова, т.б.) мектеп жасына дейінгі кезеңдегі тіл дамыту, сауат ашу және қоршаған ортамен таныстыру мәселелерін қарастырды. Сондай-ақ, мектепке дейінгі мекемелерде тәрбиелеудің әр түрлі салалары бойынша педагогикалық зерттеулер жүргізіп, тәлім-тәрбиенің мәнін, жүзеге асырылу жолдары мен тәсілдерін талдаған ғалымдарды (А.К.

Меңжанова, А.В. Андросова, С.Г. Бәтібаева, Н. Баримбеков, Т.А. Макеева, Қ.М. Меңдаяқова, Х.Т. Шерязданова, Г. Метербаева, С.Н. Жиенбаева, А.А. Нурахунова, Т.А. Левченко, Ж.А. Исмайлова, Т. Иманбеков, З.Д. Еденбаева, Ф.Н. Жұмабекова, О. Жұмадиллаева, М.С. Сәтімбекова, Б. Арзанбаева, М.Т. Тұрыскелдина, А.Ж. Салиева, А.Е. Манкеш Ш. Сапарбаева, Н. Сайлауова, Ғ.З. Таубаева, Г.Ж. Меңлібекова т.б.) атап өтуге болады. Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерін Ф.Н. Жұмабекова өзінің «Мектепке дейінгі педагогика» атты жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулығында зерттеулерін жинақтап талдаған [Жұмабекова Ф.Н., 2008, 48 б.].

Оқу іс-әрекеті кезінде ересектер тобындағы балаларды қоршаған ортаны олардың түсіну деңгейі арқылы таныстыру түйінді мәселе. Ол, әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекет сайын, балалардың жаңа материалмен танысу кезінде, тапсырма орындағанда туындайды. Қоршаған ортамен танысуда балалар материалды түсінбей қалуы сирек емес, ал дұрыс ұйымдастырылған оқу іс-әрекетте ол түсінуіне ауысады. Осы жұмыстың нәтижесінде олар қоршаған орта жайлы жаңа білімді меңгеріп, болашақта басқа да материалдарды игереді. Сонымен қатар, түсіну процесінде пайда болған қиындықтарды еңсеру балалардың ақыл-ойының дамуына бағытталған.

Қазіргі таңда елімізде 12 жылдық білім берудің қажеттілігі артып отыр, сондықтан 5-6 жасар балаларды мектепалды даярлықтан өткізу мәселелері, мектепке дейінгі мекемелердің білімділік бағдарламасының сапасын арттыру, тәрбие жұмысын жетілдіру көзделеді. Мектепке дейінгі білім беру білім жүйесінің бастапқы сатысы. Осы уақытта бала жаңа білімді меңгеруі мен оны қолдануы талап етіледі. Ол танып білуді, түсінуді, есте сақтауды және көптеген әр түрлі мазмұндағы ақпараттарды қолдануды үйренеді. Сонымен қатар, әр балада материалды түсінуге байланысты қиындығы туындайды.

Түсінік – мидың анализдік-синтездік іс-әрекетінің нәтижесі. Олар табиғаттағы заттар мен құбылыстардың әр түрлі сапалары мен қасиеттерін бірнеше рет сезініп қабылдау, олардың ішінен айтарлықтай белгілерді және ол белгілердің сөзбен берілуін ажырата отырып, оларды басқалармен салыстыру нәтижесінде жасалады. Түсініктер іс-әрекетте – балалардың ойыны мен еңбегінде – меңгеріледі және тексеріледі. Психологиялық тұрғыдан түсіну Қазақстанда түсіну психологияның негізін қалаушысы профессор А.М. Ким болды. Ол түсіну түрлері түсінудің механизмдеріне сәйкес: түсіну - тану, түсіну-біріктіру деп қарастырды [Ким А.М., 2004, 75 б.].

Классикалық педагогтар (К.Д. Ушинский, И. Песталоций, Я. Коменский) әрқашан да балалардың дамуымен байланысты түсіну аясын кеңейтуге ұмтылды. Мәселен, Джон Дьюи дамуы моральды мақсаттарға қатысты етті. Оның айтуынша, даму негізі дегеніміз өзіңнің жаңа әлеміңді түсінуің, басқа көзқарастарды қабылдау. Бұл әдістің мақсаты-баланы білім алуға бағыттау емес, өзінің ішкі әлемін, мүмкіндіктерін, құндылықтарын, қажеттілігін дамыта алуын түсіну.

Мектепке дейінгі ересек жас – мектепке дейінгі балалық шақтың ерекше кезеңі. Бұл кезең жас сатысына, білім алудың жаңа жүйесіне, жаңа әлеуметтік қарым қатынас жүйесіне дайындық және көшу кезеңі. Бұл кезең психологияда тоқырау ретінде сипаттады.

В.С. Мухина көрсеткендей, мектепке дейінгі ересек жастағы баланың санасында өзіндік құрылымының бәрі бар: өзінің бір жынысқа жататындығын түсінуге, мойындауға, өзін уақыт ішінде сезінуге, құқығы мен міндеттеріне көзғарасын түсінуге құлқы бар. Балалар тәртібінің нормалары мен ережелері жөнінде көп біледі, оларды орындай алады, үлкендердің құрбыларының олардың ісіне берген бағасын жеңілдірек қабылдайды, өздерін өздері бағалауы қиындырақ болады [Мухина В.С., 1989, б. 6.].

Мектепке дейінгі ересек балалар үшін ата-аналарымен, жақындарымен (апасы, атасы, және т.б.) тығыз эмоционалдық тәуелділікте болады. Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларға танымдық белсенділік тән, себебі олар неге деген сұрақтарды көп қояды және олардың зейінін қарастырады, тәртіптерін еркін реттей алады, зейіннің еріксіздігі тән болса да, өздерін қызықтыратын нәрселерге назар аударады.

Қазіргі кезде баланың білімін жоғары болу үшін жас ерекшелігіне байланысты оқулықтармен білім берілу керек. Түсінудің бірқатар кезеңдері бар, сондықтан бұл күрделі іс-әрекет. Бірінші кезеңі, бала берілген материалды қалай оқу қажет екені жайында мәлімет алады, кейін ол ойындағысын практикада қолданады (таныстыру кезеңі). Келесі кезеңде, ұғынған материалын ойына сақтайды, соңғы кезеңінде, балада зат, құбылыс туралы нақты бір түсініктер қалыптасады. Ақыл-ой арқылы бала қоршаған ортадағы заттардың ұқсастықтарын, айырмашылықтарын білуді үйренеді, байланыстарын ажыратады, бір нәрсені екіншісі нәрсемен салыстырып дәлелдей алады. Бастысы себеп-салдар мен нәтиженің байланыстарын түсінеді. Мектеп жасына дейінгі балалар оқу материалдарының мәнісін терең түсіне бермейді. Көбіне жай жаттап алатындықтан, өздігінше пікірін жеткізе алмайды. Егер тәрбиеші баланың ойлау анализіне жеткілікті көңіл бөлмейтін болса, ол материалдың бір-біріме байланыспайтын жақтарын меңгереді де, нәтижесінде ұғымның мәнін нақты түсінбейді.

Тәрбиеші синтездеу әдісін тиісті қолдана алмағандықтан, жаңа материал алдыңғы материалмен дұрыс байланыспайды, сондықтан берілген материалдың практикалық мәні кемиді. Көптеген тәрбиешілер баланың дұрыс ойлау қабілетін көтерудің орнына оның есте сақтау қабілетін жоғарылатуға көп көңіл бөледі, бірақ осыдан баланың есте сақтау қабілетінің дамуы мәнсіз деген қорытынды шықпайды. Балаға ойлауға, әр затты бір-бірімен салыстыруға, талдауға, жинақтатып, дәлелдеткізіп үйретсе ғана олардың танымы мазмұнды болады. Ал, материалды сол қалпында жаттап алу және де мағынасын түсінбей оқу жақсы нәтиже бермейді, бала дұрыс білім алмайды. Қазіргі білім беру жүйесінде өз пікірін білдіретін, ойын дәлелдей алатын, тұжырым шығара білетін,

жан-жақты тұлға тәрбиелеу басты міндет болып отыр. Бұл өзінің кезегінде балабақшадан бастау алуы қажет. Сондықтан да ол мектепке дейінгі мекемелерде түсіну деңгейінде оқытумен тығыз байланысты.

С. Абдукадирова өзінің зерттеуінде «ең алдымен, білім дегеніміз – айналаны қоршаған заттар, нәрселер, құбылыстар, дүние туралы және олардың өзара байланысы, қатынасы туралы, яки объективтік шындық туралы қабылданған, саналы түсінген, есте сақталып қалған және көрсетілген әдіс, үлгі бойынша әр түрлі таныс жағдайларда ғана емес, сонымен қатар күтпеген, белгісіз, кездейсоқ, жаңа жағдайларда қолдану деңгейіне дейін меңгерілген ақпарат» [Абдукадирова С., 1998, 7 б.]. Ал енді түсіну ұғымын жан-жақты қарастырайық.

Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың түсінуінің басты алғы шарты тәрбиешілердің тапсырмасымен санасу, оны мұқият тыңдау. Ғылымда мектеп жасына дейінгі балалардың түсіну іске асыру үшін арнаулы методологиялық ережелер, логикалық қисындар, ғылыми-теориялық нәтижелер пайдаланылады. Қойылған мәселені дұрыс түсіну үшін балаға ақыл-ойын, білімін, тиянақтылығын, дағдысын қалыптастыру.

«Түсіну» феноменінің психологиялық негізі келісі анықтамаға сүйенеді: Түсіну бұл білу мен түсінудің арақатынасын ашуға мүмкіндік беретін үдеріс барысында ой елегінен өткізу, танымдық мағанасын қалыптастыру.

В.В. Знаков келесі екі көзқарасты бөліп көрсетеді. Бірінші – «фактіларды түсіну, оқиғалар мен орын алған жағдайды, әр-уақытта тікелей түсінуге келмейтін шекаралардан шығамыз (автормен көрсетілген) және оны қандайда бір кең контекстке қосамыз» яғни алынған ақпарат туралы кеңінен ойынды қорытындылау, тұжырымдау, мәліметке қатысты сөз қозғалуда. Екінші – қандайда бір нәрсені түсіну үшін «бізге әрқашанда түсіну мен дұрыс түсінігімізге қатысты алдыңғы тәжірибе, идеал, мінез-құлық ережелерімен және т.б байланыстыруымыз керек» [Знаков В.В., 1999, 72 б.].

Тәрбиешілер, көбіне, баланың әр жаңа материалды не себептен түсінбей қалатынын, себебі әр ұйымдастырылған іс әрекеттен кейін анализ жасап отырмайды. Бала ойлауы бұл үнемі кедергісіз, қиындық туындамай жүріп отыратын үдеріс емес, бала тіпті қателіктер де жасап, кейбір құбылыстарды толық бейнелей алмайды, бірақ бірде білмегенін екіншіде білетін болады. Міне, осы мағлұматтарды тәрбиеші асқан байыппен ескеріп отыруы тиіс. Сол себепті жаңа ұйымдастырылған оқу іс әрекет кезінде бірден түсіне алмай қалған балаларды түсіну деңгейі төмен деп пайымдаудың өзі педагогикалық тұрғыдан дұрыс болмайды.

Түсіну деңгейіне педагогикалық көмек (подсказка) ретінде жауап нұсқаларын бергенде, қаншалықты өзгеретінін бақылау. Көбіне ересек топтағы балалар білім, білік, дағдысын керекті жауапты табу кезінде өздігінен ізденіп анықтай алмайды. Сондықтан жауапты басты белгілерін нақтылап анықтауға көмектесіп, толықтыру керек. Тәрбиешінің қоршаған орта таныстыру-

уындағы ұйымдастырылған оқу іс әрекетті түсіндірудегі әдіснамалық шеберлігінің (әр ұғымды өз мәнінде толық түсіндіру, сөйлемдердің қысқа, ықшам болып келуі, екі ұшты сөйлемге т.б.) жоғары болуы бала түсінігінің жақсы дамуына әсер ететін ең басты факторлардың бірі деп қарастырамыз. [Манкеш А.Е., 1999, 28 б.].

Түсіну процесі сананың түпкілікті жерінде жиі өтеді, сондықтан бала түсінген кезде, дұрыс тұжырымға келгенде белгілі бір сенімділіктің жай-күйін басынан өткереді. Алайда баланың аталған жай-күйіне түскен фактісі бойынша түсінудің объективті куәсі ретінде қарауға болмайды, себебі ол жалған болуы мүмкін (тәрбиешінің қолданылатын іс-әрекеттерді айқын түрінде бөлмеді немесе түсінікті қолданғанда мәнін көрсетпеген, ал бала өзінің іс-әрекеттерін дұрыс санап, бұл жағдайға таным пәніне сәйкес келмейтін өзіне белгілі құралдарын қолданған). Сондықтан түсінудің жағдайын зерделеу құралдары көмегімен (қол жетімді бақылау мен зерделеу) жалпыландыру қажет.

Енді «түсіну деңгейі» ұғымына жүгінейік. Әдеттегі қарым-қатынаста «деңгей» лексемасы кейбір нақты санмен білдіруге болатын кейбір бағалау, сандық негізін білдіреді. «Түсіну деңгейі» ұғымын қарау кезінде нақты санды емес, салыстыру мүмкіндігін немесе бағалау процесіндегі реттілік жүйесін ескеруіміз керек. Бізге түсіну деңгейін былайша анықтауға болады: түсіну деңгейі – қабылданған бағалау шкаласының негізінде жеке тұлғаның қолда бар білімі мен оған келіп түсетін ақпаратты өзара танымдық іс-қимыл жүйесінің дәрежесін бағалауға және жүйелі

түрде реттеуге мүмкіндік беретін осы үдерістің нәтижесі мен түсіну процесінің сипаттамасы. Бағалау шкаласы барында жеке тұлғаның түсіну деңгейін тек түсіну үдерісін зерттеуші ғана емес, жеке тұлғаның өзі де бақылай алады. «Түсіну» және «меңгеру», «түсіну деңгейі» және «меңгеру деңгейінің» бір мезгілдегі байланысына және елеулі айырмашылықтарына назар аудару қажет. Кез келген оқу іс-әрекеті біраз оқу материалының меңгерілуін көздейді. Оны меңгеру процесі қабылдау, ойлау және есте сақтау қабілеті қамтиды және түсіну процесімен тығыз байланыстырылған. *Түсіну деңгейінің мәні жаңа білім мен бұрынғы білімді біріктіру нәтижесінде алынған білімнің құрылымы болып табылады.*

ҚОРЫТЫНДЫ

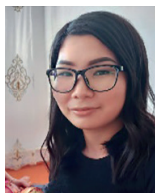
Қорытындылай келе, білімді меңгеруі – балалардың танымдық қабілеттерінің, логикалық ойлауының, зейінінің, тілінің, байқағыштығының, білуге құмарлығының жоғары болуымен тығыз байланысты деп есептейміз. Мектепке дейінгі жастағы балалардың бұл базалық түсініктері объективті өмірдің негізгі құрылымын ғана беріп қана қоймайды, сондай-ақ, бала таным тәжірибесіндегі жалпы ұйымдастырылуын, оның когнитивті ауқымындағы ұйымдастырылуын көрсетеді. Айтылған мәселенің маңыздылығы, бұл түсініктердің айналадағы құбылыстарды тануға әсер ететін жалпы формасының қалыптасуы мен тығыз байланыстылығында. Баланың әртүрлі заттар мен құбылыстарды тануда таным қызметінің өзіндік әдісінің тануы жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. ҚР Президентінің «Қазақстан - 2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2012 // http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyn-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2012-zhylhy-14-zheltoks_1357813742.
2. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: Фолиант, 2008, - 134 б.
3. Ким А.М. Психология понимания /Учебное пособие. – Алматы: Казак университеті, 2004. - 215 с.
4. Мухина В.С. Детская психология. – М., 1989. - 95 с.
5. Абдукадирова С. Қазақстан педагогикалық газеттерінің оқушылардың білім сапасын арттырудағы рөлі (1952-1972 жж.): автореф. ... пед. ғыл. канд. автореф. – Тараз, 1998. - 28 б.
6. Знаков В.В. Психология понимания правды. – СПб., 1999. – 281 с.
7. Манкеш А.Е. Балабақшаның ересек тобындағы балаларды қоршаған ортамен таныстыру арқылы экологиялық тәрбие беру. Пед. ғыл. канд. дис. ... 13.00.01. – Алматы, 1999. -133 б.

ЕСЕТҚЫЗЫ ЕРКЕЖАН,
2-ші курс магистранты,
7M01101-Педагогика және психология мамандығы,
ҚҰҚПУ,
E-mail: erke_9611@mail.ru

ТЕМІРБАЕВА МАДИНА ТЕМІРБАЙҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
7M01101-Педагогика және психология мамандығы,
ҚҰҚПУ,
E-mail: temirbayeva.kz@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚҚА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудың механизмдеріне және педагогикалық мамандыққа кәсіби бағдар берудің өзекті мәселелері қарастырылады. Оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудың Блум таксономиясымен байланысы қарастырылады. Ал, педагогикалық мамандыққа кәсіби бағдар беру мұғалімнің кәсіби өсу жүйесін құрудың кезеңі ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: функционалды сауаттылық, сындарлы оқыту, кәсіптік бағдар беру, педагогикалық мамандық, бағалау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются механизмы развития функциональной грамотности учащихся и актуальные вопросы профессиональной ориентации на педагогическую профессию. Рассматривается связь развития функциональной грамотности школьников с таксономией Блума. А профориентация на педагогическую профессию рассматривается как этап построения системы профессионального роста учителя.

Ключевые слова: функциональная грамотность, конструктивное обучение, профориентация, педагогическая специальность, оценка.

Annotation. This article discusses the mechanisms of development of functional literacy of students and current issues of professional orientation to the teaching profession. The connection between the development of functional literacy of schoolchildren and bloom's taxonomy is considered. Professional orientation to the teaching profession is considered as a stage of building a system of professional growth of a teacher.

Keywords: functional literacy, constructive learning, career guidance, pedagogical specialty, assessment.

КІРІСПЕ

Еліміздің орта білім саласына енгізіліп жатқан жаңа реформалар білімнің берілу сауаттылығы ғана емес, мемлекетіміздің әлемдік деңгейдегі бәсекелестікте алатын орнына да қатысты. Бүгінгі білім саласындағы талап әлемдік озық үлгідегі білім беретін елдермен тәжірибе алмаса отырып оқыту. Негізгісі оқушыларды мектеп бітіргеннен кейін өмірге бейім етіп, алған білімін өмірде кез келген жағдайда, қажетті жерде оңтайлы қолдана алатын тұлға ретінде оқыту болып отыр.

Өскелең ұрпақтың білімі әлеуметтік – мәдениетке сәйкес болуы қажет. Президент Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылғы Қазақстан халқына жолдауының «Білім беру сапасын жақсарту» деп аталатын бөлімінде: «Біз оқушылардың **қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру** саясатына көшуіміз қажет. Дарынды жастарды іріктеп, отандық және шетелдік жоғары оқу орындарына дайындау керек. Үкіметке **Дарынды баланың қабілетін дамытудың жол картасын** әзірлеуді тапсырамын» - деп көрсеткен болатын [Тоқаев Қ.К., 02.09.2019, 36 б.]. Осыған орай, Бола-

шақта ел тұтқасын ұстайтын азаматтардың болашақ мамандығын анықтауға бағыт-бағдар беру – бүгінгі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселердің бірі. Адамның мамандық таңдау жолы оның өмірлік құндылықтарының анықталуынан, адам кәсіби бағыттылығын айқындайды.

Бәсекеге қабілетті ел болу, бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру мемлекеттік масштабтағы мәселе, алайда осындай үлкен мәселенің шешілуі мектептен бастау алады. Елімізге білімді, білікті, өз ісін сүйетін, еңбек сүйгіш мамандар қажет. Себебі, кадрлар сапасы көтерілмей еш сала жетістікке жетпейді. Мамандарымыздың құзыретті, білімді болуы тікелей оның сол мамандықты қалай игергендігі, қандай деңгейде меңгергендігі, мамандығына деген қатынасы, кәсіби мәдениеті, жеке бас тәрбиесі мен кәсібіне деген сүйіспеншілігіне байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Функционалды сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-жылдарында ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерт-

теушілердің қолдануына енді.

Функционалдық сауаттылық – адамның сырты ортамен өзара әрекеттесу қабілеті мен осы ортаға тез бейімделу және қарым-қатынас жасау қабілеті деңгейінің көрсеткіші. Сонымен қатар бұл адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметке белсенді қатысуы, яғни қазіргі жаһандану дәуірінде, жасына қарамастан, адам кәсібін үнемі жетілдіріп отыруы. Осылайша, функционалды сауаттылық белгілі бір мәдени ортада адамның өмір сүруі үшін қажет деп саналатын және оның әлеуметтік өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін білім, дағды, дағдылар жиынтығынан тұрады. Негізгі мақсаты – жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани жағынан дамыған азаматын қалыптастыру, оны әлемге әлеуметтік бейімдеу, яғни оқушыларды мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануға үйрету болып табылады. Мұндағы басшылыққа алына-тын сапалар:

- белсенділік;
- шығармашылық тұрғыда ойлау;
- шешім қабылдай алу;
- өз кәсібін дұрыс таңдай алу;
- өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады.

С.И. Ожеговтың сөздігінде «функция» сөзінің мәні «Вызванный функционированием чего-нибудь, зависящий от деятельности, а не от структуры, строения чего-нибудь (книжн)» – деп анықталса [Ожегов С., 1998, с. 46], Қазақ тілінің түсіндерме сөздігінде: «функционалды ұғымы бір нәрсенің құрылысы, құрамынан емес, қызметінен болатын, соның әрекетіне байланысты болады» – деп сипаттама беріледі [Қазақ тілінің сөздігі, 1986, 17 б.]. Бұдан «функция» категориясы белгілі бір заттың атқаратын қызметіне немесе іс-әрекетіне қатысты айтылатыны танылады. Мысалы: ақпарат құралдарының функциясы – халыққа ақпарат тарату. Ал «функция» ұғымы адамға қатысты айтылғанда, оның іс-әрекетіне байланысты қарастырылады. Жоғарыда сауаттылық адамның білімділігіне қатысты ұғым екені нақтыланды. Яғни, «функционалдық сауаттылық» белгілі бір кезеңге сай субъектінің алған білімі мен білігі негізінде сауатты іс-әрекет ете алуы деген мағынаны білдіреді. Қоғамның дамуына байланысты сауаттылық ұғымының мәні тарихи тұрғыдан өзгергенін, тұлғаға қойылатын талаптарда оқу, жазу, санай білу қабілеттерінен гөрі белгілі бір қоғамда өмір сүруге қажетті білім мен біліктердің жиынтығын игеру, яғни функционалдық сауаттылыққа жету деген сипатта ұғынылады.

Сауаттылық адамның тұрақты қасиеті болғандықтан, функционалдық сауаттылық белгілі бір білімдерде осы адамның бойындағы дағдыларда көрінеді. Өйткені, функционалды сауаттылық адам нақты білім алу кезеңдерінен өткеннен кейін қол жеткізіледі. Сондықтан білім белгілі бір сауаттылық деңгейін және нақты әрекеттердің нәтижесін қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады. Осылайша, біздің еліміздің болашағы – жас ұрпақты оқытуда білім берудің түпкі нәтижесі болып табылатын құзыреттіліктің бі-

рыңғай бірлігі ретінде функционалдық сауаттылықтың мәнін, рөлін анықтау, оны мектеп практикасына енгізу – уақыт сынына жауап береді.

Қазір еліміздің түкпір-түкпірінде оқыту мен оқытудың жаңа әдістері мен тәсілдерімен қаруланған көптеген мұғалімдер өз мамандығына деген сүйіспеншілігін көрсетеді, жаңа нәтижелерге қол жеткізеді, өз оқушыларына жаңа шыңдарды игеруге жол ашады. Олардың бірі функционалдық сауаттылықты дамытудағы білім беру мазмұнын жаңғырту – сындарлы оқыту теориясына негізделген.

Мамандық таңдаудың маңыздылығына байланысты бірнеше себептер бар. Әр бір адам қоршаған ортаның оны қабылдағандығын, оны бағалай және мақұлдай білгендерін, тәуелсіздікті және махаббатты қалайды. Бұған қол жеткізудің бір тәсілі оған эмоциялық қанағаттандыру алып келетін, қоршаған адамдардың арасынан оны бөліп көрсететін мамандықты таңдай білуі болып табылады.

Мамандық таңдауда Ж. Аймауытовтың жастарға айтқан ақылы «Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ мұның кез-келгеніне икемділік қажет. Бұл жай кенелту, тамақ асыраудың жолы емес, үлкен өнерді зор шеберлікті қажет ететін нәрсе. Кімде кім өзіне біткен ыңғайына қарай өз жолымен қызмет етсе өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. Өз орнында істеген адамның жұмысы да өнімді берекелі болмақ әр өнер, әр қызмет мемлекетке, әлеуметке қажет. Әлеумет те, мемлекет те, әр адамның еңбегі берекелі, пайдалы болуын тілейді, неғұрлым әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрғысы да тез оңалмақ» - дейді [Бұлақбаева М.К., Жүнісова М., 2001, 22 б.].

Мамандық таңдауда кісінің жеке қасиеттерімен кейбір жұмыстан берілетін ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл жерде өзін-өзі басқарып, қандай қасиет-қабілет бар екенін білуі қажет.

Қазіргі кезде адамның белгілі бір кәсіп түрін таңдау және осы мамандықты игеруге деген ұмтылысы мен болашақ кәсіпке деген жағымды қатынастық мәселелері алғаш рет жеке бағыт ретінде Н.В. Кузьмина еңбектерінде қарастырылған [Кузьмина Н.В., 1999, 138 б.].

Ал кең мағынасында, бұл білім мен дағды әлеміне апаратын жол ғана емес, бұл ұлттың, елдің немесе адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалы сипат тұрғысынан функционалдық сауаттылық жеке тұлғаны дамыту тетігі ретінде қолданылады. Бүгінгі таңда жер бетінде саясаткерлер мен мұғалімдер үшін білім беру саласындағы ең маңызды мәселе – «XXI ғасырда нені оқыту керек және оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындау керек?». Қазіргі заманғы тәсілдің басты ерекшелігі – оқушылардың алған білімдерін меңгеріп қана қоймай, оларды өмірде орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару болып табылады, ал XXI ғасырда талап етілетін дағдылардың мәні осында. Сондықтан қазір жаңа технологияларды игеру үшін ең қажетті құрал – бұл білім.

Көшбасшы елдердің (Австралия, Финляндия, Жапония, Жаңа Зеландия, Италия, Оңтүстік Корея және т.б.) PISA зерттеулерінің нәтижелері

көрсеткендей, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға мынадай факторлар әсер етеді:

1) білім мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);

2) оқытудың нысандары мен әдістері;

3) білім алушылардың оқу жетістіктерін диагностикалау және бағалау жүйесі;

4) мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;

5) мектепті басқару моделі (қоғамдық - мемлекеттік нысан, оқу жоспарын реттеудегі мектеп дербестігінің жоғары деңгейі);

6) барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық білім беру ортасының болуы;

7) балаларды оқыту және тәрбиелеу процесінде ата-аналардың белсенді рөлі

Олардың *біріншісі* - оқытудың әдіснамасы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту. Яғни, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жалпы білім беретін орта мектептің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖБС) жаңартудан басталуы тиіс. Ол үшін мұғалім алған білімдерін практикалық жағдайда және әлеуметтік бейімделу процесінде тиімді қолдана алатындай етіп білім алушыға негізгі құзіреттіліктерді үйретуі керек:

басқарушылық (мәселелерді шешу қабілеті);

ақпараттық (өз білімін дербес ақпарат көздері арқылы үнемі арттырып отыру, сол арқылы танымдық қабілеттерін жаңдандыру);

коммуникативтік (үш тілде қарым-қатынас жасау: қазақ, орыс, ағылшын (шетелдік) ауызша, жазбаша);

әлеуметтік (қоғамда, өзі өмір сүретін ортада әрекет ете білу);

тұлғалық (өзін тұлға ретінде қалыптастыру, болашақ мамандығын өзін-өзі анықтау, оның қиындықтары мен қиындықтарына төзімділік үшін қажетті білім, білік, дағдыларды игеру);

азаматтық (қазақ халқының дәстүрін, тарихын, мәдениетін, менталитетін терең меңгеру, Қазақстанның өркендеуі жолындағы азаматтық борышты түсіну);

технологиялық (әрбір азаматтың мамандығына байланысты ақпараттық технологияларды, цифрлық технологияларды, білім беру технологияларын сауатты пайдалану). Білім алушы көрсетілген негізгі құзыреттермен қатар пәндік құзыреттіліктерді (әр пәннің мазмұны арқылы) меңгеруі тиіс.

Функционалдық сауаттылықты іске асырудың *екінші механизмі* - оқыту нысандары мен әдістері. Тәуелсіз қазақ елінің оқулықтарының мазмұны ұлттық құндылықтарды басшылыққа ала отырып жазылып, оны оқыту мен жүзеге асырудың жаңа әдістері, яғни аралық белсенді әдістер арқылы жүзеге асуы тиіс. Осы негізде білім алған мектеп оқушылары теориялық білімдерін практикалық тұрғыда қолданумен қатар ана тілінің келешегіне үлкен жауапкершілікпен қарауға тәрбиеленеді.

Функционалдық сауаттылықтың *үшінші механизмі* - оқыту нәтижелерін бағалау жүйесін өзгерту. Яғни функционалдық сауаттылықтағы бағалау жүйесі сыртқы бағалау және ішкі бағалау болып бөлінеді. Ішкі бағалау - оқу пәні бойынша

оқыту сапасының диагностикасы және мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының өлшемдеріне сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Ал сыртқы бағалау - әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰМТ, ОЖСБ және т.б.), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге (TIMSS, PISA және PIRLS) қатысу арқылы жүзеге асырылады. Егер сыртқы бағалау нақты мамандықтарға қатысты болса, онда ішкі бағалау негізінен білім алушыларға тікелей қатысты. Сондай-ақ өзін-өзі бағалау, ұйымдастыру, жетілдіру және білім алушылардың жеке жетістіктерін бағалау арқылы жүзеге асады.

Функционалдық сауаттылықтың *төртінші механизмін* жүзеге асыруда біз Алаш арыстарының бірі Ж. Аймауытовты қағидасын басшылыққа аламыз: «балаға ең қымбат, ең жылы, ең жақын – туған жері, туған өлкенің құбылыстарын білу өте қызықты. Мұндай оқыту жүйесі жергілікті өмірдің, табиғаттың терең мазмұнын береді, оларды баланың санасында жандандырады, оларға деген сүйіспеншілікті арттырады, бала бұрынғыдай әлеуметтік өмірге, қоршаған әлемге терең еніп, шешетін күрделі мәселелерді оңай шешеді, мектептен шыққан кезде бала алған білімдерін ұмытпайды, бірақ оларды іс жүзінде қолданады.

Функционалдық сауаттылықты дамытудың *бесінші механизмі* - мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, оқу жоспарларын реттеудегі мектептердің дербестігінің жоғары деңгейі). Бүгінгі білім беру жүйесінде мынадай қазақстандық мектептер бар. Бұл жалпы білім беретін орта мектеп, гимназия, лицей, дарынды балаларға арналған мектептер, Назарбаев Зияткерлік мектебі (НЗМ) және т. б. Бұл мектептерді басқару жүйесі, оқу бағдарламалары, оларда оқытылатын пәндер бойынша оқулықтар, олардағы білім алушылардың білім сайыстары бір-бірінен ерекшеленіп, қазіргі қоғам талап ететін процестен шығуы керек.

Алтыншы тетік – барлық мүдделі тараптармен серіктестікке негізделген достық нысанда білім беру ортасының болуы. Бұл мәселедегі жұмыс мектептер мен жоғары оқу орындары, түрлі ғылыми – зерттеу орталықтары мақсатты түрде келісім-шарттар жасасып, оқушылар арасында мамандық таңдауда, ғылыми жұмыстар мен жобалар жасауда серіктестік қарым-қатынас құрудан тұрады. Жоғары оқу орындары білім сапасын арттыруда өзін даярлайтын маманның деңгейін, қабілетін, талантын алдын ала айқындайды, одан әрі жұмысты жоспарлайды, білім алушылармен кредиттік жүйенің ерекшелігі, мақсаттары туралы алдын ала түсіндіру жұмысын жүргізеді және оқушыларға мамандық таңдауда дұрыс бағыт береді.

Функционалдық сауаттылықтың *жетінші механизмі* - балаларды оқыту мен тәрбиелеуге ата-аналардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету. Отбасы ерте жастан бастап баланы рухани құндылықтармен, тиімді және жемісті өмірмен таныстыруы керек. PISA-2009, 2012 жылдардағы зерттеулер оқушылардың функционалдық сауаттылық деңгейіне ата-аналардың оқыту мен тәр-

биелеу процесіне араласуы оң әсер ететіндігін көрсетті [Әдістемелік құрал, 2016, 66 б.].

Осы халықаралық зерттеулер барысында оқушылардың оқу жетістіктері тікелей отбасылық ресурстардың: ата-аналардың білім деңгейі, олардың кәсіби қызметі, үйдегі кітаптар саны, Интернетке қол жетімділік, баланың өз бөлмесінің болуы өсіп келе жатқанын көрсетті. Сонымен бірге, маңызды факторлардың бірі – ата-аналардың балаларының жетістіктеріне, олардың дамуына, өмірлік құндылықтарды игеруге, жағымсыз әрекеттерді жеңе білуге деген қызығушылығы. Сондықтан ата-аналардың мектеп өміріне белсенді қатысуын көздейтін іс-шараларды әзірлеу қажет: ата-аналар қауымдастығын, ата-аналар кеңесін құру. Бұл қоғамдық институттар отбасына әр оқушымен серіктестік орнатуға, бір-біріне қолдау көрсетуге, мектеп пен отбасының ортақ мүдделеріне ие болуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда мектептің қызметі мен оқушылардың оқу жетістіктері туралы ақпарат толық және ашық болады.

Педагогикалық мамандықтың басқалардың қатарынан ерекшеленіп тұруы, ең алдымен, осы мамандық өкілдерінің ойлау образы, олардың өз міндеттері мен жауапкершілігін өте жоғары сезінуі. Оның ең басты айырмашылығы, ол өзгертуші де, басқарушы мамандықтардың қатарына бірдей жатады. Өз қызметінде тұлғаны қалыптастыру мен өзгерту мақсатын қоя отырып, педагог сол тұлғаның интеллектуалдық, эмоционалдық және физикалық даму процесін, оның рухани әлемінің қалыптасуын басқаруды мұрат етеді. Педагогикалық мамандықтың негізгі мағынасы — адамдармен қарым-қатынас. Педагогтың басты міндеті — қоғамдық мақсаттарды түсіну және өз оқушыларын соларға қол жеткізуге бағыттау.

Мұғалім мамандығын басқалармен салыстырғандағы ерекшелігі оның қызметінің нысаны ерекше серпінділігімен, күрделілігімен және көпқырлылығымен ерекшеленеді. Сондықтан да бұл мамандық мұғалімнен арнайы білімді де, қандай да бір салалардағы білімдерді де талап етеді. Ал басшы ретінде ол оқушылардың қызметін жақсы түсінетін және білетін болуы керек, өйткені ол сол оқушыларды дамыту процесін басқарып отыр.

Осылайша, педагогикалық мамандық қос бірдей дайындықты талап етеді: адамтанушылық және арнайы.

Педагогтың функциялары (міндеттері, мақсат-мұраты) алуан қырлы, алайда солардың ішінен ең негізгі үшеуін атауға болады: оқытушылық, тәрбиелеушілік және қоғамдық-педагогикалық. Мұғалім ең алдымен оқытады, яғни, балалардың жалпы адами тәжірибесін, білімін және оларды алу жолдарын, оқу жұмысының әдіс-тәсілдерін меңгеруіне көмектеседі. Балалардың тұлғасын қалыптастыру оқыту барысында да, оқытудан тыс қызметте де жүріп жатады. Оқу процесінің ұйымдастырылуы, баланың мұғаліммен тіл табысуы, баланың тұлғасы, тәрбие жұмысы — осының барлығы да мектеп оқушысының белгілі бір қасиеттерінің қалыптасуына, оның дербестігінің дамуына септігін тигізеді, яғни тәрбиелік функция іске асады.

Мұғалімдер ешқашан өз қызметін жұмыстағы әрекеттерінің аясымен шектемейтінін ерекше атап айту керек. Мұғалім — ағартушы, қоғамгер. Көптеген мектептік, қоғамдық іс-шараларға қатысу, өзінің оқушыларымен бейресми түрде араласу, үйірмелер мен секцияларды басқару — бұның бәрі, негізінен өз еркімен атқарылатын қоғамдық қызмет, яғни қоғамдық-педагогикалық функцияларды атқару болып табылады.

Кәсіби дамуда педагогтың кәсіби өзіндік даму мен өзіндік білім алу психологиясы ерекше. Әр педагог өзін іштей үнемі оқуға, ізденуге итермелеп, дайындап отыру керек. К.Д.Ушинский айтқандай, «мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады». Өмірдің өзі педагогтың алдындағы күн тәртібіне педагогикалық білім берудің үздіксіздігі мәселесін қойып отыр.

Жалпы орта білім беру саласындағы халықаралық бақылау білім, білік және дағды ретінде білім нәтижесін игеру деңгейі мен негізгі құзыреттердің қалыптасу деңгейі жеке бағаланады. Бұл тәсіл Блум таксономиясына негізделген. Бұл тәсіл арқылы мақсатқа жетудің 6 деңгейін көрсетеді. Олар:

1. *Білім*. Бұл санат бүкіл теорияға нақты фактілер мен зерттелген материалдарды есте сақтаумен және қайталаумен шектеледі. Оқушы терминдерді, нақты фактілерді, негізгі ұғымдарды, ережелер мен ережелерді қайталай алады.

2. *Түсіну*. Түсінудің негізгі көрсеткіші ретінде материалдарды тұжырымның бір түрінен екіншісіне айналдыру, құбылыс пен оқиғалардың даму барысын болжау мүмкіндігі деп атауға болады. Оқушы фактілерді, ережелерді, қағидаларды түсіндіре алады; сөздерде баяндалған материалды математикалық формулаларға айналдырады; берілген деректер бойынша Болашақтың оқиғаларын сипаттай алады.

3. *Қолдану*. Бұл санат оқылған материалды нақты жағдайларда немесе жаңа жағдайларда қолдана алады. Оқушы нақты практикалық жағдайларда заңдарды, теорияларды пайдаланады және жаңа жағдайларда ұғымдар мен ұстанымдарды қолданады.

4. *Талдау*. Аталған категория материалдарды құрылымдық бөлімшелер бойынша жіктеу қабілетін көрсетеді. Оқушы бүтін материалдарды жіктей алады; олардың арасындағы байланысты анықтай алады; бүтінді ұйымдастыру принциптерін біле алады; түсіндіру логикасындағы қателер мен кемшіліктерді көре алады; фактілер мен салдар арасындағы айырмашылықты біле алады; деректердің мәнін бағалай алады.

5. *Жинақтау*. Бұл санат өзінің жеке элементтерін жаңалықпен тұтас құруда қолдана алады. Оқушылар эссе, баяндама жазыды; эксперимент жоспарын жасайды; есеп сызбасын жасайды.

6. *Бағалау*. Бұл санат әртүрлі материалдардың маңыздылығын бағалау қабілетін көрсетеді. Оқушы жазбаша мәтіннің құрастырылған логикасын бағалайды; жасалған тұжырымның қолда бар деректерге сәйкестігін тексереді; әр түрлі қызмет өнімдерінің маңыздылығын бағалайды.

Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін

ішкі бағалауда келесі түрдегі «білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және қорыту» төрт деңгейлі критериялды бағалау жүйесі ұсынылады. Бұл жүйе әр түрлі: типтік, вариативті және жаңа (проблемалық) оқу жағдайларында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін қолданылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, ХХІ ғасыр – бәсекелестік ғасыры. Демек, әлемдік бәсекелестіктің жылдам дамуына ілесе алатындай білімді де тапқыр, дара тұлғаның тағдыры ұстаздар қауымына аманат етіп тапсырылып отырғаны анық. Бүгінгі мектептің басты міндеті – өзіндік ой-көзқарасын ашық айта алатын, өмірге бейім тұлға қалыптастыру болса, оған мұғалім мен оқушының бір-біріне деген сүйіспеншілігі, оны тұлға ретінде бағалауы баланың адамдық қасиеттерінің дамуына басты кепіл болуды көздейді. Ойын еркін айтатын, сын тұрғысынан ойлауға бейім, интеллект қабілеті дамыған, өмірде өз орнын таба алатын жеке тұлғаны қалыптастыру мектеп мұғалімдері үшін жауапты іс.

Қазіргі мектепке, соның ішінде зияткерлік мектепке оқыту мен білім берудің міндеттерін сәтті шеше алатын, оқушы тұлғасын дамытуда қажетті нәтижеге жете алатын мұғалім керек.

Әр кәсіби маман жоғары өзін – өзі жетілдіруге, өзінің тұлғалық және кәсіби даму болашағын саналы сезінуге, кәсіби оқу мен педагогикалық шығармашылыққа дайын, білім берудің гуманизациялау қағидасын жүзеге асыратын, толеранттылық танытатын, психологиялық сауатты және құзыретті болуы тиіс.

Осы тұрғыдан алып қарағанда еліміздегі Назарбаев зияткерлік мектептерінің жұмысында айтарлықтай оңды істер жүзеге асырылуда. Әрбір маманды танымал оқу орындарына біліктілігін арттыру курстарына, семинарларға, конференцияларға, жобалық жұмыстарға жіберіп, кәсіби жағынан шыңдалуға әсер етуде. Сыни тұрғыдан ойлап, жаңа технологияларда жұмыстана алатын, құзыретті, артына ере білген баланы да жан – жақты дамытуға бағытталған біздің педагогтар нәтижелі жұмыстануда. «Сенің қолыңнан келеді», «Біз саған сенеміз», «Саған үміт артамыз» деген түрткі сөздердің өзі – ақ психологиялық ахуал қалыптастырудың бастамасы. Өз мектебінде ұйымдастырылып отырған шетелдік әріптестер семинары, үштілділік саясаты, әлеуметтік жобаларға қатысуды бастама еткен келелі істер нәтижесін беруде. Ал енді біздің мамандар өзін «кәсіби тұрғыдан дайынмын ба?» деп психологиялық тұрғыдан сараға салуы әркімнің өз еншісінде болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тоқаев Қ.К. Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі». 02.09.2019.
2. Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: Русский язык. 1998 г. – 46 с.
3. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. 10 том. – 17 б.
4. Бұлақбаева М.К., Жүнісова М. Коучинг – мамандық таңдауда көмекші құралдардың бірі//Хабаршы. Педагогикалық серия. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 5(41), 2016. – Б.21-16.
5. Кузьмина Н.В. Введение в педагогическую специальность. – М., 1999. – 183 с.
6. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру (бастауыш сыныптар). Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.

ЖАНДИЛДИНА РОЗА ЕСЕНТАЕВНА,

педагогика ғылымдарының магистрі,
АрқМПИ доценті,
Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

ОМАРОВА ДИНАРА ҚАНАТОВНА,

педагогика ғылымдарының магистрі,
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

ОТБАСЫНДА БАЛАНЫ МЕКТЕПКЕ ДАЙЫНДАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада отбасындағы балаларды тәрбиелеу, оларды мектепке даярлау мәселелері қарастырылады. Әрбір ұлттың бала тәрбиелеу туралы ескіден келе жатқан жеке жолы бар. Дегенмен, біз бала тәрбиесін баршаның ісі ретінде отбасының да, балабақшаның да, мектептің де мақсат-мүддесі болашақ ұрпақ тәрбиесі екекндігіне баса назар аударамыз.

Кілт сөздер: Ұлт, бала тәрбие, дәстүр, тәжірибелер, отбасы.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы воспитания детей в семье, их подготовки к школе. У каждой нации есть свой старый индивидуальный путь к воспитанию детей. Тем не менее, мы акцентируем внимание на том, что воспитание детей дело каждого, и семьи, и детского сада, и школы это воспитание будущего поколения.

Ключевые слова: нация, воспитание детей, традиции, практики, семья.

Annotation: This article discusses the issues of raising children in the family, their preparation for school. Each nation has its own old individual way to raise children. Nevertheless, we focus on the fact that raising children as a matter for everyone-family, kindergarten, and school-is the education of the future generation.

Keywords: nation, parenting, traditions, practices, family.

КІРІСПЕ

XXI ғасырда әлемдік дамудағы шапшаңдықты ұлғайтқан уақытта өзектілігі сезіледі, әрине педагогика ғылымының зерттеу нысаны тәрбие жұмыстарындағы озық-тәжірибе өскелең ұрпақ тәрбиесіне ықпалын ескеріп, қажеттілігін біліп жетілдіру, жүйелеу тиімділігін арттыру мақсатында зерделеу, ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздерін айқындап, оларды орынды пайдаланып, болашаққа меңзеген зерттеме жасауға талаптандырады.

Осыны ескере отырып, білім берудегі алғашқы орындардың біріне білім беру сапасын қамтамасыз ету міндеті шығады. Кез келген оқу орнының қызметінде білім беру процесінің тиімділігі мен нәтижелілігі туралы мәселе әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық жағдайында аса маңызды болып табылады. Сонымен қатар, білім беру жүйесін қайта құру мен реформалаудың күрделі процестері оның құрылымы мен мазмұнын уақтылы түзету үшін білім беру сапасының көрсеткіші ретінде тәрбиенің табыстылығын зерттеу қажеттігіне негізделді, бұл білім беру процесіне қатысушылар үшін де, жалпы педагогикалық ғылым үшін де маңызды болуы мүмкін. Біз де мақаланың арқауы ретінде отбасында балаларды мектепке даярлау мәселесіне баса назар аударып отырмыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Баланы мектепке дайындау мәселесі ертеректе туындаған. ІҮ ғасырда б.з.д. Аристотель әкесінің басшылығымен бес жастан жеті жасқа дейінгі ба-

лаларды үйде оқытуға және тәрбиелеуге мүмкіндік беретін білімге ерекше мән берді. Аристотель «денеге қамқорлық жасаудан», содан кейін «рухқа қамқорлық жасаудан» бастауды ұсынды, сондықтан, оның пікірінше, жаттығу баланың денесін білімді игерудің қиын процесіне дайын болуға жетелейді, яғни сол күндері оқуға дайындық маңызды болды [Есіркепова Г.К., 2008, 108 б.].

Шетел педагогикасында балаларды мектепке дайындық, мектеп жасын жетілгендікті қалыптастыру мәселелерімен бірқатар шетелдік ғалымдар (Г. Гетцер, Я. Иирасек, А. Керн, С. Штребел, т.б.) шұғылданды. Американдық ғалым Д.Е. Эванс мектепке дайындықты жас мөлшеріне қатысты қарастыру қажет екенін ескерді. Яғни, бала белгілі бір жас мөлшеріне келген болса, онда сол жас көрсеткіштерінің өзімен-ақ, мектепке психологиялық, педагогикалық, физиологиялық жағынан да дайын болатынын атап өтті.

Қазіргі кезде әлемде балаларды мектепте оқуға даярлаудың көптеген жіктеулері бар. Бізге ең сапалысы Р.В. Овчарованың сипаттаған жіктеуі ұнады. Ол даярлықтың арнайы, психологиялық және дене дайындығын жіктеді. Психологиялық даярлық: мотивациялық, тұлғалық және әлеуметтік психологиялық, зияткерлік, эмоциялық-ерік дайындығын қамтиды.

Р.В. Овчарова балалардың мектепте оқуға даярлығын төмендегідей анықтайды:

– «Мектепке даяр балалар» – өз іс-әрекетін бақылай және жоспарлау алады, басқа адамды

тыңдай алады және заттар мен нысандардың айқын қасиеттеріне, қоршаған ортаның болмыстың заңдылықтарын, және ауызша немесе логикалық тапсырмаларды орындай алады (немесе ұмтылады);

- «Мектепке дайын емес балалар» – өз жұмыстарын жоспарлай және реттей алмайды, қызмет, оқу мотивациясы айқын төмен (олар бағытталған тек сезім мүшелеріне ғана), басқа адамды тыңдай алмайды және түсінік формасындағы талдау мен синтездің логикалық операциялары

- Мектепке балалар дайын емес - олар өз іс-әрекеттерін қалай жоспарлауды және реттеуді білмейді, оқуға деген ынтасы анық емес (олар бағытталған тек сезімге), басқа адамды тыңдауды және логикалық операцияларды орындау, талдау мен синтездеуді білмейді [Овчарова Р.В., 1996, 211 с.].

Балалардың мектепте оқуға даярлығының басты міндеттердің бірі мектепке дейінгі балалар кезеңіндегі психикалық даму қорытындылары сапалы алудың кепілі болып табылады. Балалардың мектепке дейінгі кезеңде мектепке қалай дайындалғаннан, олардың мектепке бейімделуінің жеткіліктілігі мен сапасы, мектеп өміріне ену, олардың оқу жетістіктері, баланың келесі кезеңіндегі психологиялық саулығына байланысты. Көп нәрсе отбасына байланысты, өйткені дәл осы балалардың жақын ортасы; бұл дамидың орта балалардың өзі туралы және қоршаған орта туралы түсініктері басталады, қазіргі заманғы қоғамдағы мәдениеттің барлық жақтарын игеруде әлеуметтілік және мәдени белсенділікті қалыптасуы болады.

Республикамызда әр жылдары мектеп даярлау мәселесін зерттеумен айналысқан ғалымдар еңбектерін қарау барысында зерттеушілердің мәселені психологиялық тұрғыдан емес, педагогикалық тұрғыдан шешуді басшылыққа алғандары айқындалды. Мәселен, Б. Баймұратованың «Балаларды мектепке даярлау жөнінде» еңбегінде мектепке даярлау - мектепке дейінгі кезеңнің басты мәселелерінің бірі деген бағытты ұстана отырып, балаларды мектептегі оқуға даярлаудағы негізгі міндетті мектепке дейінгі мекемелер қызметі деп тауып, ал, отбасында ата-аналардың дұрыс жолға қойылған ұлттық дәстүр негізіндегі тәрбиесіне қатысты [Баймұратова Б.Б., 1971, 97 б.].

Ұлттық дәстүр негізінде тәрбиелеу жөнінде М. Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде бала тәрбиесімен шұғылданушы адамдарға: «Тәрбиеден мақсұт – баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шағыру... Бұл – бір. Екінші, әр тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбиелеу туралы ескіден келе жатқан жеке жолы бар» [Жумабаев М., 1997, 13 б.]. Дегенмен, «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демекші, ұлт тәрбиесін тұтасымен дұрыс деп алға ұстамай, оның ұнамсыз,

зиянды жақтарына сын көзбен қарап, жақсысын қолдана білу қажет екенін ескерте келіп, «тәрбие майданында шынығып, ысылған тарландардың тәжірибелерімен, түрлі ұлттан түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен, қысқасы тәрбие туралы дұрыс жолға түсу үшін тәрбие пәнімен, яғни педагогикамен жақсы таныс болу керек» - деп ескертеді [Жумабаев М., 1997, 13-14 б.].

Ал, А.Байтұрсынов тәрбиешіге: «Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам болуы керек. Оны білуге баланың туғаннан бастап өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісінің түсіне қарап, ішкі халінен хабар аларық болуы керек» - деп түйіндейді [Байтұрсынов А., 1989, 214 б.]. Ғұламаларымыздың осындай педагогикалық, психологиялық пікірлері ешқашанда ескірмейтін, бүгін де, ертең де тәрбие ісінде басшылыққа ұстанатын тағылым.

Өз ұрпағының өнегелі, өнерлі еңбек сүйгіш абзал азамат болып өсуін армандаған қазақ халқы бұғанасы қата бастағаннан-ақ қыз баланы үй сыпырту, төсек жинау, ыдыс-аяқ жуу, шай құю, ас пісіру, су әкелеу, сиыр сауу, өрмек тоқу, ою ойып, құрақ құрау, іс тігу т.б. шаруашылықтың алуан түрлеріне, ал ұл балаларды қозы-лақ қайыруға, ата кәсібіне үйреткен. Баланы әулет, ауыл-аймақ болып тәрбиелеу халықтық тәрбиеде ерекше орын алған. Әрбір әке баласына өз өнерін үйретіп, оларды өзіндей мерген, аңшы, құсбегі, қолөнер шебері немесе жыршы, әнші, күйші, биші тепі тәрбиелеген.

Қазіргі кезде көптеген мектептер жанынан баланы мектепке даярлайтын топтар ашылып, онда арнайы білімі бар мұғалімдер жұмыс істейді. Осы топтарда және балабақшасында тәрбиеленген балалар мектепке беліглі дәрежеде дайындықпен келеді. Ал отбасынан бірден мектепке келген балалардың білім дәрежесін басқалармен салыстырғанда әр түрлі айырмашылықтар болып жүр. Біреулер баласын: «Менің балам оқи, жаза, тіпті жүзге дейін санай біледі» деп әкелсе, екінші біреулер «Үйімде адам жоқ, балабақшада да болмады, сондықтан көңіл бөлсеңіздер екен» деп әкеледі, келесі бір топ бақшадан мектепке келеді. Оқу басталады. Мұғалім жоғарыда аталған білімі, қабілеттері әр түрлі деңгейдегі балалармен жұмыс істей бастайды. Белгілі қиыншылықтарға кездеседі. Оқи, жаза білуді бұрын үйренген баланың сабаққа қызығушылығы бәсеңдейді. Ал, оқи, жаза білмейтіндер бұл дағдыларға көп еңбектенуі керек.

Міне, осының салдарынан кейбір мұғалімдер ата-аналарға: «Балаларыңды мектепке дайындап әкеліңдер» деген талаптар да қоя бастайтыны байқалуда. Және мектепке даярлықты анықтаудың негізгі бағыттарын басшылыққа алады (Кесте 1).

Кесте 1 – Мектепке даярлықты анықтау бағыттары

Психологиялық категориялар	Педагогикалық ұғымдар
Биологиялық кемел	Дене тәрбиесі
Танымдық даярлығы	Ақыл-ой даярлығы
Жеке басының даярлығы	Адамгершілік даярлығы
Көңіл- күйі бағыты	Эстетикалық тәрбие
Мотивтік бағыты	Әлеуметтік тәрбие

Кейде мектепке дайындау топтарының бағдарламасында көрсетілген міндеттерді ата-аналардың орындауы қажет болып жүр. Сондықтан көптеген ата-аналар балаға «Әліппе» бойынша әріп танытып, өздігінше оқи, жаза білуге үйрете бастаған. Тіпті, баласы бақшада жүрген отбасылар тамыз айында балаларын мектептегі даярлау тобына беретіндігі байқалды.

Отбасы, балабақша тәрбиесі сөз болғанда, соларға арнайы еңбек жазған, мектепке дейінгі тәлім-тәрбиенің мақсат-мүддесін ата-аналар қауымына кеңінен насихаттаушы педагог, журналист Нәзипа Құлжанованың есімін ерекше атауымыз керек.

Н. Құлжанова алғашқы кезекте алдыңғы қатарлы орыстың педагог ғалымдарының бірсыпыра еңбектерін ана тіліне аударған, сонымен қатар «Әйел теңдігі» журналы арқылы – «Ана мен бала тәрбиесі» деген тақырыпта сан алуан мақалалар жариялай отырып, ата-аналар мен тәрбиешілер арасына мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу жұмысын кеңінен тартуға жәрдемдеседі. Алғаш ашылған балабақшалардың жұмыс істеуіне теориялық басшылық жасайды. Бұл жөнінде Н.Құлжанованың «Мектептен бұрынғы тәрбие» және «Ана мен бала тәрбиесі» атты еңбегін атап айту қажет. Бұл еңбектер алғашқы яслилер мен балабақшадағы тәрбие жұмысын ұйымдастыру ісіне теориялық жәрдем беру мақсатында жазылған [Құлжанова Н., 2014, 285 б.].

Аталмыш проблема жайында республика ғалымдары тарапынан (Б. Баймұратқызы, М. Сәтімбекова, А. Меңжанова, Қ. Қойбағаров, Қ. Сейсенбаев, Ә. Ашай, Ә. Әмірова, Қ. Меңдаяқова, М. Тұрыскелдина, т.б.) жүргізілген ғылыми-зерттеулер нәтижесінде жарық көрген ғылыми-әдістемелік оқу құралдары да мектепке дейінгі тәрбие жұмысының сапасын жақсартуға лайықты үлес қосып келеді.

Жоғарыда аталған еңбектерді зерделей отырып, *баланың мектепке дайындығының критерийі ретінде келесі көрсеткіштерді* қабылдауға болады:

- *қалыпты физикалық даму және қозғалыстарды үйлестіру* - жеткілікті дамыған бұлшық еттер, қимылдардың дәлдігі, қолдың кішкентай, дәл және әр түрлі қимылдарды орындауға дайындығы, қол мен көздің қозғалысын үйлестіру, қалам, қарындаш, қылқалам қолдану мүмкіндігі;

- *оқуға деген құштарлық* - оқу мотивтерінің болуы, оған өте маңызды, маңызды мәселе ретінде қарау, білім алуға деген ұмтылыс, белгілі бір сыныптарға қызығушылық;

- *мінез-құлқың басқаруы* - мектептегі рәсімге төтеп беруге, сабақта өзіңді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін сыртқы қозғалыс мінез-құлқының еркіндігі;

- *ақыл-ой әрекеті әдістерін меңгеру* - баланың танымдық процестерінің белгілі бір даму деңгейін қамтиды. Бұл қабылдауды саралау, бұл заттар мен құбылыстарды байқауға, олардағы белгілі бір қасиеттер мен жақтарды бөлуге, логикалық операцияларды меңгеруге, материалды мағыналы есте сақтау әдістеріне мүмкіндік береді;

- *тәуелсіздіктің көрінісі* - жаңа және таң-

қаларлық барлық нәрселер үшін шешімдер мен түсініктеме іздеуге ұмтылу, әртүрлі жолдарды қолдануға ынталандыру, әртүрлі шешімдер беру, тәжірибеден тыс көмексіз басқару;

- *жолдастар мен ересектерге деген қарым-қатынасы* - командада жұмыс істеу, жолдастардың мүдделері мен тілектерін ескеру, құрдастармен және ересектермен қарым-қатынас жасау дағдылары;

- *еңбекке деген көзқарасы* - балалардың өздері үшін және басқалар үшін жұмыс істеуге деген ықыласы мен әдетін қалыптастыруды, тапсырманың жауапкершілігі мен маңыздылығын сезінуді.

6-7 жастағы балаларда даму деңгейі өте жоғары. Қазіргі уақытта белгілі бір білім мен дағды қалыптасады, есте сақтаудың, ойлаудың, қиялдың еркін нысаны қарқынды дамып келеді, оның негізінде сіз баланы тыңдауға, қарастыруға, есте сақтауға және талдауға итермелей аласыз.

Алты жастағы балаларды үйдегі, балабақшадағы, мектеп жанындағы оқу ісіне тарту мәселесі жөнінде бұған дейін жүргізілген байқау қорытындысы бойынша оқу-әдістемелік құралдар кешені жасалып, жарқы көрген болатын.

Сондай-ақ, отбасы тәрбиесінің ауыр жүгін көтеріп, ғылыми-педагогикалық, психологиялық озық идеяларды ата-аналарға жеткізіп, бала тәрбиесіне айтарлықтай үлес қосып отырған «Отбасы және балабақша» журналы дер едік.

Мектеп жасына дейінгі балалардың жас шамасына қарай қабілет ерекшелігін арнайы зерттеген көрнекті психологтар мектепке дейінгі балалардың өмір айналадағы дүниені танып білуге, білімге құштарлығын потенциалдық мүмкіндіктері жеткілікті болатынын дәлелдейді.

Дегенмен, қазіргі балалардың психофизиологиялық жағынан даму деңгейі өздерінен бұрынғылардан әлдеқайда озықтығын, олардың білуге, білімге қызығушылығы да мол екендігін педагогикалық психология дәлелдеп отыр. Сол себепті балалардың теориялық ойлау дағдысын дамыту, олардың белгілі нәрсенің ішкі сырын ұғынып, оның себеп-салдарын, заңды байланыс таба біліп, қарапайым логикалық ой-қорытындыларын жасауға үйрету, баланың психофизиологиялық мүмкіндіктерін барлық жағынан дамыту, сезім, таным, ерік әрекеттерін жетілдіру, мектептегі оқу ісіне, ой еңбегіне дайындау, яғни өрелі тәрбиелеуге баса көңіл бөлінуде. Бұл әдістемелік құралды жазу барысында осы идеялар басшылыққа алынды.

Мектеп жасына дейінгі балалар білуге тиісті қарапайым ғылыми білім негіздерін неғұрлым тереңірек меңгерте отырып, олардың ой-өрісін, білім деңгейін кеңейту, сана-сезім, таным, қабылдау әрекетін дамыту, білімге қызығушылыққа баулыу, баланың өздігінен еңбектене білуге белсенділігін бағыттау қажеттігіне көз жеткізілді.

Бала тәрбиесі – баршаның ісі. Отбасының да, балабақшаның да, мектептің де мақсат-мүддесі біреу - ол болашақ ұрпақ тәрбиесі.

Болашақ азамат тәрбиеленетін алғашқы ұя – отбасы, ата-ана құшағы. Жас сәбидің өмір талдырығын аттағандағы алағашқы еститіні шешесінің мейірбан сөзі, көретіні анасының аялы

алақаны. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» немесе «Әке көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» деген де осының айғағы. Яғни, ата-әженің, әке-шешенің өнегесі, өнері балаға үлгі болатыны, бала үйде қандай игі істерге тәрбиеленсе, ұядан ұшқанда да сол өнеге-өсиет оған сарқылмас қазына болары сөзсіз.

Балаға айналадағы өмір шындығының әсері мол. Айналасындағы үлкендердің, өзінен ересек балалардың бір-бірімен қарым-қатынасы, көңіл-күй ерекшеліктері, жүріс-тұрысы, еңбек әрекеті – бәрі де балаға үлгі-өнеге.

Олай болса, баланы дұрыс тәрбиелеуге бесік жырынан бастап көңіл бөлген жөн. Баланы үнемі таза ұстау, белгілі уақытта ұйықтату, тамақтандыру, серуенгешығару, денесін шынықтыру, құлағын түрлі дыбыстарға жаттықтырып, тан атап шақыру, сөйлесу осының бәрі де оның болашақ өміріне қажетті дағдылардың бастама сабағы болмақ.

Бес жасар балалар айналаны жақсы бағдарлай білуі тиіс. Айналаны бағдарлауда топсеруен, серуен, қимылды ойындар мен тұрмыстағы алуан түрлі жаттығулардың орасан зор маңызы бар. Мәселен, баламен бірге серуендеп жүргенде бала мен белгілі бір объектінің арасындағы қашықтықты анықтауға назар аударудың артықтығы жоқ; қай объект бізге жақын, қайсысы алыс орналасқан, қай жол түзу, үйдің маңында қандай гүлдер өскен, үйден алыста қандай гүлдер өседі және т.с.с.

Бұл жастағы балалар бағдарлауға жаттығып, ата-ананың ауызекі нұсқауларының негізінде қажетті бағдарды дұрыс таңдай білуі, сондай-ақ кеңістіктің қағаздағы графикалық бейнелеуін дұрыс түсініп, қоршаған ортаны өз бетінше суретке салып, сызба түрінде көрсете білуі тиіс. Өтілетін әрбір сабақ баланың мұндай талдау жұмысын өз бетінше және барынша мұқият талдай білу қабілетін ұштауы тиіс [Жұмабекова Ф.Н., 2008, 48 б.].

Бала алғашқыда үлгіге ұмтылып, оны ұстап, аударыстырып көруге тырысады, бара-бара қолдың әрекеті екінші қатардағы қызметке айналып, соңында аса қажет бола қоймайды. Ата-аналар баланың әр түрлі тапсырмаларды орындау үстінде заттардың арасындағы кеңістікті қатынастарды, бағыт пен қашықтықты білдіретін арнайы сөздерді орынды қолдана білуіне назар аударуы тиіс. Мысалы, алдыңғы, артқы, сол, оң, бүйір жағында, түзу, үстіңгі, астыңғы жағында, ағаштардың арасында т.б.

Осылайша оқытып, үйретудің әсерінен бес жасар балада негізгі кеңістіктер бағыттар туралы түсінік қалыптасуы тиіс. Бұл жағдайда осы сызықтардың алдыңғы және артқы, сол және оң жағына орналасқан нүктелер біртіндеп баладан қашықтай береді. Бөлінетін учаскелердің ұзынынан да, енінен де көлемі ұлғаюына қарай олар біртіндеп қатар түзіп, ол бөлік туралы бірыңғай үздіксіз кеңістік деген түсінік қалыптастырады. Енді бұл жердегі әрбір нүктенің орны дәл анықталады. Ал негізгі кеңістік бағыттарн жіктей білу баланың бағдарлай білу машығына байланысты. Мұның өзі санақ жүйесі болып табылады. Дидактикалық суреттерді, фотосуреттерді, сызбалаларды анықтау қарау сияқты оқыту тәсілдері де өте маңызды.

Қашанда балалардың уақыт туралы түсінігін тереңдете түсу тиімді болмақ. Баланың жас мүмкіндіктерді біртіндеп ойын, әңгіме, сабақ үстінде оның уақытты бағдарлай білуіне көмектесетін табиғи белгілеріне сүйенуге негіз болады. ол жиі-сирек, талтүс-түн ортасы, таңсәріде-іңірде секілді сөздерді түсініп, дұрыс қолдануы, жыл мезгілдерінің (көктем, жаз, күз, қыс) ретін білуі, оларды өзіне тән белгілері бойынша айыра алуы, күн апталарын ретімен атауы, олардың апта ішіндегі санын білуі тиіс. Балалар тезбаян әрекетінің жылдамдығын, оқиғанын болды, өтіп жатыр, бола бермек секілді өту ретін жалпы шамада білуіге тиіс.

Бала апта күндерін саналы меңгеруіне көп көңіл бөлінеді. Бала оларды дұрыс атауды, кеше қай күн болғанын, бүгін қай екенін, ертең қай күн болатынын, апта күндерінің санын, олардың ретін айтады. Бала апта күндерін дұрыс атап, айыра білгені жөн, аптаның барлық күндерінің атын ретімен атауға кірісу керек.

Мектепке дейінгі жастағы бала үшін жанұя – оның өмірін қоғамдық ортамен байланыстыратын бірінші және негізгі буын және бұл өте маңызды. Заманауи отбасы әлеуметтік ортаның ықпалымен емес, тек қана өзінің ішкі өмірімен өмір сүруі мүмкін емес. Сонымен, баланың мектепке дайын болуының ең оңтайлы нұсқасы отбасы мен мектепке дейінгі мекеменің өзара тығыз әрекеті, баланы мектепке дайындаудың барлық аспектілері бойынша серіктестігі болып саналады. Тәрбиеші өз жұмысында отбасы көмегіне, ал ата-аналар – өз жұмысын жалпы нәтижеге – баланы мектепке дұрыс және толық дайындауға жету үшін балабақша жұмысымен келісіп жүргізуі тиіс, өйткені бұл тек ата-ана мен балабақша жұмысының бірлігі мен серіктестігі жағдайында ғана мүмкін болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Баланы мектепке дайындауда ата-ананың рөлі зор: отбасының ересек мүшелері ата-ананың да, тәрбиешінің де және мұғалімнің де функцияларын атқарады. Бірақ ата-аналардың бәрі мектепке дейінгі мекемеден қол үзгендіктен баласын мектепте оқуға, мектеп бағдарламасын меңгеруге дайындауды толық, жан-жақты қамтамасыз ете алмайды.

Балабақшасында болмаған балалардың мектепке дайындық деңгейі балабақшаға барған балалардікінен төмен болады. «Үй» балаларының ата-аналарының мектепке дейінгі мекемеге барған, балабақшада мектепте сабақтарда арнайы дайындалған балалардың ата-аналарына қарағанда әрқашан мамандармен кеңесуге мүмкіндігі бола бермейді де, оқу-тәрбие процесін өзінше құрады. Дайындау кезінде олар басты назарды арнайы дайындықты қалыптастыру жағына (оқи білу, жаза білу және т.с.с.) аударады да, ал өзінділік, тиянақтылық, жауапкершілік, жинақылық сияқты қасиеттерді тәрбиелеуге аса бір үлкен маңыз бермейді.

Дегенмен барлық ата-аналар балаларды мектепке дайындау проблемасына кездеседі, бірақ бәрі бірдей оны шеше алмайды. Қазіргі кездің

жанұясы жағдайында баланы мектепке дайындауды ұйымдастыру жөнінде ата-аналар үшін кешенді материалдар мен ұсыныстардың жеткіліксіздігі байқалады, соның салдарынан мектепке дейінгі мекемеге бармаған балаларды мектепке дайындау мәселесі туындайды. Қолда бар ата-аналарға арналған құралдардың кешенді сипаты жоқ, балаларды мектепке дайындаудың жекелеген тұстарын ғана қарастырады, ол ата-аналарға тұтас процесті көруге мүмкіндік бермейді. Баланы отбасы жағдайында мектепке дайындау аса қажет. Оның жемісті болуы бірқатар ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарды орындауды қарастырады.

Қоғамның тарихи даму кезеңдерін бастан кешкен ата-баба мұрасы, мақалдап-мәтелдеп айтылатын өсиет өнегесі, астарлы ертегі, аңыз

әңгімелері, санамақ, жұмбақ тәрізді сөз маржандары, бесік жырлары арқылы тербеле тереңдеп, баланың нәрестелік шағынан құлағына құйылып, санасына орнығып, есейген сайын халықтың сазды әуені, үн-ырғағы оның зердесіне ұялап, ән-әуенге, әсерлі сөзге қызықтыра, еліктіре түсетіні белгілі.

Адамзат қоғамының сан қилы тарихи кезеңдерін басынан өткерген халқымыз өз ұрпағының болашақ борышын өтеуге тұралық азамат болып өсуін армандаған ата-бабалар, халықтың даналы ой-түйіндерін, тәрбиеге тірек ете жүріп, келешекте тозбас тон, азбас қазына етіп қалдырған. Болашақты алыстан болжайтын осындай аса бай қазына бүгінде тәрбиенің пәрменді құралы міндетін атқарып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есіркепова Г.К. Философия. – Шымкент, 2008. – 124 б.
2. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. – М.: ТЦ «Сфера», 1996. – 240 с.
3. Баймұратова Б.Б. Баланы мектепке дайындау жөнінде. – Алма-Ата, 1971. – 211 б.
4. Жумабаев М. Педагогика. – Алматы, 1997. – 74 б.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. - Алматы : Жазушы, 1989. - 318,[2] б.
6. Құлжанова Н. Шығармалары: мақалалар, очерктер, педагогикалық ой-пайымдар, аудармалар. – Алматы: Ана тілі, 2014. – 384 б.
7. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: Фолиант, 2008. – 132 б.

ЖЕДЕЛОВ ҚҰРМАНҒАЗЫ,

п.ғ.д., профессор,
Қазақстан Педагогикалық Ғалымдар Академиясының Академигі,
ҚРСО мүшесі,
ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

КАЛДЫБАЕВА ГУЛЬМАРИЯ АУЕЛХАНОВНА,

магистр, аға оқытушы,
ҚРСО мүшесі,
ҚазҰҚПУ,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ «СКИФ-САҚ СТИЛІНІҢ» НЫШАНДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақаладағы басты мәселе - Қазақстан көркем өнері бойынша халықтың көркем мәдени деңгейін көтеру, оларды өнерге тәрбиелеу. «Скиф-сақ стилі» мәдениетті ұлтты қорғайды, сол ұлттың басын құрып отырған мемлекетті қорғайды деген қорынды жасалынады. Қазіргі Қазақстан бейнелеу өнеріндегі «Скиф-сақ стилінің» нышандарын қортындылап айтар болсақ, халықтың болмыстық бітімін айқындайтын мәдениетін заман талаптарына сай өзіндік санасы мен дүниетанымдық бағдарламаларын ғылыми талдайды.

Кілт сөздер: Скиф-сақ стилі, мифология, тәрбие, мәдени мұра, таңбалар.

Аннотация. Основной задачей в данной статье является повышение уровня художественной культуры населения по художественному искусству Казахстана, а также их воспитание в искусстве. «Скифо-сакский стиль» призван защитить культуру, нацию и государство, составляющие основу этого народа. Обобщая особенности «скифо-сакского стиля» в изобразительном искусстве современного Казахстана, это научный анализ культуры народа, определяющий образ жизни, самосознание и мировоззренческие программы в соответствии с современными требованиями.

Ключевые слова: Скифо-сакский стиль, мифология, воспитание, культурное наследие, символы.

Summary. The main objective of this article is to increase the level of artistic culture of the population in the art of Kazakhstan, as well as their education in art. The «Scythian-Saka style» is designed to protect the culture, the nation, and the state that forms the basis of this nation. Summarizing the features of «Scythian-Saka style» in the fine art of modern Kazakhstan, a scientific analysis of people's culture that defines the way of life, identity and spiritual programs in accordance with modern requirements.

Keywords: Scythian-Saka style, mythology, upbringing, cultural heritage, symbols.

КІРІСПЕ

Шетелдік және қазақстандық өнертанушылар бұл феноменді негізінен ежелгі еуразиялық көшпелілер өнері тарихы кең мәтінінде қарастырып келеді. Елімізде қабылданған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын орындау барысындағы ізденістер осы тақырыпты таңдап алуға себепші болды [«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, 2006-2011]. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен де байланысты. Дәстүр жалғастығы кез келген өнер саласында күре тамырдай негізгі арқаулардың бірі. Қазақ ежелден ақ ұлттық қолөнерді өз нәшісіне келтіріп әсемдеумен қатар, олардың өзіндік ерекшеліктерімен қайталанбас ырқын жоғары сапада өңделуін өздеріне мақсат тұтып және аса мәнділікпен туындатып отырған.

Біздің заманымызға дейінгі бірінші мыңжылдықтың ортасынан бастап Қазақстан жеріндегі көшпелі тайпалар «сақ» атауымен белгілі. Сақ

тайпалары мал шаруашылығының үш түрімен айналысты: көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы мал шаруашылығы. Кең мәдени ареалға таралған өнер үлгілері көшпелілер өнерінің стиль жағынан тұтастығын көрсетеді. Ежелгі көшпелілердің мәдениеті адамзат өмірінде өзінің ауқымы мен таралу жылдамдығы бойынша ерекше кездесетін құбылыс. Яғни көне көшпелілердің өнері негізінен қолданбалы болды, олар әр түрлі бұйымдарда, үңгірлерде, тұрмысқа қажетті барлық дерлік заттарында ақ стилінің көріністерін ерекше зейінмен және шеберлікпен сала білген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ежелгі көшпелілердің ең сүйікті айналысатын дүниесі жануарлар әлемі болды, өйткені сол қоғамның адамы өзінің ойы мен идеясын шығармашылық шеберлігін айналыны қоршаған жануарлар әлемі арқылы толық мәнде білдірді. Сондықтан да көне көшпелілердің өнері ресей-

де «Скиф-сібір аң стилі» деп аталды. Бұлай ата-луының себебі, ежелгі көшпелілер өнерінің екі массиві скифтер қоныстанған солтүстік Қара теңіз бен шығыста Сібірде табылған. «Скиф-сақ стилі» - ежелгі өнер түрі, зерттеу ауқымы өте кең. Ол еуразия кеңістігін түгелге жуық қамтыған. Осыған орай скиф-сақ стилінің зерттелмеген қырлары, айтылмаған сырларын зерттеу осы уақыттың еншісінде.

Ерекше назар алтын бұйымдардан жасалған мысық тектес жануарлардың элементтерін терең зерттеуге, құстың немесе аңның кейбір дене мүшелерін үлкейтіп көрсетуге мысалы, үлкен мүйіз, үлкен тұмсық, азулы тырнақ пен тістерді ерекше суреттеуге бағытталды. Осының негізінде аңдар мен құстардың бүтін денесінің орнына олардың кейбір мүшелері ғана көрсетілді. Басқаша айтқанда дене мен оның мүшелері шеңбер, эллипсис тәрізді қисық сызықтармен көрсетілді. Соның өзінде автордың айтайын деп отырған ойы мен жануарын бірден біле қоясың. Біздің дәуірімізге дейінгі VII-III ғасырлардағы сақ, савромат және скиф одақтастығының саяси ымыралылығы «Скиф-сақ стилінің» гүлденуіне себепші болды. Ежелгі сақ суретшілері сүйенген хайуанат образдарының триадасы (құс - тұяқты жануар - жыртқыш) бейбітшілік қоғам құрылысының салтанатты идеясын паш етті. «Скиф-сақ стилі» табиғат пен адамның түбегейлі жарасымын дәріптейді. Әр құрамы, жұрнақ бөлшегі өзара сабақтаса, ұштаса келіп, тұтас бір тіршілік көрінісін бейнелейтін мөлдір айқындық, байсалды бап бірден көзге түседі. Табиғат барынша асқақ, әдемі, сақ қаһармандары жайлаған кәдімгі салтанат ордасы тәрізді. Мұрағиятты жер бедері суретші сенімі жоғарғы күштермен рухтанған. Сызықтар сұлбасы мұнда «көре білудің өзі ақыл-ой әрекеті» деп түсінетін «Скиф-сақ стилі» туындысының бүкіл құрылысын, құрамын бір ырғаққа келтіріп, өзара сабақтастырып, ұштастырып жатыр. Шын суреткер - бір қалыптан шыққандай өз тегі, өз заманының ортақ ұлы ғана емес, ол қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, шеберлігімен, ерекше қатынас көзқарасымен, өзі жасаған сом суретке өз қолданбасын қалдыра алатын адам. Әрбір бірегей, сақтың өнер туындысын бағалағанда біз бұл ерекшелікті ескермей кете алмаймыз.

Қазіргі Қазақстан бейнелеу өнеріндегі «Скиф-сақ стилінің» нышандарына келсек, олар алуан түрлі бағыттар мен нақыштарға толы. Оның түбегейлі мақсаты - танылған қалыптап мен шектеушіліктен бас тарту, өз шығармашылығын мейлінше толық түрде әйгілеу, жаңа пішін мен таным категорияларын пайымдау. Қазіргі көркемдік кеңістікте оны бұрынғы кезеңдермен байланыстыратын және қазірдің өзінде болашақты болжайтын бағыттар да жеткілікті. Сонымен қатар көшпелілер мәдениетінің дүниетанымдық жүйесіне байланысты бағыттар дамуын бәсеңдетпей, жаңаша өрістеуде. «Скиф-сақ стилінің» өнері қазіргі замандағы мүсіндеу-бедерлеме өнерінің кез-келгенімен тайталаса алады, тіпті ықшамдап (стилизициялап) жасалу шеберлігімен, ойлылығымен, әсемдігі мен

олардан оқшау, алда тұра алады. Оның бір дәлелі, қазіргі суретші мүсіншілердің көбі ежелгі «Аң стиліне» еліктеп, соның тұңғыық тылсым сырына зерттей қарап, соған ұқсас туындылар әкелуде. Мысалы, суретші А. Сыдыхановтың «Бөтен» атты кескіндеме картинасын алайық.

А. Сыдыханов «Бөтен» кескіндеме. м.б., 1990ж.

Суретші көне таңбаларды қолдану арқылы қазақтардың тұрмысының әр түрлілігін, әрқилылығын көрсетеді. Ол әр түрлі рулар мен тайпалардың ел таңбасы сипаттас таңбаларына зер салады. Осы таңбалар арқылы дүниені анималистік (жануарды кескіндеу мәнері) стильде пластикалық бейнелеуге ұмтылды. А. Сыдыханов өзінің мифтік бейнелеу өнеріне қажетті ерекше код ретінде қазақтың рулық рәмізін, таңбалардың әр түрін ала отырып, оны қоршаған ортаны толықтыратын дүние құрылымдық ережелерге қарай түрлендіре алады деп өз зерттеулерінде көрсетеді [Қарғабекова Р., Жубаниязова Г., 2004, 13 б.].

Ә. Сыдыхановтың қазақтардың ру-тайпалық таңбаларының графикалық бейнелеріне негізделген таңбалық сыр шырайы көне жазулар мен таңбалардың болмыстық құндылығын арттырды, ұлттық көркемдік - пластикалық идеяны қуаттандырды. Ол осы таңбалар арқылы дүниені пластикалық түрде бейнелеуге ұмтылды және оларға деген көзқарасты байқады. Ол көшпелі өмірін тұрпайы түрде білдіру емес, олардың дүниетанымы мен түсініктерін философиялық, көркемдік тұрғыдан жинақтау болды деп жазады [Төлебаев Ә., 1990, 104-105 бб.].

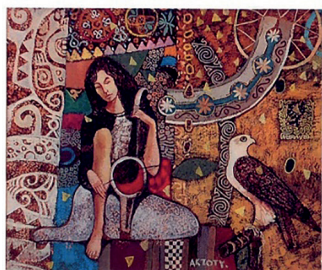
С. Тайнов «Молшылық иесі» (60/90 кенеп майлы бояу).

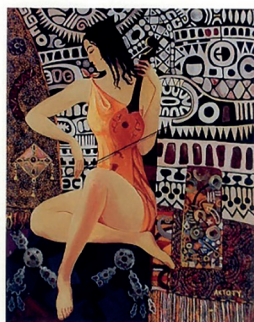
Сол, өткен дәуірдің стихияларынан, тарихи тағдырынан өз тәртібін бейнелеп шығады. Осыған байланысты мәдениет тарихын түрлі кезеңдердегі зерттеушілер – Рашид-ад-дин мен М. Тынышбаев та, таңбалардың кестелік жүйелерін көшпелілердің салт-дәстүрін, рәміз-рәсімдерін, өзіндік санасын түсіндірудегі басты құралдың бірі деп есептегендігі жазылған [Атантаев К., 1989, 56 б.].

XX ғасырдың басында ою-өрнектің лингвистикалық мәнін зерттеген Н.Я. Марр, М. Ферворн, Г. Кюн, Д. Фрэзер секілді ғалымдар өрнек, ою, таңба, белгі секілді құпия сырға толы дүниелерді зерттей келіп, бұлардың бәрі қоғамның алғашқы сатысында тұрған халықтардың ой-санасының дамуынан хабар беретін белгі деп есептеді. Зооморфтық ою-өрнектер қазақтың тыныс-тіршілігінің басты рәміздерінде кең қолданыс тауып отырған. Мысалы, «қошқармүйіз» оюы ерліктің рәмізі ретінде батырлардың шапанының жауырынына, қалқанға, шалбардың тізе тұсына салынған [Шаханова Н., 1998 30 б.].

Музыкалық әуен, ақындық шығармашылық, сәулеттік және қол өнері шығармашылығы бәрі бір-бірімен өте тығыз байланыста болды. Ол, әсіресе, халықтық мерекелерде одан әрі ашыла түсті. Мысалы, музыка үні өрнекті затпен оның формасымен, пластикасымен және әсемдігімен тығыз байланыста шешілді. Бүгінгі таңда бейнелеу өнерінде музыка үнін өрнекпен қатар, көркемдік идеяны ортаның тақырыптық кеңістігіне енгізу мәселесі өріс алған секілді. Суретші Ақтоты Смағұлованың «Әуен» атты кенепке майлы бояумен орындалған картинасын жатқызуға болады.

2005
х.м., 60x70
Әуен
Песня
The song

2001
х.м., 100x80
Саз
Мелодия
The melody

А. Смағұлованың «Әуен» (60/70 кенеп майлы бояу).

Қазіргі қазақ суретшілері көне таңбаларды қолдану арқылы қазақ халқының тұрмысының әр түрлілігін, әрқилылығын көрсетеді. Ол әр түрлі рулар мен тайпалардың ел таңбасы сипатта таңбаларына зер салады. Осы таңбалар арқылы дүниені анималистік (жануарды кескіндеу мәнері) стильде пластикалық бейнелеуге ұмтылды. Солардың арасында, әрине, «Скиф-сақ стилі»

ерекше орын алады. Қазіргі суретшілер қазақтың рухани мәдениетін ежелгі ғарыштық-табиғи түрік мәдениетінің бастауларымен байланыстырып, қайтадан дүниеге әкелуде, әсіресе, әлем кіндігіне, әлемді вертикальды түрде үш бөлікке: жоғарғы, орталық және төменгіге бөліп, оның семантикалық жүйесінің ежелгі кодына, белгісі мен элементтеріне, органикалық дүние рәміздеріне тереңдейді. Этномәдени өзіндік идентификация тұрақты түрдегі сананың концептеріне түсіндірме беру, интерпретация арқылы жүзеге асуда. Дәстүрлі құндылықтар комплексі қазіргі кезеңдерге тән ерекшеліктерімен игерілуде, солардың бірі - ежелгі тамырлар, архаика, ұлттық өмірді түсінудің бастауы, ал екіншісі өнердегі дәстүрлік түсінікті өзгертуді және жүзеге асыртуды кеңейту болып табылады. Осыған байланысты суретші Ақанаев Бейсебектің «Қазақ туылды» атты аралас техникада орындалған картинасынан көруге болады.

Ғылымдағы жаңалықтар XX ғасырдағы фәлсафалық ағымдармен ұштаса отырып, олар бейнелеу өнері шығармалары мен дүниені бейнелейтін мүсіндік композицияларда қайта орын алды, көшпелі халықтың мәдениетінің генетикалық табиғатына тән, эмоциялық ырғағын тірілтті. Көзге тартымды, метафоралық тұрғыдан нақтыланған белгілер мен таңбалар жүйесінде дүние құрылымының барлық элементтері арасындағы нәзік үйлесімділік концепциясына сәйкес әдет-ғұрыптар, кеңістік құрылымындағы біртұтас уақыттық цикл, тірі және өлі материя арасындағы бірлік пен байланыс, шексіз кеңістіктің үстінде қалқып жүрген көшпелілердің елестік бейнелері арқылы сиптталатын ерікті және жігерлі рухани көтерілу туралы түсініктер пайда болды. Мифология, әсіресе, материалдың ауысуына, өмір мен өлімнің мәңгі алмасуына ден қояды. Кейін басты орынды табиғат пен адамдарды қорғаушы алды. Әлем байлығын сақтау қажеттілігі туралы аңыздар пайда болды. Табиғат адаммен, оған шынайы адамдық қатынас мұратымен үйлестірілді.

Адаммен игерілетін, табиғат шеңбері барған сайын кеңейе береді. Заттың мазмұны ешқашан арта беруін тоқтатпайды, сондықтан көркем бейнелеу объектісі шегіне жету мүмкін емес. «Су тамшысының қайталанбайтын даралығынан» (Д. Ренар) әлемдік құрылысқа дейін - өнердің тақырыптық өрісі ештеңемен шектелмеген. Олар өзінде дәуір ерекшеліктері қолтаңбасын, оған тән дүние қабылдауды, әлеуметтік өмірдің бағаларын алып жүретін, әлемді көркем игеруде туындайтын, тақырыптар мен бейнелер сондықтан түп-қиырсыз келеді деген [Шакенова Э., 1993, 62-93 бб.].

Рәмізді кескіндеме болғандықтан ол бір жағынан философиялық дүниетанымдық түсініктермен байланысты. Мұнда әрбір форма - белгі. Ал, ол белгі болғандықтан, оның қалыптасқан тұрақты мағынасы бар. Мифопоэтикалық дүниетанымда затты, табиғатты олардың заңдылығы, ішкі мазмұны, даму жолдары арқылы қабылдауға, білуге ұмтылмайды. Бұл көзқарас бойынша, кез келген зат, құбылыс, табиғат – рәміз. Оның

мазмұны заттың өзінен тыс жатыр [Вишняков А., Ли К.В., 2001, 46 б.]. XX ғасырдағы қазақ мәдениетінің басты тәжірибесі жаңалыққа сергектігі мен ашықтығы деу орынды. Мұның айқын бір көрінісі – республикада «Contemporary art»- яғни Қазіргі заман өнерінің тез арада әрі табиғи түрде пайда болуы. Алғашқы кезде бұл бағыттың жақтаушылары Қазақстан үшін ең маңызды және қажетті тек Contemporary art деуге басқан. Бірақ Қазақстанның бүгінгі өнері тек осы бағытпен шектелмейтінін, ол әр алуан және әр түрлі стильдік бағыттардан және әр түрлі шығармашылық ерекшеліктерден тұратынын өзі көрсетіп отыр.

Дәстүрлі халықтық шығармашылық өзінің түрін өзгерткенімен қазіргі кездегі жастардың көркемдік ізденістерінде ерекше сапаға еніп отыр. Дәстүрлі әдістер өзгерістерге ұшырады, жаңа сипаттағы бұйымдар пайда болды. Адамзат санасы дамуының өрлеуі тас дәуірінен басталады деген тұжырымға «жоғары тас дәуірінің өзінде-ақ қалыптасқан өнердің формаларынан оның рефлекторлы-инстинкті емес, терең интеллектуальды табиғаты болғанын байқаймыз, яғни ол адам ойлауының жоғары деңгейіне және шығармашылық қиялдың әлеуметтік-ғұрыптық тәжірибесінің нәтижесінде дамыған» деген пікірі дәлел бола алады [Мастера изобразительных искусств Казахстана, 1986, 69 б.].

Санамен тығыз байланысты сезіну, қабылдау, түсіну сияқты психологиялық компоненттер даму деңгейіндегі нәтижесін - көркем-эстетикалық іс-әрекеттердің қорытындысын – бейнелеу үлгілерінен көреміз. Жалаң интеллектуалды ақыл-ой өнерге тікелей қызмет ете алмайды. Ол бағытталмаған ой-санамен ерекшеленеді. Демек өнер табиғатында интеллектуальдық басымдық алатын болса, ондай ерекшелікті «интеллектуальдық интуициямен» (К. Юнг) байланыстыруға болады. Ол мазмұн нормаларын реттейтін иррационалды қызметпен байланысты, санадан тыс, ақыл-ой сапасымен танылмаған көзқарас [Шипанов. А.С., 1989, 33 б.].

Көркемдік қабылдау мәдениеті жөнінде сөз болғанда көрерменнің көркем бейнені жасаушы суретшінің көркемдік құндылықтарға деген қатынасымен, оның қоршаған ортаны, өмірдегі әсемдік пен келеңсіздікті түсіну ерекшеліктерімен, мәдени деңгейімен, т.б. байланысты екендігі сөзсіз. Көрермен көркем шығарманы қабылдаушы, түйсінүші. Көркем шығарманы өзінің құндылық деңгейіне сәйкес үйлесімді қабылдау күрделі мәселе. Яғни, көркем шығарма мен суретші жөнінде орнатылған ақпарат оны көркем бейнені қабылдау барысында атқаруы мүмкін. А. Медоев [Медоев А.Г., 1979, 16 б.] тастағы суреттердің бірін «Жарық пен Түнектің күресі» деп атаған еді.

Адамның ішкі дүниесі оның мәдени деңгейін білдіретіні сөзсіз. Сондықтан да көрермен көркем шығарма жөнінде өз пікірін білдірген уақытта өзінің біліміне, көркем тәжірибесіне, мәдени деңгейіне, көркемдік толғамына, адамдық қасиетіне, бүкіл ішкі рухани-мәдени болмысына сүйенеді. Осы қасиеттерге байланысты көрермен пі-

кірі өте маңызды болып табылады. Суретші мен көрермен арасындағы шығармашылық сәйкестік, ортақ түсініктер қалыптасуы да күрделі мәселе. Егер сәйкестік болса, онда суретші дарындылығы мен көрерменнің көркемдік талғамының үйлесімді болғандығы. Жоғарғы көркемдік талғам қандай кезеңде де, қандай елде болмасын азшылықты білдіріп келді. Сондықтан да шын өнер халықтың аз бөлігін құрайтын зиялылар өнеріне айналды. Өнерде үйлесімділік ретінде танылған кемелділік бейнесі жасалады.

Өнер арқылы адамның әмбебаптылығы ашылады. Өнер адамның шексіз болмыстық сұрақтарына жауап табуға талпыныс барысында гуманистік ұстындарды қалыптастырады. Осының нәтижесінде, өнер тек белгілі бір қоғамның даму нәтижелерін көрнекілеп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік-рухани өмірдің күйіне етер ететіндігін білдіреді. Әсемдік, әдемілік, сұлулық сынды бірдеңгейлік ұғымдар мазмұнына негізделген өнер туындысы үшін адам мен қоғамның еркіндік туралы түсінігінің мәні зор. Өнерді көп ойшылдар өз ләззаты, өз рахаты өзінде, ешнәрсеге тәуелсіз, «мақсатсыз» мақсат көздегіштік деп анықтайды. Бірақ, бұл сипаттамалардан өнерді беталды, тізгінсіз әрекет деп түсінуге болмайды. Бұл тұста таза өнер мен кәсіп-өнерді ажырата білген абзал. Мысалы, неміс философы И. Кант таза өнер мен кәсіп-өнерді ажыратып қарастырды да, біріншісін - еркіндік өнері, екіншісін - табыс үшін жасалатын өнер дейді. Кант бұл жерде еркін өнер деп адамның өзінің рухани болмысынан шыққан бейнелі шешімдермен байланысты өнерді айтып отыр [Кант И., 1966, 37-341 бб.].

Ал табыс үшін, сауда-саттық мақсатында жасалған өнер өзіне емес, өзгеге ұнау үшін, сатып алушы талғамына, сұранысына аңғайластырып жасалынады. М. Әуезов «Мәдениет хәм ұлт» деген мақаласында, «сымбатты өнер болмаған елде мағыналы тіршілік жоқ. Қандай қауым, қандай тапты алсақ та қаны мен жанының суретін өнер айнасына түсірмей отыра алмайды. Өнерден қуат алмаса, тіршілік шырағы өшеді» - дейді [Әуезов М., 1997, 332-334 бб.]. Бейнелеу өнеріне қазіргі кезеңдегі әлемдік мәдениет тудырған әмбебапты категорияларымен бірге ұлттық сипаттағы дәстүрлі мәдениет те өз әсерін тигізді. Мысалы, Ф.Ницшенің көркемдік құндылықтары жөніндегі философиялық тұжырымына келетін болсақ, ол өнердің аполлондық және дионисийлік сипаты жөнінде алғаш айтқан ойшыл болатын. Ф. Ницше пікірінше, адамның ең ежелгі көркемдік инстинктісінің бірі өмірдің ауыртпашылығына, қиыншылығына және келіссіз сәттеріне қарсылық ретінде қабылдап алынған «аполлондық» бейне еді. Аполлондық суретке келістілік, жарасымдылық, тепе-теңділік, тұрақтылық тән. Ол – сұлулықтың идеалды бейнесі.

Дионисийлік көркем бейне, Ф. Ницше бойынша, өміршеңдігімен ерекшеленеді. Онда трагедиялық басым. Сонымен бірге ол даналыққа, тылсым сырға толы. Ол шындықтың бетін ашып аполлондық өнердегі жалғандықты әшкерлейді.

Соған байланысты дионисийлік өнер адам үшін әр уақытта жалғандықпен, жасандылықпен, декоративтілікпен күресуге, өміршең, шыншыл қуат алу үшін керек [Ницше Ф., 2007, 32-34 бб.]. Лессинг пікірінше, еліктегіш табиғаттың тура көшірмесі не оның әдемі баламасы болуға тиіс емес. Гете табиғатқа еліктегіш суретшілер жөнінде, егер суретші итті тура сол күйінде аудармай бейнелесе, онда тура сондай екінші иттің пайда болғанына қуануға болады. Бірақ бұл жерде жаңа өнер шығармасы жөнінде айту қиын, - деп мысқылдайды [Каган М., 1961, 13-15 бб.].

Егер шын өнер, нағыз өнер жоғары көрерменнің азшылық тобын білдірсе, әрине, көрерменнің көпшілік тобы «тобырлық мәдениет» аталып жүрген өнер түрімен қанағаттанатыны сөзсіз. Мұндағы басты мәселе – халықтың мәдени деңгейін көтеру, тәрбиелеу. Тарихтың ұлы қойнауы шежіренің мәңгілік мекені мұражайлар болса, өнер галереялары қазіргі мәдениетімізді, өнерімізді, өркениетімізді өзінің үздік жетістіктерін айшықтайтын, мәдени құндылықтарымызды санамызға сіңіретін орын деп айтуымызға болады. Одан бүтіндей бір ұлттың қалыптасу, даму дәуірі мен жасалған өнер туындыларын көресің, мұражайына қарап, сол елдің мәдениетінің деңгейін білесің, бағалайсың.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөйтіп, Қазақстандық бейнелеу өнері суретшілердің өзіндік жарқын қолтаңбасы халықтық дәстүрлермен, өткеннің тарихы және мәдени тәжірибесі мен ұштастыру арқылы жол тауып, көркем процеске ұласты. Шығармашылық еңбектің табыстарын алқалы топтың алдына тартып, талғамшыл қалың көрерменнің сарпына салып отыру – уақыт талабы, мәдени өміріміздің қалыптасқан дәстүрлерінің бірі. Суретшінің ішкі әлемі қайтіп, қалай қалыптасатынына ой жіберсек, бұл әлем оның өмірімен, адамдармен, қоғаммен нақты және толып жатқан байланыстарынан туындайтынын білеміз. Сезім, түйсік, сезімге берілу, өзінен-өзі пайда болмайды. Олар өмірдің жағдаятынан туындап, қандай да бір қатынастың нәтижесі болып шығады. Олардың өзі көркем бейненің объективті негізін құрай отырып, көркем шығармаға етене араласып кетеді. Өнердің шынайылығы өмірдің сыртқы қалпын ғана қайта жаңғырту болып табылмайды. Олай десе, ол өнер де болмас еді. Көшірме, сөз жоқ, түпнұсқаны сол қалпында бере алмайды, бірақ суретші бұл ретте бейнелейтін дүниесін ой елегінен өткізіп, құбылыстың мәнін, өмірдің сипатын, қалпын, қозғалысын дәл тауып береді, шынды-

ғында сол шынайы өмір дүниесінің көшірмесін береді, сондай-ақ оны қайтадан жасайды. Мәнінше, әрбір адам - өзінше бір әлемде, шексіз өмір тізбегінің өзінше бір тұлғасы, онда да шексіз тізбекті бірден-бірге алға қарай жалғастырып жатқан мәңгілікпен ұштасқан тұлғасы болып табылады. Ал кез-келген суретшінің шығармашылығы да өзінше бір ерекше әлем, адамның рухани өмірінің ерекше бір қажетті тізбегі. Кез-келген бояу белгілі бір жүк арқалауы керек деп ойлаймын. Әйгілі суретшілерді даңққа бөлеп, әлемге әйгілеген нәрсе - салған суреттерінің көптігі емес. Алған тақырыбын ұлттық колоритпен ешкімге ұқсатпай, мәңгілік көрместей етіп, бояулар әлемінің адам бойындағы керемет қасиеттерді кестелеудегі ұлылығын таныта алуында. «Ұлы іңкәрлік, беріле сүю ғана өмірдің қозғаушы күші бола алады» деген суретші Ренато Гуттузо. Ендеше суреткер дарыны суретеліп отырған құбылыстың маңызын толығырақ бейімдеумен, жан-жақты көрсетумен анықталады. Өмірді білу, сол білгенін өнерге айналдыруға деген құштарлық кімде жетпесе, соның суреті солғын шығады, соның эстетикалық қуаты да кем болады. Мұндайда бояулар сөйлемейді, олар өзіне тән нақышы, сиқыр-күші, мазмұны болмаған соң сөйлемейді. Өнердегі әрбір шығарма өмірдің жаңа бір қырын ашып бергенде ғана нағыз өнерге жатады. Шығыс миниатюраларының әсері көрінетін жас суретші Ботагөз Ақанаевалардың жұмыстары өз стилистикасы бойынша танымал. Суретшілерді қоршаған ортаны бейнелеуде тек қана реалистік үрдістерде болуға міндеттеуге себептер жоқ. Өзіндік стилді таңдау көптеген субъективті және объективті факторлармен байланысты.

Қорыта айтқанда, суретші өзінің ойы мен сезімін толық таныту жолында, тек қана өзіне қажеттілерін екшеп алуда, яки толыққанды тұтас бейнелерді жасау жолында барлық тарихи бейнелеу әдіс-тәсілдерін жете меңгере отырып, «Скиф-сақ стилінде» кенепке немесе ақ қағазға салған әрбір бояудың түрін жігерлендіруші қуатты күшке айналдыра алады. Бүгінгі таңда Қазақстан өнері бірегей өркениетті ғарыш ретіндегі қазақ мәдениетінің сақталуы мен дамуындағы ұлы жасампаз қызметі атқарады және әлемдік мәдени кеңістікке енуіне жол ашады. «Скиф-сақ стилі» мәдениетті ұлтты қорғайды, сол ұлттың басын құрып отырған мемлекетті қорғайды. Бұл - дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Мәдениетті күнделікті болып жататын көңіл көтерер дерек ретінде қабылдамай, ұлттың негізі, мемлекеттің тірегі деп қарайтын кез жетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМДЕРІ:

1. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – Астана 2006-2011 ж.
2. Қарғабекова Р., Жубаниязова Г. Бейнелеу өнерінің тарихы. – Алматы: Өнер, 2004. - 125 б.
3. Төлебаев Ә. Өнер өрісі. - Алматы: Өнер, 1990. – 148 б.
4. Атантаев Қ.С. Ұлттық дәстүр тынысы // Дидар. - 1989. -15 қаңтар.
5. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: Казахстан, 1998. – 184 с.
6. Қазіргі Қазақстан өнерінің даму үрдістері // Ғылыми практикалық конференция материалдары.

– Алматы: ҚазӨМЗИ, 2002. - 307 б.

7. Шакинова Э. Художественное освоение мира // Кочевники: Эстетика. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 62-93

8. Вишняков А., Ли К.В. Қазақстандағы бейнелеу өнері. XX ғасыр. Изобразительное искусство Казахстана /қазақ тіліне аударған Базарбаев Д.Т. – Алматы: Атамұра, 2001. - 331.

9. Мастера изобразительных искусств Казахстана. – Алматы: Өнер, 1986.- 215 с.

10. Шипанов. А.С. Әуесқой жас суретшілер мен мүсіншілер. – Алматы: Мектеп, 1989. – 170 б.

11. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. - Алма-Ата: Жалын, 1979. – Ч. 1. – 175 с.

12. Кант И. Критика способности суждения //Кант И. Сочинения в 6 томах.— М.: Мысль, 1966.564 ст.

13. Әуезов М. Мәдениет һәм ұлт //Әуезов М. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энцик, 1997. – 512

14. Ницше Ф. Трагедияның музыка рухынан туындауы //Әлемдік философиялық мұра.. Классикалық емес философия. - Алматы: Жазушы, 2007. - Т. 13. - 485 б.

15. Каган М.С. О происхождении искусства. – Л.: Художник, 1961. – 160 с.

ЖИЕНБАЕВА САЙРА НАГАШИБАЕВНА,
п.ғ.д., профессор,
ҚазҰлтҚызПУ

ИСАБАЕВА ЖАҢЫЛСЫН НАГАШИБАЕВНА,
аға оқытушы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРДІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МОНИТОРИНГТЕУДІҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі балаларды құқықтық тәрбие беру барысын педагогикалық мониторингтеу мәселесі қарастырылады. Автор мектепке дейінгі ұйымдағы педагогикалық мониторингтеудің мәнін ашады. Мектепке дейінгі балалардың құқықтық тәрбиелілігін педагогикалық мониторингтеудің функциясын жүйелейді. Оны жүзеге асырудың кезеңдері талқыланады.

Түйінді сөздер: құқықтық тәрбие, мониторинг, педагогикалық мониторинг, мектепке дейінгі бала.

Аннотация. В статье рассматривается проблема педагогического мониторинга процесса правового воспитания дошкольников. Автор раскрывает сущность педагогического мониторинга в дошкольных организациях. Систематизированы функции педагогического мониторинга правового воспитания дошкольников. Рекомендуются этапы его реализации.

Ключевые слова: правовое воспитание, мониторинг, педагогический мониторинг, дошкольный возраст.

Summary. The article deals with the problem of pedagogical monitoring of the process of legal education of preschoolers. The author reveals the essence of pedagogical monitoring in preschool organizations. The functions of pedagogical monitoring of legal education of preschoolers are systematized. The stages of its implementation are recommended below.

Key words: legal education, monitoring, pedagogical monitoring, preschool age.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта педагогика бірінші кезекте тәрбиеленушілердің жеке мінездемелерін есепке алуға бағытталған, жаңа ұғымдар мен терминдерді зерделеуге әкеп соқтырған көптеген инновациялық педагогикалық технологиялардың пайда болуы міндетті тәрбиелеу мен оқытудағы даралануды қарастыра отырып, табиғаттылық принциптерінде құрылады. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «2018 жылы халықаралық және қазақстандық тәжірибені ескере отырып, балалардың қауіпсіздігін, қолайлы жағдайлары мен әл-ауқатын жүйелі мониторингілеу, проблемаларды уақтылы анықтау және шешімдерді жедел қабылдау үшін көрсеткіштер жүйесі мен Балалардың әл-ауқатының индексі әзірленді. Бұл индекс барлық өмірлік маңызды салаларды қамтиды: материалдық әл-ауқат, денсаулық, білім беру, қауіпсіздік және тәуекелдер, әлеуметтендіру» делінген [adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988]. Олай болса, мектеп жасына дейінгі балалардың құқықтық тәрбиесінің нәтижесін педагогикалық мониторинг жүргізудің маңызы зор.

«Мониторинг» термині өндірістік-экономикалық және медициналық саладан алынған, ол дегеніміз қандай да бір объектіні және бақылау, нормалардан ауытқуды жүйелі түрде бақылау дегенді білдіреді [Қазақстан Ұлттық энциклопедия 2006, 125 б.]. Мониторинг — бұл модельдеу, болжау және тиісті шешім қабылдау мақсатында объектілердің жай-күйі туралы қорытындылар-

ды бақылау, өлшеу және олардың негізінде тұжырымдау деген ойды қолдаймыз (О. Касьянова).

Қазіргі психологиялық және педагогикалық зерттеулерде педагогикалық мониторинг проблемасына (Абрамовских, А.С. Белкин, В.Г. Горб, В.А. Кальней, О. Касьянова, Л.П. Качалова, О. Коберник, Г.А. Карпова, В.Г. Попов, С.А. Равичев, С.Н. Силина, С.Е. Шишов) көп көңіл бөлінеді. Педагогикалық мониторинг ұғымдарда ғылыми еңбектерде жеткілікті. Бірақ талдай келе, А.С. Белкин, А.М. Кукуев берген анықтамаларын қолдаймыз. Педагогикалық мониторинг - ұйымдастыру, жинау, сақтау нысаны, педагогикалық жүйелерде ақпаратты өңдеу және тарату, олардың жағдайын үздіксіз бақылау. Сондай-ақ мектепке дейінгі ұйымның педагогикалық жүйелерінің дамуын болжау мүмкіндігі (А.М. Кукуев, 2000, 13 б.). А.С. Белкин педагогикалық мониторингті процесс ретінде анықтады, үзіліссіз дәлелді, диагностикалық және болжамды бақылау, тапсырмаларды, құралдарды оңтайлы таңдау, шешу мақсатында педагогикалық үдерістің жағдайын, дамуын бақылаудың тұжырымдады [А.С. Белкин, 2010, 36 б.]. Келтірілген түсініктердің белгілі бір әртүрлілігі кезінде “мониторинг” түсінігімен анықталған елеулі әрекетке қатысты кейбір жалпылама жасауға болады. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі балалардың тәрбиелілігін және білім беру үдерісінің нәтижесін мониторингтеу мәселесі арнаулы зерттеуді қажет етеді. Себебі қазіргі балабақшаларда білім беру нәтижелерін мониторингтеу жүргізіліп келеді. 2018 жылы «Мектепке дейінгі балалық шақ» орталығының

басшылығымен «Мектеп жасына дейінгі балалардың білік және дағдыларының дамуын мониторингтеу» әдістемелік нұсқаулығы жарық көріп, бүгінге дейін мектепке дейінгі ұйым басшылыққа алып отыр [Мектепке дейінгі балалық шақ, 2018, 124 б.]. Сондықтан мектепке дейінгі балалардың тәрбиелік деңгейін педагогикалық мониторингтеу өзекті мәселе болып саналады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Педагогикалық мониторинг педагогика ғылымында тарихы кезеңдерде түрліше тұжырымдалған. В.Г. Горб зерттеуінде білім беру процесін бақылау үшін қолданылатын әдістерге тарихи-логикалық талдау жүргізіледі. Атап айтсақ, 20-30 жылдары педагогикада оқу мекемелерінде білім беру үрдісінің барысын қадағалау педология аясында әзірленген әдіснамалық негізде жүргізілгенін атап өтті. Оны өткізудің негізгі әдісі ретінде есепке алу болды, ол оқушылардың жеке басының дамуын үздіксіз бақылау процесін ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің барлық қатысушыларының өзін-өзі талдау және өзін-өзі түзету үшін жағдай жасауға мүмкіндік берді [В.Г. Горб, 2000, 13 б.]. Одан әрі деологиялық факторлардың әсері нәтижесінде бұл әдіс бақылаумен ауыстырылды, оның өлшемдері мен өткізілуі белгілі бір әлеуметтік маңызды шешімдерге қол жеткізуді анықтауға бағытталған. Бұл педагогикалық іс-әрекет нәтижелерін оқушылардың тұлғалық маңызды өмірлік бағдарынан шеттетуге әкелді.

1970-ші жылдары теориялық зерттеулер мен практикалық қызмет нәтижелерінің өзара іс-әрекет жасау қажеттілігі туралы мәселе тұрды. Осы кезеңде үздіксіз, ғылыми негізделген, диагностикалық-болжамдық бақылау ретінде педагогикалық мониторинг идеясы пайда болды деп санайды.

Оқытудың арнайы пәніне педагогикалық мониторингті бөлу педагогтың зерттеу қызметінің аспектісі ретінде оның маңыздылығымен ғана емес, сонымен қатар педагогикалық процесті басқарудағы рөлін анықтайды. В.П. Беспалько педагогикалық жүйені басқару үшін диагностикалық қойылған мақсаттар, сондай-ақ осы мақсаттарға жету сапасын объективті бақылау әдістемелері қажет екенін атап өтті. Осындай әдістеме ретінде білім беруді басқарудың сенімді құралдарының бірі болып табылады [В.П. Беспалько, 1996, 34 б.]. Осылайша, мониторинг зерттеулер мен зерттеулердің дәстүрлі әдістерін біртіндеп ығыстырады. Мониторинг жеке дербес бағытқа айналады. Мониторинг пайда болғаннан кейін зерттеу мен тексеруде жаңа ерекше қызмет ретінде мониторингтің әртүрлі түрлері пайда болады. Т.Д. Макарова педагогикалық қызметтің ішкі және сыртқы мониторингін анықтайды [Т.Д. Макарова, 1998, 60 б.].

Сыртқы мониторинг нәтижелерді зерделеуді, сондай-ақ тәуелсіз комиссиялардың құру процесінің жағдайларын талдау мен бағалауды көздейді. Оны жүргізу үшін жоғары сапа деңгейіне жауап беретін әдістемелер қажет. Ішкі мониторинг білім беру үдерісіне бағытталған. Ішкі

мониторингтің негізгі құралдары өзін-өзі талдау, сауалнама жүргізу, талқылау, педагогикалық кеңес болып табылады. А.А. Орлов өзінің зерттеуінде, ең алдымен адам қызметінің саласымен байланысты мониторингтің бірнеше басқа түрлерін атап көрсетеді: медициналық, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық, инновациялық [А.А. Орлов 1996, 10 б.].

Тәрбие мониторингі – тәрбие-білім беру үрдісінің түрлі қырларын қадағалау. Байланыс жүйесі, білім беру процесіне қатысушылардың өзара іс-қимылының сипаты ескеріледі. Әлеуметтік-психологиялық мониторинг-ұжымдық, топтық, жеке қарым-қатынас жүйесін, ұжымның, топтардың психологиялық атмосферасының сипатын бақылау.

Педагогикалық мониторингтің кез келген түрі жалпы құралға ие, оған:

- координаттар жүйесі,
- қажетті ақпаратты жинау, деректер банкі,
- арнайы бағдарламалар,
- объектіні дамытудың әртүрлі жобалары (модельдері);

- процесті оңтайлы түзету үшін қажетті өзге де шарттарды бақылау.

А.С. Белкиннің пікірінше, мониторингтің сипаттамасы оның көпфункционалдығы болып табылады деп санайды, осыған байланысты білім беру процесінің негізгі функциялары: бағдарлы, конструктивтік, ұйымдастырушылық-іс-әрекет, түзету, бағалау-болжамдық [А.С. Белкин, 2010, 17 б.]. Осылайша, жеке процестің сипаты мен жағдайын, осы процесті қамтамасыз ететін педагогикалық қатынастардың сапалық сипатын қадағалау қажет. Білім беру жүйесі жұмысының тиімділігі мақсатында педагогикалық мониторингті әзірлеу және қолдану мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау оның аса өзекті екенін көрсетеді. Алайда, мектеп жасына қатысты осы проблеманың әртүрлі аспектілері зерттелген, бірақ оны мектепке дейінгі ұйымда қолдануды зерттеліп келеді.

Н.В. Абрамовский «балалардың мектепке танымдық дайындығының педагогикалық мониторингі» мәселесі бойынша мектепке дейінгі ұйымның жұмысына педагогикалық мониторинг енгізуді ұсынады [Н.В. Абрамовский, 1996, 48 б.]. Ол мектепке балалардың танымдық дайындығын дамытуға бағытталған мектепке дейінгі ұйымның білім беру процесін құруда педагогикалық мониторинг функциясын атап көрсетті: ақпараттық, мәдениеттанулық, қалыптастырушы, коррекциялық, жүйе құрушы, осы функциялар мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың мектепке танымдық дайындығын тәрбиелеу сапасын арттыру, оқу және тәрбие қызметін басқаруға ғылыми көзқарасты қамтамасыз ету мақсаттарына бағынды. Педагогикалық мониторингті тәрбиелеу-білім беру мекемелерінің жұмысына енгізу келесі кезеңдерден тұрады: нормативтік-орнату, аналитикалық-диагностикалық, болжамдық, түзету-технологиялық, аралық-диагностикалық, іс-әрекет-технологиялық, қорытынды-диагностикалық.

Барлық аталған зерттеулер бізге мониторингтің әр түрлі түрлері, оның функционалдық мүм-

кіндіктері, адам білімінің әр түрлі салаларында қолдану технологиялары туралы түсінік береді. Біз құқықтық тәрбие процесін ұйымдастыруға қабілетті неғұрлым өзекті әдіс пен құрал білім беру процесінде оң және теріс тенденцияларды қадағалауға ықпал ететін құрал болып табылады деп есептейміз. Бұл оң әсерді күшейтуге және оған теріс әсерді жеңуге көмектеседі. Мұндай құрал педагогикалық мониторинг болып табылады. Ғылыми жұмыста жоғарыда аталған авторлардың зерттеулеріне сілтеме жасай отырып, педагогикалық мониторинг технологиясын пайдалану көзделеді.

Педагогикалық мониторингті процесс ретінде қарастырып, біз өз алдына құқықтық тәрбие жүйесіндегі педагогикалық мониторингтің технологиялық моделіне құрылымдық-функционалдық талдау жүргізу міндетін қойып, оның негізгі технологиялық кезеңдерінің мазмұнын қарастырдық. Біздің пікірімізше педагогикалық мониторинг мектепке дейінгі жастағы балалардың құқықтық тәрбиесінің диагностикалық-болжамдық циклі мәселелерінде мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіби біліктілігін орнықтырады. Педагогикалық мониторинг педагогтың зерттеу қызметінің негізі бола отырып, педагогикалық процесс компоненттерінің жағдайын тануға бағытталған. Мектепке дейінгі ұйымның құқықтық тәрбие үрдісін құрудағы педагогикалық мониторингтің негізгі функциялары, біздің ойымызша, мынадай болады:

Бірінші функцияны шартты түрде *дайындық* ретінде белгілейміз, оның мәні алынған ақпаратты зерттеу нәтижелері білім беру процесінің субъектілеріне тиімді құруға көмектесті, педагогикалық деңгейді арттыруға көмектесетін тәрбие процесі жаңа түзету технологияларын, балалармен жұмыс істеу формалары мен әдістерін меңгеру есебінен тәрбиешілердің мәдениеті.

Екінші функция *диагностикалық* ретінде анықталады. Мониторинг тәрбие жүйесін дамытуды жүйелі түрде жүргізу тәсілі болып табылады. Осы үдерістің жай күйі мен дамуы туралы салыстырмалы ақпарат талдау және болжау, тәрбие және білім беру жүйесін дамыту үшін қажет. Процестің жай-күйін анықтау құқықтық тәрбие және онда болып жатқан өзгерістер мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды құқықтық тәрбиелеудің әртүрлі компоненттерінің қалыптасу деңгейін анықтау.

Келесі функция – *түзету*. Мониторингтік бағалау нәтижелеріне сүйене отырып, педагог әрбір бала үшін оның мүмкіндіктерін ескере отырып, жеке тұлғаның әдістері мен тәсілдерін таңдай алады. Білім беру қызметі барысында жеке тұлғаның дамуының оң және теріс факторлары пайда болуы мүмкін, бұл педагогтарға оңтайлы жағын қолдануға, теріс әсерді жөндеуге көмектеседі. Педагогикалық мониторингті енгізу педагогикалық процестен жекелеген балалардың тәрбиесіндегі кемшіліктердің мен ақаулардың алдын алуға ықпал етеді. Педагогикалық мониторинг қиын жағдайларды жояды және балалардағы құқықтық тәрбие процесін реттеуге ықпал етеді.

Төртінші функция – *болжамдық*. Педагогикалық өзара іс-әрекет процесінде алынған ақпарат дамудың тиімділігін айқындауға, ал тиісті түзетулер енгізуге ықпал етеді, оны жетілдіруге және құқықтық тәрбие деңгейін арттыруға мүмкіндік жасайды. Бұл жаңа мақсаттар мен міндеттерді қою, ұзақ қызмет жоспарларын, оларды іске асыру тетіктерін айқындау базасы болып табылады. Осылайша, педагогикалық қызметтің бір бөлігі ретінде педагогикалық мониторингті орындайтын барлық функциялар мектепке дейінгі балалардың құқықтық тәрбиелеу процесінің сапасын арттыру, тәрбие қызметін басқаруға ғылыми көзқарасты қамтамасыз ету мақсатына бағынады. Педагогикалық мониторингті тәрбиелеу-білім беру мекемелерінің жұмыс кезеңдері бойынша жүргізіледі, олардың сипаттамасы көптеген ғалымдардың (Н.В. Абрамовских, А.С. Белкин, В.Г. Горб, Г.А. Карпова, С.А. Равичева, С.Н. Силина және т.б.) зерттеулерде берілген :

1. Бейімдеу-орнату
2. Бастапқы-диагностикалық
3. Жоспарлы-колледждің даму бағдарламасының таралуының ұйымдастыру
4. Мазмұнды-технологиялық
5. Аралық-диагностикалық
6. Түзету-қызмет көрсету
7. Қорытынды-диагностикалық.

Бұл кезеңдер өзара байланысты және педагогикалық мониторингтің бірыңғай циклы болып табылады.

Педагогтің іс-әрекет тақырыбынан осы компоненттердің кез келгенінің түсуі немесе педагогикалық мониторингті бағалаусыз және сапасыз етеді, немесе барлық жүйені бұзады. Біз ұсынған технология бойынша педагогикалық мониторинг негізінде педагогтік үдеріске қатысушы қызметінің нормативтік-іздеу моделі орналасқан.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, мектепке дейінгі балаларды құқықтық тәрбиелігін педагогикалық мониторингтеудің функциялары (*дайындық, диагностикалық, түзету, болжау*), кезеңдері (*бейімдеу және орнату, бастапқы диагностика, жоспарлау және диагностикалық, мазмұнды-технологиялық, аралық диагностика, түзетуші-белсенді, қорытынды диагностика*) деп тұдырымдаймыз. Бұлар өз кезегінде тәрбиешілердің балалардың дамуын мониторингтеуде негізгі басшылыққа алынады. Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды құқықтық тәрбиелеу процесінің педагогикалық мониторингін іске асыру технологиясы бірқатар дәйекті кезеңдерден тұрады: *бейімделу-орнату, бастапқы-диагностикалық, жоспарлы-болжамдық, мазмұнды-технологиялық, аралық-диагностикалық, түзету-іс-әрекет, қорытынды-диагностикалық және әрбір балада құқықтық тәрбиенің бөлінген компоненттерінің біртіндеп, жоспарлы дамуын қамтамасыз етеді. Педагогикалық мониторинг көмегімен құқықтық тәрбиенің ерекшеліктерін қадағалау процесі осы үдерістің оң және теріс жақтарын көруге және тиісті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.*

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абрамовских Н.В. Педагогический мониторинг воспитания познавательной готовности старших дошкольников к обучению в школе: Дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 1999. 183с.
2. Беспалько В.П. Мониторинг качества обучения - средство управления образованием //Мир образования. – М., 1996, № 2. – С. 31-38.
3. Белкин А.С, Жукова Н.К. Педагогический мониторинг образовательного процесса (учебно-методические материалы) - Екатеринбург, 1998. – 73 с.
4. Горб В.Г. Педагогический мониторинг образовательного процесса высших учебных заведений. Дисс.... канд. пед. наук. - Екатеринбург: 1997.
5. Кукуев А.И. Педагогический мониторинг как функциональный инструмент управления учебно-воспитательным процессом. – М.: Завуч, 2000. С. 13.
6. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988
7. Қазақстан Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006. – 704 б.
8. Методические рекомендации по мониторингу развития умений и навыков у детей дошкольного возраста. – Астана, 2018 - 115 стр.
9. Макарова Т.Д. Тестирование в системе мониторинга качества образования //Стандарты и мониторинг в образовании, 1998, № 1. С. 60-61.
10. Орлов А.А. Мониторинг инновационных процессов в образовании //Педагогика. — 1996. — № 3. — С. 9–14.

ЖОЛМАГАНБЕТОВА МАРЖАН АМАНБАЕВНА,
3 курс докоранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

МУСИНА АЙТЖАМАЛ СЛЯМХАНОВНА,
тех.ғ.д., профессор
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

УСМАНОВ СУЛТАН УСМАНОВИЧ
тех.ғ.д., профессор
Ә.Б.Бектұров атындағы химия ғылымдары институты

ТОПЫРАҚТАҒЫ МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ МИНЕРАЛЬДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫҢ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ФИТОПРЕПАРАТТАР АЛУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Аңдатпа: Мақалада топырақтағы микробиологиялық процестер және оған тыңайтқыштардың әсері туралы айтылады. Сонымен бірге өсімдік шаруашылығын сапалы өнімдермен қамтамасыз ету мақсатында микро-макроэлементтермен фитоқосылыс негізінде топыраққа жан-жақты пайдалы әсер ететін биопрепараттар алу қажеттілігі айтылады.

Кілт сөздер: өсімдік, тыңайтқыш, азот, фосфор, микроорганизмдер, фитоқосылыс, топырақ, фитопрепарат, өнім.

Аннотация: В статье описаны микробиологические процессы в почве и влияние на нее удобрений. Кроме того, чтобы обеспечить растениеводство качественной продукцией, необходимо получать благоприятно влияющие на почву биопрепараты на основе фитохимикатов с микромакронутриентами.

Ключевые слова: растение, удобрение, азот, фосфор, микроорганизмы, фитонутриенты, почва, фитопрепарат, продукт.

Annotation: The article describes the microbiological processes in the soil and the effect of fertilizers on it. In addition, in order to provide crop production with quality products, it is necessary to obtain biopreparations that have a beneficial effect on the soil on the basis of phytochemicals with micro-macronutrients.

Keywords: plant, fertilizer, nitrogen, phosphorus, microorganisms, phytonutrients, soil, phytopreparation, product.

Өсімдіктердің және микроорганизмдердің дамуына және топырақтағы өтіп жататын әртүрлі химиялық, биохимиялық процестердің жылдамдығы мен бағыттарына топырақ реакциясы үлкен әсер етеді.

Қоректік заттардың өсімдіктермен сіңірілуі, топырақ микроорганизмдерінің әрекеті, органикалық заттардың минералдануы, топырақ минералдарының ыдырауы және қиын еритін қосылыстардың еруі, коллоидтардың коагуляция мен пептизациясы және басқа физикалық-химиялық процестер топырақ реакциясына тікелей байланысты. Ол, сонымен қатар, топыраққа енгізілетін тыңайтқыштардың тиімділігіне әсер етеді. Тыңайтқыштар өз жағынан топырақ ерітіндісінің реакциясын өзгерте алады. Тыңайтқыш қолдана отырып адам заттардың биологиялық айналымына белсенді араласып, өз мақсатында бағыт беріп, реттейді. Органикалық минерал тыңайтқыштар қосумен қатар соңғы жылдары бактериялық тыңайтқыштарда қолданыс табууда. Бактериялар массасын топыраққа араластырып микробиологиялық процестерді күшейтуге және химиялық элементтердің сіңімділігін көтеруге қол жеткізіледі. Мысалы, фосфорбактерин орга-

никалық заттарды ыдыратып, фосфорды сіңімді фосфор түріне айналдырды, т.б.

Ауыл шаруашылығы дақылдарын қалыпты өсіру үшін макроэлементтер мөлшері ғана емес, сирек кездесетін және бытырап орналасқан химиялық элементтер құрамы да маңызды [1]. Шаруашылық алқаптарындағы топырақтың гумусының сақталуына, өсімдіктердің азотты және фосфорлы қоректенуіне топырақ микроорганизмдерінің санына әсер етеді.

Өсімдіктердің резосферасының маңындағы топырақтың 1 граммында 16 млрд. микроорганизмдер, яғни саңырауқұлақтар, балдырлар және қарапайымдардың түрлері кездеседі. Олар топырақ ағзаларымен бірлесе 1 га. жерде 2,5-10 тоннаға дейін жалпы биомассаны құрайды.

Макро-және микроорганизмдер жасушаларында азот-12% дейін; фосфор пентаоксиді - 3%; калий диоксиді - 2,2% болады.

Микрофитобиогенератордың топырақ микроорганизмдеріндегі каталитикалық әсеріне байланысты төмендегілерге қол жеткізуге болады: топырақ типінің жағдайларына байланысты микроорганизмдер жыл бойы 1 га топыраққа

30-дан 300 кг-ға дейін азот жинай алады; 10 млн. га алаңда бұл 0,3-3 млн. тонна, аммиак селитрасына қайта есептегенде 0,882-8,820 млн. тоннаны құрайды [2].

Суперфосфат дозасын 120 кг/ га (14-20 кг/га P_2O_5) дейін арттырған кезде микроорганизмдер саны мен тамырлы өсімдіктер бөлетін ферменттердің белсенділігі артады, сонымен қатар топырақ құнарлылығын көбейтуге қабілетті зоналық қара топыраққа ұқсас микробтық бірлестіктер түзіледі [3].

Суперфосфат дозасының жоғарылауы (6 ц/га-дан жоғары) микробтық ценоздардың олигонитрофильді микроорганизмдер мен педотрофтар позицияларының күшеюіне, фосфат мобилизациялайтын бактериялар санының азаюына, сондай-ақ топырақта қоректену элементтерінің тапшылығының күшеюіне әкелуі мүмкін.

Азот-фосфор тыңайтқыштарын химиялық мелиоранттармен бірге қолдану тиімділігі олардың микробиологиялық процестерге оң әсерін беріп, өсірілетін дақылдардың өнімділігін 2-2,5 есе арттырады.

J.P.Thompson азот бактериясының өсуі мен топырақтағы фосфор мөлшері арасында сызықтық байланыс орнатты, ал азот бактериясының максималды өсуінің жартысына жеткен фосфор

концентрациясы бидайдың фосфор тыңайтқыштарын қолдану, сондай-ақ топырақта суда еритін фосфордың құрамымен тығыз байланыстылығы бар екенін зерттеулерінде атап кетті [4].

Дамыған елдерде кез-келген өнімді экологиялық таза өнімдер санатына жатқызуға мүмкіндік беретін нақты критерийлер бар.

Экологиялық таза өнімдерде пестицидтер, гербицидтер және пестицидтер мен жасанды тыңайтқыштар қолданылмаған, жасанды консерванттар, бояғыштар мен хош иістер жоқ өнімдер болып табылады. Экологиялық таза өнімдерін алуда ауыл шаруашылығы дақылдарын өсірудің әлемдік практикасына сүйене отырып микробиопрепараттар қарқынды енгізу бүгінгі күннің талабы.

Жаһандық мәселелерді шешу үшін өсімдік шаруашылығы өндірісінде минералды тыңайтқыштар мен пестицидтермен қатар топырақ микроорганизмдеріне антагонист болып табылмайтын және қолайсыз ауа-райына төзімді өсімдік тектес биологиялық өнімдерді кеңінен пайдалану қажет деп санаймыз. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, 1-кестеде егіншілік жүйесіне және өзіндік құны төмен өсімдік шаруашылығы өнімдерінің жоғары және сапалы өнім алуына әсер ететін факторлар келтірілген [5].

Кесте-1. Өнімділік факторлары, олардың құны және өтелімділігі

Факторы	Дақылдың шығыны, %	Топырақ құнар-лылығына фак-торлардың әсері, %	Өнімнің түсіміне факторлардың әсері, %		шығындардың өтелімділігі
			суармалы	богарной	
Замануи техника	70	20	20	30	4-6 жыл
Тұқымдық материалдың сапасы	15	15	10	10	2 жыл
Тыңайтқыш	6	15	15	5	40- 300 % бір жылда
Өсімдіктерді қорғайтын заттар	7	0	20	20	250- 400 % бір жылда
Микротыңайтқыштар, биопрепараттар	2	50	35	35	500- 2000 % бір жылда

Ауыл шаруашылығы алқаптарындағы топырақтың гумусының сақталуын, өсімдіктердің азотты және фосфорлы қоректенуімен тыңайтқыштардың азотты шығынын азайтуды қамтамасыз ететін топырақ микроорганизмдерінің санына әсер ету механизміне фитопрепараттар шығару негізделеді.

Фитопрепараттар арқылы топырақ микроорганизмдеріндегі каталитикалық әсеріне байланысты төмендегілерге қол жеткізуге болады:

-өсімдік қалдықтарының ыдырауын қамтамасыз ететін микроорганизмдер санын 1,5-3 есеге көбейтіп, жаңа гумустың қалыптасуын;

- азотты бактериялардың санын 1,2-4,0 есе; минералды азот бойынша өсетін микроорга-

низмдер мен бейорганикалық азотты органикалық түрге өтуін 1,25-4,1 есе арттыру.

Бұл (аммоний нитратының жалпы нормасы - 600 кг / га микрофитобиоидтерді қоспағанда) қосымша өсімдіктерді 30-50% азот пен фосфор пентоксидімен, топырақтың гумусын 1,5-2 тоннаға / га арттыруға мүмкіндік береді; - oligotrophic микроорганизмдер санының төмендеуі, минералды гумустың 1.05-3.1 есе, аммонитті агенттер, топырақтың нитрат азотын 1,12-2,6 есе азайтып, аммиак азотын нитраттарға 1,14-3,7 рет, denitrifiers, топырақтың nitrate азот ыдырау - 1,3-7 рет. Бұл стандарттармен салыстырғанда тыңайтқыштар азотының тиімділігін 20-30% -ға және топырақ азотының 15-30 кг / га жоғалуын азайтады [5].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Усманов С., Идрисов Д.А., Исекешев А.О. Восстановление плодородия почв, защита и питание растений. Стратегическая политика ТОО Агропромышленный концерн «Сункар» в решении проблем. – Алматы, 2003. – 404 стр.
2. Кочетков В. В., Дубейковский А.Н., Боронин А. М. Ризосферные псевдомонады для защиты растений от фитопатогенов // Новые направления в биотехнологий. – Пущино. – 1990.-с. 36-37.
3. Каменщикова В. И. Влияние фосфорных удобрений на биологическую активность засоленных почв лесостепного Зауралья. Геогр. Аспекты прогр. СССР, Пермь. -1990. С. 143-150.
4. Thompson J.P. Bioassay of phosphorus deficiency in Queensland Wheat soils by the Azotbacter plaque method// Queensland J. Agr. and Anim Sci.- 1988. – Vol.45.-№1. – P.35-44
5. Усманов С. Биопрепараты и биоудобрения, плодородие почв, урожай. – Алматы, 2006. 222 с.

ЖИЕНБАЕВА САЙРА НАГАШИБАЕВНА,п.ғ.д., профессор,
ҚазҰлтҚызПУ**НАБУОВА РОЗА АБДРАХМАНОВНА,**п.ғ.к., қауымдасқан профессор м.а.,
ҚазҰлтҚызПУ

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық әрекетінің өзектілігі қарастырылады. Автор бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық әрекетін дидактикалық ойын арқылы қалыптастырудың тиімділігін тұжырымдайды. Кіші мектеп жасындағы балалардың оқу әрекетіндегі психологиялық ерешелігі талданады. Кіші мектеп жасындағы балаларға арналған дидактикалық ойынның түрін жүйелейді.

Түйінді сөздер: бастауыш сынып оқушысы, оқу-танымдық әрекет, дидактикалық ойын, тиімді

Аннотация. В статье рассматривается актуальность учебно-познавательной деятельности младших школьников. Авторы доказывают эффективность формирования учебно-познавательной активности младших школьников через дидактические игры. Проанализированы психологические особенности процесса обучения младших школьников. Систематизирует дидактические игры для младших школьников.

Ключевые слова: младший школьник, учебно-познавательная деятельность, дидактическая игра, результативность.

Summary. The article examines the relevance of educational and cognitive activities of younger students. The authors prove the effectiveness of the formation of educational and cognitive activity of younger students through didactic games. It analyzes the psychological characteristics of the learning process of primary schoolchildren and puts on systemic order didactic games for younger students.

Key words: junior schoolchild, educational and cognitive activity, didactic game, efficiency.

КІРІСПЕ

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық әрекетін және белсенділігін дамыту мәселелері қазіргі кезде өзекті болып отыр. Педагогика мен психологиядағы көптеген зерттеулер осы тақырып төңірегінде арналған. Себебі оқыту - бұл мектеп оқушыларының жетекші іс-әрекеті, оның барысында мектептің жас ұрпақты өмірге, ғылыми-техникалық және қоғамдық процеске белсенді қатысуға дайындау міндеттері шешіледі.

Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылға дейінгі білім беруді және ғылымды дамыту бағдарламасында белгіленген орта білім берудің негізгі міндеттерінің бірі: «...Жаңартылған мазмұн шеңберінде білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың өлшемшарттық жүйесі енуде, ол өңірдің, мектептің орналасқан жеріне және оқыту тіліне қарамастан оқушылардың оқу жетістіктерін объективті және тең бағалауды қамтамасыз етеді» осы арқылы балалардың оқу-танымдық әрекетін дамытудың тиімді әдістерін қарастыруды талап етеді. Бұл Отанымыздың келешекте дамуымен, әлемнің алдыңғы қатарлы елдері сапына қосылуымен, қазіргі бастауыш мектеп оқушыларының білім дәрежесімен, сыни ойлауы, креативті ойлай алу және командада жұмыс істей алу қабілеттерімен сабақтаса орайласады. Осыған орай, бастауыш мектептен бастап оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ойын арқылы ұйымдастырудың маңызы зор.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқу-танымдық іс-әрекеттің әдіснамалық негізін зерттеуде бізге оқу-танымдық іс-әрекеттің түрлерін анықтау маңызды мәселе екендігі белгілі. Біздің қарастырып отырған жас кезеңіміз 6-11 жас. Бұл жас кезеңі тұлғаның интеллектуалдық даму кезеңіне сай келеді және ол оқу-танымдық іс-әрекет барысында қалыптасады. Бұдан осы іс-әрекетті меңгеруде кеткен олқылықтардан оқушының интеллектуалдық деңгейі төмендейді деп тұжырымдаймыз. Өйткені, тұлғаның интеллектуалдық сапалары оқу-танымдық іс-әрекетті меңгеру деңгейімен тікелей байланысты.

Кіші мектеп жасы өмірдің 6 жастан 11 жасқа дейінгі кезеңін (1-4 сыныптар) қамтиды және баланың өміріндегі маңызды жағдаймен – оның мектепке қабылдануымен анықталады. Бұл жасты балалық шақтың «шыңы» деп атайды. «Осы уақытта баланың денесінің қарқынды биологиялық дамуы жүреді» [Менчинская Н, 1998, 99 б.]. Мектепке бару - бұл баланың өміріндегі мұндай оқиға, онда оның мінез-құлқын анықтайтын екі мотив міндетті түрде қайшылыққа түседі: тілек мотиві («мен қалаймын») және міндеттілік мотиві («мен керек»). Егер тілек мотиві әрдайым баланың өзінен шығатын болса, онда міндеттілік мотивін көбіне ересектер бастамашылық етеді. Сондықтан біз мынаны қорытындылай аламыз: бастауыш мектеп жасындағы баланың басым қажеттіліктері - бұл әлеуметтік қатынастардың

субъектісі ретінде әлеуметтік белсенділік пен өзін-өзі жүзеге асыруға деген қажеттіліктер. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, алғашқы төрт жылдық мектепте жеке тұлғаның көптеген қасиеттері қалыптасады және бала әлеуметтік қатынастардың толыққанды қатысушысы болады.

Г.Е. Алимухамбетованың зерттеуінде оқу-танымдық әрекетке оқушылардың дайындығын сапаға жеткізу жолы, тұлғаның динамикалық сипатын қамтамасыз етеді, тұтас сапа ретінде қарастырып, білім, білік, қатынас жиынтығы деп тұжырымдайды [Г.Е. Алимухамбетова, 1994, 38 б.].

Оқу-танымдық іс-әрекеттің ерекшелігі – оқушының ол үшін жаңа білім, білік және дағдысын меңгеруге, объективті нақтылықты тануға бағыттылығы. Меңгерілген білімнің сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Бұл, біздің пікірімізше, пәннің оқу-танымдық іс-әрекеттің әртүрлі түрінен айырмашылығын анықтайды. Бұл бақылау, оның үдеріске ешқандай араласпай-ақ танылатын сыртқы белгілері, таным нысанының қасиеті болуы мүмкін. Оқу-танымдық іс-әрекеттің пәні нысанның жетекші қасиеттері, үдеріске араласып барып, таным нысандарына ену негізінде меңгерілетін үдерістің заңдылықтары болуы мүмкін. Бұл эксперимент оқу құралдарында, оқу-танымал әдебиетте жарияланған ерекше ақпараттық жағдай да болуы мүмкін. Оқу-танымдық іс-әрекеттің тағы бір пәні ерекше байланыстар және білім жүйесінің қарым-қатынастары болып табылады. Бұл жүйелеу және т.с.с. Әрбір пәнді меңгеруде бірнеше аспектілер ерекшеленеді: ақпараттық – ақпаратты меңгеру; іс-әрекеттік - іс-әрекет тәсілдерін меңгеру; тұлғалық- танылатын заттың тұлғалық мәнін саналы түсіну. Оқу-танымдық іс-әрекет түрлерінің пәнінің басқа нұсқаларын да атауға болады (мысалы, тапсырманы, мәселені шешу). Бірақ жоғарыда аталған жағдайлар осы іс-әрекеттің жеке түрлерінің негізгі сипаты өте маңызды болып табылады, сондай-ақ: - біріншіден, оқыту үдерісінде олармен жұмыс жасауға, оларды меңгеруде көп уақыт беріледі; - екіншіден, олар нақтылықты тануға бірнеше мүмкіндіктер береді; - үшіншіден, олар арқылы меңгеру оқушылардың іс-әрекеттің басқа түрлерін меңгеруін жылдамдатуға мүмкіндік жасайды.

Осылайша, оқу пәндерінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттің негізгі түрлері бақылау, эксперимент, кітаппен жұмыс, білімді жүйелеу және т.б. болып табылады. Бұл іс-әрекет түрлерінің пәні бір бірінен ажыратылмаған. Бұдан, оқу-танымдық іс-әрекеттің түрлері өзара байланысты. Бұл өзара байланыстың объективті негізі біздің барлық жағдайда нақтылық туралы объективті білім алуымыз болып табылады. Осылардың ішінде диактикалық ойынның оқушының оқу-танымдық әрекетін қалыптастыруда орны ерекше.

Ойын - бұл балалар іс-әрекетінің түрлерінің бірі, мектеп жасына дейінгі балалар мен кіші мектеп оқушыларына білім беру, оларды заттармен, қарым-қатынас тәсілдері мен құралдарымен әр түрлі іс-әрекеттерді үйрету мақсатында қолданады. Ойында бала тұлға ретінде дамиды, ол психиканың сол жақтарын дамытады, оған

оның оқу және еңбек қызметінің, адамдармен қарым-қатынасының сәттілігі тәуелді болады.

С.Л. Рубинштейн «адам ойыны - бұл іс-әрекет, ол арқылы адам шындықты өзгертеді және әлемді өзгертеді. Адам ойынының мәні - шындықты көрсету және түрлендіру қабілетінде ... Ойында баланың әлемге әсер ету қажеттілігі алғаш рет қалыптасады және көрінеді - бұл ойынның басты, орталық және жалпы мағынасы » деп ойынның балалар үшін құндылығын психологиялық тұрғыда түсіндіреді [С.Л. Рубинштейн, 2005, 186 б.].

Мектеп кезеңінде ойын мейлінше дамыған формада өтеді. Баланың бұл әрекеті әр түрлі саладағы ғалымдар - философтар, әлеуметтанушылар, биологтар, өнертанушылар, этнографтар, әсіресе мұғалімдер мен психологтардың қызығушылығын тудырады.

Даму психологиясында ойын дәстүрлі түрде баланың психикалық дамуында шешуші рөл алады. Л.С. Выготский ойынды «бала дамуының тоғызыншы толқыны» деп атайды. «Дәл ойында баланың жеке басының барлық жақтары бірлікте және өзара әрекеттестікте қалыптасады, дәл осы жағдайда баланың психикасында дамудың жаңа, жоғары сатысына өтуге дайындық кезінде елеулі өзгерістер орын алады» [Л.С. Выготский, 1997, 28 б.].

Б.Г. Ананьев ойын – «адам өмірінің барлық дәуірлері» қамтылған, өзінің даму тарихы бар қызметтің ерекше түрі деп тұжырымдаған [Б.Г. Ананьев, 2002, 201 б.]. Бастауыш мектеп оқушыларының ойыны ерекше әлеуметтік-педагогикалық феномен жағынан жеткіліксіз зерттелген. Кейбір зерттеушілер ойынды ықыласпен оқуға және қоғамдық жұмыспен белсенді шұғылдандуға міндетті оқушы үшін болмашы қосымша қызмет деп қараған. Ал басқалары балалардың қоғамдық ұйымдары аймағында өзіндік инициативасынан және еркін қуаныштан айрылғандарға арналған қандай да бір формальды процедура ретінде түсінді. Сонда ойын іс-әрекетінде бала қарым-қатынас, еңбек және таным субъектісі бола алады.

Қазақ халқының ұлттық ойындарын жинаушы этнограф Ә. Диваев өзінің “Қырғыз балаларының ойыны” еңбегінде қазақтардың бала тәрбиелеудегі өзіндік ерекшеліктерін айта келе, ойын түрлерін үш топқа бөліп қарастырған (сәбилер ойыны, бозбалалар ойыны, жігіттер ойыны)”- деп, баланың сыни тұрғыдан ойлауын, шығармашылық қиялының жүйріктігі мен қоршаған ортаны танып білуге деген талпынысын баса көрсеткен.

Сонымен, ойын балалар тәрбиесінде екі бағытта қолданылады: жан-жақты үйлесімді даму үшін және тар дидактикалық мақсаттарда. Ойын - баланың іс-әрекетінің қажетті формасы. Ойын - бұл баланың қабілеттерінің барлық түрлері дамиды ауыр психикалық іс-әрекет, онда қоршаған әлем туралы идеялар шеңбері кеңейіп, байиды, сөйлеу тілі дамиды. Дидактикалық ойын баланың әртүрлі қабілеттерін, оның қабылдауын, сөйлеуін, зейінін дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта мұғалімдер дайын мазмұн мен ережелермен көптеген ойындар жасап жатыр. Ережелері бар ойындар баланың жеке басының белгілі бір сапаларын қалыптастыруға және да-

мытуға арналған. Мектепке дейінгі педагогикада дайын мазмұны мен ережелері бар ойындарды дидактикалық, мобильді және музыкалық деп бөлу әдетке айналған. Дайын мазмұны мен ережелері бар барлық ойындар үшін келесі ерекшеліктер тән: ойын әрекеттері арқылы жүзеге асырылатын (шешілетін) ойын тұжырымдамасының немесе ойын проблемасының болуы. Ойын тұжырымдамасы (немесе тапсырма) және ойын әрекеттері ойынның мазмұнын құрайды; ойыншылардың әрекеттері мен қатынастары ережелермен реттеледі; ережелер мен дайын мазмұнның болуы балаларға ойынды өз бетінше ұйымдастыруға және өткізуге мүмкіндік береді.

Дидактикалық ойындар арасында сөздің дұрыс мағынасындағы ойындар және ойын-әрекеттер, ойын-жаттығулар бар. Дидактикалық ойын ойын тұжырымдамасының немесе ойын тапсырмасының болуымен сипатталады. Ережелер - дидактикалық ойынның маңызды элементі. Ережелерді сақтау ойын мазмұнының орындалуын қамтамасыз етеді. Ережелердің болуы ойын әрекеттерін жүзеге асыруға және ойын мәселесін шешуге көмектеседі. Осылайша, бала ойында жоқ жерден біледі.

Дидактикалық ойында ережеге бағыну қабілеті қалыптасады, өйткені ойынның сәттілігі ережелерді сақтау дәлдігіне байланысты. Нәтижесінде ойындар ерікті тәртіп пен ұйымшылдықтың қалыптасуына әсер етеді.

Сонымен қатар сөз ойындарының қатарына түрлі ұлттық ойын-жырлар мен жаңылтпаштар да жатады. Осындай ойын жырларының бірі - санамақ. Бұл ойын жыры негізінен оң-солын әлі толық танымаған бір-үш жастағы сәбилерге арналып айтылған. Түрлі ойындарда әкімнің атқарар қызметін, орнын, рөлін, кімнің ойынға кіріп, кімнің ойыннан шығатынын, кімнің басқаратынын белгілеу үшін балалар арасында арнайы қаламақ тақпақтар айтылады. Балалардың ойын жырлары мен ойындарынан аздап өзгеше-леу тұратын, бірақ іс жүзінде ойынның қызметін атқаратын тағы бірер ұлттық құндылықтарға жаңылтпаштарды жатқызуға болады. Жаңылтпаштар — бала тілін ширатудың қолайлы түрі, оның дүниетанымдық, тәрбиелік мәні зор, ол қазақ халқының тұрмыс қарекетінің түрлі салаларын, танымдық көзқарасын, наным-сенімін, әдет-ғұрпын сипаттайды. Олар күні бүгінге дейін өзінің мәнін жоғалтқан емес, керісінше әрі қарай даму үстінде. Мысалы, “Ұстап қара қарындашын, ұстап қарындашын, ұсынды қарындашын қарындасым” деген бүгінгі мектеп құралдарының бірше арналған жаңылтпаш бұған дәлел бола алады.

М. Жұмабаев балалар фантазиясының табиғатына ерекше көңіл қойып, оны өркендетудегі ертегі, ойындар мен ойын материалдарының рөліне тоқтала келе, балалардың тілдесуі, сөйлесуі топтық ойындар арқылы көрінетіндігін айтып, тілдің адам өміріндегі маңызына дәйекті талдау жасайды. “Ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көртіп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы біресе құйындай екпінді қайраты, біресе тұрмысы, асықпайтын, саспайтын мінездері көрініп тұр” деп тілдің ұлттық мәнін дәйекті мәнермен береді

[М. Жұмабаев, 1992, 115 б.]

Қазақтың ұлттық ойындарын жіктеген Т.Ж. Бекботчаева, Е. Сағындықов, М. Тұрыскелдина, А.К. Айтпаева, Г.М. Қасымованың атап өтуге болады [Тұрыскелдина М.Т., 1996, 24 б.]. Бірақ бұл ойындар ұлттық құндылықтарға негізделген. Сонымен, ойын балалар тәрбиесінде екі бағытта қолданылады: жан-жақты үйлесімді даму үшін және тар дидактикалық мақсаттарда. Ойын - баланың іс-әрекетінің қажетті формасы. Ойын - бұл баланың қабілеттерінің барлық түрлері дамиды, ауыр психикалық іс-әрекет, онда қоршаған әлем туралы идеялар шеңбері кеңейіп, байиды, сөйлеу тілі дамиды. Дидактикалық ойын баланың әртүрлі қабілеттерін, оның қабылдауын, сөйлеуін, зейінін дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта мұғалімдер дайын мазмұн мен ережелермен көптеген ойындар жасап жатыр. Ережелері бар ойындар баланың жеке басының белгілі бір сапаларын қалыптастыруға және дамытуға арналған. Мектепке дейінгі педагогикада дайын мазмұны мен ережелері бар ойындарды дидактикалық, мобильді және музыкалық деп бөлу әдетке айналған.

Дайын мазмұны мен ережелері бар барлық ойындар үшін келесі ерекшеліктер тән: ойын әрекеттері арқылы жүзеге асырылатын (шешілетін) ойын тұжырымдамасының немесе ойын проблемасының болуы. Ойын тұжырымдамасы (немесе тапсырма) және ойын әрекеттері ойынның мазмұнын құрайды; ойыншылардың әрекеттері мен қатынастары ережелермен реттеледі; ережелер мен дайын мазмұнның болуы балаларға ойынды өз бетінше ұйымдастыруға және өткізуге мүмкіндік береді.

Дидактикалық ойындар арасында сөздің дұрыс мағынасындағы ойындар және ойын-әрекеттер, ойын-жаттығулар бар. Дидактикалық ойын ойын тұжырымдамасының немесе ойын тапсырмасының болуымен сипатталады. Ережелер - дидактикалық ойынның маңызды элементі. Ережелерді сақтау ойын мазмұнының орындалуын қамтамасыз етеді. Ережелердің болуы ойын әрекеттерін жүзеге асыруға және ойын мәселесін шешуге көмектеседі. Осылайша, бала ойында жоқ жерден біледі.

Дидактикалық ойында ережеге бағыну қабілеті қалыптасады, өйткені ойынның сәттілігі ережелерді сақтау дәлдігіне байланысты. Нәтижесінде ойындар ерікті тәртіп пен ұйымшылдықтың қалыптасуына әсер етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дидактикалық ойындар бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетіне ын-тасын, қызығушылығын арттыру, білімді меңгеру, бекіту, материалды қайталау мақсатында қолданылады. Оқу материалын меңгеруге дайындауда қолданылатын дидактикалық ойындар жаңа материалды қабылдауды белсенді етеді. Бұл кезеңде білімді әлі берілмегендіктен, оны жаңғырта алмайды, сондықтан репродуктивті ойыннан басқасы пайдаланылады. Дидактикалық ойындар жаңа материалды бекіту мақсатында оқу үдерісіне енгізіледі, жаңаны түсінуін нақтылайды

және көсетеді, үй тапсырмасын дайындауға көңіл аударады. Мұндай жағдайда дидактикалық ойындардың міндеттері оқу материалын ішнара меңгеруге негізделеді. Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда *қайталауға бағытталған дидактикалық ойындар* бұрын меңгерген білімдерін жаңа жағдайға қолдануға итермелеп, ақпарат көздерін талап етеді. Дидактикалық ойынға тұлғалық және іс-әрекеттік тұғырмен келетін болсақ, бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін белсенді етіп дамытушылық сипат алады.

Дидактикалық ойын мынандай компоненттерден тұрады: Оқу міндеттері; Дидактикалық

ойын ережелері; оқу-танымдық әрекетін белсенді ететін түрткісі; білімді меңгеруге бағытталған дидактикалық ойын міндеттерін шешетін үдерістер; қорытынды кезеңі. Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық танымдық іс-әрекетін білімсізден білімге, білімнен ізденуге, ізденуден шығармашылыққа ұмтылысын қалыптастыруда дидактикалық ойындар жүйесінің маңызы зор. Дидактикалық ойынның жүйесін құруда өзіндік ішкі мәні болатынын көреміз. Бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінде дидактикалық ойынның жәй және күрделі түрлеріне қарай қолдануы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988
2. Менчинская Н.А. Проблемы обучения, воспитания и психического развития ребёнка. /Н.А.Менчинская. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 448 с.
3. Алимхамбетова Г.Е. Теория педагогического процесса как основа формирования готовности школьников к познавательной деятельности. Алматы: Ғылым, 1994. - 131 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии /С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2005. – 738 с.
5. Выготский Л.С. Лекции по психологии /Л.С.Выготский. – СПб.1997. -225 с
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. /Б.Г.Ананьев. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
7. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 215 б.
8. Тұрыскелдина М.Т. Дене шынықтыру оқыту әдістемесі – Алматы: Атамұра, 1999, 128 б.

ЖУБАНДЫКОВА АКГУЛ МУРЗАЛИЕВНА,
п.ғ.к., профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ЕРБОЛАТ АЙДАНА ЕРБОЛАТҚЫЗЫ,
1-ші курс магистранты,
7М01303– Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасы,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалаудың педагогикалық-психологиялық негіздері қарастырылған. Сонымен қатар педагогикалық-психологиялық әдебиеттерге және мектептегі бағалау процесінің даму генезисіне; бес балдық бағалау жүйесі; оқушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерді бағалау; оқушының жетістіктерін бағалауға критериалды көзқарас; диагностика оқу процесінің және оның құрылымдық компоненттерінің ажырамас бөлігі ретінде: қажеттілік, белсенділік мотивтері, қызмет мақсаты, диагностика объектілері, операциялар, іс-әрекеттер, қызмет құралдары, қызмет нәтижесі жөнінде мәселелер сөз болған.

Кілтті сөздер: критералды бағалау, оқу жетістікері, үлгерім, кері байланыс, бақылау

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические основы критериального оценивания учебных достижений учащихся. А также генезис развития процесса контроля и оценки в психолого-педагогической литературе и в школьной практике; пятибалльная система оценивания; оценивание результатов по уровню обучаемости учащихся; критериальный подход к оцениванию достижений учащихся; диагностика как составной компонент учебно-воспитательного процесса и ее структурные составляющие, такие как: потребность, мотивы деятельности, цель деятельности, объекты диагностики, операции-действия, средства деятельности, продукт деятельности.

Ключевые слова: критериальное оценивание, учебные достижения, успеваемость, обратная связь, контроль.

Summary. The article examines the psychological and pedagogical foundations of criteria-based assessment of educational achievements of students. As well as the genesis of the development of the monitoring and evaluation process in the psychological and pedagogical literature and in school practice; five-point grading system; assessment of results by the level of student learning; criteria-based approach to assessing student achievement; diagnostics as an integral component of the educational process and its structural components, such as: need, motives of activity, purpose of activity, objects of diagnostics, operations, actions, means of activity, product of activity.

Key words: criteria-based assessment, academic achievement, academic performance, feedback, control.

КІРІСПЕ

Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының басымы бағыттары оқушының білім, білік және дағдыларын дамытуға, өз бетінше білім беру мақсаттарын қою, оларды іске асыру жолдарын жобалау, бақылау қабілеттерін дамытуды көздейді [<http://adilet.zan.kz>].

Оқыту үдерісінің негізгі құрамдас бөлігі оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау болып табылады. Бағалау жүйесі мұғалім мен оқушының, мұғаліммен ата-ана арасындағы кері байланысты жүзеге асыруды және оқыту мәселелерін диагностикалаудың басты құралы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Критериалды бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұны-

на сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті нақты анықталған критерийлерге негізделген үдеріс. [Набуова Р.А., Жубандыкова А.М., 2019, 18 б.]

«Критериалды бағалау» терминін алғаш рет Роберт Юджин Глейзер (1963) қолданған және бұл термин оқушылардың оқу табыстылығына қол жеткізген және потенциалды деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдерісті сипаттайды.

Күнделікті тәжірибеде бірқатар сұрақтармен біз жиі бетпе-бет кездесеміз: қандай оқушыны табысты деп санауға болады, оқушының оқу әрекеті табыстылығын қалай бағалауға болады?

Оның үстіне, қазіргі таңда «үлгерім» және «табысты оқыту» ұғымдарының орындарын ауыстыру пікірлері қаралуда. Біз бұл ұғымдардың салалас еместігіне терең сенімдіміз. Психоло-

гиялық-педагогикалық әдебиеттерге жүргізілген талдаулар үлгерім жоспарланған оқу қызметінің нақты нәтижелеріне сәйкес түсіну дәрежесі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Оқыту табыстылығы аса құнды түсінік, ол мұғалімдермен, ата-аналармен баланың оқу қызметі нәтижелерін сыртқы бағалаудан, педагогтар тиімді пайдаланатын оқу мақсаттарына қол жеткізу тәсілдерінен және өте маңыздысы, оқушылардың оқу үдерісіне және олардың оқу-жаттығу нәтижелеріне қанағаттануынан құралады. Осылайша, оқыту үдерісінде өзінің қорқынышын, қиындығын, абыржуын, берекесіздігін жеңе білген оқушы табысты болады. Мұндай оқушы өзіне және өзінің қызметіне қанағаттанушылықты сезінеді.

Ал, керісінше, бақытсыз, мазасыз, нормативтік талаптармен және айналадағылардың өзіне үміт артуынан шаршап, қиналып жүрген оқу үздігі, біздің ойымызша, табыстылардың қатарына жатқызылуы мүмкін емес, себебі оқу оған қуаныш, қанағаттандыру әкелмейді, бұл түсінік табыстылығы. Өкінішке орай, әзірге табыстылықты бағалайтын әдістемелер жоқ, бірақ бірқатар талпыныстар бар. Шартты түрде барлық критерийлерді педагогикалық, психологиялық деп бөлуге болады.

Педагогикалық критерийлерге егжей-тегжейлі тоқтала кетсек. Оқушының мектеп ұсынған білім беру бағдарламаларын игеруге қабілеті. Өз білімін, білігі мен дағдысын көрсету қабілеті. Шын мәнінде, оқыту табыстылығының жанама көрсеткіші қорытынды бағалармен көрінетін мектеп пәндері бойынша олардың оқу үлгерімі болып табылады. Оның үстіне сабақтағы балл, бағаға емес, мұғалімнің көмегінсіз немесе ұжымдық талқылаусыз орындалған өзіндік және бақылау жұмыстары үшін алған бағаларға ерекше көңіл қою керек.

Оқыту негізіне адами қарым-қатынасты, субъектілік позициясын оқытудың белсенді іс-әрекеттік тәсілі ересек-баламен жұмыс деп есептейді. Бұл ретте, баланы табысты оқытудың негізгі критерийлері психологиялық жайлылық, санитарлық-гигиеналық және эмоциялық әсер, қозғалыс белсенділігі болып табылады. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау мәселесіне қатысты жүргізілген түрлі тәсілдерді талдау (А. Анастаси, М.Н. Скаткин, М.А. Чошанцев, Г. Харман, В.А. Якунин және т.б.) танымдық белсенділігі, дербестігі және креативтілігі ретінде табыстылықтың сапалық көрсеткіштерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Е. Торренс пікірі бойынша, оқу қызметі үдерісіндегі креативтілік жеке оқушының кемшіліктерін, біліміндегі кемшіліктерді, жетіспейтін элементтерін, үйлесімсіздігін және т.б. әсерлі қабылдаумен көрінеді. Әртүрлі өзіндік жұмыстарына шығармашылық элементтерін қосу дәрежесі бойынша ақыл-ой дербестігі көріністерінің бірнеше түрлерін бөлуге болады: жаңғыртушы (үлгі

бойынша), реконструктивті, эвристикалық және зерттеушілік. Шығармашылық ақыл-ой дербестігі – тұлға және қызметтің субъектісі ретінде дербестік қасиетінің бұл бір ғана нақты көріністері. Дербестік оқу қызметінің басқа жақтарында да көрінеді, атап айтқанда, оны ұйымдастыру, дәлірек айтқанда, өзін-өзі ұйымдастыру. Өзін-өзі ұйымдастыру ретінде өзіндік танымдық қызметімен оқушылардың өзі ұйымдастыру тәсілі түсіндіріледі.

Танымдық белсенділік ынталандыруды білдірудің мінез-құлықтық нысаны ретінде қарастырылады, оның сыртқы процессуалдық жағы оның өзі жасайтын әрекеттер сипаттамаларының көрінісін көрсетеді. Танымдық дербестік оқу қиындықтарын еңсеру үдерісінде дербес шешімдерді қабылдау үшін қажет.

Ол өз бетімен ойлап табуға ұмтылысымен және алғырлығымен, білгірлігімен көрінеді, өзіндік пікір айтуына қарамастан алға қойған міндеттерін шешуде өз тәсілі бар, оқу ақпаратын түсінгісі және оны меңгеру тәсілдерін үйренгісі келеді. Кәсіби бағыттылық, оқу белсенділігі, ақыл-ой дербестігі, оқу үлгерімі мен оқу жетістігі – осы барлығы әр түрлі критерийлер нысаны бойынша сол немесе басқа педагогикалық жүйенің ішкі өлшемдеріне жатқызуға болады. Барлық педагогикалық жүйе бір-бірімен байланысты, сондықтан бір оқу орындарындағы жұмыстың сапасы мен нәтижесі басқа істердің жағдайында көрсетіледі, әсіресе бұл оқу мектептерінде сабақтас қатынаста орналасқан болса, жүзеге асары сөзсіз.

Сондай-ақ, жоғарыда аталған зерттеулердің авторлары оқу әрекетінің табысты болуының әртүрлі аспектілерін, оқу қызметі табыстылығы дамуының әдіснамасын зерттеу мәселелерін қарастыра отырып, олардағы оқу әрекетінің табыстылық категорияларын көтермейді. Дегенмен, зерттеліп отырған мәселеге арналған ғылыми әзірлемелерде мектеп практикасына оқу әрекетінің табыстылығын бағалауды зерттеу мәселесіне өткір қажеттілік сезіледі. Педагогиканың категориялық аппаратында «қызмет табыстылығы» деген ғылыми негізделген ұғымның болмау фактісі мұғалімнің кәсіби қызмет нысанының жағдайына – тұтас педагогикалық үдеріске елеулі әсер етеді.

«Оқу іс-әрекетіндегі табыстылық» ұғымының мағынасын түсіну үшін оны келесідей категорияларға бөліп қарастыруға болады. Олар: «табыстылық», «іс-әрекет табыстылығы», «оқу әрекетінің табыстылығы», «танымдық әрекет табыстылығы». «Табыстылық» ұғымын түсіну үшін «табыс» ұғымына тоқталған жөн. Қазіргі таңда ғылыми әдебиеттерде «табыс» ұғымын әртүрлі аспектілерде қарастырады: психологиялық аспектіде: «табыс» дегеніміз қуаныш жағдайын сезіну, жеке басының күткен үмітпен, үміттерге (талап деңгейіне) сәйкес келетін нәтиже немесе оның асып түскен нәтижесінен қанағаттану;

әлеуметтік-психологиялық аспектіде: «табыс» басқалардың үміттері, тұлға және іс-әрекет нәтижесі арасындағы оңтайлы ара-қатынасы ретінде қарастырылады (егер адамның үміттері басқа адамдар күтуіне сәйкес келетін болса, адам үшін ең маңыздысы, табысқа жету туралы айтуға болады); педагогикалық аспектіде: «табыс» білім беру мен оқыту процесінде табысқа қол жеткізген адамға тән қасиет деп қарастырылады. Бұл баланың мектептегі жетістігі және мұғалімнің оқушыларды тәрбиелеудегі жетістіктері және ата-аналардың балаларды тәрбиелеудегі табысы болуы мүмкін.

Осылайша, «табыс» ұғымы тар және кең мағынада қарастырылуы мүмкін. Тар мағынасы адам үшін маңызы бар іс-әрекеттің нақты нәтижесін бағалауы болса, ал кең мағынада, табысқа жету адам өміріндегі жетістікке жетіп, өзінің шығармашылық әлеуетін іске асыруға ұмтылу арқылы жетістікке жетуі.

С.И. Ожегов сөздігінде «табыс» ұғымына келесідей анықтамалар берілген:

- 1) қандайда бір жетістікке жетуге сәттілік;
- 2) қоғамның мойындауы;
- 3) қоғамдық мәнділік, жұмыстағы, оқу-танымдық іс-әрекеттегі жақсы нәтижелер және т.б. [С.И. Ожегов, 2006, 89 б.].

В.И. Дальдің сөздігінде «табыс» - қандай да бір іс-әрекеттегі бәсекелестік, сәттілік, сәтті қатынас, қажеттілікке жету – деген анықтама береді [Толковый словарь Даля, 1983. <https://ru.wikisource.org/wiki>]. Оқушылардың танымдық іс-әрекеті оқу үрдісіне негізделі отырып дамиды. Яғни бұл іс-әрекеттер қарым-қатынас арқылы қалыптасады. Олардың ішінде ең маңыздысы – мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас. Яғни, оқушылардың танымдық іс-әрекетінің дамуы мұғалімнің оқытуына да байланысты болып келеді екен. Дидакт ғалымдар бұны педагогикалық жағдай деп, оқу-тәрбие үрдісі жағынан қарастырған.

Отандық ғалым Н. Кулмышева өз зерттеулерінде: «Оқу-танымдық іс-әрекет – шәкірттің ақыл-ой белсенділігі және оның өздігімен ізденіп оқуға мүмкіндік беретін әрекеті», - деп қарастырған [Н. Кулмышева, А. Рысбаева, 2010, 55 б.].

Ресейде «Мұғалімнің кәсіби табыстылығын» ХХ ғасырдың соңында жаңашыл педагогтар (Ш.А. Амонашвили, Т.И. Гончарова, Е.Н. Ильин, В.А. Караковский және т.б.) қарастырған. Олар мұғалімнің кәсіби табыстылығы – оқушы мен мұғалім арасындағы жағымды бірлескен іс-әрекет нәтижесі деп көрсетеді.

А.Қ. Рысбаеваның зерттеулерінде педагогика ғылымында «іс-әрекеттің табыстылығы» ертеден қалыптасқан категория екендігі және оның білім беру, оқыту, тәрбие, әлеуметтендіру, т.б. негізгі категориялармен тығыз байланыстылығын ашып көрсетеді. Ғалым педагог «іс-әрекеттің табыстылығы табысты оқыту мен тәрбиенің маңызды ішкі өлшемі, табыстылық ХХІ ғасырдағы педаго-

гика ғылымының басты категориясы болып табылады» - деп тұжырымдайды [А.Қ. Рысбаева, 2010, 40 б.].

Ғалымдардың берген анықтамалары мен ой-пікірлерін талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады: «оқу-танымдық іс-әрекетіндегі табыстылық – оқу және таным үрдісін жетілдіру арқылы жеткен жетістік».

Білім берудің бағыты өз кезегінде білім берудің жаңа моделін және соған сәйкес білімдік технологияларды айқындайды. Жедел дамып отырған технологиялар заманында білім берудің басты ұстанымы «өмір бойы білім алу, адамның сапалық кәсіби және ғылыми дайындығы, өз бетінше іздене білуі және өзін-өзі жетілдіруге қабілеттілігі болуы қажет». Осыған орай Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің ұлттық моделін қалыптастыру үшін білім беруді дамытуда стратегиялық басымдықтар белгіленген. Қазақстандағы жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту жағдайымен сәйкес педагогтерге қатысты жүзеге асып жатқан реформалар біліктілікті арттыру мазмұны мен оқу процесін қазіргі андрогиканың теориялық талаптарына сай жасақтау қажеттілігімен, мұғалімдердің қабілеттері мен икемділіктеріне сәйкес ересектерді оқытудың жаңа формаларын қалыптастырумен сипатталады. Яғни қоғамның мектепке деген тапсырысы педагогтердің білім жетілдіруге деген қажеттіліктеріне трансформацияланды.

Нәтижесінде бүгінгі білім арттыру субъектілері педагогтерге көрсететін білім жетілдіру қызметтерін алдын-алуға жұмыстануда. Өйткені білім беру саласындағы реформаның сәтті жүруіне әсер ететін факторлардың бірі – оны жүзеге асыратын мұғалімдердің әлеуетіне, олардың енгізілгелі отырған жаңалықтың мәні мен идеясын қаншалықты түсінгендігіне, қабылдай алғандығына, практикада жүзеге асыруына байланысты. Әрине, қазіргі педагогтердің жаңартылған мазмұнды жүзеге асыру әрекеттерінің бірден оңай болмайтыны анық. Оны сәтті жүзеге асыруға, біріншіден мұғалімдердің өз ізденістерімен талпыныстары, екіншіден, оқушылардың білімін бағалаудың жаңа жүйесінің барлық тектіктерін оңтайлы қолдану икемділіктерінің қалыптасуы үшіншіден, мектептердегі және қала, аудан деңгейіндегі әдістемелік қызметтің жүйелі қолдауы төртіншіден, біліктілікті арттыру курстары жүргізетін тренерлердің бағдарлама мазмұнын сапалы меңгеруді ұйымдастыруы үлкен ықпал етеді.

Сондықтанда орта білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында педагогтар өздерінің кәсіби біліктіліктерін, функционалдық және технологиялық сауаттылықтарын, құзыреттіліктері мен жалпы мәдениеттерін арттыруға ынталы. Өйткені, жаңартылған білім беруге көшу білім берудің мазмұнын, оның базалық әдіснамалық негіздерін өзгертті. Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын өзгерту білім мазмұнын

оның барлық деңгейлерінде – білім беруге деген жалпы тұрғылардан бастап, оны бағалау жүйесіне дейін жаңа мазмұнда даярлаумен өзектенді.

Оқытудағы және тұтас әлемдегі заманауи қарқынды дамуы кезеңінде, Қазақстан оқытудың дәстүрлі әдістерінің балалар әлеуетінің толық дамуы үшін жеткіліксіз болып отырған факті алдында тұр. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде өмір бойы білім алуға, оқудың барлық деңгейінде сапалы білім алуға жол ашатын білім беру жүйесінің ұлттық моделінің дамуына барынша жағдай жасалғаны аталады. Бастауыш мектепке арналған жаңа стандарт дәстүрлі технологиядан жеке бағытталған сипаттағы оқытуды дамытатын технологияларға ауысуды талап етеді.

Осылайша, дәл осы бастауыш мектепте балалардың дамуын жалғастыру үшін іргелі база салынады. Оқытудың осы кезеңінде балаларды оқуға және сүйсініп оқуға, сыни, шығармашыл,

инновациялық және объективті ойлау негіздерін дамытуға үйретуі тиіс. Сондықтан бұл бағыт тұтас Қазақстандағы білім беру жүйесі үшін басым бағыттардың бірі болып саналады.

Білім беру жүйесі жаһандық білім беру жүйесіне пара-пар интеграциясы үшін кең мүмкіндіктерге ие. Отандық педагогикалық ойды ұғынуға, ашық қоғам жағдайында білім беру саласының және білімдегі интеграциялық үрдістердің келесі дамуына шетелдік тәжірибені талдау мен жинақтау ықпал етеді. Әлемдегі білімнің даму бетбұрыстарын түсіну үшін білім сапасының жоғары деңгейі халықаралық зерттеулермен расталып отырған елдердегі білімнің даму тәжірибесін зерттеу анағұрлым маңызды болып табылады. Білімнің жаңартылған мазмұнын және оқушылар жетістітерін критерийлік бағалауды іске асыру мен іс жүзінде орындалуы мүмкін болатын ұтымды шарттарды жобалау үшін әзірлеушілерге отандық және халықаралық тәжірибеде орын алып отырған ұқсас тәжірибеге жүгіну қажеттілігі туындады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары, 2018// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>
2. Набуова Р.А., Жубандыкова А.М. Бағалаудың өлшемдік технологиялары. Оқу құралы / Алматы, 2019 – 260 б.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений//4--е изд., доп. — М.: А ТЕМП, 2006. — 944 с. — ISBN 978-5-9900358-6-7.
4. Толковый словарь Даля (1-е издание). Часть 1. – М., 1983. <https://ru.wikisource.org/wiki>
5. Кулмышева Н.А., Рысбаева А.Қ., Педагогикалық үдеріс субъектілерінің оқу-танымдық іс-әрекеті табыстылығын қалыптастыру шарттары. Арнайы курсы.- Алматы: 2010.- 42 б.
6. А.Қ. Рысбаева, Н.А. Кулмышева, А.Т. Исмаилова, Н.Ә. Түнғатова Білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті табыстылығын интерактивті оқыту арқылы қалыптастыру: оқу-әдістемелік нұсқау / А.- Алматы: Қазақ университеті, 2010.- 24 б.

FTAMP 14.07.01

ИМАНОВА ЭЛЬМИРА МЫРЗАБЕКҚЫЗЫ,

а/ш.ф.к.,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

СЫРМАН САЛТАНАТ БАУЫРЖАНҚЫЗЫ

2-ші курс магистранты

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

imanovaelmira74@gmail.com

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫ МЕН ОҚУ СТИЛЬДЕРІНІҢ БАҒАЛАУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа: Қазіргі әлемде білім берудің даму бағыты мен тенденцияларын қамтитын елуден астам педагогикалық технология қолданылуда. Тәжірибеде сол технологияларды қолдану, сынып тұрғыдан ойлау дағдылары мен оқу стилдеріндегі бағалаудың рөлі қарастырылды. Сынып ойлау рөлін анықтау Googl form тест қорытындысымен есептелінді.

Түйін сөздер: Сынып ойлау, зерттеушілік, оқу стилі, мәселе, фактор.

Аннотация: В современном мире используется более пятидесяти педагогических технологий, охватывающих направления и тенденции развития образования. На практике рассматривалась роль оценивания в использовании этих технологий, навыков критического мышления и стилей обучения. Определение роли критического мышления рассчитывалось с использованием результатов теста формы Google.

Ключевые слова: критическое мышление, исследование, стиль чтения, проблема, фактор.

Annotation: In the modern world, more than fifty pedagogical technologies are used, covering the directions and trends in the development of education. In practice, the role of assessment in the use of these technologies, critical thinking skills and learning styles was examined. The definition of the role of critical thinking was calculated using the results of the Googl form test.

Key words: critical thinking, research, reading style, problem, factor.

Қазіргі әлемге әртүрлі ойлау, зерттеу, мәселелерді шешу, сын тұрғысынан ойлау қабілеттері мен шығармашылық қабілеттерін қолдану және іске асыру сияқты әртүрлі қабілеттері мен құзіреттілігі жоғары тұлғалар қажет. Ал бұл күн санап өзгеріп отырған жағдайда мектеп оқушыларының зерттеушілік қабілеттілігін жоғары бағалауға әкеледі. Сыни тұрғыдан ойлаудан басқа, оқу мәнерлері проблемаларды шешу процесінде маңызды рөл атқаратын тағы бір негізгі фактор олардың ізденушілігі мен зерттеушілігі болып табылады. Оқушылардың оқу стилі мен сыни тұрғыдан ойлауы мен олардың оқу үлгерімі арасындағы байланысты анықтауға келетін болсақ, олда сынып тұрғысынан ойлауды ашып көрсететін критериалды бағалауға бағытталған. Мұндай мектептердің жұмысы бүгінгі таңда заман сұранысын болашақ талаптарымен ұштастыра отырып, қазіргі жаһандану жағдайында жеке адамды қалыптастыруға, дамытуда маңызды рөл атқарады. Осы сәтте критериалды бағалау оқушылардың зерттеушілік қабілеті мен оқу стилін бағалауда таптырмас құрал болып отыр [1].

Әлем бойынша оқушылардың білімін бағалау үшін критериалды бағалау жүйесі қолданылады. Критериалды бағалау терминін алғаш роберт юджин глейзер (1963) қолданған, ол әдеттегі мінез-құлық моделінің жиынын анықтау үдерісін, оқушылардың оқу жетістігі деңгейінің шамасы мен қолжетімділігінің арасындағы сәйкестікті сипаттады. Бұл оқушы әрекетін алдын ала анық-

талған критерийлерді тіркеп жинақтау арқылы бағалауды білдіреді. Глейзер критериалды стандарттағы бағалаудың басқа оқушылар жетістігіне тәуелділік пен салыстыруға қатысы жоқ екенін, сондай-ақ, әр оқушының құзыреттілік деңгейі туралы ақпараттануға бағытталғандығын атап көрсетті. Оқушылардың оқу жетістігін критериалды бағалау жүйесі оқыту, оқу, бағалаудың өзара байланысына және оқу үдерісін ұйымдастырудың бірыңғай тәсілдерін қамтамасыз етуге негізделген (бойл және чарльз, 2010). Бұл барлық бағалау элементтері арасындағы өзара байланыс орнатуды, теориялық негіздемені болжамдайды (оқу мақсаттары, бағалау түрлері, құралдары мен нәтижелері). «критериалды бағалау» терминіне тоқталатын болсақ, алғаш рет роберт юджин глейзер (1963) қолданған және бұл термин оқушылардың оқу жетістіктерінің қол жеткізген және потенциалды деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдерісті сипаттайды [2].

Критериалды бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті нақты анықталған критерийлерге негізделген үдеріс деп білеміз.

Критериалдық бағалау - бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші бола алатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қаты-

сушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген құнды процесс болғандықтан өз зерттеулерімізді биология сабақтарында осы бағалау түрін зерттеуге негіздедік.

Критериалды бағалау- оқушының оқу жетістігін бағалау. Бұл бүгінгі оқыту жүйесінде өзекті талаптардың бірі болып отыр. Енді осы бағалауды қалайша қолданып келеміз. Бастапқыда кезеңде нақты түсіне алмағанымыз рас. Әйтсе де, сабақ жоспарын жоспарланған сәтте оны оқыту мақсатына сай жүзеге асыруға жұмыстана бастадық. Күнделікті құрылған сабақтарда қолданылған стратегиялар нәтижесінде оқушының оқу жетістігі мен оқыту үшін бағалауды қолдану мүмкіндігіне жеттік. Бұл — сабақта күтілетін нәтижеге бағыттайтын баспалдақ болып табылады [3]. Бірақ әлдеде болса санаулы мектептерде ғана іске асырылып отырғаны мәлім. 2019 жылдан бастап біз зерттеу жүргізіп отырған мектеп толықтай *kyndelik.kz* жүйесі арқылы жұмыс жүргізіп критериалды бағалауға толықтай көшті десек болады. Осыған дейін отанымызда 5-7-8-9-11 сыныптар өтіп сынақтана даярланды. Критериалды бағалау жүйесі бастапқы кезеңдерде назарбаев зияткерлік мектептерінде енгізілді. Оның негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық: — зияткерлік мектептердің тағы бір ерекшелігі — бағалау жүйесі жалпы білім беретін мектептердегі бағалаудан бөлек. Әлемде білім беру ісінің нәтижесін саралайтын өзіндік тәжірибе қалыптасқан. Бұл ретте оқушының қаншалықты білім алғанымен қатар, сол алған білімді пайдалана ала ма, жоқ па деген сұрақ маңызды рөл атқарады. Ал еліміздегі жалпы білім беретін мектептерде оқушының жетістіктері оның құрбы-құрдастарының нәтижелерімен салыстыруға байланысты бағаланады. Критериалды бағалау әрбір оқушының оқудағы жеке траекториясын анықтау үшін қажет. Назарбаев зияткерлік мектептері дербес білім беру ұйымы жаңа жүйені әзірлеп, қолданысқа енгізу үшін кембридж университетінің емтихан кеңесімен (*cie*, ұлыбритания), пенсильвания штатының университетімен (*crepp*, ақш), педагогикалық өлшемдер институтымен (*cito*, нидерланды) және тағы басқа жоғары оқу орындарымен әріптестік қарым-қатынас жасады. 2011 жылдың 1 қыркүйегінде оқу жоспарының 12 пәні бойынша критериалды бағалауды енгізу жөнінде тәжірибе басталды. Критериалды бағалаудың басты ерекшелігі — алдын ала ұсынылған бағалау шкаласы, анық, айқындылығы, бағаның әділдігі, баланың өзін бағалауға мүмкіндіктің берілуі. Бұл тәсіл баланың күнделікті алған білімінің меңгеру деңгейін анықтайды. Негізгі бақылау жұмысына дейін білімін жүйелейді. Қателіктерден сабақ алуды үйретеді. Әр пәннің әр тапсырмасының бірнеше критерийі бар. Мысалы, математика пәнінен берілген тапсырма туралы айтайық. Бірінші критерий бойынша баланың формуланы білетіндігі тексеріледі. Екінші критерий — формуланы пайдалана алтындығын анықтайды. Үшінші критерий — осы формула арқылы графикті қалай сызатындығын білу үшін керек. Төртінші критерий нәтижесінде баланың осы формула арқылы талдау жасай алатындығы тексеріледі. Осы 4 кри-

терий бойынша балл қойылады. Балл шкаласы бағаға ауыстырылады. Еліміз компьютерді толық меңгеру, ғаламторда жұмыс істеу бойынша сингапурдан 20 жыл кейін қалған. Біз 10 жылда сингапурға қуып жетеміз деп жоспарлап отырмыз. Ал критериалды бағалау жүйесінен англиядан 40 жылға кейін қалғанбыз. Әлем елдері критериалды жүйеге әлдеқашан көшіп кетті.

Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты — мектепте білім беру сапасын көтеру, мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру. Оқушылардың оқу жетістіктерін әділ және шынайы бағалау жүйесі, білім беру мазмұнының ажырамас бөлігі болып саналады. Осы уақытқа дейін білім мен білікті тексерудің түрлі әдістері қолданылып келді [4]. Алайда тарихи даму процесінде бағалаудың түрлері мен тәсілдері, бақылау-өлшем іс-шаралары, оның мазмұны, оқушыларға әсері, ынталандыру элементтері және басқа факторлар өзгеріп отырды. Қазіргі уақытта білім беру процесінің жүйелі болуы керек екеніне ешкім күмән келтірмейді, олай болмаған жағдайда оның нәтижелігі төмендейді. Оқыту-тәрбиелеу жұмыстарын дұрыс бағыттай отырып қана оқушылардың бірін-бірі толықтырып отыратын қайшылықсыз педагогикалық әсерге қол жеткізуге болады. Онымен қоса, осы процесс аясындағы әр әрекет мақсатты бағытталған, яғни белгілі бір мақсатқа қол жеткізуге бағытталған және соған жетуге жетелейтін болуы керек. Білім беруге қойылған талаптардың қарапайымдылығына қарамастан, оларды толықтай жүзеге асыру қиындығы жоғары объективті және субъективті себептерге келіп тіреледі. Сол арада, бірыңғай оқыту-тәрбиелеу кеңістігіндегі нақты оқу орнының аясында, оқушы тұлғаның болған жағдайда қалыптастыру міндеті өте өзекті болып табылады.

Магистрлік жұмысты орындау оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда олардың зерттеушілік қабілетін сынай ойлау арқылы бағалануда критериалды тәсілін қолдану негізінде белгілі бір оқу пәнін дамытудың пәндік, мета-пәндік және жеке нәтижелерін бағалау ерекшеліктерін зерделеуді және белгілеуді талап етеді. Оқытудағы бұл тәсілдің әдіснамалық негізі - батыс монополия және ресей ойшылдарының еңбектерінде келтіріген. М. Монтаннен шыққан педагогиканың гуманистік идеяларына сәйкес белсенді және өзін-өзі ұйымдастыратын оқушы оқу үрдісінің ортасында активті оқыту стилін дамыту керек және мұғалімнің оқушының оқу іс-әрекетіндегі серіктестік пен ынтымақтастықты жүзеге асырушы [5]. Оқушылардың оқу үлгерімі мектеп жазбаларымен анықталды. Құралдардың жарамдылығы мазмұнның жарамдылығы тұрғысынан анықталды, ал сенімділік ішкі консистенция әдістері арқылы алынды. Білім алуға ұмтылатын шәкіртке жол көрсету, оқуға қызығушылығын ояту, сабақта оқушыны ізденіске бағыттау, оның шығармашылық тұлғасын қалыптастыру. Оқушыларды өз ойын еркін жеткізуге дайындау, сабақты өткізу барысында стратегиялардың барлығы үш кезең арқылы жүзеге асуы, мұғалімнің сапалы сабақ өткізуіне мүмкіндік туғызу, ғылыми-теориялық тұжырымдамаларының тереңдігімен ерекшеле-

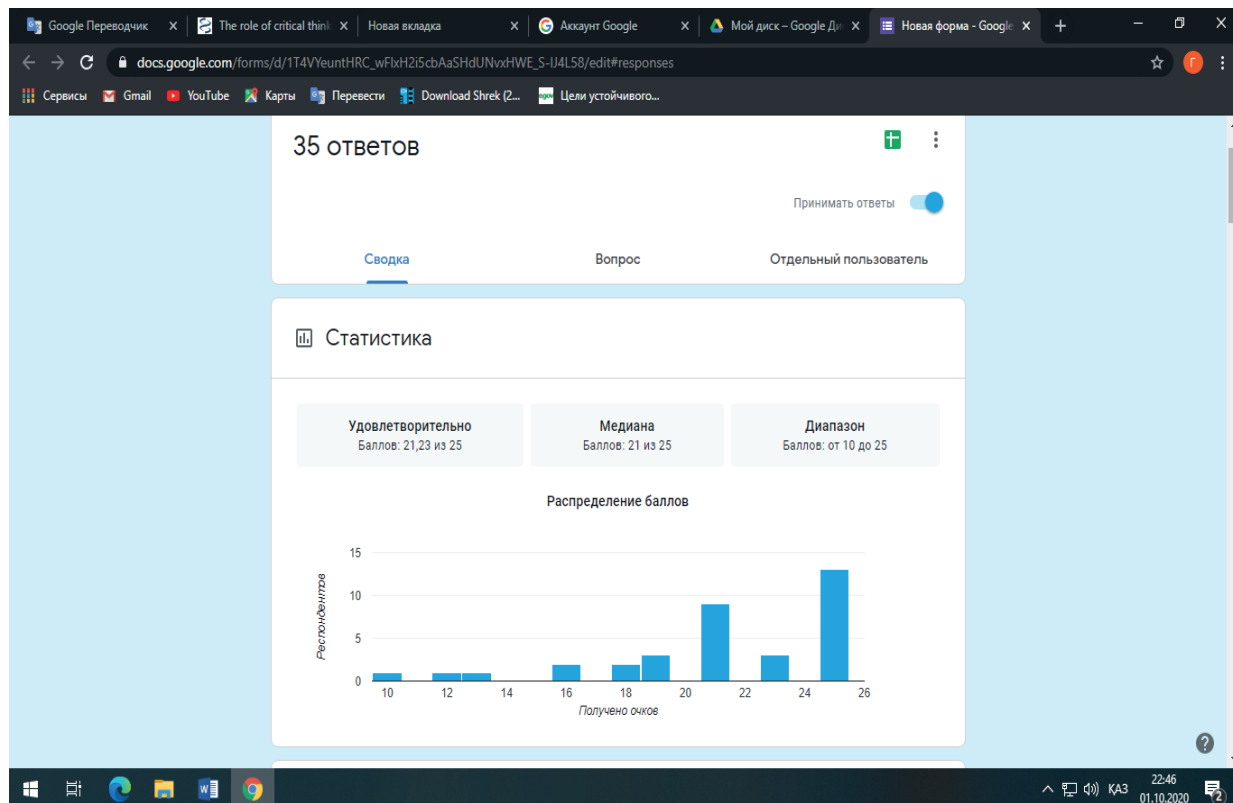

неді. Оқушының қызығушылығын арттырады, іскерлік дағдысы, ойлау белсенділігі, тапқырлығы, өзіне деген сенімі қалыптасады, терең білім алуға жағдай жасап қана қоймай, коммуникативтік қатынасын қалыптастырады, оқушыны ізденіске

жетелейді.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы білімнің дайын күйінде берілмеуі. Сыни ойлауды дамыту технологиясы құрылымы 3 кезеңнен тұрады:

Қызығушылықты ояту; $\leq$ Мағына тану; $\leq$ Ой-толғаныс.

Сыни ойлау сауалнамасы үшін Google form қолданылып анықталды (сурет-1). Сурет-1. Сыни ойлау қабілеттіліктерін анықтау медианасы

жалпы сынай ойлау қабілеттіліктерін анықтауға 10 сұрақ даярланып 35 оқушы қатысты. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-сабақта балалардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойыңды еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз — ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Оқушы — ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім — әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Меррит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады. Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген

мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, “Сорос-Қазақстан” қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар. Стильдер әртүрлі режимдерді сақтау және өңдеу кезінде адамның ми қабілеттілігінің үстемдігіне байланысты өзінің оқу және ойлау стиліндегі ақпаратты игеруін анықтайды. Бұл зерттеу оқу үлгерімі мен орта мектептегі оқу-ойлау стилі арасындағы айырмашылықтың маңызы мен оқушылар арасындағы қарым-қатынасты анықтауға тырысты. Зерттеу тек 10-сынып оқушыларымен шектелген. Орта мектеп оқушыларының оқу жетістіктері мен оқу-ойлау стилі арасында байланыс барма әлде жоқ па. Зерттеуді жүргізу үшін нормативтік зерттеу әдісі қолданылды. Зерттеуге арналған оқушылар әр түрлі бағыттағы орта сынып оқушыларын

қамтиды. Орташа және Пирсон өнімі моментінің корреляциясы ('r') нәтижені талдауға және түсіндіруге көмектескен статистикалық әдіс. Жиналған деректер гипотеза негізінде талданып, түсіндірілді [6]. Оқу-ойлау стилі орта мектеп оқушыларының оқу жетістіктері бір-бірімен жағымды және

айтарлықтай байланысты екендігі анықталды. Оқу үлгерімі жоғары болуы сабақ беру үшін мұғалім даярлығы жақсы нәтиже және оқу жетістігі деп айтуға болады. Орта мектеп оқушыларының оқу процесі-ойлау стиліне әсер ететін фактор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Zohre Ghazivakili,¹ Roohangiz Norouzi Nia,² Faride Panahi,³ Mehrdad karimi,⁴ hayede gholsorkhi,⁵ and zarrin ahmadi⁶ the role of critical thinking skills and learning styles of university students in their academic performance. *J adv med educ prof.* 2014 jul; 2(3): 95–102.

2. Аушева И.У, Шаримова А.Г, Ғабдоллақызы Б, Байкенова Б.А. 3 басылым. Әлімов А. Қ. Интербелсенді оқыту әдістерін мектепте қолдану – Астана: Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014 ж.

3. Карманова К.М. «Қалыптастырушы бағалаудың оқуға ықпалы» Қазақстан Мектебі журналы, №9 2011., 24 б.

4. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Екінші басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, педагогикалық шеберлік орталығы. www.cpm.kz.

5. Косиков, Г. К. Последний гуманист, или Подвижная жизнь истины // Монтень М. Опыты. Избранные главы / Составление, вступительная статья Г. К. Косикова. – М.: Издательство «Правда», 1991. – С. 6-32.

6. Sharma p. A study of learning-thinking style of secondary school students in relation to their academic achievement. *International journal on new trends in education and their implications.* 2011;2(4):115–23.

ИСАЕВА Л.Т.

Арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасының бағдарлама көшбасшысы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы,
isaevalaura007@gmail.com

КАСЫМЖАНОВА Г.Н.

3-ші курс PhD докторанты
6D010200 –Дефектология мамандығы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
аға оқытушысы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы,
gulnar2701@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АТА-АНАНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада, инклюзивті білім беру жүйесінің ерекшелігі мен қазіргі жағдайы, бұл жүйеде білім алатын ерекше қажеттілігі бар балалардың түрлері мен даму мәселелері және сол инклюзивті білім беруде ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамға толыққанды еніп, қажеттілігін қанағаттандыру негізінде ата-ана немесе отбасының орны мен рөлін анықтадық.

Кілт сөздер: білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалар, инклюзивті білім беру, отбасы, ата-ана.

Аннотация. В статье мы определили специфику и современное состояние инклюзивного образования, типы и проблемы развития детей с особыми образовательными потребностями в этой системе, а также место и роль родителей или семей в удовлетворении потребностей детей с особыми потребностями в инклюзивном образовании.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование, семья, родители.

Abstract. In the article, we identified the specifics and current state of inclusive education, the types and problems of development of children with special educational needs in this system, as well as the place and role of parents or families in meeting the needs of children with special needs in inclusive education.

Key words: children with special needs, inclusive education, family, parents.

Көрсетілген тақырыпқа тікелей ауыспас бұрын, мемлекеттік білім беру жүйесінде кейбір маңызды аспектілеріне тоқталсақ, білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалар өздерінің әдеттегі құрдастарымен бірдей дәрежеде оқу процесіне қатысуы керек. Бұл үрдісті - инклюзивті білім беру деп атаймыз.

Инклюзивті білім беру - сапалы білімге қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған білім беру жүйесінің бірі болып табылады. Бұл балалардың дене, психикалық, ақыл-ой, мәдени және этникалық, сондай ақ тілдік және басқа да көптеген ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру ортасына айрықша білім алу қажеттіліктері бар балаларды қосу, алдында кездесетін кедергілерді жою, сапалы білім алуы үшін олардың әлеуметтік ортаға бейімделуіне және қоршаған ортаға кірігуін міндеттейді.

Инклюзивті білім беру тек мектеп жасындағы балаларға ғана қатысты емес, сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі балалардың ерекшелігін ескере отырып, ең бірінші мүмкіндігін арттыруға бағытталған әрекет жасау және қосымша әлеуметтенуін кіші жастан бастап қолға ала отырып,

дамыту болып табылады.

Әрине, инклюзивті білім жүйесі бар жерде негізгі рөлдегі субъектінің құрылымын, түрін, тобын және байланыс жасау жолдарын ажырата отырып, оң нәтиже беруін қадағалау керек. Бірінші субъект ол – білім алуда ерекше қажеттілігі бар бала.

Білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалардың топтастырылуын И.Г.Елисеева, А.К.Ерсарина елімізде үшке бөліп қарастырған және жалпы білім беру мектептерінде педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету бойынша алғашқы әдістемелік нұсқаулықты екі тілде ұсынған [1, 11 бет]. Сол әдістемелік нұсқаулықтың және зерттеулердің, дәлелдердің негізінде:

1-топ. Психикалық және дене дамуында түрлі бұзылымдары бар балалар: көру, есту, сөйлеу бұзылымдары, зияты, тірек-қозғалыс аппараты, психикалық дамуы тежелген және эмоционалды-ерік-жігер аясы зақымдалған балалар.

2-топ. Оқытудағы ерекше қиындықтары, мінез-құлық және эмоциялық проблемалары бар балалар. Зияты қалыпты балалардың ерекше қиындықтары жеке оқу дағдыларын меңгеруде

байқалады: оқу, жазу және санау (дисграфия, дислексия, дискалькулия және т.б.). Бұл қиындықтар уақытша сипатқа ие және оны балаларға мамандардың тиісті көмегімен жоюға болады. Мінез-құлық және эмоционалдық проблемалар ерекше психологиялық факторлардан (отбасында тәрбиенің бұзылуы, ата-ана мен баланың және отбасы ішілік қатынастың бұзылуы), сонымен қатар дамуындағы ерекше проблемалардың болуынан (гипербелсенділік және толыққанды көңіл бөлмеуден, аутистикалық бұзылыстар спекторы және т.б.) құрдастарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынас жасаудағы әртүрлі қиындықтардан (енжарлық, тұйықтық немесе жанжалдық, тіл алмаушылық, агрессивтілік) пайда болуы мүмкін.

3-топ. Әлеуметтік-психологиялық, экономикалық, тілдік, мәдени ерекшеліктерінен туындайтын ерекше білім беруге қажеттілігі туындайтын балалар. Бұл топқа микроәлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалған нашар отбасынан шыққан немесе бала тәрбиесіне көңіл аудармайтын отбасылардан, әлеуметтік қатерлі топтағы отбасы балалары (ішімдікке, нашақорлыққа жақын ата-аналар), сонымен бірге жергілікті әлеуметке бейімделуде қиындықтары бар (босқындар, мигранттар, оралмандар) немесе оқу тілін түсінбейтін және бұл тілде сөйлемейтін балалар кіргізіледі [1, 12 бет].

Бұл топтағы балалармен жұмыс жасау, білім беру және әлеуметтік қоршаған ортаға бейімдеу үрдісі ата-ананың қатысуымен, қолдауымен тиімдірек болатындығын зерттеулер көрсеткен. Бірақ қазіргі таңда жалпы білім беретін мектепте жас мамандар отбасы мен ата-ананы кіріктіруді жиі қолданбайтындығын көрудеміз. Сондықтан да, мқаламыздың тақырыбын өзекті деп алып отырмыз.

Қазіргі қоғамдағы инклюзияның қарқынды дамуы ата-аналарды инклюзивті білім беру тәжірибесіне қосудың жаңа жолдарын іздеуді қажет етеді. Мқаланың мақсаты - ата-аналарды ерекше білімді қажет ететін балалардың жалпы білім беретін мектептің өміріне тарту, белсенді араластыру мәселелерін ғылыми негіздеу. Ата-аналар мен қоғамды араластыру жаңа тұжырымдама емес. Шын мәнінде, ұсынылған тәсілдердің көпшілігі мамандарға таныс және олардың кейбіреулері қолданыстағы бағдарламалар мен тәжірибелердің бөлігі ретінде танылуы мүмкін.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Балалар Қорының қолдауымен ұйымдастырылған «Мектеп, балаларға достастықпен қарайды» сияқты бағдарламалардың бар екендігін және ата-аналар мен қоғамды араластыруға, байланыстыруға арналған платформалар көптеген жылдар бойы тиімді болып келетіндігін білеміз. Мұндай инклюзивті білім беру жүйесіндегі тәжірибе қазірдің өзінде заңдастырылған көптеген өңірлер мен елдерде, облыста жаңа бастамалардың дамуына ықпал

ете алады [2, 30 бет].

Білім алуда қажеттіліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде мұғалімдер мен ата-аналар әрқашан өзара әрекеттесуі керек. Сонымен қатар, бұл жерде ата-ананың рөлі өте маңызды. Сондықтан мектеп олармен сенімді байланыс жүйесін, ал кейбір жағдайларда ата-аналардың өздерін тәрбиелеуі керек. Өйткені, олар бүкіл инклюзивті үрдістің ең маңызды буыны болып табылады. Ата-ана - бұл бала әлеуметтен бастайды.

Білім алуда қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеп отырған отбасылар қандай мәселелерге тап болады:

- ✓ Қарым-қатынастағы шектеу
- ✓ Гипер-күтім
- ✓ Ата-аналардың балалармен жақын байланыстан бас тартуы
- ✓ Ата-аналарға баланы тәрбиелеу үшін қажетті білім мен дағды жетіспейді
- ✓ Баламен өзара әрекеттесудің конструктивті емес формаларын қолдану
- ✓ Жауапкершіліктен қорқу
- ✓ Ғажайыпқа сену
- ✓ Ауру баланың тууын бір нәрсе үшін жаза ретінде қарастыру
- ✓ Туылғаннан кейін отбасылық қатынастардың бұзылуы ын жақын орта және тығыз өзара әрекеттесу пайдасына тағы бір дәлел [3, 34-35 бет].

Жұмыстың міндеттері:

- Білім алуда қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеп отырған мектептің отбасымен жауапты өзара тәуелді қатынастар орнату.
- Оқушылардың отбасыларына өзара түсіністік, мүдделер бірлестігі, эмоционалды қолдау атмосферасын құру.
- Білім алуда қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу, оқыту және дамыту саласындағы ата-аналардың педагогикалық шеберліктерін жандандыру және байыту.
- Оқушылардың отбасыларына білім беру және даму мәселелерінде білікті психологиялық-педагогикалық көмек көрсету.

Білім алуда қажеттіліктері бар балалардың ата-аналарымен жұмыс істеу қағидалары мен тәсілдері

1. Балаларға, ата-аналарға жеке тұлғаға бағытталған көзқарас, мұнда баланың, отбасының жеке ерекшеліктері ескеріледі; жайлы, қауіпсіз ортаны қамтамасыз ету.
  2. Адамгершілік және жеке - балаға, жанұяның әрбір мүшесіне деген жан-жақты құрмет пен сүйіспеншілік, оларға деген сенім.
  3. Күрделілік қағидасы - психологиялық көмек тек кешенді, педагог-психологтың мұғалім-дефектологпен, тәрбиешімен тығыз байланысты қарастырылуы, көшбасшы, ата-ана.
  4. Қол жетімділік принципі [4, 6 бет].
- Мұндай мәселелерді шешудің бір түрі мек-

тепте өзара әрекеттесу формаларын қолдану - ата-аналармен үнемі кездесулер. Олар жеке де, жалпы да болуы мүмкін. Бірақ ата-аналардың әрқайсысы келіп психологпен және ресурстық орталықтың мамандармен, сынып жетекшісі болмаса басқа пән мұғалімдерімен сөйлесе алатын уақытты ескерген жөн. Неліктен жеке әңгімелер қажет? Куәгерлердің алдында талқылауға болмайтын кейбір тақырыптар болады. Атап айтқанда, диагностика мәселелері, түзетуді қажет ететін баланың жағымсыз мінез-құлқы ерекшеліктері және т.с.с. Мұндай кездесулерде мұғалімдер сыныптағы жұмысы туралы, баланың инклюзивті үрдіске қатысуы туралы, бала немен және қаншалықты нәтижелі айналысатыны туралы, жеке және жалпы сабақтар, оның жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы әңгімелеседі. Ата-аналармен бірге инклюзивті білім берудің барлық қатысушылары үйде және мектепте қолданылатын мотивациялық ынталандырулар таңдалады.

Тәрбиешілер немесе қазіргі кезде мамандардың жаңа топтастырылуы бойынша «тьютор», «ассистент» мамандары ата-аналарға үйде балаларымен бірге тапсырмаларды орындауға басшылық бере алады және оқу процесінде қолдануға болады. Бұл балаларға шеберлікті жалпылауға және материалды бекітуге мүмкіндік береді. Мұнда ересектер баласымен мағыналы өзара әрекеттесіп қана қоймай, онымен қарым-қатынас жасаудың жаңа тәсілдерін, тәсілдері мен формаларын меңгереді.

Сондай-ақ, көбінесе балаға көмек пен шақырулардың мөлшерін түзетіп, сол арқылы оған мерзімінен бұрын және негізсіз көмекке ұмтылудың алдын алу қажет.

Кейбір жағдайларда сабақтардың бейнежазбаларын қараған жөн, әсіресе даулы мәселелер туындаған кезде. Мысалы, мектепте бала бұл немесе басқа дағдыларды көрсетпейді, ал ата-аналар бұл шеберлік үйде сәтті көрсете алады дейді. Үйде және мектепте екі бейнені бірге көргенде оның себебін анықтауға болады. Мысалы, балаға шеберлікті жалпылау қиынға соғуы мүмкін, содан кейін мұғалімдердің міндеті осы жалпылауға жету. Бірақ ата-ананың өзі байқамай ұлына немесе қызына кеңестер береді, бірақ мұғалім мен тьютор-ассистент оны қабылдамайды. Содан кейін, әрине, үйде баланың қолынан келеді де, ал мектепте керісінше болады.

Ата-аналардың белсенді қатысуы мектептегі білім берудің алғашқы кезеңдерінде қажет, мамандар көп қырлы диагностика жүргізген кезде - олар оқушыны белгілі бір әдістеме бойынша тексереді, дамуындағы олқылықтарды, қалыптасқан немесе толық қалыптаспаған дағдылардың жоқтығын анықтайды. Ата-аналарға арналған көптеген сауалнамалар бар, содан кейін олар өз балалары туралы баяндайды, әртүрлі өмірлік жағдайлардағы мінез-құлық ерекшеліктерін ашады және т.с.с. Тестілеу негізінде мұғалімдер

жеке бағдарламалар жасайды. Олар нақты мақсаттар мен міндеттерді тағайындайды, олардың шешілуі шеберліктің орнын толтыра алады. Бұл мақсаттар мен міндеттер ата-аналармен келісілуі керек. Оларды түсіну арқылы ғана олар оларды жүзеге асыруға үлес қоса алады. Неліктен қазіргі кезде баланы басқаша емес, басқаны емес, осылай оқыту маңызды? Егер ол белгілі бір дағдыларды игерсе немесе қалаусыз мінез-құлықтан арылса, баланың өмірінде қандай өзгерістер болады? Осы сұрақтарға жауаптар мұғалімдердің, ата-аналардың және оқушылардың бірлескен күш-жігерінің бағыттарын ұсынады. Сонымен қатар, әрқашан проблемаларға емес, балалардың күтілетін жетістіктеріне назар аудару керек. Егер ата-ана құзыретті маманнан баланың еңбегі туралы ақпарат алса, онда ол екі жақтың да ынтымақтасуы қажет деген сенімге ие болады. Сондықтан әңгіме барысында, ең алдымен, баланың бойындағы жағымды қасиеттерге назар аударған жөн, және олардан арылу болашағын айқындай отырып, барлық «теріс ойларды» жанашырлықпен ескерілуі қажет.

Әрине, ата-ананың өзін тыңдау, баланың болашағын қалай көретінін, оқудан қандай үміт күттіретінін және инклюзивті қалай елестететінін білу маңызды - әлеуметтік және білім беру. Әрине, ата-аналармен қарым-қатынас кезінде мұғалімнің сөзі түсінікті болуы керек. Ол ата-ананың эмоционалды жағдайын ескере отырып, оны арнайы терминологиямен жүктемей, қарапайым, қол жетімді тілде сөйлеуі керек. Әңгімелесушіні жақсы түсінуге және онымен тиімді өзара әрекеттестік орнатуға мүмкіндік беретін белсенді тыңдау техникасын қолдану ұсынылады.

Жиналыстың тағы бір түрі - ата-аналар конференциясы. Оларда мұғалімдер мен ата-аналар негізінен жалпы ұйымдастырушылық мәселелерді - экскурсияға қалай баруға және қайда баруға, демалысты қалай ұйымдастыруға және өткізуге болатынын және сыныптың күнделікті өмірімен байланысты көптеген мәселелерді талқылайды. Өйткені, мұндай іс-шаралар балаларды әлеуметтендіруге көмектеседі.

Кездесудің тағы бір нұсқасы - бұл балалармен қарым-қатынас пен қарым-қатынастан кейін супервайзермен кездесу. Жетекші ата-аналарға олардың бақылауларын қорыта отырып, кері байланыс жасайтынына сенімді. Балаларға білім берудегі анағұрлым елеулі ілгерілеудің кепілі ретінде белгілі бір ұсыныстар, тілектер береді, сондай-ақ балалардың жетістіктерін талқылайды.

Өзара әрекеттесудің төртінші түрі қашықтан болады. Ата-аналарға білім беру және түзету бағдарламаларымен танысуға, белгілі бір дағдыларды қалыптастыру кестесін көруге, экскурсиямен фотографиялық материалдарды көруге немесе сыныптың күнделікті өмірін көруге мүмкіндік беретін арнайы порталға қол жетімді болуы керек. Жоғарыда аталған барлық өзара әрекеттесу ны-

сандарын ескере отырып, оқыту тиімді болатын табысты ынтымақтастық деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ең жағымды нәрсе - бұл бірлескен мерекелер мен мұғалімдермен, балалармен және ата-аналармен таңертеңгіліктер. Балалар мен мұғалімдер үшін бұл ұзақ дайындық, бірақ ата-аналар үшін бұл әрдайым тосын сый. Ата-аналардың демалыста пассивті замандас болмауы маңызды. Олар жалпы үрдіске - бірлескен дөңгелек билерге, ойындарға және жарыстарға енгізілген.

Ата-аналармен ынтымақтастықтың аталған түрлері үнемі болса да, бірақ жиі кездеспейді. Табысты жұмыс күнделікті қарым-қатынасты қажет етеді. Баланы мектепке әкеліп, алып жатқанда ата-аналар әдетте мұғалімдермен сөйлеседі. Таңертең олар әдетте баласының үйде бос уақытын қалай өткізгенін, қандай жетістіктер мен қандай қиындықтар болғанын айтады. Жағымсыз мінез-құллық пайда болды ма, жоқ болса, оған не себеп болды? Бала дәрі қабылдады ма және қандай түрі, оларға реакция болды ма және басқа көптеген тақырыптарды талқылау қажет деп санайды. Бірақ бірнеше себептерге байланысты ата-аналар әңгіме барысында балаға қатысты мәселелерді әрдайым талқылай алмайды. Сондықтан ресурстық сынып мұғалімдері арнайы форманы - кері байланыс парағын толтыруды ұсынады. Онда ата-аналар мен мұғалім қажетті ақпаратты жазады. Парақта күн көрсетілуі керек және

баланың үйдегі өміріне байланысты маңызды сәттер белгіленеді. Бұл, атап айтқанда, сыныптағы кейбір мәселелерден аулақ болуға мүмкіндік береді. Мысалы: үйдегі бала таңғы асты ішуден бас тартты, ал ата-ана бірінші сабақтан кейін оған жеңіл тағам ұсынуды сұрайды. Бұл жағдайда ата-ана оған қандай тағам дайындалғанын және оның портфолиода қай жерде тұрғанын көрсетуі керек. Немесе: бала жақсы ұйықтамады, соған байланысты оның бойында жағымсыз мінез-құллық пайда болуы мүмкін, немесе кез-келген дәрі-дәрмектерді қабылдау немесе массаж жасау қышу тудыруы мүмкін, бұл оның оқу үдерісіндегі мінез-құлқына кері әсер етеді. Мұғалім өз кезегінде оқу күнінің соңында ата-аналарға қажетті ақпарат пен ұсыныстар береді, өткен оқу күнін және басқа да маңызды мәселелерді талқылайды [5, 411 бет].

Сонымен, білім беру және түзету үрдістерінің нәтижелі болуы мектеп пен отбасының барлық қатысушыларына, атап айтсақ, мектеп әкімшілігіне, мұғалімдер мен тьютор-ассистентке, көбіне ата-аналарға тікелей байланысты.

Білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға арналған кез-келген білім беру немесе түзету бағдарламалары оң нәтижеге қол жеткізуге болады, егер оларды іске асыру басынан бастап ата-аналар мен мамандар арасындағы тікелей байланысқа негізделген болса ғана.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМ:

1. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019. - 118с.
2. Концептуализация инклюзивного образования и его контекстуализация в рамках Миссии ЮНИСЕФ, Вебинар 1 – Брошюра по техническим вопросам для партнеров (2014)
3. Екжанова, Е.А. От интеграции к инклюзии / Е.А. Екжанова; беседовала О. Решетникова // Школьный психолог. 2010. № 16.
4. Алехина С.В. Принципы инклюзии в контексте изменений образовательной практики // Психологическая наука и образование. 2014. № 1. С. 5-14.
5. Исследование отношения педагогов и родителей к инклюзии в дошкольной образовательной организации Еронец Ж.В. Глушак Е.В. Инклюзивное образование: результаты, опыт и перспективы: сборник материалов III Международной научно-практической конференции / под ред. С.В. Алехиной. – М.: МГППУ, 2015. – 528 с.

FTAХР 14.25.05

ИСАЕВА Л.Т.,

Арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасының бағдарлама көшбасшысы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы,
isaevalaura007@gmail.com

САЛГАРАЕВА Г.И.,

3-ші курс PhD докторанты,
6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы,
salgaraeva78@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада бастауыш мектеп жасындағы оқушыларда мінез-құлық қырлары жаңадан қалыптасып келе жатқанын және осы жас кезеңінде балалар бойына адамгершілік идеялардың сіңіру маңызды екенін айтылады. Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлқының әлеуметтік дағдылар жүйесін дамытуда білім беру кеңістігінің әлеуметтік ортасын құрып, оның оқыту субъектілерінің қызметін жүйелі түрде ұйымдастыру керек. Балалардың құрдастарымен әлеуметтік қатынастар жүйесіне біртіндеп қосу арқылы бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдылары мен мінез-құлық дағдылар жүйесі дамиды. Сонымен қатар автор әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыруға, дамыуға ықпал ететін бірқатар факторларды ұсынды.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, әлеуметтік мінез-құлық, әлеуметтік дағды, іс-әрекет, даму.

Аннотация. В статье отмечается, что у младших школьников проявляются поведенческие аспекты, и в этом возрасте важно, чтобы дети усвоили нравственные идеи. В развитии системы социальных навыков поведения младших школьников необходимо создать социальную среду образовательного пространства и системно организовать деятельность его субъектов. Система социальных навыков и поведенческих навыков школьников младших классов развивается через постепенную интеграцию детей в систему социальных отношений со сверстниками. Также предложили ряд факторов, способствующих формированию и развитию норм социального поведения.

Ключевые слова: начальная школа, социальное поведение, социальные навыки, действие, развитие.

Abstract. The article notes that younger students show behavioral aspects, and at this age it is important that children learn moral ideas. In the development of the system of social skills of behavior of younger schoolchildren, it is necessary to create a social environment of the educational space and systematically organize the activities of its subjects. The system of social skills and behavioral skills of primary school students develops through the gradual integration of children into the system of social relations with their peers. They also suggested a number of factors that contribute to the formation and development of social behavior norms.

Key words: primary school, social behavior, social skills, action, development.

Әлемдік білім беру жүйесінің қазіргі таңда жылдам өзгеруімен, жаңашылдығымен ерекшеленеді. Білім беру жүйесіндегі жаңалықтың негізі – бұл әрбір білім алушыны жеке тұлға ретінде қабылдай отырып, оның тұлғалық ерекшеліктерін ескеріп, болашақ өмірдегі бәсекеге қабілетті тұлға етіп тәрбиелеу. Өз жұмысын және өзін-өзі ұйымдастыра алатын, бастамашылық таныта алатын және қиындықтарды өз бетінше жеңе алатын белсенді ерікті тұлғалар жиі талап етіледі. Осыған байланысты сол қажет тұлғаны қалыптастыру үшін ең алдымен баланың әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге назар аудару қажет.

Елбасы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында ерекше назар аударды [1]. Сондықтан оқушы тұлғасын әлеуметтендіру мәселесі тәрбие мен әлеуметтендіру үдерістерінің арақатынасы қажеттілігінен туындайды.

Бірқатар психологиялық-педагогикалық зерттеулер әлеуметтік дамудың қаралып отырған жас кезеңінің сензитивтілігін дәлелдеді. Әлеуметтік жетілудің қалыптасу мәселелерімен К. А. Абульханова-Славская, В. С. Мухина айналысты. А. Петровский, Д. И. Фельдштейн, Э. Эриксон және т.б. ғалымдар 6-8 жас «Мен бейнесі» мен «Мен - концепцияларын» қалыптастыру сипаттамаларының пайда

болуы мен қалыптасуы үшін сензитиві болатын кезең деп айтып өтті (Р. Бернс, И. С. Кон және т. б.); әлем картиналары (Т. Шибутани); рефлексивті ойлаудың пайда болуы (В. В. Давыдов, Г. А. Цу-керман).

Әлеуметтік мінез-құлық адамдардың қоғамдағы іс-әрекеттері мен дағдыларын, қылықтарын анықтайды. Қоғамда өмір сүріп отырған әрбір адам әрдайым өзін қоршаған басқа адамдар ортасында болады. Сондықтан оның жеке мінез-құлығы да қоршаған ортамен жиі қарым-қатынаста, байланыста болады. Әлеуметтік мінез-құлық бұл адамның қоғамға, басқа адамдарға, қоршаған табиғат пен заттарға қатысты іс-әрекеті. Адамдар бір-бірімен тікелей қарым-қатынасқа түсіп қана қоймай, бір заттар арқылы не болмаса табиғат арқылы қарым-қатынасқа түседі.

Жаңадан қалыптасып келе жатқан бастауыш мектеп жасындағы оқушылар мінез-құлығының еркін болуымен ерекшеленеді және дәл осы кезеңде бала бойына адамгершілік идеалдарын құру өте маңызды, себебі жеке тұлға дамыған сайын олардың ауқымы кеңейе түседі де, мінез-құлықтың сапалы саналы таңдаулы үлгісі орын ала бастайды.

Негізгі әдіснамалық ережелердің бірі – аффективтік және интеллектуалдық компоненттерді тұлғаның бірыңғай құрылымына біріктіретін осы бала дамуының әлеуметтік жағдайы екенін Л.С.Выготский өз тұжырымдамасында айтып өткен.

Дамудың әлеуметтік жағдайы баланың әлеуметтік және тұлғааралық қарым-қатынас (объективті ұстаным) жүйесіндегі орны мен әлеуметтік орта талаптары мен күту жүйесінің арақатынасымен анықталады. Әрбір адам қоғамда белгілі бір құқықтар мен міндеттерге байланысты бірнеше әлеуметтік рөлдер мен позицияға ие, сондай-ақ қоғам әр адамнан белгілі бір әлеуметтік рөліне байланысты тиісті мінез-құлықты күтеді.

Сонымен қатар, кез келген әлеуметтік рөл мінез-құлықтың қатаң бекітілген схемасы болып табылмайды. Кез келген адам қандай да бір рөл аясында әрекет ете отырып, өз іс-әрекетінде өзінің тұлғалық ерекшелігін көрсетеді. Осылайша, өзара іс-әрекет мағыналық байланыс орнату ретінде және бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру ретінде қарастырылады. Адамдардың (және балалардың) бір-бірімен өзара іс-әрекет ету үдерісінде өзінің жеке қызығушылығын білдіретін іс-әрекеті анағұрлым ауқымы кең қоғамдық ортаның қызығушылығына бетпе-бет келеді, мұндай жағдайда адам өз қызығушылықтары мен осы ортаның қызығушылықтары арасында таңдау жасауға құқылы.

Әлеумет мүдделеріне қарай адамның бағдарлану қабілеті және өз іс-әрекетінде қоғамдық талаптарды ескеруі, бұл мінез-құлықты қоғамдық реттеу түрінің ерекше көрінісі болып табылады.

Бұл туа біткен санатқа жатпайды. Л.С. Выготский мінез-құлықтың нормативтік реттелуі балаға өзінің мінез-құлқын жағдайға байланысты бейімдеуге бағыттайтын және көмектесетін әлеуметтік факторлардан пайда болатынын атап өтті [2].

Бүгінгі таңда нақты әлеуметтік дағдылар мен балалардың алдамшы мінез-құлықтары арасындағы өзара байланыстың бар екендігі туралы Канадалық Alison M. O'Connor, Angela D. Evans өз зерттеулерінде айқындады [3]

Баланы «дұрыс» мінез-құлыққа «үйрету», яғни оны басқа адамдардың және оның өзінің жағдайына әсер ететін өз іс-әрекеттерінің нәтижелерін болжауға үйрету. Әлеуметтік мінез-құлық стилін қалыптастыру шарттарының бірі оқушының оқиғалы ортасы болып саналады, оқиғалы орта деп баланың қабылдау алаңына түсетін, қойылым тақырыбы, ойлануға деген себебін және өмірлік тұжырымдар үшін негіз болатын оқиғалар жиынтығын айтамыз.

Сондықтан да оқушының ақпараттық ортасы маңызды. Ақпараттық орта тұлғаның даму факторының функциясын орындау үшін оған интеллектуалды және рухани күш деңгейі жоғары болуы қажет. Сондай-ақ, оқушыларда мінез-құлқының қандай да бір тәсілдерінің қолайлылығына немесе жарамдылығына сенімдерін қалыптастыру барысында, олардың эмоциялық фонына назар аудару маңызды.

Осылайша, ақпараттық орта құра отырып, белгілі бір бірізділікті сақтау қажет: алдымен білім алушыларда пән немесе құбылыс туралы түсінік қалыптасады, содан кейін оған тиісті қарым-қатынасы және жағдайда байланысты мінез-құлықтың адекватты тәсілдері қалыптасады. Сенімділікті қалыптастыру көзі болып анық байқалатын эмоциялық күйзеліс болғандықтан, ақпараттарды беру барысында баланың эмоционалды аясына неғұрлым тиімді әсер ете алатын әдістемелік құралдарды пайдалануымыз керек.

Біздің ойымызша, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыруға, дамытуға ықпал ететін бірқатар факторлар бар, олар мынадай маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1) әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру - бала тұлғасының әлеуметтік дамуының күрделі үдерістерінің маңызды бөлігі;

2) әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастырудың маңызды шарты коммуникативтік орта;

3) оқушының әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру үдерісінің ерекшелігі оларды түрлі әлеуметтік ортаға (білім беру мен бос уақыт ұйымдастыру ортасына) қосу болып табылады.

Бізге әлеуметтік мақұлданған ұтымды мінез-құлық нысандарын қалыптастыру мен бекіту және оларды жаңа қатынастар жүйесінде пайдалану қабілетін жүзеге асыру мүмкін екенін көре-

міз. Жиі қайталанатын мінез-құлықтық тапсырмаларды шешу тәсілдерінің әдетке айналуы Л.И. Божовичпен расталады, қандай да бір тұлғалық қасиеттердің негізі ол бала бойында әбден бекітілген және үйреншікті болған формаларларда жатыр деп есептейді. Әлеуметтік дағдылардың дамуы туралы айта келе, өзіне немесе басқа маңызды адамға пассивті еліктеуге емес, керісінше тиімді өзара іс-әрекет нормалары мен құралдары туралы білімдері бар, шығармашылығын түрлендіріп отыратын белсенді және саналы мінез-құлық иесіне назар аудару қажет. Осындай мінез-құлықтық тип әлеуметтенудің ең жоғары деңгейіне сай келеді, себебі онда жеке тұлғаның өзіндік іс-әрекеті, қоршаған ортасы мен өзіндік бағалауы ұштасқан саналы элементі көрініс береді [4].

Әлеуметтік жайлылық жағдайындағы кіші оқушы қоршаған ортамен қарым-қатынастың жоғары деңгейіне жетуі мүмкін. Ол өзін-өзі дамыту мүмкіндігін белсенді іске асыра алады, не болмаса өзінің жағымды тасымалдаушысы ретінде (немесе өзін керісінше қоғамдық өмірдің жағымсыз үдерістерін тасымалдаушы ретінде көру) позитивті қоғамдық мазмұнды өздігінен және ішінара жаңғырта алады. Тек мұғалім ғана оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, белгілі бір жағдайлар жасай отырып оқушылардың дамуына кірісе алады. Қазіргі заманда бастауыш білім беруді дамытудың жетекші үдерісі оқушыларда қарапайым білімдер, іскерліктер мен дағдыларды меңгерту мен маңызды зияткерлік біліктерді дамыту ғана емес, сонымен қатар баланың жеке тұлғасының жалпы дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар жасау, табысты әлеуметтендіру үшін оның әлеуметтік дағдыларын дамыту болып табылады. Әлеуметтік дағдылар деп біз әлеуметтік мінез-құлықтың тұрақты түрлерін айтамыз. Дағды – бұл іс-әрекеттің игерілген элементі, тұрақты әлеуметтік әрекеттер.

Әлеуметтік мінез-құлық дағдылары (әлеуметтік дағдылар) туралы айтатын болсақ, біз тек білім ғана емес, сонымен қатар оларды қолдану, рөлдік мінез-құлық нормалары мен ережелерін, әлеуметтік функцияларды, дәстүрлерді қолдануды айтамыз. Қоршаған ортамен өзара іс-әрекет жүйесінде практика барысында оң нәтиже беріп, мақұлданған ең құнды жеке тәжірибені бекіту маңызды. Белгілі бір дағдыға ие болу үшін жақсы жаттыққан, жақсы дайындалған деген нәтижеге жету оңай емес екенін түсінеміз, сондықтан ең алдымен мінез-құлықтың қандай да бір моделін қабылдауға және түсінуге негізделген іс-әрекеттерді жасауымыз қажет. Әлеуметтік дағды ұғымын біздің жағдайда адамның белсенді пайдаланатын кейбір іске асырылған біліктер деп түсінеміз. Әлеуметтік іскерліктер – бұл бірнеше әлеуметтік дағдылардың элементтерін қамтитын мінез-құлықтың жоғары деңгейі. Олардың ішінде мінез-құлық тәсілдері мен өзінің ішкі әле-

мімен қарым-қатынас тәсілдері бар, яғни әлеуметтік біліктерді жеке тұлғалық іс-әрекет ретінде қарастыруға болады, олардың пәндік мазмұны жеке тұлға аралық және жеке тұлғашылық өзара іс-әрекет тәсілдері болып табылады.

Әлеуметтік дағдылардың даму үдерісінің маңызды буыны іс-әрекет пен мінез-құлықтың құрамына кіретін күрделі психикалық әрекеттерде тұлғаның өзін-өзі реттеуі болып табылады. Әлеуметтік мінез-құлықтың өзін-өзі реттеуі өзіне өзін-өзі тану және эмоционалдық-құндылықты қарым-қатынас нәтижелерінің мінез-құлқына қосылу сәтін ұсынады. Бұл қосылу мінез-құлық актісін жүзеге асырудың барлық кезеңдерінде, яғни оның уәждеуші компоненттерінен өзіндік іс-әрекетіне дейін өзектендірілген. Жеке тұлғаның дамуы қоғамның басқа мүшелерімен ынтымақтастықта жүзеге асырылатын алдағы іс-әрекеттің ішкі өрісі ретінде түсініледі. Демек, сыртқы әрекеттің қалыптасуы мен дамуының байланысы және оның ішкі әрекетке айналу үлгісі тұлғаның қалыптасу үдерісі ретінде түсіндіріледі.

П.Я. Гальпериннің (1959, 1966, 1969) зерттеулеріне сәйкес, кіші оқушылардың саналы іс-әрекетке көшуі белгілі бір (оның тұжырымдамасында үшінші) бағдар үлгісімен және соған сай оқытудың тиісті түрімен тығыз байланысты, бала объектілерді талдау әдісін үйренсе, бұл одан кейін меңгеруі керек деген кез келген саланың тапсырмасын (сөздің кең мағынасында) дұрыс орындау үшін қажетті бағдарлар жүйесін өз бетінше құруына мүмкіндік береді. П. Я. Гальпериннің ақыл-ой іс-әрекеттері мен ұғымдарын кезең бойынша қалыптастыру теориясы біздің зерттеу үшін үлкен мәнге ие, өйткені, атап айтар болсақ, сыртқы әрекеттің ақыл-ой, жеке, ішкі іс-әрекетке толық жоспарлы түрде түрлену үдерісін береді. Психологиялық кеңістіктің дамуы дамудың нәтижесінде жүре ме? Сыртқы және ішкі іс-әрекет құрылымының өзгеруі, күрделенуі, өзгеруі. Іс-әрекетті дамыту барысында сыртқы әрекеттің ішкі жоспарға өтуі жүзеге асырылады, содан кейін бұл жоспар ішкі әрекет сенсорлық, перцептивтік, зияткерлік жоспарында және саналы көрініс жоспарында өрістетіледі. Автордың пікірінше, «кезеңмен қалыптастыру шкаласы оның бағдарлы негізінен бастап материалдық немесе материалданған пішін арқылы, одан кейін ешқандай заттың көмегісіз дауыстап сөйлеудің, өзі туралы сыртқы сөйлеу мен өзіндік ішкі сөйлеудің дәйекті деңгейлерін белгілейді» [5].

Осының бәрін негізге ала отырып, әлеуметтік дағдыларды дамыту барысында жұмыс когнитивті деңгейде де, эмоцияналдық деңгейде де және мінез-құлықта да болуы тиіс деп ойлаймыз. П.Я. Гальпериннің «кезең-кезеңмен қалыптастыру жаңа нақты психикалық үдерістер мен құбылыстардың қалыптасуын бақылау үшін ашық және толық әдіс болып табылатындығы» туралы ойын назарға ала отырып, кіші мектеп оқушы-

ларының әлеуметтік дағдыларын дамыту үдерәсінің моделін кезең-кезеңмен құру орынды деп санаймыз.

Кіші мектеп оқушыларының әлеуметтік дағдылары дамуының құрылымдық компоненттерін олардың психикалық жаңа өзгерістерін ескере отырып қарастыру қажет, олар «жеке тұлғаның жаңа құрылымы мен оның іс-әрекет түрін, осы жас сатысында алғаш рет пайда болатын және ең басты және негізінен баланың санасын, оның ортаға қатынасын, оның ішкі және сыртқы өмірін, осы кезеңдегі даму барысын анықтайтын психикалық және әлеуметтік өзгерістер» деп түсіндіріледі [6,114].

Кіші оқушыда мынадай жаңа өзгерістерге бөлінеді :

- өзін әлеуметтік индивид ретінде сезіну, мектепте оқуға деген күшті мотивация қалыптасуы және бұл жаңа пайда болған жеке тұлғалық ерекшелік «оқушының ішкі позициясы» ретінде анықталады;

- еркіндікті дамыту, бұл іс-әрекет барысында саналы түрде мақсат қоя алу іскерлігін көрсете алу, қиындықтар мен кедергілерді еңсере отырып, оны іске асырудың құралдарын іздеу және таба алу, сондай-ақ ішкі жоспарда іс-әрекеттерді жоспарлау және оны орындау қабілетін қалыптастыру;

- рефлексияны қалыптастыру, бұл өз ойлары мен іс-әрекеттерін олардың ойларына сәйкестігі тұрғысынан саналы және объективті талдауға және бағалауға мүмкіндік береді (4; 134; 149; 235).

Бұл өзгерістер көбінесе кіші мектеп оқушыларының әлеуметтік дағдыларын дамытуды жүзеге асырудың болжаулы құрылымдық компоненттерін айқындайды. Әлеуметтік дағдылардың құрылымын көрсете отырып, біз коммуникация құрылымының когнитивті, аффективті және мінез-құлықтық (Я. Л. Коломинский бойынша); ақпараттық, аффективті және реттеуші (Б. О. Ломов бойынша); гностикалық, аффективті және мінез-құлық жақтарын (А. А. Бодалев бойынша) бөліп көрсеткен ғалымдардың жұмысына сүйендік.

Әлеуметтік дағдылардың құрылымдық құрамдас бөлігі ретінде біз когнитивті-мотивациялық, іс-әрекет, рефлексивті-бағалау және мінез-құлықты бөліп, оларды бастауыш сынып оқушыларының білім беру үдерісінде әлеуметтік дағдылардың даму кезеңдері ретінде қарастырамыз. Ұсынылатын кезеңдердің әрқайсысы алдыңғы кезеңде алынған жаңа түзілімдерді ескереді және арттырады.

Когнитивті-уәждемелік компонент балалардың жеке тұлға құқықтары мен міндеттерін білу қажеттілігін, маңыздылығын, оларға өзінің көзқарасын түсінуін, мінез-құлық нормаларын білуін және өзара іс-әрекеттің белгілі бір тәсілдерін меңгерудің маңыздылығын түсінуін білдіреді.

Іс-әрекеттік компоненті мақсатты болжауға,

іс-әрекетті жоспарлауға, конструктивті өзара іс-әрекеттің нормалары мен тәсілдерін меңгере алу қабілеттілікті қамтиды.

Рефлексиялық-бағалау компонентінде өзінің жасаған әрекеттерін, іс-әрекеттерін, өзінің ішкі күйін, сезімдерін, уайымын, өзінің ой-өрісінің шекарасын түсінуді және өзінің алға жылжуын көре алу, түсіну және бағалай алу қабілетін атап өтуге болады.

Мінез-құлық компоненті өзара іс-әрекет тәсілдерін білуді және түрлі жағдайларда және формалар өзінде бар тәжірибені пайдалана білуді білдіреді.

Әлеуметтік мінез-құлық төмендігідер арқылы құрылуы мүмкін:

- өзіндік тілек пен ниеттегі «Мен»-ді ұғыну;
- адамдар арасында ғы өзіндік «Мен»-ді ұғыну;

- қоғам мәдениеті, құндылықтары мен мораль нормалары арасындағы өзіндік «Мен»-ді ұғыну.

Адамгершілік-құқықтық даму балалардың өзін және айналасындағыларды тануына, өзінің қадір-қасиетін, төзімділігін, оқушылардың басқа адамдардың құндылығын түсінуіне, адамның міндеттері мен құқықтарының бірлігін тәрбиелеуді көздейді.

Тәрбие міндеттерін моральдық ұғымдарды есте сақтау арқылы ғана шешуге болмайды. Оқушыларды түрлі жұмыс түрлеріне қосу қажет, себебі олар сол жұмыс түрлерін жасау арқылы нақты моральдық іс-әрекеттер мен қарым-қатынастар тәжірибесін игереді. Адамгершілік сана мен мінез-құлықтың бірлігі және сөз бен істің бірлігі стихиялы болмайды. В.А. Сухомлинский былай деді: «Мораль тек іс-әрекетте ғана белсенді, өзара қарым-қатынаста көрінеді... Қайырымды істерде мораль болмаса, көп зардап шегушілер болады. Баланың адамгершілікті санасы оның сана қалыптасуындағы жасаған әрекеттерінде ғана қалыптасады. [7,с. 49].

Адамгершілікті-құқықтық мінез-құлық тек қана қылықпен ғана емес, сонымен қатар адамгершілік әдеттер жүйесімен де сипатталады. Бұл әдеттерді қалыптастырып бекіту үшін оқушыларға әртүрлі адамгершілік қатынастар жүйесіне кіру маңызды және сол жан-жағындағы адамдармен өзараәрекеттестік жасауда өзіндік мінез-құлықтық тәжірибе қалыптасады. Оқыту жүйесінде оқу пәндерінің көптігін байқауға болады, олар өзара мазмұндық және әдіснамалық тұрғыдан нашар үйлеседі және көбінесе автономды білім беру жүйесі ретінде жұмыс істейді. Оқу пәндерінің автономды болуы, олардың өзара байланысының әлсіздігі оқушылардың әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруда күрделі қиындықтарды туындатады.

Біз бала үшін өзінің құндылықтары мен даралығын, сондай-ақ басқаның даралығының құндылықтары мен даралығын ұғынудың, өзінің ішкі әлемін құрметтеудің және басқа адамның да ішкі

әлемін құрметтеудің маңыздылығын атап өтеміз. Белсенді әлеуметтік ұстанымға деген қажеттілікті іске асыру үшін адамға (атап айтқанда балаға) қоғам мүшесі ретінде мән беретіндей іс-әрекет және оны басқа адамдардың мойындай алатындай іс-әрекет қажет. Демек, қоғамға пайдалы іс-әрекет оқушылар үшін өз дербестігін, даралығын іске асыра алатын, басқалар тарапынан мойындау қажеттілігін қанағаттандыра алатын сала болып табылады.

Адамның әлеуметтік мүдделерге бағдарлану қабілеті, өз іс-әрекетінде қоғамның талаптарын ескеруі мінез-құлықтың қоғамға қарай реттелуінің ерекше көрінісі екенін білдіреді. Бұндай санат туа бітпейді. Л.С.Выготский бала мінез-құлығының нормативті реттелуі баланың өз мінез-құлқын бағыттауға және көмектесуге бейімдейтін әлеуметтік фактордан туындайтынын айтып өтті [8].

Білім беру үдерісін ұйымдастырудағы қателіктер, мысалы, балаларға эпизодтық, жүйесіз сипаттағы адамгершілік категорияларды көрсету барысында және олардың көбіне сөздік сипатта ғана әр түрлі адамдардың балаға қоятын талаптарының бірізді болмауы немесе айырмашылығының болмауы, «адамгершіліктегі ақау», «мінез-құлықтың бұзылуы» (С.Л. Рубинштейн), баланың моральдық санасы мен оның нақты мінез-құлқы арасының ажырауына (А. М. Прихохан) әкеп соқ-

тыруы мүмкін.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың мінез-құлқының әлеуметтік дағдылар жүйесін дамытудың тиімді жолы балалардың білім беру кеңістігінің әлеуметтік ортасын құрып, оның оқыту субъектілерінің қызметін жүйелі түрде ұйымдастыру болып табылады. Балаларды құрдастарымен маңызды әлеуметтік қатынастар жүйесіне біртіндеп қосу арқылы бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдылары мен мінез-құлық дағдылар жүйесін дамытамыз [9].

Осылайша, әлеуметтік мінез-құлық нормалары дамуының маңызды белгілерінің бірі айнала-сындағыларға, әсіресе олардың іс-әрекет етуінде адамгершілік және іскерлік сферасында құндылықты-бағдарлы қарым-қатынастың жоғары көрсеткіші болуы мүмкін.

Бастауыш мектепте оқыту үдерісінде құрдастарымен қарым-қатынас қажеттілігі артады. Қарым-қатынас барысында балада маңызды коммуникативтік дағдылар қалыптасып, мінез-құлықтың адамгершілік нормаларын меңгереді.

Осының барлығы тағы да әлеуметтік мінез-құлық нормаларын дамыту мен байыту тұлғаның құндылық-бағдарлы іс-әрекетінің мазмұнымен анықталатынын көрсетеді, ал оның сыртқы көрінісі адамның қоршаған ортаға бағытталығымен анықталатынын растайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы.
2. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина. М.; Педагогика, 1983, - 367с.
3. Бүгінгі таңда нақты әлеуметтік дағдылар мен балалардың алдамшы мінез-құлықтары арасындағы өзара байланыстың бар екендігі туралы Канадалық Alison M. O'Connor, Angela D. Evans өз зерттеулерінде айқындады [3]
4. Божович Л.И. Психолого-педагогические проблемы развития школьника как субъекта учения. М.: Воронеж, 2000. – 143 с.
5. Гальперин П.Я. К учению об интериоризации // Вопросы психологии. – 1966. №6. – С.21-30
6. Гальперин П.Я. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного формирования умственных действий. М., 1968.
7. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3-х тт. Т.2 / Сост. О.С.Богданова, В.З.Смаль. – М.: Педагогика, 1980, - 384 с.
8. Сейталиев Қ. Жалпы психология: Оқу құралы. – А.: Білім, 2007.-360 б.
- Г. И. Салгараева. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдыларын дамыту ерекшеліктері. Хабаршы-Вестник-Bulletin №4 (80), 2019

КАДИРБАЕВА РОЗА ИЗТЛЕУОВНА,

д.п.н., доцент, заведующая кафедрой математики,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
roza-1961@mail.ru

ДЖАМАНКАРАЕВА МАДИНА АЛДАНОВНА

к.ф.-м.н., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
d_madina08@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ*

Резюме. В статье, посредством сопоставления компетентностного подхода и технологии смешанного обучения делается вывод о том, что смешанное обучение целосообразно определить как способ внедрения компетентностного подхода в учебный процесс, т.е. в систему общего образования. Так как реализация смешанного обучения - одного из трендов современного образования – зависит от учителя как субъекта общественной, образовательной, целенаправленной деятельности, от особого образа проявления его сущностных сил, приводятся особенности технологии смешанного обучения при подготовке будущих учителей математики.

Ключевые слова: образование, технология смешанного обучения, будущие учителя математики.

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Мақалада құзыреттілік тәсіл мен аралас оқыту технологиясын салыстыру арқылы аралас оқытуды оқу процесіне, яғни жалпы білім беру жүйесіне құзыреттілік тәсілді енгізу әдісі ретінде анықтауға болады деген қорытынды жасалады. Қазіргі білім беру трендтерінің бірі – аралас оқытуды жүзеге асыру - қоғамдық, білім беру, мақсатты іс-әрекеттер субъектісі ретінде қарастырылатын мұғалімге және оның маңызды күштерінің ерекше көрінісіне байланысты болғандықтан, болашақ математика мұғалімдерін даярлауда аралас оқыту технологиясының ерекшеліктері келтірілген.

Тірек сөздер: білім беру, аралас оқыту технологиясы, болашақ математика мұғалімдері.

FEATURES OF BLENDED LEARNING TECHNOLOGY IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS

Summary. In the article, by comparing the competence approach and the technology of blended learning, it is concluded that blended learning can be defined as a method of implementing the competence approach in the educational process, i.e. in the general education system. Since the implementation of blended learning - one of the trends of modern education - depends on the teacher as a subject of social, educational, purposeful activity, on the special way of manifestation of his essential forces, the features of blended learning technology in the training of future teachers of mathematics are given.

Keywords: education, blended learning technology, future teacher of mathematics.

Начавшиеся в конце XX и начале XXI вв. глобальные изменения мира и производственных отношений, все более и более ориентируют систему образования (его направленности, цели, содержание) на «свободное развитие человека», на творческую инициативу, самостоятельность, конкурентоспособность, мобильность будущего специалиста и тем самым, на обеспечение вхождения человека в социальный мир, его продуктивную адаптацию в этом мире, и вызывает необходимость постановки вопроса обеспечения образования более полным, субъектно- и

социально- интегрированным результатом.

Это обстоятельство привело к появлению компетентностного подхода, который зародился в начале 1960-х и 1970-х годов в литературе западных стран, в Содружестве независимых государств – в 1980-х годах, а также смешанного обучения, основные принципы которого применялись в шестидесятих годах XX века в корпоративном и высшем образовании, но сам термин был использован позже. Анализируя проведенный глобальный онлайн-опрос специалистов по стратегическим вопросам электронного обуче-

ния сделан вывод, что наиболее важные из них связаны с технологией подготовки педагогов и внедрением инновационных методов, ориентированных на использование ИКТ в образовательном процессе.

Основная идея компетентного подхода заключается в приведении «массовой школы» в соответствие с адекватным обеспечением построения образовательной деятельности, удовлетворяющей одновременно государственному заказу и потребности личности; в обновлении содержания образования в ответ на изменяющуюся социально-экономическую реальность; в создании условий формирования способности обучающихся ориентироваться в новых ситуациях профессиональной, общественной, личной жизни, достигая поставленных целей; и, тем самым, в реализации принципа практико-ориентированного образования при сохранении достоинств отечественного образования: академичности и фундаментальности [Амирбекулы А., Кадирбаева Р. И., 2020].

Термин смешанного обучения и терминология, характеризующая его, впервые были упомянуты в пресс-релизе Interactive Learning Centers в конце 90-х годов, когда развитие интернета стало все более интенсивным. В нем говорится, что наряду с онлайн-курсами компания проводит курсы с применением смешанного подхода обучения. С тех пор в литературе стали использоваться термины «смешанное обучение» (blended learning), «гибридное обучение» (hybrid learning), близкие друг другу по значению [Андреева Н.В., Марголис А.А., 2017].

В отличие от многих других педагогических подходов, смешанное обучение, как принято на сегодняшний день, не имеет конкретного авторства и складывалось во многом спонтанно, в результате многочисленных попыток изменить существующие методы и принципы обучения. В данное время, с учетом расширения разнообразия компьютерных технологий, появления понятий «электронное обучение» (как понятия более широкого, чем онлайн-обучение) и «мобильное обучение», а также использования цифровых ресурсов в режиме оффлайн, понятие смешанного обучения объясняется как один из видов или продолжение дистанционного обучения, но они имеют особое отличие – это обязательное «живое» общение обучающихся в смешанном обучении друг с другом и с преподавателем.

Многие исследователи [Берсин, 2004; Фомина, 2011, 2014; Калмыкова, 2013; Mijares, 2014; Samuel, 2015; Bhawna Sinha, 2017; Bonk C. J., Graham, C. R., 2006; Кондакова М.Л., Латыпова Е.В., 2013; Андреева Н.В., 2017; Rossett A., Vaughan F., 2003 и др.] рассматривают рациональное сочетание традиционных образовательных технологий с современными информационно-коммуникационными технологиями как один из

возможных путей решения проблемы модернизации образования на основе информатизации, которое является основой технологии смешанного обучения.

Бонк [Bonk C.J., Graham, C. R., 2006] утверждает, что смешанное обучение в определенной пропорции смешивает технологию очного и дистанционного обучения, что позволяет одновременно использовать два режима обучения, устраняя практически все их недостатки.

Следовательно, в смешанном обучении элементы технологии дневного и дистанционного обучения участвуют в определенной пропорции, что, безусловно, позволяет одновременно использовать их достижения, устраняя недостатки обеих технологий обучения. Можно привести ряд определений смешанного обучения: Смешанное обучение – это сочетание учебных методов [Bersin&Associates, 2003]; Смешанное обучение определяется, как диапазон возможностей, представленных путем объединения интернета и электронных средств массовой информации, с формами, требующими физического присутствия в классе преподавателя и учащихся [Friesen, 2012]; Смешанное обучение – это образовательная технология, в которой сочетаются и взаимопроникают очное и электронное обучение с возможностью самостоятельного выбора учеником времени, места, темпа и траектории обучения [Долгова Т.В., 2017].

Мы придерживаемся того, что при правильном и полноценном применении смешанное обучение работает на формирование ценных качеств личности, которые также известны как навыки XXI века. Это: способность к комплексному решению проблем; критическое мышление, способность выбора достоверных источников данных и отбора информации; креативность, способность творчески переосмыслить имеющуюся информацию; командная работа, умение продуктивно взаимодействовать с другими людьми; умение и стремление учиться на протяжении всей жизни; умение принимать решения и нести за них ответственность.

Таким образом, технологию смешанного обучения можно рассматривать как технологию синергетическую, которая позволяет более эффективно использовать преимущества как очного, так и электронного обучения, и взаимно компенсировать недостатки каждого из них. При этом следует придерживаться компетентного подхода, который набирает силу в современном профессиональном образовании и является отражением потребности общества в подготовке людей не только знающих, но и умеющих применить свои знания, владеющих определенной деятельностью на основе имеющихся знаний.

Если в компетентном подходе результатом образования выступают *не знания, умения и навыки, а способность и готовность человека*

к осуществлению эффективной и продуктивной деятельности в различных социально-значимых ситуациях, то в смешанном обучении – ценные *качества субъекта – навыки XXI века*. Смешанное обучение представляет собой образовательную технологию, имеющую широкие перспективы для использования и дальнейшего развития *навыков*, составляющих по совокупности основу *способности и готовности человека* к осуществлению деятельности в современном быстро меняющемся мире.

Поэтому смешанное обучение целесообразно определить как способ внедрения компетентностного подхода в учебный процесс, в систему общего образования.

Это означает, что смешанное обучение связано с изменением приоритетов образовательного процесса – переходом от знаниевой компоненты и репродуктивного метода обучения, характерных для традиционной образовательной модели, к личностно-ориентированной, развивающей, познавательно-деятельностной направленности, основанной на принципах гуманизации и демократизации.

Рассмотрим особенности применения технологии смешанного обучения в школе, которые учитываются при подготовке будущих учителей математики.

В смешанном обучении, наряду с классно-урочной системой, основной упор делается на формирование навыков групповой работы, взаимопомощи и коммуникативности посредством сочетания и чередования очного и электронного обучения и взаимодействия (группа «Ротация», модели «Перевёрнутый класс», «Смена рабочих зон», «Автономная группа»), и организационных моделей, реализующих персонализированный подход (группа «Личный выбор», модели «Новый профиль», «Индивидуальный учебный план», «Межшкольная группа»).

На основе анализа приведенных моделей смешанного обучения можно выделить некоторые особенности использования данной технологии [Долгова Т.В., 2017].

Организационные особенности. Главной организационной особенностью смешанного обучения является постепенный уход от фронтальных форм работы, хорошо освоенных и используемых учителями. В традиционном классе все организационные формы зависят от местоположения учительского стола, доски и расстановки парт. Они приспособлены для лекций и других занятий, проводимых в жанре монолога. Временные рамки урока также ограничивают объём учебной задачи, которую можно поставить перед учениками. Как правило, 45 минут едва хватает на воспроизведение знаний и отработку навыков. В этих условиях для продуктивной деятельности учеников времени не остаётся, не говоря уже об организации анализа и рефлексии.

Поэтому второй важной организационной особенностью является реструктурирование учебного пространства: выделение рабочих зон, а в некоторых случаях даже полный отказ от жёсткой классно-урочной организации учебного времени и пространства. В итоге переход к смешанному обучению может привести к кардинальной трансформации общей организационной модели школы.

Следовательно, организация образовательного процесса при смешанном обучении предполагает следующие действия: определение особенностей контингента учащихся в целом и отдельных классов; выбор подходящей модели для имеющегося контингента; планирование образовательного процесса; обеспечение реализации компонентов очного и ИКТ обучения; оценивание и контроль результатов обучения.

Технические особенности. С технической точки обязательным условием реализации смешанного обучения является использование компьютеров. Это могут быть компьютерные или мобильные классы, компьютеры в школьной библиотеке, личные мобильные устройства учащихся. Следует обратить внимание, что смешанное обучение не требует обязательного наличия устройства у каждого ученика в один и тот же момент времени, хотя в смешанном обучении широко применяются модель «1:1» (один ученик – одно устройство), а также модель BYOD («принеси своё устройство»).

Использование современных веб-сервисов позволяет организовать распределённую работу в совместном документе или коллективной карте даже для удалённых участников.

Информационные особенности. Информационные ресурсы (в том числе цифровые), используемые при реализации смешанного обучения должны иметь высокий уровень избыточности, которая позволит подобрать учебный контент в соответствии с особенностями каждого ученика. Кроме того, используемые задания должны обеспечивать разнообразные деятельностные формы работы с учебным содержанием (анализ предлагаемых данных, мини-исследования, проекты, игры, дебаты и дискуссии).

Методические особенности. Изменение в методах обучения — один из главных признаков изменений при внедрении смешанного обучения. В работу учителей включаются методические приемы, направленные на эффективное использование технологий и расширение информационно-образовательной среды. Поддерживаются методы обучения, направленные на развитие навыков мышления высокого уровня, жизненных навыков, навыков для карьеры и работы, навыков решения проблем. Распространяются и поддерживаются учебные методы с опорой на коллективное взаимодействие, сотрудничество, само- и взаимообучение.

Использование цифровых образовательных ресурсов, обладающих рядом особенностей, проистекающих из общих свойств электронных носителей информации, которые отличают их от полиграфических изданий и дают им ряд существенных преимуществ – неотъемлемая и очень важная составляющая смешанного обучения. Поэтому, в смешанном обучении важна практика разработки и обмена цифровыми образовательными ресурсами через сеть.

Даунс С. отметил, что сеть превращается из среды, в которой информация передается и потребляется, в платформу, в которой контент создается, совместно используется, перерабатывается и передается в качестве связующего знания в сетях [Downes S., 2010].

Виртуальные образовательные среды (ВОС), которые осуществляются через сеть могут дополнять традиционные методы очного обучения. Чин [Chin P., 2003] предположил, что фундаментальные инструменты, предлагаемые любыми ВОС для дополнения обычного очного обучения, должны включать следующие:

✓ *Коммуникационные инструменты:* основной особенностью любой ВОС, которая может дополнять обычное очное обучение в аудитории, является любая форма синхронных или асинхронных коммуникационных инструментов.

✓ *Инструменты доставки контента:* основной функцией ВОС является возможность доставки контента в различных форматах.

✓ *Инструменты оценки:* этот инструмент позволяет студентам просматривать свои оценки тестов и результаты экзаменов.

✓ *Инструменты для обмена контентом и групповой работы:* эти инструменты позволяют сотрудникам и студентам предоставлять друг другу файлы и обмениваться ими.

Инструменты смешанного обучения в математическом образовании. Математическая / компьютерная лаборатория считается подходящей средой для принятия и реализации подхода смешанного обучения и может способствовать его развитию, если будут созданы необходимое программное обеспечение, оборудование и возможности Интернета для оптимизации его функциональности. По сути, инструменты смешанного обучения, которые позволяют оптимизировать процесс обучения математике, представляют собой компьютерные инструкции, такие как программное обеспечение MATLAB, модульная арифметика, программное обеспечение Microsoft MathType (MMS). Технологические инструменты, такие как: электронные форумы/ платформы электронной почты, видео по запросу, система доставки анимированного видео и презентация в формате Power Point оптимизирует смешанное обучение математике при модерации их лекторами на различных курсах в вузах. Вместе с тем, появились также новые

веб-интерфейсы или ВОС, такие как: платформа модульной объектно-ориентированной динамической учебной среды (MOODLE), система управления обучением Blackboard, и другие открытые программы для курсов [Albano G., 2012].

Применение вышеперечисленных инструментов определяет следующие преимущества смешанного обучения в высшем образовании:

– курсы, использующие смешанный метод обучения, способствуют улучшению результатов обучения студентов;

– повышенная гибкость доступа к обучению (Интернет обеспечивает гибкость и эффективность в преподавательской и учебной деятельности);

– смешанные подходы к обучению позволяют учащимся, находящимся удаленно от учебного заведения, записаться на программу, а онлайн-компонент позволяет им работать в любое время и в любом месте, где они предпочитают, потому что они могут получить доступ к Интернету, не совершая поездки в университет;

– учебные занятия могут проводиться с помощью видео-или телеконференций, чтобы учащиеся могли посещать занятия онлайн (Учебные материалы легко доступны в Интернете, приложения, предоставляемые через Интернет, такие как электронные библиотеки, электронные книги, электронные ресурсы предоставляют дополнительные возможности для учащихся и преподавателей);

– смешанное обучение является экономически и ресурсоэффективным (институциональные издержки снижаются, поскольку материалы могут быть размещены в интернете и быть использованы в любое удобное время).

Смешанное обучение также способствует развитию интереса учащихся, их восприятию и удовлетворенности учебной средой. Это позволяет студентам быть более мотивированными и более вовлеченными в процесс обучения, тем самым повышая их целеустремленность и настойчивость. Дзюбан С. и др. (2006) указали, что удовлетворенность студентов смешанными учебными курсами выше по сравнению с чисто очными курсами [Dziuban C., Hartman J., Juge F., Moskal P., Sorg S., 2006].

Таким образом, не вызывает сомнения, что применение технологии смешанного обучения предъявляет высокие требования к будущим учителям математики, а именно:

- высокая ИКТ-компетентность, владение разнообразным электронным инструментарием, в том числе сервисами коммуникации, совместной онлайн-работы, социальными инструментами, системами управления обучения и т.д.

- умение создавать собственное учебное содержание, т.к. существующие информационные ресурсы не всегда обладают тем уровнем избыточности учебной информации, который необ-

ходим для организации смешанного обучения;
- умение дифференцировать образовательный процесс с учётом особенностей каждого ученика.

Внедрение смешанного обучения требует от педагога гораздо больших затрат сил и времени, чем привычная, веками отработанная фронтальная форма работы. Ученик обретает пространство свободы и ответственности, в котором он учится делать осознанный выбор и отвечать за его последствия. Учитель начинает функционировать в новых для себя ролях, в частности, уходит от роли транслятора к роли тьютора, и ключевым инструментом педагога становится учебная среда, в которой стираются границы между средой классной комнаты и онлайн-средой, а главным средством – формирование и развитие внутренней учебной мотивации ученика.

ВОС, формирующаяся в условиях применения технологии смешанного обучения, является средой, где осуществляется взаимодействие студентов с образовательными ресурсами, друг с другом и преподавателем, усвоение знаний и формирование компетентностей и мотивируется переходом от массового аудиторного обучения к внеаудиторной образовательной деятельности.

Следовательно, необходимо изменить отношение к студенту, демонстрирующему, в основном, деятельность по самообразованию в ВОС, которая особенно полезна для мотивированных, активных и самоорганизующихся студентов, являющихся движущими силами в познавательной деятельности при смешанном обучении.

При этом необходимо учесть, что основу информационно-коммуникационной технологии смешанного обучения составляют компоненты: содержательный, программный, информационный и методический.

Первый компонент – содержание дисциплины, цели и задачи образования, направленные на овладение определенным объемом научных знаний; развитие мировоззрения, познавательной активности, нового экономического мышления, творчества, предпринимательства, потребности в постоянном пополнении знаний; привлечение интереса к профессиональной деятельности; приобретение технических, экономических и других навыков.

Второй компонент – программное обеспечение образовательного процесса: системное и прикладное программное обеспечение, программные комплексы, используемые в той или иной форме, в том числе инструментальная среда для проектирования учебных программ и программных комплексов. Программное обеспечение также включает аппаратные средства, предназначенные для использования в образовательной информационной среде, такие как вычислительная, телекоммуникационная, спутниковая, телевизионная, периферийная, копи-

ровальная, офисная и другая техника, а также каналы передачи данных.

Третий компонент – информация, прием информационных кодов, интерпретация информации, информационная модель внешней среды, реализация информации.

Четвертый компонент – методическое обеспечение, которое делится на два раздела: обучение и организационное обеспечение. Учебно-методическое обеспечение – это база данных учебно-методических материалов, система контроля базы данных, методики обучения и тесты, рекомендации по технологии смешанного обучения с учетом дидактических и психологических аспектов. Организационное обеспечение осуществляется, исходя из способов организации учебного процесса, а также рекомендаций по использованию ИКТ.

В повышении эффективности самостоятельной деятельности студентов в ВОС значительную роль играет использование онлайн-курсов как компоненты технологии смешанного обучения, которые основаны на следующих принципах.

Принципы применения онлайн-курсов на основе технологии смешанного обучения будущего учителя:

- иерархичность, то есть многоуровневость знания;
- анонимность, то есть субъективность знаний;
- чтобы знать что-то конкретно, необходимо его знать обобщенно заранее;
- активность и самоорганизованность будущего учителя формируется в диалектическом единстве интеллектуальных, моральных чувств, волевых процессов, духовности;
- совместность сформированных и формируемых уровней интеллектуальности, активности и самоорганизованности;
- при формировании интеллектуальности, активности и самоорганизованности будущего учителя нужно создать необходимые условия для самостоятельного становления и самостоятельного развития будущего учителя.

Условия применения онлайн-курсов на основе технологии смешанного обучения будущего учителя:

- творческая познавательная деятельность, осуществляемая на основе всеобщего знания, и обобщенного алгоритма целенаправленной деятельности;
- сочетание познавательного процесса со служебной практикой;
- сочетание требований познавательного процесса с мировоззрением будущего учителя, на основе всеобщего знания;
- наличие у обучаемого возможности выбора вида деятельности.

Понятно, что определение принципов и условий применения онлайн-курса не достаточно

для его результативности. Для результативности необходимы сопутствующие ей факторы, то есть: осознание будущим учителем математики своих возможностей, целей, силы, способностей; свободного определения своего поведения; активизации своих механизмов регулирования; критического анализа своих индивидуальных особенностей и потребностей. Поэтому, необходимо:

- создание атмосферы доверия между педагогом и обучающимися, самими обучающимися, вовлечение их всех в образовательную деятельность;

- выслушивание мнения каждого обучающегося и признание важности использования уже имеющихся знаний, способностей для их развития;

- стимулирование и развитие знаний студентов с помощью тщательно подобранных заданий и видов деятельности;

- стремление к формированию у студентов уверенности, ответственности, активности и направление на самоанализ, рефлексию и инновационную деятельность;

- моделирование проблем и примеров стратегий их решения путем, который понятен студентам;

- использование активных методов в обучении и задания, направленные на развитие навыков обучающихся;

- организация, управление и планирование индивидуальной, парной, групповой и коллективной форм работы, эффективное использование материалов, ресурсов и дополнительных материалов для проведения запланированных занятий, согласно установленным целям;

- использование простого, понятного языка для объяснения студентам идей, для инструктажа, в использовании подсказок, в разъяснении значений слов и похвале обучающихся;

- развитие навыков критического мышления студентов;

- создание условий, поддерживающие студентов в самооценивании и саморазвитии, ведущие к индивидуальной траектории развития;

- наблюдение за студентами и предоставление обратной связи.

- проведение различных упражнений для формирования атмосферы сотрудничества, благоприятной психологической среды, укрепления

межличностных отношений, повышения самооценки обучающихся, ситуации успеха, и т.д.

Таким образом, для внедрения технологии смешанного обучения необходимы следующие первоначальные условия:

- наличие единого образовательного пространства вуза;

- изменение статуса преподавателя (преподаватель должен обладать необходимыми знаниями, профессиональным опытом, квалификацией и компетенциями);

- готовность студентов (студенты должны понимать суть смешанного обучения и его требований, также наличием компьютера с доступом в Интернет).

Вывод

В результате теоретического и практического исследования было установлено, что использование средств новых информационных технологий способствует гуманизации образовательного процесса, позволяет реализовать на практике идею личностно-ориентированного обучения.

Использование новых средств информационных технологий является необходимостью, обусловленной, с одной стороны, научно-техническим прогрессом, а с другой – потребностями общества. Применение смешанного обучения обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию учебного процесса, реализацию принципов наглядности, адаптивности и удобства использования, обеспечивает объективность оценки знаний.

Полноценная реализация смешанного обучения зависит от учителя как субъекта общественной, образовательной, целенаправленной деятельности, от особого образа проявления его сущностных сил, главным образом от того, как формируется и развивается интеллектуальность, активность и ответственность будущего учителя при подготовке его к осуществлению познавательной и профессиональной деятельности, как реализуется принцип «соразвития каждого со всеми и всех с каждым». При этом активность по реализации смешанного образования должна исходить от каждого из нас, осуществляться в нас и тем самым преобразовывать нас же и окружающих людей и никто не должен оставаться в стороне при решении этой проблемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Амирбекулы А., Кадирбаева Р.И. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей посредством разработки информационно-коммуникативных предметных сред: монография – Шымкент: 2020 –185с

Андреева Н.В., Марголис А.А. Семинар по смешанному обучению МГППУ [Электронный ресурс]. URL: <https://youtu.be/XC88p0T1EFc> (Дата обращения 19.11.2017 г).

2 Bersin J. The blended learning book: best practices, proven methodologies and lessons learned. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2004.

3 Fomina A. S. Smeshannoye obucheniye v elektronnom raspredelennom universitete [Blended learning

in the electronic distribution of the University]. *Uchenyye zapiski [Scientific notes]*. - 2011, 34, 82-88.

4 Fomina A. S. Organizatsiya uchebnogo proyektirovaniya s primeneniym IKT v vysshem uchebnom zavedenii [Organization of instructional design using ICTs in higher education]. *Obrazovatel'nyye tekhnologii i obshchestvo [Educational Technology & Society]*. 2014, 3, 402-419. http://ifets.ieee.org/russian/depository/v17_i3/pdf/4.pdf.

5 Kalmykova O.V., Cherepanov A.A. Osobennosti vnedreniya elektronnoy obucheniya v obrazovatel'nykh organizatsiyakh vysshego obrazovaniya [Peculiarities of introducing e-learning in the educational institutions of higher education]. *Nauka Publishers*, 2013, 6, 55-64.

Mijares I. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 2014, 561. <http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/EDST561-LRfinal-1.doc.docx?sequence=1>

Samuel Adu Gyamfi, Patrick Ohemeng Gyaase. Students' perception of blended learning environment: A case study of the University of Education, Winneba, Kumasi-Campus, Ghana. // *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology. (IJEDICT)*, 2015, Vol. 11, Issue 1. P.80-100.

Bhawna Sinha, Shiv Shanker Sahay. e-Content: an effective tool for blended learning. // *International Journal of Scientific & Engineering Research*, Volume 8, Issue 1, January-2017

Bonk C. J., Graham, C. R. *Handbook of blended learning: Global perspectives, local designs*. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2006.

Кондакова М.Л. Латыпова Е.В. Смешанное обучение: ведущие образовательные технологии современности // *Вестник образования*. - 2013.

Rossett A., Vaughan F. Blended learning, 2003. <http://www.obs.ru/interest/publ/?thread=57>

6 Bersin&Associates Blended learning: What works?: An industry study of the.- 2003.

7 Friesen Norm Report: Defining Blended Learning [Отчет] — 2012.

8 Долгова Т.В. Смешанное обучение – инновация XXI века [Электронный ресурс]. URL: <http://interactiv.su/2017/12/31/> (Дата обращения 02.02.2020 года).

9 Downes S. Learning networks and connective knowledge. In H. H. Yang & S. C. Yuen, *Collective intelligence and e-learning 2.0: implication of web-based communities and networking*. P.1-26.- 2010. DOI: 10.4018/978-1-160566-729-4.

Chin P. Virtual learning environment: learning and teaching support network. LTSN Physical Sciences Centre, 2003. Available on www.physsci.ltsn.ac.uk

Albano G. Mathematics education: teaching and learning opportunities in blended learning, 2012.

Dziuban C., Hartman J., Juge F., Moskal P., Sorg S. Blended learning enters the mainstream. In C. J. Bonk, C. R. Graham (Eds), *Handbook of blended learning: global perspectives, local designs*. San Francisco, CA: Pfeiffer, 2006.-P.195-208.

*Работа выполнена при финансовой поддержке гранта МОН РК (грант AP08956523).

КАКИМОВА МАРАЛ БАТЫРХАНҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7М01101-Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ

КАЗИЗОВА АЙГЕРИМ БЕРИКБОЛСЫНОВНА

2-ші курс магистранты,
«7М01101-Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ МЕН ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі таңдағы өркениетті қоғамның сұранысы педагог-психолог маманының мектептегі әдістемелік жұмыс ұйымдастыруы, қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе жоғары сынып оқушыларының рухани дамуы, оқушылардың имандылық тәрбиесін қалыптастыру және де адамгершілікке тәрбиелеу мақсатын айқындаудың өрістік құрылымдары қарастырылады. Педагог-психологтың әдістемелік жұмысының түрлері мен қызметтік міндеттеріне сипаттама беріледі. Сонымен қатар, педагог- психологтың әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың негізгі формалары айқындалады.

Түйінді сөздер: педагог-психолог, әдістемелік жұмыс, құндылық бағдар, рухани адамгершілік, отбасылық тәрбие.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы организации методической работы педагога-психолога в школе в условиях современного цивилизованного общества, основные проблемы в воспитании современного поколения - духовное развитие старшеклассников, формирование нравственного воспитания учащихся, а также полевые структуры определения цели нравственного воспитания. Дается характеристика видов методической работы и служебных обязанностей педагога-психолога. Кроме того, определяются основные формы организации методической работы педагога - психолога.

Ключевые слова: педагог-психолог, методическая работа, ценностные ориентации, духовно-нравственное, семейное воспитание.

Annotation. This article deals with the organization of methodological work of a teacher-psychologist at school in a modern civilized society, the main problems in the education of the modern generation-the spiritual development of high school students, the formation of moral education of students, as well as field structures for determining the purpose of moral education. The characteristic of types of methodical work and official duties of the teacher-psychologist is given. In addition, the main forms of organization of methodical work of a teacher - psychologist are determined.

Keywords: teacher-psychologist, methodical work, value orientations, spiritual and moral, family education.

КІРІСПЕ

Қазіргі ғаламдық жаңартулар мен заманауи өзгерістер шеңберіндегі білім берудің мақсаты әлемдік сапа деңгейіндегі жаңа инновациялық білім кеңістігін құру және жас ұрпақты абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде адамгершілікке тәрбиелеу болып табылады. Қоғамдық қажеттілік пен тарихи кезең жүктеп отырған бұл мақсаттың жүзеге асырылуы білім алушылардың өзіндік ұлттық санасы, азаматтық айқындамасы, интеллектуалдық ой-өрісі, жауапкершілік сезімі, жалпы мәдениеті және шығармашылық қабілеттеріне байланысты екендігі сөзсіз. Сол себепті бүгінгі оқыту үдерісінде жеткіншек-

тердің өзін-өзі тануы, өзін-өзі дамытуы, өзін-өзі басқаруы және өзін-өзі іске асыруы олардың әлеуметтенуіндегі стратегиялық бағыттардың бірі деп саналады.

Қазіргі өркениетті заманда жан-жақты, рухани, жоғары мәдениетті адам қалыптастыруда педагог-психолог маманының кәсіби қызметі өте маңызды. Олар заман талабына сай қызмет атқарып, оқушылардың бойына ізгі қасиеттер мен жеке тұлғалық қасиеттер қалыптасуына ықпал етіп, мінез құлықтарының реттелуіне, шыннайы қарым қатынас орнатуына мүмкіндік береді. Ал, руханилық, адамгершілік мәселелері, жастарды рухани-адамгершілік құндылықтарға

баулу – барлық деңгейлерде қолға алынуда: бұл бағыттың Қазақстанның жастар саясаты тұжырымдамасындағы приоритеттілігін жариялайтын заңнамаларға қажетті түзетулер енгізілуде; ғылыми-практикалық конференциялар өткізіліп жаңа оқу бағдарламалары жасақталып оқу үрдісіне енгізілуде.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Педагогикалық-психологиялық іс-әрекеттің ең маңызды қасиеттерінің бірі – бұл іс-әрекетте педагогтың өзін-өзі шыңдауы мен оқытуға бағытталған білімділігі, тәртіптілігі, дамытуы. Осыған орай: Педагог- психологтың іс-әрекеті – бұл кәсіби іс-әрекет, оның мазмұны оқушыларға білім беру, оқыту, тәрбиелеу, психологиялық кеңес беру және т.б. қызметтер көрсету.

Педагог әдістемелік жұмыстың қай түрін таңдаса да жұмыс нәтижесі соңында мұғалімнің өзіндік жұмысының нәтижесімен, оның өзіндік білім жетілдіруі деңгейімен анықталады Педагог (гр.тілінен аударғанда бала жетектеу) — жеке адамды тәрбиелеп, қалыптастыру үшін белгілі мақсатқа бағытталған жүйелі тәрбие мен білім беретін маман. Педагогтың оқушылармен, олардың ата-аналарымен қарым-қатынас сипатына негізінен педагогикалық ұжымда қалыптасқан моральді-психологиялық хал-ахуалы әсер етеді. [А.М. Баймуханова, М.А. Құсайынова, 2011, 88 б.].

Ал мектеп психологының негізгі мақсаты – психологиялық саулықтың негізі – баланың рухани өсуіне, оның жанының жайлы болуына психологиялық жағдай жасау, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық қабілетін ашу болып табылады. Психолог жалпы, орта және кәсіптік білім беретін мектептердің жұмыстарын көрсететін құжаттар мен материалдарды, педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы жайында арнайы әдебиеттерді, қазіргі психодиагностиканың және психологиялық түзетудің әдістерін пайдаланып, зерттеу материалдарын талдауды, педагогиканың, дидактиканың сабақ беру әдістемесінің, дефектологияның негіздерін білуге, мектептің психологиялық қызметі құжаттарының толтырылу тәртібін, мектеп құжаттары мен нормативті құжаттарды білуге тиісті [Топоркова С.Н., 1998, 18 с.].

Қазіргі таңда оқушылармен педагогикалық-психологиялық жұмыс жасайтын, психологиялық кеңес беретін, мектеп ұжымымын, ата –аналармен жұмыс жасай алатын, тұлғалық, адами құндылық қасиеттерін қалыптастыратын педагог-психолог маманның қажеттілігі туындап отыр.

Педагог-психологтың әдістемелік жұмысының түрлері әр қилы. Олар мынадай болуы мүмкін:

біріншіден, оқытуға балалардың психологиялық даярлығын зерделеу және ата-аналар жиналыстарында қорытындысын жариялау;

екіншіден, 1-4 сынып оқушыларының мектепке қатысты уәждемесі мен бейімделу деңгейін тексеру;

үшіншіден, мұғалімдердің сұранысы бойынша төменгіден ортаңғы буынға өту кезінде балалардың эмоционалдық жай-күйі мен жеке тұлғалық ерекшеліктеріне зерттеулерді даярлау.

Педагог-психологтың жоғары бөліктегі міндеттері:

біріншіден, 5-сыныптағы бейімделу үрдісін бақылау және тынышсыздық деңгейіне болжам жасау;

екіншіден, 5-11 сыныптармен тренинг өткізу, жаңадан келушілері бар сыныптарда ұжымды біріктіруге арналған тренингтер (10 және 11 сыныптар); оқуда қиыншылық көріп жүрген балаларға көмек көрсету, өзіне деген сенімділігін қалыптастырып, тұлғалық және оқиғаға қатысты мазасызданушылығын, агрессивтілігін айқындау;

үшіншіден, сынып жетекшілерімен бірігіп «Бесінші сыныптағыларды бейімдеу», «Жасөспірім шақтағы қиыншылықтар», «Ішкіштікті тудырушы себептер» тақырыптары бойынша ата-аналар жиналыстарын өткізу;

төртіншіден 6-8 сынып оқушылары мен олардың ата-аналарына сауалнамалар жүргізу, мұғалімдерге, ата-аналар мен оқушыларға жеке кеңестер беру [<https://edu.mcfr.kz/article>].

Бұл тәрбиеленушілердің мәдени-құқықтық орнын және біліктілігін ұғынып түсіну, тәрбиелік адамгершілік деңгейін анықтау, қайта тәрбиелену, не тәрбиелену мүмкіндік терін көре білу, өз жұмыс практикасына қатысты тарихи-педагогикалық тәжірибелерді меңгеруі; теориялық білімін іс жүзінде пайдалану мүмкіндігі, әр түрлі категориядағы адамдармен қарым-қатынас орнату технологиясының инновациялық тәсілдерінен хабардар болуы; тәрбиелеу мен оқытудың әдіс-тәсілдерін модернизациялау жолдарын меңгеру және т.б.

Педагог-психолог өзінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде отбасылық рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіруге еңбек етуі керек.

Мәдениеттанушы ғалымдар «руханилық» ұғымын мәдени-антропологиялық контексте адамның ішкі субъективтік әлемі ретінде, «тұлғаның рухани әлемі» ретінде қолдануды ұсынуда. Ресей ғалымы Л.П. Буваның ойынша, ең бастысы білімдерді игеру емес, олардың мәні мен мақсаты. Бұл тұрғыдағы руханилық ұғымы – бұл адамның өз әлеміне, табиғат пен қоғамға деген қарымқатынасын жоғары деңгейдегі меңгеруі, яғни, «белгілі бір деңгейдегі құндылықтар, мақсаттар мен мәндер иерархиясының көрсеткіші» [Буева Л.П., 1996, 67 с.]. Бұл көзқарастағы руханилық діни де, зайырлылық та сипатына ие. Бұлар өзара тығыз байланысты болғанымен тұлға дамуының әртүрлі деңгейлері.

Рухани-адамгершілік мәселелерін әртүр-

лі тарихи кезеңдерде түрлі саладағы ғалымдар көтеріп отырды (Н.А. Бердяев, М.Х. Балтабаев, В.В. Зеньковский, В.И. Слободчиков, В.А. Сухомлинский, К.Д. Ушинский, С.А. Ұзақбаева, К.Ж. Жантүреева, С.Л. Франк және т.б.). Олардың көбісі өз ғылыми позициясын, мақсаттарын ұстана отырып руханилық ұғымына өз анықтамаларын берді.

Қазақстандық ғалымдар бұл салада біраз ізденістер жүргізіп К.Ж. Қожахметова «Духовно-нравственное воспитание школьников» [Қожахметова К.Ж., 2002, 19 с.], М.Х. Балтабаев «Үздіксіз білім беру жүйесінде оқушыларға рухани-өнегелі тәрбие берудің Концепциясы» [Балтабаев М.Х., 2002, 27 б.], С.А. Ұзақбаева «халық педагогикасы негізінде руханилыққа тәрбиелеу» тұжырымдамаларын ұсынды [Ұзақбаева С.А., 2003, 17 б.].

Ұлттық мәдениет халықтың ертеден келе жатқан өзіндік өнері, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері негізінде жетілгені айқын. Ғасырлар бойы електен өтіп, ұрпақтанұрпаққа мұра болып жалғасып отырған халқымыздың мәдени салт-дәстүрлерін жанжақты зерделеп, оның сан қырлы тәлімтәрбиелік мүмкіндіктерін жас буынды тәрбиелеуде кеңінен пайдаланудың уақыты жетті. қазақ – этникалық-рухани жағынан мыңдаған жылдық дәстүр мәдениетінде, философиясы мен әдебиетінде, тарихи шежіресінде рухани-адамгершілік құндылықтарға ерекше мән берген халық. Жалпы ананы, Отанды, ана тілін қадірлейтін, оларды жан-жақты дәріптейтін деректерді көне заман ескерткіштеріне көптеп табуға болады. Алғашқы қауымдық құрылыстан біздің заманға шеру тартатын мәдениет дәстүрі сабақтастығын тиянақтап зерделесек, оның қазіргі педагогика жетістіктерінің ілкі бастауында орны бар екендігіне көз жеткіземіз. Қоғам дамуының заңдылықтары мен әдеп тағылымдарының өзі діни-имандылық нормалардан бастау алады. қай дін болмасын тұлғаның дұрыс қалыптасуына қажетті тәрбиелік, этикалық, мінез-құлықтық міндет-шарттарды қатаң реттеп отырған. Әсіресе ислам дінінде имандылық ұғымына сыйып кететін қайырымдылық, руханилық, әділеттілік, шындық, сенім, үлкенге деген сыйлы, кішіге деген қамқорлық көзқарастар т.б. құндылықтар ерекше айқындалып нормалық пішінге келтірілген. Адам баласының бойындағы тәрбие мен тәлім арқылы қалыптасатын мінез-құлықтардың ішінде, әсіресе, қайырымдылық пен зұлымдық мәселелері ерекше орынға ие [Төлеубекова Р.К., 2001, 21 б.].

Педагог-психолог қоғамдағы тұлғаның биологиялық және әлеуметтік дамуына көңіл бөледі. Биологиялық тұрғыдан морфологиялық, физиологиялық, биохимиялық жетілуі болса, әлеуметтік дамуына психикалық, рухани, интеллектуалдық жағдайлары жатады. Демек, педагог-психолог маманын адам баласы өмірге келгеннен оң мен солды, ақ пен қараны ажырата алғаннан бастап, келешек толыққанды азамат және тұлға

болып, оның әрі қарай жетілуіне әсерін тигізеді. Педагог-психолог – отбасында ана, мектепте мұғалім, балабақшада тәрбиеші, жоғары оқу орнында оқытушы, жұмыста қызметкер, өз ісіне жауапты маман.

Адамгершілік іс-әрекет дегеніміз адамның жалпы игілік, жақсылық және тұлғаның ерік-күйі, адамгершілік мақсаттарға жетуге бағытталған және сол бойынша адамгершілік жағынан дәлелденген тәсілдер арқылы жүзеге асқан іс-әрекетті реттейтін адамның белсенділігін, оның қоршаған дүниемен өзара қатынасының өзіндік түрі, нысаны деуге болады.

Жеке тұлғаның іс-әрекеттерінде адамгершілікке тәрбиелеу мақсатын айқындаудың бірнеше өрістік құрылымдарына назар аударылады:

1. *Когнитивтік өріс* – шәкірттерді өз өміртіршілігінде тәрбиелеу, білім алу барысында “құндылық”, “адамгершілік”, “адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда өзін-өзі айқындау” ұғымдары оның құрамды бөлігі болып есептеледі. Жеке тұлғаның қарым-қатынасы құндылықтың маңызы, оны игерту барысында өндіріледі, дамыту өрнектеліп, мәнін көрсете түседі;

2. *Интеллектуалды өріс* – ауқымды құрылымды адамгершілік қасиеттер туралы білімдердің қажетті көлемі, мөлшері, тиянақтылығы, тереңделігі, әсерлілігімен сипатталады;

3. *Мотивациялық өріс* – көлемді құрылымды жеке тұлғаның сұранысы, оған жауап іздеуі, оған табылған дәлелді жауаптарды қабылдауы басты қозғаушы күш болып табылады. Жалпы адамгершілік қасиетті түсіну – күрделі, айталық әлемдегі ең жоғарғы мәндегі құндылықтар, олар бәрімізге нәр беретін бар тіршілігіміздің тірегі, адамның арқауы – нан, екінші – адамның өміріндегі жинаған білім, ғылым, практика тынысын жеткізуші, қасиетті, сарқылмас, еш уақытта мәнін жоймас ғажап дүниелер көзі – кітап, үшіншісі – азаматтық дамуын жалғастырушы, тоқтап қалуға жол бермеуші, әлемнің жарығын сыйлаушы – аналар;

4. *Эмоциялық өріс* – оқушылардың жеке тұлғасының моральдық қалыптарын және адамгершілік ұстанымдарына сай жан ашуы, рахметі, көңіл-күйі, ар-намысы, ықыласы пайда болып, біртіндеп уақыт өте қалыптасады. Тәрбиелеу мен ыждағаттылықты қажет ететін үдеріс. Егер де өз өмірімізге шолу жасасақ бірнеше тұжырымдар шығады:

– Жеке тұлға өзінің өмірлік адамгершілік құндылықтарына сай қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыратын тәсілдерді таңдайды;

– Жеке тұлға өзінің қажеттіліктерін де, өзінің сезімін де өзі басқарады;

– Жеке тұлға өзінің білімдері мен өмірлік тәрбиесін талғауды дұрыс жасай алса, дұрыс жолдарды саралай алатын болады.

5. *Ерік-жігер өрісі* – оқушылардың алдына қойған мақсатына жетуге қажетті табандылық, тәртіптілік, танымдық сияқты қасиетін дамыту,

мақсатты тиянақты, тереңдете талпыныстар жасау орын алуын қажет етеді. Тәжірибе көрсеткендей, арманын өзі толық түсінген адамның алдына қойған мақсаты жауапкершілігін арттыратын қозғаушы күшке айналады. Адамның өзін-өзі реттеуі, тәртіпті болуы, табандылығы, білімдері мен тәжірибесіне сүйенуіне қосымша біліктілігі ерік жігерін тәрбиелеуге негіз бола алады;

6. *Өзін-өзі реттеу өрісі* – жеке тұлғаның ар-ұят, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі сынау, басқалармен салыстыру, өзін-өзі тануы, өзіне-өзі есеп беруі, бәрі қосылып өзін-өзі мінез-құлқын, жүріс-тұрысын реттеуге жеткізеді. Өзін-өзі реттеу дегеніміз – жақсы істерге әрекеттену, тек іс-қимыл жасау ғана емес, соны қалыптастыру. Өзін-өзі реттеу үрдісінде субъектінің белсенділігі мақсатына, қабілетіне, ұйымдастырушылығына байланысты;

7. *Заттың тәжірибелік өрісі* – жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтар негізінде әрекет жасау, амал табу, қиындықтардан қашпау сияқты мәселелерді ұтымды ойластыру және жүзеге асыруға қатысты болмақ. Психологтар кез-келген іс-әрекет қабілеттілікті дамыта алмайды, жеке жетілген қабілет дамыта алады деген пікірді білдіреді. Олай болса, жеке тұлға өз қабілетін пайдалану арқылы адагершілік тәрбиені игеріп және оларды жемісті түрде іске асыруға болатын тәсіл таңдайды.

Педагог-психологтың іс-әрекеттерге деген сапалы қатынас, адамгершілік жағынан өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыс, әрбір тұлғаға адамгершілікпен, ізгі ниетпен қарым-қатынас жасап, жақсылық жасауды дамытады. Ең ізгі тілек, жақсылық жасасаңыз да, жамандық жасасаңыз да жауабы болады деген ойды ұмытпаңыз, демек жақсы ниетте болыңыз, жақсы ойда жүріңіз. Өзін-өзі сыйлауды, адамдарға деген дұрыс қатынасты, әлеуметтік өзара қарым-қатынас, достық, адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудағы өзіне керек деген оң тәлім-тәрбиені қалыптастыруға талпыныс жасайды.

Мектеп педагог-психологының қызметтік міндеттері:

- жалпы білім беретін орта мектептердегі оқитудың барлық кезеңдерінде балаларға қажетті жағдайларды жеке көмек беру үшін педагогикалық-психологиялық зерттеуді жүзеге асыру;

- психологиялық ғылымның жетістіктерін негізге ала отырып, мектеп оқушыларының әрқелкі жас кезеңінде жан-жақты, тұлғалық, интеллектілі дамуын қамтуға ықпал етеді;

- мектептегі психология бөлмесін құруды және қажетті құжаттарды сақтауды, оларды дұрыс пайдалануды қамтамасыз етуді жауапкершілігіне алады;

- мектептегі психологиялық қызметтің психологиялық-педагогикалық жұмыстарының нәтижесі мен есебінің ғылыми-әдістемелік орталықтар тағайындаған талаптарына сай болуын қатаң түрде жүзеге асырады.

- Айтылған әдістемелік жұмыстың міндеттерін орындау үшін әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың мынадай формалары болуы тиіс

Педагог – психологтың әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың негізгі формалары:

- тұлғалық және кәсіби-әрекеттік көрсеткіштерді диагностикалық өлшеу процесінде анықталған мұғалімдердің педагогикалық мәдениетінің деңгейі, олардың әдістемелік сауаттылығы;

- ұжымдағы моральдық-психологиялық климат, әдістемелік жұмысты жүргізудің материалдық-техникалық мүмкіндіктері;

- мектеп ұжымындағы, мұғалімдер арасындағы, мұғалімдер мен оқушылар, мұғалімдер мен басшылар арасындағы нақты психологиялық ахуал орнату [Какимова М.Б., 2020, 18 б.].

Педагог пен оқушы қарым-қатынасы өз алдына бір-бірімен байланысқан және өзара шартты тізбек болып, түрлі формалар мен жағдайларда жүзеге асады.

Қазіргі қоғамда педагог-психолог маманы өте маңызды орынға ие. Педагог-психологтың бойында әділдік, тапқырлық, қамқорлық, шыдамдылық, адамшылық, кең пейілдік қасиеттері басым болуы қажет.

Көрнекті психолог, профессор С.М. Жақыповтың еңбегінде оқу процесінің педагогикалық-психологиялық модельдеудің қызметтік деңгейінің бірінші сатысы оқытушы мен оқушылардың ішкі жүйелік қарым-қатынасы ретінде білімнің мазмұндық жанамалығы, оқитудың әдіс-құралдары көрсетілген. Оқу процесі жүйесінің құрылымдық бағдарын анықтай отырып, білімнің объективті және субъективті мазмұндылығын айыру қажеттілігі туындайды [Жүсіпбек А., 1995, 310 б.].

Психологияның педагогика үшін ерекше маңызы бар, өйткені жеке адамдардың даму заңдылықтарын, балалардың жас мөлшеріне байланысты немесе индивидуалдық ерекшеліктерін білу білім беру мен тәрбиелеудің неғұрлым тиімді әдістерін жасауға теориялық негіз болады.

Педагог-психологтар әсіресе мектептерде, мектеп интернаттарында, бала бақшаларға өте қажет, сонымен қатар, қоғамдағы түрлі мекемелерде де жетекші қызметтер атқарады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, педагог-психолог әдістемелік жұмыстың қай түрін таңдаса да жұмыс нәтижесі ақыр соңында мұғалімнің өзіндік жұмысының нәтижесімен, оның өзіндік білім жетілдіруі деңгейімен анықталады. Әр педагог – ХХІ ғасыр педагогына сай болу үшін – ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, жан-жақты шебер, тынымсыз еңбекқор, терең қазыналы білімді, кез-келген ортаның ұйытқысы болу керек.

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай

тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Әрине ол - мұғалім еңбегінің жемісі деп ойлаймыз. Жастардың рухани-адамгершілік

тәрбиесіне жауап беретін негізгі тұлға – педагог-психологтар болғандықтан, жоғары оқу орындарында рухани-адамгершілік тәрбие беру үрдісі кең көлемде жүргізілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. А.М.Баймуханова, М.А.Құсайнова. Жалпы педагогика, Қарағанды, 2011. – Б. 95-98.
2. Топоркова С.Н. Педагогика и психология высшей школы. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 18-23.
https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar
- Буева Л.П. Духовность, художественное творчество, нравственность //Вопросы философии. –1996. – №2. – С. 65-69.
1. Қожахметова К.Ж. Проект Концепции Духовно-нравственного воспитания школьников (педагогический и этнопедагогический аспекты). –Алматы, 2002.19 с.
2. Балтабаев М.Х. Үздіксіз білім беру жүйесінде оқушыларға рухани-өнегелі тәрбие берудің Концепциясы. –Алматы, 2002, -27 б.
3. Ұзақбаева С.А. Халық педагогикасы негізінде руханилыққа тәрбиелеу. –Алматы, 2003. -17 б.
4. Төлеубекова Р.К. Жоғары сынып оқушыларын жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда адамгершілікке тәрбиелеудің ғылыми-педагогикалық негіздері. –Алматы, 2001. – 21 б.
5. Какимова М.Б. Педагог-психолог маманын даярлау - заман талабы/ Педагогика және өнер. - Алматы № 1(81), 2020. – Б. 16-18.
6. Жүсіпбек А. Психология. – Алматы: Санат, 1995 – Б. 310.

КОЖАМКУЛОВА НАЗГУЛЬ СЕЙФУЛИНКЫЗЫ,PhD докторант 2-го курса,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая**КЕНЕСБАЕВ СЕРИК МУХТАРОВИЧ,**доктор педагогических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет им. Абая

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ IT-ТЕХНОЛОГИЙ

Аңдатпа. Мақалада IT-технологиялардың көмегімен болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлік әлеуетін дамыту қажеттілігі негізделген. Зияткерлік әлеует педагогтің кәсіби қызметін табысты жүзеге асыруға ықпал ететін ең маңызды сапа болып табылады. IT-технологиялар адамдардың ақпараттық өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді, әлемдік ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті ұсынады. Сондықтан, ЖОО-ның әртүрлі пәндерін оқыту үшін IT-технологияларды кеңінен қолдану қажеттілігі туындайды, оның негізінде студенттердің интеллектуалды, зерттеу, креативті және коммуникативтік қабілеті қалыптасады.

Түйін сөздер: даму, интеллект, зияткерлік әлеует, IT-технологиялар, студент.

Аннотация. В статье обоснована необходимость развития интеллектуального потенциала будущих педагогов начальных классов с помощью IT-технологий. Интеллектуальный потенциал является самым важным качеством, который способствует успешному осуществлению профессиональной деятельности педагога. IT-технологии обеспечивают информационное взаимодействие людей, предоставляет доступ к мировым информационным ресурсам. Поэтому возникает необходимость широкого применения IT-технологий для преподавания различных дисциплин вузе, в ходе которого формируются интеллектуальные, исследовательские, креативные и коммуникативные способности студентов.

Ключевые слова: развитие, интеллект, интеллектуальный потенциал, IT-технологии, студент.

Annotation. The article substantiates the need to develop the intellectual potential of future primary school teachers using IT technology. Intellectual potential is the most important quality that contributes to the successful implementation of the professional activity of a teacher. IT-technologies provide information interaction of people, provides access to world information resources. Therefore, the need arises for the widespread use of IT technologies for teaching various disciplines of a university, the entrance of which forms the intellectual, research, creative and communicative abilities of students.

Key words: development, intelligence, intellectual potential, IT-technologies, student.

ВВЕДЕНИЕ

Происходящие изменения в системе высшего образования требуют поиска новых путей качественного совершенствования профессиональной подготовки будущих педагогов начальных классов, а также создание и реализация такой модели обучения студентов, которая позволяла им оптимально решать сложные вопросы учебной деятельности, успешно реализовывать личностные и профессиональные задачи. Особое внимание при этом обращается на подбор новых инновационных технологий, обеспечивающих развитие интеллектуального потенциала будущих педагогов начальных классов. На сегодняшний день одним из инновационных технологий обучения являются IT-технологии.

Вопросы развития интеллектуального потенциала личности изучались в трудах А.А. Бодалева, Л.С. Выготского, Дж. Гилфорда, В.Н. Дружинина, Ж. Пиаже, Н.Л. Плюшкиной, Т.В. Савченко, Э.

Торндайка, М.А. Холодной и др. В исследованиях Ж.И. Намазбаевой, Х.Т. Шерьяздановой, С.М. Жакыпова, А.Р. Ерментаевой, О.С. Сангилбаева, Т.Б. Кенжебаевой были рассмотрены проблемы развития интеллекта личности.

Однако проблема развития интеллектуального потенциала будущих педагогов начальных классов с помощью IT-технологий не исчерпана в своем изучении, что и обусловило выбор темы данного исследования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Под интеллектуальным потенциалом понимается комплексная характеристика уровня развития интеллектуальных, профессиональных, творческих возможностей личности [Савченко Т.В., 2011, 170 с.]. Для выпускника высшего учебного заведения одним из важнейших показателей его интеллектуального потенциала является способность применять научные знания

в практической жизни. Именно практичность развиваемых умений и навыков и обеспечивает реальную востребованность высшего образования по конкретной специальности.

Интеллектуальный потенциал студента высшего учебного заведения представляет собой совокупность трех основных качеств: профессионализм, креативность и предприимчивость [Ушаков Д.В., Карнышев А.Д., 2009, 384 с.].

Ж.Ю. Данков выделяет факторную модель интеллектуального потенциала студентов вузов, которая складывается из совокупности целого ряда детерминант [Данкова Ж.Ю., 2004, с. 11].

В первую очередь, это макросоциальные факторы, к которым можем отнести глобальные и региональные социальные связи студентов. Речь идет, в том числе, и об «общем фоне» развития интеллектуального потенциала студентов в конкретном государстве, о тех социально-экономических, политических и социокультурных условиях, в которых происходит становление молодых людей.

Во-вторых, это мезосоциальные факторы. К ним мы относим специфику конкретного образовательного учреждения, для которого могут быть характерны собственные особенности, традиции, определенный уровень развития интеллектуального потенциала учебного заведения в целом. Здесь следует иметь в виду, прежде всего, разделение высших учебных заведений (разумеется, не формальное, отраженное в нормативно-правовых актах, а фактическое) на «элитные» - как правило, столичные, и провинциальные.

Третья группа факторов, детерминирующих интеллектуальный потенциал студентов, является микросоциальной по своей природе и включает в себя специфику индивидуального окружения конкретного студента, особенности его социальных связей на первичном уровне. Здесь большую роль играет культурный и социальный капитал семьи. Каждая семья обладает собственным уникальным культурным и социальным капиталом, который играет одну из важнейших ролей в формировании личности будущего студента. Если он происходит из семьи с высоким уровнем образования, общей культуры, со значительным социальным статусом, то есть определенные основания предполагать и возможность развития высокого уровня его интеллектуального потенциала. В то же самое время, студенту из семьи с низким уровнем развития социального и культурного капитала будет гораздо сложнее развить и реализовать свой интеллектуальный потенциал, хотя, безусловно, играют свою роль и сугубо индивидуальные, личностные факторы.

По теории Г. Гарднера, выделяют 7 типов интеллекта, которые почти полностью совпадают с известными видами способностей и одаренности:

1. Вербальный интеллект - это вербальные, речевые способности, интеллект журналистов,

адвокатов, писателей, а также психотерапевтов, ведущих и тренеров. Тот, кто обладает этой формой интеллекта, может аргументировать, убеждать, беседовать, ободрять и учить, умело используя слова. Как правило, такие люди много читают. Они ясно пишут, им нравится выступать на публике.

2. Логико-математический интеллект - операции с числами и логикой, интеллект ученого, программиста, экономиста и бухгалтера. Это наша способность думать в понятиях причины и следствия, формулировать тезисы, развивать концепции, распознавать образцы и рационально анализировать процессы и события.

3. Пространственно-визуальный интеллект - этот вид интеллекта «думает» в картинах и пространственных представлениях. Он необходим в профессиональной деятельности архитекторов, фотографов, художников, скульпторов, пилотов, механиков и инженеров. Люди с высоко развитым пространственным интеллектом - прекрасные наблюдатели. Они любят выражать свои идеи графически и легко ориентируются в незнакомой среде.

4. Музыкально-ритмический интеллект - здесь речь идет о восприятии ритмов и мелодий, их оценивании и создании. Этой формой интеллекта обладают не только композиторы или рок-певцы, но все, кто может петь и танцевать.

5. Телесно-кинестетический интеллект - это интеллект тела. К нему относится способность контролировать движения, ловко работать руками. Этот тип интеллекта очень нужен спортсменам и ремесленникам, хирургам и механикам, а также актерам, танцорам и физиотерапевтам. В большинстве учебных ситуаций этим интеллектом недопустимо пренебрегают, хотя люди часто используют его при проведении досуга.

6. Межличностный интеллект - под этим подразумевается способность понимать других людей и сотрудничать с ними. Межличностный интеллект выражается в том, как мы воспринимаем настроения, темперамент и потребности других, как реагируем на них. Он нужен социальным работникам и психотерапевтам, менеджерам и офицерам, политикам. Людям этих профессий нужна способность идентифицироваться с другими и представлять, как мир выглядит из их перспективы. Обладающий этим даром может стать хорошим коммуникатором, учителем и посредником.

7. «Внутри личностный» интеллект - это наша способность понимать свой собственный внутренний мир. Сильный «внутри личностный» интеллект позволяет нам воспринимать наши чувства, установки и предрассудки и ориентировать поведение на наши собственные желания. Типичные профессии, в которых требуется развитие этой формы интеллекта, - консультанты, теологи, а также свободные профессии. Для этих

людям часто важно быть независимыми и полностью самостоятельно определять свои цели. Во многих случаях они предпочитают работать в одиночестве [Лейтес Н.С., 2007, 232 с.].

В современных условиях одной из важнейших задач учебно-воспитательного процесса в вузе является развитие интеллектуального потенциала студентов. Высокий уровень эрудиции преподавателя, его духовность, глубина знаний в большой степени способствует развитию интеллекта у студентов.

Эффективность развития интеллектуального потенциала будущего педагога начальных классов, подготовка к профессиональной деятельности в школе зависит в основном от двух компонентов: методики работы преподавателя и психологических особенностей студента.

В практической деятельности преподавателя нужно обращать внимание не только на содержание программного материала, но и на пути и методы, способствующие развитию интеллектуальных способностей студентов.

Осмысление преподавателем своей практики способствует его профессиональному росту. Никакой многолетний опыт автоматически не срывает. Результативность деятельности преподавателя вуза будет при учете психологических особенностей того или иного студента. Важно при этом учитывать два типа воздействия - импульсивный и волевой. В основе первого из них лежит актуальная ситуация. Переживания студента здесь таковы, что он не всегда чувствует себя субъектом поведения. При волевом поведении осмысливается будущее. Ситуация воспринимается не непосредственно, а в воображении. В результате студент руководствуется целью своей будущей профессиональной деятельности, которые побуждают его к поисковым действиям. Многолетний опыт работы показывает, что высокая эрудиция, интеллект обеспечивают эффективное формирование у студентов интеллектуального мышления.

Развитие интеллектуальных способностей будущих педагогов является составляющей общего интеллектуального развития личности, осуществление которого М. Смюльсон определяет при условии, «когда, во-первых, происходят качественные изменения определенного психического явления, которые касаются перестройки его глубинных механизмов и соответствующей деятельности, во-вторых, эти качественные изменения выступают как саморазвитие. Так, интеллектуальное развитие (саморазвитие) имеет место тогда, когда происходит преобразования ментальных моделей мира, качественные изменения в содержании понятий и в операциях, с помощью которых осуществляется интеллектуальная деятельность» [Смюльсон М.Л., 2008, 104 с.]. Следует помнить, что уровень квалификации будущего педагога напрямую зависит не от объ-

ема полученных знаний, а от его индивидуальных особенностей и интеллектуальных способностей, которые определяют степень усвоения знаний, а потому эффективность подготовки к профессии практически в равной степени зависит от интеллекта. Л.В. Дяченко определяет интеллектуальное развитие в высшей школе как совершенствование логического, абстрактного, творческого мышления индивида и способности его практического использования в процессе личностного и профессионального становления. Интеллектуальные способности будущего педагога проявляют себя в умениях и навыках:

- понимать задачи в различных формулировках и контекстах;
- самостоятельно пополнять знания и ориентироваться в стремительном потоке информации;
- находить необходимую информацию в различных источниках;
- перерабатывать полученную информацию, систематизируя ее по определенным признакам;
- аргументировать собственные высказывания; устанавливать ассоциативные и практически целесообразные связи между информационными сообщениями;
- выделять главное в информационном сообщении [Дяченко Л.В., 2009].

Таким образом, в условиях информатизации развитие интеллектуального потенциала студентов будет эффективным при использовании ИТ-технологий. Понятие ИТ-технологий технологий включает в себя как компьютерные, так и телекоммуникационные технологии в образовании. Ученым М.И. Жалдаком ИТ-технологии рассматриваются как целенаправленная организованная совокупность информационных процессов с использованием средств вычислительной техники, обеспечивающих высокую скорость обработки данных, быстрый поиск информации, рассредоточение данных, доступ к источникам информации независимо от места их расположения [Жалдак М.И., 1997, 291 с.].

ИТ-технологии – это комплекс учебных и учебно-методических материалов, технических и инструментальных средств вычислительной техники учебного назначения, методы и организационные формы обучения, а также система научных знаний о роли и месте средств вычислительной техники в учебном процессе, о формах и способах их применения для повышения эффективности деятельности преподавателя и студента.

В состав ИТ-технологий входит:

1. Техническая среда, которая представляет собой вид используемой техники для решения основных задач обучения.
2. Программная среда, которая создает набор программных средств.
3. Предметная среда, которое определяет со-

держание конкретной науки на уровне учебной дисциплины.

4. Методическая среда, предусматривает наличие инструкций, порядка применения, оценки эффективности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

IT-технологии в обучении, прежде всего, связаны с использованием специально разработанных технических или программных продуктов, применение которых направлено на обеспечение эффективности учебного процесса.

Целенаправленное, обоснованное, систематическое применение IT-технологий обеспечивает решение информационных, учебных, контрольных и организационных функций. Использование IT-технологий в учебном процессе университета решает ряд проблем:

1. Знакомит студентов с возможностями компьютерной техники, прививает умение и навыки целесообразного ее использования; формирует умение пользоваться учебными программами.

2. Помогает студенту быстро и качественно усваивать учебный материал; индивидуализирует обучение.

3. Обеспечивает возможность одновременного компьютерного тестирования всех студентов; проводит компьютерный контроль качества работы.

В использовании IT-технологий в сфере образования выделяются несколько направлений:

1. Применение информационных технологий в качестве средства обучения, которое совершенствует процесс преподавания и повышает его качество и эффективность;

2. Использование информационных технологий в качестве инструментов обучения, познания себя и действительности;

3. Применение информационных технологий в качестве средства творческого развития обучающегося;

4. Использование информационных технологий в качестве основного средства автоматизации процессов контроля, коррекции, тестирования и психодиагностики;

5. Организация коммуникаций на основе использования средств информационных технологий с целью передачи и приобретения педагогического опыта, методической и учебной литературы;

6. Интенсификация и совершенствование управления учебным заведением и учебным процессом на основе использования системы современных информационных технологий.

В заключение стоит отметить, что применение IT-технологий в образовательном процессе вуза способствует развитию интеллектуального потенциала студентов. IT-технологии облегчают процесс обучения студента, усиливают развитие интеллектуальных возможностей обучающихся и, несомненно, повышают качество обучения на всех ступенях образовательной системы. IT-технологии в образовательном пространстве вуза способствуют тому, что имеют место наглядная демонстрация информации, значительная экономия средств и времени, повышенная заинтересованность студентов и оформление результатов исследований, позволяющих анализировать влияние различных факторов на исследуемый процесс.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Савченко Т.В. К вопросу о развитии интеллектуального потенциала студентов высшей школы // Омский научный вестник. 2011. № 5 (101). С. 170–173.
2. Ушаков Д.В., Карнышев А.Д. Компетенции, креативность и предприимчивость как основа инновационных потенциалов личности и группы // Экономическая психология: актуальные исследования и инновационные тенденции : мате-риалы X Юбилей. междунар. науч.-практ. конф. / ред. А.Д. Карнышев. Иркутск, 2009. С. 378–392.
3. Данкова Ж.Ю. Управление интеллектуальным потенциалом студентов в высшей школе: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к. социол. н. Белгород, 2004, 18с.
4. Лейтес Н.С. Одаренные дети. – М.: АСАДЕМА, 2007. – 332 с.
5. Смульсон М.Л. Интеллект. //Энциклопедия образования / Акад. пед. наук Украины; главный ред. В. Кремень. – М.: Интер, 2008. - 1040 с. - С. 356 - 357.
6. Дяченко Л.В. Интеллектуальное развитие студентов в процессе профессионального обучения / Л. Дяченко [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.rusnauka.com/27_NNM_2009/Pedagogica/53125.doc.htm
7. Жалдак М.И. Компьютер на уроках математики. – Киев: Техника. – 1997. – 304 с.

КОНЫРТАЕВА ГУЛНУР БЕКСАУЫТОВНА,

2-ші курс магистранты,
«7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ,
E-mail: gulnur.erdauletova@mail.ru

МҰСАБАЙ НҰРАЙЫМ НУРЖАНҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ИДЕАЛЫ МЕН КӘСІПКЕРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың кәсіби идеалын қалыптастыру, идеал мен кәсіби идеал арасындағы айырмашылықтар, кәсіби бағыттылықтың маңызы және кәсіби өзін-өзі жетілдіру, кәсіптік білім беру, таңдау пәндерінің маңызы туралы түсініктер қарастырылған. Сонымен қатар, білім алушылардың кәсіпкерлік дағдыларын қалыптастыру, экономикалық қарама-қайшылықтарды түсіне білетін азаматтарды қалыптастыру мақсатында жоғары сынып оқушыларын кәсіпкерлікке дайындау мәселесі көтеріліп отыр. Таңдау пәндері арқылы болашақ педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылған. мектеп бағдарламасына «Кәсіпкерлік негізері» пәнін енгізудің тиімді тұстары мен шет елдердің нәтижелі практикасы берілген.

Тірек сөздер: кәсіби идеал, идеал, кәсіби бағыттылық, кәсіпкерлік дағдылар, құзыреттілік, кәсіби өзін-өзі анықтау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятия о формировании у обучающихся профессионального идеала, о различиях между идеальным и профессиональным идеалом, о значении профессиональной направленности и профессионального самосовершенствования, о профессиональном образовании, о значении предметов по выбору. Кроме того, в целях формирования предпринимательских навыков обучающихся, формирования граждан, осознающих экономические противоречия, поднимается вопрос подготовки старшеклассников к предпринимательству. Рассмотрены возможности формирования профессионального идеала будущих педагогов через предметы по выбору, в школьной программе представлены эффективные аспекты внедрения предмета «Основы предпринимательства» и результативная практика зарубежных стран.

Ключевые слова: профессиональный идеал, идеал, профессиональная направленность, предпринимательские навыки, компетентность, профессиональное самоопределение.

Annotation. This article discusses the concepts of the formation of students' professional ideal, the differences between the ideal and professional ideal, the importance of professional orientation and professional self-improvement, professional education, and the value of elective subjects. In addition, in order to develop students' entrepreneurial skills, to form citizens who are aware of economic contradictions, the issue of preparing high school students for entrepreneurship is raised. The possibilities of forming the professional ideal of future teachers through elective subjects are considered. the school curriculum presents effective aspects of the introduction of the subject «Fundamentals of entrepreneurship» and the effective practice of foreign countries.

Keywords: professional ideal, ideal, professional orientation, entrepreneurial skills, competence, professional self-determination.

КІРІСПЕ

Күрделі экономикалық және әлеуметтік - мәдени қайта құруды, жалпыәлемдік кеңістікке ендінің белсенді үдерістерін сипаттайтын қазақстандық қоғамның заманауи кезеңі кәсіби іс-әрекеттің барлық салаларындағы мамандарды даярлаудың сапасына талаптарды өзгерту мен және арттырумен болды. Соңғы жылдары болашақ психологтардың әлеуметтік-құндылықтық бағ-

дарларынан еңбекке қатынасы, таным мен білім беруге жалпыадамзаттық рухани құндылықтар ретінде және мамандыққа тұлғаның өзін-өзі жетілдіруінің негізгі құралы ретінде қатынастарындағы күрделі өзгерістерді байқауға болады. Бұл болашақ мамандардың кәсіби дүниетанымының өзгеріп, гуманистік кәсіби идеалдарының әлсіреуіне, өзіндік жетілу идеалдарымен алмасуына алып келеді.

Кәсіби идеал қалыптастыру идеясы мәдени және жобалық білім берудің талабына сүйенетін заманауи жоғары кәсіби білім беру парадигмасымен үйлесімді байланысады. Бұл тұрғыда гуманистік, экзистенциалдық, студентке бағдарланған парадигмалар студент тұлғасын өз өмір әрекетінің субъектісі, идеалды таңдауда ерікті тұлға ретінде қарастырады. Гуманистік және экзистенциалдық педагогика дегеніміз-көмек, қолдау, ықпал ету, қамтамасыз ету, қорғау, өзара әрекеттесу, субъект-субъектілік қарым-қатынас ретінде қабылданатын кәсіби идеалды қалыптастыру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XXI ғасыр әлемде жаңа өнеркәсіптер мен тарихта болмаған салалардың пайда болуымен ерекшеленіп келді. Түрлі кәсіптер пайда болып, қарыштап даму үстінде. «Кәсіпкерлік қызмет» немесе «кәсіпкерлік» ұғымы жалпы мағынада негізінен инновациялық сипатқа ие экономикалық қызметтің ерекше түрімен байланысты. Нарық үшін жаңа тауарлар мен қызметтерді өндіру, қызметтің басқа түріне көшу, басқарудың инновациялық жүйесін енгізу, жаңа технологияны, нарықтық инфрақұрылымның жаңа элементтерін құру және енгізу - мұның бәрі әртүрлі кәсіпкерлік қызметтің мысалдары. Шын мәнінде, мұндай қызмет инновациялық сипатқа ие, бұл оның атауында көрінеді. Сонымен, В. Даль сөздігінде «қабылдау» сөзіне «бастау, жаңа бизнесті бастау, маңызды нәрсені жасауға кірісу» анықтама берілген [upload.wikimedia.org]. Кәсіпкерлік – бұл экономикалық белсенділікті жүргізу өнері, Сондықтан оның субъективті аспектісі бар [Бордовская Н.В., Реан А.А., 2006, 217 с.].

Мектеп те, мемлекет те балалар мен жастар кәсіпкерлігін дамытуға мүдделі. Ресейдің болашағы үшін өз ісімен айналысатын адамдардың үлесі артуы өте маңызды. Бүгінгі таңда Ресейдегі шағын кәсіпкерліктің үлесі тек 12% құрайды. Мысалы, АҚШ – та-70%, Жапонияда-78%. Осы нәтижелерді ескере отырып, мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев өзінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында «Кәсіпкерлердің жаңа буынын қалыптастыруға басымдық беріледі [Егемен Қазақстан. – 2017 жыл, 12 сәуір]. Сол себепті «Кәсіпкерлік негіздері» пәні мектептен бастап жоғары оқу орнына дейінгі барлық білім беру сатысында оқытылуы керек» - деген болатын. Осы жолдау аясында әлем елдерінің практикасын бақылау арқылы төмендегідей ұтымды тұстарды көре аламыз.

Тәуелсіз мектептен тыс мекемелердегі іс-шаралар:

- кәсіпкерлік бойынша мектеп клубтары;
- мектеп бизнес-инкубаторлары.

Мұндай формалар жоғарыда аталған елдерде соңғы үш-төрт кезеңде пайда бола бастады. Жылдар бойы оқу көптеген жаңа оқу мүмкін-

діктерін әкелді және оқушылардың кәсіпкерлік іске қызығушылығын арттыру. Бұл құралдарды жоғары оқу орындарымен, мектептермен және қосымша білім беру орталықтарымен бірлесіп ұйымдастыруға болады. Әрине, мұндай құрылымдардың ұйымдастыру формалары бар екенін атап өткен жөн. Олар әр түрлі болуы мүмкін: егер олар белгілі бір Университеттің негізінде жұмыс істесе немесе белгілі бір мектеп болса, біз бұрын қарастырылған барлық құралдарда айтылған ресурстар мен мүмкіндіктермен шектелміз.

Соңғы жылдары отандық ғылым мен практикада болашақ мамандардың құндылықтық-мәндік аймағын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтардың артқанын байқаймыз. Отандық зерттеушілер психолог мамандарының кәсіби қалыптасуы мәселесі төңірегінде Г.К. Ахметова [Ахметова Г.К., 2002, 171 с.] зерттеулерінде «білім беру идеалы» мұғалім кадрларын даярлаудың даму тарихының қалыптасуын педагогикалық тұрғыдан негіздесе, ал Е.З. Батталханов оқушы жастардың гуманистік дүниетанымының қалыптасу мүмкіндіктері мен жағдайларын психологиялық мәселе ретінде қарастырған [Батталханов Е.З., 2002, 239 с.].

Ал, Г.Ж. Меңлібекова болашақ ұстаздарды әлеуметтік педагогикалық жұмысқа дайындаудың жүйесін құруда теориялық-әдіснамалық негіздерін қарастырған болса [Меңлібекова Г.Ж., 2002, 202 с.], М.Т. Баймұханованың зерттеу нысаны болашақ педагог-психологтардың студент жастар мен отбасын құру мәселелерін қарастырған [Баймуканова М.Т., 2001, 157 с.].

Д. Ертарғынқызы «Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеалын қалыптастыру жүйесін» әсер ететін педагогикалық шаралар мен әдістері арқылы құрастырған [Ахметова Г.К., Ертарғынқызы Д., 2015, 101 б.].

Жоғарыда аталған отандық ғалымдардың еңбектерін жүйелей келе, «кәсіби идеал», «идеал» ұғымдарын нақтылауға талпындық.

«Идеал» ұғымы адамның әлеуметтік өмірінде маңызды орын алатындықтан, философиялық, әлеуметтік-саяси, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерде кеңінен қолданылады.

«Идеал» ұғымы педагогиканың маңызды категорияларының бірі болды. Бұл аспектіде ол мақсат, құрал және тәрбие әдісі, тұлғаның тәрбиелік деңгейі, өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі қозғаушы күші, адам мінез-құлқы мен іс-әрекетінің реттеушісі ретінде қарастырылды. Аталған қызметтердің жиынтығы кәсіби идеалдың экзистенциалды мәнін анықтайды, сәйкесінше, адамның өмірінде маңызды рөл атқарады.

Кәсіпкерлік қызметтің мазмұны – бұл өндіріс факторларының жаңа жиынтығы немесе жаңа өнімді немесе қызметті өндіру, өндіріс процесіне немесе өнімді тұтынушыға жеткізу процесіне инновациялық элементті енгізу, атап айтқанда:

- өндірісті басқару жүйесін өзгерту;

- қолданыстағы серіктестік жүйесін өзгерту немесе жетілдіру;
- жаңа техника мен технологияны қолдану;
- жаңа материалдарды пайдалану;
- тауарларды орау;
- жарнаманы ұйымдастырудың жаңа схемасы;
- маркетингтік зерттеулердің нәтижелеріне жауап беру;
- капитал айналымының мерзімін қысқарту;
- пайданы пайдаланудың тиімді түрлерін іздеу;
- қызметкерлерді ауыстыру немесе біліктілігін арттыру;
- ұжымда ерекше мәдениетті қалыптастыру;
- жұмыс уақытын тиімді пайдалану бойынша шаралар қабылдау.

Мұның бәрін тек теориялық білім алу арқылы түсінуді үйрену мүмкін емес. Оқытудың ең үлкен әсері адам кітапта оқығанын немесе мұғалімнің айтқанын іс жүзінде жасаған кезде қол жеткізіледі яғни, теориямен практика сабақтастырыла отырып берілген білім құнды.

Егер идеал – мақсатқа жету ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, эстетикалық және дене тәрбиесінің міндеттерін бірден және кешенді түрде шешумен байланысты болса, онда педагогикалық үдерістің жеке алынған бөліктерінің мақсат-міндеттері, әрине аумағы жағынан кіші және мазмұнды жағынан нақтылы болады.

Білім беру қызметінің кез келген түрінде және кәсіпкерлікте тиімді болуы үшін, оның ішінде білім беру пирамидасының барлық 4 аспектісі де қамтылуы қажет:

- *психикалық аспект* – ұғымдарды, терминдерді, заңдарды және басқа теориялық негіздерді білу;
- *физикалық аспект* – теориялық білімді практикада қолдана білу.
- *эмоционалды аспект* – қиындықтар мен кедергілерді оң қабылдау, қателіктер жасаудан қорықпау;
- *рухани аспект* – қиындықтарды жеңуге, тәуекелдерге дайын болу, өзіңе сену және істеп жатқан ісіңнің жетістігіне сену.

Кәсіби идеал тұлғаның кәсіби бағыттылығын көрсететін кәсіби тұрақтылығын анықтайды, кәсіби іс-әрекет аясында кәсіби этикалар мен нормаларды қабылдап, өзін нағыз кәсіби маман ретінде арман-мақсаттарын, қалаулары мен тілектерін қанағаттандыруды көздейді. Сәйкесінше, кәсіби идеал, кәсіби жоспарларды, қатынастарды, кәсіби көзқарастарды, кәсіби бағыттылық пен тұрақтылықты анықтайтын кәсіби маманның интегралды сипаттамасы болып табылады. Адам кәсіби идеалға сәйкес өзінің кәсіби белсенділігінің шамасын, кәсіби міндеттерінің күрделілігін, интеллектуалдық және физикалық күштерінің деңгейін анықтайды, өз мүмкіндіктерін бағалайды.

Кәсіби идеал кәсіби іс-әрекетте жетістікке жетуді қамтамасыз ететін маманның кәсіп жо-

лында қойған мақсаты, мәні, құндылықтары, кәсіби маңызды сапалары, қоғамдық көзқарасын анықтайтын, жоғары әлеуметтік статусқа жетуге ықпал ететін әлеуметтік маңызды сапалары; ұжымда өзара түсіністік пен өзара қарым-қатынасқа түсу негізінде эмоционалдық-тұлғалық байланыстарды жүзеге асыратын адамгершілік сапалары (Сурет 1).

Сурет 1 – «Кәсіби идеал» ұғымының құрылымы

Кәсіби идеал мен мамандық таңдау арасындағы айырмашылық, идеал – мақсат, ал мамандық таңдау – осы мақсатқа жетудің құралын таңдау, белгілі бір іс-әрекетте өз-өзін дәлелдеу. Идеалды іздеу, таңдау және бекіту студент санасында кәсіби бағыттылықты қалыптастырудың негізгі кезеңін құрайды. Кәсіби идеалдың болуы – саналы, дұрыс, дәл уақытында мамандық таңдаудың алғышарты болып табылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау – тұлғаның өз бетінше өз іс-әрекетінің мәнін анықтау және сезіну. Болашақ педагогтардың кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісі тұлғаның кәсіби қалыптасу жолындағы және оның даму барысындағы ішкі ресурстардың, күштер мен ұстанымдардың көрініс табуымен байланысты. Адамның кәсіби және оның кәсіби жолындағы кәсіби өзін-өзі анықтауы кәсіби идеалдың қалыптасуының тұлғалық аспектісі болып табылады. Тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауы мамандықты таңдау контекстінде ғана емес, тұлғаның кәсіби даму мәселелерімен байланысты қарастыру қажет.

Кәсіби идеал қалыптастыру үшін келесідей экзистенциалдық идеялар маңызды болып табылады:

- 1) Адам өзіндік мәнін табу үшін үздіксіз ізденісте жүреді;
- 2) Адам өзінің өмірлік және кәсіби жолын таңдауға ерікті және таңдаған жолына өзі жауапты;
- 3) Адам болашаққа ұмтылады, ол өз-өзінің жобасы болып табылады және соған сай жүзеге асырады [Dana L. P., 2001. 328 p.].

Тиімді қызметке қол жеткізу үшін кәсіпкер бірқатар кәсіби қасиеттерге ие болуы керек:

- тиімді келіссөздер жүргізе білуімен және серіктестер мен клиенттерді сендіре білуімен;

- жаңашылдық-ғылыми идеяларды, өнертабыстарды, саладағы жаңалықтарды тиімді іске асырудың жаңа шешімдерін, жаңа идеялары мен нұсқаларын табу мүмкіндігі. Кәсіпкерлік жаңашылдық- бұл заманауи жаңалықтарды терең талдау негізінде жаңа идеяларды құру мүмкіндігі, олардың практикалық іске асырылуы пайдалы қызметке қол жеткізуге әкеледі;

- кәсіпкерлік ұстамдылықпен, яғни бастамаларды, жаңа идеяларды, технологияларды немесе басқа да іс-әрекеттерді, бизнес-жобаларды ұстап қалуға бағытталған іс-қимылдардың ерекше нысанымен;

- кәсіпкерлік менталитет яғни, ерекше ақыл-ой, әртүрлі психологиялық қасиеттер мен өзге де қасиеттер. Кәсіпкерлік менталитет оның ойлаудың ерекше түрінде көрінеді, бұл барлық жаңа нәрселерді байқауға, жаңа идеяларды қолданудың нақты формаларын іздеуге, талдауға және жоспарлауға, бұрын жасалғандарды жетілдіруге мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік менталитет максималды пайда алу үшін ресурстардың оңтайлы байланысын бизнес-кәсіпкерлік жобалау жүйесінде жүзеге асырылатын арнайы кәсіпкерлік ойлау жүйесіне өзгертіледі;

- ұтқырлықпен, яғни кәсіпкердің негізгі тенденцияларды ұстап, олардың өзгеруін болжай алу қабілеті. Ұтқырлық кәсіпкерге қысқа уақыт аралығында қолда бар әлеуетті мүмкіндіктерді қолданыстағы материалдық және адами капитал жағдайына келтіруге мүмкіндік береді;

- коммуникабельділік - адамның қарым-қатынас жасау, іскерлік байланыстар мен өзге де байланыстар орнату қабілеті.

Қазіргі тез өзгеретін әлемде адамның кәсіпкерлік, бастамашылық және Тәуелсіздік сияқты қасиеттері өзекті болып табылады. Бұл қасиеттер болмаса, қаржылық емес, табысты адам болу өте қиын.

Ата - аналардың көпшілігі балаларының дені сау және бақытты ғана емес, сонымен бірге қаржылық тәуелсіз екендігіне шын жүректен қызығушылық танытады.

Қазір қаржылық тәуелсіздік-бұл мамандықты игерудің белгілі бір дағдылары емес, ақпарат ағынында жүру, мүмкіндіктерді көру және олардан тек өздері үшін ғана емес, сонымен бірге

қоғам үшін де пайда мен артықшылықтар алу мүмкіндігі. Сондықтан қалау жас адамдар дені сау құндылықтар.

Өмірге деген мұндай көзқарас балада тәрбиеленеді, егер ол мектеп жылдарында кәсіпкерлік қызметпен таныса бастаса, экономикалық білім мен дағдыларды игерсе, ойын және нақты бизнес-жобаларға қатысса онда білім алған жас жігіттің табысты болуға, өз ісін ашуға мүмкіндігі көп. Осындай жастардың көмегімен кадрлық аштық мәселесін шешу оңайырақ болады. Дәл осындай жастар шын мәнінде дамыған елдің негізі болып табылатын нағыз орта тапқа айналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кәсіби идеал қалыптастыру идеясы мәдени және жобалық білім берудің талабына сүйенетін заманауи жоғары кәсіби білім беру парадигмасы бүгінгі күннің басты талаптарының бірі. Сонымен қатар, кәсіби идеал мақсат қою, мінез-құлықты реттеу, танымдық, тәрбиелік, қайта құру, ынталандыру, бағыттылық, бағдарламалық, жобалық, бағалаушылық қызметтерді атқарады.

Ал, кәсіпкер – жалдамалы қызметкерден немесе мемлекеттік құрылымның шенеунігінен ерекшеленеді, өйткені ол күніне 24 сағат бизнес туралы ойлануы керек, соның әсерінен ол демалыс туралы ұмытып кетеді, өйткені ол көшбасшысыз өз бизнесін қалдыра алмайды. Шынайы өмірдегі қателіктер кейде өте ауыр зардаптарға әкеледі. Ал бизнесте бұл өте қатты сезіледі.

Табысты бизнес – бұл инновациялық бизнес. Кәсіпкер бәрін өзі жасай алмауы мүмкін, бірақ ол қалай ұйымдастыруды, команда құруды, қажетті мамандарды табуы біледі.

Команда құру, командамен бірге мақсатқа тек көшбасшы болғанда ғана қол жеткізе алады. Бизнес – бұл көшбасшы ең үлкен жауапкершілікті өзіне алатын командалық ойын. Көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеу кәсіпкер жетістігінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

Сондықтан, егер мектеп оқушыларын кәсіпкерлік қызметке дайындау тұрғысынан қандай білім қажет екендігі туралы айтатын болсақ, онда бізге ең алдымен теория емес, сабақтың практикалық бағыты қажет. Қателерді көре білуі, енгізу, қателесу және түзету мүмкіндігі. Сондай-ақ, оқу процесінде студент не істейтінін, команданы қайда апаратынын түсініп, жауапкершілікті сезінуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Толковый словарь русского языка И.В.Далю. - <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons>
2. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2000. — 304 с. — (Серия «Учебник нового века»).
3. Егемен Қазақстан. – 2017 жыл, 12 сәуір. №70 (29051).
4. Ахметова Г.К. Трансформация образовательного идеала в подготовке учительских кадров в Республике Казахстан: (Историко-педагог.аспект). Г.К.Ахметова/ КазНУ имени аль-Фараби – Алматы:

Қазақ Университеті, 2002. – 203 с.

5. Батталханов Е.З. Формирование гуманистического мировоззрения учащейся молодежи как социального – педагогическая проблема: дис. ... д-ра пед.наук. – Алматы, 2002. – 303 с.

6. Менлибекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе: дис. ... д-ра пед. наук. – Алматы, 2002. – 291с.

7. Баймуканова М.Т. Научные основы подготовки будущих социальных педагогов к работе со студентами по формированию семьи: дис. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2001. – 162с.

8. Ахметова Г.К., Ертарғынқызы Д. Студенттердің әлеуметтік салаға бағыттылығы кәсіби идеалға ұмтылыс факторы ретінде //ҚПФА Хабаршысы, 2015, №1. – Б. 112-119.

9. Dana L. P. The education and training of entrepreneurs in Asia // Education + Training. — MCB University Press. — 2001. — Vol. 43. — No. 8/9. — P. 405.

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕКҚЫЗЫп.ф.к., доцент,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан**САЙЛАУ МӨЛДІР НҰРЛАНҚЫЗЫ,**

магистр оқытушы

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ
ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аннотация. Инклюзивті оқыту қазақстандық білім беру жүйесінде соңғы жылдары енгізіле бастаған жаңашыл идея болып табылады. Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған құрдастарымен мектепте қосып оқытудың маңыздылығы, қажеттігін және тиімділігін педагогикалық жұртшылық мойындай бастады. Дегенмен, инклюзивті оқыту отандық мектеп тәжірибесі үшін жаңалық болғандықтан оны іске асырумен байланысты көптеген психология–педагогикалық, ұйымдастырушылық проблемалар туындайды. Сол себепті осы саладағы дамыған елдер тәжірибесін зерделеу және одан қазақстандық жалпы білім беру жүйесінде шығармашылықпен пайдаланудың жолдарын анықтау үлкен ғылыми теориялық және практикалық маңызға ие.

Кілтті сөздер: бастауыш сынып, инклюзивті білім беру, ұйымжастырушылық, педагогика.

Аннотация. Инклюзивное обучение является новаторской идеей, которая начала внедряться в казахстанской системе образования в последние годы. В настоящее время важность, необходимость и эффективность школьного обучения детей с ограниченными возможностями здоровья с нормально развитыми сверстниками стала признаваться педагогической общественностью. Однако, поскольку инклюзивное обучение является новшеством для отечественной школьной практики, возникает множество психолого–педагогических, организационных проблем, связанных с его реализацией. Поэтому большое научное теоретическое и практическое значение имеет изучение опыта развитых стран в этой области и определение из него путей творческого использования в казахстанской системе общего образования.

Ключевые слова: начальные классы, инклюзивное образование, организация, педагогика.

Annotation. Inclusive education is an innovative idea that has been introduced in Kazakhstan's education system in recent years. Currently, the teaching community is beginning to recognize the importance, necessity and effectiveness of co-teaching children with disabilities with their normally developed peers in school. However, since inclusive education is a novelty for the Russian school experience, there are many psychological, pedagogical and organizational problems associated with its implementation. Therefore, the study of the experience of developed countries in this area and the identification of ways to use it creatively in Kazakhstan's general education system is of great scientific, theoretical and practical importance.

Key words: primary school, inclusive education, organization, pedagogy.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» мәселесі қойылады. Мемлекет басшысы білім берудің қолжетімділігін кеңейту қажеттігін атап өткен, «оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге үйретуі тиіс» деген [1]. Сондықтан бүгінгі таңда денсаулығы шектеулі балалар да басқа барлық оқушылар сияқты сапалы, әлеуметтік бейімделуге, қоғамда өз орын табуға толық жағдай жасайтын білім алуға тиісті екендігін ерекше айту қажет. Арнайы білім беру мекемелеріндегі жағдайлар мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамнан, әлеуметтік ортадан бөлектеніп қалуына әкеліп отыр. Олардың қоғамның басқа бөлігі мен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктері өте аз. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдар-

ға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті оқыту білім жүйесін дамытудың ең бір өзекті бағыттары қатарынан орын алып отыр. Бағдарламада мүмкіндігі шектеулі балалардың санының ұлғайғандығы, 2002 жылы олардың саны 120 мың құраса, 2009 жылы 149 246 мыңды құрағаны, олардың 38%-ы ғана арнайы білім беру бағдарламаларымен қамтылғаны жазылған. Алға қойған мақсаттарға жету үшін міндеттерді орындау қажеттілігі қатарында жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті білім беруді жетілдіру көрсетілген. Сондай-ақ барлық өңірлерде ерте жастағы балаларға түзету - педагогикалық қолдау көрсету үшін және инклюзивті білім беру кабинеттері құрылатыны, мектептер үлесі жалпы санына 10%-дан 70%-ға дейін артатыны көрсетілген [2]. Соңғы жылдары мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарас өзгеріп, оларды дамытуға ерекше мән беріліп отыр. Жалпы білім беретін мектептерде қалыпты дамыған оқушы-

лармен қатар мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналды. Инклюзия – бұл балалардың жынысына, этникалық және діни құрамына, бұрынғы оқудағы жетістіктеріне, денсаулығының жағдайына, жетілу деңгейіне, ата-аналарының әлеуметтік-экономикалық дәрежесіне және т.б. өзгешеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру барысында балаларды интегралды түрде оқыту процесі. Инклюзивті білім беру барлық балалардың түрлі қажеттіліктері үшін тиісті оқу кеңістіктерін құру негізінде сапалы білім алуға қол жеткізуге және бірігіп оқытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру – бұл бала және оның әртүрлі білім алу барысындағы қажеттіліктерін қамтамасыз етудің шешімі. Әлемнің дамыған елдерінде мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен қосып оқытуға көп көңіл бөлінеді және бұл салада елеулі тәжірибелер жинақталған. Біздің отандық жалпы білім беретін мектептің іс-тәжірибесі үшін инклюзивті оқыту педагогикалық жаңашылдық деп бағалануы мүмкін. Себебі мәселенің жаңалығы қазақстандық жалпы білім беретін мектептердің іс-тәжірибесінде инклюзивті оқыту жан-жақты зерттеуді талап етеді. Инклюзивті оқыту мәселелері педагогикалық ойлармен, мектептің дамуы тарихында жаңа мәселе емес. Өз кезінде белгілі педагогтар мен психологтар И.Г. Песталоцци [3], Л.С. Выготский [4] т.б. еңбектері мен педагогикалық іс-тәжірибесінде мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған балалармен бірге оқытудың білімдік және тәрбиелік рөліне көп мән берілген. Соңғы он жылдықтарда шетелдік педагогикамен білім тәжірибесінде инклюзивті оқыту мәселелері педагогикалық жұртшылықтың назарынан кең орын алып отыр. ЮНЕСКО инклюзияны оқушылардың сан алуандығына және балалардың жеке басындағы ерекшеліктер проблема емес, керісінше білімін байытуға мүмкіндік ретінде қарауға жағымды әрекет етеді деп санайды. Мүмкінділігі шектеулі тұлғалар қоғамның басқа да мүшелері сияқты білім алуға, өмір сүруге, жергілікті жерде жұмыс жасауға, өз үйінде тұруға, достарын таңдауға және олармен дос болуға, қоғамға сай қажетті адам болуына толық құқығы бар. Сондықтан да оларға мемлекет тарапынан үлкен көмек көрсетілуі қажет. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында күрделі әлеуметтік-саяси өзгерістерге тәуелді мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету, бүкіл әлемдегі беталысқа сәйкес келтіру шаралары басталуда. Отандық білім беру жүйесіндегі демократиялық реформалар, білім берудің гумандық парадигмаларының басымды орын алуы арқасында жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектелген балаларды инклюзивті оқыту мәселесі өзекті проблемалардың біріне айналды. Мектепте инклюзивті оқытудың заңнамалық-нормативтік негіздерін қалайтын кейбір құжаттар қабылданды. Қазақстандық ғалымдар Р.А.

Сулейменова [5], А.К. Жалмухамедова [6] мен, А.Т. Баймуратова [7], зерттеу жұмыстарында инклюзивті оқытудың кейбір мәселелері қарастырылған. Инклюзивті оқыту қазақстандық білім беру жүйесінде соңғы жылдары енгізіле бастаған жаңашыл идея болып табылады. Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты дамыған құрдастарымен мектепте қосып оқытудың маңыздылығы, қажеттігін және тиімділігін педагогикалық жұртшылық мойындай бастады. Дегенмен, инклюзивті оқыту отандық мектеп тәжірибесі үшін жаңалық болғандықтан оны іске асырумен байланысты көптеген психология-педагогикалық, ұйымдастырушылық проблемалар туындайды. Сол себепті осы саладағы дамыған елдер тәжірибесін зерделеу және одан қазақстандық жалпы білім беру жүйесінде шығармашылықпен пайдаланудың жолдарын анықтау үлкен ғылыми теориялық және практикалық маңызға ие. Сондықтан, арнайы білімнің өзекті мәселелерінің бірі - арнайы мекемелердің санын көбейту емес, сол мекемелердегі білім беру қызметінің сапасын көтеру, жетілдіру. Бұл деген, әлемдегі білім беру саясатымен ұштасады, яғни, мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру процесіне біріктіруге жол ашады. Мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту мәселесін зерттеу ең алдымен оның негізгі ұғымдарының түпкі мағынасын ашып беруді қажеттейді. Отандық жалпы білім беру мектептерінің іс-тәжірибесінде инклюзивті оқыту жаңа құбылыс. Сондықтан біздің зерттеуіміз үшін «инклюзивті оқыту» ұғымын нақтылау, оған синоним ретінде пайдаланылатын ұғымдардың мәнін қарастырудың рөлі мен маңызы ерекше. Атап айтқанда халықаралық білімдік тәжірибеде «инклюзивті білім беру» мен қатар «интегративті оқыту», «интеграциялық оқыту» сияқты ұғымдар да кең қолданыс тапқан. Инклюзивтік білім беру – дамуында ауытқуы бар балалардың дұрыс, сапалы білім алуына жан-жақты жағдай жасап, білім беру ұйымына (балабақшалар және жалпы білім беретін мектептер) қосу жүйесі. Интеграциялық оқытудың мақсаты – білім беру аясында жұмыс жасайтын әлеуметтік және білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жалпы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балалардың денсаулығын сақтау қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып табылады. Интеграция терминімен бірге кеңестік арнайы педагогикаға ғылымында қалыпты балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытуда «инклюзивтік оқыту» термині жиі қолданылады. Интеграция немесе инклюзивті білім беру термині – жалпы білім беретін көпшілік мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту процесін сипаттау үшін қолданылады. Интеграция (біріктіру) – арнайы білім беруді ұйымдастырудың жаңа формасы, яғни мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға арнайы білім беру мен тәрбиелеуді және қалыпты бала-

лармен біріктіре отырып оқыту, тәрбиелеу болып саналады. Өкінішке орай Қазақстанда «инклюзия» және «инклюзивті білім беру» түсінігі қоғамдық кең ортаға таныс емес. Бірақта дамыған елдерде бұл терминдер тек таныс қана емес, сонымен қатар заңнамалық түрде бекітілген, ал білім беру, оқытуды көптеген халықаралық ұйымдар қолдайды (мысалы ЮНЕСКО және ЮНИСЕФ) [8]. Инклюзивті оқыту барлық балаларға керекті көмектер көрсетсе, оларда білім алатынын дәлелдеп, көтермелейді. Инклюзивті мектепте балалар сондай демеулерді ала алады. Көмек көрсету акценті баланың мүгедектігіне байланысты, бала өзінің мүгедектігін біліп өзі-өзі кемсітпей, ұялмай білім алу ортасына қалай сіңіп кету жолын көрсетеді. Білім беруге демеу шоғыры, көмектесу жағдайында мектептік спекторлардың кең көлемде дамуына көмектеседі. Білім берудің дамуына демеулік мектеп қауымдастығының мүшелеріне білім берудің қиындығы тек балаларда ғана еместігін және балалар «түзетуді» талап етпейтіндігін және қиындықта білім беруге дұрыс, орынды тәсілдермен келе білу керек екендігін көрсетеді. Инклюзивті оқыту білім алу сферасында теңдікті, әлеуметтік әділдікті, бірлікті және жайлы қатынасты сезіне алу мүмкіндігін жасайды. Инклюзивті білім беру педагогтардың кәсіби білімдерін кеңейтеді. Бұндай білім беру сабақ өткізудің жаңа және икемді тәсілдерін қолдануға, оқушыларға білім беруде сапалы сабақ жоспарларын жасауға мүмкіндік туғызады. Инклюзивті мектеп барлық жергілікті, өнірлік және жалпы мемлекеттік қауымдастыққа пайда әкеледі. Инклюзивті оқыту сапалы, сәтті болуы үшін қоғаммен тығыз қатынаста болуды қалайды. Бұл өзара байланыс екі жақты. Мектеп және қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан, осы қатарда белгілі ауыл шекараларына, қала, штат және елдер өздеріне инклюзивті оқытудың пайдасын қосады: инклюзивті мектеп ерекше қажеттілікті керек ететін жандарға бағдар жасайды, олардың түрлілігі мен адами ар-намысын қадағалайды. Әр инклюзивті мектепте қызымет ететін адамдар, олардың мүмкіндіктерін, қажеттіліктерін едәуір білетін болады. Оларға адамгершілікпен қарап, сыйлап, түсінетін болады. Инклюзивті мектеп мемлекеттік деңгейде әлеуметтік теңдікті қалайды, өмірде барлық балалар білім алуға, қоғамда қалыпты адамдар секілді барлық мүмкіндіктерді алуын демонстрациялап, дәлелдейді. Интернет, электронды почта сияқты технологиялардың арқасында үнемі өсіп келе жатқан адамдардың саны әр түрлі елдерде бұрынғыдан әлде қайда өсіп келеді. Барлық дүниені қол астына ұстаған, саяхат жасауды ұнатпайтын адамдар аз ғана уақыт ішінде кез-келген жерде бола алады. Бұл байланыстардың бәрі қамау мүмкіндіктерін шектейді. Білім – жеке тұлғалар мен мемлекет келешегін құрудың негізі. Біздің әр қайсысымыз әлеуметтік теңдікке жету үшін басқалардың білім

алуын қолдауымыз керек. Инклюзивті білім берудің қажеттілігі:

- адамдардың және балалардың құқықтары бойынша жауапкершіліктер әртүрлі деңгейде қарастырылуы тиіс;

- әрбір баланың ақиқат қызығушылықтарын анықтап, оған не қажет екенін айқындап сараптама жасай білу. Дәйектемелерге сүйенсек, институттарда (мысалы, интернат, мектеп-интернаттарында) сол адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды;

- сараптама бойынша, әлеуметтік қызметтер икемді болған кезде ғана жақсарады;

- ресурстар шектеулі болған кезде, қатысушылар инклюзияның әдістемелерін қолдағанда қосымша ресурстарды қажет етпейді.

Инклюзивті білім беруді басқа мәдениетке және қоғамға өз идеяларын жалпы принциптердің негізінде жүзеге асыру барысында инклюзивті білім берудің негізгі принциптерін мамандар ұсынады:

- балалар жергілікті (үйінің қасындағы) бала бақшаға және мектепке барады;

- жастық шақтан араласу бағдарламасы инклюзияның принциптері негізінде іске асырылады және интегралды бала бақшаға дайындайды;

- әдістеме әртүрлі қабілеттілігі бар балаларды оқытуды қолдау үшін жасалған (сол себептен, тек ерекше қажеттіліктері бар балалардың ғана емес, дені сау балалардың көрсеткіштері өседі);

- инклюзивті болып табылатын мектеп және сыныптарда өтетін іс-шараларда барлық балалар қатысады;

- жеке-дара жас балаларды оқыту мұғалімдер, ата-аналар және көмек көрсете алатын әрбір адамдармен бірге жұмыс жүргізеді;

- егер инклюзивті білім беру дұрыс принциптер негізінде құрылған болса, балалардың қарым-қатынасындағы дискриминацияны жояды және ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамның теңдей мүшесі болу құқығы бар;

- инклюзивті білім берудің барлық күші құқықтық идеология негізінде құрылған – егер біз мұны аяныш және қайырымдылық ретінде жасайтын болсақ, онда ол ешқандай нәтиже бермейді;

- барлық балалар оқи алады – біз оларға қажетті жағдайларды жасауымыз керек;

- арнайы қажеттіліктері бар балалармен жақсы жұмыс жасайтын ұйымдар бар;

Егер инклюзивті білім беру әдісі осы ұйымның жүйесіне сай құрылған болса, онда әрбір бала өзінің оқу орнын табады, және ол орын барлық жағдайда да тиімді болады. Инклюзивті мектептер барлығына да ашық - әрбір жас балаларға және жасөспірімдерге. Инклюзивті мектептер барлық балаларға, олардың ақыл-ой, психологиялық, әлеуметтік, тіл және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан бірдей білім береді. Онда қалада тұратын және жұмыс істейтін ерекше қасиеті бар

мүгедек балалар, көшпенді халықтың балалары және жекеленген жағдайда тұратын халықтың балалары, қиыр шығыста немесе тауларда тұратын балалар оқи алады. Осыған сәйкес заманауи білім беру жүйесінсіз, әрі болашақты барлап кең ауқымды ойлай білетін осы заманғы мұғалімдерсіз жаңа әлеуметтік-экономикалық ахуал құра алмайтынымыз белгілі. Білім берудегі алдыға қойылған басты міндет, қандай сала болмасын кәсіби тұлға қалыптастыру. Осы міндетті жүзеге асыру - педагогикалық білім беру жүйесінде рухани-адамгершілігі мол, рефлексияға қабілетті, ақпараттық коммуникативтік, әлеуметтік-тұлғалық кәсіби маңызды сапалары қалыптасқан, әдіснамалық мәдениеті, әдістемелік деңгейі жо-

ғары мұғалімдерді даярлау қажеттілігін туында- тады. Бұл қажеттілік болашақ мұғалімдерден пе- дагогика, психология, пән әдістемесі ғылымдары бойынша арнайы кәсіби даярлықты талап етеді. Әлемдік білім беру жүйесінде озық тәжірибеге қол жеткізу үшін түрлі кәсіптік білім беру бағдар- ламаларының жоғары деңгейін қалыптастыру жүзеге асырылуда. Ерекшелік ретінде еліміздің білім беру жүйесінде «Мәңгілік Ел» құндылық- тарын оқыту талап етіледі. Бұл мәселе педагогика және психология пәні мұғалімдерінен және оларды даярлау үдерісіне тікелей қатысы бар. Сол себепті де, бұл мәселені болашақ мұғалім- дерді даярлауда жобалап, дұрыс жүзеге асыру қажет

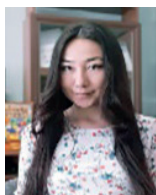
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2012 ж., 28 қаңтар. Әлеует- тік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары.
2. 2011–2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мем- лекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым.
3. Песталоцци И.Г. Педагогические сочинения М.: Педагогика, 1998.- С-320.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология М.:Педагогика, 1996.-С- 301.
5. Сулейменова Р.А. Организационно-технологические основы ранней коррекционной педаго- гической помощи детям с ограниченными возможностями (на материале РК): автореф. дис.д.пед. наук.:13.00.01.,13.00.03.- Москва, 2001.-50 с.
6. Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с огра- ниченными возможностями в образовательный процесс: дис.канд. пед.наук.:13.00.03.- Алматы, 2006.
7. Баймуратова А.Т., Байтурсынова А.А. Состояние специальных классов общеобразовательных школ в контексте интеграции детей с ограниченными возможностями.// Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Специальная педагогика».- 2008.- №1 (12).-С. 38-46.
8. Закон РК «О социальной защите инвалидов».- Астана.-2005.

ҚАЛКЕН АЙҒАНЫМ ЖҰМАҚАДЫРҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7M01101-Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ

РАХИМ БАЛЖАН МИРАСҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7M01101-Педагогика және психология» мамандығы,
ҚҰҚПУ

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ОЙЛАУЫ МЕН ӨМІРЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың зерттеушілік ойлау мен өмірлік дағдыларын қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Бүгінгі білім беруді модернизациялау кезінде өмірлік дағды, құндылық бағдарлар жүйесінің қарқынды қалыптасуы жүзеге асады. Зерттеушілік құзыреттілік ойлау процесі мен зерттеушілік белсенділіктің даму деңгейін көрсетеді: проблеманы табу және оны бөлшектерге бөлу, оларды шешу жолдары туралы болжамдар құру, проблеманы шешуге міндеттер қойып, гипотезалар ұсыну, оларды шешуді негіздеу.

Кілт сөздер: зерттеушілік ойлау, өмірлік дағды, болжам құру, құндылық бағдар, ойлау процесі, зерттеушілік белсенділік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования у обучающихся исследовательского мышления и жизненных навыков. При модернизации современного образования происходит интенсивное формирование системы жизненных навыков, ценностных ориентаций. Исследовательская компетентность отражает уровень развития мыслительного процесса и исследовательской деятельности: нахождение проблемы и ее разбиение на части, построение предположений о путях их решения, постановка задач на решение проблемы, выдвижение гипотез, обоснование их решения.

Ключевые слова: исследовательское мышление, жизненные навыки, прогнозирование, ценностные ориентации, мыслительный процесс, исследовательская активность.

Abstract. This article discusses the problems of forming students' research thinking and life skills. In the modern modernization of Education, an intensive formation of a system of life skills and value orientations is carried out. Research competence reflects the level of development of the thinking process and research activity: finding a problem and dividing it into parts, making assumptions about ways to solve them, setting tasks for solving the problem and presenting hypotheses, justifying their solution.

Keywords: research thinking, life skills, forecasting, value orientation, thought process, research activity.

КІРІСПЕ

Жалпы өмірлік дағдыны қалыптастыру мәңгілік проблема, ол қоғамдағы еңбек бөлінісі қаншалықты созылса, соншалықты жалғасады. Өмірлік дағдыны қалыптастыру – білім алушының өз болашақ өмір жолын таңдау болып табылады. Бүгінгі білім беруді модернизациялау кезінде білім алушылардың оқу қызметі көбіне зерттеушілік қызметке айналуға. Сондықтан да қазіргі таңда оқу үрдісіне, білім алушының ғылыми (оқу) – зерттеушілік және эксперименталды-конструкторлық қызметін ендіру ерекше мәнге ие болып отыр. Тәжірибені талдау нәтижелері көрсетіп отырғандай, бәсекеге қабілетті маман зерттеушілік қызмет пен дағдыны меңгеруі тиіс.

Қазіргі таңда болашақ кәсіби мамандар даярлауда, студенттерді ғылыми-зерттеу қызметінің негіздеріне үйретудің жаңа жүйесін жасау қажеттілігі туындап отыр. Студенттерді осындай қызмет түріне дайындау мемлекеттік білім беру стандарттарында көрініс тапқан және жоғары білімді маман моделінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Жолдауында Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек.

Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет, – деп атап көрсетті [<https://baribar.kz>]. Сондықтан білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оларды кәсіби тұрғыдан жан-жақты жетілдіру мәселесі бүгінде күн тәртібінде қойылып отырғанын көріп отырмыз.

Қазақстан Республикасындағы білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылға дейінгі тұжырымдамасында: «Қазіргі заманғы жоғары білімнің мақсаты мен басты стратегиялық бағдары айтылған, онда білімге бағытталған мазмұнды құзыреттілік, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігі көрсетілген» [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs>]. Білім алушыларда арнайы білімді қалыптастыруға, сондай-ақ жалпы зерттеулік ізденіске қажет білік пен дағдыны дамытуға қажетті бағдарламаны өңдеу принциптерін атап өткен жөн. Мұндай маңызды құралдардың болуы – баланың танымдық іс-әрекетінің табысты болуының кепілдігі десек қателеспейміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өмірлік дағдылар – күнделікті өмірдегі оқиғалар мен қиындықтарды тиімді шешуге көмектесетін қабілеттер мен мінез-құлықтар. Олар өзіңіздің эмоцияларыңызды анықтауға және өңдеуге басқалармен әрекеттесуден барлық нәрселерді реттеуге мүмкіндік беретін дағдылар.

Өмірлік дағдыны тәрбие әдісі арқылы қалыптастыру – жеке тұлғаның тұлға ретінде қалыптасуымен және дамуымен тікелей байланысты күрделі және ұзақ процесс. Себебі, білім алушылардың тәрбие арқылы өмірлік дағдысын қалыптастыруда белгілі бір мамандықтағы қажеттіліктерді қалыптастыратын жеке тұлғаның кәсіптік сапа жүйесі де қалыптасады. Мандықтың өзін кездейсоқ таңдамас үшін өзін-өзі анықтау дағдыларын қалыптастыру процесінде жеке тұлғаның өмірлік дағдысын қалыптастыру қажет [Станиславова О., 2002, 96 с.].

Оқушылардың өмірлік дағдысының қалыптасуына әсер ететін факторлар: *мектеп, отбасы* және *педагог-психологтың* жүргізетін тәрбие жұмыстары.

Серпінді ортада өмірлік дағдыларға ие болу күнделікті өмірдегі қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Соңғы бес жылдағы жаһандық экономикадағы қызықты өзгерістер технологияның өзгеруімен сәйкес келді және олардың барлығы білім беру, жұмыс орны және үй өміріне әсер етеді. Қазіргі өмірдің өсіп келе жатқан қарқынымен және үнемі өзгеріп отыратын динамикасына төтеп беру үшін жоғарғы сынып оқушыларына өмірдің жаңа дағдылары қажет, мысалы стрессті жеңе білу, уақытты басқару, қаржылық сауаттылық, ашуланшақтық және тағы басқалар. Бұл өмірлік дағдылар өз кезегінде студенттерді өмір салты мен болашақтағы жағдайларға дайындайды. Өмірлік дағдыларды білу арқылы жоғарғы

сынып оқушылары өзіне деген сенімділікті дамытады және өмірдегі маңызды өзгерістерге, қорқыту, кемсіту, күйзеліс, мәдени алауыздық сияқты мәселелерге сәтті қарсы тұра алады.

Зерттеушілік ұстанымы білім алушыларды ғылым саласында қолданылатын зерттеудің негізгі әдістерімен таныстыруды, зерттеу әдістемесінің тиімді элементтерін меңгеруді және құбылыстар мен үдерістерді зерттеу арқылы өзбетінше жаңа білімдерді игеруге мүмкіндік береді. Зерттеушілік ұстанымды қолдану студенттердің танымдық қабілеттерін дамытады, білім алушылардың белсенділігін және өзбеттілігін арттыруға, танымдық қызметтің әдіс-тәсілдерін игеруге қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Көптеген дереккөздерде ғылымның, ғылыми қызметтің белгілі бір құбылысты оған тән түрлерде сондай-ақ осы негізде оның қолданылуының болашақта тиімділігін алдын-ала көруге болады. Л.Клемент атап көрсеткендей, нәрселерді әдеттегідей түсініп, құбылыстардың ғылыми талдауына көшу зерттеушіге қиын болды. Сондықтан ғылым мақсаттарын қабылдау және меңгеру жеке зерттеуді тиімді ұйымдастырудың негізі болуы тиіс [Клемент Л., 2012, 222 с.].

Зерттеу қабілетінің қалыптасуында биологиялық факторлар маңызды роль атқарады, әсіресе зерттеу әрекетіне деген қажеттілік басым. Осы қажеттілік дамудағы және өзін-өзі дамытудағы серіппе, қозғаушы күш болып табылады. Сонда ғана биологиялық организм өзін дамытып қана қоймай, сонымен бірге бүкіл тіршілік атаулыны дамытуға белсенді үлес қосады. Биологтардың зерттеулеріне қарағанда, зерттеу мінез-құлқына деген қажеттілік жоғары дамыған сайын, организмнің дамуы қарқынды болады. Физиологтар мынадай қызықты заңдылықты анықтаған. Жүйке жүйесі жоғары дамыған сайын, ол өзін-өзі қарқынды түрде жетілдіре түседі [Ротенберг В.С., Бондаренко С.М., 1989, 120 с.]. Әр индивидтің іздену әрекетіне деген бейімділігі мен қабілеттілігі әр деңгейде болуы кез-келген басқа да қабілеттіліктің даму дифференциасына, яғни жекеленуіне, даралануына байланысты түсіндіріледі.

Қазақстанда болашақ мамандардың кәсіби-педагогикалық және әдістемелік даярлығын қалыптастыру бойынша, қоғамдағы реформаларға сай білім беру саласының дамуы туралы, сондай-ақ студенттердің зерттеушілік әрекетін қалыптастыру, дамыту және оқу белсенділігі мәселелерін бірқатар ғалымдардың (Таубаева Ш.Т., Әбілқасымова А.Е., Бұлақбаева М.К., Тұрғынбаева Б.А. және т.б.) еңбектерінен көруге болады.

Зерттеушілік мәдениет пен өмірлік дағдыларды қалыптастыруды зерттеу барысында «ойлау» ұғымына түсінік беруге талпындық. Кең мағынадағы адамның барлық таным қызметі, тар мағынада – ойлау. Зерттеушілік ойлаудың критерийлеріне зерттей алу біліктілігі, яғни ғылыми ізденіс жүргізу, зерттеудің мазмұнын, логикасын,

бағдарламасын жасау, ғылыми әдісті таңдап алу және қолдану, эксперимент қою және оның нәтижесін өңдеу, ғылыми тұрғыдан талдау, қорытынды жасау және жұмысты ұсыну, таныстыру жатады (Сурет 1).

Сурет 1 – Ойлау түрлері

Білім алушылардың зерттеушілік ойлауы әрекеті өмірлік дағдысы мен білім алуға деген қатынасын қалыптастырады. Отбасында оқушының өмірлік дағдысының қалыптасуы ұзақ болатын процесс. Бұл әсерлер қатты немесе әлсіз, жағымды немесе жағымсыз әсер етуі, саналы бағыттталып іске асуы, қолайлы немесе келіспеушілік жағдайда болуы мүмкін. Басқалай айтқанда, көптеген зерттеулер көрсеткендей, әр отбасында білім алушылардың өмірлік дағдысының қалыптасуына әсері әр түрлі. Осы сұрақ бойынша жүргізілген сараптама әртүрлі отбасының балаларының өмірлік дағдысының қалыптасуы әр түрлі деңгейде екенін байқауға болады (әсер ету деңгейіне бойынша үш топқа бөлініп алынды) (Кесте-1).

Кесте 1 – Оқушылардың өмірлік дағдысын қалыптастыруға жүргізілген сараптама

Бірінші топ	Екінші топ	Үшінші топ
Баланың өмірлік дағдысына әсер етуші отбасы. Бұл топтағы ата-аналар баланың жеке ерекшеліктерін, мінез-құлқын, танымдық қызуғышылығын, денсаулық жағдайын ескеріп отырып, өмірлік дағдыны қалыптастыруға тәрбиелік кеңестер береді екен. Бұндай отбасында оқушының өмірлік дағдысының қалыптасуына қолайлы жағдай жасалған.	Бұл топты индифферентті деп белгілесек болады. Бұл топтағы ата-аналар балалардың өмірлік дағдысының қалыптасуына бейжайлықпен қарайды. Жалпы алғанда араласпау керек деген бағытты ұстанады. Бұл категориядағы ата-аналарды А.С. Макаренко: “олар балаларына мән бермейді, тек өз тыныштығын ойлайды” деген екен.	Бұл отбасын авторитарлы деп белгілесек болады. Бұндай топтағы ата-аналар балаларының жоспарына шамадан тыс араласады және өздеріне ұнамайтын дағдыларды таңдауларын қалайды. Баланың жеке қабілеттері, икемділіктері, қалаулары ескеілмейді. Күштеу әдісі арқылы оқушыға мақсаты мен қалауын байлап, өмірлік дағдысының қалыптаспауына алып келеді.
60 %	25 %	18%

Кестеден көріп отырғанымыздай, ата-ана мен оқушы арасындағы қарым-қатынас оқушының өмірлік дағдысы мен зерттеушілік ойлауыларының қалыптасуында негізгі фактор екенін көруге болады.

Мектеп – жеке тұлғаның қалыптасатын ортасы. Ол тек жеткіншектің тек қана одан арғы оқуына негіз болатын базалық білім мен машықтарды беріп қана қоймайды, сонымен бірге өмірлік дағдының қалыптасуының ең алғашқы тәжірибесін береді. Жеке ерекшеліктеріне сәйкес өмірлік дағдысының дұрыс қалыптасуына, өз ұстанымын дәлелді қорғай алатын тұлғаның қалыптасуына ең басты мектеп әсер етеді. Жоғары сынып оқушысы болашақ өмірінің барлық қырларын саналы түрде толық бағдарлай алуға дайын болмағандықтан, өмірлік таңдауды өзі-өзінен дасау мүмкіндігіне ие бола алмайды. Ол үлкендер тарапынан қолдауды, педагогика психологиялық, мектептің, отбасының ұйымдасқан түрдегі іскерлігін қажет етеді.

Өмірлік дағдыларына айналатын зерттеушілік ойлауды ақыл-ой ерекшеліктерімен де байланыстырады. «Интеллект» (лат. Intellectus) – ақыл, пайым, адамның ойлау қабілеті. қазақ тіліне аударғанда зият, зияткер [Ожегов С., 1998, 46 б.]. Адамдағы ақылдылық пен ойлау қабілетінің бастауы. Интеллектінің міндеттері: оқып үйренуге қабілеттілік, нысандармен негіздеу, белсенді түрде білімді меңгеру қабілеті.

Неміс ғалымы Шопенгауэр «Зият дегеніміз ол мотивтер ортасы», өйткені ол қабылдаудың ең жоғарғы потенциясы сондай-ақ, адамның интеллектісі екі жүзді болып келеді, яғни ол пісіп жетілетін және абстрактылы танымдардан тұрады» деп анықтама береді. Зерттеу жұмыстарының тиімділігін арттыру үшін тиісті мотивтер құрастыру қажет. Ол белгілі бір мінез-құлыққа итер-

мелейтін және иқажеттіліктерді қанағаттандыратын объектілерді сомдайтын бейне; жеке тұлғаны өмірдің белгілі бір жақтарына бағыттау; қажеттілік пен ниеттен тұратын қиын психологиялық білім беру.

Интеллект таным арқылы дамиды. Таным дегеніміз не? Гносеология — айналадағы әлемді тану туралы философиялық ғылым, Таным теориясы немесе гносеология (грек. gnosis — білім, таным) — философиямен бірге, оның іргелі бөлімдерінің бірі ретінде пайда болды және қалыптасты. Ол адам танымының сипатын, білімінің формаларын, оның жадағай түрінен тереңіне бойлау әдістерін зерттейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, әрбір білім алушылар өзінің болашақ мамандығын қалыптастыратын пәндерді оқып-үйрену барысында алған теориялық білімдерін одан әрі тереңдетіп, жетілдіре беруі үшін күнделікті болып жатқан экономикалық және әлеуметтік процестерді басқарудың тәжірибесін мемлекеттік, салалық және аймақтық тұрғыдан жеткілікті талдап, соның арқасында басқару тәжірибесінің салыстырмалы жетістіктері мен кемшіліктерін анықтай отырып,

соңғыларын одан әрі болдырмаудың жолдары мен әдістерін ғылыми-әдіснамалық және ұйымдастырушылық-құқықтық жағынан негіздей білуге тиіс.

Білім алушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына тарту олардың шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін қазіргі ғылымның көкейтесті міндеттерін шешу үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Үздіксіз білім беру арқылы білім алушылардың зерттеушілік ойлауын қалаптастыруда кәсіби тұрғыдан жан – жақты жетілдіру мәселесі бүгінгі күн тәртібіне қойылып отырғанын көріп отырмын.

Зерттеушілік қабілет, зерттеушілік сапа, зерттеушілік мәдениетті ары қарай дамыту жетістікке жетудің қыр сырын біліп жолдарын тиянақты ойластыру қажет. Ал, білім алушыларда өмірлік дағдыларын тәрбие әдісі арқылы қалыптастыру – кезекті күттірмей шешуді қажет ететін маңызды мәселе. Сондықтан жалпы білім беретін мекемелердің бүгінгі таңдағы басты міндеті – білім алушылардың өмірлік дағдыларын қалыптастырып, келешек өмірлік және кәсіби өзіндік орнын анықтауға дайындау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан – 2050» стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: Болашаққа бағдарланған даму бағыттары /<https://baribar.kz/student/640/qazaqstan-2050-strategiyasy-qalyptasq>
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы /Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>
3. Станиславова О. Формирование жизненных планов старшеклассников в условиях среднего образования. – Дисс.канд.наук. 2002.
4. Марка Дэвид А., Мак Гоуэн Клемент Л. Методология структурного анализа и проектирования SADT [Пер. с англ.]. – М.: МетаТехнология, 2012. -240 с.
5. Ротенберг В. С, Бондаренко С. М. Беспомощное обучение и обученная беспомощность // Мозг. Обучение. Здоровье: Книга для учителя. М.: Просвещение, 1989. – С.117 – 126.)
6. Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: Русский язык. 1998 г. – 46 с.

ҚАРСЫБАЕВА РАИСА КАНАБЕКОВНА,

п.ф.к., қауымдастырылған профессор, м.а.,
Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ТЕКЕСБАЕВА АНАР МОЛДАКЫНОВНА,

п.ф.к., доцент,
Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

ОҚЫТУ МЕН ОҚУДАҒЫ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРДІҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Түйін: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру туралы сөз етіледі. Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдердің маңызы мен мазмұны ашылады.

Түйін сөздер: шығармашылық іс-әрекеті, жаңа тәсілдер, оқыту, оқу, бастауыш сынып оқушылары.

Резюме: В статье речь пойдет о формировании творческой деятельности младших школьников. Раскрывается значение и содержание новых подходов в обучении и обучении.

Ключевые слова: творческая деятельность, новые подходы, обучение, обучение, учащиеся начальных классов.

Summary: The article will focus on the formation of creative activity of younger students. The article reveals: creative activity, new approaches, teaching, learning, primary school students.

Key words: the meaning and content of new approaches in teaching and learning.

КІРІСПЕ

Еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер білім беру саласында да жаңалықтар енгізіп, оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде жүріп жатқан жаңашыл, игі бастамалар мектепті осы уақытқа дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты, батыл кадамдарға жол ашты.

Жаңадан жазылған төл оқулықтар мен жаңартылған білім мазмұнындағы бағдарламалар қолданысқа сатылай еніп, мектептердегі білім мазмұнын әлемдік, мемлекеттік стандартқа сай жүргізу мәселелеріне ерекше көңіл бөліне бастады.

Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында білім берудің замануи парадигмасы жеке тұлғаның дамуына әсер ете отырып, оларда кең спектрлі дағдылар ретінде білімді функционалды және шығармашылық негізінде меңгеру мақсаты айқын көрсетілген [Қ.Р.Б.Ф.М., Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, 2018, 4-тарау, 1-параграф].

Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді қолданудың көп нұсқалығын пайдалану бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың тиімді алғышарты болып отыр. Оқушылардың білім алуына «оқыту үшін бағалау» және «оқуды бағалау» арқылы қолдау көрсету оқушының ізденушілік, шығармашылық, зерттеушілік қабілеттеріне ерекше күш береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінде еліміздегі бастауыш мектептердің іс-тәжірибесінде жеті модульге қарастырылған идеялар кең таралуда. Олар: оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер; сыни тұрғыдан ойлауға үйрету; оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау; оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану; талантты және дарынды балаларды оқыту; оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту; оқудағы басқару және көшбасшылық.

Бүгінгі білім беру мазмұны екі бағытты қамтыса оқыту үдерісінде табысты білім алудың кепілі ретінде конструктивтік (құрастырмалы) білімді айтуға болады. Конструктивтік білім мазмұны - оқушының жеке танымдық ерекшеліктерін дамытудағы басты құрал ретінде, оқушының өзіндік білім алу жолдарын меңгеру бағыттарына қажетті әдіс, тәсіл, амал, дидактикалық талап секілді психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттердің жүйелі кешені ретінде пайдаланылуда.

Конструктивтік білім - шәкіртті рефлексия арқылы өзін-өзі «түрлендіруге», өзінің тұлғасын өзгертуге ынталандырады. Яғни тұлға ұсынылған білімді өзіндік тұрғыдан өзгертсе, оның үйренген білімі шәкірт тұлғасын өзгертпей, дамытады, шығармашылық әрекетін қалыптастырады – деп анықтама береді ғалымдар [Әлімов А., 2014, б. 38].

Оқушының танымдық белсенділігі дамудың жоғары сатысына қол жеткізуі, оның өзіндік - шығармашылық іс-әрекетіне тікелей байланысты.

Шығармашылық іс-әрекеттер оқушының логикалық ойлау қабілетін, өз бетімен білім алуға икемділігін, дағдыларын дамыта отырып, білім алуға қызығушылығын туғызады. Бұның негізінде оқушының өзіндік талпынысы, ерік-жігері дамиды да, сол арқылы оқу үдерісінде жоғары нәтижеге жетуге болады. Осыған байланысты, бүгінгі таңда білім беру үдерісінде оқушылардың шығармашыл ойлауы мен шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруға ерекше мән беріліп отыр.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекеттерін ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері де бар. Кез-келген шығармашылық іс-әрекет нақты бір ұғымдар мен білім желісі бойынша, соларды негізге ала отырып, қалыптасып дамиды. Нақты білім мен қажетті ұғымдарды меңгермеген бала өз бетінше шығармашылық сипаттағы іс-әрекеттерді жасай алмайды. Оқушылардың оқыту үдерісінде шығармашылық іс-әрекетін дамыту мәселелерінің маңыздылығы барған сайын айқындала түсуде. Шығармашылық іс-әрекетті қалыптастыруда оқушылардың алған білімі мен тәжірибесін іске асыра білу мүмкіндігін дамыту қажет, сонда ғана шығармашылық іс-әрекеттің табысты нәтижесіне қол жеткізуге болады. Бастауыш сыныпта білім алу үдерісін ұйымдастырудың барлық инновациялық тәсілдемелері білім, идеялар және іс-әрекет тәсілдерімен белсенді түрде алмасуды көздейтін оқушының шынайы шығармашылық үдерісіндегі қарым-қатынас моделіне айналдырады.

Оқыту әдістерін қолдану, оқушының өзін-өзі тәрбиелей отырып, өзіндік еңбек ету қажеттілігіне бағытталуы тиіс. Бастауыш білім беру мазмұнын жүйелік жаңарту тәсілдемесі: бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін дұрыс қалыптастыру, олардың танымдық қабілеттері мен ой өрісін кеңейту, өз шамасына сай қазіргі қоғамдық құбылыстарды түсіне білетін, ары қарай орта және жоғары буынға барғанда алған алған тәжірибесіне сүйене отырып білімін тереңдете алатын, икем, дағдысы қалыптасқан өз бетінше әрекет ете алатын тұлға дайындау.

Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі болып табылады. Өмірде дұрыс жол табу үшін

адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Шығармашылық іс-әрекет – оқушының өзі жеке шығармашылық қажеттігіне және шығармашылық өнім, нәтиже туғызуға бағытталған жауапкершілігін қамтитын әрекет деп санаймыз.

Әл-Фарабидің философиялық мұрасынан шоқтығы биік негізгі үш мәселені ерекше бөліп көрсетуге болады. Олар: дүниенің мәңгілігін тану; детерменизм – зерттеу принципі, яғни себептілік сыр-сипатын ашу, ғылым-білімнің қайнар көзі; адам жанының өшпейтіндігін теріске шығарған ақыл туралы ілім. Ғұлама ғалым философияны екі түрге бөледі. Оның бірі теориялық, екіншісі практикалық немесе азаматтық деп аталады. Теориялық философияда дүниеде бар заттарды, адам әрекеті арқылы танып, ол туралы ғылыми негізде түсінік аламыз. Екінші түрі адам әрекеті арқылы заттардың қасиетін танып, сол арқылы білім аламыз [Әл-Фарабидің әлеуметтік трактаттар, 1975, б. 316-318]

Абай “Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады, бұлар тәннің құмары, бұлар болмаса тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреу білсем екен демелік... Мұның бәрі жан құмарлығы – білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.... [А. Құнанбаев шығармаларының толық жинағы 1995, б. 335] Философияның басты мәселесінің бірі осы дүниетаным. Абай оны өлеңдерінде дүние көркі деп те атайды. Дүниенің көркін сезіну, білу, тану адамның өзіне нұр, көрік беретін қуат. Абай айтқан адамның асыл қасиеттерінің бірі – нұрлы ақыл да осыдан шықпақ. Ақылдың нұрлы болуы мақсатында атқарылатын іс – дүниені танымақтық, - дейді [Есім F., 2004, б. 62-64].

Шығармашылық іс-әрекетті қалыптастыруға жасалған ғылыми талдау барысында оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың әдіснамалық негізін тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, әлеуметтік, жүйелілік, тұғырларын саралай отырып, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың төмендегідей әдіснамалық тұғырлары негізделді (1-кесте).

Кесте 1 – Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру мәселесінің әдіснамалық тұғырлары

Әдіснамалық тұғырлар	Тұлғаның шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың жүйесі
Тұлғалық-бағдарлы Ж. Аймауытов, Қ. Жарықбаев Л.С. Выготский	Тұлғаны субъект ретінде қабылдау. Тұлғаның өзіндік ерекшелігі. Тұлғаның жеке қасиетін аша білуге, әлеуетін дамытуға, жетілдіруге бағыттау. Тұлғаның ақпараттарды сын көзбен бағалауы, шығармашылық күштерін еркін білдіруі, ұтымды шешім қабылдауы, белсенді түрде жаңаны іздеуі, өз пікірі мен қорытындысын дәлелдей білуге жеткізу.

Іс-әрекеттік Т. Тәжібаев, А.В. Брушлинский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев	Тұлғаның өздігінен мақсат қоя білуі, іс-әрекетті жоспарлауы, орындауы, нәтижеге жете білуі. Тұлғаның шығармашылық әлеуетінің дамуына ықпал етіп, өзін өзі жүзеге асыруына жағдай туғызу.
Әлеуметтік Ә. Нысанбаев	Тұлғаның әлеуметтік қатынастар жүйесіне түсуі. Әлеуметтік қатынастар жүйесінде тұлғаның шығармашылық, іс-әрекетін қалыптастыруға бағыттау.
Жүйелілік А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Н.Д. Хмель	Тұлғаның шығармашылық іс-әрекетін шығармашылық ойлау, шығармашылық қиял, шығармашылық қабілеттеріне мақсатты-жүйелі түрде ықпал ету арқылы дамыту.

Ә. Нысанбаев адамның шығармашылық мүмкіндігін оятудың маңызының зор екенін көрсете келіп, негізгі үш түріне тоқталған. Біріншіден, еңбек шығармашылығы өндірістегі жекелеген қызмет түрлерін ғана емес, өндірістің барлық салаларын түгел қамтиды. Міндет әрбір жұмыс орнындағы адам шығармашылықпен еңбек етуге мүдделі болып, оған жауапкершілікпен қарауы керек. Екіншіден, жұмысқа барлық уақытта да еңбекке қанағаттану сезіміне байланысты қарау. Өзінің мамандығына көңілі толған адамның еңбегі де сапалы болады. Үшіншіден, шығармашылықпен еңбек етудің басты көрсеткіштері өнертапқыштық болып саналады. [Нысанбаев Ә., Әбжанов, 2004, б. 138-140].

Бұдан шығатын қорытынды адамның субъект ретінде қалыптасуына кедергі болатын қайшылықтардан арылудың құралы, оның толық және сенімді ақпарат алып тұруы болып табылады. Сонда ғана бұл ақпараттар адамның өзінің шығармашылық қуатын оятуға, сөйтіп, тұлға ретінде қалыптасуына, сонымен бірге өзінің жаңаша жұмыс істеуіне мүдделілігін арттыруға бағыттайды. Өйткені, осы аталғандар адамның өзін-өзі танытуға ұмтылысымен сипатталады.

Біз ғалымның пікіріне қосыла отырып, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру, олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес іс-әрекет түрлерін үйлестіре жүргізгенде ғана мүмкін болады деп санаймыз. Өйткені, біріншіден, бастауыш сынып оқушылары үшін еңбек шығармашылығы ойында, еңбекте, оқудағы іс-әрекет үстінде көрінеді. Осы әрекеттердің қайсысын болса да оқушылар аса жауапкершілікпен орындайды.

Екіншіден, оқушының өз еңбегіне қанағаттану сезімі оның сабақтағы материалды меңгеруіне байланысты болады. Демек, өткен немесе жаңа сабақ бойынша берілген тапсырманы орындауы сапалы болады.

Үшіншіден, шығармашылықпен еңбек етуге талаптанады. Оған балалардың өз шығармашылығымен еркін тақырыпқа құрастырған ертегілерінен, мәтін мазмұнына сәйкес қиялы бойынша салған суреттерінен, өткен тақырыпқа ұқсас өлең, тақпақ шығару, логикалық тапсырмаларды орындауынан, анаграмма, ребус құрастырулары-

нан көруге болады.

Адам қоғамдық мәдениет байлығын игереді, нәтижесінде қоғамның әрбір мүшесінің еңбегі жинақы іске, игілікті әрекетке, ал адам іскер және шығармашыл жеке тұлғаға айналады. Іс-әрекет барысында адам табиғатты шығармашылық тұрғыда өзгертуі мүмкін, сөйтіп өзін іскер субъект ретінде қалыптастырады, ал өзі игерген табиғат құбылыстарын іс-әрекет объектісі етеді. Адам іс-әрекет үстінде ол заттың табиғаты мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп оны игереді, оны өз іскерлігінің өлшемінің мәні етеді. Сонымен адам табиғатпен өзара әрекетте болып қана қоймайды, оны бірте-бірте өзінің материалдық және рухани мәдениетінің құрамына енгізеді. Сыртқы дүниені өзгерту адамның өзін өзгерту үшін қажетті жағдай және алғышарты болып табылады.

Қорыта келгенде, жоғарыда көрсетілген философиялық тұрғыда анықталған әдіснамалық тұғырлардың өзара ықпалдасуы бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Білім беру мен оқытудың қазіргі заманғы әдістері мұғалімнің күнделікті тәжірибесі және кәсіби мәнімен өзара байланыста қаралады. Білім беру үдерісінде тұлға шығармашылығын қалыптастырудағы маңызы білім беру мекемелерінің қазіргі жаңа құрылысы мен оқытудың жаңа мазмұны мұғалімдер қауымына жаңаша іскерлік пен педагогикалық әдіс-тәсілдерді ендіру міндеттерін шешуді талап етуде. Бұл міндеттерді іске асыруда кәсіби жауапкершіліктің, болашақ алдындағы ұстаз парызының маңызы зор екендігі түсінікті. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің негізгі міндеті – баланың даралығын дамыту, тәрбиелеу және оқыту үшін жағдайлар жасау арқылы интеллектісін байыту, бала тұлғасының рухани және жеке мүмкіндіктерін ашу екендігі баса айтылады. Қоғам алдындағы қойылған міндетке сәйкес, білім беру жүйесі әр оқушының жеке тұлғасын үйлесімді дамытуға бағытталған [№ 319-III от 27.07.2007 ж.].

Әсіресе, баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасында рухани-адамгершілік ұлттық құндылықтарының, интеллектісінің, іс-әрекетінің негізін қалауға бағдарланған бастауыш мектеп-

тегі оқу-тәрбие үдерісінде білім беру технологияларын ендіруге ерекше мән беріледі. Білім беру жүйесіндегі оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға әсерін тигізетін, оқу пәні мазмұнын терең ұғынуға зор ықпал ететін құралдар мен әдістердің жиынтығы.

Инновациялық тәсілдемелер – оқыту үдерісін барынша оңай басқаруға жол ашады. Бұл оның классикалық оқыту әдістемесінен мүлде басқа негізгі ерекшеліктерімен сипатталады. Білім беру үдерісіне инновациялық технологияларды еңгізу оқыту үдерісінің пәрменділігін арттыруға, сабақ қарқынын жеделдетуге, оқу барысының барлық кезеңдерінде үйренушінің оқу – танымдық әрекетіне үздіксіз бақылау жасауға жағдай туғызады. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруда оқыту мен оқудың мүмкіндіктерін пайдалану, оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды қолдану оқушылардың танымдық әрекеттерін белсенді етудің кепілі.

Ұстаздардың көзқарасы бойынша инновациялық тәсілдемелер, терең педагогикалық ғылыми ізденістердің нәтижесі болуымен қатар, ең алдымен мұғалімдердің кәсіби тұрғыда шыңдалуын көздейді, ол оқушының оқу танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнынан көрінеді. Осы тұрғыда оның әдістемеден басты ерекшелігі төмендегідей педагогикалық қағидаларға негізделген:

- балаға ізгілік тұрғысынан қарау;
- оқыту мен тәрбиенің бірлігі;

– баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту;

– баланың өздігінен әрекеттену әдістерін өзгерту;

– баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту;

– әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту,

– барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу;

– оқу үдерісін оқушының сезіне білуі жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Инновациялық тәсілдемелер – ғылыми білімдерді дидактикалық тұрғыда қолдануға бағытталған жүйелілік категория болып табылады. Қоғам өміріндегі күрделі өзгерістер, жаһандану процесі, инновациялық тәсілдемелерді оқыту үдерісіне енгізілуімен, демократиялық оң өзгерістер білім жүйесін жетілдіруде, оның дамуына жаңа серпін беруде, соның ішінде оның әдістемелік негіздері мен педагогика ғылымының парадигмасын аталған бағытта зерделеуді қажет етеді. Педагогикалық инновациялық тәсілдемелер арқылы оқушылардың ойлау белсенділігін арттырып, жаңа оқу тақырыбы бойынша желілерді жүйелеп баяндай білулерін, оқуға қызығушылығын арттыра отырып, ынталарын дамытуға болады. Оқушылардың шығармашылық белсенділігін табысты дамыту тек оқу-тәрбие үдерісінде ғана, баланың жүйелі түрде белсенді интеллектуалды ізденіске тартылуы ақылы іске асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының білім туралы заңы № 319-III от 27.07.2007 ж.
2. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қ.Р.Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі 2018 жыл. 1 қараша № 17669.
3. Әлімов А./ Интербелсенді әдістемені ЖОО – да қолдану мәселелері. Оқу құралы. - Алматы, 2013.б. 263
4. әл-Фараби. Әлеуметтік этикалық трактаттар/ – Алматы, 1975. – б.316-318.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, 1995. – Т. 2. – 335 б.
6. Есім Ғ. Абай туралы философиялық трактат/.Алматы: Қазақ университеті, 2004. – б.62-64.
7. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. – Алматы, 2004. – б. 138-140.
8. «Білім беруді жаңарту аясында оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау» тақырыбындағы оқыту семинарының материалдары. Астана 27.01.2016.б.12-14
9. «Мұғалімге арналған нұсқаулық», баспаға «Назарбаев Зияткерлік мектебі»ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығының Әдістемелік кеңесі ұсынған, 2012 ж.

УДК 378.1
МРНТРИ 14.35.07

ҚОҢЫРБАЕВА САРАШ САХИҚЫЗЫ,

педагогика ғылымдарының кандидаты,
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: pedsheberlik@gmail.com

ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ СТАНДАРТЫ НЕГІЗІНДЕ ЖОО-ДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ САПАСЫН САРАПТАУ

Түйін. Жоғары оқу орындарында педагогикалық білім берудің сапасын саралау мақсатында «Педагогтің кәсіби стандартында» көрсетілген «Орта мектеп мұғалімі» еңбек қызметінің бағыттары басшылыққа алынған. Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің білім бағыты мамандықтары бойынша оқылатын міндетті педагогикалық пәндер мен педагогикалық практикалардың сағат саны (ECTS) есептеліп, салыстырылған. Оқылатын пәндер мамандықтардың университет сайтындағы білім беру бағдарламалары бойынша жұмыс оқу жоспарынан алынып, кестеге түсірілген. Сонымен қатар, педагогикалық пәндер бойынша оқыту нәтижесінің кәсіби стандартпен сәйкестілігіне салыстырмалы сипаттама жасалып, сараптамалық пайымдаулар берілген.

Түйін сөздер: педагогтің кәсіби стандарты, педагогикалық білім, педагогикалық пәндер, педагогтің еңбек қызметі, білім сапасын сараптау.

Резюме. В целях дифференциации качества педагогического образования в высших учебных заведениях руководствуются направлениями трудовой деятельности «Учитель средней школы», указанными в «профессиональном стандарте педагога». Подсчитано, сверено количество часов (ECTS) обязательных педагогических дисциплин и педагогических практик, изучаемых по специальностям направления образования Казахского национального женского педагогического университета. Изучаемые дисциплины выбраны из рабочего учебного плана по образовательным программам специальностей на сайте университета и занесены в график. Кроме того, составлена сравнительная характеристика соответствия результатов обучения по педагогическим дисциплинам профессиональному стандарту и даны экспертные суждения.

Ключевые слова: профессиональный стандарт педагога, педагогическое образование, педагогические дисциплины, трудовая деятельность педагога, экспертиза качества образования.

Summary. In order to differentiate the quality of teacher education in higher educational institutions, the "secondary school Teacher" areas of work specified in the "professional standard of a teacher" are guided. The number of hours (ESTS) of compulsory pedagogical disciplines and pedagogical practices studied in the specialties of the direction of education of the Kazakh national women's pedagogical University was calculated and verified. The subjects studied are selected from the working curriculum for educational programs of specialties on the University's website and are listed in the schedule. In addition, a comparative description of the compliance of training results in pedagogical disciplines with the professional standard is compiled and expert judgments are given.

Keywords: professional standard of a teacher, pedagogical education, pedagogical disciplines, professional activity of a teacher, examination of the quality of education.

КІРІСПЕ

Еліміздегі «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы Басқарма төрағасының 2017 ж. 6 8 маусымдағы № 133 бұйрығына қосымша «Педагогтің кәсіби стандарты» ұсынылған болатын. «Педагогтің кәсіби стандарты» [atameken.kz > content > files > ПС Педагог_каз] білім беру бағдарламаларын қалыптастырып, оның ішінде білім ұйымдары қызметкерлерін оқытуға және білім ұйымдарының бітірушілерін, қызметкерлерін сертификаттауға арналған.

Педагогикалық қызмет – адамның бір-біріне ықпалы емес, бұл олардың өзара әрекеттесуі. Сондықтан, педагогикалық қызметтің нысаны

– педагогикалық үдеріс, ал білім алушы ықпал жасау нысанынан қызмет субъектісіне ауысады. «Педагогтің кәсіби стандартында» Педагогикалық мамандықтың құндылығы ерекше көрсетілген. Сондай-ақ, «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар кадрларды даярлау бағыттарының классификаторында» [http://adilet.zan.kz/ rus/docs/V1800017565/info] да, «Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында» [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35617396#pos=0;99.1999969482421] да педагог еңбегінің күрделілігі оның «адам – адам» үлгісіндегі мамандық немесе кәсіп түріне жатқызуына байланысты екендігі айтылады. Педагогтік

іс-әрекет – бұл бір адамның басқа адамға тікелей әрекет жасауы емес, олардың өзара әрекеттесуі.

Сондықтан, педагогтің әрекет нысаны педагогикалық үдеріс болып саналады, ал оқушы немесе студент әрекет жасау объектісінен әрекет субъектісіне ауысады. Осының негізінде педагогикалық кәсіби құндылықтары айқындалды: білім алушы тұлғасын, олардың құқығы мен бостандығын құрметтеу; түрлі сенімдерге, әлем мен дәстүрлерге деген көзқарастарына толеранттылық таныту; көпмәдениеттілікке ашықтығы; икемділігі, бейімделу қабілеті, эмпатиялығы; тұлға құндылықтарын және тіл мен коммуникацияны түсіну; өз бетінше білім алу, талдамалы және сыни ойлау дағдылары; коммуникативтілік және тілдік дағдылары; ынтымақтастық дағдысы, конфликтілерді шешу қабілеті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кәсіби стандарттағы «Мамандық карточкасы» бойынша зерделеп шолу жасай отырып, ЖОО педагогикалық білім беру бойынша орта мектептің мұғалімі болып шығатын білім мамандықтарының алып шығатын білім мен білік дағдыларының кәсіби еңбек қызметінде жүйеленгенін білдік. Педагогтің еңбек қызметінің аясы кең, білім беру ұйымдарының барлық саласы ескеріліп, балабақша тәрбиешісінен бастап, ЖОО оқытушысына, Білім менеджеріне дейінгі педагог-мамандардың білімі мен іскерлік дағдылары, тұлғалық және кәсіби құзыреттілік деңгейлері еңбек қызметімен реттелген. Бұл арнайы кестеге түзілді.

1-кесте. Педагогтің кәсіби стандартындағы «Орта мектеп мұғалімінің» еңбек қызметінің бағыттары

ПЕДАГОГ. ОРТА МЕКТЕП МҰҒАЛІМІ				
Кәсіби білім деңгейі – бакалавр, маман				
ЕҢБЕК ҚЫЗМЕТІ				
1) оқыту	2) тәрбиелеу	3) әдістемелік	4) зерттеу	5) әлеуметтік-коммуникативтік
оқу ақпаратын таратады, өз бетімен оқуды үйретеді	білім алушыларды әлеуметтік құндылықтар жүйесіне тартады	білім үдерісін әдістемелік қамтамасыз етуді жүзеге асырады	білім мазмұнын меңгеру деңгейін зерделейді, білім ортасын зерттейді	кәсіби қоғамдастықпен және білімнің барлық мүдделі тараптарымен өзара әрекеттесуді жүзеге асырады
Іскерлік пен дағдылар				
Білім				
Тұлғалық және кәсіби құзыреттілік				

Педагогтің кәсіби стандарты негізінде ЖОО-да педагогикалық білім берудің сапасын сараптау тәжірибесін қарастыруды зерттеу міндетіне алған соң, ұзақ жылдар еңбек еткен оқу орны – Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің білім бағыты мамандықтары бойынша оқылатын міндетті педагогикалық пәндер мен педагогикалық практикалардың сағат санын (ECTS)

реттеп кестеге түзуді жөн көрдік. Оқылатын пәндер мамандықтардың университет сайтындағы білім беру бағдарламалары бойынша жұмыс оқу жоспарынан алынып, кестеге түсірілді. Салыстырмалы мақсатта әр мамандықтың қаншалықты педагогикалық пәндерді оқып, педагогикалық практикадан өтетіндігі және оның қай семестрде оқытылатыны ескерілді.

2-кесте. Білім бағыты мамандықтары бойынша оқылатын педагогикалық пәндер мен педагогикалық практикалары

№	Мамандығы	2-сем	3-сем	4-сем	5-сем	6-сем	7-сем
1	5B010600 – Музыкалық білім 227 ECTS		Педагогика (5ECTS)			Пед практика (5ECTS)	Пед практика (3ECTS)
2	5B010800 – Дене шынықтыру және спорт 240 ECTS		Педагогика (5ECTS)	Дене шынықтыру педагогикасы (3 ECTS)		Пед практика (5ECTS)	Пед практика (3ECTS)
3	5B01090 – Математика 248 ECTS		Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Педагогика (5ECTS)	Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3 ECTS)		Пед практика (5ECTS)	Пед практика (3ECTS)

4	5B011000 – Физика 259 ECTS		Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS)	Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS)		Пед практика (5ECTS)	Пед практика (3ECTS)
5	5B011100 Информатика 253 ECTS		Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS)	Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS)		Пед практика (5ECTS)	Пед практика (3ECTS)
6	5B011900 – Шетел тілі: екі шетел тілі 240 ECTS	Педагогика (5 ECTS)	Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS)		Пед практика (3 ECTS)	Пед практика (3ECTS)	
7	5B012100-Қазақ тілінде оқыпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті 240 ECTS			Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS) Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS)	Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)	
8	5B011700-Қазақ тілі мен әдебиеті 222 ECTS			Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS) Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS)	Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)	
9	5B011800- Орыс тілі мен әдебиеті 259 ECTS			Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS)	Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)	
10	5B012200- Орыс тілінде оқыпайтын мектептердегі орыс тілі мен әдебиеті 240 ECTS			Педагогика (5ECTS) Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS)	Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)	
11	5B011300-Биология 244 ECTS			Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS) Педагогика (5ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)
12	5B011200- Химия 252 ECTS			Білім берудегі менеджмент (3ECTS) Бағалаудің өлшемдік технологиялары (3ECTS) Педагогика (5ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)

13	5B011600-География 240 ECTS			Білім берудегі менеджмент (3 ECTS) Бағалаудың өлшемдік технологиялары (3 ECTS) Педагогика (5 ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3 ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)
14	5B011400-Тарих 221 ECTS			Білім берудегі менеджмент (3 ECTS) Бағалаудың өлшемдік технологиялары (3 ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3 ECTS) Педагогика (5 ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)
15	5B012000-Кәсіптік оқыту 225 ECTS		Кәсіби оқыту жүйесіндегі педагогикалық менеджмент (5 ECTS)	Педагогика (3 ECTS) Кәсіби педагогика (5 ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)
16	5B010700-Бейнелеу өнері және сызу 221 ECTS			Бағалаудың өлшемдік технологиялары (3 ECTS) Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі (3 ECTS) Білім берудегі менеджмент (3 ECTS) Педагогика (5 ECTS)		Пед практика (5 ECTS)	Пед практика (3 ECTS)

Бакалаврдағы оқытылатын 4 жыл, 8 семестрде педагогикалық практикаға бөлінген сағат саны – 8 ECTS. Бұл барлық педагогикалық мамандықтарға тән екен.

Енді осы пәндердің оқыту нәтижесі мен пәнді оқыту барысында студенттің білуі, дағдысы, меңгеруіне контент талдау жасалып, кәсіби стандарттағы білімі мен іскерлік дағдысы кестеге түзілді.

Педагогикалық пәндерді оқытудың нәтижесі мен кәсіби стандарттағы педагогтің еңбек қызметі салыстырмалы сипаттамасын қарастыруға мүмкіндік берді.

3-кесте. Педагогикалық пәндер оқыту нәтижесінің кәсіби стандартпен сәйкестілігіне салыстырмалы сипаттама

«Педагогика» пәні	
Пәннің сипаттамасы: Педагогика - адам тәрбиесі жайындағы ғылым. Педагогика пәні курсыңда болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі, жаңа формациядағы педагог тұлғасын қалыптастыруға қойылатын негізгі талаптары мен ерекшеліктері қамтылады. Әлеуметтік мәдени жағдайлардағы білім берудің ролі, педагогикалық зерттеудің әдіснамалық негіздері мен әдістері, педагогикалық мамандықтың іс-әрекеті қарастырылады. Тұтас педагогикалық үдерістің құрылымы, қазіргі мектептегі білім мазмұнының ғылыми негізі, тәрбиенің мәні мен мазмұны, отбасы тәрбиесінің негіздері, оқыту формалары, әдістері мен құралдары, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі жаңашыл технологиялардың мазмұны жан-жақты қамтылады.	
Оқыту нәтижесі	Еңбек қызметі
<p>Пәнді оқыту барысында студенттің:</p> <p>Білуі:</p> <p>пәннің мақсат-міндеттерін түсіну;</p> <p>негізгі теориялық-педагогикалық проблемаларды білуі;</p> <p>пәнді ғылым және оқу пәні ретінде оның нысанын, кәсіби қызметіне қатысты әдістерін білуі;</p> <p>педагогикалық мақсат қояуда білімдерді жобалау және жүзеге асыру;</p> <p>қазіргі қоғамда педагогикалық кәсіби білім, шеберлік пен дағды, қасиеттер мен қабілеттіліктер ретінде ғылымның, мәдениеттің және өнердің дамуын білуі.</p> <p>Дағдысы:</p> <p>білім берудегі заманауи мәселелерге талдау жүргізуі</p> <p>сыныптың негізгі сипаттамасына және дамуын болжау бойынша оқу тәрбие үдерісін диагностикалауды іске асыру;</p> <p>өз бетінше креативті іс-әрекетке дайындығы; алынған нәтижені объективті бағалай алу қабілеті; дара өмірлік стратегияларын құру біліктілігі; көшбасшылық; нақты практикалық жағдаятта құқық нормалар мен теорияларды қолдану; ой-елегінен өткізу логикасында жіберілген қателіктер мен кемшіліктерді көре білу қабілеті;</p> <p>білімді жүйелеу, тілдік және сөздік даму, этикалық құндылықтар жолын ұстану;</p> <p>Меңгеруі:</p> <p>шығармашылық қызметтің теориялық негіздерін, шығармашылық психология саласындағы білімдерді меңгеруі,</p> <p>авторлық жаңашыл идеяларды іске асыру, біліктері мен дағдыларын меңгеруі;</p> <p>идеялар мен түсініктерді қолдана білу қабілеті, ауызша және жазбаша қатынас құра білуі</p>	<p>Білім:</p> <p>мектеп дидактикасының дәстүрлі ережелері кіріккен арнайы саладағы теориялық тұжырымдамасы; оқу үдерісінің стратегиялары мен жаңа модельдерін жобалау үшін педагогикалық мақсаттарды тұжырымдау әдістері;</p> <p>академиялық және кәсіптік мақсат үшін оқыту ортасында пайдаланатын әдіс пен тәсілдемені (көптілді бағдарламалармен жұмыс жасайтын оқытушылар үшін).</p> <p>Іскерлік пен дағдылар:</p> <p>өз бетімен педагогикалық міндеттерді құрастырады;</p> <p>өз бетімен білім алушылардың іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыратын оқытудың әдістері мен тәсілдемелерін қолданады;</p> <p>өз бетімен сабақтарға негізгі және қосымша оқу-әдістемелік материалдарды әзірлейді;</p> <p>өз бетімен өзіндік сандық білім ресурстарын дайындайды;</p> <p>өз бетімен білім алушылармен бірлесе жетістіктерді бағалау үшін жетістік критерийлерін әзірлейді;</p> <p>өз бетімен оқытуда тіл мен пәнді кіріктіру үшін қажетті материалдарды, білім ресурстарды, оның ішінде сандық және тұлпұсқалық мәтіндерді жинақтайды және әзірлейді (көптілді бағдарламалармен жұмыс жасайтын оқытушылар үшін).</p>

Білім берудегі менеджмент	
Пәннің сипаттамасы: «Білім берудегі менеджмент» пәні оқу-тәрбие, оқу-таным үдерісінің және білім берудің бүкіл жүйесінің тиімділігін арттыруға, басқарудың принциптерін, әдістерін, ұйымдастыру нысандары мен технологиялық тәсілдерін, қазіргі заман талабына сай менеджменттің педагогикалық негіздерін түсіндіруге және оларды қазіргі жалпы білім беретін мектепті басқару тәжірибесіне ендірудің жолдарын анықтауға бағытталған.	
Оқыту нәтижесі	Еңбек қызметі
<p>Пәнді оқыту барысында студенттің білуі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - білім беру менеджментінің теориялық-әдіснамалық негіздерін, педагогикалық менеджменттің қызметін, заңдылықтарын, ұстанымдарын, әдістерін, педагогикалық менеджменттің жүйе қалыптастырушы факторларын, білім берудегі менеджмент тұжырымдамасының даму тарихын; - жүйелілік, гумандылық, құзіреттілік, технологиялық ыңғайлар негізінде мектепті басқарудың ерекшеліктерін; - мектептегі тұтас педагогикалық үдерісті басқару негіздерін; - мектептің педагогикалық ұжымын тиімді басқарудың талаптарын біледі. <p>дағдысы:</p> <ul style="list-style-type: none"> - игерілген теориялық білімді білім беру мекемесінде іс жүзінде қолдану; - білім беру мекемесінің біртұтас жүйесі аясында диагностикалық, талдамалық және жобалау қызметтерін жүзеге асыру; - түрлі басқару қызметтерін жобалауды және жүзеге асыру; - білім беру мекемесін басқаруда жүйелілік, гумандылық, адамгершілік, құзіреттілік және технологиялық ыңғай дағдыларын пайдалану; - ашық педагогикалық жүйе ретіндегі тұтас педагогикалық үдеріс тұрғысынан басқару қызметінің сапасын бағалау; - білім сапасын бағалауды, білім алушыларды тәрбиелеу мен дамытудың заманауи әдістемелерін пайдалана отырып, білім беру мекемесінің әдістемелік жұмыстарына араласу, білім беру үдерісінің тиімділігін талдау мен бағалау, педагогикалық менеджменттің шектеулерін еңсеру бойынша әдістерді қолдану. <p>меңгеруі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - қазіргі талаптарға сәйкес білім беру саласындағы педагогикалық менеджменттің теориялық білімін; - жобалау мен мектептегі тұтас педагогикалық үдерісті басқаруды талдау дағдыларын; - ғылыми-зерттеу жұмысының дағдыларын; - педагогикалық қарым-қатынас дағдыларын; - педагогикалық үдерістің барлық қатысушыларының субъект-субъектілік әсерлестігін ұйымдастыру дағдыларын; - алынған білімді кәсіптік тәжірибе барысында, сондай-ақ кәсіптік міндеттерді шешуде пайдалану дағдыларын; тұтас педагогикалық үдерісті басқару қызметіне байланысты түрлі жағдайларға икемді әрі жан-жақты болуды меңгереді. 	<p>Білім:</p> <p>кәсіптік коммуникация мен коммуникацияның психологиялық негіздері;</p> <p>кәсіптік қоғамдастықтағы, оның ішінде желілік қоғамдастықтағы ынтымақтастықтың әдістері, түрлері;</p> <p>әртүрлі әлеуметтік топтармен әрекеттесу әдістері мен түрлері (сыртқы білім стейкхолдерлері);</p> <p>кәсіптік көшбасшысының негіздері.</p> <p>Іскерлік пен дағдылар:</p> <p>өз бетімен білім алушыларды қосымша білім жүйесіне тартады;</p> <p>білім үдерісі субъектілерімен өзара әрекеттесуді ұйымдастырады;</p> <p>оқу-тәрбие үдерісіне кәсіби қоғамдастықтардың, құқық органдарының, медициналық әлеуметтік қызметтерінің, балалар, жасөспірімдер қозғалыстарының, жастар ұйымдарының, қоғам және саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдарының және т.б. өкілдерін тартады</p> <p>педагогикалық тактты, педагогикалық этика ережелерін сақтайды;</p> <p>білім алушылар тұлғасына сыйластықпен қарайды;</p> <p>білім алушылармен қарым-қатынаста демократиялық стильді ұстанады;</p> <p>жоғары әлеуметтік құндылықтарға, гуманистік педагогика идеяларға берілгендігін білдіреді;</p> <p>жалпы адами және ұлттық құндылықтарының біріккен жүйесіне баулиды;</p> <p>дискриминация, экстремизмнің кез келген түрлеріне қарсы тұру қабілетін көрсетеді;</p> <p>ерекше білім қажеттілігі бар тұлғаға (оралман балалар, Қазақстанның резиденті емес, аз ұлт балалары, дарынды балалар, денсаулығы шектеулі балалар) педагогикалық қолдау көрсетеді;</p> <p>оқыту мен тәрбиеде көптілділік тәсілдемені жүзеге асырады;</p> <p>өзге өмір салтына, өзге мәдениетке толеранттылықты қалыптастырады; тілдік құзыреттілікті, мәдениет туралы білімді дамытады;</p> <p>білім алушылардың мәдениеттік, тілдік қажеттілігі бойынша қолайлы білім ортасының дамуына ықпал жасайды.</p> <p>Өз тәжірибесін талдай алады.</p> <p>Тиімді мектеп тәжірибесіне жету мақсатында жоспарлау үдерісінің жауапкершілігін алады.</p>
Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі	
Пәннің сипаттамасы: Тәрбие үдерісінің теориялық-әдіснамалық негіздерін, тәрбиенің мәнін және оның білім беру үдерісіндегі орнын, мектептегі тәрбие жұмысын басқару мәселелерін, тәрбие мақсатын қою әдістемесін, өмір нормаларына даярлауда құндылық қатынастарды қалыптастыру, тәрбие әдісін, нысандары мен құралдарын практикалық қолдану, білім алушының конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының азаматы ретінде білім беру және тәрбиелеу аумағындағы мемлекеттік саясатты қолдауда ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселелерін зерттеуге бағытталған.	
Оқыту нәтижесі	Еңбек қызметі

<p>Білімі: пәннің мақсат-міндеттерін түсінуі; теориялық-педагогикалық мәселелерді іздестіруі және шеше алатындай білім, білігінің болуы.</p> <p>Шеберлігі: бірлесе ұйымдастырылатын іс-әрекетке ынтымақтастық тұрғысынан қызығушылық; педагогикалық қатынас пен педагогикалық техниканы меңгеруі; педагогикалық үдерістің барлық қатысушылармен субъект-субъектілі өзара әрекеттестікті ұйымдастыра алуы; білім беру кеңістігінде тәрбиелік технологияларды қолдануы; міндеттерді шешуде педагогикалық білімін өз бетінше тәжірибеде қолдану шеберлігі.</p> <p>Дағдысы: - өз бетінше креативті іс-әрекетке дайындығы; - сабақтың әртүрлі кезеңінде оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіру іскерлігі; - оқушылармен және ата-аналармен жеке әңгіме жүргізе білу және оған талдау беру дағдысы.</p>	<p>Білім: мектептің педагогикасы; педагогикалық психология; мектеп жастағы балаларды тәрбиелеудің инновациялық технологиясы; оқу пәндерінің(пәндік сала) тәрбиелік әлеуеті; Тәуелсіз Қазақстанның жалпы ұлттық құндылықтары мен білім мазмұнының біріктіру қағидаттары; білім алушыларда оң өзін-өзі бағалау, тілдерді оқу мүддесін, азаматтық бірдейлік пен лингвистикалық толеранттылықты қалыптастыру әдістемесі.</p> <p>Іскерлік пен дағдылар: педагогикалық такты, педагогикалық этика ережелерін сақтайды; білім алушылар тұлғасына сыйластықпен қарайды; білім алушылармен қарым-қатынаста демократиялық стильді ұстанады; жоғары әлеуметтік құндылықтарға, гуманистік педагогика идеяларға берілгендігін білдіреді; жалпы адами және ұлттық құндылықтарының біріккен жүйесіне баулиды; дискриминация, экстремизмнің кез келген түрлеріне қарсы тұру қабілетін көрсетеді; ерекше білім қажеттілігі бар тұлғаға (оралман балалар, Қазақстанның резиденті емес, аз ұлт балалары, дарынды балалар, денсаулығы шектеулі балалар) педагогикалық қолдау көрсетеді; оқыту мен тәрбиеде көптілділік тәсілдемені жүзеге асырады; өзге өмір салтына, өзге мәдениетке толеранттылықты қалыптастырады; тілдік құзыреттілікті, мәдениет туралы білімді дамытады; білім алушылардың мәдениеттік, тілдік қажеттілігі бойынша қолайлы білім ортасының дамуына ықпал жасайды.</p>
<p>Кәсіби педагогика</p>	
<p>Пәннің сипаттамасы: Пәннің ұғымдық-категорияларымен таныстыру, кәсіби педагогиканың ғылыми-теориялық негіздеріне сипаттама беру, педагог-психологтің инновациялық іс-әрекетін ұйымдастыруға бағыт-бағдар беру қарастырылады.</p>	
<p>Оқыту нәтижесі</p>	<p>Еңбек қызметі</p>
<p>Пәнді оқыту барысында студенттің: Білуі: кәсіби білім берудің тұтас педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың теориясын; кәсіптік білім беру жүйесін басқарудың құрылымы мен принциптерін білуі; Біліктілігі: педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнын, қызметі мен механизмдерін интеграциялауы; педагогикалық үдерістер мен жүйесіндегі түрлі факторлардың өзара қатынасын өз тәжірибесіне бейімдей алуы.</p> <p>Меңгеруі: - ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетті нақтылай алу; -білім беру кеңістігінде педагогикалық технологияларды талдау және синтездеу; - инновацияны бағалау мен өлшеу құралдарын меңгеруі.</p>	<p>Білім: кәсіптік қатынас пен қатынастық психологияның негіздері; кәсіптік қоғамдастықтағы, соның ішінде желілік қоғамдастықтағы ынтымақтастықтың әдістері, түрлері; әр түрлі әлеуметтік топтармен әрекеттесу әдістері мен түрлері (сыртқы білім стейкхолдерлері); кәсіптік көшбасшысының негіздері.</p> <p>Іскерлік пен дағдылар: Білім алушының тұлғасына құрмет білдіреді және білім алушының білім жетістігіне өзінің оң үлесін қосады; Оқыту үдерісінде әріптестерімен тілектестік қарым-қатынастың маңыздылығын түсінеді; Мектептің педагогикалық жағдайында жұмыс істей алады; Өз тәжірибесі бойынша кері байланыс жасай алады және өзгерістер енгізе алады; - Сындарлы сынға және ұсынымдарға сай әрекет етеді. Өзінің кәсіптік даму аспектілері туралы түсінік бар және үнемі жетілуге ұмтылысы бар. Мектеп тәжірибесін зерттейді және бағалайды, өз және әріптестерінің тәжірибесін жетілдіру үшін зерттеу нәтижелерін және басқа да дәлелдік дереккөздерді қолданады. Кәсіптік даму мақсатында әріптестерімен бірге қызмет жасайды. Командада жұмыс жасауға қабілетті, тұлғалық және мәдениет айырмашылықтарын шыдамдылықпен қабылдайды. Мемлекеттік және де басқа да тілдерде табысты және оң қатынас жасауға қабілетті. Білім алушылар тұлғасына құрметпен қарайды.</p>

ҚОРЫТЫНДЫ

Педагогтің кәсіби стандарты негізінде ЖОО-да педагогикалық білім берудің сапасын сараптау тәжірибесін зерттеп-зерделеу барысында Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Жалпы кафедрасынан оқытылатын міндетті пәндер жүйеленіп, пәндердің сипаттамасы

мен оқыту нәтижесі негізінде игеретін білімі мен дағдысы және меңгеруін жинақталып кестеге түзілген болатын. Салыстырмалы сараптау мақсатында кәсіби стандарттағы осы мамандықтар бойынша орта мектеп мұғалімі болып баратын педагогтардың кәсіби стандартта көрсетілген іскерлік дағдысы мен білімінің критерийлері са-

лыстырмалы қарастырылды.

Кестедегі жинақталған оқыту нәтижелері мен еңбек қызметінің көрсеткіштері салыстырмалы қарастырған кәсіби стандарттағы критерийлер жүйесі орта мектеп мұғаліміне қойылатын талаптың көбірек және нақты екендігін көрсетеді. Салыстырмалы сараптай келе, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде оқытатын пәндердің сипаттамасы мен оқыту нәтижелері жекелеген оқытушылардың силлабустарынан

алынды. Сондықтан да болар, өте аз әрі нақтырақ жазуға тырысқандықтан ба, кәсіби стандарт көрсеткіштерінен мүлде аз, кемшін түсіп жатты.

Сараптау нәтижесінің пайымдай отырып, университетте оқытылатын пәндердің оқыту нәтижелері осы кәсіби стандартта көрсетілген педагогикалық кәсіби құндылықтарына, еңбек қызметінің талаптары мен іскерлік дағдысы мен білімінің критерийлеріне негізделгені дұрыс екен деген тұжырым жасаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Педагогтің кәсіби стандарты. – Атамекен. atameken.kz › content › files › ПС Педагог_каз

Об утверждении Классификатора направлений подготовки кадров с высшим и послевузовским образованием <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017565/info>

Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (2020.05.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35617396#pos=0;99.19999694824219

МЕДЕУОВА ҒАЛИЯ ДЖУМАКАНОВНА,

а/ш.ғ.к., қауым.профессор мін.атқ.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ЖӘНІБЕКОВА МАХАББАТ РУСЛАНҚЫЗЫ,

2-шікурс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

КАЛИЕВА АНАР НУРГАЙЫПОВНА

PhD., қауым.проф.мін.атқ.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
medeuova.galiya96@gmail.com

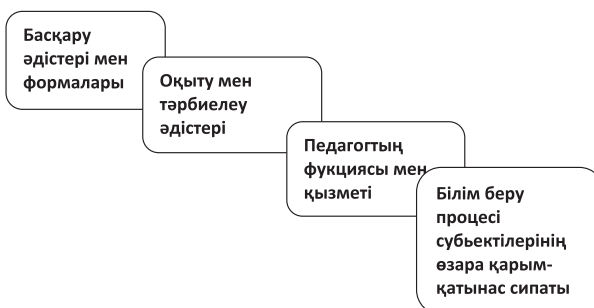
АҚТ ҚҰРАЛДАРЫН БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДА ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада, АҚТ құралдарын білім беру үрдісінде пайдаланудың ерекшеліктері көрсетілген. Білім сапасын көтерудегі бағыттары аяңдалып, мысалдар келтірілген. АҚТ пайдаланудың сатылылығы қарастырылған.

Аннотация. В статье показаны особенности использования ИКТ в образовательном процессе. Обозначены направления повышения качества образования и приведены примеры. Приведена иерархия использования ИКТ.

Annotation. The article shows the features of using ICT in the educational process. The directions of improving the quality of education are indicated and examples are given. The hierarchy of ICT use is given.

Бүгінгі күні әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерілудің тиімді жолы- білім беру саласын толықтай ақпараттандыру. ҚР-ның «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесін ақпараттандыру осы саладағы мемлекеттік саясат негізінде анықталынып, осы жүйедегі басты міндеттердің біріне айналып отыр. «Қазақстан 2030» стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне кіріктірумен сипатталады. Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауында компьютерлік сауаттану жөнінде баса айтылған. Осыған байланысты 21-ғасырда ақпараттанған қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу: компьютерлік техниканы, интернет, компьютерлік желілерді, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісінде тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру көзделіп отыр. Бізді қоршаған әлемнің ең маңызды мәні, энергия мен ақпарат болып табылады. Ақпарат бұл тек кітаптардан, газет мақалаларынан немесе берілген жаңалықтардан алынған мәліметтер ғана емес, биологиялық молекулалардың құрылымында, радиосигналдар мен кілт рельефінде сақталатын мәліметтер болып табылады. АҚТ-ны пайдалану бүгінгі күн талабы. Ақпараттық жағдайына өту негізінен сатылап жүруі қажет (Сурет-1).

Сурет-1. Ақпараттық жағдайына өтудің негізгі сатылары

Ақпарат ұғымы ғылымдар шегінде анықталмайтын ұғым. Ақпарат-бұл бізді қоршаған әлемді таңбалар мен сигналдардың көмегімен бейнелеу деп пайымдауға болады. Ақпарат қасиеттеріне мыналарды жатқызуға болады: толықтық, сенімділік, бағалылық, маңыздылық, айқындылық, қысқалық, нанымдылық. Ал бұл қасиеттерді оқушы бойында қалыптастыру ұстаз еншісінде. Ұстаз кез келген оқушымен бір сатыда тұра алуы қажет. Оның санасында адам деген ұғымның түсінігі толыққанды болса:

- адам ақпаратты сақтай алады;
- адам ақпаратты жеткізе алады;
- ақпаратпен алмаса алады;
- адам ақпаратты өңдей алады.

Демек оқушы күнделікті осы сатылардан өтіп отыруы қажет. Осы тұста, хабар жеткізуде пайдаланылатын құралдарды ақпарат жеткізу арнасы

деп атайды. Ақпаратты өңдеу деп- ақпарат алу- ды, оның мазмұнын өзгертпей, ұсыну түрін өзгертуді, алынған ақпаратты бір ретке келтіруді және жаңа ақпаратты іздестіріп, толықтыруды айтады. Оқушы қабылдайтын ақпаратты таңбалы және бейнелі деп екіге бөлуге болады. Бейнелік ақпарат деп- табиғат көріністерін, кескіндерді, дәм, иіс сезу мүшелері арқылы алынатын ақпараттарды айтады. Таңбалы ақпаратқа адамдардың сөйлеу, жазу түрінде алатын ақпараттары жатады. Биология сабағында осы екі ақпаратты қабылдау ерекше. Клетка тақырыбын өту барысында апельсин немесе мандарин жемісінің клетка құрылысын айта келе вакуольден шыға-

тын сұйықтықты түсіндіру барысында бейне материалдармен қатар қолмен ұстап тұрған жемістің иісі мен шырынын көру, сезу ақпаратты сақтау қабілеттілігіне ерекше әсер береді.

20 ғасыр-адамзат дамуының жаңа сатыларының бірі компьютерлік қоғамға өтуімен сипатталады. Қазіргі уақытта адам іс- әрекетіне байланысты барлық салаларда компьютерлік технология кеңінен қолданылатын болды және оның маңыздылығы барған сайын арта түсуде. Қоғам талаптарына байланысты жаңа бағдарламалар тасқыны адамдарға кәсіптік – ақпараттық технология құралдарын жоғары дәрежеде білу қажеттігін туғызып отыр (Сурет-2).

Сурет-2. Компьютерлік технологияның қолданылу ерекшелігі

Біз, сабақ барысында пайдаланылған электронды оқулықтың әрбір бөлімін түсіндіру мен оны бекіту өте оңайға түсті. Ондағы табиғаттың тамаша бейнесі және қоңыржай жанға жағымды үн балалардың сабаққа деген қызығушылығын арттыра түсті. Компьютерлердің ақпаратты бейнелеу тәсілдерінің жаңа формаларын игеруі де «электрондық оқулықтардың» мазмұнын өзгертіп сабаққа пайдалануға ыңғайлылығы арта түсті. Электрондық оқулықтарға қарапайым мәтіндер мен иллюстрацияларға қоса, телехабарлар немесе кинофильмдерден үзінділер енгізіле бастады. Ал мультимедия мүмкіндіктерін қолдану, оқушы жұмыс істейтін экран дизайнын тікелей көркемдеуге алып келді. Әрине, ақпаратты бейнелеу тәсілдерінің түрлерінің көбейуі- ақпараттық кеңістікке жаңа мүмкіндіктер әкелетіні сөзсіз. Сонымен бірге, осы алуан – түрлілік адамның қабылдау мүмкіндігінің шектеулі мультимедиалық ресурстармен жұмыс істеудің арнайы дағдыларын меңгеруіне байланысты болып келеді. Осы мәселелер бүгінгі таңда оқытушылардың «Жаңа замандағы жаңа – Ұстаз» сұлбасын анықтайтын болады.

Қазіргі заманда ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды игеру әрбір жеке тұлға үшін оқу, жазу қабілеті сияқты сапаларымен бір қатарға қойылып, қажетті де міндетті шартқа айналып отыр. Сондықтан да қазіргі дамыған заманда әрбір азамат компьютерлік жү-

йелерді толығымен игеруі қажет.

Ал, оқушылардың жаңа тақырып бойынша алған білімдерін компьютерлік графика жұмыстарымен жалғастыру білімді бекітуге үлкен ықпалын тигізді деуге болады. Оқушылардың тапсырмасы саңырауқұлақтардың әр түрлілігін графикалық бағдарламаларды пайдалану арқылы сурет салу және көркемдеу безендіру жұмыстары болып табылады. Компьютерлік графикамен жұмыс жасау оңай шаруа емес, бірақ қазіргі таңда мектептерде ақпаратты игеруге арналған сабақтар жүргізіледі, пән аралық байланысты үзбеу де оқытушы шеберлігінің бір жағы. Оқушыларды осы бағытта дайындау барысында мектепте өтетін информатика курсының логикамен, сызу және эстетикамен пәнаралық байланысының жүзеге асуы өте маңызды.

Әрі қарай оқушыларға үй тапсырмасына осы саңырауқұлақтардың әртүрлілігі мен табиғаттағы маңызы туралы интернет жүйесінде жұмыс істеу тапсырылады.

Интернет жүйесінде жұмыс істеу кез келген адаммен әлемдік білім мен ғылым жетістігінен хабардар болып, оны игеруіне шексіз мүмкіндіктер ашатыны сөзсіз. Электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Электрондық оқулықтың бірден-бір жетістігі-

оны компьютер жанында (немесе компакт диск) сақтау мүмкіндігі және компьютерлік желілер арқылы тарату, яғни кез-келген адамның білім қорын өз бетімен толтыру мүмкіндігі болып табылады.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте-мөте қажет» -деп Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Айналадағы қоршаған ортаны аяусыз пайдалану арқасында экотізбектің бұзылуына, құнарлы жерлердің қу тақырға, айналуына көптеген тірі ағзалардың жойылуына әкеп соқтырды. Соған байланысты мектеп бағдарламасындағы жаратылыстану және басқа да пәндерді экологияландыру-ұстаздар үшін басты міндет. Сондықтан оқушыларға табиғат жайлы білім негіздерін беріп қана қоймай әр пәннің оқушыларды қоршаған ортасын сүюге баулаудағы тәрбиелік орнын аша отырып, мультимедиялық құралдарды пайдаланып оқыту арқылы оқушының дүниетанымын,

эстетикалық сезімдерін, мейірімділік, адамгершілік қасиеттерін дамытуға, яғни қоршаған ортасына қиянат жасамауға, оның заңдылықтарын ескере отырып жаңартуға, қорғауға атсалысуына тәрбиелеу қажет. Экологиялық білім беру міндеттерін жүзеге асыру үшін оқытудың әр- түрлі әдістерін, формаларын қолдана білу керек. Жоғарыда аталған табиғаттың аянышты жағдайларын мультимедиялық әдістерді пайдаланып, балаларға көрсету олардың табиғат туралы білімін нығайта түседі. Қазіргі ғылыми-техниканың даму жағдайында қоршаған ортаны қорғау, адамның табиғатпен үйлесуі басты мәселе. Осыны ескеріп ғалымдардың бірқатар аймақтардағы табиғи ортаның хал-жағдайына, экологиялық қасірет салдарынан зардап шеккен жұртшылықтың, жерге, оның байлықтарына, көлдермен өзендерге, өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне ұқыптылықпен қарайтын азамат тәрбиелеу керек. Ал бұл жағдайда өскелең ұрпақтың табиғаттың әр бір бөлшегін көзбен көріп бағдарлау, олардың болашақ жағдайды түсінуімен саралауына үлкен септігін тигізері сөзсіз (кесте-1).

Оқыту технологиясы	Инновациялық оқыту технологияларының ерекшеліктері.
Компьютерлік және ақпараттық оқыту	Оқушыларды компьютердің құрылымы және компьютерді пайдалану ерекшеліктері жөнінде ақпараттандыру: Оқушылардың жеке қабілетін ескере отырып компьютермен жұмыс істеуге бейімделу: Ақпарат пен жұмыс істей алу қабілеттерін арттыру: Электрондық оқулықтарды және компьютерлік ойындарды қолданып, терең экологиялық білім беру.

Кесте-1. Ақпараттық оқыту ерекшеліктері

Оқу тәрбие үрдісіндегі биология сабақтарында инновациялық оқыту технологияларын қолдануда оқушылардың бойында төмендегідей қабілеттер қалыптасты:

- ізденушілік,
- зерттеушілік,
- шығармашылық,
- қызығушылық,
- біліктілігін арттыру.

Ақпараттық оқыту технологиясы арқылы Оқушылардың биология пәніне деген қызығушылығын арттырдық. Ендеше сабақ беру барысында, оқушы қабылдайтын ақпаратты таңбалы және бейнелі түрде игеруі мәселелердің тұтастығын ғылыми негізде қабылдайды, табиғатпен қайта түлеген ортаға тиімді ықпал ету жөніндегі нақты білім мен сарамандық тәжірибені, дағдыны меңгереді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кочетов А.И. Культура педагогического исследования. – М., 1996.
2. Нығымжанова К.М. Шығармашылық әлеует дарындылығының дамуы негізі. Вестник КАСУ №1 2007. <http://www.vestnik-kafu.info/journal/9/>
3. С.Ю.Шалов. Интеграция педагогической науки и профессионально- педагогического образования как научная проблема. Педагогическое образование. №1. 90 стр. Тагангор. 2012.
4. Креативная педагогика: методология, теория, практика /Под ред. Ю.Г.Круглова. –М., МГОПУ им. М.А.Шолохова, изд. Центр «Альфа», 2002.
5. Ишмұхамедова Н.Б. Биология курсының оқытудың жаңа тәсілдері. Алматы. «Ғылым» 2008 ж. // Электронный ресурс.

УДК 37.04.

МАХАМБЕТОВА АЛИЯ БЕРДЕХАНОВНА,

докторант 3-го курса,
 Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
 E-mail: mahambetova-aliya@mail.ru

ЖИЕНБАЕВА НАДЕЖДА БИСЕНОВНА,

д.психол.н., профессор,
 Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
 E-mail: mahambetova-aliya@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ СТРАТЕГИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ПАРАДИГМЫ ДУАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ

Түйін. Мақалада гуманистік қарым-қатынастың коммуникативті парадигмасын университеттік білім беру тәжірибесіне енгізуде нақты көрініс табатын, қазіргі заманғы студент жастардың тұлғалық ерекшелігін дамытуға бағытталған дуалды-бағдарланған ыңғай ұсынылған. Білім беру саласындағы жаңа жағдайлар білім беру мазмұнын жаңартуды, оқытудың инновациялық формалары мен әдістерін, білім сапасына қойылатын талаптардың жоғарылауын, сабақтарды ұйымдастыру формаларының күрделілігін, болашақ педагогтың кәсіби қызметін жүзеге асыруға дайындығын және кәсіби құзыреттілігін арттыруды талап етеді. Өйткені, білім беруді модернизациялаудың қолайлы болуы, оны жүзеге асырудағы педагогикалық ұжымның дайындығына тікелей байланысты болады.

Түйінді сөздер: дуалды-бағдарланған ыңғай, коммуникативті парадигма, коммуникативті субъект, кәсіби даярлау, кәсіби білім беру, инновация.

Резюме. В статье представлен дуально-ориентированный подход, направленный на развитие личности современной студенческой молодежи. Этот подход находит свое конкретное выражение во внедрении коммуникативной парадигмы гуманистического общения в практику вузовского обучения. Новые условия в сфере образования требуют обновления содержания образования, инновационных форм и методов обучения, роста требований к качеству образования, сложности форм организации занятий, формирования готовности будущего педагога к осуществлению профессиональной деятельности и повышения профессиональной компетентности.

Ключевые слова: дуально-ориентированный подход, коммуникативная парадигма, коммуникативный субъект, профессиональная подготовка, профессиональное образование, инновация.

Summary. This article provided dual-orientated approach, aimed at development of modern students youth, which finds its concrete expression in the introduction of the communicative paradigm of humanistic communication into the university learning internship. The educational process emphasizes that the future teacher is formed not only professionally, but also at a high level of personal competence. The new conditions in the field of education require updating the content of education, innovative forms and methods of teaching, increasing requirements for the quality of education, the complexity of the forms of organizing classes, the formation of the future teacher's readiness to carry out professional activities and increasing professional competence.

Keywords: dual-orientated approach, communicative paradigm, communicative subject and academy, professional training, professional education, innovations.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время назначение образования рассматривается более широко, а именно: становление человека, обретение себя, своего человеческого образа, неповторимой индивидуальности, духовности; трансляция и освоение в жизнедеятельности новых поколений особо устойчивых конструктов культуры – традиций и опыта, которая обеспечивается формами коммуникативной инфраструктуры. Такое понима-

ние сущности и назначения вузовского образования опирается на идеи культурно-исторической концепции Л.С. Выготского, Э.В. Ильенкова о социально-исторической основе человеческой деятельности и деятельностной концепции активности общения А.А. Леонтьева. В связи с этим, объективная возможность осуществления принципов дуальноориентированного подхода в развитии личности студенческой молодежи находит свое конкретное выражение во внедре-

нии коммуникативной парадигмы гуманистического общения в практику вузовского обучения. На наш взгляд, парадигма межличностного общения с исследовательской парадигмой педагогического сотрудничества образуют фундамент того процесса, который обозначается термином «дуально-ориентированное обучение». Данная теория обучения может быть развернута и построена при выборе ее исходным и главенствующим пунктом поисково-исследовательской парадигмы креативного, критического мышления (М.В. Кларин, В.Я. Ляудис) или же гуманистически ориентированной парадигмы педагогического общения (Л.А. Петровская, В.П. Панюшкин). Но при всех различиях исходных позиций в процессе развертывания теории дуально-ориентированного обучения «психологическая полифония интеллектуальной деятельности» предполагает, как подчеркивает В.Я. Ляудис, «полифонию социальных коммуникаций – системную организацию форм учебных взаимодействий «педагог - студент», «студент - студент», многообразие их межличностных отношений и форм общения».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Внутреннее единство интеллектуальной и коммуникативной составляющих обучения может найти свое отражение в общем названии, и обозначено «стратегия дуально - ориентированного обучения». Следуя логике взаимообусловленной сопряженности интеллектуальной и коммуникативной составляющих в рамках данного обучения, коммуникативная парадигма неизбежно обретает в контексте такой сопряженности еще и дуальную ориентацию, выступая дуально-ориентированной коммуникативной парадигмой или же «дуально-ориентированно - коммуникативным подходом».

Определяя место и роль общения как основополагающей структуры коммуникативной парадигмы в учебном процессе, Л.А. Петровская пишет: «На наш взгляд, общение – не периферийная составляющая процесса учения, его фон или аккомпанемент, но существо и сердцевина этого процесса». Отталкиваясь от этого положения, выдвинутого Л.А. Петровской, становится возможным осуществить развернутое философско-методологическое обоснование того влияния, которое может оказать дуально-ориентированная коммуникативная парадигма на изменение мировоззренческого и функционально-дидактического строя процесса обучения в вузе. Внедрение дуально-ориентированной коммуникативной парадигмы в структуру учебного процесса кардинально меняет сам тип субъектности, субъектной определенности этого процесса [Петровская Л.А., 1994, с.119-121.]. Коммуникативная парадигма предполагает культивирование субъектно-деятельностных установок, образцов и норм, в рамках которых

студент выступает полноценным коммуникативным субъектом. Коммуникативная парадигма дуально-ориентированного обучения представляет собой концептуальную модель «коммуникативного субъекта», разворачиваемую в деятельностнодинамическом измерении учебного процесса. В этом измерении содержательные характеристики коммуникативного субъекта, зафиксированные в концептуальной модели «коммуникативного субъекта», преобразуются в проблемную ориентацию коммуникативной парадигмы. Формирование гуманистической ориентации коммуникативной парадигмы инновационного обучения предполагает в качестве общего условия ее возникновения и реализации выдвижение членами образовательного сообщества стратегической инициативы гуманизации образования. Реализация этой стратегической инициативы в практике образования подразумевает не только возможность «культивирования человечности», но и определение инструментального средства такого «культивирования». Им должно быть человеческое общение. Сущность коммуникативной парадигмы может быть также раскрыта в рамках рассмотрения возможностей и закономерностей формирования «проблемного измерения» этой парадигмы. В этом случае, на первый план неизбежно выходят вопросы об эвристической природе и эвристической организации человеческого общения, о способах поведения коммуникативного субъекта в искусственно формируемых эвристических учебных средах. Развертывание коммуникативной парадигмы в различных учебных средах ведет к преобразованию самой системы дидактических целей и средств, ибо на первый план выдвигается организация не формального учебного взаимодействия между педагогом и студентами, а смысло-жизненного общения.

Коммуникативную парадигму дуально-ориентированного обучения можно представить в форме реализации педагогической стратегии, в рамках которой актуализируется ряд важнейших моментов педагогического процесса: а) момент ставшего естественным для учебного процесса организованного человеческого общения, в контексте которого происходит саморазвитие личности обучаемого (обучаемых); б) момент выстраивания субъект-субъектных отношений, в рамках которых только и проявляется реальный гуманизм педагогического общения; в) момент ситуационной привязки учебного процесса к реально возникающим в практике жизнедеятельности проблемам и задачам, которые воспроизводятся и моделируются в различных средах диалогово-дискуссионного разрешения (школа, колледж, вуз) [У.М. Абдигалпбарова, 2016, с. 167-171]. Следующий вопрос касается возможности воспроизведения коммуникативной парадигмы в форме педагогической, образователь-

ной технологии. Подобная постановка вопроса не кажется нам претенциозной, поскольку многие практики образования – учителя-новаторы, а также методологи образования накопили бесценный опыт разработки коммуникативных приемов преподнесения учебного материала в отдельных дисциплинах. Задача заключается лишь в обобщении этого опыта и его теоретическом обосновании в различных планах проблемно-ориентированной коммуникативной парадигмы, которая должна превратиться в эффективную педагогическую, образовательную технологию.

Основным условием подобного превращения является возможность развертывания коммуникативной парадигмы в контексте дуально-ориентированного и деятельностного подхода, где она должна показать себя технология педагогической, образовательной деятельности. Деятельность всегда пронизана коммуникациями, которые образуют инфраструктуру, реализующуюся в ее различных формах. Само понятие «образовательной технологии» отвечает новому типу культурной коммуникации, который складывается в настоящее время». Формирование образовательных технологий нового поколения предполагает сопряжение коммуникативной и рефлексивной составляющих процесса обучения, образующих своеобразную «надстройку» над процессом деятельности. Различная функциональную нагрузку коммуникативных и рефлексивных компонентов процессов, протекающих «в надстройке над деятельностью», они выстраиваются в иерархическую структуру: коммуникативная компонента «надстраивается» над рефлексивной. Выстраивание структурированного образа системы процедур учебной деятельности позволяет подойти к исследованию вопроса формирования «рефлексивно-критических ситуаций» обучения и использования в контексте этих ситуаций определенных коммуникативных средств – структурно-логических схем (схематических изображений). О.С. Анисимов различает четыре типа таких схем – *рефлексивные, объективные, теоретические и нормативные*. Необходимость структурно-логических схем становится объяснимой в рамках попытки совместить в данном исследовании два встречных движения:

- движения методологов-теоретиков образования, развивающих общетеоретические подходы к осмыслению феноменов обучения;

- движения педагогов-новаторов и создателей «авторских школ», идущих «от практики», обобщающих свой повседневный опыт обучения. «Точкой схождения» этих двух направлений инновационного движения, методологического и практического, становится диалогическое обсуждение проблемы проектирования и практического использования в учебном процессе

структурно-логической схемы [Анисимов О.С., 1990, с. 112-118].

В таком совместном обсуждении эти схемы приобретают статус «ядерных» – «стержневых» структур педагогико-образовательной технологии. Методологические находки педагогов-новаторов не только имеют самостоятельную ценность, но и, как будет показано далее, выявляют новые, неожиданные грани использования структурно-логической схемы в совместной деятельности. Основным назначением образовательной технологии учебного общения является формирование благоприятного социально-психологического «климата» конструктивного общения, в котором только и может быть реализована проблемно-поисковая парадигма мышления. Первым этапом и циклом развертывания парадигмы проблемно-поискового мышления является «проблематизация» учебных знаний и учебного предмета.

Процедура проблематизации включает в себя акт самоопределения в ее пространстве (методологический аспект), операцию построения логической модели проблемы или задачи (логический аспект), акт создания проблемно-коммуникативной ситуации (коммуникативный аспект), акт формирования поля альтернативных возможностей решения (эвристический аспект). Выделение всех этих структурных моментов процедуры проблематизации не должно заслонять главного в ней: коренного изменения всего строя сознания и мышления человека. Самоопределение в пространстве проблематизации, предполагает четкое различие двух типов мыслительной деятельности, репродуктивной и продуктивной. Таким образом, учитывая все обстоятельства, необходимо сказать, что учебный процесс должен предусматривать использование теоретического и практического осмысления учебного предмета, в рамках которых осуществляется проблематизация мыслительной деятельности как продуктивной, так и репродуктивной ориентации.

Конститутивным признаком проблемы, как отмечают многие исследователи этой понятийной конструкции, является наличие зафиксированного на уровне знания, т.е., ставшего фактом сознания противоречия. Последовательное развертывание образа противоречия и фиксация различных этапов и моментов этого процесса осуществляется, согласно воззрениям Е.С. Жарикова и А.Б. Золотовой, в рамках процедуры «постановки проблемы». «Постановка проблемы предполагает выполнение следующих групп действий».

1. Формулирование проблемы, состоящее из выдвигания ее центрального вопроса, контррадикации (фиксации того противоречия, которое легло в основу проблемы), финитизации (предположительного описания ожидаемого

результата).

2. Построение проблемы, представленное операциями стратификации (анализ проблемы на подвопросы, без которых нельзя получить ответ на основной проблемный вопрос), композиции (группирования последовательности решения подвопросов), локализации (отграничения известного от неизвестного в области, избранной для изучения), вариантификации (выбора установки на возможность замены любого вопроса проблемы и поиск альтернатив для всех элементов проблемы).

3. Оценка проблемы, характеризующаяся такими действиями, как кондификация (выявление всех условий, необходимых для решения проблемы, включая методы, средства, приемы, методики и т.п.), инвентаризация (проверка наличных возможностей и предпосылок), когнификация (выяснение степени проблемности), уподобление (нахождение среди решенных проблем, аналогичных решаемой), квалификация (отнесение проблемы к определенному типу).

4. Обоснование, представляющее собой последовательную реализацию процедур экспозиций (установления ценностных, содержательных и генетических связей данной проблемы с другими проблемами), актуализация (приведение доводов в пользу реальности проблемы, ее постановка и решение), компроментация (выдвижение сколь угодно большого числа возражений против проблемы), демонстрация (объективный синтез результатов, полученных на стадии актуализации и компроментации).

5. Обозначение, состоящее из экспликации понятий, перекодировки (перевода проблемы на научный или обыденный язык), интимизация понятий (словесная нюансировка выражения проблемы и подбора понятий, наиболее точно фиксирующих смысл проблемы). Выявление различного рода структурно-логических моделей проблемы и задачи позволяет перейти к рассмотрению путей и способов формирования проблемно-коммуникативных ситуаций, ситуаций группового общения, предметом обсуждения выступают поиски решения, поставленных в виде учебных заданий, проблем и задач. Создание такого рода проблемнокоммуникативных ситуаций является важнейшим элементом процедуры проблематизации, значение которого рано или поздно осознаются многими учителями. В творческой деятельности педагогов-новаторов специальной отработке этого элемента проблематизации занятий – создание эвристической коммуникативной ситуации – обычно уделяется особое внимание [Н.Б. Жиенбаева, 2012, 142 с.].

Определяющим моментом, стимулирующим возникновение сознательно конструируемой проблемной ситуации, выступает, как показывает анализ опыта педагогов-новаторов, интри-

га. Рассмотрим подробнее четыре эвристических процедуры, опираясь на анализ опыта педагогов-новаторов. По В.В. Давыдову, сама процедура кодирования, воспроизводящая на новом уровне рефлексии одну из процедур проблематизации, а именно: процедуру прояснения сущности проблемы и задачи как таковых, предполагает специальное выделение в качестве своей опоры особую логическую операцию – операцию обобщения.

Любые знания, прежде всего, научно-теоретические знания должны быть, в процессе своего переноса в сферу их практического использования, в обязательном порядке переструктурированы и адаптированы в соответствии с запросами и уровнем развития личности. Это – во-первых. Во-вторых, сама процедура кодирования-кодификации знаний, появляющаяся в горизонтах технологизации инновационного обучения в качестве формы своеобразного «ответа» на возникающие на этапе «погружения» вопросы, обладает сформировавшейся на протяжении многих веков культурой, наукой, традициями. В-третьих, необходимо иметь в виду, что термин «кодирование» относится к знаково-символическому воплощению знания, а термин «кодификация» – к репрезентации действий, деятельности. В-четвертых, при разработке методики развития творческих способностей обучающихся необходимо, обращать внимание на селекцию информации и действий, предназначенных для кодирования-кодификации. Анализ процедуры кодирования-кодификации создает предпосылки для ее реализации в трудах педагогов-новаторов. Предварительное исследование помогает понять те элементы новизны и оригинальности, которые присущи методике отдельных педагогов-новаторов. Например, на первом плане методики С.Н. Лысенковой – принцип наглядности. Новизна использования состоит в акцентировании внимания на наглядности самой структуры действия. Вторая методическая находка С.Н. Лысенковой – введении темпорально развертываемого образа целостности – целостности изучаемого материала и целостности поэтапных действий по его освоению именем «перспективы». Этапы символизируют собой схему постепенного развития в процессе совместной деятельности – а деятельность, развертывается, прежде всего, во времени взаимодействия субъектов образовательного процесса. Процедура «комментированного управления», название взято из авторской методики С.Н. Лысенковой, предполагает возникновение эвристической коммуникативной ситуации, в рамках которой студенту отводится самостоятельная роль – роль ведущего занятия. Процедура «комментированного управления», возникающая в ответ на потребность в сознательном, рефлексивном освоении операций по созданию

«опорных сигналов» - «смысловых опор» познания, обеспечивает формирование таких качеств учащихся, как качества сознательности и духовности, ответственности, креативности и ораторского мастерства. В превращении такого рода качеств в устойчивые навыки свободного поведения и действия огромную роль играет процедура «закрепления-повторения пройденного». В попытке каким-то образом обозначить новую функциональную нагрузку традиционной процедуры повторения пройденного, в контексте дуально-ориентированного подхода, А.В. Мойсенко предлагает назвать ее «тренингом». «...под тренингом мы понимаем такой процесс повторения, который дает возможность по-новому посмотреть на уже воспринятый материал, выделить в нем то, что до этого не было выделено, а не просто процесс восстановления того, что уже было. Важно, чтобы это повторение включалось в новую деятельность как его необходимое средство ее решения» [Соколов В.Н., 1995., с. 99-111.].

Основным объектом исследования на третьем этапе развертывания проблемноориентированной коммуникативной технологии обучения выступает коммуникативный субъект, образ которого выстраивается в формах методологической и эмпирической моделей коммуникативного субъекта. Общим моментом рассматриваемых моделей является представление коммуникативного субъекта своеобразным коллективным субъектом, появление которого продиктовано ходом развертывания коммуникативной технологии. Если в первом случае коммуникативный субъект воплощает собой коллективный разум педагогов-новаторов, то во втором случае, случае эмпирической модели коммуникативного субъекта, им оказывается групповой субъект, учебный коллектив, строящийся на основе духовно-коммуникативного единства – коммуникативных связей субъектов образовательного процесса.

Выдвижение коммуникативной составляющей дуально-ориентированного обучения на

роль основания образования коммуникативного субъекта не является единственным конститутивным признаком его существования. Другим конститутивным признаком, символизирующим превращение коллективного коммуникативного субъекта в относительно самостоятельное духовное образование, служит признак синергического объединения всех элементов в единое целое – целостность понятийно воссоздаваемого сознания, реализующийся в коммуникативных отношениях «Я-Другой» и обеспечиваемый нормами «дискурсивной этики» коммуникативного сообщества.

ВЫВОДЫ

Описание многоуровневой, разветвленной системы согласований различных компонент и элементов дуально-ориентированной коммуникативной педагогической технологии знаменует собой возникновение и обретение зримой формы методологически-функциональной модели коммуникативного субъекта. Представленный в различных структурных срезах функциональной модели, коммуникативный субъект выступает не только носителем «коммуникативного разума», но и является реальным воплощением «коллективного разума» педагогического сообщества. Следовательно, представление теоретических моделей дуально-ориентированного обучения в рамках единой педагогической технологии, означает выработку условий «рамочного соглашения», в контексте которого представители педагогического движения могли бы отслеживать развитие нового дидактического инструментария, создающего атмосферу творческого поиска.

Попытку создания коммуникативной технологии следует рассматривать как возможность описания «общего языка», на котором могут объясняться методологи образования и разработчики техник творческого мышления. Значимость коммуникативной педагогической технологии состоит в выработке основ согласованных действий и взаимопонимания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Петровская Л.А. Гуманистическая ориентация педагогического общения и современная школа //Иновационное обучение: стратегия и практика. – М., 1994. – С. 119-121.
2. Абдигапбарова У.М. К вопросу дуально-ориентированной подготовки педагогических кадров в РК //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2016. - №6 (42). - С.167-171.
3. Анисимов О.С. Педагогическая концепция перестройки последипломного образования. Вып.2. Социально-психологические средства управленческого мышления. – М, 1990. - Ч.2. – С. 112-118.
4. Жиенбаева Н.Б. Теоретико-методологические основы развития личности современных школьников: монография. San Francisco.: B&M Publishing, 2012. – 142 с.
5. Соколов В.Н. Педагогическая эвристика: Введение в теорию и методику эвристической деятельности. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – С. 99-111.

МУРАТБАЕВА ГУЛНАРА АБЫЛКАСИМОВНА,
доктор педагогических наук, доцент,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента,
Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби

ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СКАЗОК В РАБОТЕ ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА

Аңдатпа. Бұл мақалада педагог-психологтың атқаратын қызметінде терапиялық жұмыстарды ұйымдастыру мәселелері қарастырылып, оны түрлі жастағы мектеп оқушыларының қарым-қатынаста эмоционалдық сфераның бұзылуы, білім алу қызығушылығының төмендеуі кезіндегі қиындықтарды жою үшін ертегілерді қолданудың маңыздылығы айқындалған. Автор ертегінің анықтама-сына тоқталып, оның маңызы мен тәрбиелік мәнін ашып, мектеп оқушыларына психологиялық-педагогикалық кеңес беру үшін арт-терапия әдістерінің отандық ғалымдар еңбектеріндегі зерттелген мәселелерге талдау жүргізген. Сонымен қатар, автор ертегілерді айту арқылы кейіпкерлердің әрекетіне талдау жасау негізінде мектеп оқушысының ертегіні қабылдауына, қарым-қатынас эмоционалдық жағдайын орнықтырауына ықпал ететін, білім алу қызығушылығы мен жұмыс қабілеттілігін арттыратын, топтағы мінез-құлық қатынастарының қиындықтарын жеңе білуіне, ұжымдағы орын алған жағдаяттарды түзетуге жол ашатын мысалдарын келтіреді.

Кілттік сөздер: қарым-қатынастың эмоционалдық саласы, білімге қызығушылығы, жұмысқа қабілеті, терапиялық көмек, тұлғаның шығармашылық әлеуеті, мектеп оқушыларының көзқарастары мен сенімдері.

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы организации терапевтических занятий в работе педагога-психолога, где изложены важность и значимость использования сказок. Автор останавливается на определении и воспитательных возможностях сказки, на вопросах изученности в трудах отечественных ученых применения методов арт-терапии для оказания психолого-педагогической консультации школьникам. Вместе с тем, автором приведены примеры рассказывания сказок на основе анализа поступков персонажей, оказывающее терапевтическое воздействие на восприятие, налаживание эмоционального состояния в общении, на повышение интереса к учебе, появления высокой работоспособности, преодоления трудностей поведенческого отношения в группе, устранения конфликтных ситуаций в коллективе.

Ключевые слова: эмоциональная сфера общения, интерес к учебе, работоспособность, терапевтические занятия, творческий потенциал личности, поступки персонажей.

Annotation. This article discusses the issues of organizing therapeutic classes in the work of a teacher-psychologist, which outlines the importance and significance of using it as one of the methods of art therapy to eliminate difficulties in schoolchildren of different ages in situations where there are violations of the emotional sphere in communication, decreased interest to study, manifestations of low performance. At the same time, the author gives examples of telling fairy tales based on the analysis of characters' actions, which has a therapeutic effect on perception, establishing an emotional state in communication, increasing interest to study, the appearance of high working capacity, overcoming the difficulties of a behavioral attitude in a group, eliminating conflict situations in a team.

Keywords: emotional sphere of communication, interest in learning, efficiency, therapeutic activities, creative potential of the individual, views and beliefs of schoolchildren.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня проводимые практические наблюдения и психолого-педагогические исследования в работе педагога-психолога в системе школьного образования говорят о необходимости применения народных сказок как одного из методов арт-терапии. Данная проблематика вызвана появлением различного рода проблем и трудностей у школьников разного возраста в ситуациях, где наблюдаются нарушения эмоциональной сферы в общении, снижении интереса к

учебе, проявления низкой работоспособности.

Обновление содержания образования, подготовка соответствующего учебно-научного и методического обеспечения должны сыграть положительную роль в правильной организации оказания методической помощи школьникам в целях формирования творчески активной личности. Исходя из этого, мы рассматриваем процесс целенаправленного изучения казахских народных сказок, как жанра фольклора, имеющего огромную значимость в организации тера-

певтических занятий, как методов арт-терапии для правильного выстраивания коммуникации в коллективе, повышения интереса к учебе, выражения высокой работоспособности и создания условий для творческой активности школьника.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Казахские народные сказки стали предметом специального исследования в трудах литературоведов (М. Ауезова, М. Габдуллина, А. Коныратбаева, Н. Турекулова, С. Каскабасова), где проводится детальное описание народных сказок, проанализированы их сюжетная линия, приведена классификация, распределены по тематическому принципу.

Подробно остановимся на изучении и определении сказок в трудах отечественных ученых и литературоведов.

Изучая жанровые особенности народных сказок, обращаясь к вопросам отражения действительности в содержании волшебных сказок, можем утверждать, что «во всех сказках показаны казахский аул, быт, казахский образ мыли, поступки, вызванные казахской моралью и правом» [Каскабасов С.А., 1972, 125 с.]. Огромную значимость представляют труды С.А. Каскабасова, чтобы понять, что именно в сказках отражены «общественные отношения, обычаи традиции ро дового быта» [Каскабасов С.А., 1972, 144 с.].

Сказки занимают одно их ведущих мест, способствуя развитию сознания, обогащению эмоций и воображения, формированию взглядов и убеждений, привычек правильного поведения в обществе.

Ранее воспринималось, что рассказывание сказок – это не просто развлечение, а давно известный способ преподавания нравственных истин, наставления, один из способов побудить молодой ум к размышлениям.

Уместно применение мудрого определения сказки, российского ученого, одного из основателей исследовательской школы теоретической фольклористики Е.М. Мелетинского: «Сказка – один из древнейших видов искусства. Она уходит корнями в народное творчество доклассовой эпохи и до сего дня остается спутником человека, доставляя ему огромное художественное наследие. Высокое историческое достоинство сказки в значительной мере объясняется тем, что в ней выражены накопившиеся столетиями мысли и чувства народа» [Мелетинский Е.М., 1958, 27 с.].

И в действительности, отражая историю народа, его нравственные идеалы, сказки оказывают огромное воздействие на человека, сохраняя моральные ценности, этику взаимоотношений в обществе.

Известный казахский писатель М. Ауезов, отмечая жанровую природу сказок, называет

«рассказы, имеющие установку на вымысел и приподнято повествующие о победе добра над злом... воспитывает своих слушателей» [Ауезов М., 1961, 76 с.].

Академик М. Габдуллин в своих трудах, утверждает мысль о воспитательно-образовательной роли казахских сказок на примере «Ер Тостик», «Девушка Кунекей, живущая под солнцем» [Габдуллин М., 1996, 102 б.].

Таким образом, рассматривая жанровые особенности и систему образов казахских сказок, анализируя композицию и поэтику сказок, можно выделить значимость использования терапевтических возможностей народных сказок в работе педагога-психолога. В данном случае, на наш взгляд недостаточно констатировать воспитательную ценность сказок.

Учитывая нарастающую потребность использования сказок в организации терапевтических занятий, как виды и методы арт-терапии, необходимо разработать учебно-методическое содержание и изучение возможностей искусства.

В учебно-методическом пособии под редакцией Г.А. Касен предложены формы совершенствования сказкотерапии, выделены возможности интерпретирования сказочных сюжетов [Касен Г.А., 2018, 36 б.]. Огромную значимость представляют для нас выделенные функции сказок: воспитательные, художественно-эстетические, его жанровые особенности.

Большой интерес к элементам театрализованного представления отражены в учебном пособии, выпущенной под редакцией Ж.Ш. Бактыбаева, где придается большое значение творческому осмыслению учащимися культуры и техники слова посредством ознакомления детей с различными жанрами фольклора [Бактыбаев Ж.Ш., 2020, 71 б.].

Нами выделены и сгруппированы качества личности, формируемые в ходе изучения казахских народных сказок в организации терапевтических занятий. Они отражены в форме качеств личности, формируемые в ходе ознакомления с содержанием казахских народных сказок, выявляемые в проявлении учащимися, таких качеств, как:

- доброжелательное отношение к сверстникам и проявление уважения к родителям;
- чувство дружбы и ответственности;
- любви к родной стране, другим этносам;
- стремление трудиться на благо окружающих;
- честность, моральная чистота, отзывчивость;
- чувство благодарности и самооценки [Муратбаева Г.А., 2014. 15 б.].

Остановимся на сюжетных линиях содержания некоторых сказок, обладающее большим потенциалом развития у учащихся вышеназванных личностных качеств.

Так, в сказке «Продавец разума» царь преднамеренно покупает за тысячу дилла у одного человека мудрый совет в виде поговорки: «Всякое дело начинай, подумавши; не подумаешь – пожалеешь». Царь приказал написать эти выражения на стенах своего дома. Они звучали, как требование подумать о последствиях принятия определенных решений, прежде чем совершить какое-либо действие.

Однажды визирь посылает цирюльника побрить царя и выдает ему отравленную золотую бритву. О намерениях визиря никто не подозревал. Прочитав внимательно высеченный на стенах дворца совет, цирюльник задумался. А когда предстал перед царем, то сбрил волосы бритвой с деревянной ручкой.

Когда царь потребовал использовать золотую бритву, цирюльник рассказал о том, что решил прислушаться к мудрому совету. Царь, когда понял, в чем дело, поблагодарил цирюльника за его сообразительность, одарил его и отправил домой.

А визирь получил по заслугам: ему сбрили волосы золотой бритвой, после чего он скончался.

Замысел сказки заключается в том, что следует всегда прислушиваться к мудрым советам старших, бережно относиться к советам родителей, которые оберегают от неверных и опрометчивых поступков.

Содержание следующей сказки помогут учащимся наладить отношения в коллективе, проявлять взаимное уважение в коллективе и быть ответственным по отношению к своим друзьям.

Так, в сказке «Как Алдар-Косе батраков угощал» ведется повествование о том, как однажды пришлось Алдар-Косе наняться в работники к баю. Бай был жадный, плохо кормил своих работников. Решил Алдар-Косе проучить бая, покормить бедняков за его счет. Пошел Алдар-Косе на хитрость. Устроил он так, что баю пришлось зарезать самого лучшего барана из отары, потому как он свалил в яму и вывехнул ногу. Послал Алдар-Косе на базар продавать тушу. Однако повернул дело так, что люди отказались покупать мясо. Пришлось баю приказать Алдар-Косе сварить мясо. Хотел бай забрать сваренное мясо, а батракам отдать жидкое содержимое. Но Алдар-Косе повернул так, разварил мясо, что оно отвалилось от костей. Они и достались жадному баю. А бедняки наелись до отвала и поблагодарили умного и находчивого Алдар-Косе.

На примере этой сказки школьники научатся осознавать необходимость помогать слабым и обездоленным, воспринимая понятия солидарности, быть в ответе за других.

С особым вниманием педагогу-психологу необходимо обращать внимание на тему взаимопомощи и дружбы, отраженные в сказках о животных.

Особенность сказки о животных – это перенос на них человеческих качества взаимоотношений.

Многие сюжеты сказок, выстроенные на примере взаимоотношений людей, близких, друзей, уважения к старшим, которые дают возможность школьникам оценить качества характера и поступки героев.

Особенное предпочтение школьники отдают содержанию сказок, где сказочные герои привлекают своим отзывчивым характером, справедливым поступком, проявляя находчивость, ум в тех или иных ситуациях.

Насыщенным по содержанию привлекает внимание подростков, мальчиков, когда герои сказок принимают необратимые решения.

Так, в сказке «Батыр Абат», рассказывается о храбрых деяниях батыра, который по зову сердца, проявляет ум и находчивость, чтобы прогнать с земли казахской чужеземцев. Вероломное нападение на казахские земли калмыцкого хана, заставило жителей обратиться к батыру за помощью. Калмыцкий хан Барбий хотел переманить к себе батыра. Но батыр Абат решительно стоял на идее защиты земель, завоеванных калмыцкими захватчиками. Проявляя уважение к храбрости батыра, калмыцкий хан посылал ему богатые дары через своих людей. А при встрече предложил ему поймать живьем диковинную желтую птицу, которая ударом клюва убивала ханских ловчих птиц. Пообещал хан батыру Абату выполнить взамен любое его желание. Выполнил условие батыр и потребовал вернуть нечестно захваченные земли и реки. Понял хан, что не справиться ему с таким противником. Больше не появлялись калмыки на казахской земле.

Применение в арт-терапии следующих сказок повествует жизненно важные ценности человека как, добросовестное отношение к труду, стремление трудиться не только для себя, но и во благо окружающих.

Было бы уместным пояснение школьникам таких качеств, которые активизируют его отношение к труду.

В этом плане привлекательно содержание сказки «Сила искусства», где рассказывается о том, как дочь простого крестьянина отказала влюбленному в нее ханскому сыну. Она не хотела выходить замуж за человека, не умеющего ничего делать. Сын хана, напротив считал, что ему и не нужно знать никакого ремесла, так как завтра он займет место отца. Но девушка выразила свое отношение на взгляд ханского сына «Сегодня ты хан, а завтра, может быть, станешь никем... Человек, обладающий ремеслом, и на вершину заберется, и против течения поплывет, а человек, ничего не умеющий делать, жалок, он только ропщет на судьбу». Услышав такие мудрые слова дочери крестьянина, собрал хан

всех мастеров и потребовал обучить его сына какому-нибудь ремеслу за месяц. Только старый мастер, умевший шить красивые шапки, вызвался научить ханского сына за короткий срок ремеслу шитья шапок.

В следующий раз дочь крестьянина не отказала джигиту, вышла за него замуж. Научила она мужа вышивать шапки красивыми узорами, да не простыми, а со значением.

Вскоре хан умер, а сын занял его место. И вот молодой хан решил познакомиться со своим народом, переоделся нищим и отправился странствовать. Попросился он переночевать в один дом, да попал к людоедам. Стал он думать, как спастись, и вспомнил о своем ремесле. Предложил он людоедам сделать очень красивую шапку, которую можно будет продать ханше. Людоеды принесли ему шерсть и инструменты. Сделал хан шапку и расшил ее красивыми узорами, смысл которых могла понять только его жена. Дала ханша за эту шапку людоедам много денег, а сама пустила по их следу своих нукеров. Так удалось ей освободить из плена мужа. И сказала ему ханша: «Если бы ты не умел ничего делать, то лишился бы жизни».

Педагогу-психологу необходимо разъяснить ученикам, заложенную в сказке основную замысел сказки, мысль о том, что умение трудиться позволит человеку найти выход в любой жизненной ситуации.

Используя терапевтические возможности сказок, необходимо учитывать тот факт, что сейчас в век цивилизации, не все школьники читают и вникают в содержание сказок. А умение педагога-психолога привлечь их не только к чтению, но рассказыванию сказок, научит их ценить такие качества человека, как моральную чистоту, порядочность.

Сюжет сказки «Счастье Кадыра» интересен для школьников своей основной идеей, которая заключается в том, что любой человек, даже бестолковый, ленивый, завистливый, может измениться под влиянием жизненных обстоятельств. В сказке рассказывается о том как, позавидовав счастью старшего брата разумного, трудолюбивого и потому во всем удачливого Кадыр отправился искать свое счастье. По дороге ему повстречались лев, измученный от боли в животе; старики, у которых неизвестно почему высыхали посевы; хан, который тосковал, хотя у него все было. И просили они Кадыра при встрече со счастьем узнать у него, в чем причина их бед. Долго странствовал Кадыр, пока не приобрел свое счастье. Расспросил он его, а счастье ему и говорит, что помогает только тем, кто любит и ценит жизнь, труд, а глупым и ленивым и счастье не впрок. Однако оно пообещало помочь Кадыру, раз уж пришел. Выслушало счастье рассказ Кадыра о его приключениях, научило, что и кому отвечать, и пообещало на-

радить его, потому что есть в нем не только плохое, но и хорошее.

На обратном пути явился Кадыр к хану и посоветовал открыться в том, что на самом деле хан – женщина, избрать достойного мужа и вместе править страной. Мнимый хан, оказавшийся девушкой, предложил Кадыру стать мужем и ханом страны. Но отказался Кадыр.

Старикам он открыл тайну, что зарыто у них на поле золото. Нужно вырыть его, и тогда земля станет снова плодородной, а старики – богатыми. На радости они предложили Кадыру половину клада и выдать красавицу дочь в жены. Понравились ему эти люди, но отказался он от всего в надежде на свое счастье. И вот уже конец пути, а счастья все нет, как вдруг появился лев. Посоветовал ему Кадыр, по подсказке счастья съесть самого глупого на свете человека, и тогда он перестанет мучиться. Попросил лев Кадыра рассказать, какие же люди встречались ему на пути и где искать самого глупого. Рассказал он леву про свои приключения, и тогда тот решил, что именно Кадыр – самый глупый человек на свете, так как упустил счастье, которое ни один раз шло к нему в руки. А потому именно его и надо съесть. Лев прыгнул на Кадыра, но не рассчитал прыжка, ударился грудью о камень и околел. Вот тогда Кадыр понял, что жизнь является настоящим счастьем. И когда вернулся в свой аул, никто не узнал его, так он изменился. Всегда веселый, приветливый, он ни на что не жаловался, никому не завидовал. Окружающие хвалили его за трудолюбие и добрый нрав. И жил он со своей семьей в радости и почете.

Таким образом, герой сказки может стать идеалом для школьников, поступком которых восхищались бы родители, родственники, друзья и близкие.

Таким образом, используя терапевтические возможности казахских народных сказок, мы посредством изложения содержания сказок, методики рассказывания и анализа поступков сказочных персонажей, отобразили гармоничную связь работы педагога-психолога с произведениями устного народного творчества. Содержание системы подготовки профессиональной деятельности педагога-психолога требует изучения и вовлечения в образовательный процесс школьников, имеющих проблемы взаимодействия в коллективе, выстраивания атмосферы психологического благополучия учащегося, дающее полное обоснование усвоению им как учебного материала, так и активного привлечения его в воспитательный процесс. Рассмотренные нами выше примеры сказочных сюжетных линий, можно успешно претворить в профессиональной работе педагога-психолога, требующих терапевтических знаний в гармоничном сочетании педагогического консультирования и эффективного применения методов арт-терапии.

Композиция содержания изложенных казахских народных сказок оказывают огромное положительное терапевтическое воздействие на восприятие, налаживание эмоционального состояния в общении, на повышение интереса к учебе,

появления высокой работоспособности, преодоления трудностей поведенческого отношения в группе, устранения конфликтных ситуаций в коллективе.

СПОСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 260 с.
2. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. – М., 1958. – 135 с.
3. Ауезов М. Мысли разных лет (по литературным стопам). – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 544 с.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат. 1996. – 367 б.
5. Қасен Г.А. Арт-терапиялық практикум: оқу-әдістемелік құралы /Г.А.Қасен, Ұ.Б. Төлешова, А.Б.Мукашева. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.- 88 б.
6. Бақтыбаев Ж.Ш. Білім берудегі арт-технологиялар: оқу құралы /Ж.Ш.Бақтыбаев, Ұ.Б.Төлешова, Ж.Әбдіқадырқызы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 98 б.
7. Муратбаева Г.А. Возможности казахских народных сказок в нравственном воспитании школьников. – Алматы: 2014. – 49 с.

МҰСА ТОҒЖАН ЕЛУБАЙҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты,
«7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

АУБӘКІР АЙСҰЛУ СӘРСЕНБАЙҚЫЗЫ,

1-ші курс докторанты,
8D11401 - «Әлеуметтік жұмыс» мамандығы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ «ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ» ТҮСІНІГІ

Аңдатпа. Мақалада «әлеуметтік интеллект» тұжырымдамасын анықтауға арналған кейбір алғышарттар қарастырылып, оны түсінуге қатысты негізгі көзқарастар келтіріліп, оны диагностикалау тәсілдері және практикалық психологияда оны қолдану аясы көрсетілген. Әлеуметтік интеллект психология саласында ерекше қызығушылық туғызып жүрген терминдердің бірі. Сондықтан, адамның қоғамға бейімделу жетістігінің жетекші компоненті ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер. психодиагностика, когнитивті психология, әлеуметтік интеллект, интеллект тестілері, әлеуметтік интеллект диагностикасы.

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые предпосылки для определения понятия «социальный интеллект», приведены основные подходы к его пониманию, указаны подходы к его диагностике и сфера его применения в практической психологии. Социальный интеллект является одним из терминов, представляющих особый интерес в области психологии. Поэтому рассматривается как ведущая составляющая успеха адаптации человека к социуму.

Ключевые слова: психодиагностика, когнитивная психология, социальный интеллект, тесты интеллекта, диагностика социального интеллекта.

Annotation. the article considers some prerequisites for defining the concept of «social intelligence», provides the main approaches to its understanding, indicates approaches to its diagnosis and the scope of its application in practical psychology. Social intelligence is one of the terms of particular interest in the field of psychology. Therefore, it is considered as a leading component of the success of human adaptation to society.

Keywords: psychodiagnostics, cognitive psychology, social intelligence, intelligence tests, diagnostics of social intelligence.

КІРІСПЕ

Қазіргі психологияда әлеуметтік интеллектті зерттеу мәселесі үлкен қызығушылық тудырады. Тез өзгертін әлем жеке адамдарға жаңа әлеуметтік білім мен дағдыларды белсенді дамытуға жоғары талаптар қояды. Алынған дағдылар болып жатқан әлеуметтік өзгерістерді түсінуге және түсіндіруге, басқа адамдардың мінез-құлқы мен әрекеттерін білуге ықпал етуі керек.

Бүгінгі таңда адамдар тез дамып, өркениетті болуы керек. Адам қоғамда сұранысқа ие болу үшін өз мүмкіндіктерін іске асыруы қажет. Әлеуметтік интеллект - адамның қоғамға бейімделу жетістігінің жетекші компоненті. Әлеуметтік интеллекттің көптеген теориялық және эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелеріне қарамастан, шешімі жоқ сұрақтар әлі де бар екендігінде.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Әлеуметтік интеллект» терминін ғылымға 1920 жылы Э. Торндайк енгізді [Торндайк Э., 1940.]. Автор интеллекттің үш түрін анықтады (Сурет 1).

Сурет – Интеллекттің түрлері

Абстрактілі интеллект немесе дерексіз ғылыми дегеніміз ойларды, идеяларды түсіну және оларды басқару.

Механикалық интеллект немесе визуалды-кеңістіктік механик өзінің нақты объектілерге

қолданылуын табады. Әлеуметтік интеллект немесе практикалық интеллект адамдармен өзара келісімді әрекеттесуді білдіреді.

Э. Торндайктың көзқарасы бойынша әлеуметтік интеллекттің объектісі әлеуметтік қатынастар жүйесі болып табылады. Әлеуметтік интеллект - бұл ерлер мен әйелдерді, ұлдар мен қыздарды түсіну және бақылау қабілеті, адамдар арасындағы қарым-қатынаста дұрыс әрекет ету қабілеті [Андрей Карелин, Джон Уотсон, Э. Торндайк. <https://www.livelib.ru/top-e-torndajk>].

Әлеуметтік интеллект - бұл адамның «жалпы» интеллектісінің әлеуметтік жағдайды талдауға бағытталған қабілеттері мен мүмкіндіктерінің кешені. Э. Торндайк әлеуметтік интеллект деп - адамдарды түсіну және бақылау қабілеті ретінде анықтама берді.

Әлеуметтік интеллектті зерттеу мәселесінің одан әрі дамуы шетелдік психологтар (Г. Эйсенк, Х. Гарднер, Дж. Гилфорд, Дж. Килстром, Н. Кантор, Г. Аллпорт, Р. Селман, Р. Штернберг) арасында таралды. Ресейде бұл тақырыпты зерттеуді бірқатар психологтар (Н.А. Аминов, М.И. Бобнева, Ю.Н. Емельянов, Е.И. Ишутина, М.Л. Кубышкина, Н.А. Кудрявцева, В.Н. Куницына, Е.С. Михайлов, А.Л. Южаниновалар) жүргізді.

Психологтар интеллектті адамның индивидуалды, жеке меншігі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, олар бұл құбылыстың функцияларының мазмұны әлеуметтік интеллекттің екі жақты кондициясын көрсететіндігін атап өтеді. Яғни, әлеуметтік интеллект жеке адамның ішкі және сыртқы әлемімен анықталады.

Психологиядағы әлеуметтік интеллект тұжырымдамасының алға жылжуы ғалымдардың қызығушылығын тудырады. Ғалымдар өздерінің зерттеулерінде осы құбылыстың ерекшеліктерін түсінуге және түсіндіруге тырысады. Сонымен бірге олар әлеуметтік интеллектіні зерттеудің әр түрлі тәсілдерін ұсынады, оның әртүрлі формаларын бөліп көрсетеді.

Әлеуметтік интеллектті зерттеудің бірнеше кезеңдерін бөліп алу дәстүрге айналған:

1-ші кезеңде - 1920-1924 жж. алғаш рет «әлеуметтік интеллект» термині ғылыми психологиялық қолданысқа енгізілді. 1920 жылы американдық «Психология және білім» журналы «интеллект» ұғымын түсіндіру үшін дөңгелек үстел ұйымдастырды.

2-ші кезеңде - 1925-1938 жж. әлеуметтік интеллектті психометриялық тұрғыдан зерттеу басталады. Әлеуметтік интеллект анықтамалары индивидуалды айырмашылықтардың стандартты өлшемдеріне аударылған психометриялық тәсілге сәйкес жасалды.

3-кезеңде - 30-шы жылдардың аяғы мен 1965 ж. әлеуметтік интеллект психологияның пәндік саласынан жоғалады. Осы бағыттағы одан әрі жұмыс нәтижесіз деп танылып, зерттеулер тоқтатылды.

4 кезең - 1965-1969 жж. интеллект моделінің негізгі құрылымында әлеуметтік интеллект қарастырылады [Блауберг И.В., Юдин Э.Г., 1973, 139 с.].

Қазіргі кезде заманауи психологияда интеллект феноменін зерттеудің кейбір жалпы ғылыми тәсілдері бар:

1. Дж. Пиаже идеяларына негізделген және интеллектті субъектіні қоршаған ортамен теңдестірудің ең жоғары әмбебап тәсілі ретінде қарастыратын құрылымдық-генетикалық тәсіл.

2. Когнитивті тәсіл интеллектті когнитивті құрылым ретінде түсінуге негізделген. Интеллектуалды құрылымдардың ерекшелігі жеке тұлғаның тәжірибесімен анықталады. Бұл тәсілдің негізін қалаушылар Дж. Брунер, О.К. Тихомиров.

3. Факторлы-аналитикалық тәсіл қазіргі психологияда кең таралған. Оның негізін қалаушы - Чарльз Спирмен. Ол интеллектті жалпы «ақыл-ой энергиясы» деп санайды. Автордың пікірінше, оның деңгейі кез-келген сынақтың сәттілігімен анықталады.

Р. Каттелл интеллекттің иерархиялық модельдерін қарастыратын кең таралған ұғымдардың біріне ие [Бапаева М.К., 2013. 171 б.]. Сонымен бірге интеллектуалдық қасиеттер жалпылау деңгейіне сәйкес иерархияда орналасады.

Әлеуметтік интеллект анықтамасының әртүрлілігі бұл құбылыс құрылымының түсініксіздігін анықтайды.

Психологтар бұл қабілет адамға тиімді тұлғааралық өзара әрекеттесу және табысты әлеуметтену үшін қажет деп санайды. Әлеуметтік интеллект жеке тұлғаның танымдық процестерін жүзеге асырады. Олар адамның қарым-қатынаста және қызметте серіктес ретінде көрінуіне тікелей байланысты.

Психологтар, сонымен қатар интеллект тәсілдік есептерді шешу барысында да және айналасындағы адамдардың өзін-өзі, сондай-ақ жеке өзін-өзі ұстауын қалай түсінетіндігі мен бағалайтындығынан да көрінуі мүмкін деп болжайды.

Г. Эйзенк «биологиялық интеллект», «әлеуметтік интеллект», «психометриялық интеллект» ұғымдарын ажыратқан. Д. Векслер әлеуметтік интеллектті адамның белгілі бір қоғамдағы өмірге бейімделу дәрежесі ретінде анықтайды. Д. Векслердің интеллект таразыларында «Түсінушілік» және «Тізбектелген суреттер» субтесттерінің индекстері «әлеуметтік интеллекттің» дамуымен байланысты деп анықталады. Іс-әрекеттердің, әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің себептерін түсіну, оқиғалардың логикасы мен дәйектілігін түсіру қабілеті атап өтіледі.

Д. Гоулман әлеуметтік интеллект құрылымындағы екі негізгі категорияны бөліп көрсетеді: әлеуметтік сана және әлеуметтік объектілер. Ол қоғамдық сананы біздің басқаларды сезетініміз ретінде анықтады. Әлеуметтік объект біздің санамызбен жасайтын іс-әрекеттен пайда болады.

Тұлғааралық қатынастар тұрғысынан К. Альбрехт басқа адамдарға деген мінез-құлықты «Токсинді» және «Қоректік» әсер ету принциптері бойынша жіктейді. Токсинді мінез-құлық адамның ашулануына, күйзелісіне, кінәсіне және депрессиясына әкелуі мүмкін. Қоректік мінез-құлық адамдардың өмірге деген құрметін, қалауын және қанағат сезімін тудырады. Токсинді мінез-құлықтың ұзаққа созылатын әсері әлеуметтік интеллекттің төмен деңгейін көрсетеді. Адамда адамдармен қарым-қатынас жасау және олардың мінез-құлқына тиімді әсер ету мүмкіндігі жоқ. Қоректік мінез-құлықтың ұзақ мерзімді әсері адамды басқалармен қарым-қатынас жасауда әлдеқайда тиімді етеді. Мұндай коммуникативтік дағдылар әлеуметтік интеллекттің жоғары көрсеткіштерін анықтайды.

Әлеуметтік интеллектті өлшеу қабілеттеріне тұлғаның өзара әрекеттесу дағдыларын анықтау кіреді. Бұл сонымен қатар оларды мінез-құлық тұрғысынан бағалау қабілетін анықтайды. Тұлғаның барлық өзара әрекеті қандай-да бір контекстпен жүреді. Тиімділігі басқа контекстпен өзара әрекеттесуге арналған контексттерді игеруді қамтиды. Осы логикаға сүйене отырып, әлеуметтік интеллект контексттік мәнді түсінуді білдіреді. Әр түрлі контексттерде және олардың арасында қалай қозғалу керектігін және әр түрлі жағдайда өзін қалай ұстау керектігін біле отырып, адам өзінің тиімді өзара әрекеттесу мақсаттарына қол жеткізе алады.

Әлеуметтік интеллект - бұл оқылған мінез-құлық арқылы көрінетін дағдылардың жиынтығы [Қазақстан: Ұлттық энциклопедия, 1998, 281 б.]. Жеке адам өзінің мінез-құлқының басқаларға әсерін бағалайды. Өзгелермен қарым-қатынаста сәттіліктің деңгейі жаңа мінез-құлықпен тәжірибе жасауға және жаңа өзара әрекеттесу стратегияларын тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен, әлеуметтік интеллект «адамдармен тіл табыса білу» қабілеті ретінде анықталады. Бұл өсу және қарым-қатынас жасау кезінде, адам басқа адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесін жинақтағанда болады.

Ересек жастағы көптеген адамдар қартайған сайын оқуды және дамуды жалғастыра бермейді. Олар әлеуметтік, іскери немесе кәсіби жағдайларда табысқа жету үшін қажетті түсінікпен дағдыларды алуға ұмтылмайды. Айтуынша, басқалармен қарым-қатынас жасауда түсінігі мен құзыреті жетіспейтін ересектер негізгі ұғымдарды түсіну және өзін тұлғааралық тиімділіктің жан-жақты моделінен бағалау нәтижесінде әлеуметтік интеллект жағдайында айтарлықтай жақсаруы мүмкін.

Сонда интеллектуалды жетілудің критерийі субъектінің кез-келген оқиғаны өзінің объективті шындықта болған күйінде қабылдауға дайындығы, сондай-ақ оның іс-әрекеттің объективті талаптарын ескере отырып, бастапқы мотивтер-

ді өзгертуге, мақсаттарды құралдарға айналдыруға дайындығы болады. Интеллектуалды жетілудің төмен деңгейі зорлық-зомбылық фондында қорғаныс мінез-құлқының белгілі бір нұсқаларын бастайды.

А.И. Савенков тұжырымдамасында көрсетілген әлеуметтік интеллект моделін қарастырып, оны құрайтын компоненттердің үш тобын бөліп көрсетеді:

а) когнитивті компонент - бұл әлеуметтік білім. Адамдар туралы білім, арнайы ережелерді білу, басқа адамдарды түсіну, әлеуметтік жады, есімдерге, тұлғаларға арналған есте сақтау, әлеуметтік интуиция, сезімдерді бағалау, көңіл-күйді анықтау, іс-әрекеттердің мотивтерін түсіну, т.б. жатады;

ә) эмоционалды компонент - мұнда әлеуметтік экспрессивтілік ұсынылған, бұл эмоционалды экспрессивтілік және эмоционалды сезімталдық, эмпатия - басқа адамдардың жағдайына ену, өзін басқалардың орнына қою, адамның өзін-өзі реттей алу қабілеті сияқты өзіңіздің эмоцияларыңызды және өзіңіздің көңіл-күйіңізді реттеу мүмкіндігі;

в) мінез-құлық компоненті - сұхбаттасушының тыңдау, әлеуметтік өзара әрекеттесу және әлеуметтік бейімделу қабілеті ретінде әлеуметтік қабылдау [Савенков А.И., 2005, 94 б.].

В.Н. Куницына әлеуметтік интеллекті күрделі және көп өлшемді психологиялық құрылым ретінде қарастырады. Бұл тұжырымдаманың авторы келесі компоненттерді анықтайды:

1. Коммуникативті және жеке әлеует. Бұл балалардың қарым-қатынас жасауын жеңілдететін немесе қиындататын психикалық қасиеттер кешені. Осының негізінде психологиялық байланыс пен коммуникативті үйлесімділік сияқты интегралды коммуникативті қасиеттер қалыптасады. Бұл автордың пікірінше әлеуметтік интеллекттің басты бағыты.

2. Балалардың өзін-өзі тануының негізгі сипаттамалары - бұл өзін-өзі бағалау, жеке кешендерден босату сезімі.

3. Әлеуметтік қабылдау - бұл балалардың әлеуметтік құбылыстарды түсіну және модельдеу қабілеті ретінде анықталады. Мұнда ең бастысы - адамдар мен олардың мотивтерін түсіну. Тұлғааралық жағдайлардың дамуын болжау мүмкіндігі де олардың тиімділігінің негізі болып табылады [Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М., 2001, 401 с.].

Бұл компоненттерді таңдау В.Н.Куницына, оның пікірінше, бұл балалардың мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы балалардың әлеуметтік дамуының негізгі бағыттары болып табылатындығымен түсіндіріледі.

Д.В. Ушаков бойынша, әлеуметтік интеллектті анықтау, түсіндіру және диагностикалау тәсілдерінің барлық алуан түрлілігі үш негізгі параметрге келіп тіреледі:

1. Әлеуметтік интеллект - бұл басқалардан ерекшеленетін ерекше қабілет.

2. Әлеуметтік интеллект - бұл әлеуметтік құзыреттілік, өмір бойы жинақталған білім, білік және дағдылар жүйесі.

3. Әлеуметтік интеллект - бұл әлеуметтік өзара әрекеттесу жетістігін анықтайтын жеке қасиет [Ушаков Д.Б., 2004, 12 б.].

Әлеуметтік интеллект құбылысы кәсіби қызметтегі сәттілікке тікелей байланысты. Авторлар, ең алдымен, адамдармен қарым-қатынастың маңызы аз болатын іс-әрекеттерде әлеуметтік интеллект идеяны алға қоя білу ретінде шығармашылықтың бір компонентімен анықталатынын атап өтеді.

Д.В. Ушаков әлеуметтік интеллектке тән бірқатар құрылымдық белгілерді анықтайды:

1. Үздіксіз сипат.
2. Вербалды емес ұсынуды қолдану.
3. Мен вербалдау кезінде әлеуметтік бағалаудың дәлдігін жоғалтамын.
4. Жасырын оқыту процесінде қалыптастыру.
5. «Ішкі тәжірибені» қолдану [Ушаков Д.Б., 2004, 19 б.].

Әлеуметтік интеллект - бұл әлеуметтік құбылыстарды тану қабілеті. Бұл құбылыс әлеуметтік дағдылар мен құзыреттіліктердің бірі болып табылады. Адамның қоғамдағы табысты жұмысына, оның осы немесе басқа қызметтегі тиімділігіне көмектесе алатын маңызды қабілет. Құрылымдық-динамикалық теория шеңберінде әлеуметтік интеллект интеллекттің басқа түрлері сияқты «формациялық потенциалды» пайдаланады.

Д.В. Ушаков эмпирикалық зерттеулер шеңберінде тексерілуі мүмкін бірнеше гипотезалар ұсынды. Егер формациялық потенциал бірдей болса, автордың пікірінше, онда әлеуметтік интеллект пен интеллекттің басқа түрлерінің арасындағы байланыс болуы немесе болмауы да мүмкін. Бұл тақырыптар іріктемесіндегі әлеуметтің таралуының біркелкілік дәрежесіне байланысты болады. Бұл бөлудің біркелкі дәрежесі, мысалы, субъектілер қызығушылық танытатын қызмет саласына байланысты: тақырыпқа немесе коммуникативті салаға.

Әлеуметтік интеллект құбылысын жалпы интеллект мәселесімен байланыстырып қарау керек. Бұл жағдайда біз әлеуметтік интеллектпен бірге осы конструктордың жеке тұлғаның әлеуметтік танымының ерекшеліктерін түсіндіре алу қабілеті туралы айтамыз. Басынан бастап, психологтардың назарын әлеуметтік өзара әрекеттесу мәселесі және ондағы интеллекттің рөлі өзіне аударған кезде, әлеуметтік интеллекттің дамуы

негізінен интеллекттің жалпы теориялары шеңберінде жүреді. Сондықтан, бұл мәселе психологиялық зерттеулер шеңберінде осы категорияны түсіндіру мен қолданудағы жаңа көзқарасты анықтау үшін, ең болмағанда, осы құбылысқа деген көзқарастардың динамикасын тарихи тұрғыдан қарастыру және осы тәсілдерді аналитикалық тұрғыдан түсіну үшін қызықты ғана емес, сонымен қатар нәтижелі болып көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлеуметтік интеллект құбылысы, зерттеудің айтарлықтай ұзақ тарихына қарамастан, бүгінде жаңа тұжырымдама ретінде ұсынылды. Бұл ең алдымен интеллект психологиясының әдіснамалық қиындықтарына байланысты. Жалпы және әлеуметтік психологиядағы әлеуметтік интеллектің және басқа мәселелерді қарастырудағы әртүрлі тәсілдер. Әлеуметтік интеллекттің әлеуметтік психология категориясы ретінде негізделуі осы тұжырымдаманың әлі күнге дейін жеткілікті айқын критерийлерінің болмауына байланысты. Қазіргі жеке тұлғаның психологиясының мәселелерін, зерттелетін құбылыстардың ең маңызды қасиеттері мен байланыстарын қамтитын жалпы және іргелі анықтамалар ретінде қандай түсініктерді тануға болатындығын көрсету қажет болады.

Бірқатар отандық ғалымдар да өзінің әдіснамалық негіздерін қарастыру мен бағалаудың күрделі кезеңінен өтіп жатқан қазіргі заманғы психология үшін категориялық талдаудың рөлі үлкен екенін атап өткен. Категориялық аппарат заманауи психологиялық теорияда даму үшін ең перспективалы болып табылатын ұғымдар жүйесін бөліп көрсетуге арналған. Қазіргі зерттеушілер нақты анықтамаларды тұжырымдамайтын жағдайлар жиі кездеседі. Әлеуметтік интеллект сипаттамаларын нақты ғылыми бағыттар шеңберінде немесе олардың өзіндік тұжырымдары тізімімен шектелу тенденциясы бар.

Әлеуметтік интеллект адамның күнделікті өмірдегі әлеуметтік жағдайларға жауап беру қабілеті ретінде анықталады. Әлеуметтік интеллект біздегі басқа адамдар тудыратын сезімдер мен эмоцияларды қамтымайды. Олар жеке тұлғаның басқаларды түсіну және тиімді коммуникацияға қол жеткізу үшін жауап беру қабілетін қамтиды.

Бұл жұмыс Э. Торндайктың анықтамаларына негізделген. Әлеуметтік интеллект - бұл адамның әртүрлі өмірлік жағдайлардағы басқа адамдардың мінез-құлқын түсіну және болжау қабілеті, сезімдерді, ниеттер мен эмоцияларды вербалды және вербальды емес ерекшеліктеріне қарай тани білу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Торндайк Э. Природа человека в социальных отношениях /«Human nature and the social order». - Вильямсбург, 1940.

2. Андрей Карелин, Джон Уотсон, Э. Торндайк Общая психология <https://www.livelib.ru/author/692117/top-e-torndajk>.
3. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. Наука. М., 1973. - 270 с.
4. Бапаева М.К. Тұлғалық психология. – Алматы: ҚМҚПУ, 2013. – 218 б.
5. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия /Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 1998 ISBN 5-89800-123-9, IX том.
6. Савенков А.И. Әлеуметтік интеллект дарындылық пен шығармашылық психологиясының проблемасы ретінде //Психология. Жоғары экономика мектебінің журналы. - 2005. - Т.2. - № 4. - Б. 94-101.
7. Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб Москва. Питер, - 2001. - 544 с.
8. Ушаков Д.Б. Әлеуметтік интеллект типі ретінде //Әлеуметтік интеллект: теория, өлшем, зерттеу. - М.: РҒА Психология институты, 2004. - Б. 11-29.

НАКЫШОВ НУРАДИН НАСРЕДИНОВИЧ

З.ф.к.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

АЖИКАБЫЛОВА ГУЛНАР ДУЙСЕБАЕВНА

оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университетінің
nuradin60@mail.ru

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА: «ШӨГЕН» ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЖАРҒЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Аннотация. Қазақтың ұлттық «Поло (Шеген)» ойыны ежелгі тарихқа ие. Полоны бұрын біздің хандар, сұлтандар, қыпшақ Бейбарыс т.б. ойнаған. Поло жастарды патриоттыққа тәрбиелеуде ең маңызды рөл атқарады. Сондықтан бұл ойынды мектептерде, колледждерде, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында тарату және енгізу қажет, бұл үшін Шымкенттің оңтүстік мегаполисінде ат спорты кешенін салу қажет.

Түйінді сөздер. Ұлттық ойын, поло, ойын, ежелгі тарих.

Аннотация. Казахская национальная игра «Поло (Шеген)» имеет древнюю историю. Поло ранее играли наши ханы, султаны, и Кыпчак Бейбарыс и т.д. «Поло» занимает самую важную роль в патриотическом воспитании молодежи. Поэтому, эту игру нужно распространять и внедрить в школах, колледжах, а также в ВУЗах РК, для этого требуется строить конно-спортивный комплекс в Южном мегаполисе Шымкенте.

Ключевые слова. Национальная игра, поло, играть, древняя история.

Annotation. The Kazakh national game "Polo (Shögen)" has an ancient history. Polo was previously played by our khans, sultans, and Kypchak Beybarys, etc. Polo plays the most important role in the patriotic education of young people. Therefore, this game needs to be disseminated and implemented in schools, colleges, as well as in universities of the Republic of Kazakhstan, for this it is required to build an equestrian sports complex in the southern metropolis of Shymkent.

Keywords. National game, polo, play, ancient history.

Шөген ойыны және оның жарғысы мен еұбөютары, міндеттері. Шөгеннің отаны – Кіндік Азия, иесі – көшпенді халық. Ұлы даланы мекендеген қазақ халқы салт пен дәстүрге берік, ұлттық спорт ойындарына аса бай. Әсіресе, ат құлағында ойнаған ата-бабаларымыз көкпар, теңге ілу мен жамбы ату, қыз қуу, аламан бәйге дегенде барын салады. Ұлтымызбен тығыз байланысты ат спорты ойындарының қатарына тарихы ұзақ, тамыры терең шөген ойынын да жатқызуымыз керек. Ертеректе шөген – ірі малдың тобық сүйегінен жасалыпты. Ат құлағында ойнайтын жігіттер қолдарына шоқпар алып, әлгі тобықты ұрып ойнайтын болған. Шөгеннен бұрын «қуық» доп, «жел» доп деген ойын түрлері де болған екен. Доп дегеніңіз сол кездердің өзінде-ақ малдың қуығы мен қарынынан жасалса керек. Ол да шоқпар ұстап, сойыл сүйреткен азаматтардың ат үстіндегі ойыны саналған деген деректер бар. Шөген төрт түлік мал баққан халқымыздың ұлттық спорты ғана емес, әскери жаттығу формасы ретінде қалыптасқан ойыны саналады. Бүгінде төрткүл дүние поло деп таныған ойынның түп-негізі Орта Азияда қаланып, басы осы шөген ойынынан басталғандығы туралы Халықаралық поло федерациясының ресми сайтында жазылған. Ата-бабаларымыздың шө-

ген ойынын ойнағанына дәлел ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (Құтты білік), Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (Түркі тілінің сөздігі) еңбектерінде жазылған шөген жайлы шежірелерін мысалға алса болады. Осыған қатысты деректерді қазақ ғалымы, этнограф Асқар Егеубаев өз еңбектерінде кеңінен атап көрсетті.

Тағы да басқа тарихи деректерде 2000 жыл бұрын көне парсылардың шөгенді ойнағандығы жазылған. Көршілес қытай халқы да полоны мың жыл бұрын өздерінің дәстүрлі ойындарының қатарына енгізген көрінеді. Бірақ осынау көне дәуірден келе жатқан ойынның негізін қалаған Орта Азияның көшпенді халықтары екен.

Әлем поло деп таныған ойынның ертеректе бірнеше атауы болған. Әзірбайжандар мен парсылар бұл ойынды шоған деп атайды. Атап өтетін жайт, әзірбайжан елі 2010 жылы шоған ойынын ЮНЕСКО тарапынан өздерінің мәдени мұрасы екенін мойындатты. Ғалымдардың айтуынша, шоқпар, шөген, шоған сөздерінің түп-төркіні бір мағынаны білдіреді. Тағы бір деректерде ойынның поло деп аталуына ХІХ ғасырда Тибетте «пулу» деп аталуының себеп болуы мүмкін деген болжам айтылады. Бұл ойын әуелде Еуропаға барған уақытта «атты хоккей» деп те аталған.

«Шөген»
 федерациясының
 атқарушы директоры,
 Ресей Жаратылыстану
 Академиясының
 Кеңесшісі (ғылыми
 атағы), Қазақстан
 Педагогикалық
 Академиясының
 профессоры, «Нобель»
 медалінің лауреаты
 Бүркіт Әуесхан
 Қантөреұлы мен Омаров
 Ержігіт Төлегенұлы,
 Шымкент-Ақтас,
 01.03.2020 жылы.

Бұл ұлттық ойынның түп-төркіні, тарихқа жалғанған тамыры болатыны анық. Шөгеннің де бір ұшы бұрынғы билеушілер мен тарихи тұлғаларға тіреліп жатыр. Ақсақ Темір Орталық Азияны билеп тұрған кезінде, Самарқанның түбіне шөген ойынына арналған алаң жасатқан. Сол алаң әлі күнге дейін бар. Өзбек ағайын оған тарихи ескерткіш ретінде қарайтыны жасырын емес. Бұл жағына терең бойлап, зерттесе, шөгеннің бір тамыры өзбек жерінен де табылатындығы айқын. Алайда өзбек халқы оны шөген емес, шовған деп атайды. Отандасымыз, кинорежиссер Айбек Шорабаев «Чавгон – ұмытылған ойын» дейтін сценарий жазғаны да есімізде. Осы дәлел-дәйектерді қорытындыласақ, шөген, шоған немесе човгон – бәрі көшпенді халықтардың ат спорты ойыны екенін аңғару қиын емес. Орта Азияда шыққан ойынды Үндістанның бір бөлігін жаулап алған жетісулық моғолдар сол жаққа апарған. Кейіннен Үндістанды отарлаған ұлыбританиялық шай өндірушілер 1800 жылдардың басында Манипурде шөген ойынына куә болады. Бұл уақытта үнді жұрты полоны спорттық ойын ретінде ойнайтын болған еді. Алайда 1850 жылға дейін шөгеннің британиялықтар дайындаған ережесі қалыптаспады. 1862 жылы поло ойыны Еуропаға бірінші рет ағылшындар арқылы таралды. Сол жылы Калькуттаның батыс бөлігінде көне поло клубының негізі қаланады. Бұған қатысты деректер жеткілікті. 1868 жылы ағылшын әскерлері мен теңіз офицерлері Үндістаннан қайтар жолда Мальтада аялдаған кезінде поло ойынын ойнаса керек. Олар Үндістаннан көрген ойын туралы ақылдаса келе, өздері клуб құру туралы ұйғарымға тоқтайды. Осылайша, шөген Еуропаға жетіп қана қоймай, алғашқы поло клубының да негізі қаланды. 1869 жылы Англияда 10 сарбаздан тұратын ойыншы қатысқан бірінші команда-

лық кездесу ұйымдастырылады. Бұл уақыттары Англияда поло «атты хоккей» деген атаумен тым танымал бола бастаған кез еді.

Таңбалы тастағы жазуларды, қазақтың қару-жарағын зерттеп жүрген ғалым, Тарих және археология институтының ғылыми қызметкері Станислав Потапов шөгеннің қазақ тарихына қатысты екенін нақты дәлелмен айтады. Станислав Потапов «Қазақта барымта бар. Барымтаға шоқпар қолданған. Ал шоқпар бата тимей қата тисе, адам мерт болады. Онда құн дауы төленеді. Барымта кезінде тізеден, иықтан, тобықтан қағып түсіру–нағыз шоқпаршылардың шеберлігі болды. Шөгенді бұрынғылар жауынгерлік жаттығу ретінде ат үстінде ойнаған. Егер шоқпарды дұрыс сілтей алмасаң, қарсыласыңның тізесіне емес, өз атыңның аяғына немесе құлақ-шекесіне тиеді. Қылышты дұрыс сілтемеген жағдайда өзің арандайсың немесе астыңдағы атыңды жаралайсың. Шөгенмен жаттыққан көшпенді ұланы барымтада шоқпарды, соғыста қылышты еркін сілтеген», – дейді.

Шөген туралы тарихшылар былай дейді: Поло өзінің бастауын көне заманнан алады. Тарихи деректерде бұл ойын парсы жұртына «Шоған» деген атпен танымал болғандығы, 2500 жылдай бұрын ойнағандығы айтылады. Дегенмен, бұл ат спорты түрі тыныс-тіршілігі ат пен ерге байланысты болған Орталық Азияның көшпенділерінен шыққан. Поло – ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан көне замандарда «Шөген» деген атпен танымал болған ат ойыны. Бабаларымыздың шөген ойынын ойнағандығы туралы деректер Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты түркі жазбаларында кездеседі.

«Шөген» федерациясының «Тайбурыл» - ұлттық ат спорты командасы. Алматы, 2016 жылы.

Орталық Азиядан шыққан Әмір Темірдің ұрпағы Үндістанға, одан ағылшындардың арқасында 1862 жылы поло ойыны Еуропаға жеткен. Америка құрылығындағы алғашқы поло ойыны 1875 жылы Аргентинада өткен.

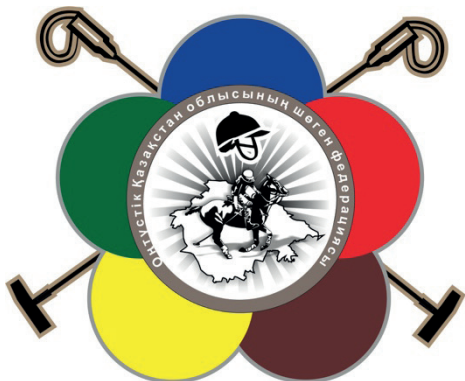
Поло ойыны алғаш рет әлемдік Олимпиада ойындарының бағдарламасына 1900 жылы кірді. 1924 жылы Францияның Париж қаласында және 1936 жылы Берлинде өткен Олимпиадалық ойындардан кейін Халықаралық Олимпиада комитеті полону Олимпиада бағдарламасынан шығарғанымен, 1980 жылы Аргентина поло қауымдастығының президенті Маркос Уранга Олимпиада ойындарының бағдарламасына қайта енгізу үшін бастама көтергені белгілі. 1982 жылы «FIP» деген атпен танымал Халықаралық поло федерациясы құрылды.

Қазіргі таңда полону әлемнің 80-нен астам елдерінде ойнайды. Поло Ұлыбритания, Испания, Италия, Франция, Германия, Пәкістан, Үндістан, Біріккен Араб Әмірлігі (БАӘ), Аргентина, Мексика, Бразилия, Америка Құрама Штаты (АҚШ), Австралия және т.б. ірі мемлекеттерде зор танымалдыққа ие. Бұл үрдістен Қазақстан мемлекеті де шет қалып отырған жоқ.

2012 жылы Өмірзақ Шөкеев мырзаның бастамасымен Қазақстан Шөген федерациясының негізі қаланды. 2014 жылы Аргентина астанасы Буэнос-Айрес қаласында өткен Бас Ассамблеяда Қазақстан шөген федерациясы Халықаралық поло федерациясының толыққанды мүшесі мәртебесіне ие болды. Қазіргі уақытта Ақмола, Алматы, Жамбыл, Қарағанды, Қостанай облыстарында өңірлік федерациялар ашылып, шөген клубтары жұмыс істеуде.

Осыған орай, бұл әлемдік үрдістен шет қалмай жасөспірімдерді ат спортына баулу мақсатында, Шымкент қаласында алғаш рет «Оңтүстік Қазақстан облысының шөген федерациясы» қоғамдық бірлестігі заңды түрде тіркеліп (Мемлекеттік тіркеу туралы анықтама №32120-1958-ҚБ, БСН 161140006839. Тіркеуші орган ОҚО Әділет министрлігі, **07.11.2016 ж. және Жарғысы да бекітілді**), оның іргетасы Шымкентасы қаласы, Абай ауданы, Ақтас шағын ауданында қаланды.

«Оңтүстік Қазақстан облысының шөген федерациясы» қоғамдық бірлестігінің Президенті Тастеміров Нұрлан Қуанышбайұлы, Вице-Президенті және атқарушы директоры Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы.

1-сурет. «Оңтүстік Қазақстан облысының шөген федерациясы» қоғамдық бірлестігінің логотипі (эмблемасы).

«Шөген» федерациясының атқарушы директоры, Ресей Жаратылыстану Академиясының Кеңесшісі (ғылыми атағы), Қазақстан Педагогикалық Академиясының профессоры, «Нобель» медалінің лауреаты Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы

Махмұт Қашқари “Түркі сөздігі” кітабында шөгенді ат үстінен арнайы имек таяқпен доп қуалап ойнайтын спорт түрі деп түсіндереді. Ежелгі Талас, Шу өңірінде өмір сүрген ұлы ойшыл ақын Жүсіп Баласағұндың айтуынша, жақсы елшілер мен қолбасылар, бектер шөген ойыны жүйрік болған және басқа да шеберлік, ептілік, ақылдылық, сергектік, зеректік қажет әртүрлі ойындарды, өнерді меңгерген.

Шөген немесе поло ойынының ережесі туралы, Шөген-Поло ойынының 4 соққысы бар. Алға, артқа және аттың екінші қапталымен алға, артқа соққы жасайды. Осы төрт түрлі соққының техникасын, сілтеу траекториясын қарап отырсаңыз, біздің қылыш сермеу, шоқпар сілтеу сияқты ат үстіндегі жауынгерлік әрекетке ұқсайды. Станислав Потаповтың айтқаны да – осы. Демек, шөген жауынгерлік өнерге жас ұланды бейімдеуге, тәрбиелеуге, икемділігін арттыруға таптырмайтын ойын болған.

Поло ойыны Еуропаға таралысымен клубтар құрылып, одан әрі қанатын кеңге жая бастағаны белгілі. XIX ғасырдың өзінде шөген Еуропа асып, Оңтүстік Америкаға, одан әрі АҚШ, Австралия секілді елдерге жетті. Ойынға қызығушылықтың жоғары болғаны соншалықты оны кәсіби деңгейде ойнайтын болды. Тіпті 1900-1936 жылдары Олимпиада ойындарының бағдарламасына кірді. Бүгінде полоны әлемнің 84 мемлекеті ойнайды.

Поло әлемнің барлық елінде элиталық спорт түріне жатқанымен, Аргентинаның ұлттық спорт

түрі саналады. Елде бір команданың сапын бір отбасы мүшелері немесе бірнеше туысқан адамдар толықтыратын клубтар да жеткілікті. Аргентинада көптеген компаниялар мен жеке кәсіпкерлер үшін поло тұрақты қаржылық табыс көзіне айналған. Олар осы ойын үшін жылқыларды арнайы баптайды. Жаз мезгілінде Аргентинаға көптеген туристер ағылады. Оның ішінде поло ойыншылары мен әуесқойлар да бар. Сонымен қатар кәсіби ойыншылар, жаттықтырушылар және жылқышылар табыс табу үшін өзге елдерге жұмысқа барады. Бүгінде бұл елде әлемдік жылқы шаруашылығы, жекелей алғанда поло ойын-сауықтың бірнеше түрін ұсынатын үлкен индустрияға айналды. Аргентина тарапы ойынға ерекше мән беріп қана қоймай, 1982 жылы басқа да елдермен біріге отырып, халықаралық поло федерациясының негізін қалады.

Қазақстанда шөген ойынын қайта өрлету жөніндегі ұсыныстарды ғалымдар, журналистер және спорт функционерлері тоқсаныншы жылдардың аяғында айта бастады. Қазақстанда шөген федерациясын құру туралы ұсынысты алғаш рет Өмірзақ Шөкеев мырза айтқан болатын. Сөйтіп, 2012 жылы Қазақстанда поло федерациясының негізі қаланды. 2014 жылы поло федерациясына президент болып Асылжан Мамытбеков мырза сайланған соң федерацияға қатысты алда атқарылатын жұмыстарды жоспарлау қолға алынды. Ол кісі басшылыққа келгелі федерацияның атқаратын жұмысының бірнеше бағыты айқындалып, елімізде полоны дамытудың негізгі алғышарттары жасалды. Федерацияның атауы – Қазақстан шөген федерациясы деп өзгертілді. Айтулы табысымыздың бірі – 2014 жылдың желтоқсан айында Қазақстан шөген федерациясының Аргентина астанасы Буэнос-Айрес қаласында өткен Халықаралық поло федерациясының Бас Ассамблеясында мүшелікке қабылдануы болды. Сондай-ақ осы уақыт аралығында Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстары мен Астана қаласында өңірлік федерациялар ашылып, клубтар құрылды. Облыстық федерацияларды құралабынмен қамтамасыз ету мәселесін де толықтай орындап шықтық. Биылдан бастап шөген ойынынан ұйымдастырылатын іс-шаралар республикалық бұқаралық спорт күнтізбесіне енді. Соның аясында Мәскеу қаласында, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарында оқу-жаттығу жиындары ұйымдастырылды. Биылғы жылдың қыркүйек айының 21-28 күндері аралығында Аргентинаның Буэнос-Айрес қаласындағы Халықаралық поло федерациясының орталығында еліміздің негізгі құрамасы жаттығу жиынын өткізіп қайтты.

Тағы бір жетістігіміз – жылқыларды шөген ойынына үйрету саласында болды. Шетелде поло ойыны үшін арнайы бапталған аттардың бағасы 15 мың доллардан кем түспейді. Бірақ біз шетелден жылқы сатып алмай, жергілікті жылқы поло ойнауға жарамайды деген қасаң пікірді жоққа шығарып, қазақы қолтұқымды қамбар ата түлігін бап-

тап, ойынға үйрете бастадық. Қазір федерацияның меншігінде қырықтан астам жылқы бар. Оның ішіндегі отыздан астам ат Қостанай жылқы зауытының түліктері. Сол қырық жылқының жиырма-сынан астамы шөген ойнауға үйретілді. Алдағы уақытта шеберлеріміз шөген ойыны үшін арнайы ер-тұрманды да өздері жасайтын жағдай жасамашымыз.

Еуропаның кейбір елдерінде полоны қыс кезінде қар үстінде ойнау әдетке айналған. Қысы ұзаққа созылып, аса суық болатын елдерде поло жабық кешендерде ойналады. Поло ойынын ойнау үшін оған арнайы алаң керек. Сондықтан оның инфраструктурасын дамытуға тиіспіз. Алматыда Ақбұлақ тау шаңғысы кешенінің түбінде «ҚазМұнайГаз» АҚ-ның демеушілік жасауымен полоның халықаралық стандартқа сай алаңы салынып бітті. Сондай-ақ қыста ойнайтын жабық манеж де дайын тұр. Ол жерде емін-еркін халықаралық турнирлерді, республикалық чемпионатты өткізуге толықтай мүмкіндігіміз бар. Шөген – Қазақ хандығы құрылған мекенде көрсетіледі

Қазақ хандығының 550 жылдығында Қазақстан шөген федерациясының қолдауымен Тараз қаласындағы атшабар ретке келтіріп, қайтадан жөндеуден өткізілді. Поло ойынына арналған алаң салынды. Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы кезінде біз – Қазақстан шөген федерациясының тұсаукесерін жасамашымыз. Сонымен бірге алғашқы ойынды көпшілікке көрсетеміз. Одан кейін қараша айының соңында Талғардағы алаңда республикалық турнир өтеді деп жоспарлануда. Жалпы командадағы ойыншылардың бәрі – қазақтың көкпаршы жігіттері. Шөген – бұл тақымы мықты, білегі қарулы жігіттердің ойыны. Осылайша шөген өзінің тарихи мекені қазақ топырағына қайта оралды. Алғашқы ойынның Қазақ хандығының іргетасы қаланған жерде көрсетулі де тегіннен-тегін емес. Бұйырса, қазақ елінің аты шөген ойынымен де жаһанға танылатын кез алыс емес.

Шөген ережесі: Жалпы ережесі бойынша ойын 4-8 кезең аралығынан құралады. Оның әрқайсысы 7 минутқа созылады. Арасындағы үзіліс уақыты үш минутты құрайды. Ойын барысында төрт түрлі ұру әдісі бар. Ұзындығы 120-150 сантиметрді құрайтын таяқша (клюшка) ойынның негізгі құралы. Ашық даладағы алаңның көлемі 275x180 метрді құрайды. Бұл командалық спорт ойындарындағы ең үлкен алаң болып саналады. Қақпаның ұзындығы жеті метрге жетеді. Екі жақтағы қақпаның арасы

230 метрден кем болмауы тиіс. Әр ойыншыға тиесілі 3-4 аттан болуы керек. Өйткені, ойын кезінде оларды екі реттен кем емес ауыстыруға тура келеді. Шетелде мұндай аттардың бағасы қымбатқа түседі. Бағасы 5 мыңнан 50 мың АҚШ долларына дейін барады. Көз жеткізген тәжірибелік дерек бойынша, поло ойнауға қазақы тұқымды жылқылар жарап тұр.

Шөген тарихы Біздің көшпенді бабаларымыздың тіршілігі жылқымен тығыз байланысты болғаны тарихтан белгілі. Олардың өмірінде жылқы аса маңызды рөл атқарып, жауынгершілік заманда сенімді серігіне баланды. Ерте замандарда Орта Азияны мекендеген көшпенділердің атпен ойнайтын сан түрлі спорттық ойындары көп болған. Ол жайында бізге көнеден жеткен тарихи деректер айғақ болып отыр. Бүгінде Еуропада танымалдылыққа ие шөгеннің түп тарихының негізі Орта Азиядан шыққаны туралы деректер көп.

Шөген — түркі тектес тайпа-ұлыстарда, соның ішінде қазақтарда ежелгі замандарда кең тараған спорттық ойыны. Аса шеберлікті қажет ететін бұл сайыс түрі қазақ халқында ұлттық ойын ретінде қолданылған. Шөген ойыны - қазір түркі дүниесі елдерінде де, қазақ халқының да кейінгі ұрпақтарында ұмыт болғанымен, қазіргі кезде қайта жаңғыруда.

Шөген ойынын еске түсіретін спорт түрі бұл күндері Еуропадан кездеседі. Ағылшын ақсүйектерінің сүйікті әрі машықты спорт ойынынның бірі - Поло. Полоны қазіргі замандастарымыз жақсы біледі, ол ат үстінен доп таяқпен доп қуып бәсекелесу немесе оны «атты хоккей» десе де болады. Бірақ Еуропаның Полосын тамашалап отырып, осы ойын өзіміздің ежелгі ұлттық ойынымыз екендігін біле бермейді. Оны біз көне түркі мұраларын зерттеген ғалымдар мен мамандардың еңбектерінен білдік. X-XI ғасырлардағы түркі халықтарының ежелгі мұраларында «Шөген» ойыны туралы нақты деректер бар. Жүсіп Баласағұни өзінің атақты дастаны «Құтты бүлік» кітабының «Елшілер қандай болу керектігі туралы баяндалатын» тарауында осы шөгенді айтып өтеді. Елші тілге шебер, шешен, әдепті, зерделі алғыр болуы керек, әрі шахматты, шөгенді жақсы ойнауы тиіс дейді.

Демек, Шөген - қазақ ұлтының бай мәдениетін, өркениет үлгісін танытатын ойын, сондықтан «Шөгенді» қайта жаңғырту, халқымыздың «Көкпар», «Қыз қуу», «Теңге алу» секілді ойындарының қатарында деп айтуға негіз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Б.Төтенаев. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы, 1994.
2. Е.Сағындықов. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. Алматы «Рауан», 1994.
3. Шоңов Е.Ш. Қазақтың ұлттық спорт ойындарының тарихы мен дамуы, Тараз, 2015.
4. Интернеттің рұқсат етілген сайттағы материалдары, 2020.
5. Н.Н.Накышов, Ә.Қ.Бүркіт. Шөген федерациясының жарғысы. Шымкент, 2019.

УДК 376.1

НУРСЕЙТОВА ЖАНАР ЖОРАХАНОВНА

3-ші курс докторанты
6D010500 – Дефектология мамандығы
Абай атындағы ҚазҰПУ
jan85nur@mail.ru

АБАЕВА ҒАЛИЯ ӘСКЕРБЕКОВНА

Педагогика ғылымының кандидаты, доцент
Абай атындағы ҚазҰПУ
Педагогика және психология институтының директоры
jan85nur@mail.ru

ДИСЛЕКСИЯ ЖӘНЕ ДҰРЫС ОҚУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада арнайы педагогикасының негізгі теориялық сұрақтарының бірі дислексия тақырыбы ашылған. Дислексияның түрлері айтылған. Дұрыс оқуды қалыптастыру қарастырылған.

Кілт сөздер: Дислексия, оқудың бұзылысы, оптикалық дислексия, фонематикалық дислексия, дұрыс оқу.

ДИСЛЕКСИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВИЛЬНОГО ЧТЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена одной из основных теоретических аспектов специальной педагогики – теме дислексии. Описаны виды дислексии. Рассматриваются проблемы обучения чтению.

Ключевые слова: дислексия, нарушения чтения, оптическая дислексия, фонематическая дислексия, правильное чтение.

DYSLEXIA AND TEACHING CORRECT READING

Annotation. The article is devoted to the topic of dyslexia - one of the main theoretical aspects of special pedagogy. Types of dyslexia are described. The problems of teaching reading are considered.

Key words: dyslexia, reading disorders, optical dyslexia, phonemic dyslexia, correct reading

КІРІСПЕ

Дислексия – тұрақты сипаттағы қайталанатын қателермен белгіленетін және жоғарғы психикалық функциялардың қалыптаспағандығымен (бұзылысымен) шартталған, оқу үрдісінің жартылай спецификалық бұзылысы.

Дислексияны жіктеу негізіне авторлар әр түрлі критерийлерді алады: оқудың бұзылу деңгейі, байқалуы (Р.Беккер); оқу актісіне қатысты анализаторлардың бұзылуы (О.А.Токарева); кейбір психикалық функциялардың бұзылуы (М.Е.Хватцев, Р.Е.Левина), оқу үрдісінің операцияларын ескеру (Р.И. Лалаева). [Қ.Қ.Өмірбекова., 2011, 332 б.]

Р.И.Лалаева оқу үрдісі бұзылған операцияларын ескере отырып дислексияның келесі түрлерін бөледі: фонематикалық, семантикалық, мнестикалық, оптикалық, тактильді. [Лалаева Р.И. 2002. 28 с.]

М.Е.Хватцев бұзылған механизмдер бойынша фонематикалық, оптикалық, оптикалық-кеңіс-

тіктік, семантикалық және мнестикалық дислексияның түрлерін бөлген.

О.А.Токарева оқудың бұзылысын анализаторларының (есту, көру және қимыл-қозғалыстары) бірінші бұзылысына тәуелді топтастырады. Осыған байланысты дислексияның акустикалық, оптикалық және моторлы түрін бөліп көрсеткен. [Под ред. Л.С.Волковой, 2003, 27]

Қазіргі кездегі оқу бұзылысы мәселесін талдау бірінші кезекте қалыптағы оқу үрдісінің күрделі психофизиологиялық құрылымын және осы дағдыны балалардың менгеру ерекшеліктерін түсінуге негізделеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Барлық тілде оқуға үйретудің әмбебап бір әдістемесі болуы мүмкін емес. Дегенмен, үйретуді әріптер мен дыбыстарды түсінуден, фонетикадан бастау қағидасы барлық тілге ортақ. Тіпті жазуда иероглифтер қолданатын Қытайда да соңғы 50 жылда балалар алдымен сөздерді

латын әліпбиінің көмегімен оқуға үйретіп, содан кейін ғана дәстүрлі жазуға көшеді. Қазақ тіліндегі сөздердің басым көпшілігі қалай жазылса, солай оқылады.

Оқу күрделі психофизиологиялық үрдіс, оған түрлі анализаторлар қатысады: көру, сөйлеу қимыл-қозғалысты, сөйлеу-есту. Оның негізінде «анализаторлар әсерінің күрделі механизмдері және басқа екі сигналды жүйелердің уақытша байланысы» жатыр. Оқу өзінің психофизикалық механизмдері бойынша ауызша сөйлеу тіліне қарағанда күрделі үрдіс болып табылады, онымен бірге ол жазбаша және ауызша сөйлеу тілінен бөлек қарала алмайды. Оқу үрдісі көріп қабылдаудан, әріпті ажырату және танудан басталады. Одан кейін әріпті сәйкес дыбыстармен сәйкестендіру жүреді және сөздің дыбыс айту бейнесінің айтылуы, оның оқылуы іске асырылады. Ақыры сөздің дыбыстық түрін оның мағынасымен сәйкестендіру салдарынан оқығанды түсіну іске асырылады. Сонымен, бұл үрдісте шартты түрде екі жақты бөлуге болады: *техникалық* (жазылған сөздің көру бейнесін оның айтылуымен сәйкестендіру) және *мағыналық* - оқудың негізгі мақсаты болып табылады. Олардың арасында тығыз байланыс бар. Оқығанды түсіну қабылдау сипатымен анықталады. Басқа жағынан, көру қабылдауы алдында оқылған мағыналы мазмұнның әсер етуін сезінеді. [Корнев А.Н., 1997, 436.]

Оқу кезінде үлкен адам оқығанның мағынасын ғана саналандырады, ал оған қатысатын психофизиологиялық операциялар саналысыз, машықтанған түрде іске асырылады. Бірақ бұл машықтандырылған оқуды менгеру операциялары жан-жақты және күрделі болып табылады.

Кез келген дағды сияқты оқу өзінің қалыптасу үрдісінде сапалы өзінше түрліше қадамдар, кезеңдер қатарынан өтеді. Олардың әр қайсысы алдыңғысымен және келесісімен байланысты, ақырындап бір сападан келесіге көшеді. Оқу дағдысының қалыптасуы ұзақ және мақсатты бағытталған үрдісінде іске асырылады.

Бірнеше ондаған жылдар бұрын әдістеме мынадай болған: балалар ең алдымен әріптердің атауын, сосын дыбыстарды үйреніп, содан кейін әріптерді буынға біріктіріп оқитын. Қиындығы сол, 1-сынып оқушылары ұзақ уақыт бойы әріптің аталуы мен айтылуы арасындағы айырмашылықты меңгере алмайтын. Буындар ұзын болғандықтан, балаға ойында бірнеше әріптерді сақтап тұру өте қиын болатын. Соңғы жылдары фонемаларды тіркестіру қағидасы табысты қолданылуда. Бірақ бұл бала зеріктіретін ережелерді жаттауы тиіс және сапалық редукция мен сандық редукцияны ажырата білуі тиіс дегенді білдірмейді. Ең бастысы, баланың оқуға деген қызығушылығын сақтау керек. Баланың мүмкіндіктері мен қойылған міндеттері сәйкес келгенде ғана оған қызықты болады. Баланың қолынан келетіндей, оған жетімді болатындай, оның

жетістіктері айқын көрінетіндей жағдай жасап отыру қажет. Мысалы, бірнеше ондаған сөздер игеру үшін сол сөздерді білдіретін үйдегі заттарды алу. Егер осы заттарға оның атауы жазылған қағаздар іліп қойса, бала көп ұзамай, таныс жазуларды біле бастайды. Содан кейін сол сөздермен «Тауып көр», «Лото» ойындарын ойнатуға болады. Сонда бала өз күшіне деген сенімділігін сезеді. Тек жағымды сезімдерді сезінсе ғана одан кейінгі оқыту тиімді болады. Оқуға үйрету әдістерін тоқталайық.

– Фонетикалық әдіс. Фонетикалық тәсілдеме әліпбилік қағидаға негізделген. Оның негізінде – әріптер мен дыбыстардың (фонетика) айтылуын үйрету, сосын бала жеткілікті білім жинақтаған соң ол буындарға, содан кейін тұтас сөздерге көшеді. Фонетикалық тәсілдеменің екі бағыты бар: – Жүйелік фонетика әдісі. Тұтас сөздерді оқымай тұра, балаларға жүйелі түрде біртіндеп дыбыстарды, соған сәйкес әріптерді үйретеді, осы дыбыстарды қосуға жаттықтырады. Кейде бағдарлама фонетикалық талдауды да (фонемаларды қолдана білу) қамтиды.

– Ішкі фонетика әдісі көзбен шолуға және мағыналық оқуға баса назар аударады. Яғни, балаларға сөздерді әріптің көмегімен емес, суреттер немесе мәнмәтін арқылы тануды және сәйкестендіруді үйретеді. Содан кейін ғана таныс сөздерді талдай отырып, әріптермен белгіленетін дыбыстар оқылады. Жалпы алғанда, жүйелік фонетика әдісіне қарағанда бұл әдістің тиімділігі төмен. Бұл біздің ойлауымыздың кейбір ерекшеліктерімен байланысты. Ғалымдардың айтуынша, оқу қабілеттілігі әріптер мен дыбыстарды білумен, ауызша сөйлеуде фонемаларды ажырата білу қабілеттілігімен тікелей байланысты. Оқуға үйретудің бастапқы кезінде бұл дағдылар жалпы ақыл-ой деңгейінен де маңыздырақ болады.

– Лингвистикалық әдіс. Лингвистика – бұл тілдің табиғаты және құрылымы туралы ғылым. Балалар мектепке үлкен сөздік қорымен келеді, бұл әдіс оқуды жиі қолданылатын, сондай-ақ оқылуы да, жазылуы да бір сөздермен бастауды ұсынады. Осы сөздерді үйрене отырып, бала әріптермен дыбыстар арасындағы сәйкестікті меңгереді.

– Тұтас сөз әдісі. Мұнда балаларға сөздерді құрайтын бөліктерге бөлмей, тұтас бірлік ретінде тануды үйретеді. Бұл әдісте әріптердің атауларын да, дыбыстарды да үйретпейді. Балаға сөз көрсетіледі және оны айтады. 50-100 сөз жаттаннан кейін балаға осы сөздер жиі кездесетін мәтін береді.

– Тұтас мәтін әдісі. Тұтас сөз әдісіне ұқсас, бірақ тілдік тәжірибесіне көбірек жүгінеді. Мысалы, қызықты сюжеті бар кітап беріледі. Бала оқиды, мағынасын мәнмәтіннің немесе иллюстрацияның көмегімен аңғаруы тиіс бейтаныс сөздерді кездестіреді. Бұл ретте оқу ғана емес, сондай-ақ, өз әңгімелерін жазу да қолдау табады.

Бұл тәсілдің мақсаты – оқу процесін жағымды ету. Ерекшеліктерінің бірі – фонетикалық ережелер мүлдем түсіндірілмейді. Әріптермен дыбыстар арасындағы байланыс оқу барысында айқын емес жолмен анықталады. Егер бала сөзді қате оқыса, оны түзетпейді. Басшылық етуші дәлел: оқу сөйлеу тілін меңгеру сияқты табиғи үдеріс және бұл үдерістің барлық қыр-сырын балалар өз бетінше меңгеруге қабілетті.

– Зайцев әдісі. Николай Зайцев тіркестіруді тіл құрылымының бірлігі ретінде анықтады. Тіркестіру – бұл дауыссыз бен дауыстының, немесе дауысты мен дауыссыздың жұбы, немесе бір әріп. Зайцев тіркестірулерді кубиктің қырларына жазған. Ол кубиктерді түсі, көлемі және шығаратын дыбысына қарай әртүрлі етіп жасаған. Бұл балалардың дауысты мен дауыссыз дыбыстардың арасындағы айырмашылықты білуге көмектеседі. Осы тіркестірулерді пайдалана отырып, бала сөз құрайды. Әдістеме фонетикалық әдістерге жатады, өйткені тіркестіру – бұл не буын, не фонема. Осылайша, бала бірден фонемалар бойынша оқуға үйренеді, сонымен бірге әріптік-дыбыстық сәйкестенулер араласу туралы түсінік ала бастайды, өйткені ол кубиктің қырларында тіркестірулерді ғана емес, жеке әріптерді де кездестіреді.

Оқудың 2 түрі бар: дауыстап оқу және ішінен оқу. Оқудың екі түрі де мынадай талаптарға сәйкес болуы тиіс:

- 1) дұрыстығы;
- 2) түсініктілігі;
- 3) жүгіртіп оқу.

Дауыстап оқуға мәнерлеп оқу талабы да қойылады.

Дұрыс оқу – бұл мәтіннің дыбыс жағының қатесіз және бір қалыпты айтылуы.

Түсініп оқу оқырманның мәтін мазмұнын анық, терең түсінуінен көрінеді.

Жүгіртіп оқу деп оқу кезінде қабылдаудың саналылығын қамтамасыз ететін және қарқынына сәйкес келетін оқу қарқынын атайды.

Мәнерлеп оқу – бұл оқырман өзінің даусымен автордың ойы мен оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіре білуде көрінетін дауыстап оқу сапасы. [С.Рахметова. 1991.-316.]

Оқу техникалық дағдыларды және оқылғанның мағынасын түсіну үдерісін қамтитын қиын әрекет болып табылады. Бұл екі жақ өзара тығыз байланысты және бір-біріне өзара әсерін тигізеді. Оқуға үйретудің неғұрлым тиімді әдістерін қарастырайық. Дұрыс оқуға үйретудің басында бала жазылған сөзді дыбыстауы керек: әріпті танып, оны дыбыспен сәйкестендіру, бірнеше әріптерді буынға біріктіру және бірнеше буындарды сөзге біріктіру. Бұл техникалық әрекеттер оқушының бар назарын өзіне аударады. Оның барлық ақыл-ойы осы үдеріске бағытталады, бұл ретте оқылатын мәтінді түсіну қиынға түседі, оған ақыл-ой күші жетпейді де. Бірте-бірте тех-

никалық әрекеттер автоматты түрде іске қосылды да, бейсанаға кетеді және оқушының назары мәтіннің мағынасын түсінуге шоғырланады. Барлық аталған біліктер уақытында кезең-кезеңімен қалыптастырылады, олар жеміс сияқты пісіп, жетіледі. Әрбір кезеңде нақты дағдылар пайда болады және дамиды. Келесі кезеңге ағымдағы кезеңнің барлық біліктері мен дағдыларын меңгерген соң ғана көшуге болады. Меңгеріп қана қоймай, олардың автоматты түрде іске қосылуының белгілі бір деңгейіне жетуі қажет. Бірақ әр бала өз дамуында бірегей, сондықтан кейбір балаларда мектептің жоспарлауымен бөлінген уақыт ішінде ағымдағы кезең жеткілікті деңгейде дами алмайды. Демек, келесі кезеңнің іргетасы әзірленбеген. Оқу үшін берілген материал күрделене түскен кезде оқушы түсіне немесе үйрене алмағандықтан емес, үйреніп үлгермегендіктен басқалардан артта қала бастайды, нашар оқитын топтағы балалардың қатарына қосылады.

Зерттеулері көрсеткендей, көбінесе тежелу буындардан сөз құрау мен сөздердің мағынасын түсіну кезеңінде болады екен. Сонымен бірге бұл кезең маңызды болып табылады, себебі мағыналық түсініп оқу үшін негіз болады. Бала нысаналы және дұрыс оқуға қалай үйретуге болады, мәтіндер түрлерімен жұмыс істеу дағдысын қалай қалыптастыруға болады.

Бірінші кезеңде оқытуды тыныс алу гимнастикасынан бастау керек. А.Н. Корневтің әдістемесін зерделеп, оны өз тәжірибесінде қолдануға болады. Тыныс алу гимнастикасы және дауысты дайындау Сөйлеу тыныс алумен тығыз байланысты. Сөз дем шығару фазасында құрылады. Адам үнсіз тұрғанда және сөйлеу кезінде тыныс алу айтарлықтай ерекшеленеді. Дем шығару демді ішке тартудан әлдеқайда ұзағырақ. Сонымен қатар, сөйлемей тыныс алу кезіндегіге қарағанда сөйлеп тұрғанда тыныс алу қозғалыстарының саны екі есе кем. Ұзақ дем шығару үшін үлкен ауа қоры қажет. Сондықтан сөйлеу кезінде жұтылатын және сыртқа шығатын ауа көлемі айтарлықтай ұлғаяды. Сөйлеу кезінде дем алу анағұрлым қысқа және терең. Сөйлеуде тыныс алудың тағы бір ерекшелігі – сөйлеу кезінде дем шығару кезінде дем шығаратын бұлшық еттердің (құрсақ қабырғасының және ішкі қабырға аралық бұлшық еттердің) белсенді қатысуымен жүзеге асырылады. Бұл оның анағұрлым жоғары ұзақтығы мен тереңдігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар ауа ағынының қысымын ұлғайтады. Онсыз дауыстап сөйлеу мүмкін емес. Кейбір балаларда оқу кезінде дұрыс тыныс алмауы байқалады, олар дем шығару кезінде емес, дем алу кезінде оқиды. Оқу қарқыны бұзылады, сондықтан әріптерді өту кезінде, әдебиеттік оқу сабақтарында тыныс алу гимнастикасын жасап тұру керек. Тыныс алу гимнастикасын әр сабақтың басында жасату қажет.

Әріптермен таныстыру. Сауат ашудың бірінші

кезеңінде өзінің ашықтығымен, өзгешелігімен баланы қызықтыратын әріптермен таныстыру жүргізіледі. Әрбір әріпке жаңылтпаштар және жұмбақтар, тақпақтар таңдап алынады. Оқушыларға кез келген әріптердің тіркесіне өздері жаңылтпаш, мысал ойлап табуды да ұсынуға болады. Жаңылтпаштарды айтуды уақытты бақылау арқылы жүргізуге болады. Алдымен бала жаңылтпашты баяу, ақырын айтады, содан кейін қалыпты қарқынмен, содан кейін ғана жылдам қарқынмен айтады. Оқытудың бұл кезеңінде әріптермен таныстырып, сабақтың басында оқу кезінде шапшаң оқуды дамыту үшін әртүрлі кестелер қолданылады.

Буындармен таныстыру. Оқытудың бұл кезеңінде сондай-ақ жылдам оқу дағдыларының дамуына ықпал ететін әртүрлі кестелер пайдаланылады. Тапсырмаға байланысты дауыстылар немесе буындар әртүрлі дауыс күшімен, әртүрлі екпінмен, әртүрлі қарқынмен оқылуы мүмкін. Осылайша, бірте-бірте буындар мен сөздердің құрылымы күрделене түседі. Сөздермен таныстыру Сөздерді оқығанда да жылдам оқу дағдыларын дамытуға көмектесетін әр түрлі кестелер пайдаланылады. Бұл кестеде оқу үшін бір буынды сөздер жазылады.

Оқу – күрделі психофизиологиялық процесс. Бұл әрекетте көру, сөйлеу, тыңдау анализаторлар қатысады. Б.Г. Ананьев бұл процестің негізінде «күрделі механизм анализаторларының өзара әрекеті мен екі сигнал жүйесінің уақытша байланысы жатыр» деп жазған. Оқудың алғашқы кезеңі – оқу технологиясын қалыптастыру кезеңінде психолог Б.Д. Эльконин «графикалық модель негізінде сөздердің дыбыстық формаларын жаңғырту үдерісі» деп сипаттады. Бұл дегеніміз, оқушы әріпті көріп, әріпті саралап, бұл қандай әріп екенін анықтауы қажет. Егер оқушы екінші әріпті тану кезінде бірінші әріпті ұмытпаса, онда ол буынды анықтап айта алады. Осындай кезеңді бала ұзақ өтеді.

Оқудың күрделі үдерісінде үш негізгі кезеңді ажыратуға болады:

1. Берілген сөздердің қабылдануы. Оқи білу дегеніміз – ол, біріншіден әріптермен таңбаланған сөздерді болжай білу. Бала әріптерді көріп, оларды айта бастаса, не болмаса әріптер, әріптердің түркесуі арқылы нақты бір сөзді еске түсіре алса, оқу осы кезеңнен басталады. Әріптерді бір нақты сөздің символы ретінде ұғыну кезінде баланың көруі ғана емес, сонымен қатар есте сақтауы, елестетуі, қиялы, ақылы да қатысады. Сөздерді оқығанда тек қана әріптерді текшелейміз, бір не болмаса бірнеше әріпті тану арқылы тұтас бір сөзді болжаймыз.

2. Оқылған сөздер арқылы мазмұнды түсіну. Әр оқылған сөз біздің санамызға әртүрлі өзгерістер әкеледі, осының нәтижесінде сөздің мағынасы түсінікті болады. Кей кезде біздің санамызда нақты, айқын образ пайда болады, кейде – сезім,

ынта не болмаса логикалық процесс, үшіншіден – осыда және алдыңғы, төртіншіден – ешқандай сезім мен образ, тек қана сөздің жай қайталауы не болмаса осыған байланысты басқа сөз.

3. Оқуды бағалау. Кітапты тек оқып қана қоймай, оның мазмұнына сыни қарау үнемі байқала бермейтіні белгілі. Қажеттілік оқудың мотивациясын туғызады. Оқуды үйреніп жатқан балада, ең біріншіден, оқуға ынтасы пайда болады. Бұл қызығушылықты оятады.

Оқуды оқу дағдысы ретінде қалыптастыру өте маңызды. Сонымен қатар оқушылардың тану әрекетінің ерекшелігін есепке алу да маңызды. 6-7 жасар оқушылардың логикалық ойлау қабілеті әлі дамымаған, бірақ ол көрнекті-әрекеттік сипатта болады, сондықтан әртүрлі заттармен практикалық әрекеттер жасауға бағытталған. Содан кейін ойлау көрнекті-образды сипатқа айналып, логикалық абстракты ойлауға ауысады. Оқушылардың тану әрекетінің қадамдары оқыту сипатына әсер етеді. Әйгілі психолог Т.Г. Егоров «Балаларды оқуға үйрету психологиялық очерктері» атты еңбегінде оқуды әрекет ретінде қарастырады: әріптік таңбаларды ұғыну, таңбаланған әріптерді дыбыстау (айту) және оқығанын түсіну. Оқуды жаңа ғана үйреніп отырған оқушыда аталған әрекеттер рет-ретімен өтеді. Бірақ оқу тәжірибесі жинақталғаннан кейін бұл компоненттер синтезделеді. Т.Г. Егоров: «Түсіну үдерісі мен оқу дағдысы арасындағы синтез икемделген сайын оқу жетіле бастайды, сондықтан оның мәнерлеп оқуы мен анық оқуы артады. Оқу машығын зерттеушілердің пайымдауынша ұғыну мен дыбыстау механизмі оқыған нәрсені түсінуге кедергі болмайды. Оқу орындалу үшін барлық үш әрекет бір мезгілде жасалынуы керек.

Әдістемелік ғылымда оқу дағдысын қалыптастырудың үш кезеңі анықталған: талдамалық, жинақтау және автоматтандыру кезеңдері. Талдамалық кезеңде оқу процесі үш кезеңі де мәнерлеп оқып берушінің әрекетінде «бөлінеді» және оқушыдан нақты бір операцияларды жасауды талап етеді: дауысты әріпті көруді, оның қосылатын буынмен ара қатынасын белгілеу, көрген әрбір графикалық буынды дыбыстау, яғни асықпай оқып, сөзді тану, мағынасын ажырату.

Буындап оқу баланың оқудың алғашқы кезеңі – талдамалық кезеңде екенін көрсетеді. Талдамалық кезең сауаттылықты қалыптастыруға сәйкес келеді деп санайды. Бірақ әр мұғалім әрбір оқушының жалпы оқу қарқыны өзіндік болатынын және оқу дағдысын қалыптастыруда да ерекшеліктері болатынын білуі тиіс. Жинақтау кезеңінде оқудың үш компоненті де синтезделеді, яғни сезіну, дыбыстау және оқығанды түсіну бір мезгілде болады. Бұл мезгілде бала сөздерді тұтас оқи бастайды.

Бала бастауыш мектеп аясында талдамалы кезеңнен автоматтандыру кезеңіне дейін жету

үшін сыныпта нақтыланған оқу тәртібі болу керек.

Олар: 1) оқудағы жаттығулар күнделікті болуы тиіс;

2) мәтіннің әдеби ерекшеліктерімен және балалардың психологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, мәтіндерді оқуға іріктеу қажет;

3) қате оқуды болдырмау үшін, мұғалім жүйелі жұмыс жасау қажет;

4) мұғалім оқу кезінде оқушылар жіберген қателіктермен жұмыс жүргізу мақсатында жүйелі жұмыс түрлерін қолдануы тиіс;

5) өздігінен іштей оқуды ұйымдастыру қажет, ол бірнеше кезеңнен тұрады: іштей оқу, оқудың дауыссыз артикуляциясы, «дауыссыз оқу» (іштей оқудың негізінде), өздігінен іштей оқу.

Оқуға және жазуға үйретудің алғашқы қадамдарында, әріптік-дыбыстық талдамасында, дыбыстау әрекеті өте маңызды. Оқудың алғашқы жылдары іштей оқуға көп мән бермеген жөн. Бірақ 3-сыныптан бастап жеке, өте баяу, іштей оқуға үйретуге болады. Бұл ақпарат көру анализаторына бейімделген, сондықтан ол басқа әдістеме арқылы үйретіледі. Сонымен, бірінші, екінші, үшінші кезеңде баланың оқу дағдысының қалыптасуы өзінің дербес қарқынын да өтеді және үш-төрт жылға жалғасады. Бірінші кезеңде әріптің әр элементі қадағаланады. Кейбір оқушылардың ата-аналары «әріптерді біледі, бірақ оқығысы келмейді» дейді. Оқығысы келмейді, өйткені оқи алмайды. Тек тоғыз-он жасқа қарай әрекеттерді ерікті реттеу механизмдері қалыптасады, зейін ұйымдастырылады. Оқудың толық дағдысын меңгеру оқушылар үшін мектептің барлық пәндерінен табысты жетістіктерге жетудің маңызды шарты болып табылады; сонымен қатар, оқу – сабақтан тыс уақытта да ақпарат алудың негізгі тәсілдерінің бірі, білім алушыларға жан-жақты әсер етудің бірден бір жолы деген қорытынды жасауға болады. Іс-әрекеттің негізгі түрі ретінде, оқу оқушылардың ақылой, эстетикалық және сөйлеу дағдыларының дамуы үшін неғұрлым үлкен мүмкіндіктер жасайды. Оқу дағдысын дамытуға және жетілдіруге байланысты жұмыс жүйелі және мақсатқа бағытталған болуы тиіс. Төменгі сынып оқушыларының бойында оқудың сапалы дағдысын қалыптастыру бастауыш мектептің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Оқу дегеніміз – екі жағын бөліп көрсетуге болатын күрделі психофизиологиялық үдеріс:

1) мағыналық жағы – оқылған мәтіннің мазмұнын және мағынасын түсіну, ұғыну;

2) техникалық жағы (мағыналық жағына бағынатын, оған қызмет көрсететін) – оқудың жылдамдығы (қарқыны), дұрыстығы мен мәнерлілігі.

Оқу жылдамдығы (қарқыны) – минутына айтылған сөздердің санымен сипатталады. Сонымен, оқу жылдамдығы оқу техникасының құрамды бөлігі ғана болып табылады. Оқу жылдамдығы оқу әдісіне байланысты (бірқалыпты буындық, жекелеген сөздерді оқи отыра бір қалыпты буындық, тұ-

тас сөздерді және сөз топтарын оқу). Оқу техникасын арттыру үшін оқушыны бірқалыпты буындық оқудан тұтас сөздер мен сөз топтарын оқуға, яғни оқудың ең нәтижелі тәсіліне көшу тезірек және табиғи ауысуына талпындыру керек.

Педагогика ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан ағартушы ұстаз Ж. Аймауытовтың оқушының оқу дағдысын қалыптастыру және жетілдіру керектігін алға тартады. Дәстүрлі түрде мұғалімдермен тексерілетін оқушылардың оқу жылдамдылықтары оқушылардың бойында берілген мәтінді 1 минут ішінде неғұрлым көп оқып шығу деген ұғым қалыптасып қалған. Ал мұғалімнің сен «жақсы оқисың» немесе «жаман оқисың» деген сөзі оқу деңгейін білдіретін ұғыммен сай келеді. Сөйтіп оқушылар жақсы оқу үшін өздерінің алдына мәтінді белгілі бір уақыттың ішінде тез судыратып оқып шығу мақсатын қойып, мәтіннің не тіліне, не мазмұнына, не кейіпкерлер бейнесі мен шығарманың идеясына мән бермейді. [12 жылдық білім беру 2/2017.-336.]

Оқу машығын қалыптастырудың мақсаты – баланың өзі оқыған сөйлемін, мәтінін толық түсінуі және сонда қолданылған сөздердің мағынасын меңгеруіне қол жеткізу. Мұны орындау үшін мұғалім баланың әрбір сөзі дұрыс әрі анық оқуын үнемі қадағалап отыруы шарт. Әрбір сөзді дұрыс анық етіп оқыған бала сөзді түсінеді. Шапшаң оқудың алғышарты орындалады. Осыдан шапшаң оқудың дұрыс оқумен, түсініп оқумен өте тығыз байланыстылығы көрініп тұрады. Оның үстіне сөзді дұрыс және түсініп оқу үшін мәтінді белгілі бір қарқынмен оқу қажет. Олай етпеген жағдайда мәтінді оқушы да, оны тыңдаушы да ештеңе түсінбейді. Оқу жылдамдығын қалыптастыру бастауыш сыныптан басталады. Осы кезеңде баланың дұрыс оқуы, әрі жылдам, әрі мазмұнды түсіне оқи білу – үлкен еңбектің жемісі. Сондықтан жылдам оқу – оқушы үлгерімінің негізгі факторы. Әдетте кімдер тез оқыса, сол көп оқиды, көп оқыса, көп біледі. Оқу жылдамдығы артқан сайын, есте сақтау қабілеті де, ақыл ой еңбегіне ынталығы да арта түседі. Кітап оқудың бастысы қанша кітап оқығаныңда емес, керісінше, оқыған кітаптарыңның қаншасын түсінгеніңде.

ҚОРЫТЫНДЫ

Дұрыс оқып үйрену – үлкен қажырлықты, ұзақ уақытты талап ететін орасан еңбек. Балалардың оқуға деген оң қарым-қатынасын тәрбиелеу – мұғалімнің негізгі міндеті. Мұғалімдер оқу дағдысын жетілдіру және саналы, түсініп оқуға қызығушылығын дамыту бойынша жұмыстардың әр түрлі әдістері, тәсілдері мен түрлерін пайдаланады.

Сондай-ақ, оқудың дұрыстығына оқу кезіндегі дененің қалпы, көз бен мәтін арасындағы қалыпты ара қашықтық, алдын-ала ішінен оқу, мұғалімнің үлгі ретінде оқуы да әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Логопедия: оқулық / Қ.Қ.Өмірбекова, Г.С. Оразаева, Г.Н. Төлебиева, Г.Б. Ибатова. - Алматы: Дәуір, 2011. - 648 с.
2. Лалаева Р.И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников. Учебное пособие. СПб.: Издательство «Союз», 2002. 224 с.
3. Логопедия: Методическое наследие/ Под ред. Л.С.Волковой: В 5 кн. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Кн. IV: Нарушение письменной речи: Дислексия. Дисграфия. 304 с.
4. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей. – СПб.: МиМ, 1997. – 286 с.
5. С.Рахметова. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы: Ана тілі. 1991.-184б.
6. 12 жылдық білім беру Республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-талдамалық журнал 2/2017.-81б.

УДК 373.2-056.26

МРНТ: 14.07.03

ОРАЗАЕВА ГУЛЬЖАН СЕРИКОВНА,кандидат педагогических наук, доцент,
Казакский Национальный женский педагогический университет

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОКАЗАНИЯ РАННЕЙ КОРРЕКЦИОННОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аңдатпа. Мақалада ерте түзету көмегін көрсетуді Қазақстан Республикасының Білім беру саясатындағы стратегиялық бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Уақытылы түзету және дамыту жұмыстары баланың дамуындағы бұзушылықтарды едәуір жеңуге және оны жалпы білім беретін мектепте оқуға дайындауға мүмкіндік береді. Ерте жастағы балалармен жұмыс жасаудың негізгі тенденцияларының бірі - ата-аналарды түзету процесіне қосу болып табылады. Ата-аналарға үйдегі түзету жұмыстарының әдістері мен техникаларын үйрету - ерекше білім беру қажеттіліктері бар жас баланың дамуында маңызды аспекті болып табылады.

Түйінді сөздер: ерте түзету көмегі, ерекше білім беру қажеттіліктері, ерте жастағы балалар, отбасы, проблемалар.

Аннотация. В статье рассматривается оказание ранней коррекционной помощи одним из стратегических направлений в образовательной политике Республики Казахстан. Своевременная коррекционно-развивающая работа позволяет значительно преодолеть нарушения в развитии ребенка и подготовить его к обучению в общеобразовательной школе. Одним из основных трендов в работе с детьми раннего возраста является включение родителей в коррекционный процесс. Обучение родителей приемам и методам коррекционной работы в домашних условиях является важным аспектом развития ребенка раннего возраста с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: ранняя коррекционная помощь, особые образовательные потребности, дети раннего возраста, семья, проблемы.

Summary. Providing early correctional assistance is one of the strategic directions in the educational policy of the Republic of Kazakhstan. Timely correctional and developmental work allows you to significantly overcome violations in the development of the child and prepare him for training in a comprehensive school. One of the main trends in working with young children is the inclusion of parents in the correctional process. Teaching parents techniques and methods of correctional work at home is an important aspect of the development of an early child with special educational needs.

Keywords: early correctional care, special educational needs, young children, family, problems.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из приоритетных задач образовательной политики в Республике Казахстан является оказание своевременной ранней комплексной помощи детям с особыми образовательными потребностями и их семьям. В Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы (постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988) обозначено, что в результате реализации мер по улучшению качества образования и науки ожидается достичь 100% охвата детей от 3-6 лет дошкольным воспитанием и обучением. Кроме того, будут разработаны рекомендации по созданию групп кратковременного пребывания при действующих дошкольных организациях для обучения и воспитания детей 1-2 лет из малообеспеченных и многодетных семей, семей, воспитывающих

детей-инвалидов [<https://www.zakon.kz>].

Вместе с реализацией этих задач требуется усиление внимания к проблемам оказания своевременной психолого-медико-педагогической помощи детям раннего возраста.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ранний возраст является уникальным, стратегически важным для всего последующего умственного, физического, речевого и эмоционального развития ребенка. Кроме того, ранний возраст является наиболее благоприятным периодом для формирования многих психических функций. Раннее детство — наиболее значимый этап с точки зрения психолого-педагогического воздействия.

Современные социальные, экономические, экологические условия жизни привели к увеличению числа детей с отклонениями в физичес-

ком и психическом развитии. Проблемы моторного, психического и речевого развития ребенка часто проявляются уже в раннем возрасте, поэтому коррекционную работу необходимо начинать на ранних стадиях выявления проблем в развитии малыша.

В связи с этим исключительно важное значение приобретает ранняя коррекционно-развивающая работа, что является залогом успешного формирования компенсаторных механизмов, коррекции первично нарушенных психических и моторных функций при обратимых дефектах, профилактики вторичных отклонений в развитии. Причиной тому является необычайная пластичность мозга в раннем возрасте, его чрезвычайная восприимчивость к внешним воздействиям. Благоприятное сочетание компенсаторных возможностей организма в раннем возрасте с компетентно подобранными программами коррекционно-педагогической работы, могут в значительной мере нейтрализовать действие первичного дефекта на ход психофизического развития ребенка.

Во всем мире образование детей с ограниченными возможностями развернуто в сторону раннего вмешательства как наиболее гуманную, экономически эффективную и ресурсосберегающую педагогическую технологию.

Своевременное оказание необходимой помощи в раннем и дошкольном возрасте позволяет значительно преодолеть нарушения в развитии ребенка и подготовить его к обучению в общеобразовательной школе. Оказание ранней помощи позволяет к школьному возрасту сократить количество детей с ограниченными возможностями на 30-40%.

В настоящее время по данным республиканской психолого-медико-педагогической консультации выявлено от общего количества детей с особыми образовательными потребностями детей раннего возраста, напомним, что к детям раннего возраста относятся дети от 0 до 3 лет - 6567 детей или 4,3%. В системе образования раннюю коррекционно-педагогическую помощь получают 4072 (62%) детей раннего возраста. Среди них: в специальных ясли-садах и дошкольных организациях образования – 414 детей с особыми образовательными потребностями (6,3%); в специальных группах общих детских садов – 272 детей (4,1%); в инклюзивных группах (совместное воспитание со здоровыми детьми) – 1291 (19,7%). Необходимо отметить, что в инклюзивных группах 11,4% детей воспитываются без коррекционно-педагогической поддержки, 8,3 % детей с особыми образовательными потребностями воспитываются с коррекционно-педагогической поддержкой. В частных, общественных организациях образования воспитываются 2095 детей раннего возраста (31,9%). [http://iac.kz/sites/default/files/nacionalnyy_sbornik_2019-2020.pdf].

Коррекционно-педагогическая поддержка дети раннего возраста получают в условиях системы образования и здравоохранения и социальной защиты.

Коррекционно-педагогическую поддержку в кабинетах психолого-педагогической коррекции и реабилитационных центрах получают всего 3058 детей раннего возраста (46,6%), из них дети, которые не посещают дошкольные организации в связи с тяжелыми ментальными нарушениями составляют 963 (14,7%) детей раннего возраста. В системе социальной защиты коррекционно-педагогическую поддержку получают 19 (0,3%) детей раннего возраста с тяжелыми ментальными нарушениями (тяжелой и глубокой умственной отсталостью, неспособных к усвоению образовательного стандарта в организациях образования) (данные ГУ Национального научно-практического центра коррекционной педагогики).

Как указывает статистика среди детей с особыми образовательными потребностями больше всего детей с задержкой психического развития и нарушениями речи – 55%. Эти категории детей могут быть полностью реабилитированы к школьному возрасту, если необходимая помощь будет им оказана в раннем и дошкольном возрасте.

Преимуществами раннего вмешательства можно считать следующее:

1. 30-40% детей с отклонениями в развитии достигают показателей нормы;
2. у 90% детей наблюдается стойкий положительный эффект.
3. Экономический и ресурсосберегающий эффект.
4. Снижение инвалидности и социальной дезадаптации.

Оказание своевременной ранней комплексной помощи, включающей психолого-медико-педагогическое воздействие, детям с особыми образовательными потребностями и их семьям является приоритетной задачей образования. Решающее значение в реализации данной задачи играют кабинеты развития при поликлиниках, кабинеты психолого-педагогической коррекции и реабилитационные центры.

Проводимые в Республике Казахстан научные исследования по проблемам создания системы ранней коррекционно-педагогической помощи [Сулейменова Р.А. <https://www.dissercat.com>]; организационно-методическим основам раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс [Жалмухамедова А.К., 2006. - 30 с.]; разработанные методические материалы по социальной и коррекционно-педагогической работе с детьми раннего возраста с задержкой психомоторного развития [<https://special-edu.kz/>] и др., могут составить научно-теоретическую базу для дальней-

ших исследований данной проблемы. Необходимость таких исследований не вызывает сомнения, учитывая, что до настоящего времени большинство детей раннего возраста группы риска или с установленными нарушениями не получают своевременной и соответствующей их потребностям помощи.

Одной из насущных проблем при оказании ранней коррекционной помощи является включение родителей в коррекционный процесс. Взаимодействие специалистов и родителей детей раннего возраста позволяет решить многочисленные проблемы, которые, несомненно, возникают при воспитании ребенка с отклонениями в развитии. Особое место при работе с семьей, занимает специально организованное обучение родителей, которое предполагает целенаправленную работу по включению семьи в коррекционный процесс. От эффективности взаимодействия специалистов и родителей зависит решение многих проблем, которые возникают в семье, воспитывающей ребенка с отклонением в развитии. Сюда можно отнести и гармонизацию жизненных установок и ценностей каждой конкретной семьи, создание оптимальных микросоциальных условий, необходимых для воспитания и развития ребенка, это нейтрализация неконструктивных форм поведения родителей в социуме, осуществление их продуктивной занятости, формирование активной социальной позиции относительно будущего своего ребенка и др.

Семья ребенка с особыми потребностями, как никакая другая, нуждается в обучении. Семья, не всегда готова и обучена всем тонкостям, которые возникают в воспитании ребенка с особыми образовательными потребностями, тем более на раннем этапе развития. Обучение не должно ограничиваться беседами, консультациями, советами. Обучение должно предполагать целенаправленную работу по включению родителей в коррекционную поддержку своего ребенка. Включение семьи в коррекционный процесс должно происходить на мотивированной основе и на осознании и специалистами и родителями единства целей.

Практика обучения семьи свидетельствует о преобладании традиционных форм работы с родителями, которые заключаются в выполнении домашнего задания, родительские собрания и пр. При работе с ребенком раннего возраста речь идет об обучении родителей в домашних условиях уметь развивать сенсорные функции, моторику, стимулировать развитие речи и др. Другими словами, родители должны быть подготовлены к осуществлению самостоятельной помощи ребенку, они должны стать полноправными субъектами коррекционной деятельности.

Первым важным фактором при обучении

родителей является установление контакта с родителями, именно доверие и вера в положительный результат становится основой дальнейшей эффективной коррекционной работы.

Первые шаги по установлению контактов с родителями должны быть связаны с выявлением и корректировкой их запросов и потребностей. Как показывают наблюдения, запросы родителей часто не соответствуют реальным потребностям и возможностям ребенка, родители затрудняются в выделении ведущих проблем ребенка, не умеют находить связи между отдельными трудностями детей. Именно поэтому они нуждаются в обучении и подготовке к участию в коррекционной поддержке своего ребенка.

Второй шаг связан с определением содержания работы по включению семьи в коррекционный процесс. Очень часто родители связывают свои трудности с установлением взаимодействия с ребенком в повседневных жизненных ситуациях, в построении эффективного общения с ним, в установлении коммуникативных контактов. В этом случае эффективным средством послужит составление так называемой коммуникативной «пирамиды», т.е. алгоритма формирования необходимых умений для развития коммуникации – умение принимать от взрослого приглашение поиграть или пообщаться; умение смотреть в лицо и глаза; внимание, подражание, очередность, понимание, слушание, умение играть и др.

Понимание родителями того, что необходимо делать и, главное, знание приемов работы в домашних условиях будет способствовать мотивированному включению в коррекционную деятельность.

Обучение родителей, в повседневных жизненных ситуациях умению выстраивать коррекционную работу, использовать те или иные приемы работы позволят эффективно реабилитировать ребенка раннего возраста, имеющего отклонения в развитии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, обучение родителей взаимодействию с раннего возраста со своим ребенком, имеющим определенные психофизические проблемы, будет способствовать включению родителей в коррекционный процесс, налаживанию внутрисемейных отношений, формированию у родителей новых ценностных ориентиров, конструктивных форм поведения. Коррекционная работа с ребенком, при этом, приобретет непрерывный характер, появятся возможности расширения спектра коррекционных услуг ребенку за счет участия в работе семьи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988.
2. Национальный сборник «Статистика системы образования Республики Казахстан». АО Информационно-аналитический центр. ISBN 978-601-7904-18-0. Нур-Султан 2020.
3. Сулейменова Р. А. Организационно-технологические основы ранней коррекционно-педагогической помощи детям с ограниченными возможностями (На материале Республики Казахстан) : Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 : Москва, 2001 460 с. РГБ ОД, 71:02-13/7-5
4. Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс. Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. пед. наук. Алматы, 2006. - 30 с.
5. Социальная и коррекционно-педагогическая работа с детьми раннего возраста с задержкой психомоторного развития: методические рекомендации /сост. А.К.Ерсарина. – Алматы 2017. - 55 с. ISBN 978-601-7131-70-8

УДК: 796.072.22

ӨТЕГЕНОВ НҰРТАС ӨМІРБАЙҰЛЫ

магистр педагогических наук,
 Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
 г. Актюбе, Казахстан,
 E-mail: nurtas.2973@gmail.com

ДИНАМИКА ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ КОМПЛЕКСА МЕРОПРИЯТИЙ ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Аңдатпа. Мақалада аймақтық жағдайындағы студенттердің дене шынықтыру-сауықтыру қызметін оңтайландыру бойынша іс-шаралар кешені енгізілгеннен кейін, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті жастарының дене қозғалысы белсенділігінің көрсеткіштерін зерттеу нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер. Қозғалыс белсенділігі, процесс, оңтайландыру, енгізу.

Аннотация. В статье приведены результаты исследования показателей двигательной активности молодежи Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова после внедрения комплекса мероприятий по оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности студентов в условиях региона.

Ключевые слова. Двигательная активность, процесс, оптимизация, внедрение.

Abstract. The article presents the results of a study of indicators of motor activity of young people of Aktobe regional University named after K. Zhubanov after the introduction of a set of measures to optimize the physical culture and health activities of students in the region.

Keyword. Motor activity, process, optimization, implementation.

ВВЕДЕНИЕ

Основной деятельностью современных студентов является умственный труд, ведь гарантом становления их как будущих специалистов является добросовестное обучение. Поэтому большинство студентов Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова безразлично относятся к занятиям физической культурой и спортом, отдавая предпочтение интеллектуальной деятельности. Это приводит к снижению показателей двигательной активности, отрицательно влияя на психическое и физическое состояние студентов [Касымбекова С.И., 2002, с. 50].

Только лишь при условии крепкого здоровья и всесторонней профессиональной подготовки молодой человек способен эффективно реализовать свой профессиональный потенциал, найти достойное место в жизни своей страны и общества. Для нормального функционирования организма молодого человека необходим определенный «объем» двигательной активности, что зависит от физиологических, социально-экономических и этно-культурных факторов: возраста, пола, уровня физической подготовленности, образа жизни, условий учебы и быта, географических и климатических условий и т.п. [Бароненко В.А., 2010, с. 336]. Поэтому комплекс мер по оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности студентов был разрабо-

тан с учетом перечисленных факторов, имея направления повысить двигательную активность молодежи, что указывает на актуальность нашего исследования.

Целью исследования является экспериментальная проверка влияния комплекса мероприятий по оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности студентов на их двигательную активность.

Задачи исследования.

1. Исследовать влияние комплекса мероприятий физкультурно-оздоровительного направления на двигательную активность студенток второго курса технического факультета Университета им. К. Жубанова.

2. Исследовать влияние комплекса мероприятий физкультурно-оздоровительного направления на двигательную активность студентов второго курса педагогического университета.

Методы исследования: Фремингемская методика определения суточной двигательной активности, педагогический эксперимент, методы математической статистики.

Результаты исследования и их обсуждение. Для оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности студентов, нами были проведены экспериментальные исследования на базе Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова где были сформированы группы студентов второго курса – экспериментальная

(на далее ЭГ юн.) и контрольная (в дальнейшем КГ юн.) – количеством по 27 человек каждая, и группы студенток – экспериментальная (в дальнейшем ЭГ дев.) в количестве 45 и контрольная (в дальнейшем КГ дев.) количеством 40 человек. В отличие от экспериментальных, и в контрольных группах, проведения занятий по физическому воспитанию осуществлялось в соответствии со стандартной программы для студентов второго года обучения. Кроме академических пар, в контрольных группах происходило также оздоровление во внеучебное время в секциях игровых видов спорта (волейбола, футбола, баскетбола), гимнастики и туризма.

Для физкультурно-оздоровительной работы в экспериментальных группах мы предложили комплекс мероприятий, который включал кроме стандартных занятий по физическому воспитанию, специальный лекционный курс, тренинги, тренировки три раза в неделю в секциях по личному желанию из профилирующих видов для области – легкой атлетики, лыжных гонок и вольной борьбы, тематические встречи с выдающимися спортсменами области, спортивные праздники по легкой атлетике, лыжным гонкам, свободной борьбы.

Структуризация экспериментальных и контрольных групп осуществлялась с учетом половых особенностей студентов и по содержанию и условиям экспериментального внедрения в процесс физического воспитания комплекса мероприятий по оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности студентов с учетом особенностей региона. Количество и продолжительность занятий в течение недели во всех группах, которые участвовали в исследовании, была одинаковой. Общее количество студентов, участвовало в эксперименте 54 человека, студенток - 85 человек.

Экспериментальное исследование двигательной активности студентов происходило за Фремингемской методикой, которая предусматривала регистрацию двигательной деятельности участников эксперимента в течение суток по пяти уровням: базовым, малым, сидячим, средним и высоким [Давыденко Е.В., 1999, с. 12].

Так к базовому уровню относится сон, отдых, к сидячему-передвижение в транспорте, чтение, рисование, просмотр телепередач, принятия пищи, компьютерные игры и тому подобное, до малого – личная гигиена, занятия в университете (за исключением физического воспитания), пешие прогулки, к среднему – домашняя работа по хозяйству, прогулки, до высокого – специально-организованные занятия физическим воспитанием, занятия физическими упражнениями и спортом, подвижные игры, бег, катание на велосипеде, коньках, лыжах, туристические походы.

Результаты исследования зафиксировали следующие изменения двигательной активнос-

ти: студенты второго курса контрольной группы тратили на разные уровни активности почти одинаковое количество времени в начале и в конце исследования.

На базовый уровень они использовали на первом этапе эксперимента 8 ч. 4 мин., на втором-8 ч. 5 мин. на сидячий уровень на первом этапе – 5 час. 23 мин., на втором - 5 ч. 20 мин., 37 мин. на первом и 36 мин. на втором этапе эксперимента студенты тратили на средний уровень физической активности и по 12 мин. всего у них уделялось высокому уровню двигательной активности в начале и в конце эксперимента.

Поэтому мы не отмечаем существенных расхождений в двигательной деятельности студентов контрольной группы в течение суток. Значительными были изменения двигательной активности в экспериментальной группе студентов, которые произошли после внедрения предложенного нами комплекса мероприятий. По сравнению с первым этапом, во время второго – у студентов экспериментальной группы юности уменьшилось количество времени на базовом, сидячем и малом уровнях и в противовес увеличилось количество времени на работу по домохозяйству и занятия физкультурно-оздоровительной деятельностью. То есть на среднем уровне количество времени выросло на 36 мин. (94,7%) и в пять с половиной раз увеличилось время отведенное на высокий уровень активности – с 13 мин. до 1 ч. 11 мин.

В контрольной группе студенток, как и у студентов мы констатировали незначительную разницу во времени, отведенном на все пять уровней двигательной активности: на базовый уровень в начале эксперимента тратилось - 7 ч. 55 мин., в конце – 7 час. 46 мин., на сидячий уровень в начале - 5 ч. 42 мин., в конце - 5 ч. 46 мин., время на среднем уровне в начале эксперимента составлял 34 мин., на конец - 30 мин., на высокий уровень в начале и в конце исследования отводилось в среднем 8 мин. и 7 мин. соответственно, на малый уровень на первом этапе - 9 ч. 24 мин., на втором - 9 ч. 48 мин., такая разница по нашему мнению объясняется подготовкой девушек к летней экзаменационной сессии предусматривавшей увеличение учебной нагрузки в аудиториях.

Как и в экспериментальной группе студентов, существенно отличаются показатели времени потраченного на пять уровней двигательной активности в группе студенток экспериментальной группы. Мы отмечаем незначительные изменения на базовом уровне (первый этап - 7 ч. 51 мин. второй этап – 7 ч. 42 мин.), на малом уровне (9 ч. 38 мин. в начале эксперимента и 9 ч. 48 мин. в конце), почти часовое уменьшение времени на сидячем уровне (5 ч. 43 мин. в начале и 4 ч. 44 мин. в конце исследования). Особые изменения отмечаем на среднем и высоком уровне

физической активности. На 24 мин. (76,4%) возросло количество времени, которое отводилась на средний уровень двигательной активности и на 38 мин. (5,75 раз) вырос срок времени, что девушки начали тратить на организованные за-

нятия физической культурой и спортом. Общий индекс двигательной активности (ИДА) студентов контрольной и экспериментальной групп в начале и в конце эксперимента отражено на рисунке 1.

Индекс двигательной активности (ИДА) студенток

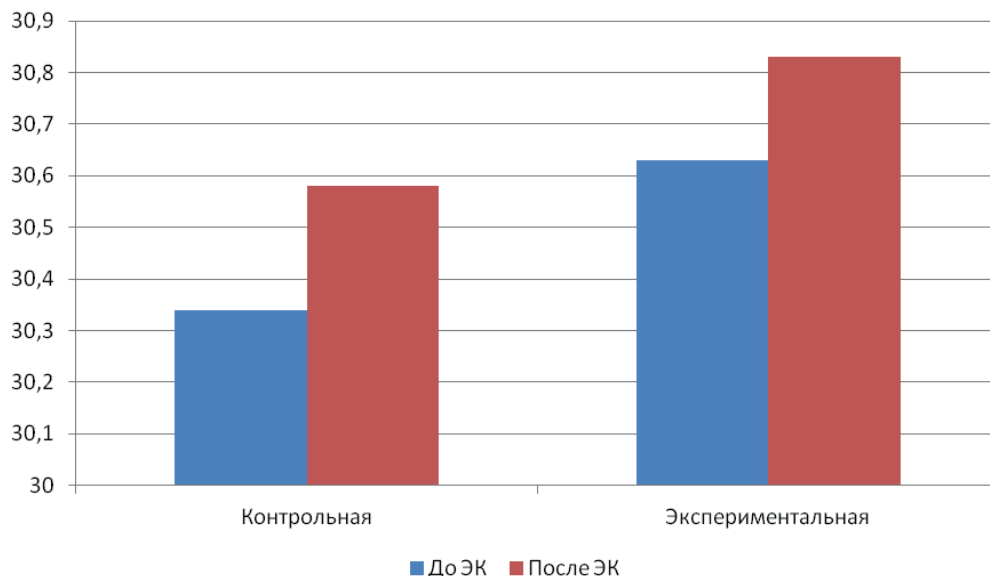

Рис. 1. Динамика двигательной активности студенток до начала и в конце эксперимента (n=85)

Индекс двигательной активности в начале эксперимента в группе КГ дев. составил $30,34 \pm 0,88$ баллов, не претерпел он существенных изменений и в конце исследования – $30,58 \pm 0,53$. почти на три баллы (10,4%) растут показатели индекса двигательной активности у девушек экспериментальной группы. На начала исследования ИДА в экспериментальной группе студенток определяется показателем $30,63 \pm 0,61$ балла, а после введения предложенного комплекса мероприятий по оптимизации физкультурно-оздоровительной деятельности, он составил $33,83 \pm 1,09$ баллов.

Похожая динамика индекса двигательной активности наблюдалась и в контрольной и экспериментальной группах студентов. ИДА в группе

КГ юн., где проводились занятия по физическому воспитанию дважды в неделю и обычная секционная работа, составлял $30,54 \pm 1,12$ баллов в начале эксперимента и $30,61 \pm 1,04$ балла в конце.

В экспериментальной группе после внедрения тренировочных занятий в секциях из предложенных видов спорта (легкая атлетика, лыжные гонки, вольная борьба) в внеучебное время трижды в неделю и спортивных праздников, встреч с выдающимися спортсменами Актобинской области мы констатируем увеличение показателю ИДА почти на пять баллов (15,6%). Индекс двигательной активности в начале эксперимента в группе ЭГ юн. составлял $30,61 \pm 1,04$ баллов на в конце – $35,38 \pm 1,06$ баллов рис. 2.

Индекс двигательной активности (ИДА) студентов

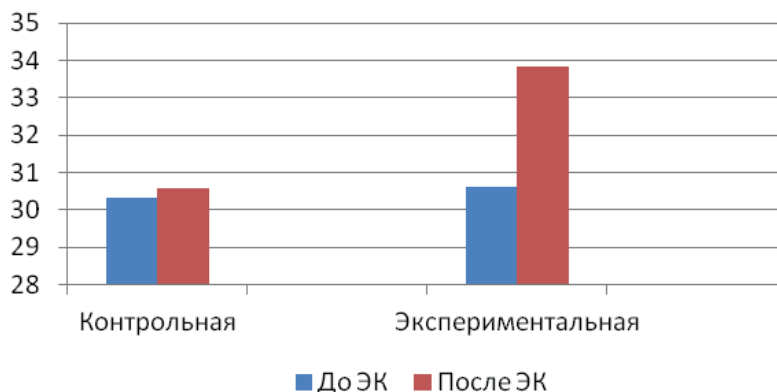

Рис. 2. Динамика двигательной активности студентов до начала и в конце эксперимента (n=54)

Данные таблицы 1 отражают обобщенные результаты анализа материалов полученных нами на протяжении всего времени исследования. По данным таблицы мы отмечаем изменения показателей двигательной активности в экспериментальных группах студентов и студенток на высоком и среднем уровнях физической активности за счет уменьшения времени который тратится на малом, сидячем и базовом уровнях.

В группе ЭГ юн. студенты на 36 мин. больше начали тратить на средний уровень двигатель-

ной активности и на 58 мин. выросло время на организованные занятия физической культурой и спортом.

В экспериментальной группе студентки в конце эксперимента на средний уровень физической активности начали тратить на 26 мин. больше, а также увеличилась почти в пять с половиной раз количество времени на высокоинтенсивные занятия (в сентябре 8 мин., а в мае 46 мин.)

Таблица 1. Сравнительный анализ уровней суточной двигательной активности в экспериментальных и контрольных группах студентов в начале и в конце эксперимента (n=139)

Группы	Этапы	Сидячий уровень		Малый уровень		Средний уровень		Базовый уровень		Высокий уровень		ИДА
		час	баллы	час	баллы	час	баллы	час	баллы	час	баллы	
КГ юн. n=27	I	5:23	5,92 ± 0,6	9:20	14 ± 1,04	0:37	1,49 ± 0,74	8:05	8,09 ± 0,43	0:12	1,04 ± 1,3	30,54 ± 1,12
КГ юн. n=27	II	5:20	5,88 ± 0,67	9:32	14,29 ± 0,88	0:36	1,43 ± 0,7	8:04	8,07 ± 0,49	0:12	0,99 ± 1,19	30,66 ± 1,04
ЭГ юн. n=27	I	5:18	5,83 ± 0,58	9:27	14,17 ± 0,85	0:38	1,5 ± 0,73	8:04	8,07 ± 0,36	0:13	1,04 ± 1,22	30,61 ± 1,04
ЭГ юн. n=27	II	4:45	5,22 ± 0,4	9:06	13,64 ± 0,9	1:14	2,98 ± 0,67	7:38	7,63 ± 0,33	1:11	5,9 ± 1,5	35,38 ± 1,06
КГ дев. n=40	I	5:42	6,27 ± 0,31	9:24	14,1 ± 0,87	0:34	1,37 ± 0,81	7:55	7,92 ± 0,3	0:08	± 0,8 0,67	30,34 ± 0,88
КГ дев. n=40	II	5:46	6,34 ± 0,35	9:48	14,7 ± 0,84	0:30	1,21 ± 0,71	7:46	7,77 ± 0,35	0:07	0,57 ± 0,57	30,58 ± 0,53
ЭГ дев. n=45	I	5:43	6,29 ± 0,31	9:38	14,45 ± 0,96	0:34	1,37 ± 0,57	7:51	7,85 ± 0,32	0:08	0,67 ± 0,82	30,63 ± 0,61
ЭГ дев. n=45	II	4:44	5,2 ± 0,24	9:48	14,71 ± 0,81	1:00	2,39 ± 0,63	7:42	7,7 ± 0,37	0:46	3,82 ± 1,41	33,83 ± 1,09

В контрольных группах студентов и студенток, занимавшихся по Университетской учебной программой по физическому воспитанию, мы не отмечаем значительных изменений и по уровнями физической активности и в показателях ИДА. Изменения количества времени, отведенного студентами групп КГ юн. и КГ дев., на все пять уровней двигательной активности в начале и в конце эксперимента, колебалась в пределах 10-15 мин. Исключение составляет показатель малого уровня контрольной группы студенток,

по сравнению с началом, в конце исследования он вырос на 24 мин. Это объясняется увеличением учебной нагрузки в аудиториях.

В результате анализа материалов эксперимента констатируем что в конце исследования увеличились показатели двигательной активности в экспериментальных группах: в группе ЭГ юн. на 15,58% и в группе ЭГ дев. на 10,44%. Такая же тенденция наблюдалась и в контрольных группах: в группе студентов на 0,39%, а в группе студенток на 0,79% (см табл. 2).

Таблица 2. Показатели индекса двигательной активности студентов и студенток в начале и в конце эксперимента

Студенты (n=54)					
Группы	Сентябрь 2018	Май 2019	Разница %	t – критерий Стью-дента	p
	ИДА	ИДА			
	X ± δ	X ± δ			
КГ юноши	30,54±1,12	30,66±1,04	0,39	1,33	> 0,05
ЭГ юноши	30,61±1,05	35,38±1,06	15,58	18,76	< 0,00
Студентки (n=85)					
КГ девушки	30,34±0,88	30,58±0,53	0,79	1,98	> 0,05
ЭГ девушки	30,63±0,61	33,83±1,09	10,44	16,71	< 0,001

Для проверки вероятности нашей гипотезы, о различиях в результатах двигательной активности между двумя взаимосвязанными выборками мы использовали определение t -критерия Стьюдента [Захарина Е. А., 2008, с. 21]. Из данных таблицы 2 видим что показатели t -критерия в экспериментальных группах студентов и студенток больше предельных значение ($p < 0,001$), а это говорит о том что расхождения между показателями двух исследуемых групп являются вероятными.

В контрольных группах студентов и студенток t -критерий меньше предельных показателей ($p > 0,05$), а это констатирует случайный характер в разнице среднеарифметических показателей в контрольных группах. Таким образом увеличение ИДА студентов и студенток экспериментальных групп имеют закономерный характер.

ВЫВОДЫ:

1. В экспериментальной группе студенток (ЭГ дев.), в отличие от контрольной (КГ дев.), под влиянием реализации комплекса мероприятий физкультурно-оздоровительного направления произошло статистически вероятное увеличение показателе двигательной активности на 10,44%, динамика показателей двигательной активности в экспериментальной группе студенток, по сравнению с контрольной, свидетельствует о статистически вероятной разнице ($p < 0,001$).

2. В экспериментальной группе студентов (ЭГ юн.), в сравнении с контрольной (КГ юн.), после внедрения физкультурно-оздоровительного комплекса мер наблюдалось увеличение уровня двигательной активности на 15,58%, динамика результатов в экспериментальной группе студентов по сравнению с контрольной группой, имеет статистически вероятную разницу ($p < 0,001$).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бароненко В. А. Здоровье и физическая культура студента: учебное пособие /В. А. Бароненко, Л. А. Раппопорт. - 2-е изд. перераб. - М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2010. –336 с.
2. Давыденко Е.В. Методика фремингемского исследования двигательной активности человека : Рекомендации по использованию / Е.В. Давыденко, Раслан Масауд. – К. : Олимпийская литература, 1999. – 12 с.
3. Захарина Е.А. формирование мотивации к двигательной активности в процессе физического воспитание студентов высших учебных заведений : автореф. дис. на соискание наук. Степени канд. физ. исх.: спец. 24.00.02 « Физическая культура, физическое воспитание различных групп населения» / Е.А. Захарина. – К., 2008. – 21 с.
4. Касымбекова С.И. Научно-педагогические основы формирования физической культуры учащейся молодежи: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – Алматы: КазАСТ. –2002. – 50 с.

РАХИМОВА АРАЙ ТУРЛЫГОЖАЕВНА

п.ғ.м., оқытушы,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ТАЙБЕК ӘЙГЕРІМ НҰРҒАЛИҚЫЗЫ

1-ші курс магистранты,

«Дефектология» мамандығы,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ЗИЯТЫНДА БҰЗЫЛЫСЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА – ГРАММАТИКАЛЫҚ ЖАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада зиятында бұзылысы бар оқушылардың сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық жағының жетілмеу себептері мен ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, оларды түзету жолдарының ерекшеліктері мен дамытудың әдіс-тәсілдері көрсетілген.

Кілт сөздер: экспрессивті сөйлеу тілі, импрессивті сөйлеу тілі, вербальді есте сақтау, ситуативті сөйлеу тілі, байланыстырып сөйлеу тілі.

Аннотация: В статье рассматриваются причины и особенности недоразвития лексико-грамматической стороны речи учащихся с интеллектуальными нарушениями. Также, указаны особенности путей их коррекции и способы их развития.

Ключевые слова: экспрессивная речь, импрессивная речь, вербальная память, ситуативная речь, связанная речь.

Abstract: The article considers the causes and features of the imperfection of the lexical and grammatical side of speech of schoolchildren with intellectual disabilities. The features of ways of their correction and ways of their development are also shown.

Key words: expressive speech, impressive speech, verbal memory, situational speech, coherent speech.

КІРІСПЕ

ҚР білім беру саясатының құзырлы міндеті – білім беру сапасын көтеру болып табылады. Басты міндеттердің бірі - халықтың барлық сатыдағылары үшін сапалы білім алудың қолжетімділігін қамтамасыз етуді қарастырады. Осы тұжырымдардың барлығы ерекше қажеттілігі бар балаларға да қатысты жүзеге асыру бағытында республикада ана тілінде оқытудың психологиялық және педагогикалық теориясы мен практикасын дамытудың жағымды нышандары жасалуда. Жалпы білім беретін мектептердің жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқытуға ауысуына байланысты және бүкіл білім беру жүйесінің осыған сәйкес қайта құрылуымен арнайы түзету мектептерінде дайындық сыныптар ашылуда. Бірақ, қазақ тілінде оқытатын арнайы кіші мектеп мекемелерінде және бастауыш сыныптарында бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыздандыру жоқтың қасы. Бастауыш сыныптарында сөйлеу тілін дамыту бойынша қазақ тілінде оқу материалдары өңделіп жасалмаған. Осы орайда зияты бұзылған оқушылардың сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық құрылымын дамытуға ықпал ететін жұмыс түрлерін даярлау және ерекшелігін анықтау мақаламыздың өзекті екендігін көрсетіп отыр.

А.Н. Гвоздев: «Сөйлем – баланың сөйлеу тілінің дамуында үлкен рөл атқарады. Сөйлемдер баланың өз ойын жеткізуде, хабарлауда тілдің басты бөлшегі, қарым-қатынас жасаудың басты құралы» - деп пайымдап, сөйлемнің қарым-қа-

тынас жасаудағы маңызын ашты. Демек, зияты бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық жағының дамуы қарым-қатынас жасауда маңызды рөл атқарады. Жұмыстың негізгі мазмұны-сөйлеудің әртүрлі аспектілерінде көрінетін зияты бұзылған балалардағы сөйлеу тілі дамуының ауытқуларының жалпыланған сипаттамасы. Зияты бұзылысы бар балалардағы сөйлеу бұзылыстарының ерекшелігі және оларды түзету жоғары жүйке белсенділігі мен олардың психикалық дамуының ерекшеліктерімен анықталады.

Арнайы әдебиеттерде көптеген авторлар зияты бұзылысы бар оқушылардың сөйлеу тілі дамуының ерекшеліктерін қарастырған. Зияты бұзылысы бар оқушылардағы сөйлеудің бұзылуын М.Е. Хватцев, Р.Е. Левина, Г.А. Бош, Д.И. Орлова, М.А. Савченко, Е.Ф. Соботович, Е.М. Гопиченко, Р.И. Лалаева зерттеді [Волосовец Т.В., 2000, 200 б.].

Отандық ғалымдардың Қ.Қ. Өмірбекова, Г.Б. Ибатова, Г.Н. Төлебиева, Г.С. Оразаеваның еңбектеріне сүйенетін болсақ, онда зияты зақымдалған оқушылардың сөйлеу тілін, соның ішінде грамматикалық құрылымын дамыту - түзету жұмысының бірден-бір бөлігі екенін көре аламыз. Сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық құрылымының ерекшеліктерін анықтау арқылы зияты зақымдалған оқушының байланыстырып сөйлеу тілін дамытуға, сонымен қатар ойлауында жетілдіруге болады.

Зияты бұзылысы бар балалардағы сөйлеу

бұзылыстары жүйелі болып табылады. Олар сөйлеу әрекетінің барлық операцияларын қалыптастырмайды, атап айтатын болсақ, мотивацияның әлсіздігі, сөйлеу қарым-қатынасына қажеттіліктің төмендеуі, сөйлеу әрекеттерінің ішкі бағдарламаларын құру, сөйлеу бағдарламасын жүзеге асыру және сөйлеуді бақылау, нәтижені алдын-ала жоспармен салыстыру, оның сөйлеу әрекетінің мотиві мен мақсатына сәйкестігі. Зияты бұзылысы бар балаларда сөйлеудің қалыптасуы баяу және ерекше. Өзіндік ерекшелігі сөйлеу әрекетінің барлық аспектілерін қалыптастыруда көрінеді [Балобанова В.П., 2001, 240 б.].

Сөйлеу тілінің лексикалық жағының жетілмеу себептері интеллектуалды дамудың төмен деңгейімен, қоршаған өмір туралы түсініктері туралы білімдерінің шектелгендігімен, қызығушылықтарының аздығымен, сөз арқылы және әлеуметтік қатынастарға түсу қажеттілігінің төмендігі, вербальді есте сақтауының әлсіздігімен байланысты болып келеді. Зияты бұзылысы бар балаларда сөздік қоры нашар және кедей болып келеді. Олар белсенді сөздікке қарғанда енжар сөздіктің күрт басымдылығын сақтайды. Сонымен бірге, өз жадында көптеген сөздерді сақтайды және олардың мағынасын түсінеді, бірақ оларды өз орнымен қолдана алмайды. Бұл сөздер тек олардың енжар сөздігінде қалады. Сөздердің белсенді сөздікке ауысуы өте баяу. Балалар оларды қоршап тұрған көптеген заттардың аттарын білмейді. Заттардың айырмашылықтарын балалар игермейді және белгілері бойынша ажырата алмайды. Балалар заттардың көбінің атауларын білмейді, заттардың жеке бөліктерін атауда қиналады. Сөздік қорында нақты мәнді зат есімдер көп. Балалар жалпыма, абстрактылы мағынадағы сөздерді қолданады. Синонимдік, яғни мағынасы жақын мәнді сөздерді қолдана алмайды. Балалардың сөйлеу тілінде семантикалық ұқсастық бойынша сөздерді алмастыру жиі кездеседі. Ұқсас сөздерді, түрлі сөздерді шатастыру белгілері кездеседі. Балалар заттардың айырмашылықтарын меңгере алмайды және атауларын ажырата алмайды. Екіншілік орында қолдану жиілігі бойынша етістіктер тұрады. Белсенді сөз қорында қимыл-қозғалыстардың тәсілдерін белгілейтін етістіктер жоқ [Коваленко О.М., Тимофеева И.В., 2004, 41-57 бб.].

Зияты бұзылысы бар балалардың белсенді сөздігінде қозғалу тәсілдерін білдіретін көптеген етістіктер болмайды. Көбінесе "секіру", "жүгіру" сөздерінің орнына олар "жүру" дейді. "Кім дауыс береді" тапсырмасын орындау кезінде етістіктер ең қиын болып шығады: күңкілдеу, ызылдау, күлу. Ал бастауыш сынып оқушылары ономотопеяны жиі қолданады. Сонымен қатар, олар ауызша емес қарым-қатынас құралдарын қолданады, қолдарымен қимыл жасайды. Префикстері бар етістіктер балалар тұрақты емес етістіктермен ауыстырылады немесе префикстерді қате қолда-

нады: кетті → келді, көшті → өтті.

Зияты бұзылған балаларда кездесетін ең үлкен қиындық - сын есімдерді қолдану. Сын есімдерді қолдану барысында бірқатар қиындықтар кездеседі. Заттардың түсін, мөлшерін, дәмін белгілейтін сөздердің бірең-сараңын ғана қолданады. Адамның ішкі тұлғалық қасиеттерін белгілейтін бағалау сипатындағы сын есімдерді сирек қолданады. Енжар сөз қоры белсендіге қарағанда көбірек, бірақ оның өзектіленуі үлкен қиындыққа ұшырайды; бір сөзді қайталау үшін балалар көмекші сұрақтарды қажет етеді. Көп сөздердің мағынасы туралы түсініктердің болмауы да мүмкін. Суреттерге белгілерді таңдау тапсырмасын орындау кезінде заттардың түсін, мөлшерін, дәмін білдіретін сөздер қолданылады. Алма-жасыл, қызыл, жетекші сұрақтардың көмегімен "қышқыл, тәтті, дөңгелек" деп атауға болады. Келесі ерекшелігі: түлкі - "қызыл". Әңгіме барысында ертегілердің мысалында балалар "қызыл, айлакер" сөздерімен таныс екендігі белгілі болды, бірақ олар бұл сөздерді өз сөздік қорларында қолданбайды. Қыз "жақсы" деп сипатталады, адамның ішкі қасиеттерін көрсететін белгілерді одан әрі таңдау қиын. Балалар белсенді сөздікте негізінен "әмбебап алмастырғыштарды" пайдаланады: жаман, жақсы, үлкен, кішкентай. Антонимдерді таңдағанда олар әдеттегі қателіктер жібереді: ұзын → тар, тар → үлкен, жаңа → жаңа емес. Салыстырмалы және сапалы сын есімдерді құра отырып, зияты бұзылысы бар балалар күтпеген жауаптар береді: қара өрік компоты - "қара өрік"; көкөніс сорпасы - "көкөніс"; қырыққабат сорпасы - "дәмді"; жүзім шырыны - "жүзім"; желді күн - "жел"; аязды күннің орнына - "суық". Әсіресе, сын есімдердің қалыптасуындағы бұзылуларды көп байқауға болады [Филичева Т.Б., Чиркина Г.В., 2004, 224 б.].

Зияты бұзылған балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы кешігіп, ерекше өзінің жетілмеуімен ерекшеленеді де, грамматизмдер, грамматикалық жалпылауды қажет ететін тапсырмаларды орындағандағы қиындықтарымен сипатталады.

Сөзжасам және сөзөзгертудің морфологиялық формаларымен қатар сөйлемдердің синтаксистік құрылымдары жеткіліксіз қалыптасқан. Сөйлемдердің негізгі құрылымы болып табылатыны - жай сөйлемдер. Күрделі сөйлемдер көмекші мектеп оқушыларының сөйлеу тілінде сирек кездеседі, сөйлемдердің күрделі құрылымдары шамамен 5-ші сыныпта ғана пайда болады. Ең алдымен оқушылар салалас-құрмалас сөйлемдерді меңгереді, ал бағыныңқы-құрмалас сөйлемдерді талдауды кеш және қиналып меңгереді. Балалар уақыттық байланыстар, себепті-салды байланыстарды белгілей алмайды. Сөйлем құраған кезде конструктивті сипаттағы және стилистикалық қателер көп кездеседі. Сөйлемдерде сөздерді тастап кету, сөйлемнің тұрлаулы

және тұрлаусыз мүшесін тастап кету көп кездеседі. Өзіндік сөйлеуінде фрагментарлы сөйлемдерде бастауыш пен баяндауышты, кейде екеуінде тастап кету байқалады. Тұрақты және көп таралған қателер: сөйлемдегі сөздердің байланысы жоқ, септік формаларды шатастырады. Күрделі сөйлемдер құрастырғанда жай және күрделі сөйлем арасындағы аралық нұсқа байқалады. Күрделі сөйлемдерді бөлшектеу жиі кездеседі. Үстеулерді қолдану біліктері жетілмеген [Өмірбекова Қ.Қ., 2011, 495 б.].

Зияты бұзылысы бар балаларда морфологиялық жалпыламалар кедей және анықсыз; сөздің морфологиялық құрамы туралы, сөйлемдегі сөздің синтаксистік байланысы туралы морфологиялық жалпылауы анықсыз, грамматикалық мәндер жүйесі жеткіліксіз қалыптасқан. Сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық құрылымының жетілмеуі байланыстырып сөйлеу тіліндеде белгісін қалдырады. Байланыстырып сөйлеуі өте баяу дамиды. Ұзақ уақытқа дейін ситуативті және сұрақ-жауап кезеңінде ғана болады. Өз бетімен баяндауға көшу қиын әрі көп жағдайларда жоғары сыныптарға дейін созылуы мүмкін. Балалар үнемі айтқандарын қошеметтеп отырғанды, сұраққа жауап айту сияқты көмектерді қажет етеді. Ерекше қиындықтары — сөйлеу тілінің контекстті түрі. Зияты бұзылған балаларға ең жеңілі – ситуативті сөйлеу тілі, яғни көрнекілікке, нақты жағдайға (ситуацияға) сүйеніп сөйлеуі.

Балалардың байланыстырып сөйлеуі фрагментарлы, ондағы логикалық кезектілік, жеке бөлшектер арасындағы байланыс бұзылған. Балалар сюжеттің негізгі мәнін білдіретін қажетті бөлшектерін жиі тастап кетеді, олар көбінесе мәтінде жоқ және кез келген ассоциациялар негізінде бөлшектерді, жағдайларды қосып сипаттайды. Байланыстырылған мәтіні бір тұтас емес және қысқа, тар, баяндағанда анық емес. Байланыстырып сөйлеуіндегі баяндау жеңілдетілген, себепті-салды, уақытты, кеңістіктегі қатынастарды түсінбейді. Байланыстырып сөйлеу тілінің жетілмеу себептері сөйлеу белсенділігінің, вербальді есте сақтауының, тез шаршағыштықтың, мотивацияның төмен деңгейі және сөздік қорының аздығымен сипатталады [Жүсіпова Д.З., 2002, 78 б.].

Тілдің сөзжасамдық жүйесі оның басқа жақтарымен – лексика мен грамматикамен байланысты. Лексикамен байланыс-бұл жаңа сөздер тілдің сөздік құрамын толықтырады. Грамматикамен, атап айтқанда морфологиямен байланысты, жаңа сөздер орыс тілінің грамматикалық құрылымының заңдарына сәйкес жасалады. Демек, сөйлеудің лексикалық жағын байытудағы және сөйлеудің грамматикалық құрылымын дамытудағы сөзжасамның маңызы орасан зор.

Қалыпты дамып келе жатқан балада сөзжасамның дамуы баланың өмірінің үшінші жылында басталады. Ана тілінің сөзжасамасын меңге-

ру-баланың сөйлеу және танымдық дамуындағы маңызды кезең. Объектілер арасындағы қатынастар сөйлеу байланысының мазмұны мен формасындағы өзгерістерді, атап айтқанда, бірліктердің мәнін өзгертуді талап етеді. Мұндай түрлендірудің нәтижесі туынды сөз болып табылады. Туынды сөздер баланың сөйлеу дамуындағы жаңа кезеңді сипаттайды.

Сөйлеудің жүйелі дамымауы бар бала сөзжасам нормаларын дамытуда құрдастарынан артта қалады. Бұл мәселе 60-шы жылдардан бастап анықтала бастады. Р.Е. Левина интеллектуалды жеткіліксіздігі бар балалардағы сөздерді түрлендірудің қол жетімсіздігін атап өтті. Кейіннен сөзжасамның бұзылуымен бірқатар ғалымдар (Р.И. Лалаева, Н.В. Серебрякова, Л.В. Лопатина, Л.С. Соломаха айналысты. О.М. Коваленко, И.В. Тимофеева, Т.В. Туманова, т.б.) балалардағы сөзжасам дағдыларының ерекшеліктерін анықтап, жиі кездесетін қателіктерді анықтады. Сондай-ақ, олар бастауыш сынып оқушыларының сөзжасамдығын зерттеуде эксперименттік зерттеулер жүргізді. Интеллектуалды жетіспеушілігі бар мектеп жасына дейінгі балалардағы сөзжасамдық дағдылардың ерекшеліктері ана тілін оқытуда одан әрі қиындықтар туғызады.

Зияты бұзылысы бар балаларда жалпылаудың анық еместігі, сөздің морфологиялық құрамы және сөйлемдегі сөздердің синтаксистік байланыстары туралы идеялар, грамматикалық мағыналар жүйесі жеткіліксіз қалыптасқан. Сөйлеудің лексикалық және грамматикалық құрылымының дамымауы әсіресе үйлесімді сөйлеуде айқын көрінеді. Олардың ауызша сөйлеуінің едәуір бөлігі тақырып пен предикаттың кемшіліктері бар толық емес сөйлемдерден тұрады. Олар әлемнің объектілері мен құбылыстары арасындағы қатынастар мен қатынастарды түсінудің, сөйлеудің семантикалық жағының дамымауын көрсетеді.

Осылайша, 7-8 жасқа дейін зияты бұзылысы бар балалар өздігінен еліктеу механизмі негізінде ана тілінің қарапайым грамматикалық стереотипін игереді. Грамматикалық байланыстар негізінен бірнеше рет механикалық қайталау арқылы қалыптасады. Олар тілдік құралдарды қолдану ережелерін есте сақтай алады, бірақ тілді оқытуда, жалпылаудың жоғары дәрежесіндегі лексикалық және грамматикалық тілдік мағыналардың мағынасын түсінуде қиындықтарға тап болады. Өзге тәсілмен – жалпылау жолымен қалыптасатын мағыналық байланыстарды (оның ішінде грамматикалық) қалыптастыру, яғни, ойлаудың қатысуымен қиындықтар туғызады. Бұл дегеніміз, зияты бұзылысы бар балалар сөздердің грамматикалық тұрғыдан дұрыс құрылысын еркін құра алмайды. Балаларда грамматикалық стереотип қалыптасқан сайын сөйлеудің даму қарқыны, жалпы қолданылатын сөздер қоры мен сөйлеу белсенділігі артады.

Т.В. Туманованың айтуынша, эксперименттік

жұмыстардың нәтижелері зияты бұзылысы бар балалардағы сөзжасамдық процестердің ерекшеліктерін анықтады. Олар:

- бір түбірлі сөздерді семантикалық салыстыру және салыстыру мүмкіндігінің болмауы;
- туынды сөздерді дұрыс қолданбауда көрінісін түбір сөздердің жалпы және әртүрлі дыбыстарын барабар бөлектеу қиындықтары;
- қате атауға әкелетін сөздің түбірлік мағынасына басымдық беру ("кілт", "кілт" сөздеріне кілт кескіні бар бірдей сурет таңдалады);
- берілген сөз моделіне сәйкес келетін сөзжасамдық аффикстің ұзақ мерзімді жадын таңдау операцияларының бұзылуы. Бұл көбінесе морфемалардың ықтимал нұсқаларын таңдауда көрінеді;
- сөздерді көп мағыналы аффикстермен араластыру;
- жаңа сөзді қалыптастыру кезінде ресми шарттарды сақтамау, мысалы: оның дыбыстық және буындық құрылымы, екпінділігі және т.б. (мысалы, "сурет салудың" орнына бала "сал" дейді);
- сөзжасамдық жағдайды аграматикалық сөйлеммен алмастыру (мысалы, "құмырсқаның" орнына - "құмырсқалар үшін үйінді");
- зат есімдердің кішірейтетін формаларын тақырыптық суреттермен жеткіліксіз байланыстыру ("шұлық" сөздерінің жұптары үшін бірдей мөлшердегі суреттер таңдалады);

- сын есімнің дұрыс емес нұсқасын қате тану;
- сөздердің туынды формасы кеңейтілген ситуациялық тұжырымға ауыстырылуы;
- сөзжасамдық аффикстің бұзылуы;
- жаңа сөздерді қалыптастыру кезінде екпіннің дұрыс қойылмауы, сөздің дыбыстық, буындық құрылымын ұйымдастырудың ресми шарттарын сақтамау [Т.В.Туманова, 2001, 68-75 б.].

Сөзжасамдық қателіктердің ұсынылған типологиясы оқушылардың сөйлеуді қабылдау кезеңінде және ішкі бағдарламалау кезеңдерінде және сөйлеу бағдарламасын моторикамен жүзеге асыруда кездесетін қиындықтарды көрсетеді. Бұл оқушылардың сөзжасамдық морфемаларды тілдік белгілер ретінде игерудегі және олармен операцияларды игерудегі мүмкіндіктерінің айтарлықтай төмендеуі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұндай артта қалу тілдің лексикалық жүйесінің ғана емес, сонымен бірге тілдік қабілеттің бүкіл сөзжасамдық деңгейінің және нәтижесінде жалпы сөйлеудің дамуына кедергі келтіреді.

Сонымен, мақаламызды қорытындылай кететін болсақ, зияты бұзылған балалардың сөйлеу тілі баяу және ерекше дамып, үлкен өзгешелігімен сипатталады, ол жоғарғы жүйке жүйесінің әрекет ерекшеліктерімен, психологиялық ерекшеліктерімен күрделенеді. Балалармен дұрыс ұйымдастырылған түзете-дамыту жұмысының көмегімен біз оң нәтиже аларымыз сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Волосовец Т.В. Основы логопедии / Т.В.Волосовец. – М.: Издательский центр «Академия», 2000 – 200 с.
2. Диагностика нарушений речи у детей и организация логопедической работы в условиях дошкольного образовательного учреждения / В.П.Балобанова [и др.]. – СПб.: ДЕТСТВО– ПРЕСС, 2001 – 240 с.
3. Коваленко О.М. Особенности словообразовательных умений и содержание коррекционной работы по их формированию у детей 5 – 6 лет ОНР 4 - уровня / О.М.Коваленко, И.В.Тимофеичева // Логопедия. – 2004 - № 2 – С. 41 - 57
4. Филичева Т.Б. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста /Т.Б.Филичева, Г.В.Чиркина. – М.: Айрис – пресс, 2004 – 224 с.
5. Өмірбекова Қ.Қ., Оразаева Г.С., Төлебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. Логопедия. Оқулық: Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған оқулық (Қ.Қ. Өмірбекованың редакциясымен). – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 495 б.
6. Жүсіпова Д.З., Исхакова Ф.Қ., Омарғалиева Т.Ж. Тіл дамытудың ғажайып әлемі: әдістемелік нұсқау. – Алматы, 2002. – 78 б.
7. Туманова Т.В. Формирование готовности к словообразованию у дошкольников с ОНР/ Т.В.Туманова // Дефектология. – 2001 - № 4 – С. 68 – 75 с.

САДЫҚОВА МАХАББАТ КӘРІМҚЫЗЫ,

п.ф.к., қауымд.профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан

ИКРАМОВА АНАР ШАНШАРХАНҚЫЗЫ,

п.ф.к., қауымд.профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі білім беру үдерісін педагогикалық технологиялар арқылы жүзеге асыру туралы баяндалады. Авторлар педагогикалық технологияны жан-жақты талдай келе, қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйрену қажеттігін ашып көрсетеді. Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда проблемалық оқытудың мүмкіндіктері ұсынылған.

Түйінді сөздер: білім беру үдерісі, педагогикалық технология, проблемалық оқыту.

Аннотация. В статье рассказывается о реализации современного образовательного процесса через педагогические технологии. Авторы, всесторонне анализируя педагогические технологии, раскрывают необходимость эффективного применения современных передовых технологий в школьной практике, прежде всего, их глубокого, всестороннего изучения. Представлены возможности проблемного обучения в развитии творческого мышления учащихся.

Ключевые слова: образовательный процесс, педагогическая технология, проблемное обучение.

Summary. The article describes the implementation of the modern educational process through pedagogical technologies. The authors, comprehensively analyzing pedagogical technologies, reveal the need for effective application of modern advanced technologies in school practice, first of all, their deep, comprehensive study. The possibilities of problem-based learning in the development of students' creative thinking are presented.

Keywords: educational process, pedagogical technology, problem-based learning.

КІРІСПЕ

Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы – білім жүйесі. Орта мектеп - білім жүйесінің ең басты буыны. Орта мектепте қаланған білім негізі оқушының болашағына жол ашады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалады» - деп айтылған [Жолдау, 14.02.2014, 18 б.]. Қазіргі кезеңдегі басты мәселенің бірі жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында -деп атап көрсеткен болатын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Педагогикалық технологиялар білім беру үдерісінде маңызды рөл атқарады. Білім берудің мақсатына жетуі, оқу-тәрбие үдерісінде оқушылар мен педагогтардың қызметін белсендіретін факторлардың толықтығы, осы технологияның сапасына байланысты. Технология (грек тілінде *techné* – шеберлік, өнер, және *logos* – ілім) – адамдардың бірыңғай орындалатын және жоспарланған нәтижеге жететін күрделі үдерісті бірізді, өзара байланысты шараларға, іс-әрекеттер мен тәсілдерге бөлу арқылы жүзеге асырылатын әдіс.

Белгілі ғалым В.П. Беспальконың анықтамасы бойынша «Педагогикалық технология дегеніміз - тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана. Педагогикалық жүйе

ретінде ол оқушының жан-жақты қалыптасуына ықпал ететіндей оқытудың әдіс, құрал, үрдістерінің мақсатты жиынтығын қарастырады» [Беспалько В.П., 1989, 125-127 бб.].

Педагогикалық әдебиеттерде инновациялық технологияларды қарастыра отырып, технологияның шамамен он екі анықтамасы келтірілген. Мәселен:

- өнер, шеберлік, біліктілік, өңдеу әдістерінің жиынтығы, жағдайды өзгерту;
- оқу үдерісіне ұйымдастырылған, мақсатқа бағдарланған, алдын ала белгіленген педагогикалық әсер немесе әрекет;
- оқыту мақсатына кепілді жету құралы;
- оқытудың жоспарланған нәтижелеріне жету үдерісінің сипаты ретінде;
- тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы;
- педагогика ғылымы мен мектеп практикасының дамуындағы сабақтастықты сақтау жағдайында педагогика және әдістеменің құрал-саймандық және әдіснамалық құралдарын түбегейлі жаңарту және басқалар.

А.Я. Наиннің пікірінше, педагогикалық технология – білім беру мақсатына сәйкес жағдайда басқарушы бағдарлама немесе оқушылардың белгіленген норма бойынша оң педагогикалық нәтиже алу әдісі [Наин А.Я., 1994, 61 б.].

Шетелдік ғалымдар педагогикалық технология түсінігін оқыту құралдарын пайдалану оқу үдерісінің тиімділігін арттыратын педагогикалық жүйе ретінде тар мағынада қарастыруға бейім. Т. Сакамото пікірінше, оқыту технологиясы – ғылыми білімнің саласы, мақсаты – оқытуда дұрыс есептеу жолында және оның барысына әсер ететін барлық мүмкін болатын факторларды іріктеуде барынша көп тиімділікке жетуді практикалық зерттеу [Sakamoto T., 1974, p.71].

Педагогикалық технология негіздеу, қызметтік және басқару технологиясы болып бөлінеді. Негіздеу (дәлелдеу) педагогикалық технология оқушыларды кәсіби оқу-танымдық қызметке қосуға мүмкіндік береді. Ол жеке тұлғаның ішкі уәжін дамытуға бағдарланған. Қызметтік технология оқушылардың тікелей қызметін ұйымдастыруға байланысты.

Басқарудың педагогикалық технологиялары оқыту үдерісінің нәтижелілігіне жету әдісі мен құралдарының жүйесі болып табылады. Кез келген басқару алға қойған міндетті шешуді едәуір тиімді жолмен, іс-әрекетті түзету және үдеріс барысын үнемі бақылау арқылы қамтамасыз етуден тұрады, ал басқарудың педагогикалық технологиясы мақсат қою міндетін шешуден, оқушылардың жеке ерекшеліктерін зерттеуден, білім мен білікті бақылаудан, меңгеруді бағалаудан тұрады.

Оқу материалының іріктелген мазмұнына сәйкес оқытушы меңгерудің қандай да бір деңгейін қалыптастырудың және дамытудың бағыттарын айқындап алуы керек. Ол өз кезегінде баға

критерийін сақтап, оқушылардың оқу материалын меңгеру сапасын бақылау жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларында практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде. Болашақ маман – бүгінгі студент педагогика теориясы мен практикасындағы қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың түрлерін біліп, оларды мектептің оқу-тәрбие үдерісінде шығармашылықпен қолдануға тырысуы тиіс. Қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйренуді талап етеді. М.В. Клариннің пікірінше, білім беру саласындағы технологияны дамыту қажеттігі бірқатар себептерден туындайды [Кларин М.В., 1994, 221 б.].

Біріншіден, педагогикалық технологияның дамуы адамның жалпы қызметтік әрекетінің дамуы тұрғысында маңызды (адамзат қызметінің технологиясы, әлеуметтік және кәсіби технология).

Екіншіден, қазіргі заманғы білім беру жүйесінде сан алуан педагогикалық проблемаларды шешу барысында жүйелі тәсілді қолдану тенденциясы байқалады. Яғни, технологияның дамуы – білім беру, тәрбиелеу және оқыту үдерісінде жүйелілік қағидасын жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады.

Үшіншіден, қызметтің кез келген саласының тиімділігін, оңтайлылығын, даму өлшеміне технологиялылық критерийі жатады. Ол ең алдымен алға қойған мақсатқа жетуді, бұл мақсатқа үдерістік механизмдер мен инструменттік құралдар жүйесінің барабарлығының жоғары деңгейін болжайды.

Технология басқа факторларға қарағанда жеке адамның жүйелі, мақсатқа бағдарланған дамуын қамтамасыз ететін бірден-бір басым педагогикалық механизмі болып табылады. Мұндай механизмді педагогикалық технология формасында қалыптастыру мен жүзеге асыру білім беру сапасын арттыруға, технологиялылықты қамтамасыз етуге, педагогикалық үдерістің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибеде бірнеше түрлі өзара балама мектептер баршылық, әрбіреуінің ұтымдылығы әр түрлі. Мысалы, дәстүрлі мектеп түлектерінің білімділік деңгейі жүйелілік, теориялық, ғылымилық тұрғыдан қарастырғанда жоғары, бірақ, сол білімдерін қолдануға іскерлік қасиет-қабілеттерінің шеңбері тар болып келеді. Ал қызығу мен қажеттілікке негізделген еркін тәрбие мектептерінде білім беру үдерісі оқушылардың еріктері мен танымдылық дамуын шектейді, мұнда психиканың механикалық есте сақтау қызметі жөнді дамымайды деген астарлы пікір бар. Сондықтан, болашағы мол болып көрінетін дәстүрлі

оқыту мен балама оқыту әдістемелерінің үйлестірілген түрі керек. Мұнда тасада қалдырмайтын мәселе – қайсысынан қандай элементтер, қандай негізде таңдалынып, қандай қатынаста құрастырылатындығы.

Дәстүрлі дидактиканың негізгі мақсаты - мұғалімнің жаңа түсініктерді, заңдылықтар мен принциптерді өзінің түсіндіруі, мысал ретінде көрсетуі болды. Білім мен дағдыны оқушылар негізінен мұғалімге еліктеп, соның айтқанын қайталау арқылы алды [Бейсенова Ж.Ы., 1992, 5 б.].

Дәстүрлі (түсіндірмелі-көрсетпелі) оқытуда білім репродуктивті сіңіру нәтижесінде алынады, яғни жаттау, қайталау, көрсетілген нәрсе шеңберінде ғана ойлап, ойға сіңіреді. Бұл оның жадын дамытып, білімі мен дағдысын репродуктивті ойлау арқылы қалыптастырады.

С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, Л.С. Выготскийлердің еңбектеріне сүйене отырып, орыс ғалымдары И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкиндер өткен ғасырдың 60-70-жылдарында проблемалық оқыту тұжырымдамасын жасады. М.И. Махмутов проблемалық оқытуды ғылыми дайын тұжырымдарды меңгеру барысында, өз бетінше жүйелі іздену әрекетімен байланыста болатын, дамыта оқытудың ерекше түрі деп есептейді. Мұндай жағдайда проблемалық оқыту дамытушылық, тәртіптілік, ізденушілік сияқты оқу процесі қызметтерінің негізі бөлшегі болады.

Проблемалық оқыту теориясының негізін қалаушылар оқудағы ойлану қызметі тек қана жаңа білімді меңгеріп қана қоймай, сол мақсатқа жетудің жаңа тәсілдерін де үйрену деп есептейді. А.М. Матюшкиннің анықтамасы бойынша, «оқытудағы ойланудың негізгі қызметі оның жаңа білім алып, жаңаша әрекет етуге мүмкіндік беретіндігіне. Адам өміріндегі барлық білім жүйесі мен іс-әрекеті оның ойлау қабілетінің нәтижесі. Адамның білімі оның ойлануының көрінісі, яғни негізгі танымдық құралы» [Матюшкин А.М., 1989, 91 б.].

Проблемалық оқыту «проблема», «проблемалық сұрақ», «проблемалық тапсырма», «проблемалық жағдай» («ситуация») деген ұғымдарды қамтиды.

Проблема дегеніміз – субъектінің өзінде бар іздену құралдарымен (білім, икемдік, іздену тәжірибесі және т.б.) шешуге болатын жағдай. Кез келген сұрақ, тапсырма проблемалы бола бермейді. Олардық проблемалық болуының негізгі шарты – оларға жауап іздеуге оқушыға даяр жауап не үлгі болмайды және ол өзінің білетіні мен білмейтінінің арасындағы қайшылықты басқаша айтқанда, берілген проблеманы шешуге керекті білімнің немесе тәсілдің онда жетіспей тұрғанын сезінеді.

Проблемалық жағдай деп пайда болған құбылыстар, фактілерді адамның түсіндіре алмай қиналушылық жағдайға ұшырауын айтады, Сон-

дықтан сол қиыншылықтан шығудың жолын қарастырып, іздену іс-әрекетіне көшеді.

Проблемалық жауап кезеңінде оқушының іс-әрекеті ойлаумен, пайымдаумен өз бетінше ізденумен сипатталады.

Проблемалық оқыту тек проблемалы жағдай тудырып қана қоюды емес, сонымен қатар оны дұрыс шеше білу тәсілдерін меңгерту де қажет етеді. Ол үшін оқытушы оқушының тақырыпта кездесетін ой, пікір қайшылықтарын дұрыс аңғаруына жағдай жасап, оны шешудің жолдары мен тәсілдерін меңгертуге өздігінен ізденудің, зерттеудің амалдарын үйретуге тиіс. Мұның басты жолы – дұрыс ойлай білуге баулу.

Проблемалық оқыту – ойлау операциялары логикасы (талдау, қорытындылау және тағы басқа) мен оқушылардың ізденіс әрекетінің заңдылықтарын (проблемалық ситуация, танымдық қызығушылығының, қажетсінуінің және тағы басқа) ескере отырып, жасалған оқу мен оқытудың бұрыннан мәлім тілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі. Сондықтан да проблемалық оқыту көбінесе мектеп оқушыларының ойлау қабілеттерін дамытады және сенімдерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Проблемалық оқыту мақсаты – ғылыми таным нәтижелерін, білімдер жүйесін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге бұл нәтижелерге жету жолының өзінде, үдерісінде меңгеру, оқушының таным дербестігін қалыптастырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Проблемалық оқытудың ең керекті әрекеті ізденіс болса, оны өз тәжірибесінде қолданған ғалымдар қатарында Песталоцци мен Дистервегтің еңбегі зор. Оқытудың осы әдісінің негізін қалап, оны жоспарлы түрде іске асырған Д. Дьюн болды.

М.И. Махмутов: «Білім мен білім алу әрекеті арасындағы өзара байланыс оқушы өзі білмейтін нәрсемен танысқанда, оны түсінуге тырысқанда пайда болатын қайшылықтардан шығу жолын іздегенде ғана тығыз болады. Өйткені, ол жаңа білімді игеру барысында ізденіс жасап, әрекет етеді» [Махмутов М.И., 1985, 106 б.] - деп көрсетеді.

Проблемалық оқытудың қалыптасу тарихына үңілсек, Сократ өзінің шәкірттерін логикалық ойлануға, зертеулердің нәтижелерін табуға бағыттап отырған. Руссо білімді игеруде ситуациялар қоюға мән берген. Проблемалық оқытудың басқа әдестерден айырмашылығы – білім оқушыларға дайын күйінде ұсынылмайды, керісінше, олардың алдына белгілі бір проблеманы өз бетінше шешу міндеті қойылады. Осылайша іздену әрекеті барысында шешімді оқушылардың өзі тауып, білімді игеруге жол ашады.

Проблемалық әдіспен оқытудың мақсаты - оқушының сабақ бойы ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету. Оқушыны ізденуге, қорытынды жасауға, өзгеше пікір айта білуге үйретеді.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан

меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып келуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты.

Проблемалық оқытудың негізгі ерекшелігі – оқушының білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемалары міндетті шешуге дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық ситуация пайда болады, осыған орай оқушының ізденушілік әрекетімен ынтасы күшейе түседі.

Проблемалық оқыту технологиясы тұжырымының ерекшеліктері:

- білімді меңгеру ішкі себептер негізінде пайда болған басқарылмайтын үдеріс;
- бала дүниені тануда адамзат жүріп өткен жолмен жүреді;
- бала материалды сезім арқылы қабылдап қана қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді;
- оқытуда табысқа жетудің шарттары;
- оқу материалында проблема туғызу;
- баланың белсенділігі;
- оқытудың бала өмірімен, ойынымен, еңбегімен байланысы.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып кетуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты. Сол сияқты есептер шығару барысында да балаларға сурет салу арқылы, кесте түрінде сызуға, кестелер арқылы шығартуға бейімдеу, өздігінен кері есеп құрастыра білуге жаттықтыру керек.

Проблемалық сабақты аралас сабаққа ұқсатып, бірнеше бөлімге нақты бөлуге болмайды. Сонымен қатар, қойылған мақсат пен сабақтың мазмұнына байланысты мұғалім мен бастауыш сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір реттігін жасауға да болмайды. Сол себепті проблемалық сабақты ұйымдастырудың сан-алуан жолы болуы мүмкін.

Проблемалы сабақты жүргізу негізінде аралас сабақта қолданылып жүрген материалды бекіту бөлімінің қажеттілігі болмайды, өйткені, жаңа білімді игерудің өзі оқушылардың өнімді қызметі арқылы атқарылады, ол өз кезегінде, оқушылардан бұрынғы меңгерілген білімді қолдана отырып, жаңаны қабылдауды қажет етеді.

Проблемалы сабақ барысында жіберілген қателіктерді анықтап, талдау жасауға ерекше көңіл

бөлінуге тиіс және бұндай жұмысты оқушылармен бірлесіп жұмыс жасаудың барлық кезеңінде жүргізіп отырған жөн.

Проблемалы сабақ барысында бастауыш сынып оқушыларының жіберген қателіктерін талдаудың мынадай бағыты белгіленеді:

- оқушылар жіберген қателіктерді анықтап алу;
- қателіктер кеткендігіне оқушылардың көздерін жеткізу;
- қателіктердің жіберілу себептерін оқушылар күшімен анықтау;
- оқушылардың қателік жіберу себептерін өз күшімен анықтай алмаған жағдайда, оларға көмек көрсету;
- оқушылармен бірлесіп отырып қателіктерді түзету.

Проблемалық сабақ ұйымдастыру төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

- проблемалы оқыту сабақтапы дәстүрлі аралас сабақтармен салыстырғанда, біріншіден, көп дайындықты қажет етеді, екіншіден, сабақтың жүрісі көп уақытқа созылады;
- белгілі бір пәнді бөлінген сағатына сай игеру үшін пән бағдарламасында көрсетілген тақырыптарды негізгі және қосалқы материалдарды бөліп алу қажет;

– қосалқы материалдарға бөлінген сағаттарды азайту арқылы негізгі материалдарға арналған сағаттарды көбейтуді ойластыру қажет;

– негізгі материалдарды оқытуды проблемалы сабақтарды ұйымдастыру арқылы өткізуге тырысып, қалғандарын дәстүрлі аралас сабақтарын өткізу пән тақырыптарын үйлесімді игерудің ең тиімді жолы екендігі анықталады.

Көптеген педагогтар және психологтардың сараптамасы бойынша әр түрдегі жаттығулардың тиімділігі, олардың нұсқалық сипатта болуында. Нұсқалық жаттығулар оқушылардың ой-өрісін дамытып ғана қоймайды, сонымен қатар олардың тұрақты білім-білік, дағдыларын қалыптастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, проблемалы тапсырмалар сабақтағы қорытындылардың қандай және қалай пайда болғандығын дәлелдейді және логикалық ойлауға, ғылыми іздену жолына бағыттайды. Проблемалы тапсырмалар сезімге молырақ әсер етеді де, оқушының қызығушылығын құмартушылығын дамытады. Құмартушылық, қызығушылық оқушыны өздігінен ізденуге жетелейді. Проблемалық тапсырма нәтижесі оқушының өз бетінше еңбектенудегі дағдысы мен қабілетінің, іскерлігінің жетілген, ең жоғары дамыған сатысы деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына жолдауы. - Астана, 2014 ж.14 қаңтар
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. – М., Педагогика, 1989. – 201 б.
3. Наин А.Я. Инновации в педагогике профессионального образования. – Челябинск: Филиал ИПО МО РФ, 1994. – 61 с.
4. Sakamoto T. The Roles of Educational Nechnology in Curriculum Development //Curriculum big means of Educational Technology. – P.121, 1974. Centre for Educational Research and Junovation, OECD.
5. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: ИОСО РАО Арена, 1994. – 228 с.
6. Бейсенова Ж.Ы. Теория и практика проблемного обучения. – Алматы:Санат, 1992.
7. Матюшкин А. М. Проблемы учения умственного развития школьника. М., Педагогика, 1989.
8. Махмутов М.И. Проблемное обучение. – М., 1985. – 221 с.

САРИЕВА КУЛЬПАШ НТЫМАКПАЕВНА,
педагогика ғылымдарының докторы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

КЫЛЫШПАЙ БАЯН САГЫНДЫКОВНА
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТА БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ НООСФЕРАЛЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа: Мақалада білім беру мазмұнын құрастырудың баламалы тәсілі қарастырылады. Автор білім беру мазмұнын іріктеу тарихына жүгінеді және соңғы уақытта әзірленген және қабылданған мемлекеттік стандарттарды мұқият зерделеп, ноосфералық, яғни оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың тұтас моделін ұсынады. Қоғамдық дамудың негізгі бағыттары ретінде айқындалған: тарихи процесс, мәдени кеңістік, ғылыми прогресс, экономикалық қайта құру.

Түйінді сөздер: ноосфералық білім беру, білім берудің өзекті мазмұны, үздіксіз процесс, әлеуметтендіру, білім берудің мақсаты мен құрылымы, құзыретті тұлға.

Аннотация: В статье рассматривается альтернативный подход к конструированию содержания образования. Автор обращается к истории отбора содержания образования и, тщательно изучив разработанные и принятые в последнее время Государственные стандарты, предлагает ноосферную, т.е. целостную модель организации учебно-воспитательного процесса. Определены как основные направления общественного развития: исторический процесс, культурное пространство, научный прогресс, экономическое преобразование.

Ключевые слова: ноосферное образование, актуальное содержание образования, непрерывный процесс, социализация, цель и структура образования, компетентная личность

Abstract: the article considers an alternative approach to the construction of the content of education. The author refers to the history of the selection of educational content and, having carefully studied the recently developed and adopted State standards, offers a noospheric, i.e. an integral model of the organization of the educational process. Defined as the main directions of social development: historical process, cultural space, scientific progress, economic transformation.

Keywords: noosphere education, actual content of education, continuous process, socialization, purpose and structure of education, competent personality

КІРІСПЕ

Орта білім беру мазмұнының жүйесін жетілдіру үзілмейтін үрдіс және оның өткені, бүгіні және болашағы бар.

Қазақстандағы білім беру саласының дамуы Кеңес одағы тарихымен тығыз байланысты. Сол заманға көз жүгіртетін болсақ, білім мазмұнын анықтаудың ғылыми негіздемесін 1920 жылы С.И. Гессен жасаған [Джадрина М., 1999, 32-34 бб.]. Ол білім мазмұнының алты түрін белгілеген: тәрбиелік, ғылыми, көркемдік, құқылық, діни, шаруашылық. 1970-1980-ші жылдары Ресей ғалымдары И.Я.Лернер мен И.С.Леднев осы бағыттағы жұмыстарын жалғастырды. С.И. Гессен мен В.С. Леднев те білім мазмұнын алты түрін атайды: ғылыми (ақыл-ой), рухани-тәрбиелік, көркемдік (эстетикалық); құқылық, діни және шаруашылық (С.И. Гессен); коммуникативтік, еңбек және дене шынықтыру (В.С. Леднев). Осы зерттеулерді Ресей

педагогикалық ғылым академиясының ғалымдары, В.В. Фирсовтың бастаумен, «Оқытудың мазмұны және әдістемесі ғылыми-зерттеу» институтында 1988 жылы жалғастырған. Тәуелсіздік алғанға дейін Ы. Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары институты Ресей ғалымдарымен тығыз байланыста болып, бірге жұмыс жасаған.

Осы зерттеулер негізінде 1990 жылы Ы. Алтынсарин атындағы Білім беру проблемалары институтында білім мазмұнының **алты түрі** анықталған:

1. Әлемді және адамды тану (химия, география, биология, астрономия, физика).
2. Қоғамды және адамды тану (адам, қоғам, тарих).
3. Ана тілін және басқа тілдерді білу және үйрену.
4. Математиканы тану (математика, информатика).

5. Өнертану (көркем сурет, музыка, әдебиет).
6. Тіршілік жасау және өзін-өзі тану (еңбек, дене шынықтыру).

2012, 2015 жылдардағы «Бастауыш, негізгі және жалпы білім беру» Мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында **жеті білім салалары** белгіленген, бірақ осылар білім беру салалары ма, жоқ пәндер ме?

«Тіл және әдебиет», «Математика және информатика», «Жаратылыстану», «Адам және қоғам», «Өнер», «Технология», «Дене шынықтыру». Біздің ойымызша, «Жаратылыстану» (химия, физика, география, биология) және «Өнер» (сурет, музыка) сала, ал басқалары пәндер.

1993-1995 жылдары Ресей жаратылыстану ғылымдар академиясында Маслова Н.В. және басқа ғалымдар «Ноосфералық білім беру» тұжырымдамасын ұсынды. Оның басты идеясы - біртұтас динамикалық ойлау жүйесін ұсыну. Ол дегеніміз оқу барысында оқушылар мидың сол (рационалдық) және оң (шығармашылық) жақтарын бірдей пайдаланудың арқасында әр пән бойынша кіріктірілген білім алып, соның арқасында табиғи көзқарас қалыптастыру. Осы әдіс арқылы ұйымдастырылған оқу үрдісі пән мазмұнын толық игеруді 5-6 ретке қысқартады.

Бұл мақалада осы «Ноосфералық білім беру» идеясын Қазақстан білім кеңістігінде іске асырудың жолдары зерделенеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Енді 2012, 2015 жылдардағы «Бастауыш, негізгі және жалпы білім беру» Мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттардағы түйін сөздерге тоқталайық.

1. *Тұлғаны әлеуметтендіру* - жеке адамның қоғамның толық құқылы мүшесі ретінде өмір сүруіне қажет белгілі ілімдер, ережелер мен байлықтарды меңгеру. Олар әр пән мазмұнында берілген.

Әлеуметтендіру жеті жасқа дейін отбасы немесе бақшада өтсе, 7-18-ге дейін мектепте, жоғарғы оқу орны, жұмыс орны, қоғамдық орындар арқылы жалғасады. Ал ең басты талап - отбасын құру, ұрпақ жалғастыру, қоғамның ең кіші бөлшегі-жанұя арқылы ең үлкен құрылымы-мемлекетке еңбек ету.

2. Құзыреттілік.

Құзыр - араб сөзі - қатысу, қатынасу, көру, көріну.

Компетенция -1. міндет, қызмет бабы 2.біліктілік,

Компетентный - білікті, жетік, терен білетін, құзырлы.

Компетентность – құзыреттілік, біліктілік.

Құзыреттілік сөзінің мән-мағынасын А.Байтұрсынов кезінде былай деп түсіндірген еді: «*Білім –біліктілікке жеткізер баспалдақ, ал біліктілік –сол білімді іске асыра білу дағдысы*»

[Байтұрсынов А., 1987, 101 б.]. Сондықтан араб сөзінен бастау алатын құзыреттілікті – *біліктілік* деп қабылдауды ұсынамыз.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының (2010.01.09) мазмұны тұлғаны әлеуметтендіру, орта білім беруде білім, білік, дағдыдан құзыреттілікке, нәтижелілікке, оқушылардың алған білімдерін күнделікті өмірге пайдалануға үйретуге бағытталған.

Бұл құжатта *базалық* (мейірімді адам, бауыр-мал отбасы, шығармашыл тұлға, жауапкершілікті азамат, салауатты тұлға), бұған қосымша:

- **тектілік**, отбасына қамқорлық, эстетикалық талғампаздық, өз құқығын қорғау, экологиялық қасиеттер оқушыны әлеуметтендірудің басыма бағыттары ретінде қарастырылып;

- **пәндік** – *инварианттық, міндетті білім деңгейі* (пән бойынша білім, білік, дағды);

- **метапәндік** *пәнаралық-вариативтік, мүмкіндік, кіріктірілген байланыс, жүйелілік, көзқарас қалыптастыру; түйінді* (ақпараттық, коммуникативтік, проблемаларды шешу) құзыреттеріне сипаттама беріледі.

Біліктілік үлгісін ұлы педагог Ы. Алтынсарин «Асан мен Үсен» әңгімесінде көрсете білді. Заманауи оқушы Үсен сияқты алдында кездескен тығырықтан (проблема шешу қабілеті) шыға білу және кез-келген мәселені шеше білетін тұлға болу керек. Өзгермелі өмірде өз орнын таба алу, әлеуметтену. Амонашвили сөзімен айтатын болсақ: “в ось питание”, қазақша “орам ал”, себебі айнала үн, белгі, ұғымдар мен үлгілер.

Білім - көне қазақ түсінігінде ҚОРҚҰТ (Қор және Құт). Өлмейтін, өшпейтін нәрсе. Ж. Баласағунидің «Құтты білік» шығармасындағы кейпкерлер: айтқандай Огдюльмиш - Өзөлмес-Ақыл, Одгурмыш-Өзгермес-Адам. Тек сол Қорды көре білу және насихаттау керек. Оқушы сол Қордан рухани нәр алу керек, сонда ғана ол Қор оған Құт болып дариыды.

Оқушы білімді ала білу керек, мектеп бере білу керек. Алған білім, білік, дағдыны оқушы өмірде пайдалана білсе, оны білікті деп айтуға болады.

Оқушы үшін білім алу мақсаты – өмірге керекті білім, білік, дағдыларды игеру. Адамның қоршаған ортасы табиғат -метафизика(болмыс-сущность-физика; химия -заттың қасиеті) -18 мың ғалам: 6 мың -флора; 6 мың-фауна; 6 мың-жұлдыз-оларды зерттейтін **ғылым; руханиет** –мәдениет — эстетика – этика - тәрбие - адами құндылықтар); **өркениет** – цивилизация - материалдық құндылықтар; **саясат** - тарихи құбылыстар мен өзгерістер - тарихи уақыт, тарихи кеңістік, тарихи тұлғалар; **экономика** - есеп-қисап-тіршілік ету, өмір сүру - әлеуметтік қағидалары.

2006 жылы 11 қаңтарда Елбасы Н.А. Назарбаев былай деді: «Келесі онжылдықта біз бәсекеге қабілетті 50 ел қатарына қосыламыз. Ол үшін

экономикасы, саясаты, әлеуметі, мәдениеті дамыған мемлекет болуымыз қажет» [Назарбаев Н.А., Казахстанская правда, от 12 января 2006 г.].

Осы ойды іске асыру үшін мектептің де берері мол емес пе? Сондықтан біздің ұсынып отырған модель-үлгімізде пәндер төрт сала бойынша топтастырылған. Орта мектепте стандартта білім берудің екі бағыты: *жаратылыстану-математика және қоғамтану-гуманитарлық* бағыттар ұсынылған.

Біздің оймызша, **төрт бағыт** болуы тиіс: *ғылыми-жаратылыстану, көркемдік-гуманитарлық, саяси-қоғамдық, әлеуметтік- экономикалық*.

Білім беру мақсаты: Экономикалық, саяси, ғылыми және мәдени бағыттар арқылы оқушыны әлеуметтендіру.

Міндеттері:

Математика, технология арқылы экономикалық білім қалыптастырып, нарық жағдайында шаруашылыққа икемді болу көзделеді (*қамқоршы отбасы және бәсекеге қабілеттілік-жеке кәсіп ашу, үй салу*)

Тарихтан білім алып, өз отбасы шежіресін

қалыптастырып, Отан, әлем құбылыстары мәліметі арқылы өз құқығын білетін, Отанын сүйетін тұлға болу (*жауапты және өз құқығын қорғай алатын азамат; ұл, қыз өсіру, ұл-ұлт негізі, ұлт жандылыққа тәрбилеу*).

Тіл, әдебиет, өнерді танып білген, өз елінің және әлем халықтарының ұлттық құндылықтарын игерген, әдемілікке құштар, эстетикалық талғамы биік мәдениетті тұлға қалыптастыру (*шығармашыл және рухани бай тұлға - мәдени Қорды игеру, үйінде кітапханасыбар, төріне домбыра ілу*).

Биология, химия, физика, дене шынықтыру арқылы ғылым жетістіктерін игеріп, өз елінің және әлем ғалымдарының өркениетке қосқан үлесін бағалай білетін, табиғатты аялайтын азамат қалыптастыру (*денсаулығы мықты және экологиялық адам – үйінің айналысына бақ өсіру*).

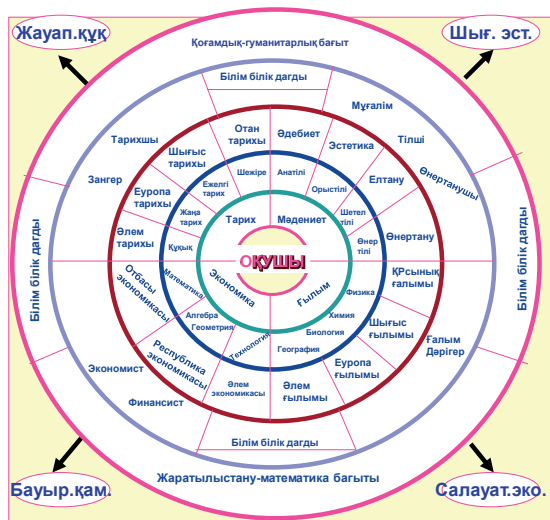
Ең бастысы-мейірімді, текті тұлға.

Бұл тұжырымдарды үлгі-модель арқылы да көрсетуге болады (Кесте 1):

Кесте 1 – Тұжырымыдық үлгі

Білім салалары	Мақсаты	Пәндер	Кәсіби бағдарлау	Негізгі құзыреттіліктер
1. Саясат	Тарихи таным және құқылық мәдениет	Қоғамдық бағыт Шежіре, Өз елі, Әлем тарихы.	Тарихшы, философ, заңгер	Жауапты және өз құқығын қорғай алатын азамат
2. Мәдениет	Эстетикалық мәдениетті қалыптастыру	Гуманитарлық бағыт Тіл, әдебиет, өнер, этика, эстетика, этномәдениет.	Мәдениеттанушы, психолог, журналист, дизайнер, филолог, өнертанушы	Шығармашыл және эстет тұлға
3. Ғылым	Ғылыми көзқарас және экологиялық мәдениетті дамыту	Жаратылыстану бағыты Биология, география, физика, химия физкультура,.	Ғалым, мұғалім, дәрігер, т.б.	Денсаулығы мықты және эколог тұлға
4. Экономика	Шаруашылықты жоспарлап, жүргізе білу	Есеп-қисап бағыты Математика, алгебра, геометрия, технология, сызу.	Бизнесмен, кәсіпкер, инженер, шопан, фермер, құрылысшы.	Қамқоршы отбасы және бәсекеге қабылетті адам

Бұл үлгі - модельдің «Айналайын» түрі (Сурет 1):

Сурет 1 – Білім берудің үлгісі

Бұл «Білім беру картасы» әр мектеп директорының кабинетінде ілілу тұру керек, заманауи тілмен айтқанда, «Білім берудің Жол картасы», себебі оқушының пәндер оқу барысында 4 сала бойынша алған білімін өз өмірін дамытуға және көздеген мақсатына жету үшін бағыт көрсетіп бақытты болуына ықпал ететін ноосфералық жүйе.

Бұл үлгіні қазақтың киіз үйінің құрылымының үлгісімен түсіндіріп көрейік:

ШАҢЫРАҚ – тұжырымдама (шаңыраққа қара)

УҰҚ - ұғым және үлгілер (түсініктер)

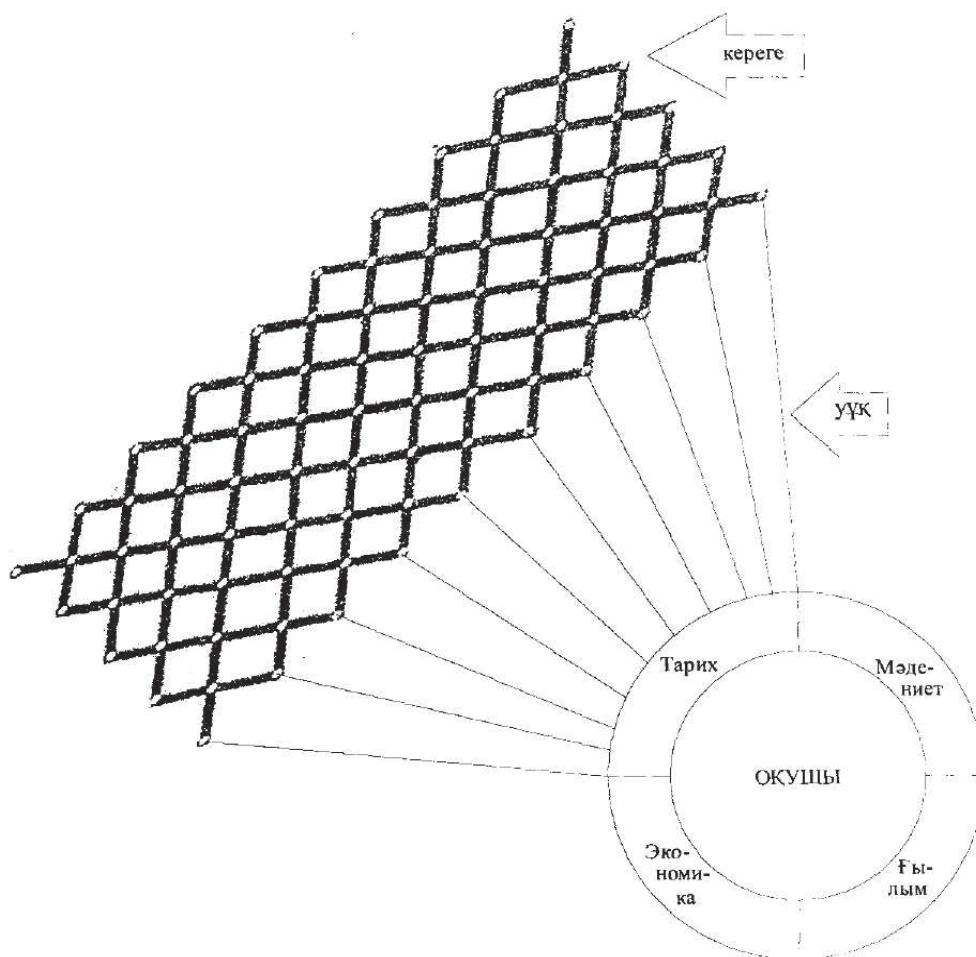
КЕРЕГЕ - қисге еретін бағытты ес (пән мазмұны)

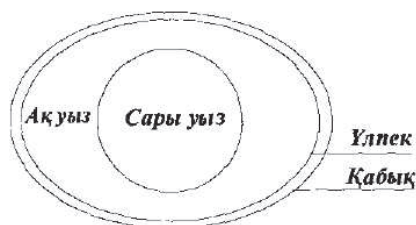
ҚАНАТ - қау ара ниет ара түй үн (пәнаралық байланыс)

САҒАНАҚ - саға нақ (мәлімет)

Білім құрылымы үлгісі

Сары уыз - инвариантты, міндетті пәндік білім деңгейі.

Ақ уыз - вариативтік, мүмкіндік білім деңгейі.

Қабы - өмір сүру, тіршілікке икемділігі.

«Білім берудің Жол картасы» **«Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарының» 7 негізгі біліктіліктерін іске асырады:**

1. Басқарушылық (проблеманы шешу қабілеті).
2. Ақпараттық (өзіндік танымдық қызметке қабілеті немесе өмір бойы білім ала білу).
3. Коммуникативтік(қазақ, орыс, ағылшын (шет) тілдерінде ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау қабілеті).
4. Әлеуметтік (өзара іс-қимыл жасау қабілеті).
5. Тұлғалық (өзін-өзі жетілдіру, өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтау, төзімді болу қабілеті).
6. Азаматтық (қазақстандық сана-сезім мен мәдени ұқсастық негізінде отаны үшін жауапкершілікті сезу қабілеті).
7. Технологиялық (ғылыми, сандық технологияларды пайдалану қабілеті).

ҚОРЫТЫНДЫ

Өздеріңіз білетіндей, болмыс сананы анықтайды, сондықтан мектеп алдағы өмірде адамның лайықты «болуын» қамтамасыз ететін «сананы» қалыптастыруы керек. Мектеп-ше-

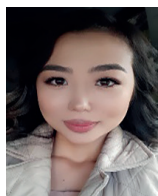
берхана, бірақ мұғалім емес, оқушы екенін түсінетін кез келді, сондықтан оқу процесі кезінде МЖМБС-да түйінді құзыреттіліктер деп аталатын интерактивті ақпараттық-коммуникативтік технологиялар (АКТ) көмегімен оқушының өзін-өзі дамытуы, қызметін өзін-өзі реттеуі тиіс. Осыған байланысты келесі екі нәрсені қою керек: интерактивтілік – бұл белсенділік, ақпарат – бұл құрал, байланыс – бұл әдіс. Осы режимде жұмыс істейтін студент.

Бұл тұрғыда шығармашылық мұғалім туралы емес, шығармашылық студент туралы айту орынды, яғни.оқушы жасайды, ал мұғалім шығармашылыққа жағдай жасайды. Оқушының өз білімінің түпкі мақсатын түсінуі – оны қызықтыратын білімді еркін игеру арқылы болашақ мамандықты таңдауға дайындық-бұл оқушының мектепте болуының нәтижесі.

Мұғалімнің авторитарлық көзқарасы оқушының ісіктеріне кедергі келтіреді; оның дамуын баяулатады; оқушы мен мұғалімнің жанжалдары білім ағашын «бұзады». Нәтижесінде: мектеп-бұл жағымсыз эмоциялар көп орын, өйткені мұғалім студенттен білімді талап етеді және оқушының өзін-өзі дамытуға жетіспейтін көңіл бөлінеді. Оқушы мектептегі орталық фигура емес (ағаш кесегін салыстырыңыз), бірақ пирамида негізі. Енді оның қандай қысымға ұшырағанын елестетіп көріңіз. Барлық осы факторлар білім сапасына әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Джадрина М. Научные основы определения состава содержания образования и набора учебных предметов. Сборник«Теоретические основы развития школьного образования в Казахстане»- Алматы.-РИК.-1999г.-С.33-34
2. Байтұрсынов А. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1987. – 127 б.
3. Выступление Президента РК Н.А.Назарбаева 11 января 2006 года //Казахстанская правда от 12 января 2006 г.

САРКЫТБАЙ КУРАЛАЙ ДАУЛЕТБЕКОВНА,
магистрант 2-го курса,
специальность «7М01101-Педагогика и Психология»,
КазНацЖенПУ

ГРИГОРОВА МАРИЯ НИКОЛАЕВНА,
магистрант 2-го курса,
специальность «7М01101-Педагогика и Психология»,
КазНацЖенПУ

ФОРМИРОВАНИЕ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ И ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Мақалада «оқу-зерттеу қызметі», «студенттердің ФЗЖ барысындағы жобалық қызметі» ұғымдарының мазмұны қарастырылып, оның негізгі құрылымдық компоненттерінің сипаттамасы ашылады. Осыған байланысты алынған білімді жинақтау мен практикада қолдануға ықпал ететін дербес зерттеу арқылы оқу-зерттеу қызметінде Дағдылар мен қабілеттердің қалыптасуы өзектендіріледі. Ғылыми жобаларды орындау сатылары қарастырылады, университеттегі оқу-зерттеу жұмысы барысында студенттерге ықпал ететін әдістерді талдайды.

Түйінді сөздер: оқу-зерттеу қызметі, жобалау қызметі, ғылыми-зерттеу жұмысы, өзіндік жұмыс, студент.

Аннотация. В статье рассмотрено содержание понятия «учебно-исследовательская деятельность», «проектная деятельность студентов в ходе НИР», раскрывается характеристика ее основных структурных компонентов. В связи с этим актуализируется формирование навыков и умений при учебно-исследовательской деятельности посредством самостоятельного изучения, способствующие накоплению и применению на практике полученных знаний. Рассматриваются стадии выполнения научных проектов, проанализирует методы способствующие студентам в ходе учебно-исследовательской работе в университете.

Ключевые слова: учебно-исследовательская деятельность, проектная деятельность, научно-исследовательская работа, самостоятельная работа, студент.

Annotation. The article examines the content of the concept of «educational and research activities» «project activities of students in the course of research», reveals the characteristics of its main structural components. In this regard, the formation of skills and abilities in educational and research activities through self-study is updated, which contribute to the accumulation and application of the acquired knowledge in practice. It examines the stages of scientific projects, analyzes methods that help students in the course of educational and research work at the University.

Keywords: educational and research activities, project activities, research work, independent work, student.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня обществу нужны инициативные люди и самостоятельные специалисты, способные постоянно совершенствовать свою личность и деятельность. Именно они отличаются высокой восприимчивостью, любознательностью, готовностью к быстрому обновлению знаний, расширению арсенала навыков и умений. Важно, чтобы будущий специалист мог преодолеть любые возникающие затруднения.

Модернизация содержания высшего образования и повышение ее качества стало актуальным в современном мире. В связи с этим главным объектом и предметом исследования

становится учебно-исследовательская деятельность и самостоятельная работа студента, которые помогут раскрыть сознательное применение навыков и умений студентами при выполнении определенных задач, направленных на формирование необходимых навыков и интерес к активному познанию.

Казахстанским студентам в этом помогут идеи и наиздания великого поэта и писателя Абая Кунанбаева. Ведь именно его труды более века назад призывали народ к модернизации и совершенствованию, подстраиваясь к стремительно развивающемуся времени. В Казахстане большое значение имеет тенденции развития

образования и науки. Абай всегда желал казахскому народу стремление к образованности. «Не достигнув наук, не хвались» - говорил он, что побуждает задуматься о совершенствовании своих умений и навыков и личностном росте [Кунанбаев Абай, 2003, 31 б.]. Также популярными и более значительными стали слова: «Не думай о выгоде, думай о чести, стремись знать, как можно больше». Они характеризуют, как стремительно развивается XXI век и как много предстоит познать каждому из нас.

И уже сейчас мы замечаем, как стремительно развивается образовательная система в высшей школе. Определенный вклад в это вносят технологии образования с внедрением образовательных стандартов, т.е. в характеристику специалиста вкладывается некая модель его профессиональной деятельности. Так в область научного знания, направлено практическое изучение, достижения эффективности и построение правильного процесса обучения, с учетом различных факторов. А теоретические аспекты обучения и воспитания, т.е. умения и навыки, создают совокупность средств и методов достижения результатов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Научно-исследовательская деятельность студентов – это процесс, формирующий будущего специалиста путем индивидуальной познавательной работы, направленной на получение нового знания, решение теоретических и практических проблем, самовоспитание и самореализацию своих исследовательских способностей и умений.

Научно-исследовательская работа (НИР) – вид практики, направленный на формирование, закрепление и развитие компетенций, обеспечивающих возможность вести научно-исследовательскую и педагогическую деятельность в образовательных организациях, консультационную и аналитическую работу в составе современных корпораций [<https://nauka.kz>].

Основной целью организации и развития научно-исследовательской деятельности студентов является повышение уровня научной подготовки специалистов и выявление талантливой молодежи.

Структура готовности студентов к научно-исследовательской деятельности включает в себя следующие взаимосвязанные компоненты:

- мотивационный, познавательный интерес;
- мотивацию исследовательской деятельности;
- ориентационный, включающий представления о методологии научного исследования и способах научно-исследовательской деятельности;
- рефлексивный, включающий самооценку и самоанализ собственной научно-исследова-

тельской деятельности, определения путей саморазвития и самосовершенствования в научном познании.

Степень сформированности каждого из этих компонентов является объективным показателем уровня готовности будущего специалиста к научно-исследовательской деятельности в рамках своей профессиональной специализации.

Научно-исследовательская деятельность студентов позволяет наиболее полно проявить индивидуальность, творческие способности, готовность к самореализации личности, как педагога профессионального обучения, так и его воспитанника.

Современное понятие «научно-исследовательская работа студентов» (НИРС) включает в себя два взаимосвязанных элемента:

1) обучение студентов элементам исследовательского труда, привитие им навыков этого труда;

2) собственно научные исследования, проводимые студентами, под руководством преподавателей [Щукина Г.И., 1979, 109 с.].

Научно-исследовательская деятельность студентов - это деятельность, связанная с поиском ответа на творческую, исследовательскую задачу с заранее неизвестным решением. Она включает в себя следующие этапы: постановку проблемы; изучение теории, посвященной данной проблематике; подбор методик исследования и практическое овладение ими; сбор собственного материала, его анализ и обобщение, собственные выводы.

Научно-исследовательская деятельность является базовой для формирования профессиональной компетентности. Научно-исследовательская работа как свойство индивида существует в различных формах например, как саморазвития индивида, как форма проявления способности индивидуального стиля учебной деятельности, как высокая степень умений, как способ личностной самореализации, как привычка или способ жизнедеятельности, увлечение [Таубаева Ш.Т., 2003, 73 с.].

Научно-исследовательская деятельность у студентов занимающихся самостоятельной работой, формируется из:

- познавательных интересов с участием в проектных работах;
- особенностей учебной деятельности при изучении методической и учебной литературы;
- видов учебных занятий (лекции, семинары, практические занятия и др.);
- предпочитаемых способов работы с учебным материалом (самостоятельное изучение, экспериментирование, практическая деятельность, задания творческого характера);
- предпочитаемых видов учебной деятельности (обсуждения, диспуты, творческие задания, индивидуальные самостоятельные работы);

- особенностей усвоения учебного материала (в ходе самостоятельной или коллективной учебной деятельности, с помощью преподавателя, в ходе ответов на конкретные вопросы, при работе в малых группах, тестировании, при проводимых тренингах, выполнение различных презентаций или проектов, при сравнение изложения изучаемой темы в разных учебниках, составление кроссвордов);

- особенностей взаимодействия с преподавателями в процессе научно-исследовательской деятельности, а также способность преподавателя побуждать и мотивировать на работу;

- выступление студентов с комментариями научно-популярных газетных и журнальных публикаций;

- самореализации через показатель усвоения учебного материала по предметам, решение ситуационных задач, поиск проблем и решений [Булакбаева М.К., 2010, с. 40].

Одним из вариантов творческо-исследовательской деятельности является самостоятельная работа студента – такой существенный метод обучения, даже решающий, при котором познавательная деятельность протекает в полном соответствии с индивидуальными особенностями, уровнем образования и опытом. Ведь только знания, приобретенные упорным самостоятельным трудом, могут в дальнейшем превратиться в реальную движущую силу научно-исследовательского прогресса.

Современная высшая школа призвана добиваться дальнейшей активизации учебно-исследовательской деятельности студентов, развивая их творческие способности и культуру мышления, умение самостоятельно ориентироваться в потоке информации. Достичь этого можно только, формируя у студентов навыков самостоятельного изучения, то есть такое свойство личности, которое проявляется в стремлении и умении самостоятельно овладевать знаниями и способами деятельности, применять их в учебной, практической и профессиональной работе. Высшая школа призвана научить и приучить студента стремиться к постоянному обновлению своих знаний, к самообучению в течение всей жизни, создать у каждого и закрепить соответствующие особенности деятельности. Но еще более важен психологический результат: в процессе самостоятельной работы студент постоянно ощущает себя личностью, самостоятельно принимающей решения, несущей за них ответственность - и действительно становится компетентной личностью.

Сегодня уже никого не приходится убеждать в важности и необходимости метода проектов. Главная идея метода проектов – направленность учебно-познавательной деятельности обучающихся на результат, который получается при решении практической или теоретической, но

обязательно лично значимой проблемы.

Проектная (или проектная) деятельность - один из методов, направленный на выработку самостоятельных исследовательских умений, способствующий развитию творческих способностей и логического мышления, объединяющий знания, полученные в ходе учебного процесса и приобщающий к конкретным жизненно важным проблемам. Одной из основополагающих характеристик современного человека, действующего в пространстве культуры, является его способность к проективной деятельности. Деятельность - специфическая человеческая форма отношения к окружающему миру, содержание которой составляет целесообразное изменение и преобразование в интересах людей; условие существования общества. Деятельность включает в себя цель, средства, результат и сам процесс.

В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков, умений самостоятельно конструировать свои знания и ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления. В основу этого метода положена идея, составляющая суть понятия «проект», его направленность на результат, который можно получить при решении той или иной практически или теоретически значимой проблемы. Этот результат можно увидеть, осмыслить, применить в реальной практической деятельности. Чтобы добиться такого результата, необходимо научить студентов самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, привлекая для этой цели знания из разных областей, умения прогнозировать результаты и возможные последствия разных вариантов решения, умения устанавливать причинно-следственные связи.

«Метод проектов предполагает решение какой-либо проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, средств обучения, а с другой – интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологий, творческих областей» [Полат Е.С., 2006, 57 с.]. При использовании проектного метода целесообразно воспользоваться классификацией типологии проектов, предложенной Е.С. Полат [Полат Е.С., 2006, 66 с.]. По методу, доминирующему в проекте выделяются исследовательские, творческие, игровые, практико-ориентированные; по характеру координирования проекта – с явной координацией, со скрытой координацией; по характеру контактов – внутренние, международные; по количеству участников – личностные, парные, групповые; по продолжительности проведения – краткосрочные, средней продолжительности, долгосрочные.

Актуальность овладения основами проектирования обусловлена, *во-первых*, тем, что дан-

ная технология имеет широкую область применения на всех уровнях организации системы образования. Во-вторых, владение логикой и технологией социокультурного проектирования позволит более эффективно осуществлять аналитические, организационно-управленческие функции. В-третьих, проектные технологии обеспечивают конкурентоспособность специалиста. Проектная деятельность содержит: анализ проблемы; постановка цели; выбор средств ее достижения; поиск и обработка информации, ее анализ и синтез; оценка полученных результатов и выводов. Предметная деятельность состоит из трех блоков: предметный, деятельностный и коммуникативный.

Стадии выполнения научных проектов:

На начальной стадии выполнения проекта происходит выбор темы, определение проблемы и его цели. Для реализации функций самоуправления своей учебно-познавательной деятельности со стороны студентов и создания высокого мотивационного настроя выполнения проекта необходима полная информационная поддержка. Для этого обязательным является обоснование актуальности исследуемой темы, раскрытие целей проекта, определение значимости приобретенных знаний и умений при выполнении проекта в будущей профессиональной деятельности.

Управление деятельностью студентов, участвующих в проекте, происходит через представление о том результате, на достижение которого она направлена. Поэтому при формулировании обобщенной цели проекта предварительно следует обозначить круг проблемных задач, решаемых в проекте. Учитывая, что исследовательские и практико-ориентированные проекты, как правило, являются междисциплинарными, на первом этапе формулирования обобщенных целей проекта очень важно раскрыть студентам причинно-следственные связи общепрофессиональных и специальных дисциплин, знания которых необходимы для выполнения работ по проекту.

Обобщенные цели выполнения научных проектов:

- развитие познавательно-исследовательских умений и навыков студентов;
- развитие информационной культуры, включая ориентирование в информационном пространстве исследуемой области, осуществление сбора, обработки, анализа и систематизацию научно-технической информации по теме проекта с применением современных информационных технологий;
- развитие умений самостоятельно конструировать свои знания;
- приобретение коммуникативных умений и навыков.

Через постановку и раскрытие целей выпол-

нения проектов происходит реализация такого дидактического принципа как сознательность, что значительно повышает эффективность учебно-познавательной деятельности студентов, способствует ее дополнительной мотивации.

Стадия целеполагания переходит в стадию планирования выполнения проекта, что позволяет сосредоточить внимание студентов на главных задачах, добиться регулярного выполнения этапов проекта, что значительно облегчает проведение самоконтроля студентами своей учебно-познавательной деятельности. Кроме этого, необходимо провести определение состава и взаимосвязи работ, которые требуется выполнить при реализации проекта, а также определить продолжительности работ. Результатом этого этапа стадии планирования является сетевой график проекта, который позволяет, прежде всего, определить временные характеристики проекта и входящих в него работ.

На стадии реализации проекта происходит определение методов исследования, источников информации, определение путей решения задач проекта. Выполняется анализ источников по проблеме, сбор информации для проведения исследований. Далее проводятся экспериментальные исследования, обработка полученных результатов. Также следует выбрать способ представления результатов работы: отчет по проекту, презентация, фотографии, или аудио, или видео записи наблюдений, опытов, этапов экспериментальной работы, наличие графического материала.

Стадия представления результатов предполагает проведение анализа полученной в ходе исследовательской работы информации, обоснование и формулирование выводов по проекту. Большое внимание следует уделить оформлению и подготовке отчета, презентации и доклада по результатам проекта, так как на этой стадии организуется защита проекта, которая, как правило, проводится публично и предполагает коллективное обсуждение и оценку по проекту на конференции или конкурсах научно-исследовательских работ. Представляя свои проекты на научных конференциях или конкурсах студенты показывают умения и навыки работы с научно-технической информацией, насколько они владеют приемами ее обработки, насколько они ориентируются в исследуемой предметной области, владеют навыками проведения экспериментальных работ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Что дает педагогической деятельности большой арсенал теоретических и практических методов и приемов, которые позволят активизировать работу студентов на занятиях, а также организовать самостоятельное, креативное усвоение учебной программы во внеурочное время.

Эти средства и методы способствуют мотивации у студентов заниматься самостоятельному познанию и развитию мышления при организации научно-исследовательской деятельности. Формирования навыков и умений при научно-исследовательской работе, самостоятельное изучение информации и применение на практике, характеризует его профессиональную компетентность. Из этого следует, что подготовка студента-специалиста в высшей профессиональной школе направлено на формирование как необходимых, так и профессиональных умений и навыков педагогической компетенции.

Педагогическая компетентность рассматривает совокупность профессиональных знаний, способностей, постановке целей и задач, позволяющих выполнять целенаправленную, методическую организацию трудовой деятельности в профессиональной сфере.

Самостоятельная работа обязательно предполагает умение самоорганизации своей деятельности, причем, сугубо индивидуальной. Конечно, центральное место занимает самостоятельная деятельность, в которой студент должен уметь вести краткие записи лекций, составлять конспекты, планы и тезисы выступлений, подбирать литературу и т.д., то есть реализовывать свои учебно-исследовательские компетенции. Но и компетентным является такое задание, которое имеет не только учебное, но и жизненное

обоснование и не вызывает у думающего студента безответного вопроса «А зачем я это делаю?». Опыт самостоятельной работы студентов является важнейшей составной частью процесса подготовки специалистов с высшим образованием. Цель такой работы – научить студента осмысленно и самостоятельно работать сначала с учебным материалом, затем с научной информацией, заложить основы самоорганизации и самовоспитания с тем, чтобы привить умение в дальнейшем непрерывно повышать свою квалификацию.

Стремительное развитие высшего образования в нашей республике, ориентируется на компетентностный подход и практическую значимость повышает значение и статус самостоятельной работы студента. Активизация самостоятельной работы студентов способствует расширению и закреплению учебного материала, приобретению новых профессиональных знаний, развитию креативности и интерактивности, формированию практических навыков и направлено на повышение качества подготовки специалистов. И возвращаясь к словам Абая: «Только разум, наука, воля, совесть возвышают человека. Думать, что можно иначе возвыситься, может только глупец», поэт призывал народ к самосовершенствованию и освоению новых навыков. Поняв раньше всех, что это требование времени.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кунанбаева А. Слова назидания. – Алматы: Санат, 2003. – 61 с.
2. Научный портал https://nauka.kz/page.php?page_id=993&lang_id=1;
3. Шукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе // Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1979. – 160 с.
4. Таубаева Ш.Т. Исследовательская культура учителя. – Алматы, 2000. – 213 с.
5. Булакбаева М.К. Развитие исследовательской культуры студентов // Школа Казахстана. - № 3(21), 2010. – С. 39-46.
6. Полат Е.С. Школа молодого исследователя как форма повышения качества научно-исследовательской работы студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2006.- № 6. –С. 65-67.

САРТАЕВА АҚМАРАЛ АЛТЫНБЕКОВНА,

б.ф.к.,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ӘЛЖАНОВА ЖАННА СӘРСЕНБАЙҚЫЗЫ,

2-ші курс магистранты

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
maral6671@mail.ru

ЗЕРТТЕУ МЕН ІЗДЕНУ - ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУТУДЫҢ БАҒЫТЫ

Аңдатпа. Биологияны оқыту негіздері мен әдістері қарастырылған. Шығармашылық қабілетін қалыптастыру жолдары мен бағыттары келтірілді. Шығармашылық пен зерттеушілік әрбір оқушының дарындылығы екендігі жазылды.

Аннотация. Рассмотрены основы и методы обучения биологии. Приведены пути и направления формирования творческих способностей. Написано, что творчество и исследования - это талант каждого ученика.

Annotation. The basics and methods of teaching biology are considered. The ways and directions of the formation of creative abilities are given. It is written that creativity and research is the talent of every student.

Биологияны оқыту әдістемесі бұл мектепте өтілетін пәндерді оқыту мен балалардың білімділігі мен шығармашылығын қалыптастыру мен тәрбиелеу процесі туралы ғылым. Оқыту процесі шығармашылықпен ұйымдастырылса, онда оқушылардың білім дәрежесі оқытушы айтқан сөздерден емес, өздерінің ізденуі және есеп шығару әдістерін іздеу арқылы қалыптасады.

Оқу-зерттеу әрекеті – шығармашылық топтың немесе жеке оқушылардың алдын-ала нәтижесі белгісіз ізденушілік әрекеті. Жалпы, оқытудағы мақсат оқушыларды өз бетімен жұмыс жасауға тәрбиелеу, үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту. Тақырып бойынша деңгейлік тапсырма жүйесі дамыта оқыту жүйесін іске асырады. Өйткені, ол оқушының ойлауын, елестету мен есте сақтауын белсенділігін, дағдысын білім саласының дамуын қамтамасыз етеді.

Биология пәндерін дұрыс оқыту үшін жақсы жабдықталған бөлме, тірі табиғат бұрышы, мектеп жанындағы оқу – тәжірибе алаңы [1], ізденіс жұмыстарын жүргізу талқылау алаңы, теориялық мәліметтерді ақпараттарды қарастыру мен жүйелеу үшін қарым қатынас керек. Әдебиеттерге жасалған теориялық талдаулар дарындылықтың табиғаты шексіз екенін, сондай-ақ оған ықпал ететін факторлардың да сан қырлы болатынын көрсетеді. Бірақ дарындылық пен шығармашылықты дамытудың түрлі жолдарының ішінде баланың өзіндік зерттеу тәжірибесі әлдеқайда тиімді болып табылады.

Балалардың дарындылығын дамытуда әр түрлі құралдарды атауға болады:

- Зерттеушілік;
- Ізденіс;
- Жаратытылыс;
- Тұлға;

- Бағыттаушы;
- Білуге деген құштарлық;
- Бақылауға тырысушылық;
- Тәжірибеден өткізуге ынтасы;
- Мәлімет жинауға талпынушылық.

Осы бағытта оқушылардың шығармашылық қабілеттілігін қалыптастыру мәселесі туындайды.

Шығармашылық кәсіби әрекетке дайындықты қалыптастыру идеясы В.И. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, А.И. Кочетов, Н.В. Кузьмина, З.С. Левчук, М.Р. Львова, Н.Д. Никандров, А.И. Пискунов, А.А. Толмачев, В.И. Щербина тағы басқа ғалымдардың еңбектеріннен көруге болады. Олар маманның шығармашылық еңбекке, оның даму шартына дайындық мазмұнын анықтайтын қасиеттердің кең көлемді спектрін ашты. Кәсіби шығармашылыққа дайындық мәселесін талдай отырып, барлық авторлар тек шығармашылық еңбек қана кәсіби шеберліктің жоғарғы өлшемі екені деген ұйғарымға келді. Кейбір авторлар (А.А. Деркач, Н.В. Кузьмина) «тұлғаның кәсібилігі» деген ұғым енгізді. Оның көмегімен тұлғаның қарым-қатынасы адам қасиеттерінің кіріктірілуі және кәсіби әрекеттің жүзеге асырылуы қарастырылады.

Жоғары мектеп аясында жүзеге асатын шеберлік деңгейі, тұлғаның кіріктірілген қасиеттерін зерттеу тұлғалық-түрткілік бағдарға негізделген. Соның ішінде мұғалімнің әрекетінің түрткілік жағына, шығармашылығына басты орын берілетін қасиеттерге баса назар аударылады. Кәсіби түрткі мықты, тұрақты болған сайын, кәсібиліктің көрсеткіштері жоғары болады.

Мектептегі ізденіс жұмысының және оқушының ойлау қабілеттінің даму жолдарының алғы шарттарының бірі – баланың пәнге деген қызығушылығын анықтау, тәрбиелеу, жетілдіру, бо-

йындағы ерекше қасиеттерін көрсетуге, дамытуға мүмкіндік көрсету. Осы қағиданың негізінде ерекше қабілеті бар балалар ізденіс жұмыстарына белсенді қатысып тартылады.

Кәсіби шығармашылыққа дайындық мәселесін шешу тәсілдерін іздеу оның құрылымын анықтаудың алғы шарты. Мысалы, О.Р. Черноусова педагогикалық шығармашылыққа дайындықтың төрт кезеңін көрсетті. Олар сәйкес өлшемдер, әрекет мазмұны, шығармашылықпен жұмыс істейтін педагог қасиеттері негізінде сипатталған негіздік, үйлесімді, шығармашылық, зерттеушілік кезеңдері.

Педагогтің шығармашылық ізденімпаздыққа дайындығының диагнос-тикасының негізгі бағыттарын қарастыра отырып, А.И. Кочетов [2] жоғарғы жалпы мәдениет, шығармашылық әрекет көрсеткішінің тиімділігін және мұғалім шебер-лігінің өзіндік диагностикасын ұсынды. Бұл биологияны оқыту барысында оқушылардың шығармашылық зерттеушілік қабілетін дамыту ұстаздың ізденісі мен құзіреттілігіне тікелей қатысты.

Баланы ізденушілікке баулу, оған ғылыми зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды мәселесі болып саналады. Ғылыми зерттеу дегеніміз ғылыми әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір объект жөнінде жаңа білім қалыптастырумен аяқталатын жүйелі және арнайы мақсатқа көзделген объектілермен танысу. Балаларды оқытуда зерттеу әдісін қолдану қажеттілігі олардың табиғи қызығушылығы қоршаған ортасына деген құштарлығының басымдылығымен түсіндіріледі. Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді.

Қазіргі таңда қоғамның дамуына байланысты адамның шығармашылық дамуының көкейтестілігіне орай көзқарас та өзгерді. Жеке тұлғаны қалыптастыру және оның мүмкіндігін дамыту мәселелері Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, С.Торайғыров, А.Байтұрсынов, К.Жарықбаев киелі еңбектер жазды. Психологиялық мектептер шығармашылық феноменін зерттеуге, шығармашылық ойлау мен шығармашылық мүмкіндіктер іздестіруге байланысты өз әдіс-тәсілдерін ұсынды.

Қазіргі заманғы психологиялық ғылымда креативтілік түсінігі әртүрлі және мазмұны жағынан бір-біріне жақындайды. Сондықтан да дарындылық пен креативтілікті анықтағанда талдау қажеттігі туындайды. Дарындылықтың 100-ден аса анықтамасы бар. Зерттеуге қызығушылықты тудырудың маңызды алғышарты ретінде іс-әрекеттің кең әлеуметтік түртікілерін тәрбиелеу, оның мағынасын ұғыну, өз іс-әрекеті үшін зерттеп отырған үрдістерінің маңыздылығын түсіну болады. Осыған орай Аристотельдің мынандай сөзі бар: «Таң қалу арқылы адамдар философияға жақындай бастайды, олар алдындағы қиын мәселені шеше келе одан ары жол-

дың жалғасында одан да қиын мәселелердегі қиындықтарды түсінеді», яғни қызығушылық зерттеу әрекетінің қозғаушы күші. Қазіргі жас жектіншектердің негізгі міндеті – білім алу, ғылымды игеру бұл дарындылыққа жетелейді.

«Дарындылық — адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет». Әр баланың бойында табиғат берер ерекше қабілеті, дарындылығы болады. Баланың бойындағы дарындылық қасиетін дамыту көбіне мұғалімдердің кәсіби біліктілігіне байланысты екендігі ақиқат. Жаңа «субъект-субъект» оқыту парадигмасымен жұмыс жасау, әр баланың бойындағы дарындылық қасиеттерін анықтап, дамыту, мектепте өз дәрежесінде жүргізілуі керек.

Дарындылық пен қабілеттіліктің не екенін, оқушы дарындылығын анықтайтын психодиагностикалық әдістемелердің тиімділігін, нәтижелілігін білетін мұғалім ғана дарынды оқушымен нәтижелі жұмыс істей алады.

Дарынды оқушымен жұмыстың негізгі мақсаты — олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру. Ал мақсатқа жету - оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады. Баланың дарындылығын анықтап, олармен жұмыс жасау қалай жүзеге асырылуы керек? Ол үшін оқушының дарындылығын анықтап, дамыту үшін әр пән мұғалімі өзінің алдына мынандай мақсаттар мен міндеттерді қоюы керек.

Дарынды оқушының ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру;

- Жан-жақты ақпараттандыру;
- Коммуникативті бейімдеу;
- Дарынды оқушының шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету.

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда мектеп ұстаздары мынандай жұмыс түрлерін өз іс-тәжірибелерінде пайдаланса өнімді нәтиже алмақ.

- Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құру;
- Жеке пәндерді оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасау;
- Дарынды оқушының өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал ету;
- Дарынды оқушының қызығушылығына байланысты оқу жоспарын құру;

Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыруда ұстаздар мынандай мәселелерге баса назар аударулары керек:

- Пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізуге;
- Дарынды оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткі-

шін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыруға;

➤ Сабақтан тыс мезгілде жүргізілетін жұмыстарға - пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуалдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізуге;

➤ Білім беру мекемелерінде дарынды оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік жасау болып табылады [3].

Зерттеу – дарынды балаларды оқытудың негізі. Онсыз баланың потенциалды қабілетін ашу, дамыту мүмкін емес. Дарынды оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру зерттеуге оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады.

В.Н.Дружинин «дарындылық» пен «қабілеттілікті» саралай отырып, дарындылық – жүйелі түрде өмір бойы психиканың сапасы ретінде дамып, адамның бір немесе бірнеше қызметте жоғары нәтижелерге жету мүмкіндігін айқындайды деп көрсетеді. Сонымен «дарындылық қызмет барысында жай ғана табысты жұмыс істеу емес, міндетті түрде жоғары нәтижелерге жеткізетін психиканың неғұрлым сапалы білім деңгейі. Қызметті күнделікті қарапайым іс барысында да табысты жүргізуге болады, ал дарындылық шығармашылық өнім болса керек [4].

А.М.Матюшкин дарындылықтың психологиялық құралы адамның шығармашылығымен шығармашылық дамуын қамтамасыз ететін негізгі құрылымдық элементтермен сәйкес келеді деген сөз. Шығармашылық дарындылық жаңа идеяларды қозғап, атқара білумен байланысты.

Көптеген авторлардың зерттеулері бойынша адамның шығармашылық дарындылығын функциялауда тұлғалық фактор маңызды болып табылады (интеллектуалды процестердің эмоционалдығы, қызығушылығының бағыттылығы, бірбеткейлік, шешімділік, еңбекқорлық, т.б.).

Бірақ А.М. Матюшкин өз зерттеулерінің негізінде: «өкінішке орай қазіргі мектепке дейінгі және мектепте оқыту орта оқушыға ғана бағышталған, ал кәсіби және жоғары оқу орнындағы оқыту – орта студент пен орта маман үшін. Сондықтан біздің болашақтағы шығармашыларымыз, элитамыз бүгінгі күнгі талапты, дарынды тұлғалардан шығатындықтан, оларға арналған оқыту жүйесін, бағдарламаларды әзірлеу қажет [5].

Шығармашылық – зерттеу тәртібінің маңызды сипаттамасы. Шығармашылық зерттеушілік ізденіс адам үшін екі түрлі көзқараспен маңызды: бір жағынан жаңа өнімге қол жеткізуінде, екінші жағынан, ізденіс процесінің мәнділігінде.

Қоғамымызға бүгінгі күні осындай дарын иелерінің керектігін біз әбден мойындадық, сондықтан мұның мәні зор [3].

Автордың пікірінше, дарындылықтың психологиялық құрылымы адамның шығармашылығы мен шығармашылық дамуының негізгі құрылымымен сәйкес келеді. Шығармашылық әлеует – дарындылық негізінің дамуы.

Шығармашылық пен зерттеушілікті қалыптастыру үшін, оқушылардың ғылыми қоғамын ұйымдастыру мәселесін енгізу қажет. Бұл-кеңес мүшелерінің сыныпта және ғылыми секцияларда жүргізілген диагностика нәтижесімен танысу, пәндік ғылыми секциялардың жұмыс мазмұны, пәндік олимпиадаларға талдау, ғылыми конференцияларды дайындау ақыл ойды дамытуға мүмкіндік береді.

Ақыл-ой дарындылығы – адамның өз ойлауын жаңа талаптарға саналы бағытта алуының, оны жаңа міндеттерді шешуге және өмірдің жаңа шарттарына бейімдей алуының жалпы қабілеті.

Шетел зерттеулері шығармашылық дарындылықты түсіндіру үшін «креативтілік» түсінігіне негізделеді. Ал, креативтілік дегеніміз не? Көптеген психологтар «креативтілікті дарындылықтың белгілі бір дәрежедегі тәуелсіз факторы» деп таниды.

Тұлғалық категория ретінде креативтіліктің бірнеше белгілері бар.

Бірінші белгі – интеллектуальды шығармашылық бастамашылдық. Креативтілік тұлғаның шығармашылық көрінісі ретінде алдымен интеллектуалды-шығармашылық инициативаның болуымен, тікелей атқаратын қызметінің міндеттері мен талаптары шеңберінен шығып кетуімен сипатталады. «Креативтілік» түсінігі шығармашылықтың көрінуі мен қалыптасуына ықпал ететін кейбір ойлылық және тұлғалық қасиеттер жиынтығын қамтиды.

Екінші белгі – «категориялық бөліну кеңдігі». Байланыстылық (ассоциативтік) қатарлар кеңдігі.

Үшінші белгі – ойлау шапшаңдығы мен икемділігі. Бұл қабілеттілік проблемаларды шешудің түрлі амалдары мен әдістерін тез табады және біріктіреді.

Төртінші белгі – ойлау өзгешелігі. Ол проблемаларды шешудің дербестігімен, өзгеге ұқсамайтындығымен, өткірлігімен көрінеді [6]. Әр пән бірлестігінің шығармашылық қызметі ғылым тапқыштарының конкурстарын өткізу немесе интеллектуалдық, ғылыми шерулер, викториналар, кештер ұйымдастыру болып табылады [7].

Қорыта келгенде, үздіксіз өзгеріп тұрған әлем адамнан да қабілет пен қажеттіліктерді үздіксіз дамытуды талап етеді. Сондықтан білім беру саласының басты мақсаты оқушыларды өзгермелі өмірде қорықпай, еркін өмір сүруге, білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеге, өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға, аналитикалық ойлау қабілеттерін дамыту және олардың шынайы өмірде дара тұлға етіп қалыптасуына ықпал ету.

Зерттеуші зерттеу жолдарын анықтағанда, алдымен, материалдар жинайды, жүйелейді. Олар топпен бірге бағытын зерттеу объектісін тексере отырып, нақты дәйекті материалдар жинауға оны іс әрекетте пайдаланып тәжірбие

жасауға ұмтылады. Балалардың дарындылығы арта түсіп, шығармашылық іздену жұмыстарын жүргізуде ізденімпаздығы мен зерттеушілігі қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мырзабаев А.А. Биологияны оқыту әдістемесі.Қарағанды, 2006 ж.
2. Кочетов А.И. Культура педагогического исследования. – М., 1996.
3. Нығымжанова К.М. Шығармашылық әлеует дарындылығының дамуы негізі. Вестник КАСУ №1 2007. <http://www.vestnik-kafu.info/journal/9/>
4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. –СПб: Питер, 2000.
5. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. –М., 1972.
6. Креативная педагогика: методология, теория, практика /Под ред. Ю.Г.Круглова. –М., МГОПУ им. М.А.Шолохова, изд. Центр «Альфа», 2002.
7. Ишмұхамедова Н.Б. Биология курсын оқытудың жаңа тәсілдері. Алматы. «Ғылым» 2008 ж. // Электронный ресурс.

ӘОЖ 371.

СКАКОВА РАЙХАН АБДИКАРИМОВНА

пед.ф.к., доцент,

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті.

БЕЛЕГОВА ӘЛИЯ АҚАНБАЙҚЫЗЫ

пед.ф.м., аға оқытушы,

Дене мәдениеті және спорттың теориялық негіздері кафедрасы
Қазақ спорт және туризм академиясы

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ЖЕТІСТІКТЕРІН АРАЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҰМЫСТАРЫН БАҒАЛАУДЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Мақалада білім алушылардың оқу жетістіктерін аралық бақылау жұмыстарын бағалаудың мәні мен мазмұны ақарастырылады. Жоғары оқу орнында білім беру мен тәрбие жұмыстарының талапқа сай ұйымдастырылуы студенттердің болашақ кәсіби құзыретті маман болып қалыптасуына зор ықпал етеді. Себебі, қазіргі таңда халықаралық жоғары білім беру тәжірибесін ескермей, заман талабына сай білім алуға қол жеткізу мүмкін емес.

Кілт сөздер: оқу жетістіктері, аралық бақылау, бағалаудың мәні мен мазмұны, кәсіби құзыреттілік, білім беру тәжірибесі.

Аннотация. В статье раскрывается сущность и содержание оценки работы промежуточного контроля учебных достижений обучающихся. Адекватная организация образовательной и воспитательной работы в вузе способствует становлению студентов будущими профессионалами. Потому что сегодня невозможно получить современное образование без учета опыта международного высшего образования.

Ключевые слова: учебные достижения, рубежный контроль, сущность и содержание оценки, профессиональная компетентность, образовательный опыт.

Annotation. The article reveals the essence and content of the evaluation of the intermediate control of students' educational achievements. Adequate organization of educational and educational work at the University contributes to the development of students as future professionals. Because today it is impossible to get a modern education without taking into account the experience of international higher education.

Keywords: educational achievements, boundary control, essence and content of assessment, professional competence, educational experience.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесін дамыту стратегиясының басты мақсаты – адамды қоғамның негізгі құндылығы ретінде тани отырып, оның шығармашылық еркіндігі мен белсенділігіне және кәсіби іскерлігінің дамуына жағдай жасау болып табылады. Әлемдік білім кеңістігіндегі өркениетті елдер жоғары білім беру саласына үлкен жауапкершілікпен қарап, болашақ мамандардың жан-жақты дамыған, өзгермелі қоғам жағдайында өзіндік пікір айтып, шешім қабылдай алатын, жаңалықтарға жақын, заманауи инновациялармен қаруланған тұлға ретінде қалыптасуына айрықша мән береді.

Жоғары оқу орындарындағы білім беру мен тәрбие жұмыстарының талапқа сай жетілдірілуі студенттердің болашақ кәсіби құзыретті маман болып қалыптасуына зор ықпал етеді.

Әлемдегі дамыған елдердің қатарына ену идеясы бағытында жан-жақты, ауқымды жұмыстар атқарылуда. Әсіресе, білім мен ғылым саласында инновациялық даму, жаңа технологияларды қолдану, шетелдік озық тәжірибелерді енгізу мақсатындағы терең ізденістер нәтижелі

жемісін беруде. Осыған орай, оқу үрдісін ұйымдастыруда білімгерлердің білімін бағалау мен бақылау маңызды орын алады десек, университетте студенттердің білімін бақылау мен бағалау балдық-рейтингтік жүйе бойынша жүргізіледі. Білім алушылардың оқу әрекетін бағалаудың апталық жинақтау жүйесі бойынша электрондық журнал енгізілген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жоғары оқу орнында білім беру мен тәрбие жұмыстарының талапқа сай ұйымдастырылуы студенттердің болашақ кәсіби құзыретті маман болып қалыптасуына зор ықпал етеді. Осы тұрғыда республикамыздың жоғары білім беру жүйесі кәсіби мамандар даярлауда оқытудың кредиттік жүйесі бойынша оқыту қарқынды жалғасуда. Себебі, қазіргі таңда халықаралық жоғары білім беру тәжірибесін ескермей, заман талабына сай білім алуға қол жеткізу мүмкін емес.

Бүгінгі таңда білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау – оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі болып табылады. Бағалау үрдісін қайта қарастырудың өзектілігі осы күні білімдегі

заманауи стратегиялық міндеттерімен, білім сапасына қойылатын халықаралық стандарттарды және заман талаптарын ескеріп, білім сапасының деңгейін арттыру қажеттілігімен, білім беру нәтижелерінің объективтілігін және қазақстандық білім алушылардың ел сыртындағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатымен, білім алушылардың оқу жетістіктерінің бағасына және оны бағалауға бірыңғай талаптарды әзірлеу қажеттілігімен анықталуда.

Оқу жетістіктерінің объективті, уақтылы бағалау білім алушыға оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың барабар құралдары мен әдістерін таңдауға, әрбір білім алушы үшін осы құралдар мен әдістердің тиімділігін айқындауға мүмкіндік береді.

Рейтингтің оқыту функциясы оның бағдарламалық материалды меңгерудегі жетістікті, сондай-ақ кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді; табыс пен сәтсіздіктің себептерін түсіну, студентті анықталған кемшіліктерді жоюға бағыттайды. Рейтинг өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді [Балыкбаев Т.О., 2009. 316.].

Рейтингтің тәрбиелік функциясы- әрбір бағаланушының жеке тұлғасына белгілі бір қарым-қатынасты тудырады. Рейтинг арқылы студент өзі туралы Жеке тұлға ретінде пікір қалыптастырады. Рейтинг студентті жүйелі еңбекке ынталандырады, тәртіпті, өз қызметінің нәтижелері үшін борыш пен моральдық жауапкершілік сезімін арттырады. Рейтинг жүйесі лайықты өзін-өзі бағалауды және талаптану деңгейін, дербестік пен бастамашылдықты, моральдық-ерік және басқа да тұлғалық қасиеттер мен қасиеттердің тұтас кешенін қалыптастыруға ықпал етеді.

Бақылау мен бағалаудың рейтингтік жүйесі шығармашылықтың, кәсіби және жеке тұлғалық өзін-өзі жетілдіруге деген қажеттіліктің көрінуіне ықпал етеді.

Рейтингтің ұйымдастыру функциясы студенттің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру ықпалынан көрінеді. Рейтинг нәтижелеріне байланысты оқытушы (студент) қосымша сабақтар мен консультациялар өткізу қажеттілігі туралы, үлгерімі төмен студенттерге көмек көрсету туралы, жоғары рейтингі бар студенттерді көтермелеу туралы шешім қабылдайды [Байденко В.И., 2007, 66.]. Эдвайзерлік сағат өткізуге болады.

Рейтингтік бақылау мыналарға мүмкіндік береді: бақылау нәтижелерін білім жетістігінің жиынтық көрсеткіштеріне интеграциялау; рейтингтік баллдардың жиынтық көрсеткіштерін дәстүрлі бағалау жүйесіне қайта есептеу; студенттердің уақтылы және сапалы үй жұмысына қызығушылығын қамтамасыз ету. Осылайша рейтингтік бақылау әр студентті рейтингті барынша арттыруға итермелейді.

Рейтингтік функциялардың, мақсаттардың әртүрлілігі және олардың иерархиялық табиға-

ты бізге білім жетістіктерін мониторингілеу және бағалау үшін рейтинг жүйесін енгізудің негізгі, интегративті мақсатын қалыптастыруға - білім беру мен білім беру мақсаттарын іске асыруда студенттердің белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Абдыгаппарова С.Б. - кез келген академиялық кезеңде жалпы еңбек сыйымдылығына сәйкес келетін білім алушының (оқытушының) оқу жұмысы көлемінің біріздендірілген өлшем бірлігі [Абдыгаппарова С.Б., 2003, - 16 б.]. Оқытудың кредиттік технологиясының артықшылықтары Халықаралық жалпы білім беру стандарттарына сәйкестігі және білім туралы құжаттарды тану проблемасын шешу, әлемдік үрдістерді ескере отырып, білім беру бағдарламаларын біріздендіру, академиялық еркіндік және оқу бағдарламаларының вариативтілігі болып табылады.

Студенттің кәсіби қызметі үшін маңызды және оқу процесінде қалыптасатын жеке қасиеттерін бағалау үшін бағдарлар болып табылады.:

- өз алдына мақсат қою қабілеті,
- рефлексия қабілеті – өз қызметінің нәтижелерін қойылған мақсаттарға сәйкестігін талдау,
- гипотезалар, идеялар жасау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау қабілеті;
- процестер мен құбылыстардың мағыналық және жүйелі көрінісі;
- бастамашылық;
- өзін-өзі баламалы бағалау.

Оқытудың модульдік құрылымы, білімді тестілік және рейтингтік бақылау принципін енгізу бақылаудың объективтілігін, сенімділігін және тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Бағалау жүйесі академиялық пән бойынша білім мен дағдыларын игерумен шектелмейді. Ол материалды түсіну дәрежесін, студенттердің өзін тексеру және бақылау, өз қызметін сын тұрғысынан бағалау, қателіктер мен оларды жою жолдарын табуы тиіс. Оқу процесін бақылау оқытудың қаншалықты тиімді екенін анықтауға бағытталған. Сондықтан бағалау құралдары екі негізгі сұраққа жауап беруі керек: студенттердің қаншалықты жақсы оқитындығы және оқытушылардың қаншалықты тиімді сабақ беретіндігі.

Бағалау қызметі тек оқу деңгейін айқындаумен шектелмейді. Бағалау-педагогтың жалғыз құралы оқу-жаттығуды ынталандыру, оң мотивация, жеке тұлғаға әсер ету. Студенттердің объективті бағалауының әсерінен өзін-өзі бағалау, өз жетістіктеріне сыни көзқарас қалыптасады. Сондықтан бағалаудың маңыздылығы, оның функцияларының әртүрлілігі студенттердің оқу іс-әрекетінің барлық жақтарын бейнелейтін және оларды анықтауды қамтамасыз ететін көрсеткіштерді іздестіруді талап етеді. Осы тұрғыдан қазір білімді, шеберлікті бағалаудың қазіргі жүйесі оның диагностикалық маңыздылығы мен объективтілігін арттыру мақсатында қайта қарауды талап етеді.

Білім алушылардың білімін (үлгерімін) диагностикалау мен бақылаудың маңызды *принциптері объективтілік, жүйелілік, көрнекілік (жариялылық)* болып табылады.

Объективтілік диагностикалық тестілердің (тапсырмалардың, сұрақтардың), диагностикалық рәсімдердің ғылыми-негізделген мазмұнында, педагогтың барлық білім алушыларға достық қарым-қатынасында тең, дәл, білімді, шеберлікті бағалаудың белгіленген өлшемдеріне барабар. Диагностикалаудың іс жүзінде объективтілігі қойылған бағалар бақылау әдістері мен құралдарына және диагностикалауды жүзеге асыратын педагогтарға қарамастан сәйкес келетінін білдіреді.

Жүйелілік қағидатының талабы дидактикалық процестің барлық кезеңдерінде-білімді бастапқы қабылдаудан бастап және оларды практикалық қолдануға дейін диагностикалық бақылау жүргізу қажеттілігінен тұрады. Жүйелілік барлық білім алушылар оқу орнында болған бірінші және соңғы күнге дейін тұрақты диагностикалауға ұшырайды. Білім алушылардың білуі және істей білуі тиіс барлық маңызды нәрсені сенімді тексеру үшін бақылауды осындай жиілікпен жүзеге асыру қажет.

Жүйелілік принципі диагностикалауды жүргізуге кешенді тәсілді талап етеді, бұл ретте тексеруді, бағалауды бақылаудың әртүрлі нысандары, әдістері мен құралдары тығыз өзара байланыста және бірлікте пайдаланылады, бір мақсатқа бағынады. Мұндай тәсіл диагностикалаудың жеке-леген әдістері мен құралдарының әмбебаптығын болдырмайды.

Көрнекілік (жариялылық) қағидаты, ең алдымен, бір критерий бойынша барлық білім алушыларға ашық сынақ өткізу болып табылады. Диагностикалау процесінде белгіленетін әрбір білім алушының рейтингі көрнекі, салыстырмалы сипатта болады.

Жариялылық принципі, сондай-ақ бағалауды жария етуді және уәждеуді талап етеді. Бағалау бұл білім алушылар оларға қойылатын талаптардың эталондары, сондай-ақ педагогтың объективтілігі туралы ұйғаратын бағдар. Қағидатты іске асырудың қажетті шарты диагностикалық кесіктердің нәтижелерін жариялау, мүдделі адамдардың қатысуымен оларды талқылау және талдау, олқылықтарды жоюдың перспективалық жоспарларын жасау болып табылады.

Білім алушылардың білімін диагностикалау, бақылау, тексеру және бағалау, оларды зерделеу жүргізілетін логикалық реттілікпен жүргізу қажет. Білім алушылардың берілген материалды игеру сапасы, олар игерген (меңгерген) тәжірибе және, демек, оқыту нәтижесінде орындай алатын іс-әрекеттің игерілуі (игеру) деңгейімен сипатталуы мүмкін. Оларды еске түсіріңіз.

1-ші деңгей – таныстыру деңгейі (танысу). Осы деңгейге шығарылған білім алушы, егер олар өзіне ұсынылған болса (материалдық түрде) немесе олардың сипаттамасы, бейнесі, сипаттамасы берілген болса, объектілер мен процестерді білуге қабілетті. Бұл деңгейде студент білім-таныс және осы объектілер мен процестерді тануға, ажыратуға және салыстыруға қабілетті.

2 деңгей – ойнату деңгейі. Студент ақпаратты, әрекеттерді, әрекеттерді көбейте(қайталай) алады, оқу барысында қарастырылған типтік міндеттерді шеше алады. Көшірме білімі бар.

3 деңгей – дағдылар деңгейі. Ассимиляцияның бұл деңгейінде білім алушы іс-әрекеттерді орындай алады, оның жалпы әдістемесі мен реттілігі (алгоритмі) аудиторияда зерттеледі, бірақ мазмұны мен оларды жүзеге асырудың шарттары жаңа. Бұл жерде ассимиляцияның екі түрі ерекшеленеді: білім алушы алдын-ала ойластырылғаннан кейін іс-әрекеттерді орындаудың реті мен тәсілдерін, іс-әрекет автоматты түрде орындалған кезде шеберлікті жүзеге асырған кезде шеберлік. Орындаушы «ойланбастан» жұмыс істейтін сияқты.

4 деңгей – шығармашылық деңгей. Шығармашылық адам санасының өнімді қызметінің көрінісі болып саналады. Мысалы, инновация және өнертабыс, ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу арқылы нақты курсты жобалау кезінде қайта құру. Білім алушыны шығармашылық деңгейіне жеткізу үшін оның белгілі бір, тіпті өте кең білім беру элементтерінде білімі, дағдылары болуы жеткіліксіз. Оған қажетті білім мен дағдыларды өз бетінше «алу» қабілетін үйрету керек. Ондағы шығармашылық бейімділіктерді ояту және дамыту қажет. Бұл тек оқу процесінде ғылыми-зерттеу, жобалау, инженерлік, технологиялық қызметтің арнайы шығармашылық міндеттері қолданылған жағдайда ғана мүмкін болады, яғни, мотивациялық білім іске асырылады (1-кесте).

1-кесте - Білім алушылардың берілген материалды игеру сапасы

Деңгейлер	Атауы	Мазмұны
1-деңгей	таныстыру	білім алушы, егер олар өзіне ұсынылған болса (материалдық түрде) немесе олардың сипаттамасы, бейнесі, сипаттамасы берілген болса, объектілер мен процестерді білуге қабілеті
2-деңгей	ойнату	студент ақпаратты, әрекеттерді, әрекеттерді көбейте(қайталай) алады, оқу барысында қарастырылған типтік міндеттерді шеше алады

3-деңгей	Дағдылар	білім алушы іс-әрекеттерді орындай алады, оның жалпы әдістемесі мен реттілігі (алгоритмі) аудиторияда зерттеледі, бірақ мазмұны мен оларды жүзеге асырудың шарттары жаңа
4-деңгей	шығармашылық	инновация және өнертабыс, ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу арқылы нақты курсты жобалау кезінде қайта құру

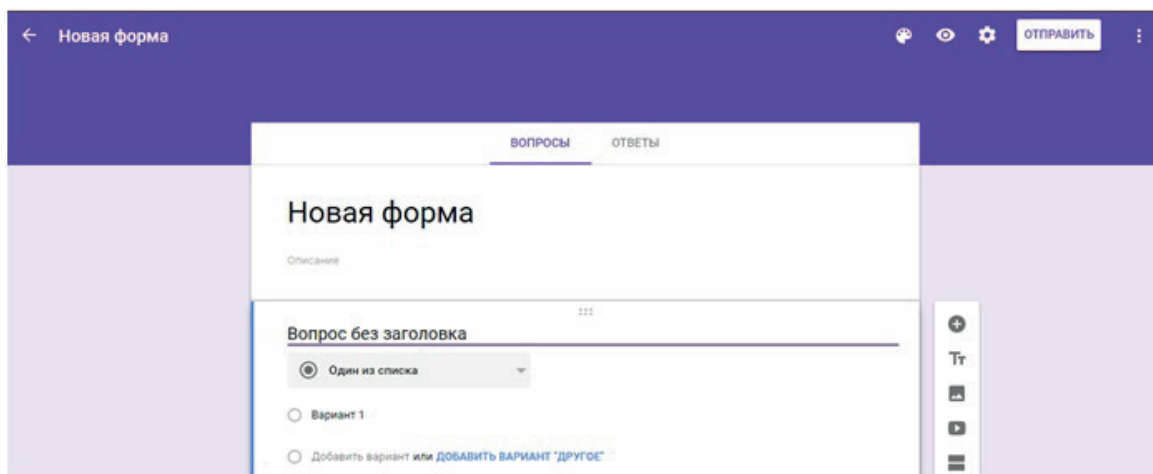
Меңгерудің кез келген деңгейіне жету үшін студент үш әрекет түрінен тұратын *оқу қызметін (ОҚ)* жүзеге асыруы тиіс: *іс-әрекеттің бағдарлы негізі (ӘБН)*, *орындаушылық іс-әрекет (ОӘ)* және студенттердің әдетте оқытушының көмегімен орындайтын *бақылау іс-әрекеттері (БӘ)*:

ОҚ= ӘБН + ОӘ + БӘ.

Бүгінгі қашықтан оқыту жүйесінде Google Form арқылы бағалау ыңғайлы және тиімді деп есептеп ұсынады [https:// www.iphones.ru / iNotes/572072].

Google қызметтер жауаптардың әртүрлі түрлерімен онлайн сауалнама, және барлық рес-

понденттердің жауаптар жиынтық кестенің автоматты құру жасауға мүмкіндік береді. Қызмет нысандары веб беттерінде ендірілген болуы мүмкін, бірақ мұндай сауалнама веб-сайт болуы қажет емес. Мұндай зерттеулер оқытушылардың әлеуметтік желілерінде немесе мектеп веб-сайтында электрондық пошта, жариялау арқылы сауалнама бетке сілтеме жіберу арқылы, мектепте ата-аналар мен оқушылардың сауалнама жүргізу мүмкін. Сауалнама анонимді және тек уәкілетті пайдаланушыларға да бола алады (Сурет 1).

Сурет 1 - Google Form қызметтері

Бағалау оның сандық және сапалық жағынан бірлігінде көрсетуге арналған. Сапалы баға деп оқытушының объектінің маңызды сипаттамаларын анықтауға және тануға, оларды талдауға бағытталған әрекеттерін түсіну керек. Бұл процедурадағы сандық баға екінші әрекет ретінде көрінеді. Ол сол сапалы сипаттамалармен жұмыс істейді, бірақ оларға дәстүрлі өз заттарымен береді: оларға өлшем береді, дискреттілік принципін қалыптастырады (мүшелік тәсілі), нормалар мен эталондарды анықтайды, «өлшеу» шкаласын бөлу бағасын береді және т. б.

Шын мәнінде, сапалық және сандық бағалаулар кейбір бейнені — зерттелетін объектінің көшірмесін қалыптастырады, бұл көбінесе тікелей емес, жанама түрде қол жеткізіледі. Жанама-кез келген бағалаудың ажырамас бөлігі, өйткені қорытынды алу процесі бізді қызықтыратын белгілерді абстрагирлеуге және тексерудің мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін ақпаратты жинақтауға байланысты.

Оқу үрдісіндегі педагогикалық бағалау объектісі студенттердің қызметі болып табылады, пән — бұл қызметтің әр түрлі сапалық сипаттамаларда көрсетілген нәтижелері. Неғұрлым өкілді бірі ретінде жаттығу және тәрбиелілік. Жанама критерий ретінде студенттердің қабілеттерінің дамуы болуы мүмкін.

Оқыту - бұл білім алушының маңызды қасиеттерінің бірі, ол белгілі бір оқу материалына байланысты іс-әрекетте алған теориялық және практикалық білімі мен дағдыларымен жұмыс істеу қабілетін көрсетеді. Оның санасы мен оқу материалын қолдану тәжірибесі қаншалықты көп болса, мазмұны мен формасы әр түрлі, іс-әрекеттің өзгеретін жағдайында бұл қабілет соғұрлым көбірек бай болады, жалпылау күшті болады және оның белсенділігі көбірек болады.

Оқыту (сөздің тар мағынасында)-бұл студенттің нақты оқу тапсырмасын орындау үшін меңгерген білімін өзгерту және қызметтің белгілі бір қарқынына жету қабілеті.

Тәрбиелілік – студенттердің әлеуметтік қызметінде, қоғамдық міндеттерді шешу кезінде ақыл-ой және практикалық әрекеттерінде іске асырылатын қоршаған әлемге (адамдарға, оқиғаларға, заттарға және т.б.) қалыптасқан қарым-қатынасының көрсеткіші.

Тәрбиелілікті бағалау ретінде осы қарым-қатынастарды қоғамның әлеуметтік нормаларына толық сәйкестікте шынайы шындыққа қосуға дайындық болуы мүмкін. Соңғысында тәрбиеленудің сапалы жағы. Демек, тәрбие беру мектебінің оң және теріс мәні бар, олардың арасындағы шекарасы, есептеу нүктесі — «нөл».

Педагогикалық баға бірқатар іргелі қасиеттерге ие: объективтілік, жан-жақтылық, сапалық және сандық анықтылық (детерминация), нақтылық, сенімділік, қазіргі заманғы, нәтижелілік және т. б.

Педагогикадағы сапалық және сандық өлшемдердің барлық алуан түрлілігін оқытушының тәрбие және дидактикалық функцияларын көрсететін екі ішкі жиынға бөлу қабылданған.

Бірінші жиынға, әдетте, үш критерий тобы кіреді: ағымдағы оқу үрдісінде жеке тәрбиелік Ықпал етудің құралдары мен әдістерінің тиімділігін бағалау үшін, оқу үдерісі барысында сандық (қоғамдық) тәрбиелік Ықпал етудің ұйымдастыру жүйесі мен әдістемелерін бағалау үшін және соңында, оқудың соңғы кезеңдерінде студенттерді тәрбиелеу нәтижелерін бағалау үшін.

Екінші топқа оқу материалына, тапсырмаларға, құралдар мен оқулықтарға тікелей қатысы бар дидактикалық өлшемдер; білім, білік пен дағдыларды қалыптастыру және олардың қабілеттерін дамыту нәтижелерін көрсете отырып, оқу бағдарламаларын меңгеру бойынша студенттердің қызметін бағалау критерийлері және соңында оқытудың соңғы нәтижелерін, оқытушы қызметін бағалаумен, оқу жұмысының құралдары мен әдістерін оңтайландырумен байланысты критерийлер жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе айтарымыз, бағаланатын объектінің сапасын бағалаудың құрылымдық схемасы педагогикалық процесті нұсқасын ұсынады. Жаңа (мазмұнды) критерийлерді әзірлеу білім алушыларды даярлау сапасын және оқыту әдістемесін бағалаудың бірінші кезектегі міндеті болып табылады. Бұл міндет күрделі, көп күш-жігерді талап етеді, бірақ оны шешу Жоғары мектептегі оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттырады.

Жоғарыда келтірілген Google Form арқылы білім алушылардың оқу жетістіктерін аралық бақылау жұмыстарын бағалауға кең мүмкіндік береді деп есептейміз. Сондықтан бүгінгі күнгі онлайн курстар мен түрлі вебинарлардың маңызы да зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балыкбаев Т.О. Определение качества тестовых заданий //Педагогические измерения. – 2009. - №1. – С. 27-34.
2. Байденко В.И. Новые стандарты высшего образования: методологические аспекты // Высшее образование сегодня. - 2007. - № 5. - С. 4-9.
3. Абдыгаппарова С.Б. Основы кредитной системы обучения в Казахстане / С.Б. Абдыгаппарова, Г.К. Ахметова, С.Р. Ибатуллин, А.А. Кусаинов и др. (под ред. Ж.А. Кулекеева и др.) – Алматы: Казак университеті, 2003.
4. <https://www.iphones.ru/iNotes/572072>

ТЕКЕСБАЕВА АНАР МОЛДАКЫНОВНА,

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

МЕТЕРБАЕВА КУЛБАРШЫН МЕТЕРБАЕВНА,

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА АРТ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақала білім беру ұйымдарында ұйымдарда бірқатар психологиялық-педагогикалық міндеттерді шешу үшін арт-педагогикалық технологияларды қолдануға және осы технологиялардың мүмкіндіктеріне арналған. Мақалада арт-педагогикалық технологиялар ұғымының мәні, арт-педагогиканың міндеттері, функциялары, әдістері мен принциптері қарастырылады, сонымен қатар осы мәселелерді шешуге бағытталған жаттығулардың мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: арт-педагогикалық технологиялар, арт-педагогикалық технологиялар әдістері, арт-педагогикалық технологиялар принциптері

Аннотация. Статья посвящена возможностям и использованию арт-педагогических технологий для решения ряда психолого-педагогических задач в организациях образования. Авторами анализируется сущность, понятия «арт-педагогические технологии», раскрываются задачи, функции, методы и принципы арт-педагогики. Показаны возможности применения арт-педагогических технологий в различных видах деятельности детей в организациях образования.

Ключевые слова: арт-педагогические технологии, методы арт-педагогических технологий, принципы арт-педагогических технологий

Annotation. The article is devoted to the possibilities and use of art-pedagogical technologies for solving a number of psychological and pedagogical tasks in preschool organizations. The authors analyze the essence and concepts of "art-pedagogical technologies", reveal the tasks, functions, methods and principles of art pedagogy. The possibilities of using art-pedagogical technologies in various activities of children in preschool organizations are shown.

Keywords: art-pedagogical technologies, methods of art-pedagogical technologies, principles of art-pedagogical technologies

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда дамыған ақпараттық қоғам жағдайында баланың эмоционалды денсаулығын қорғау және сақтау мәселесі ерекше өзекті мәселеге айналуда. Мұндай денсаулықты сақтау үшін мектеп жасына дейінгі баланың ішкі әлеміне ерекше қамқорлық қажет. Осы мақсатқа жету үшін білім беру ұйымдарының тәрбиешісі өзі үшін ең қолайлы технологияларды таңдайды, олардың бірі — арт-педагогикалық технологиялар. Арт-педагогиканың мәні педагогика мен өнердің өзара әрекеттесуінен тұрады және өнер құралдарын оқытуға, дамытуға және тәрбиелеуге, көркем мәдениеттің негіздерін қалыптастыруға және балалардың әр түрлі көркемдік іс-әрекеттегі практикалық дағдыларын игеруге бағытталған. Арт-педагогикада көркемдік қызмет өніміне ерекше орын беріледі. Балалардың суреттері ең алдымен баланың жеке басының проекциясы, оның әлемге деген көзқарасының символдық көрінісі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, балалар суретінде баланың ақыл – ой дамуының деңгейін және оның сурет

салу техникасын меңгеру дәрежесін, екінші жағынан, жеке сипаттамаларын көрсететін сурет салу ерекшеліктерін бөліп алу өте маңызды.

XX ғасырдың аяғынан бастап педагогика терапия шеңберіндегі арт-терапияның мүмкіндіктерін ерекше назар аударады. Ресейде арт-терапия мектебінің негізін қалаушы - А.И. Копытин [Копытин А.И., 2019, б. 448]. «Балалар мен жасөспірімдердің Арт-терапиясы» кітабында арт-терапия термині «клиенттің бейнелеу әрекеті мен психотерапиялық қатынастар аясында қолданылатын және әртүрлі физикалық кемшіліктері, эмоционалды және психикалық ауытқулары бар адамдарды, сондай-ақ қауіпті топтардың өкілдерін емдеу, психокоррекция, психопрофилактика, оңалту және оқыту мақсатында қолданылатын психологиялық әсер ету әдістерінің жиынтығы» ретінде ашылады. Арт-педагогика білім беру аясында көркемдік тәрбиені ғана емес, сонымен қатар түзету және дамыту процесінің барлық компоненттерін өнер арқылы қарастыруға мүмкіндік береді. Өнердің маңызды рөлін шетелдік педагогика өкілдері Э. Сеген, Ж. Демор, О. Дек-

роли, сондай-ақ отандық ғалымдар Л.С. Выготский, А.И. Граборов, Е.А. Екжанова, Т.С. Комарова және т.б. атап өтті [Беспалько В.П., 1989, б. 154]. Ғалымдардың пікірінше, балалардың көркемдік белсенділігі олардың сенсорлық дамуын қамтамасыз етеді, сонымен бірге өнімді іс-әрекетінің мотивациялық және қажеттілік жағын қалыптастырады, қабылдауды, ерікті зейінді, қиялды, сөйлеуді, ұсақ моториканы, қолды, коммуникацияны дамытуға ықпал етеді. Өнер туындыларын қабылдау жағымды әсер қалдырады және жағымсыз эмоциялардың жағымды эмоцияларға айналуына ықпал етеді. Көркем шығармашылықтың бейнелерін саналылықпен қабылдау процестерінің барлық түрлерін, соның ішінде қорқыныш, ішкі қақтығыстар, балалық шақ туралы естеліктерді бейнелейді. Арт-педагогика-бұл педагогикадағы баланың жеке дамуы, оның тәрбиесі мен оқуы өнер арқылы жүзеге асырылатын практикаға бағытталған инновациялық құбылыс [Буко М.Е., 2005, б. 216].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Арт-терапия-бұл өнерге, ең алдымен бейнелеу және шығармашылық белсенділікке негізделген психотерапияның мамандандырылған түрі. Арт-терапияның негізгі мақсаты-өнер өнімдерін, шығармашылық қызметті қабылдау және құру процесінде. Өзін-өзі көрсету және тану қабілетін дамыту арқылы тұлғаның дамуын үйлестіру. Арт-терапия, балалармен психологиялық жұмыстың ең өнімді және таптырмайтын тәсілі [Айтбаева А.Б., Қасен Г.А., Мырзаханова А., 2017, 29-35 бб.].

Балабақшадағы Арт-терапия – бұл баланың психологиялық денсаулығына апаратын жол. Әр түрлі өнер сабақтары баланың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оның дұрыс және оң дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Шығармашылық процесінде балалардың ішкі әлемі ашылады. Балалармен жұмыс жасауда арт-терапияны қолдана отырып, біз төмендегідей мақсаттарға қол жеткізуге тырысамыз:

- қоршаған әлеммен жоғары өмірлік және үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастыру;
- балалар мен ересектер арасындағы өзара түсінушілікті дамыту.

Біз балаға өзін-өзі көрсетуге, сезімдерін, эмоцияларын басқаруға үйретеміз.

Сайып келгенде, арт-терапия әдісін қолдану ойлауды, логиканы, қиялды, есте сақтауды, зейінді, сөйлеуді, ұсақ моториканы, шығармашылық қабілеттерін, құрдастарымен және ересектермен сәтті қарым-қатынас жасау дағдыларын және, әрине, баланың әл-ауқатын дамытуға ықпал етеді. Өнермен әр түрлі көріністерде байланыста бола отырып, бала психикалық стресстен арылады, әдемі қарым-қатынас оған тынышталуға, зейінді болуға және өзімен үйлесімді өмір сүруге үйренуге мүмкіндік береді, сондықтан

білім беру ұйымдарының жаңа жағдайларына бейімделу әлдеқайда оңай және ауыртпалықсыз болады.

Балаларды балабақшаға бейімдеу процесінде сіз арт-терапия элементтері бар ойындарды пайдалана аласыз. Бұл жаттығулар мен ойындардың балаларға әсер етуінің тиімділігі, егер олар музыка мен суретпен бірге жүрсе, айтарлықтай артады, бірлескен іс-шаралар әр түрлі әсерлерді біріктіреді. Арт-терапия процесінде қызмет өнімдерін құрудың негізі мотивтер жүйесі болып табылады, мұнда бастысы-олардың сезімдері мен тәжірибелерін сыртқы формада білдіру; ішкі әлемде не болып жатқанын түсінуге және түсінуге деген ұмтылыс; өз қызметінің өнімі арқылы басқа адамдармен қарым-қатынас қажеттілігін қанағаттандыру; әлемді оны ерекше түрде бейнелеу, әлемді құру арқылы тану (суреттер, әңгімелер, ертегілер, қолөнер түрінде). Арт-терапияның әр түрлері өзін-өзі көрсетуге, тануға және жеке тұлғаларға, олардың дамуының жоғары сатысына көтерілуге мүмкіндік береді.

Арт-терапияның кейбір түрлері мен формалары, оларды балабақшадан бастап бейімделу процесінде қолдануға болады:

- *Ойын терапиясы* - бұл танысу, қарым-қатынас ойындары; заттармен ойналатын ойындар; ертегі бойынша ойындар; құммен сумен ойындар; құрастыру ойындары;

- *Изотерапия* – саусақтармен, алақанмен сурет салу; көбік резеңкесімен басып шығару; балауыз қарындаштар; акварель; жапырақ іздері; алақаннан суреттер; мақта бүршіктерімен сурет салу; құммен сурет салу; монотип;

- *Ертегі терапиясы* – ертегілерді сахналау; ертегінің өзін оқу немесе талқылау; бейнелі өрнектермен танысу; кейіпкерлердің репликаларын экспрессивті интонациялау қабілетіне жетелеу; ертегі кейіпкерлерінің қозғалысын ырғақпен жеткізу; эмоционалды жағдайларды экспрессивті орындау арқылы болжау;

- *Құм терапиясы* - құмнан жасалған құрылыс; құм мен құмға сурет салу; эксперимент; құмға өрнектер қалдыру; құм мен "құм әлемі" картиналарын жасау; құм композициялары мен "құпияларды" жасау.

Бейімделу кезеңінің сәттілігін анықтау үшін келесі критерийлер қолданылады: мінез-құлықтың жалпы эмоционалды фоны, танымдық және ойын әрекеті, ересектермен қарым-қатынас, балалармен қарым-қатынас, әдеттегі жағдайдың өзгеруі әрекеті. Баланың білім беру ұйымының жағдайларына бейімделуіне жаңа жағдайларға бейімдеудің дұрыс және ауыртпалықсыз әдісін табуға, құрдастарымен қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі.

Арт-педагогикада көркемдік қызмет өніміне ерекше орын беріледі. Балалардың суреттері ең алдымен баланың жеке басының ерекшелігі мен оның әлемге деген көзқарасының символдық

көрінісі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, балалар суретінде баланың ақыл – ой дамуының деңгейін және оның сурет салу техникасын меңгеру дәрежесін, екінші жағынан, жеке сипаттамаларын көрсететін сурет салу ерекшеліктерін бөліп алу өте маңызды.

Арт-педагогиканың әдістері мен тәсілдері балалардың сезіміне назар аударады, оған өзін білдіруге және білуге, қарым-қатынас пен ұжымда жұмыс істеу тәжірибесін алуға көмектеседі, оның коммуникативтілігін, шығармашылық қиялын дамытады, эмоционалды стрессті жеңілдетеді. Осы мақсатқа жету үшін — баланың эмоционалды денсаулығын сақтау, өзін — өзі көрсету және стихия принципі жүзеге асырылады-арт-педагогикалық технологияның принциптерінің бірі. Өзін-өзі көрсету және стихия принципі-бала педагог ұсынған бірқатар тапсырмаларды орындай отырып, өзін білдіреді, ал оның шығармашылық қызметі стихиялық сипатқа ие болады. Тапсырмаларды орындау барысында бала эмоцияларына жол ашады, эмоционалды стрессті жеңілдетеді, теріс ойлардан абстракцияланады, өзін-өзі көрсетудің және өзін-өзі танудың жаңа тәсілдерін игереді.

Күтілетін нәтиже - жағымды эмоционалды жағдай, өзімен және сыртқы әлеммен үйлесімділік, өзіне деген сенімді нығайту, қиялды дамыту. Мысалы, баланы сурет салу немесе бірлескен бейнелеу іс-әрекеті процесіне тарту баланың эмоционалды әл-ауқатына ықпал ететін Дағдылар мен дағдылардың тұтас кешенін алуға көмектеседі: басқа балалармен және мұғаліммен өзара әрекеттесу, топтық іс-әрекетке қатысу, қолдау және сенім. Осылайша, баланың дамуын үйлестіру, стрессті жеңілдету жүзеге асырылады.

Арт-педагогикалық технологиялардың дидактикалық принциптеріне мыналар жатады:

- Баланың зияткерлік және көркемдік қабілеттеріне қарамастан, адамды ең жоғары құндылық деп жариялайтын ізгілендіру принципі.

- Шығармашылық принципі-көру, иіс, есту, көңіл-күй, сондай-ақ түйсігі мен қиялын тарту. Бірегей нәтиже алудың маңызды шарты-баланың өз шығармашылығын білдіруге мүмкіндік беретін жанынан шығарып айту.

- Әрекет принципі баланың нәтижеге жету процесін, нәтиженің өзін талдай білуінде және проблемалық жағдайлар мен қақтығыстарды жеңе білуінде жүзеге асырылады.

Арт-педагогикалық технологиялар әдістері қолданылатын сабақтарда шығармашылық белсенділік стихиялық сипатқа ие, бұл оны нақты құрылған білім беру жоспарына сәйкес бейнелеу өнерін оқыту процесінен ерекшелендіреді. Сабақ барысында бала шындыққа эмоционалды, эстетикалық және моральдық қатынасты қалыптастырады. Балалармен жұмыс топта да, жеке де құрылады. Топтық сабақтар мен жеке сабақтың айырмашылығы-мақсат, рәсім, жұмыс әдістері.

Мысалы, міндеті эмоционалды стрессті жеңілдету, негативизмді жеңу, жеке-жеке өтеді, ал топтық сабақта басқа міндеттерге қол жеткізуге мүмкіндік береді: балалармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу қажеттілігін қанағаттандыру, өз пікіріңізді қорғауды және басқаларды ескеруді үйрену, белсенді болу және, керісінше, ұстамдылыққа жетелеу. Сабақта көрнекі құралдар мен материалдардың әдеттегі жиынтығы ғана емес: гуашь, акварель, түрлі-түсті, қарапайым қарындаштар, сазбалшық, түрлі-түсті қағаз және т.б., сонымен қатар дәстүрлі емес материалдар мен оларды қолдану тәсілдері қолданылады, бұл баланың процеске үлкен қызығушылықпен қатысуына мүмкіндік береді.

Арт-педагогикалық процестің мақсаттарына қол жеткізудің сәттілігі байланысты болатын жұмыс техникасы мен әдістерін таңдаудың кейбір шарттары бар:

- техника мен тәсілдер тиімділік және қарапайымдылық қағидаты бойынша таңдалады;

- ұсынылған техникада тапсырманы орындау кезінде балада қиындықтар болмауы керек;

- жұмыс барысында кез-келген күш балаға қызықты, ерекше, жағымды болуы керек.

Арт-педагогикалық технологиялар өзін-өзі көрсетуге және стихиялық белсенділікке ықпал ететін қауіпсіз жағдайлар жасауды қамтиды. Тапсырманы орындау процесі — сурет салу қызықты болуы керек, ал нәтиже бала үшін тартымды болуы керек. Бірінші және екінші екеуі де бала үшін бірдей маңызды және бұл балалар суретіне тән қасиет. Осы қасиетке ие таңдалған әдіс мектепке дейінгі кіші жастағылардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қайшы келмейді. Жоғарыда айтылғандай, сурет салу әдістері мен әдістері дәстүрлі емес болуы керек.

Біріншіден, мұндай бейнелеу әдістері бала үшін жаңа болады, яғни олар белсенділікті ынталандырып, назар аудара алады.

Екіншіден, баланың өзі үшін ерекше тәжірибе алуы маңызды және осы тәжірибені алу барысында сананы бақылау төмендейді және қорғаныс механизмдері әлсірейді.

Нәтижесінде, дайын өнімде біз өзін-өзі көрсету еркіндігін, демек, бейсаналық ақпаратты байқай аламыз. Балалармен жұмыс жасауда келесі бейнелеу әдістері қолданылады: басып шығару техникасы (табиғи формалардың бедері, жалбыз қағазымен басып шығару және т.б.) тапсырмалар жеке орындалады. Сонымен қатар, ұжымдық жұмысты құру қажет тапсырмалар бар, және мұндай тапсырмалар мектеп жасына дейінгі балаларға ерекше рахат сыйлайды. Маңызы зор ұжымдық жұмыс, яғни сыртқы түрі көрініп тұрған бейне. Ұжымдық сурет әрқашан мазмұны жағынан бай, жеке орындалған жұмысқа қарағанда жарқын әсер қалдырады. Балалар әрқайсысы жеке-жеке қарағанда әлдеқайда маңызды бейнені ала алатындығын түсінеді.

Ондағы әркім өз атын бере отырып, оны көре алады. Алайда, қатысу сезімі топпен бірлік сезімін, мұнда және қазір болу құқығын тудырады. Әрине, балалардың бірлескен іс-әрекеттің белгілі бір түріне дайындығын ескеру қажет. Балалардың ұжымдық іс-әрекетінің процесі мен нәтижесі сәтті болуы үшін біртіндеп күрделіге ауысып, қарапайым бірлескен-жеке жұмыс формасынан бастау керек. Осындай іс-әрекеттің нәтижесінде балаларда жағымсыз эмоциялар пайда болады, психологиялық энергия босатылады, ол әдетте тиімсіз шиеленіске жұмсалады, ал балалар тыныш болады. Бұл технологиялар студенттер мен мұғалімдер арасында жағымды эмоционалды көңіл-күй қалыптастыруға, оқушының ересектермен талқылауы қиын болатын проблемаларға, тәжірибелерге жүгінуге, көркемдік іс-әрекет арқылы осы мәселелерді шешудің жолдарын табуға көмектеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, арт-педагогикалық технологияларды қолдану, баланы білім беру ұйымына бейімдеу үшін оң психологиялық әсер ету әдісі қажет, бұл әдіс арт-терапия болып табылады, өйткені арт-терапия тек әдемі және сәнді сөз емес, ең алдымен, бұл баланың психикалық тепе - теңдігін сақтау және нығайту мақсатында оң психологиялық әсер етудің заманауи әдісі. Бұл психологиялық әдіс медициналық тәжірибеге де, жан-жақты көркем шығармашылыққа да негізделген: сурет салу, визуализация, модельдеу, монотипия, музыка, аудио даму, әдебиет және т.б., бұл ерте жастағы балалардың білім беру ұйымдарына сәтті бейімделуіне тиімді жағдай жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Копытин А.И. Практикум по *арт-терапии*. СПб.: Питер, 2019. — 448 с
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. — Москва: Просвещение, 1989. — 154 с.
3. Буко М.Е. Терапия творческим самовыражением. / М.Е. Буко. — М.: Просвещение, 2005. — 216 с.
4. Айтбаева А.Б., Қасен Г.А., Мырзаханова А. Қазақстандағы артпедагогикалық және арттерапиялық жұмыстар мазмұнын дамыту және жетілдіру перспективалары ҚазҰУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. No1 (50). 2017.- 29-35 бб.
5. British Association of Art Therapists. Artists and Art Therapists: A Brief Description of Their Roles within Hospitals, Clinics, Special Schools and in the Community. – London: BAAT, 1989. – 293 p.

ҮСІПБЕК ЖАНАР ІЗБАСАРҚЫЗЫ,
2-ші курс магистранты,
Шетел тілі: екі шет тілі мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада мектепте ағылшын тілін оқыту әдістемесін заманауи мультимедиялық технологиялардың дамуымен сәйкестендіру мақсаты қойылған. Ағылшын тілі сабақтарында Интернеттің көмегімен бірқатар дидактикалық міндеттерді шешуге болады. Сонымен қатар, жұмыс мектеп оқушыларының көкжиегін кеңейту, ағылшын тілді елдердегі құрдастарымен іскерлік байланыстар мен байланыстарды орнату және қолдау үшін Интернет-технологиялардың мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған.

Кілт сөздер: Интернет, іскерлік байланыс, Интернет технология, мультимедиялық технологиялар, дидактикалық мүмкіндіктер.

Аннотация. В данной статье поставлена цель идентификации методики преподавания английского языка в школе с развитием современных мультимедийных технологий. На уроках английского языка с помощью интернета можно решить ряд дидактических задач. Кроме того, работа направлена на изучение возможностей Интернет-технологий для расширения кругозора школьников, установления и поддержания деловых контактов и контактов со сверстниками в англоязычных странах.

Ключевые слова: Интернет, деловое общение, Интернет технологии, мультимедийные технологии, дидактические возможности.

Annotation. This article aims to identify the methods of teaching English at school with the development of modern multimedia technologies. In English lessons, you can use the Internet to solve a number of didactic tasks. In addition, the work is aimed at studying the possibilities of Internet technologies for expanding the horizons of schoolchildren, establishing and maintaining business contacts and contacts with peers in English-speaking countries.

Keyword: Internet, business communication, Internet technologies, multimedia technologies, didactic opportunities.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары оқытуда жаңа мультимедиялық технологияларды қолдану мәселесі жиі көтеріліп келеді. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа нысандары мен әдістері, оқу процесіне жаңа көзқарас. Шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты-студенттердің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілін практикалық меңгеруге үйрету.

Мұғалімнің міндеті – әр оқушыға тілді іс жүзінде меңгеруге жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігі мен шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау [Богданова, Д.А., 1997, 71 б.]. Мұғалімнің міндеті-шет тілдерін оқыту процесінде оқушының танымдық белсенділігін арттыру. Ынтымақтастықта оқыту, жобалау әдістемесі, жаңа мультимедиялық технологияларды, Интернет-ресурстарды пайдалану сияқты заманауи педагогикалық технологиялар оқытуда жеке тұлғаға бағытталған тәсілді іске асыруға көмектеседі, балалардың қабілеттерін, олардың оқыту деңгейін, бейімділіктерін және т.б. ескере отырып, оқытуды дараландыруды және саралауды қамтамасыз етеді.

Шет тілі сабақтарында компьютерлік оқыту

бағдарламаларымен жұмыс істеу нысандарына мыналар кіреді:

- лексиканы зерттеу;
- айтылымды пысықтау;
- диалогтік және монологтік сөйлеуді оқыту;
- оқыту хатына;
- грамматикалық құбылыстарды пысықтау.

Интернет-ресурстарды пайдалану мүмкіндіктері өте зор. Ғаламдық Интернет әлемнің кез-келген нүктесінде оқушылар мен мұғалімдерге қажетті кез-келген ақпаратты алуға жағдай жасайды: елтану материалы, жастар өміріндегі жаңалықтар, газеттер мен журналдардағы мақалалар, қажетті әдебиеттер және т.б.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мектепте ағылшын тілін оқыту әдістемесін заманауи ақпараттық технологиялардың дамуымен сәйкестендіру мақсаты қойылған. Ағылшын тілі сабақтарында Интернеттің көмегімен бірқатар дидактикалық міндеттерді шешуге болады: жаһандық желі материалдарын қолдана отырып, оқу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру; оқушылардың жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіру; оқушылардың сөздік қорын толықтыру;

мектеп оқушыларында ағылшын тілін үйренуге тұрақты уәждемені қалыптастыру. Сонымен қатар, жұмыс мектеп оқушыларының көкжиегін кеңейту, ағылшын тілді елдердегі құрдастарымен Іскерлік байланыстар мен байланыстарды орнату және қолдау үшін Интернет-технологиялардың мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған.

Оқушылар интернет желісі бойынша өткізілетін тестілеуге, викториналарға, конкурстарға, олимпиадаларға қатыса алады, басқа елдердің құрдастарымен хат алмасып, чаттарға, бейнеконференцияларға және т.б. қатыса алады. Бұл ресейлік мектеп оқушылары мен олардың бір немесе бірнеше елден келген шетелдік құрдастарының бірлескен жұмысы болуы мүмкін.

Соңғы онжылдықтардағы әлемдегі білім беру процесіне айтарлықтай әсер еткен ең революциялық жетістіктердің бірі Интернет деп аталатын Бүкіләлемдік компьютерлік желіні құру болды, бұл сөзбе-сөз «халықаралық желі» (ағылшын, халықаралық желі) дегенді білдіреді. Кибернетикалық кеңістікті (cyberspace) оқу мақсатында пайдалану жалпы дидактика мен жеке Әдістеменің мүлдем жаңа бағыты болып табылады, өйткені болып жатқан өзгерістер оқу процесінің барлық жақтарын, жұмыс тәсілдері мен стилін таңдаудан бастап, білім алушылардың академиялық деңгейіне қойылатын талаптардың өзгеруіне дейін әсер етеді.

Білім беруді жаппай компьютерлендірудің мазмұндық негізі, әрине, қазіргі заманғы компьютер жалпы, оның кез-келген көрінісінде ақыл-ой жұмысының жағдайларын оңтайландырудың тиімді құралы болып табылатындығымен байланысты. Р.Вильяме мен К.Макли «мектептегі компьютерлер» атты мақаласында былай деп жазады: «компьютердің бір ерекшелігі бар, ол оны басқаларды оқытуға арналған құрылғы ретінде және білім алуға көмекші ретінде оның жансыздығы. Машина қолданушымен «достық» қарым-қатынас жасай алады және оны қандай да бір сәтте «қолдай» алады, алайда ол ешқашан ашуланшақтық белгілерін көрсетпейді және өзін скучно сезінбейді. Бұл тұрғыда компьютерлерді қолдану оқытудың белгілі бір аспектілерін жеке-лендіруде ең пайдалы болып табылады» [Вильямс Р., Макли К., 1988, 121 б.].

Орта мектепте шет тілін оқытудың негізгі мақсаты-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру, қалған барлық мақсаттар (білім беру, тәрбиелік, дамытушылық) осы басты мақсатты жүзеге асыру процесінде іске асырылады. Коммуникативті тәсіл қарым-қатынас жасауды және Интернеттің жұмыс істеуінің негізі болып табылатын мәдениетаралық өзара әрекеттесу қабілетін қалыптастыруды білдіреді. Қарым-қатынастан тыс Интернет мағынасы жоқ –бұл халықаралық көпұлтты, кросс – мәдени қоғам, оның өмірі бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдардың бір уақытта сөйлейтін электронды қарым-қаты-

насына негізделген – қатысушылардың саны мен саны бойынша ең үлкен әңгіме.

Интернет арқылы қамтамасыз етілген шынайы тілдік ортада қарым-қатынас жасай отырып, оқушылар шынайы өмірлік жағдайларға тап болады. Тартылған шешім кең ауқымды, маңызды, шынайы, қызықтыратын және қол жетімді тапсырмаларды оқушылар оқиды, барабар әрекет жасауға ынталандырады (бірегей тұжырымдарды емес, шаблондық манипуляциялық тіл формулалары).

Осы мақсатқа қызмет ететін шет тілінің құрылымы мен сөздігін зерттеуге түрткі болатын мазмұнды түсінуге, жеткізуге және мағынаны білдіруге үлкен мән беріледі. Осылайша, оқушылардың назары өздеріне қарағанда формаларды қолдануға шоғырланады және грамматиканы оқыту жанама түрде, тікелей қарым-қатынаста, грамматикалық ережелерді таза зерттеуді қоспағанда жүзеге асырылады.

Компьютер оқушылардың жауаптарының алуан түрлілігіне адал: ол студенттердің жұмысын өздерінің тәуелсіздігін дамытатын және сабақта жағымды әлеуметтік-психологиялық атмосфера құратын, олардың жеке басын дамытудың маңызды факторы болып табылатын мақтау немесе теріс пікірлермен бірге жүрмейді.

Интернет ақпараттық жүйе ретінде өз пайдаланушыларына көптеген ақпарат пен ресурстарды ұсынады. Қызметтердің негізгі жиынтығы мыналарды қамтуы мүмкін:

- электрондық пошта (e-mail); телеконференция (usenet); бейнеконференция;
- жеке ақпаратты жариялау, жеке басты бетті (homepage) құру және оны Web-серверге орналастыру мүмкіндігі;
- ақпараттық ресурстарға қол жеткізу;
- анықтамалық каталогтар (Yahoo!, InfoSeek/ UltraSmart, LookSmart, Galaxy); іздеу жүйелері (Alta Vista, HotBob, Open Text, WebCrawler, Excite); желіде сөйлесу (Chat) [Иванова Е.В., Тумбруки Н.В. URL: <http://fsp.i.opu.ua/>].

Бұл ресурстарды сабақта белсенді пайдалануға болады.

Бүгінгі еліміздегі төтенше жағдайда Интернет оқыту процесінде маңызды рөл атқарады. Бұл оқу-әдістемелік құрал ретінде сәтті пайдалануға болатын әртүрлі нысандағы ақпаратты берудің жоғары тиімділігіне байланысты. Интернет-ресурстарды пайдалану процесінде қажетті оқу құралдары, электрондық тесттер, интерактивті жүйелер және басқа да виртуалды оқу құралдары беріледі.

Интернет үлкен ақпараттық алуан түрлі оқытудың ажырамас интерактивті құралына айналды. Интернет-ресурстардың негізгі спектрінің ішінде мыналарды атап өту керек: *электрондық пошта (e-mail); әлеуметтік желілер мен мессенджерлер; телеконференциялар (usenet); бейнеконференциялар; форумдар; үй парағын*

(hotpage) құру және оны веб-серверге орналастыру мүмкіндігі; Yahoo! анықтамалық карталогтары, InfoSeek / UltraSmart, LookSmart, Galaxy; google, yandex, Bing іздеу жүйелері.

Ақпараттық хабарламалармен алмасуды қамтамасыз ететін танымал коммуникациялық технологиялардың бірі электрондық пошта (e-mail) болды. Ол кеңес беру, оқу-әдістемелік материалдарды жіберу, бақылау жұмыстарын жүргізу үшін оқу процесінде кеңінен қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, оның көмегімен электронды сабақтарды асинхронды түрде өткізуге, тапсырмаларды электронды түрде алдын-ала жіберуге және кейіннен электронды пошта бойынша кеңес беруге болады.

Оқу процесін ұйымдастырудың келесі тиімді әдісі «виртуалды оқу сыныптары» болуы мүмкін, олар арқылы қажетті материалдар белгілі бір оқу тобының қатысушыларына жіберіледі.

Оқу процесінде ақпарат алмасуды жүзеге асыратын тағы бір кең таралған қызмет – бұл белгілі бір оқу тақырыбы бойынша пікірталас жүргізу үшін телеконференция, желілік форумның бір түрі.

Оқыту сапасын арттыруға интернет-әдістемелердің мүмкіндіктері мен артықшылықтары ықпал етеді:

- дидактикалық;
- мәдени-социологиялық;
- когнитивті-эпистемологиялық;
- коммуникативтік;
- аналитикалық [Құнанбаева С., 2003, 28 б.].

Интернеттегі оқытудың маңызды артықшылықтарының бірі – шет тілін оқытуға байланысты дидактикалық мүмкіндіктердің кең спектрін ұсыну.

«Шет тілі» пәнінің ерекшелігі мультимедиялық технологияларды сабақта белсенді және орынды қолдануды анықтайды. Интернет оқытушыға шет тілін оқытудың әртүрлі аспектілері бойынша белгілі бір түпнұсқалық материалдарды, елтану сипатындағы қажетті ақпаратты, сондай-ақ БАҚ-тағы өзекті жаңалықтарды алдын ала таңдауға тамаша мүмкіндік береді. Білім алушылар желіде өткізілетін тестілеуге, викториналарға, конкурстарға, бейнеконференцияларға, олимпиадаларға қатыса алады.

Шет тілдерін үйренуге арналған әртүрлі білім беру ресурстары бар, оларды әр түрлі құрылғыларда қолдануға болады: стационарлық компьютерлерден мобильді құрылғыларға дейін:

- Ағылшын тілін оқыту бойынша білім беру ресурсы <https://lingualeo.com/ru/>;
- Education Systems Anri. Ағылшын тілін үйренуге арналған <http://www.anriintern.com/>;
- Неміс тілін үйренуге арналған материалдар (<http://www.grammade.ru/>);
- Неміс тілін әртүрлі деңгейде оқыту (<http://german.about.com>).

Шет тілдерін оқытудың келесі тиімді құралы –

Power point презентациялар, оларды жұмыстың әртүрлі кезеңдерінде қолдану (жаңа лексиканы енгізу, грамматикалық материалды түсіндіру, зерттелген тақырып бойынша білімді жалпылау) сізге қажетті ақпаратты неғұрлым нақты ұсынуға мүмкіндік береді, осылайша тақырыпты оқуға деген жоғары ынтаны қамтамасыз етеді [Топчиян Э.П., 2014, 211 с.].

Оқушылардың білімін бақылаудың тиімді құралдарының бірі электрондық тесттер болып табылады, олар студенттердің лексикалық-грамматикалық, мәтіндік жұмыстарын тексеру процесін жетілдіруге, уақытты үнемдеуге, нәтижені объективті көрсетуге, өзін-өзі бағалау және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға ықпал етуге мүмкіндік береді. Тесттермен жұмыс істеу кезінде кері байланыстың болуы маңызды, бұл оқушының консультативтік ақпаратқа сүйене отырып түзету мүмкіндігін білдіреді. Кеңес беру ақпаратын студенттің өзі компьютер жадынан немесе компьютерлік оқу бағдарламасының түріне байланысты жұмыс барысында қателерді автоматты диагностикалау негізінде таңдайды [Полат, Е.С., 2001, 43 с.].

Шет тілдерін оқытудың негізгі міндеті – сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамыту, ал интернет-ресурстар бұл тапсырманы толық көлемде орындауға ықпал етеді:

- әр түрлі мультимедиялық жобалардың көмегімен сөздік құрамын, белсенді және пассивті вокабулярды кеңейту;

- оқу дағдыларын дамыту үшін: интернет оқу бағытының ерекшелігін, сондай-ақ білім алушылардың даярлық деңгейін ескере отырып таңдалған, гипермәтіндік, сондай-ақ мультимедиялық форматта ұсынылған, коммуникативтік, талдамалық тәсілмен бейімделген, сондай-ақ бірегей, ақпараттық-танымдық бағыттағы оқу мәтіндерінің кең ауқымын ұсынады;

- грамматикалық материалды оқыту үшін. Әр түрлі жаттығулардың болуы материалды белсендіруге және бекітуге, сонымен қатар тест режимінде оқушылардың білімін тексеруге мүмкіндік береді. Акт шет тілін меңгеру деңгейін тестілеудің үлкен мүмкіндіктерін ұсынады;

- жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіру, мысалы, жеке және іскерлік хат-хабарларды, рефераттарды, эсселерді шет тілінде сөйлеушілермен бірлесіп дайындау бойынша жеке жұмыс кезінде;

- тыңдау, ауызша диалогтік сөйлеу дағдыларын дамыту. Интернет-ресурстардың көмегімен қажетті аудио және видео материалдарды ұсыну мүмкіндігі пайда болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Интернет – оқытудың енгізілуімен сабақты ұйымдастыру да қайта қаралуда: ізденіс және ғылыми-зерттеу сипатындағы студенттердің өзіндік және шығармашылық жұмысы ұлғаяда.

Көбінесе студенттердің өзіндік зерттеу жұмыстарын, күрделі мәселелерді шешуді қамтитын қызметтің жобалық формасы қолданылады.

Интернет-материалдар Оқытылатын тіл елінің коммуникативтік ортасының ерекшеліктерімен танысуға, зерделеуге және талдауға, сондай-ақ тікелей лингвистикалық міндеттерді шешуге: ауызекі тіл дағдыларын дамытуға, білімді өзектендіруге мүмкіндік береді. Интернет-ресурстардың маңызды ерекшелігі-веб-сайттарда тілдің ана тілінде сөйлейтіндері ұсынған және тілдің дамуын динамикада көрсететін әртүрлі фразеологиялық бірліктерден, мақал-мәтелдерден, неологизмдерден тұратын түпнұсқа тілдік

материалдардың болуы⁸.

Қарым-қатынас практикасынсыз коммуникативті және мәдениаралық құзыреттілікті игеру мүмкін емес, сондықтан шет тілі сабағында интернет ресурстарын пайдалану өте қажет: Интернеттің виртуалды ортасы уақытша және кеңістіктік шеңберден шығуға мүмкіндік береді, бұл оны пайдаланушыларға нақты әңгімелесушілермен шынайы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.екі тарап үшін де өзекті тақырыптар. Алайда, Интернет оқытудың көмекші техникалық құралы екенін ұмытпауымыз керек және оңтайлы нәтижеге қол жеткізу үшін оны қолданды сабақ процесіне дұрыс біріктіру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Богданова, Д.А. Телекоммуникации - в школе //Информатика и образование. – 1997. - № 2. – С. 68-73.
2. Вильямс, Р., Макли, К. Компьютеры в школе. – М.: Просвещение, 1988.
3. Иванова Е.В., Тумбури Н.В. Информационно-коммуникативные технологии как ресурс самостоятельной и творческой работы иностранных студентов. URL: <http://fspi.oru.ua>
4. Құнанбаева С. Шетел тілін оқытуда заманауи оқыту технологияларын қолдану /Білім берудегі менеджмент. – Алматы, №3(16), 2003. – Б.36-41.
5. Топчиян Э.П. Система Интернет как «культурологическое окно» при обучении английскому языку// Ученые записки Орловского государственного университета. – Орел, 2014. – С. 400.
6. Полат, Е.С. Интернет на уроках иностранного языка //ИЯШ. - № 2,3. 2001. – С. 42-49.

ШОХАМБЕКОВА АНАР САЙЛАУБАЕВНА

Магистр педагогических наук
PhD докторант специальность 6D010500-Дефектология
Каз Нац ПУим.Абая

ОРАЗБАЕВА ГУЛЬЖАН СЕРИКОВНА

Кандидат педагогических наук, доцент
Казахский Национальный женский педагогический
университет

РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ «МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ РАБОТА ЛОГОПЕДА» В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ЛОГОПЕДОВ

Аңдатпа. Пәнаралық жұмыс болашақ логопедтің кәсіби қызметінің ажырамас бөлігіне айналады. Пәнаралық командалық тәсіл түрлі кәсіпқойлардың білімі мен іскерлігін біріктіруге мүмкіндік береді. Логопедтерді даярлау жағдайын талдау бүгінгі түлектер пәнаралық жұмысты жүзеге асыруға дайын емес және оқытылмаған фактіні анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада «логопедтің пәнаралық жұмысы» пәнінің сипаттамасы берілген. Пәнді оқу болашақ логопедтің пәнаралық жұмысты жүзеге асырудағы құзіреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: логопед, пәнаралық жұмыс, білім беру бағдарламасы, пән.

Аннотация. Междисциплинарная работа становится неотъемлемой частью в профессиональной деятельности будущего логопеда. Междисциплинарный командный подход позволяет объединить знания и умения различных профессионалов. Анализ состояния подготовки логопедов позволяет констатировать факт того, что сегодняшние выпускники не готовы и не обучены к осуществлению междисциплинарной работы. В статье представлено описание дисциплины «Междисциплинарная работа логопеда». Изучение дисциплины позволит сформировать компетенции у будущего логопеда к осуществлению междисциплинарной работы.

Ключевые слова: логопед, междисциплинарная работа, образовательная программа, дисциплина.

Summary. Interdisciplinary work becomes an integral part of the future speech therapist's professional activity. An interdisciplinary team approach allows you to combine the knowledge and skills of various professionals. Analysis of the state of training speech therapists allows us to state the fact that today's graduates are not ready and not trained to carry out interdisciplinary work. The article describes the discipline "Interdisciplinary work of a speech therapist". The study of the discipline will help to form the future speech therapist's competence to carry out interdisciplinary work.

Keywords: speech therapist, interdisciplinary work, educational program, discipline.

ВВЕДЕНИЕ

В законе Республике Казахстан «О стаусе педагога», ключевой задачей в деятельности педагога определена необходимость развития у обучающихся жизненных навыков, компетенций, самостоятельности и т.д. [https://online.zakon.kz]. Данная задача связана с изменениями, происходящими в образовательных процессах: содержание образования усложняется, акцентируя внимание педагогов на развитие творческих и интеллектуальных способностей детей, коррекции эмоционально-волевой и двигательной сфер. На смену традиционным методам прихо-

дят активные методы обучения и воспитания, направленные на активизацию познавательного развития ребёнка. В этих изменяющихся условиях, когда внедрена мобильная консультативно-методическая помощь педагогам, родителям, обучающимся, реализуются дистанционные технологии образования, педагогу необходимо уметь ориентироваться в многообразии интегрированных подходов к развитию детей, в широком спектре современных технологий. Поставленную задачу возможно реализовать в лишь в том случае, если педагог способен работать в команде.

Профессиональный стандарт «Педагог», как обязательную трудовую функцию определяет умение взаимодействовать с коллегами для опережения потребностей и затруднений в обучения детей, что предполагает тесную совместную работу по планированию и реализации учебного процесса [https://atameken.kz/uploads/content/files Педагог.pdf].

Сказанное предполагает создание качественно новой системы обучения будущих педагогов, сочетающей в себе мировой уровень технической и информационной оснащенности образования с признанием безусловного приоритета для личности будущего педагога родного языка и культурных ценностей, обеспечивающей реализацию запросов, как личности, так и общества в целом.

Эти положения сохраняют свою значимость и в отношении подготовки специалиста по специальной педагогике. Новое видение перспектив в подготовке логопедов связано с активным внедрением в образовательную программу дисциплин, имеющих междисциплинарную основу. Сегодня от логопеда требуется умение работать в команде специалистов, что предполагает глубокое знание преподаваемой дисциплины, смежных дисциплин, высокий уровень владения техникой педагогического общения, мастерство преподавания, умение организовать работу в информационной среде и др. Новое направление в подготовке логопедов обосновано тем, что ребенок с тяжелыми нарушениями речи имеет широкий спектр проблем связанных не только с речевым нарушением, но и проблемами несовершенства всех неречевых функций [Филичевой Т.Б., 2017, 608 с.].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Междисциплинарная работа, приемами которой должен овладеть будущий логопед, позволит осуществлять более качественную коррекционно-развивающую работу, что будет способствовать профилактике инвалидизации ребенка с тяжелыми нарушениями речи за счет профессиональной поддержки его сильных сторон и удовлетворения его потребностей, интеграции и адаптации его к жизни в семье, в среде сверстников и в обществе в целом.

Междисциплинарная работа логопеда, позволяет привлечь представителей различных профессий, чьи знания и профессиональный опыт будут способствовать в достижении результатов в коррекционно-развивающей работе с ребенком с тяжелыми нарушениями речи.

Междисциплинарная работа является наиболее эффективной моделью, позволяющей удовлетворять специфические потребности детей и семей. Работа междисциплинарной команды направлена на совместную разработку индивидуальных программ развития, ориентированных

на потребности и возможности каждого конкретного ребенка и его семьи. Именно междисциплинарная команда специалистов становится основным координатором услуг вокруг семьи и ребенка. [file:/// C:/Users/ /Desktop/notv_2017_84.pdf].

Хорошо организованный междисциплинарный командный подход позволяет объединить знания и умения различных профессионалов, что в свою очередь обеспечивает всестороннее развитие ребенка, позволяет разрешить противоречия, возникающие при постановке целей вмешательства, включить родителей в коррекционный процесс исключить двойную или несогласованную работу специалистов.

И, наконец, в более широком контексте междисциплинарный подход помогает избежать фрагментации и нестыковок в системе услуг, направленных на поддержку семьи и потребностей ребенка с особыми образовательными потребностями. Междисциплинарная команда специалистов должна способствовать реализации плана перехода ребенка из кабинета психолого-педагогической коррекции или реабилитационного центра в дошкольное учреждение, затем в школьную организацию, а также направлению в другие соответствующие службы для получения необходимых услуг и поддержки, например, медицинских или социальных услуг. Но самое важное, именно работа междисциплинарной команды в любой организации будет способствовать коррекции нарушенного развития и дальнейшего включения ребенка с тяжелыми нарушениями речи в социум.

Анализ состояния подготовки логопедов, образовательных программ позволяет констатировать факт того, что сегодняшние выпускники не готовы и не обучены к осуществлению междисциплинарной работы [Movkebayeva Z.A., Kabdyrova A., Duzelbayeva A., Denissova I., Туныбаева Л., 2017, р. 11].

В связи с поставленной задачей, в образовательной программе «6В019 – Подготовка специалистов по специальной педагогике», траектории «Логопедия», в Казахском Национальном женском педагогическом университете введена дисциплина «Междисциплинарная работа логопеда».

Изучение дисциплины предусмотрено на 4 курсе, что позволяет студенту, будущему логопеду, полностью реализовать свои знания, умения и навыки в ходе профессиональной практики. Одним из необходимых итоговых результатов профессиональной практики, является показ открытого интегрированного занятия.

Таким образом, цель дисциплины «Междисциплинарная работа логопеда» является формирование навыков планирования и организации междисциплинарной работы. Дисциплина предусматривает изучение проблем актуализации

логопедической помощи в современном мире, исторический аспект развития логопедической помощи, специфику организации логопедической работы. Особое внимание уделено толкованию понятия «междисциплинарная работа», принципам построения междисциплинарной работы и организации междисциплинарной работы логопеда как таковой.

Определяя задачи изучения дисциплины, сформулированы 3 задачи, которые позволят, на наш взгляд, понять междисциплинарную работу логопеда:

1. Познакомить студентов с теоретическими аспектами междисциплинарной работы.

2. Сформировать знания об основных направлениях и содержании междисциплинарной работы логопеда.

3. Сформировать практические навыки организации междисциплинарной работы.

Дисциплина «Междисциплинарная работа логопеда», предполагает наличие лекционных, семинарских занятий, выполнение СРС и СРСР и рассчитана на 5 ECTS. В ходе изучения курса студенты овладеют навыками междисциплинарной работы логопеда в специальных организациях образования, анализа взаимосвязи между учебными дисциплинами.

В ходе изучения дисциплины рассматриваются следующие лекционные темы: «исторический аспект межпредметных связей». В процессе изучения данной темы будущие логопеды знакомятся с историей развития межпредметных связей, как одним из факторов успешности всестороннего развития и воспитания ребенка с особыми образовательными потребностями, раскрывается проблема реализации межпредметных связей в образовательном процессе. Студенты познакомятся с понятием «сквозные темы» в образовании.

В теме «Междисциплинарная связь как комплексный подход к воспитанию обучению детей с особыми образовательными потребностями», показаны различные подходы к пониманию понятия «междисциплинарные связи». В рамках темы студенты получают знания о принципах работы междисциплинарной команды. Будущие логопеды познакомятся со следующими принципами: принцип семейно-центрированного и ориентированного подхода с учетом особенностей каждой семьи, воспитывающей ребенка с тяжелыми нарушениями речи. Принцип конфиденциальности работы в команде предполагает сохранение информации о ребенке и семье, доступной специалистам междисциплинарной команды, которая не подлежит разглашению без согласия семьи. Реализация принципа интеграции основана на том, что междисциплинарную команду составляют представители различных профессий, чьи знания и профессиональный опыт призваны помочь в достижении резуль-

татов в коррекционно-развивающей работе с ребенком с нарушениями речи. Принцип коллективной ответственности предполагает ответственность за использование коллективных ресурсов как наиболее эффективный путь для удовлетворения образовательных нужд ребенка с тяжелыми нарушениями речи.

Для успешного решения задач воспитания, обучения и развития детей с тяжелыми нарушениями речи, важно обеспечить единство в работе педагогов: учителя-дефектолога, логопеда, психолога, музыкального руководителя, инструктора по физическому воспитанию. Эти специалисты осуществляют разностороннее воспитание детей с особыми образовательными потребностями. Совместная работа учителя-логопеда, педагога-психолога и других специалистов начинается уже на этапе первичного приема ребенка с речевыми нарушениями в организацию образования. Изучение особенностей речевого, физического и моторного развития детей, уровня когнитивных процессов, сформированности разных видов детской деятельности, особенностей личностного развития позволит в дальнейшем эффективно выстроить коррекционную работу. Тема «Планирование и организация междисциплинарной работы» позволяет будущим логопедам грамотно выстроить коррекционно-развивающий процесс с участием всех специалистов.

Практические навыки составления и проведения совместного занятия логопеда и специалистов, студенты получают при изучении темы «Методика проведения интегрированного занятия». Обучение будущих логопедов совместно со специалистами подбирать методический и дидактический материал, игры и упражнения, направленные на развитие зрительного и слухового восприятия, речевого развития, внимания, памяти, мыслительных операций, воображения позволяют научить студента эффективно и структурированно выстраивать совместное занятие.

Немаловажным аспектом в работе логопеда является работа с родителями, именно обучению данной деятельности посвящена тема «Междисциплинарная работа специалистов с родителями».

В рамках семинарских занятий, будущие логопеды приобретут навыки отбора приемов и методов для осуществления междисциплинарной работы, научиться планировать междисциплинарную работу с различными специалистами (психологом, дефектологом, музыкальным работником, учителем ЛФК, педагогами дошкольных и школьных организаций, родителями). В условиях деловой игры студенты смогут «примерить» на себя различные роли, осуществить командную работу. В ходе семинарских занятий, имеющих конкретную практическую направленность, раскрывается широкий диапазон воз-

действия междисциплинарной работы на речевые и неречевые функции.

Самостоятельная работа студентов позволит выполнить поисковую работу с применением основ исследовательской практики. Студенты смогут самостоятельно решать педагогические ситуации, сделать индивидуальный или групповой проект, написать реферат, составить портфолио.

Методы изучения дисциплины, такие как интерактивное обучение, ТРИЗ-работа, тренинг в активном режиме, поисковая практическая работа, деловая игра, решение педагогических ситуаций, работа в команде в полной мере позволяют реализовать ожидаемые результаты обучения по дисциплине.

Ожидаемыми результатами дисциплины является формирование практических навыков и методикой осуществления междисциплинарной работы.

Анализ воздействия междисциплинарной работы на ребенка с тяжелыми нарушениями речи показывает возможность легко варьировать дидактическим материалом для решения разных задач: коррекции речевых, так и неречевых функций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обучение будущих логопедов навыкам осуществления междисциплинарной работы является на сегодняшний день одним из важных аспектов в подготовке специалистов. Ребенок с тяжелыми нарушениями речи имеет широкий спектр нарушений, в связи с чем, логопедическая практика предусматривает не только работу над речью, но и над личностью в целом. Именно междисциплинарная работа логопеда позволяет формировать и развивать компоненты речи и неречевые функции: совершенствовать звукопроизношение, лексический, грамматический строй, связную речь, коммуникативную, сигнификативную функцию речи, моторику, стереоноз, слуховое внимание, фонематический слух, речевое дыхание и голос, пространственные представления, зрительную память, психические процессы.

Таким образом, возможности реализации междисциплинарной работы, дают полное основание для активного внедрения в образовательную программу при подготовке логопедов дисциплины «Междисциплинарная работа логопеда».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 293-VI «О статусе педагога» (с изменениями от 07.07.2020 г.)
2. Профессиональный стандарт «Педагог». Приложение к приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» № 133 от 8 июня 2017 года
3. Логопедия. Теория и практика/под ред. д.п.н. профессора Филичевой Т.Б.-Москва: Эксмо, 2017.-608 с.
4. file:///C:/Users/User/Desktop/notv_2017_84.pdf
5. Movkebayeva Z.A., Kabdyrova A., Duzelbayeva A., Denissova I., Tynybayeva L. Students attitude towards co education with disabled people in higher education institutions Journal of Entrepreneurship Education. – 2017. - Vol.20. – Iss.3. – P.11

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘӨЖ 81.42

КАМЗАЕВА КУЛШАТ САЛИКҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ЕСҚАРАЕВА АЙГУЛ ДҮЙСЕНҒАЛИҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты
Қызылорда Болашақ университеті

МАЙЛЫҚОЖА ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАТИКАСЫ

Түйін. Бұл мақалада Майлықожа өлеңдеріндегі сөздердің лексика-семантикалық топтарын анықтап, рухани және мәдени лексика элементтеріне талдау жасалып, экономикалық жағдай мен саудасаттыққа қатысты атауларды зерделеп, оның шығармаларындағы ат әбзелдері мен оның бөлшектері атауларының молынан кездесуін мысалдар арқылы қарастырылады. Белгілі бір этникалық топқа тән мінез-құлық, этностық таным мен көзқарас, наным-сенім, салт-дәстүр, ұлттық рухпен сусындап, оның айғағы айқын бейнесі ретінде көрініс табады.

Түйінді сөздер: Майлықожа. Рухани болмыс. Ұлттық сипат. Қоғам. Тұрмыс.

Резюме. В статье выявляются лексико-семантические группы слов в стихотворениях Майлықожа, анализируются элементы духовной и культурной лексики, изучаются названия экономических условий и торговли, исследуется обилие имен существительных и их частей в его произведениях. Поведение, этнические знания и взгляды, верования, обычаи и традиции, характерные для той или иной этнической группы, находят отражение в национальном духе.

Ключевые слова: Майлықожа. Духовность. Национальный характер. Общество. Бытие.

Summary. This article identifies the lexical and semantic groups of words in the poems of Mailykozha, analyzes the elements of spiritual and cultural vocabulary, studies the names of economic conditions and trade, and examines the abundance of horse equipments and their parts in his works.

Behavior, ethnic knowledge and attitudes, beliefs, customs and traditions, characteristic of a particular ethnic group being in close connection with the national spirit, and its evidence is clearly reflected.

Keywords: Mailykozha. Spirituality. National character. Society. Life.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде тіл мен мәдениет мәселесіне қатысты тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстары тілдегі ұлттық сипатты, ұлттық танымды, ұлттық рухты тануға, дамытуға негізделген. Тілдің ұлттық рухты арқалап, ұрпақтан - ұрпаққа жеткізіп отыратын құдіретті күш екені, рухының өзін-өзі тануы, әлемді тануы және ойлауы, қазіргі лингвистикада анықталғаны ақиқат. Себебі тіл немесе ұлттық рух негізінде адамзат қауымы қалыптасып, белгілі бір этникалық топ құрайды. Сол этникалық топқа тән мінез-құлық, этностық таным мен көзқарас, наным-сенім, салт-дәстүр, ұлттық рухпен сусындап, оның айғағы айқын бейнесі ретінде көрініс табады. Осы көріністі айқындау мақсатында Майлықожаның тілдік

көркемдік қолданыстарын анықтау көзделді. Ғасырлар бойы жер бетінде тіршілік етіп келе жатқан қай халықтың болмасын тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, кәсібін, ұлттық сана мен талғам негізінде қалыптасқан мәдениетін бейнелейтін өзіне тән материалдық дүниесі болатыны белгілі. Этномәдени лексикаға, біріншіден, белгілі бір этнос тіршілік кешетін аймаққа тән табиғат құбылыстардың атаулары, екіншіден, материалдық лексика, үшіншіден, рухани лексика элементтері кіреді. Майлықожа шығармаларындағы сөздерді шартты түрде төмендегідей мағыналық топтарға бөлуге болады: 1. Рухани-мәдени лексика элементтері; 2. Материалдық лексика элементтері; 3. Майлықожа өлеңдеріндегі рухани немесе мәдени лексика элементтері [М.Байділдаев, М.Ма-

ғауин. 1989, 5 б.].

Негізгі бөлім. Рухани-мәдени лексикаға адамдардың жасы мен жыныс ерекшеліктеріне байланысты терминдер, туыстық атаулар, қоғамдық қатынастар терминдері, адамдардың рухани өміріне, адамдардың тәрбиесі мен біліміне байланысты, қоғамдық құндылықтарды атайтын сөздер, мифология мен фольклорға, дәстүр мен салтқа байланысты сөздер жатады. Сол этникалық топқа тән мінез-құлық, этностық таным мен көзқарас, наным-сенім, салт - дәстүр, ұлттық рухпен суарылып, оның айғағы айқын бейнесі ретінде көрініс табады. Басқаша айтқанда, біздің дүниетанымымыз рухани көріністерді дәлірек айтқанда рухани мәдениетті құрайды. Ал «Рухани мәдениет негізінде, - дейді этнолингвист ғалым С.Е.Жанпейісова: «Халқымыздың этнопедagogикалық дағдыларына, өзіндік дүниетанымдары мен құқықтық, қоғамдық нормаларына, өмір тәжірибелеріне қатысты талай құнды ғылыми дерек бар». Ол – жалпы этносты танудың, әсіресе оның интеллектуальды ерекшеліктерін танудың құралы. Демек, рухани мәдениет – халық болмысы мен оның өмір сүріп отырған қоғамының үндестік символы [Қазақ поэзиясының антологиясы. 1992, 86].

Ақын өмір сүрген ғасырдағы қазақ қоғамының экономикалық өмірдегі жаңалықтарының бірі халықты қанаудың одан әрі күшейіп жаңа түрлерінің шығуы болды. Феодалдық рентолардың кейбір түрлері бұрыннан бар болғанымен, өткен ғасырда олардың мазмұны мен сипаты өзгеріп, бұрынғы сөздер жаңа мағынаға ие болды. Сондай-ақ, ресми алым-салық системасы пайда болды: зекет, түтін салығы, қара шығын, үй басы.

Сауда – қазақ халқы тұрмысына көп жаңалық әкелген құбылыс. Сондықтан жаңалықтардың атаулары да сөздік құрамынан толықтырылғаны аян. Талдап отырған дәуірде сауда-саттықтың әр алуан іс-әрекеттеріне қатысты бір топ жаңа сөздер ақын өлеңдерінде де кездеседі: қадақ, пұт, пұл, арбашы, аттерші, шығын, қарыз, алыпсатар.

Өлеңінен мысал келтірер болсақ:

*Қонақ, арпа адырайып дүрілдейді
Үш қадақ Табылса егер тәуір деді
(Қоян жылы жаумады көктен жаңбыр,
Көлбай деген ер шығып ысты жұрттан,
Атадан жетім қалып істі тұтқан.
Сол қара қазақтың қарызын өтеп,
Азық алдық аптаға екі пұттан...*

(«Қоян жылы жаумады көктен жаңбыр»).

Ақын өлеңдерін оқи отырып, сол кезде Қазақстан экономикасындағы елеулі өзгеріс егін шаруашылығының дамығаны, ел-жұрттың осы шаруашылықпен айналысқаны көрінеді. Егінші, диханшы, дихан сөздері жарыспалы қатарда көп кездеседі:

*Ылғи етек тау жердің жасалы екен,
Егіндік ел мәртебесаласыекен,
(Қоянжылыжаумадыкөктенжаңбыр,*

*Дихантоймасжердесе,
Ер тілеуінбереді.
Ертетұрыпеңіресе
(«Өлшеніпбергенөмір бар»).*

Тұрмыстық лексиканың сөздік қордың негізгі бөлігін құрайтын сөздерден тұруы – кез келген тілге тән құбылыс. Өйткені олар әрхалықтың, әрбір ұлттың өмірі үшін, тіршілік етуіне керекті, аса қажетті, маңызды ұғымдардың жиынтығынан тұрады. Тұрмыстық лексиканың семантикалық атаулары адамның күнделікті өміріне байланысты, адамның тұрмыс- тіршілігінің түрлі қырларын білдіретін сөздерді жинақтайды. Тұрмыстық лексика элементтері кәсіби сөздіктердің негізгі құрамдас бөлігі, өйткені әр аймақтың шаруашылық жүргізуіне байланысты, игерген кәсібіне сай, жердің ерекшелігіне, аймақтағы климатқа байланысты қалыптасқан тұрмысқа қажетті сөздер болады.

Жылқы және жылқымен байланысты атаулар және атаулық тіркестер Майлықожада көп кездеседі. Атты жүрісіменен көлік ретінде пайдалануына қарай арғымақ, жүйрік, бозжорға, ат, жүйрікат, жүрісат, шала жүйрік ат, қазанат, таты, шабан, тасжүйрік, қаз таты, шала жүйрікат, шынжүйрік, құрат, шоқтығы биік атдеп бөледі. Мысалы,

*Тай құнандай тебіскен
(«Ажал бір келмес болсайшы»).*
*Көк дөненим сенде бар
(«Апыр-ай, сорым»).*
*Жылқыдан күдер үзгендер,
Биесін сатып атқылар
(«Түрлі дәуір беріпті»).*
*Шала жүйрік ат бітсе
(«Көштің көркі түйе еді»).*
*Шоқтығы биік ат мінсең
(«Жақсы болсын жұбайың»).*
*Басы түгіл байталдың
Бермеймін енді бір түгін
(«Апырай, сорым, шының ба-ай»).*

XIX ғасыр әдебиетінде есімі ерекше аталатын «терең ойлы шындықты ту еткен» шайырдың – Майлықожа Сұлтанқожаұлы жайлы Тәкен Әлімқұловтың: «Абайға дейінгі ақындардың күллі қазаққа танымал алты тарланы – Асан қайғы Сәбитұлы, Бұқар жырау Қалқаманұлы, Тілеуке Құлекеұлы (Шал ақын), Дулат Бабатайұлы, Шернияз Жарылғасұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы», - деп көрсетуі сөзіміздің дәлелі болмақ.

XIX ғасыр әдебиеті жанрлық және көркемдік жағынан қайта түлеп, тақырып аясын барынша кеңейтті. Дегенмен Майлықожа ақынның жыраулар поэзиясының дәстүрін мықтап ұстанғанын бәріміз білеміз. Осыған орай «Бес ғасыр жырлайды» жинағында: «Майлықожа ақынның түр жағынан енгізген тың жаңалықтары жоқ. Солай бола тұрса да, ол Шығыс әдебиетінің үлгілерімен жақсы таныс болғандықтан, өз шығармаларының өрісін кеңейтуге, оларға жаңа өрнек, бояу

беруге мүмкіншілігі мол екенін аңғарамыз», - делінген. Бұл пікір ақын шығармаларының өзіндік ерекшелігін тағы бір аңғартқандай.

Біз, Майлықожа ақын шығармаларын тақырыбы былайша топтастыруды жан-жақты: адамның бойындағы адамгершілік, ізгілік сынды жақсы, жаман қасиеттерді жырлау; дүниенің өткіншілігі, адамдардың бір-біріне қонақ екендігі туралы; адалдықты уағыздау, озбырлықты әшкерелеу; еңбек туралы т.б. Мысалы, «Дүниеге мейман, көңілім» атты толғауында ақын:

Өлшеніп берген өмір бар,

Уақытыңмен жүрерсің.

...Сағынар сауық-күлкіні-ай,

Қызықтырған түлкідей,

Дүние өтер бір күні-ай,- деп [М.Байділдаев, М.Мағауин. 1989, 36], фәни жалғанның өткінші екендігін айта келіп, қамшының сабындай қысқа ғұмырда ойна да күл деп жырлайды. Майлықожаның «Ажал бір келмес болсайшы», «Не жүйрік өтті дүниеден», «Дүние», «Уа, замана» сынды шығармалары - осы сарындас толғаулар. Ал, «Тұрлыбекке», «Ескі мырза, манаптар бегі, салы», «Алдаберген байға» т.б. арнау өлеңдерінде ақын адалдықты уағыздап, озбырлықты әшкерелейді. Мәселен:

Әкімі жүр ұрыны тыямын деп,

Тіл алмаса, желкесін қиямын деп.

Би мен болыс басының пайдасында,

Парасын ап дүниені жиямын деп.

Бейбақтардың басына бақ қылып жүр,

Арам жеңіп, адалды жақ қылып жүр.

Ақша беріп, билерді антқа салсаң,

Мөрін басып, қара істі ақ қылып жүр,- дейді.

«Ескі мырза, манаптар бегі, салы» арнау өлеңінде.

Майлықожа ақын шығармаларында ең көп жырланған тақырыптардың бірі - адамгершілік мәселесі. Мысалы,

Өңкей жақсы қосылса,

Бітіреді кеңесті.

Өңкей жаман қосылса,

Шығарады егесті

Немесе

Жаман сөйлер халықтан,

Бастағы мінін жасырып.

Жақсы сөйлер халыққа,

Қызметін асырып,- деп, адам бойындағы

жақсы, жаман қасиеттерді саралап, салыстырып көрсетеді. Ал, «Жақсы болсын жұбайың» толғауында жақсы жар мен жаман қатынның арасы жер мен көктей дей келіп, ақын шығармасын:

Жаман қатын жігіттің,

Тайдырады табанын,

Тар қылады заманын.

Жақсы қатын жігіттің,

Адам қылар жаманын,

Ұшқыр қылар шабанын,- деп, жігіттің жақсы-жаман болуы жақсы жарға байланысты екендігін және сол үшін отбасында қыз балаға жақсы, өнегелі тәрбие берілуі керек екендігіне айрықша на-

зар аударады. Ақынның «Ілімге толсын көкірек», «Жөн білсең, жолдасыңа жоба көрсет», «Дүниеге мейман көңілім» т.б. толғаулары да осы тақырыпқа арналған.

«Ұрлықтың түбі қорлық-ты» атты толғауында Майлықожа ақын «есің болса, ұрлық жасама» дей келіп, барымтамен күн көріп келгендерді:

Ұрлығыңды тыймасаң,

Тобаңнан көңілің жаңылып,

Саныңа кісен тағылып,

Тескентаудан асарсың.

Артыңа байлап шалаңды,

Жат елдің шаңын басарсың,- деп, сақтандырады. Енді бірде:

Ерінбей бейнет еткеннің,

Еңбегі дейді жанады.

Жақсы болып өседі,

Осылай қазақ деседі,- деп жастарды еңбекке баулиды.

Ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлы «Қоян жылы жаумады көктен жаңбыр», «Жылдың төрт мезгілі», «Есі кеткен ел байғұс» толғауларында табиғат құбылыстарын қазақ ауылдарының тұрмысымен байланыстыра жырлайды, сол арқылы замана шындығын, дәуір көрінісін суреттейді. Мысалы:

Төрт ай қыстан жаз шықты өлмегенге,

Ондай қыс туған емес ел дегенге.

Қысы жұт, көктем балық қиыншылық,

Ұшырады ел екі тосат көлденеңге.

Ал, енді ақын шығармаларының көркемдігіне келетін болсақ, Майлықожа қазақ әдебиетінде жиі кездесетін теңеу, эпитет, метафора мен метонимияларды шебер қолданады. Мысалы:

Дүбірге қызған жүйріктей

Қызып тұр әзір табаным.

Пендені дәулет мас қылар,

Қырауды кешкен жылқыдай.

Боза ішіп бір міріге судай тастың,

Суға кеп сүңгіткенде көзіңді аштың.

Байғұс-ау жылан емес кесіртке емес

Құйрығын айдаһардың қайдан бастың.

Ақын шығармаларында, сол сияқты, ассонанс пен аллитерация да көптеп кездеседі:

Жаман болса қатының,

Жолықтырар кесетке.

Жамбасың үйір боп кетер,

Жастығы қатты төсекке.

Қаншама жақсы сөз айтсаң,

Алмайды оны есепке,

Арманда өтер өмірің,

Артылғандай есекке.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Жалпы қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрінде жылқының алатын орны ерекше болды. Оның айқын дәлелі ретінде Елбасымыздың

«Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында айқын көрінеді. Онда: «Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі. Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы XIX ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіспіз» делінген еді [Сүйіншәлиев Х., XIX ғасыр әдебиеті, 1992, 456].

Майлықожа заманында да ат әбзелінің жиынтық атауын ер-тұрман деген сөзбен айту дағдысы қалыптасқан. Ал оны ойшылымыз өз шығармаларында ат әбзелдері мен оның бөлшектерінен тоқым, ноқта, үзеңгі, тартпа, желдік, ертоқым, алтын ер атауларын қолданған [XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. 1985, 946].

Жоғалмаса құрысын тартпа, желдік

Бұрын қайбір ер-тоқымым сай кісі едім? («Қай кісі едім»).

Ноқтаның үйір болар зорыменен («Жылдың төрт мезгілі»).

Үзеңгіге аяқ шіреуің («Ажал бір келмес болсайшы»).

Атыңды ерттер жүгендеп («Жақсы болсын жұбайың»).

Майлықожа шығармаларындағы жоғарыда қарастырылған лексика – семантикалық аспектілері сөздердің мағыналық аясын кеңейтіп, көркемдік мақсатта өзіндік стильдік ерекшелікке ие.

Сондай-ақ, Шығыс дәстүрін ұстанған Майлықожа ақынның шығармаларында араб-парсы сөздері жиі кездеседі: нақлиқат (нақыл), ыбырат (үлгі, өнеге), қасам (ант), беһәнә (себеп), алымларға (қалымдарға), төһмәт (жала, өтірік, өсек) т.б.

Сонымен, ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлы қазақ әдебиеті мен шығыс әдебиетінің дәстүрлерін шебер ұштастыра отырып, түр жағынан да, мазмұны мен көркемдігі жағынан да өз заманына лайық жаңа әдебиет жасай білді. Дегенмен, ақын шығармашылығының зерттелмеген тұстары әлі көп. Сондықтан Майлықожа ақынның шығармашылығын арнайы зерттеу, әдеби мұраларын жан-жақты талдау - бүгінгі күннің еншісінде болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. Құрастырғандар М.Байділдаев, М.Мағауин. - Алматы: Жазушы, 1989.-240б.
2. Қазақ поэзиясының антологиясы. -А., 1992.
3. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. -А., 1992.
4. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. -А., 1985.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Т. I. –384 б.
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
7. Тіл білімі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1988. –544 б.
8. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. –Алматы: Сөздік – Словарь, 1998. –320 б.
9. Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1963. - 206 б.

СҰЛТАНОВА БИБІГҮЛ МЫҢБАЙҚЫЗЫ

ф.ғ.к., қауым. профессор

ЕРМАҒАМБЕТОВА ЛӘЗЗАТ

п.ғ.к., қауымд. профессор

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

М. ТИЕСОВТИҢ ӘҢГІМЕЛЕРІ МЕН МЕДИТАТИВТИ КӨСЕМСӨЗДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ДЕРЕК ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Аңдатпа: Мақалада жазушы, журналист М.Тиесовтің көсемсөз жанрындағы туындыларының тағымдық, тақырыптық арналары жайында зерделенеді. Мұнда қаламгердің баспасөз саласындағы еңбегі қамтылып, публицистикалық туындыларының жанрлық-көркемдік ерекшелігі, сипаттары сараланып, зерделенеді.

Кейіпкерлер болмысы, олардың қайраткерлігі шешім қабылдаудағы ерекшелігі мәселелері қозғалған. Жазушының образдар жасаудағы өзіндік ерекшеліктері мен тәжірибелері қамтылған.

Түйін сөздер: көсемсөз, очерк, жанр, диалог, монолог.

Аннотация. В статье исследуются познавательные, тематические аспекты творчества писателя, журналиста М. Тиесова в жанре прозы. Он освещает творчество писателя в области журналистики, анализирует и исследует жанровые и художественные особенности и особенности публицистических произведений.

Обсуждается характер персонажей, специфика их работы при принятии решений. Содержит особенности и опыт писателя в создании образов.

Ключевые слова: публицистика, эссе, жанр, диалог, монолог.

Annotation. The article examines the cognitive, thematic aspects of the work of the writer, journalist M. Tiesov in the genre of prose. It covers the work of the writer in the field of journalism, analyzes and explores genre and artistic features and features of publicistic works.

The character of the characters, the specifics of their work in making decisions are discussed. Contains the features and experience of the writer in creating images.

Key words: journalism, essay, genre, dialogue, monologue.

Қаламгер – қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі бірнеше жанрларын өркендетуге белсене араласқан көркемсөз шебері. Мәселен, оның қаламынан шыққан көркем әңгіменің қай-қайсысы да идеялық мазмұны терең, жазылу шеберлігі үлгі боларлықтай шығарма ретінде есте сақталып отырады.

Сонау өткен ғасырдың 1936 жылдары жазылған «Атқан таңның сәулесі», «Орыс орманында», «Бақытты адам» сияқты алғашқы әңгімелерінің өзі-ақ сөз өнеріндегі қалам шеберлігінің сымбаты көріністерінің айқын дәлелі екені анық.

Ал «Әділбек Майкөтов» очеркі – қазақ халқының сонау 1917-20 жылдардағы қайғылы өмірінің айшықты суреттерін тапжылтпай көз алдыға алып келетін іргелі шығарма. Сол жылдардағы ақ гвардияшыл бандылардың адам айтқысыз зардабын шегіп, кінәсіз қырылған қазақ халқының аянышты халін автор ұлтымыздың ардагер ұлы Әділбек Майкөтов ғұмырымен сабақтастыра отырып, үлкен суреткерлікпен кескіндейді. Сол халық өмірінің ауыр трагедиясын дұрыс бейне-

леген аталмыш очеркте жазушының әрі азаматтық ерлігін, әрі суреткерлік батылдығын жұртшылыққа қатар танытқаны ешқашан ұмытылмақ емес.

Очерктің соңғы жағындағы мына бір көрініске тоқталмай кетуге болмайды: Атбасардан Кошетков атаманға «жігіт жинап қайту туралы» тығыз бұйрық та келіп қалады. Амал қанша, қырық солдаттың ауылдан ауылға қоқыраңдап шабуы, үй тінтуі, айбалта, найза, құсмылтық табылған киіз үйлерді ерекше қатаң жазалауы басталып кетті. Сорлы елдің қайғысында шек жоқ. Қалталары күміс шолпы, білезік, хош иісті сабын, жұпар майға толған сайын, қырық солдаттың қазақ ауылдарына істеген зорлық-зомбылықтарында да шек жоқ. Ақ патшаның қара малайы болғысы келмеген баласына ара түскен шеше, ағасына ара түскен қыз, өз жарынан ажырағысы келмеген келіншек табанда турап тасталды. Бұл туралы документті ешқандай тарихшы, ешқандай архивтен таппайды [Тиесов М., 1967, 26 б.]».

Иә, бұл да ақ пен қызыл қатар қырған бейша-

ра қазақ ауылдарының аянышты бір көрінісі еді. Осы оқиға Ф. Мүсіреповтің «Ананың арашасы» әңгімесіндегі атаман Антоновтың жазықсыз елге жасаған қанды ойранымен сарындас.

Сонымен қатар М.Тиесов осы очеркінде тап тартысының да сырын аша кетеді: «Халық патшалардың алтын тауға таласқан соғысына қарсы, кетуі кеткен кемпір дүниенің өз қайшылығын, өз әлсіздігін өзіне сына етіп қағу. Осы жағы, әкешеше, ағайын-туыстар Әділбектің түсінгеніне түсінбейді. Оның сенгеніне сену дәрежесіне көтерілген жоқ. Бұл – бұл ма? Сары орыстың бәрі – сары орыс» қанға сіңіп кеткен. Бұл – бұл ма, «Бұратаналар – әуел баста кем, икемсіз жаралған жандар». Осы бір улы жемісті отаршылдар жер жүзіне егіп тастағалы қашан!» [Тиесов М., 1967, 23 б.].

Дәл осы жерде патша отаршылдығының түп негізі, Ресей озбырлығына қарсы күрестің шындығы да ашыла түседі. М.Тиесов Әділбек Майкөтовтей ұлт қайраткерінің образын жасауда тың деректері мен айшықты пікірлері бір-бірін толықтырып, оқырманға ой тастап, ой қосады, екеуін жарыстыра береді. Бұл – жазушы шығармашылығын түсінудің, ұғудың кілті. Қорытындыны оқырманның өзіне қалдырады. М.Тиесовтің кейіпкер, характер жасау тәсілі, материалды игеруі, хронологиямен жұмыс жасау стилі, тарихи деректерді пайдалануы, шешендік сөздері, көркемдік шешімі қызықтырмай қоймайды. Жазушының өмірлік шындықты көркемдік шындыққа айналдырудағы қаламгерлік концепциясы көпшілігімізге үлгі боларлық.

«...Даланың азулы нояндарын өзара арыстандай алыстырып, жолбарыстай жұлыстырып ұстау саясаты самодержавияға өте ұтымды саясат екенінде болыс, билердің жұмысы жоқ. Сайлау болады десе, екі дай екі партия. Болыстық мөрден дәмелі «Игі жақсылар бір жыл бұрын Атбасар жәрмеңкесіне жүз-жүзден жылқы, мың-мыңнан қой айдайды. Бұл – құпия емес, жария. Сайлау жақындаған сайын өзіңе жақтастар жинау, шығындану, тығындану, жағымпаздану, жарамсақтану. Сайлау өткізгелі келген уезден жинағанын, иманын – еш нәрсесін аямау. Бақытты болыстың ғана қатыны, қызы оязға ұнайды. Бұл семья үшін ұлы мәртебелі тақсырға ұнаудан басқа жоғары бақыт жоқ. Сайлаудан аяған мал мал емес, жан жан емес, ар ар емес. Ас та, той да бас бәйге үшін көтерілетін ру ұраны ұран ба? Сайлау кезіндегі қаншылдық талас-тартыс, жұлқыласу бұдан да күштірек. «Ағайын, аяма, барыңды сал! Істің қайнауы осыған жеткен шақта кім несін аяйды?» [Тиесов М., 1967, 18 б.].»

М.Тиесовтің шығармалары мың өліп, мың тірілген қазақ халқының өткен жолынан дерек береді. Қазіргі егемендік жағдайымызда, еліміз өз тәуелсіздігін алып, ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған уақытта біз болашақ қадамдарымызды нық, сенімдірек басу үшін, алдымен, өткен жолы-

мызды таразылап алуымыз керек. Отарлаудың ащы тарихы – шығарманың басты тарихы. Бұрын Қазақстан Ресейге өз еркімен қосылды деп келді. Ал, шын мәнінде, тіпті де олай емес екен... Ресей өзі үстемдік құрған уақытында ол шындықтың бәрін тұмшалап, жасырып, айтқызбай келді. Бұл тақырыпты көтерудің зәрулігі – осында. Ал жоғарыда келтірілген сайлауға түсер алдындағы болыс-билердің ала шапқын күйге түсуі, ар, иман, обал, сауаптан жұрдай болып, азғындануын М.Тиесов өлтіре әшкерлейді.

Кешегі игі жақсыларымыздың бойындағы осынау оспадарсыздықты ұлы Абай өзінің «Жиырма екінші сөзінде» былайша кескіндейді: «Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Болыс пен биді құрметтейін десең, Құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Есті кісіні құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Енді қалғаны қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес. Иә, сонда кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік?...» [2, 117 б.].

М.Тиесов «мал бергіш мырза» болған болыс, билерді осылай шенеп-мінейді. Қалай дегенмен де, жазушы ел қамқоры Әділбек Майкөтовке арналған очеркінде тарихи тұлға бейнесін жан-жақты тапқырлықпен, көркемдікпен сарабал талдау жасап, ол өмір сүрген заман ортасын бағамдай келіп, тыңғылықты ойларын шебер түйіндей біледі.

«Елдің елдігі, ердің ерлігі тарихтың тар жол, тайғақ кешулі белінен өтерде сыналады. Ел басына екіталай күн туғанда, өзінің адамдық, адалдық қасиетін, ақылдылық парасатын, батырлық тұлғасын алтын тудай жоғары ұстаған абзал жандар ұрпақтардың да жан дүниесінің алқызыл туы болып тұра бермек. Біздің осындай аяулыларымыздың бірі – Әділбек Майкөтов.

Тарихшылар Әділбектің өмірбаянын архивтен іздеп таппай келеді. Әлі де табылған жоқ. Меніңше, мұның екі себебі бар. Бірінші, 1905 жылы патша жандармдарына революционерлерді қалай қудалауды үйретті, революционерлер өз ісін қалай конспирациялауды үйренді. Омбыда студент кезінде саяси қудалаудың дәмін татқан Әділбек Майкөтов өз әрекетін қымтап-шымқап, жинақ ұстау өнеріне ерте жетілді. Полиция, жандарм қолына документ бермеуге тырысты. Екінші, 1919 жылдың апрелінен, июль-август айларына дейін Атбасардың қаласы мен даласы үшін «Варфоломей түні» қанды оқиғаның қанды архивін қандықол атаман Шайтанов өзінің өңін, киімін өзгертіп, жасырынбастан бұрын өте ұқыптылықпен жойды. Ендеше, Әділбек Майкөтов туралы архив документтердің тарихы да трагедиялы.

Істің жайы осылай болған соң, Әділбек туып-өскен жер мен елге жүгіну қажет. Со жақтың топырағынан жаралу сезімі, алғашқы жиырма

екі жастың сонда өтуі әсіресе соңғы жеті жылда Әділбектің балалық шақ бесігінен төрт рет бару осыны жазуыма көмектесті [Тиесов М., 1966]».

Жалпы, біздің ойымызша, белгілі бір халықтың белгілі бір тарихи кезеңінің тіпті шағын бір алқабын жазу үшін де бүкіл адамзат тарихынан хабардар болу шарт. Яғни сол шағын тарихи алқапты бүкіл адамзат тарихының фонында қарастыра білген жөн. Және сол бүкіл адамзат тарихының мәдениетін, эстетикасын, философиясын, олардың даму, құлдырау, шарықтау кезеңдерін терең түсіне білетін интеллектуалдық қуатқа ие болу қажет. Сонда ғана ол шығарма бүгін мен ертеңге рухани қызмет көрсету құқығына ие бола алмақ. Омбы қаласындағы фельдшерлер дайындайтын төрт жылдық мектепте оқып жүрген Әділбек Майкөтовтің «Еуропада ойдың даму тарихы», «Мемлекет байлығы», «Францияның революциясы», «Дарвиннің эволюциясы», «Не істеу керек?» деген шығармаларды оқып, Дарвин, Адам Смит, Чернышевский, Белинский сияқты көрнекті тұлғалардың кітаптарымен танысуын, белгілі революционердің ой-өрісінің өсуін, күрес тәсілінің кемелденуін автор қазақ даласындағы, Ресейдегі тарихи оқиғалармен сабақтастыра отырып бейнелейді. Сондықтан да бұл шығарманың тынысы кең, қарымы өте ауқымды.

Ең бастысы, М.Тиесов – естіген-көргенінің шырайын шығарып айта алатын, жаза білетін, өзіндік айдары бар, аңғарымпаз жазушы. Тіпті қазақы әңгімешінің нақ өзі десе де болады. Оның шығармасының өзіндік қолтаңба ерекшелігі де, міне, осы ұлттық характердегі әңгімешілдігінде. Оның жазғандарын оқығанда, кітап оқып отырғандай емес, әдемі бір әңгіме айтып отырған кісіні тыңдағандай күйде боласыз. Әңгімені баппен бастап, баяулай тартып, шым-шым соза түсіп, ұйытып әкете береді.

М.Тиесовтің әңгімені бастауының өзі ә дегенде-ақ елең еткізіп, ілтипат тілейді. «Бұл шебер Құдай – шебер ғой. Ол әуел баста осы жер жаһанында, ең алдымен, Жиделібайсынды жаратыпты», «халық арасында нелер талант болмады? Амал не, көбі арманда кетті» «Бозарал! Аспаны әнге, жері ұяға толы Бозарал! Дүниедегі әнші, әдемі құстардың көктемде бас қосатын жері Бозарал!» «...Сонымен Досжан деген бала он екі жасында бала би атаныпты» дегендей сөз бастаулары еріксіз құлақ түргізіп, құпиялы, қызықты әңгіме тыңдауға шақырғандай. Бастауларын дәлелге алған сөз сүйектен өтеді, «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «Сөйлесем десең, аттан түс» әңгімелері ғана емес, М.Тиесовтің қай әңгіме, қай повесі болсын, осындай бір қаратпа стильде басталып отырады. Ал бұл – нағыз әңгімешінің көргені мен естігені көп, қиялы ұшқыр, тілі шешен, көкірегі зерделі, ел ішінің зейінді қарттарының сөз саптасы, жазба әдебиетке Бейімбет Майлин әкелген қастерлі дәстүр. Бірақ бүгінгі-кейінгі тол-

қын жазушылардың, М.Тиесовтің замандастарының қолданысында бірлі-жарым ғана болмаса, жұрт көп бара бермейтін ұмытыңқы стиль. Ал М.Тиесов болса, өз шығармашылығында бүтіндей дерлік осы халықтық үлгіні ұстанған.

Ол бірақ жалаң жадағай қалпында емес, жазба әдебиетінің бүгінгі мен биігіндегі талабына сәйкес игерілген. Ел ішінің әңгімеші қарты мен жазушы М. Тиесовтің суреттеу, бейнелеу, ой айту, түйін түюдегі ерекшеліктері мен нақыштары басқа-басқа. Шығармаға арқау болып отырған қарт әңгімесінің желісін сол қалпында сақтай отырып, жазушы өз бояуын да шебер пайдалана біледі. Егер ел ішінің әңгімешісі оқиғаны ғана баяндаса, жазушы оны белгілі бір идеяға байлай отырып, көркем туынды арқылы өзіндік пікір айтады, образдар мүсіндеп, характерлер жасайды.

М.Тиесовтің осы әңгімешілдігі «Дала перзенті» хикаятында ерекше байқалады. Адам жүрегінің сыршылдығына, уақытына, кейіпкерлеріне тән сөз қолданыс жарасымын тауып-ақ тұр. Бұл – жазушының ел әңгімесін көп тыңдап, ауыз әдебиетінен мол сусындағанын байқатса керек. Әсіресе «Дала перзенті» хикаятының тағы бір өзіндік ерекшелігі – тек қана табиғат сырларына құрылғандығында. Дегенмен қабырғалы, кесек туындылар да бұл жайлар жанама оқиғалар есебінде, екінші планда ғана көрінеді. Ал М.Тиесов шығармаларында бұл бірінші орынға қойылған, тек қана табиғат сырларын жыр етуді мақсат тұтқандық байқалады. Және де ол – өткен тарих ескіден келе жатқан елесті жайт емес, дәл бүгінгі күн оқиғасы, автордың өз көзімен көріп, қолымен ұстап, куә болған, араласқан жайлары. Шығармалар кейіпкерлері – табиғат ортасында отырған мал шаруашылығы еңбеккерлері, сөз арқауы – бүгінгі ауыл өмірі. Бүлкіл қаққан бұлақ сылдыры, төбеңнен төнген шың – тасты таулар, қарағайлы, қайыңды беткейлер, көкорай шалғынды жайлау, гүлді дала, желмен жарысқан киік қана жортар шөлейт медиен – осының бәрі көркем көрініс құрап, шежірелі сырларымен баурап алады. Мұнда адамдардың осынау табиғатпен бетпе-бет кездесудегі сырласуы, сыр ашуы жатыр.

М.Тиесовтің жазушылық жолы – бірте-бірте сатылап өсу жолы. Проза саласында жазушы, ең алдымен, шағын жанрларда қалам тербеп, машықтанғаны белгілі. Әңгіме, новелла, очерк, публицистика жанрларын еркін меңгеріп барып, ол кейінірек кең тынысты повестерге ауысты.

М.Тиесовтің – қазақ әдебиетіндегі очерк, публицистика жанрларының дамуына үлкен еңбек сіңіре отырып, өткен ғасырдағы қырқыншы жылдардың басы мен алпысыншы жылдардың аяғына дейін прозаның бұл саласына белсене араласып, өнімді түрде қалам тербей бастады. Алғашқы жазған очерк, публицистикалық мақалаларының өзінде-ақ жазушының оперативті бұл жанрды еркін меңгеріп, оның тәуір-тәуір үлгілерімен оқырман қауымын қуанта бастағаны

анық. Солардың бірі – «Балалық шақтың бесігі» публицистикалық мақаласы. Ол былай басталады: «Еңбекшіқазақ ауданының орталығы – Есік, Алматыдан 45 километр. Мен қазақ орта мектебінде директор едім. Бір күні таңертең кинотеатр төбесіндегі радио: «Бүгін таңғы сағат төртте фашистік Германия біздің елімізге опасыздықпен шабуыл жасады!», – деді. Он есе, мүмкін елу есе күшейтілген дауыс аспан астын теңселткендей болды. Тас жол кинотеатрдың дәл іргесінен өтетін. Машиналарын тоқтатып, шоферлер де келе бастады. Селолардан қалаға бара жатқан машиналарда сан жоқ. Тығыздала түскен тізбек бір алып пружинаға ұқсайды. Халық тобы да ұлғайып, тығыздала түсті. Құлақтарына сенбегендей, барлық көз – мемлекеттік маңызды хабар айтып тұрған радиода.

Өз үйінде жылағандарды бала кезімде көп көргем. Ал жұрт жиналған жерде жаулық шетімен көзін сүрте бастауды, сақал селкілдеп, кемсең қағуды кім көрген?!

Қан төгісте табиғаттың жұмысы қанша? Аспан көгілдір, көңілді қалпын сақтады. Балғын жапырақты ағаштар ойлы, сабырлы, бейбіт сыбырлап, өз көлеңкесіне шақырады. Асқақ Алатау ақ шайыдай жарқырайды. Ол паң, тәкаппар, аспан астын төбесімен тіреп тұр. Тек адамдардың өңі ғана сұрланды, сұстана қалды» [Тиесов М.. 1966].

М.Тиесовтің шығармаларында дала табиғаты ерекше бір ілтипатпен суреттеледі. Туған өңіріне ыстық ықыласы әсіресе пейзаждан сезіліп тұрады. Табиғат саздарына келгенде, дағдылы машығына еніп, жасарып-жаңғырып сала береді, еркін көсіледі. Адамсыз табиғаттың сәнсіздігін, табиғатсыз пендеге өмір жоқтығын терең түсінеді.

Жүрек толқытар шаттық та, еңсе түсірер қайғы да, қилы-қилы құбылыс та табиғат аясында өтеді. Тамырынан толғай тартып қарағанда, табиғат пен адам – егіз.

Қ. Ысқақ әңгіме, повестерінде табиғатты оқиғаларға белгілі бір компонент ретінде алады. Табиғат пен адамның бітім-болмысын, көрініс-көркін астарластыра беріп, белгілі бір мақсатта шебер шендестіреді. Енді жазушы шығармаларындағы пейзаждардан үзінді келтірейік.

«...Жаздың қысқа түні лезде таңға ұласты. Бір тамаша таң сарғайып қана атып келеді. Орман сұлуға жаздың қаз қанаты сияқты қоңыр ала бұлты жұқалап қана жұпар бүркіп өтті. Гүлден-гүлге қонып ән салған бұлбұл орманды да, селоны да тербете бастады. Кремль мұнарасының үлкен сағаты бүкіл Отанымыздағы ұлы еңбектің үнді қоңырауын да қағып өтті.

Дәл осы таңда, осы сағатта бұл сұмдықты болады деп кім ойлаған? Аспан опырылып, жерге түсе бастады. Жер теңселе жөнелді. Көк күңіреніп тұр, бірдеме гүрс-гүрс жарылып жатыр, үлкен-үлкен қара құстар зулап ұшып, өзінің отты жұмыртқаларын тастап жүр. Жапырақтардың жұмаланып, бұтақтардың туралып түсіп жат-

қанын, торғайлардың топшасы үзіліп, қарлығаштың аузынан қан ағып жатқанын қапелімде ешкім де байқамады. Қара түтін ауыр салмақпен орман үстіне көлбей ұшты. Бұлбұл қайда кетті, кім білсін? Көк жібек киген көңілді орман енді қара жамылып, қаралы сұлудай теңселеді. Жылқылардың кісінеуі, сиырлардың мөңіреуі, қойлардың маңырауы, құстардың қым-қуат шулауы – бәрі қосылып, орман кеудесінің қайғылы үніне айналды. Жанын қоярға жер таппаған тарғыл мысық ағаштан-ағашқа атылып жүр. Сыңар қолдауын оқ үзіп кеткен күрең қасқа құлын енесінен адасып қалыпты. Ол үш аяғымен ерсілі-қарсылы орғып, шырқырап жүр. Бір мүйізі сынып, бір көзі шыққан ала сиырдың көзі-басы – қан-қан. Ол өз денесін тура алып жүре алмай, шыр көбелек айналды...» [Тиесов М., 1947, 64-65 бб.].

Бажайлап қарасақ, осы бір бомба түсіп, алапат өртке ұласқан табиғаттың сұрапыл келбеті адамдардың аласапыран жан дүниесімен біте қайнасып кеткендей. Көктегі қорғасын бұлттардың өзі жердегі жойқын өртпен, қара түнек мезеттің арбасқан қат-қабат сырын бір-біріне бүктеп барып, тілім-тілім қалпында оқырман көңіліне сіңіріп жібереді жазушы [Тиесов М.. 1947, 18 б.].

Жыл маусымдары мен айларындағы табиғат көріністерін, тіпті оны соғыс кезіндегі адамдар, хайуандар, тіпті құстар көңіл күйлерімен астастыра суреттеу, оны жеке, арнайы тақырыпқа шығару қазақ қаламгерлерінде сирек ұшырасады. Сөз жоқ, бұл М.Тиесовтің өзіне тән ізденімпаздық тәсілі, өзіндік баяндау шеберлігі, жазушылық стиль-машықтарының бір қыры десе де болады. Негізгі оқиғаға алып келердегі түрлі құбылыс, характерлердің бірте-бірте қоюлана түсуін дәл байқаған белгілі ғалым З. Бисенғалиев осы көріністі былайша талдайды: «Қазақ роман, повестерінің көркемдік-идеялық ізденістеріндегі тағы бір арна – характер, кейіпкерлер қимылдарының қисынын ұштау үшін кейіпкерлерді әрекетке әкелетін сезімдер, мінездер мотиві, психологияға талдау жасай бейнелеу. Бұл бағыттағы ізденіс, талпыныс кейбір роман, повестерде белгілі деңгейде кездеседі» [Бисенғалиев З., 1989, 263 б.].

М.Тиесовтің – сонымен қатар журналистикада айтулы шебер. Тақырып таңдауы, материал жинауы, кең тыныс, көркем де кестелі тіл, дөңгеленген композициялық бітім – оның очерктерін, публицистикасын мейлінше тартымды, сүйкімді ете түседі. Мысалы, жоғарыдағы публицистикалық мақалада табиғат пен адамның қамырыққан көңіл-күйін астарлап беруі әдемі емес пе?

«1941 жыл. Жау Москваға қарай ентелей түсуде. Батыстағы бауырлар келген үстіне келіп жатыр. Олар қалаға да, колхозға да орналасып жатыр. Екі бөлмесі барлар бірін, бір бөлмесі барлар жартысын босатып, келген бауырларға беріп жатыр. Ол – бүтін бауырсақты бөліп жеу, жарты бауырсақты жарып жеу салтқа айналған кез. Жылқышы қосын да, қойшы киіз үйін де

қызғанбады. Ешкім еш нәрсесін аяған жоқ. Ол – малды ауылдың қымызы мен айраны да, сүті мен қаймағы да, ботасы мен тайлағы да, құлыны мен тайлары да, ешкісі мен қойлары да жауды жеңуге жұмсалған кез. Алпыс екі жастағы қарт ана өзінің жеті жасар немересі Светланасымен Сақабай қойшының үйіне орналасты. Светлананың шашы алтын түстес сап-сары еді. Оны қойлы ауылдың адамдары «Алтыншаш» деп атап кетті» [Тиесов М., 1947, 7 б.].

Жалпы, М.Тиесов кеңес жауынгерлерінің, Отан мен халқын жанындай сүйген қарапайым жандардың образын сомдауда біршама еңбек етті. Әсіресе толғандырған мәселеге идеялық, тәрбиелік мән беріп, жинақтап, қорытындылап, типтендіру – көркем шығарма жолындағы ерекше міндет.

М.Тиесовтің осы міндетті, яғни 1941-1945 жылдардағы неміс-фашист басқыншыларына қарсы азаттық соғысы үстінде патриоттық, ерлік қасиеттері толық көрінген кеңес адамының типтік образын жасау міндетін үлкен суреткерлік шеберлікпен орындап шықты. Осы орайда, белгілі ғалым, әдебиет зерттеушісі Өмірхан Әбдиманұлының: «Әдебиет – ұлттық сананы ояту арқылы ұлт бірлігіне, жер иелігіне, ел тәуелсіздігіне үндеудің жаршысына айналды. Оны көркемдік әдіс-тәсілдер арқылы оқырман санасына да, ашық та сіңіруге тырысты. Мұны түрлі бағыт өкілдері өз шығармашылықтарының өн бойына өзек етіп, әрқилы көркемдік шешімдер жасай білді» [Әбдиманұлы Ө., 2002, 426-427 бб.], – деуінде ерекше мән бар.

Әсіресе публицистикада Тиесов ақын болып егіліп, кәнігі прозашы болып төгіліп кетеді. «Өмір аңызы» деген публицистикалық мақаласын тыңдап көріңізші. «Қарағанды біздің ауылдың шығысында атты адамға айшылық жер деп айтылатын. Атбасар – қаласы батыста. Ол – түйелі керуенге табандатқан жарты жол. Мұны өзім бұған дейін екі рет өлшеп көргем. Түйемен тұз тартқанбыз. Майланбаған ағаш арбалар шиқ-шиқ. Біз жаяумыз.

Ағылшындар Нілден қып-қызыл алтынды түйе-түйе етіп әкетіп жатыр дейді, олар Қарағандыдан жанатын тас қазып алып жатыр дейді. Сол тастың бір кесегін пешке салып қойса, үйдің іші қатты борандардың өзінде қыз-қыз қайнап тұрады дейді деген қауесет біздің ауылға ертегі сияқты болып естілетін еді. Балалық шақтағы қиял қандай тәтті. «Түйеге артып жүретін болмай-ақ, бір түйір алтын болса, біздің үй бай болып кетер еді-ау. Осы ой кәдімгідей мазалаушы еді. Ол кезде қыстың қысымы да өте қатты болатын. Іңірде тамақ істеу үшін жағылған от сөнсімен, үй іші тез суитын. Сонда, ең алдымен, кәрі әжем тоңа бастаушы еді. Көңілдің көк дөнені қандай жүйрік. «Барып, Қарағандыдан жанатын тас әкелсем... жағып қойсаң, әжем жылынып отырса».

Екі бірдей әдемі арманымның бірі де орын-

далмады. Ешқандай алтыным да, жанар тасым да болмады. Оларды тек ағылшындар ғана алып жатты.

«Біреу сорлы, біреу бақытты бола береді. Алласыз еш нәрсе болмайды. Ағылшындарды әуел баста Алланың өзі артық жаратқан шығар шырағым», – деуші еді әжем» [Тиесов М., 1958].

Міне, бала қиялы осылайша шексіз тізбек жасап, қиырға самғап кете барады. Тіршілік атаулы бір-бірімен белгісіз заңдылықтар арқылы жалғасып, өрең жетпес ұлы тұтастық құрайтынын бала шіркін қайдан білсін! Автор бұл жерде «Өмір деген құдіретіңіз осы ғой!» деп түйіндейтіндей. Әлгі «Өмір аңызын» әрі қарай оқып көрейікші: «... Мұғалімнің «жер шары батыстан шығысқа қарай айналып тұрады» дегені менің есімнен кетпей қойды. «Қанат байланып, аспанға көтерілсем... Бір орында қалықтап тұрсам... Атбасар қаласы дәл астыма келгенде, үстіне қона қалсам... Міне, қалай, қиял енді осылай қанаттанады. «Оқысам-ау, білсем-ау, Атбасардан да ассам-ау, Орынборға барсам-ау. Тіпті Қызылордаға жетсем-ау...» Арманнан арман туып, ұлғая береді, ұлғая береді.

Халқыңа жарық күн туса, ойға алғаныңның бәрі де болады екен. Қызылордадағы институтты бітіріп, Москваңызға да бардым. Оның ең бірінші университетіне түсу де қиын болмады.

Он екі жылдан кейін туған жерге қайта оралдым. Қарағанды даласына зәулім қала орнап қалыпты. Көмір дегеніңіз – тау-тау. Бұл таулар – бір кезде біздің ауылға бір кесегі арман болған «жанар тастар». Поезд керуендері садақ оғындай зымырайды. «Қаргестің биік мұржалары көкке бойлап кеткен.

Қоңырат, Жезқазған, Қаратөбе, Болаттау тауларының әрбір кесек тасы – тас емес, мыс, мырыш, көмір, құрыш екен ғой. Балқаш көлі жағасына мыс қаласы орнапты. Мыс қаласынан мыс өзені ағып жатыр. Осыны көргенде, бала кездегім еске түсті. Мен ең болмаса асықтай алтын тауып алсам деп қиялға батыппын. Міне, сол алтын – енді өзен...» Орыстың белгілі жазушысы К. Паустовский әдебиеттегі арман, қиял мәселесін қозғай келіп, мынадай ой түйеді: «Егер біз адамды ойлау қабілетінен айырсاق, онда мәдениетті, өнерді, ғылымды тудыратын ең құдіретті жасампаз күш өзінен-өзі құриды, жарқын болашақ жолындағы күреске құштарлық сезімі де жойылады. Бірақ қиял ақиқат шындықтан қол үзбеуі керек. Ол сол болашақты күн ілгері сәуегейлікпен аңғартып, біз тап сол болашақта тірлік кешіп жүргендей, өзіміз де өзгеріп, жасарып бара жатқандай бір аяулы сезім тудыруға тиіс» [Паустовский К., 1957, 45 б.].

Қалай дегенмен де, М.Тиесов бүгінгі күн тақырыбынан өрілген мүсінді де келісті бірқатар, негізінен, жеке адамдардың жан дүниесіне бойлап, жан-жақты үңіле отырып, қоғамдық мән мен әлеуметтік сипатқа ие мәселелерді қозғауды мұрат етті. Сонымен қатар публицист-жазушы өз

шығармаларында, ең алдымен, адам бойындағы игі жақсылық пен келеңсіз құбылыстардың тегін қарастырып, оны тудыратын қозғаушы күштердің түп-тамырын айқындауға күш салды. Адамның қоғам, ел алдындағы, өзінің ары мен ояданы алдындағы жауапкершілігін барынша терең сезіну керектігін дәйекті көркем сүзгіден өткізді.

ПАЙДАЛАНЫҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тиесов М. Әділбек Майкөтов: очерк. – Алматы, 1967. – 30 б.
2. Құнанбайұлы А. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 2-т. – 1176.
3. Тиесов М. Балалық шақтың бесігі // Лениншіл жас. – 1966. – 19 февраль
4. Тиесов М. Орыс орманында//әдебиет және искусство. – 1947. – №3. – 60-89 бб.
5. Тиесов М. Орыс жері //әдебиет және искусство. – 1947. – №4. – 40-69 бб.
6. Бисенғалиев З. XX ғасырдың басындағы қазақ прозасы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 136 б.
7. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 430 б.
8. Тиесов М. Өмір аңызы // Еңбек туы. – 1958. – 13 шілде.
9. Паустовский К. Проблемы теории литературной критики. – Москва: Наука, 1957.– 245 с.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PSYCHOLOGICAL SCIENCE

УДК 159.9.316

БАЙМУХАНОВА БАЛЖАН КАДЫРГАЛИЕВНА,
кандидат психологических наук,
Кафедра «Педагогики и психологии»,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан
E-mail: Baimukhanova_b1@mail.ru

ОТНОШЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ К ПОНЯТИЮ «УСПЕХ» И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аңдатпа. Мақалада жетістіктің психологиялық аспектілері қамтитын ұғымдар: психологиялық денсаулық, сапа және рухани қанағаттану сезімдері сипатталады. «Жетістікке жету» ұғымы және оның психологиялық ерекшеліктері, психикалық денсаулықты сипаттайтын жетістіктің көрсеткіштерін анықтауда әр түрлі авторлардың зерттеулері талданады. Адамның жетістікке қатынасын, оны қабылдау және сезіну қабілетін анықтайтын имплицитті (ішкі) және әлеуметтік (мәдени-негізделген) ұғымдардың санатына жататын күрделі когнитивті құрылым ретінде жетістік туралы түсінік беріледі.

Тірек сөздер: жетістік, психологиялық денсаулық, жетістіктің психологиялық аспектілері, субъективті әл-ауқат, өмірге қанағаттанушылық.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические аспекты успешности, которые включают в себя понятия: психологическое здоровье, положительные качества и духовное удовлетворение. Анализируются исследования различных авторов понятие «успешность» и его психологических особенностей, определения показателей успешности, которые характеризуют психическое здоровье. Отмечается, представление об успешности, как сложная когнитивная конструкция, которая относится к категории имплицитных (внутренних) и социальных (культурно-обусловленных) представлений, определяющих отношение человека к успешности, способность к его восприятию, осознанию и переживанию.

Ключевые слова: успешность, психологическое здоровье, психологические аспекты успешности, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью, академическая успешность.

Abstract. The article deals with the psychological aspects of success, which include the concepts of psychological health, positive qualities and spiritual satisfaction. The article analyzes the research of various authors on the concept of "success" and its psychological characteristics, as well as the definition of success indicators that characterize mental health. It is noted that the idea of success as a complex cognitive structure, which belongs to the category of implicit (internal) and social (culturally-conditioned) ideas that determine the attitude of a person to success, the ability to perceive it, awareness and experience.

Key words: success, psychological health, psychological aspects of success, subjective well-being, life satisfaction.

Во все времена и во всех обществах были люди, отличающиеся необычайной удачливостью, - те, у кого любое дело спорится, а любые условия складываются наиболее благоприятным образом. Будто весь мир подчинен единой задаче: оказывать помощь счастливым во всем, за что бы они ни брались. В современ-

ном мире успехи таких людей ярки и заметны, в бизнесе они являются теми самыми «золотниками», приносящими удачу любому предприятию. Они же являются теми героями, на которых стремятся быть похожими миллионы простых людей.

Поэтому не случайно во всех средствах мас-

совой информации раздаются слова «успех», «успешность», составляются рейтинги успешных людей, навязывается некий образ успешного человека. Создано несчетное количество тренингов, которые обещают помочь людям стать успешными. Но никто не говорит, что же это такое – успешность личности, каковы её признаки и критерии.

Безусловно, есть некие внешние признаки успешного человека. Это, как правило, официальное признание, звания, премии, награды, материальные блага.

Но представляется, что есть ещё один пласт понимания успешности, который в современном обществе приобретает всё более важное значение. Не учитывать его, а тем более не замечать – уже нельзя, поскольку это может быть чревато негативными социальными последствиями.

Идеалы, навязываемые сегодня рекламой и СМИ, формируют так называемое «общество потребления». Они направлены на стимулирование ненужных покупок и трат, а в конечном итоге – погони за престижем и «актуальным» имиджем. Бездумное следование этим «идеалам» ведет к глубочайшему внутреннему кризису, так как рано или поздно человек осознаёт, что всю свою жизнь он потратил не на раскрытие своего потенциала и реализацию своих собственных потребностей, а на достижение некоего призрачного идеала «успешной» жизни. Это не лучшим образом сказывается на его работе. Ведь в работу человек вносит все свои особенности, способности, программы и внутренние конфликты. И если этих конфликтов нет, то человек имеет возможность реализовать свои способности быстрее и эффективнее. Как известно, именно реализация талантов граждан двигает общество по пути прогресса и в науках, и в бизнесе, и в искусстве, и в педагогике, и в других сферах. А человек, реализовавший таланты и удовлетворивший свои потребности, есть успешный человек [Горчакова Е.Б., 2002, с. 210].

В этой связи проблема исследования современного понятия успешности и её критериев особенно актуальна. Важно осмыслить и понять, во-первых, что такое успешность в новом веке – дар божий, удел избранных, или качество (а может быть, состояние), доступное многим, во-вторых, выявить основные критерии успешности.

Воспитание успешной личности в Древней Греции. Критерии успешности гражданина.

О развитии характера и воспитании гражданина ученые задумываются издревле, со времени возникновения первых государств. Цель воспитания заключается в подготовке подрастающего поколения к выполнению определенных общественных функций. Несмотря на различие особенностей жизни и традиций полисов Древней Греции, принципы воспитания в них

были похожи.

Платон говорит так: «если в человеке его счастливые природные свойства надлежащим образом развить воспитанием, он действительно становится кротчайшим и божественным существом» («Законы», VI, 776a). В основу воспитания Платон положил афинский идеал воспитания – калокагатию, который заключается в гармоничном развитии в человеке духовного и физического начал. Поэтому наиважнейшими в системе воспитания выделяются мусическое и гимнастическое воспитания. С помощью первого, мыслитель предлагает нравственные качества, а с помощью второго – физические. В идеале гражданин должен представлять добродетельного, физически развитого, в военном отношении подготовленного человека. Платон считает, что помимо различных упражнений, для ребенка важен пример старших, которые своими поступками и образом жизни должны быть самой лучшей школой нравственности для них. И ребенок должен чтить и уважать старших.

Спартанская система воспитания представляет собой (наряду с афинской) одну из двух основных педагогических систем, сформировавшихся в эпоху классической Греции, и оказавших влияние на становление и развитие всей древнегреческой педагогики. Как пишет Плутарх, «чтению и письму они учились, но по необходимости, остальное же их воспитание преследовало одну цель: беспрекословное послушание, выносливость, науку побеждать». Когда ребенку исполнялось семь лет, он вместе с остальными детьми попадал в специальный отряд – «агелу», где дети жили и ели вместе, и приучались играть и проводить время друг с другом. Начальником «агелы» становился тот, кто оказывался понятливее других и более смелым в гимнастических упражнениях, что указывает на доминирующее влияние физического воспитания перед интеллектуально-эстетическим.

Аристотель предлагает совершенно новый подход к вопросу о воспитании. Он утверждает, что добродетель заключается в сдерживании страстей и управлении ими при помощи разума. Если добродетель состоит в сдерживании страстей с помощью разума, то она есть не что иное, как соблюдение золотой середины между противоположностями. Другие моралисты, древние и новые, утверждают, что человеку ни в каком случае не следует поддаваться естественным склонностям, от которых исходит все дурное. Аристотель же, наоборот, советует сдерживать одну страсть для того, чтобы она не мешала развитию другой. Он имеет в виду не жертву отвлеченному принципу, а здоровье человека душевное и телесное. Все это сводится к воспитанию воли. Дурно направленная воля и при добрых намерениях, и при просвещенном рассудке мешает ему быть твердым в до-

бродетели. В заключение остается сказать, что теория нравственности, завещанной нам Аристотелем, есть только выражение и подробное развитие древнего правила «ничего чрез меру». Нездоровое состояние как тела, так и души главным образом проявляется в каком-нибудь недостатке или избытке

Таким образом, в первой высокоразвитой европейской цивилизации сформировались единые требования к идеальному гражданину:

- умеренность, следование установленным традициям;
- подчинение старшим, уважение к ним;
- гармония тела и души;
- выполнение долга перед обществом.

Утверждение феодализма в Европе практически не повлияло на понимание успешности личности. Успешность человека в большой степени обуславливалась следованием традициям, подчинением старшим, принадлежностью к религиозной конфессии и определенной социальной группе, строгим соблюдением религиозных обрядов. Человек, будучи фаталистом, ответственность за свою судьбу возлагал на внешние факторы (боги, правители, обстоятельства и др.).

Трансформация понятия успешности в связи с промышленной революцией в Западной Европе.

В конце 18 века назрела необходимость реформирования всей экономической жизни и принципов хозяйствования и, соответственно, появилась необходимость менять социальные установки, традиции и привычки. Социальные и экономические перемены этого периода имели далеко идущие последствия, поэтому о нем и говорят как о революции. На протяжении всего одной человеческой жизни с изобретением работающих от двигателя машин, строительством фабрик и городов, разделением собственности и управления (капитализм) и с развитием крупной промышленности и торговли Англия превратилась из зеленой земли в страну мрачных фабрик. Влияние этих перемен на общество было глубочайшим: с появлением фабрик, железных дорог, с концентрацией рабочей силы и средств производства, с новыми концепциями производства, собственности и управления, износа происходило изменение структуры общества. Началось быстрое расслоение общества, усилилось разделение труда, появилась потребность в новых профессиях. Очень важной стала возможность обучаться и осваивать новые технологии. Появилась потребность в специалистах, а это привело к развитию профессионального образования. В этих условиях качество жизни во многом стало зависеть от личных особенностей человека. Во-первых, это его возможность освоить необходимые знания. Во-вторых, эти знания применить на практике. В-третьих, обеспечить себе профессиональный

рост (либо стать высококлассным рабочим, либо подняться по административной лестнице, либо заняться предпринимательством и др.) Меняются способы получения результата, и так как нет отработанных технологий, они рождаются здесь и сейчас, многое зависит от творческого потенциала человека, от его умения быстро находить решения. И здесь впервые появляется возможность улучшить свою жизнь независимо от социального статуса. Формируется слой предпринимчивых людей, занимающихся организацией предприятий. Появляется техническая интеллигенция, высококлассные рабочие. То есть у человека появляется возможность повлиять на собственную жизнь и на повышение ее качества. Появляются люди более и менее удачливые, начинает формироваться понятие «успешность» [Эткинд А.М., 1979, с. 27].

Эволюция понятия успешности в американском обществе. Формирование «американской мечты».

Франк Лунтц в книге «Новая Надежда Американской Жизни» утверждает, что американцы, больше, чем другие народы, верят в то, что успехи человека зависят от его личных способностей и честного труда, а не от изначальной принадлежности к определенному общественному классу или группе. Некогда США представлялись европейцам уникальной страной, где нет королей и дворянства, то есть структура общества и правила поведения в нем не обусловлены сословными различиями. В США никогда не было официальной религии, и всегда процветала религиозная толерантность, что также отличало Соединенные Штаты от подавляющего большинства стран мира. Жизнь американца не сковывали сотни и тысячи формальных и неформальных законов, традиций и обычаев. Таким образом, житель США получал невиданную для остального мира свободу - самовыражения, творчества и предпринимательства. Именно в 19 веке США начали называть «страной свободы», причем это определение исходило отнюдь не от самих американцев.

Во второй половине 19 века популярный автор бульварных романов Хорашо Алджер перевел понятие «американской мечты» из религиозной и философской плоскости в сферу массовой культуры. В его романах чистильщики сапог становились миллионерами, таким образом, старая сказка о Золушке, обретшей счастье лишь благодаря счастливому замужеству, приобретала новое звучание. В 1870-1900-е годы США превратились в индустриально развитую страну и стали ведущей промышленной державой мира. Некоторые предприниматели (иногда их называют «баронами-разбойниками») на личном примере продемонстрировали правоту Алджерера и стали реальными символами «американской мечты». К примеру, про-

славленный промышленник Эндрю Карнеги был эмигрантом, происходил из нищей семьи, не получил практически никакого систематического образования, но благодаря собственной настойчивости, таланту, трудолюбию превратился сперва в «капитана» американской экономики, а позже в политического деятеля мирового уровня и крупнейшего филантропа. Появление таких людей, как Эндрю Карнеги, Генри Форд и других еще больше закрепило уверенность американцев в том, что каждый человек может добиться жизненного процветания честным способом.

Сама фраза «американская мечта» появилась из-под пера историка Джеймса Траслоу Адамса, который в 1931 году опубликовал книгу «Эпика Америки». В этот год США переживали тяжелейший экономический кризис - Великую Депрессию. Адамс попросил издателя дать этой книге название «Американская Мечта», однако тот отказался, заявив, что настоящий американец никогда не потратит \$3.50 на покупку мечты. Адамс отпарировал, заметив, что настоящий американец всегда готов истратить на мечту все до последней копейки, но издатель настоял на своем. Адамс так описал американскую мечту: «Это мечта о земле, на которой жизнь будет более богатой и более полноценной для всех. Где каждый имеет равные возможности и при желании может полностью реализоваться. Американская мечта - это не только надежда на высокие заработки, но и на общество, в котором каждый сможет добиться наивысших результатов и обрести признание. Эту мечту трудно правильно понять, многие из нас от неё устали и ей не доверяют». После появления книги в продаже термин «американская мечта» намертво закрепился в лексиконе американцев. Историк Луис Дэкер, автор книги «Сделано в Америке», пришел к выводу, что книга Адамса появилась в нужное время и в нужном месте. Американцы нуждались в переоценке ценностей, во вдохновении и глотке оптимизма - фраза Адамса оказалась именно тем лекарством, в котором нуждалась страна. Несмотря на многочисленные пертурбации, которые пережили США за последние десятилетия, мечта выжила. Она приобрела новые оттенки, например, в нее вошло убеждение жителей США о необходимости создания крепкой и дружной семьи, в которой обязательно есть несколько детей. Эта семья должна жить в собственном доме, среди добрых соседей, в окружении домашних животных и владеть автомобилем. Американские исследователи Томас Стэнли и Уильям Данкоо, авторы книги «Сосед-миллионер», выяснили, что большинство миллионеров США ведут образ жизни, мало отличающийся от жизни большинства американцев. Они предпочитают покупать недорогую одежду и автомобили, не тратят много средств на предметы роскоши и

развлечения. Есть лишь ряд исключений из этого правила: например, у половины миллионеров жены не работают (в подавляющем большинстве американских семей работают оба супруга).

В понятии «американская мечта» заложено представление о том, что преуспеть в жизни способен каждый человек, обладающий способностями, энергией и трудолюбием, - и притом преуспеть вполне честным путем. Большинство современных философов, анализирувавших феномен «американской мечты», приходят к выводу, что ее основой является принцип индивидуальной свободы - свободы самовыражения, творчества и предпринимательства. Иначе говоря, эта вполне «земная» мечта о материальном изобилии базируется на некоем идеальном представлении о жизни, «национальном идеале, где каждая этническая группа может свободно жить, думать и действовать, насколько позволяют им их способности и желания» [Schwartz S.H., Bilsky W., 1990. p. 891].

Таким образом, зона внимания в понятии «успешность» окончательно переместилась в сторону личных качеств человека.

В современном постиндустриальном обществе успешность не есть что-то данное от природы, а то, что можно в себе воспитать. Каждый человек может быть успешным при определенных условиях, как то наличие цели, правильное определение своего призвания, адекватная самооценка, образованность, гибкая психика, умение общаться с людьми, готовность постоянно учиться и др.

Физиологические потребности: то, что необходимо человеку для поддержания жизни, - еда, вода, пристанище, секс. Эти потребности потому так важны, что без их удовлетворения сама жизнь индивидуума - а значит, и всего человечества - находится под угрозой исчезновения.

Потребность в безопасности: к этому уровню относятся чувство защищенности, безопасная рабочая среда, охрана труда, стабильная заработная плата. Социальные потребности: человек нуждается в социальном взаимодействии с другими индивидуумами, стремится быть частью команды, хочет испытывать любовь и дружбу других представителей рода человеческого. Конечно, кое-кто из нас, к сожалению, вынужден подолгу находиться в специальных помещениях для «охлаждения» чересчур буйных личностей - в тюрьмах и на гауптвахтах.

Потребность в признании: люди хотят чувствовать, что они сами и их деятельность ценятся другими. Это заставляет их искать признания своих заслуг и уважения со стороны посторонних людей.

Потребность в самовыражении: эта потребность берет свое начало в поиске смысла существования. Она занимает самый высокий уровень в иерархии Маслоу и может быть до-

стигнута только после удовлетворения всех других ступеней пирамиды потребностей.

Индивидуум это интегрированное, организованное целое. В соответствии с этой концепцией удовлетворение потребности освобождает организм от гнета потребностей физиологического уровня и открывает дорогу потребностям социального уровня. Если физиологические потребности постоянно и регулярно удовлетворяются, если достижение связанных с ними парциальных целей не представляет проблемы для организма, то эти потребности перестают активно воздействовать на поведение человека. Они переходят в разряд потенциальных, оставляя за собой право на возвращение, но только в том случае, если возникнет угроза их удовлетворению. Маслоу говорит, что физиологические потребности удовлетворяются на 85%, потребность в безопасности – 70%, потребность к расположенности группы – на 50%, потребность в уважении, одобрении – на 40%. Самореализации достигают приблизительно 10% лиц. Человек может достичь полной реализации в некоторых из жизненных сфер и быть полностью деградированным в другой. Таков удел многих и многих великих людей, о чем писал Ломброзо в своей знаменитой книге «Гениальность и помешательство». Большинство же людей получают взамен так называемой самореализации относительно достаточное удовлетворение большинства потребностей, попадая в любимую величину «нормального распределения». Впрочем, это еще требует своего пристального изучения [Славская А.Н., 2002, с. 240].

Большую часть человеческих потребностей невозможно изолировать, подавляющее большинство из них не имеет локальной соматической основы. Практически ни одна из потребностей не возникает обособленно, в отрыве от других. (Если человек хочет заработать денег, это вовсе не означает, что его радует шорох купюр и звон монет).

Таким образом, мы видим, что у каждого индивида свой «комплексный обед», который он «подбирает» исходя из собственных желаний. Некоторые предпочитают реализовывать одни потребности в ущерб другим (успешная карьера – в ущерб счастливой семье и здоровью, или семья в ущерб академической самореализации), другие стараются реализовать весь объем потребностей, иногда в ущерб ярким достижениям.

С 80-х годов 20 века набирает силу такое явление как «дауншифтинг». Дауншифтинг (англ. downshifting, игра на понижение) – сленговый термин, обозначающий жизненную философию «жизни ради себя», «отказа от чужих целей». Причисляющие себя к дауншифтерам склонны отказываться от стремления к пропагандируемым общепринятым благам наподобие постоянного увеличения материального капитала, карьерного

роста и т. д., взамен ориентируясь на жизнь ради себя и/или семьи.

В классическом понимании дауншифтинг – это всегда выбор между доходами и стрессами и душевным комфортом за меньшее вознаграждение. Обычно, уходя из бизнеса или со стрессовой работы, люди преследуют такие цели, как получение большего количества времени на увлечения или на семью. Очевидны идеологические параллели с культурой хиппи, философией нью-эйдж, буддизмом.

Дауншифтинг является очевидным протестом против идеалов общества потребления, и появление его – следствие ряда серьезных недостатков последнего – главным образом, отрицания необходимости развития человека как личности (по Марксу – 3-я степень отчуждения – «отчуждения человека от его человеческой сущности») [Чирикова А.Е., 2018, с. 92].

В данном случае мы имеем картину, когда человек отказывается от одних потребностей (отличная карьера, деньги, высокий статус, влияние) в угоду другим (творчество, семья, здоровье, интересное общение). Кстати, на этих принципах иногда люди делают себе блестящие карьеры. Например, известный дизайнер Вивьен Вествуд в 60-е годы прошлого века была подружкой известного рок-музыканта и однажды сшила ему штаны для выступлений. К ней стали обращаться с просьбами сделать костюмы. А сейчас это одна из успешнейших дизайнеров с многомиллионным оборотом и мировой популярностью. Но бизнес изначально не был ее целью, она делала то, что ей интересно и приятно.

Идея успеха должна рассматриваться не как конечная, а как идея, связанная с парадигмой поиска эволюцией иных путей развития.

Критерии успеха можно разделить на внешние и внутренние.

К внешним критериям можно отнести видимые достижения человека:

- материальное благополучие;
- признание и известность в профессиональных кругах;
- общественное признание (награды, звания);
- доступ к финансовым ресурсам для реализации своих идей и планов;
- хорошее здоровье, физическая привлекательность.

Внутренние критерии:

- удовлетворенность своей жизнью (работой, семьей, материальным положением, отношениями и т.д.);
- творческая реализация личности;
- надличностная реализация (внесение творческого вклада в культуру, искусство, в развитие общества);
- ощущение своей нужности и способности помогать другим людям, удовлетворять их по-

требности.

Безусловно, главный критерий – чувство удовлетворенности своей жизнью [Кэрролл Ли, Тоубер Дж., 2009, с. 384].

Внутренние критерии успешности зависят от субъективной картины жизни. Субъективная картина жизни – это отражение образа жизни в его сознании. Она включает в себя представление человека о наиболее значимых событиях прошлого, настоящего и возможного будущего, а так же о связях этих событий, причинно-следственных и инструментально-целевых. Оптимальными с точки зрения успешного развития личности являются следующие показатели картины мира:

- адекватное осознание человеком значимости событий;
- их четкая иерархизация по реальному мотивационному статусу (количеству причинных и целевых связей);
- несколько (но не на много) заниженный психологический возраст;
- наличие хронологически дальних (но актуальных) жизненных планов;
- осмысленность картины жизни.

Разносторонняя реализация и гармония личности как основной критерий успешности в современном обществе.

Человек – существо многогранное, сложное. Одновременно в нем происходит множество процессов. Иногда эти процессы противоречат друг другу. Например, человек имеет сознательное желание получить повышение по службе, но

подсознательно он боится лишней ответственности и напряжения. И в результате он не получает повышение. То есть помимо сознательных желаний есть подсознательные страхи, опасения или то, что психологи называют «истинным желанием» (настоящее, не навязанное извне, желание человека). Получается разновекторная направленность, которая не дает человеку двигаться дальше. Этот внутренний конфликт, как правило, мучителен.

Ли Кэрролл в своей книге «Дети индиго» написал, что скоро работодатели поймут, что им выгоднее брать человека менее профессионального, но более гармоничного. Ведь в работу человек вносит все свои особенности, способности и внутренние конфликты. И если этих конфликтов нет, то работа идет быстрее и легче. Поэтому гармония – самый важный фактор успешности.

Таким образом, гармоничный человек здоров, счастлив, удачлив. Он стремится реализовать свои способности, что несомненно приносит пользу обществу. Ведь именно реализация талантов граждан двигает общество по пути прогресса и в науках, и в бизнесе, и в искусстве, и в педагогике, и в других сферах. А человек, реализовавший свои таланты и удовлетворивший потребности, есть успешный человек. Таким образом, разносторонняя реализация и гармония личности есть основной критерий успешности в современном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Горчакова Е.Б. Мотив достижения успеха в структуре личности и деятельности будущих менеджеров. Дисс. . канд. психол. наук. -Хабаровск, 2002.- 210с.
2. Эткинд А.М. Опыт теоретической интерпретации семантического дифференциала//Вопросы психологии. 1979. -№1. - С.27.
3. Schwart S.H., Bilsky W. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications // Journal of Personality and Social Psychology. 1990. Vol. 58. №5. P. 891.
4. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации. Дубна: Феникс+, 2002. - 240с.
5. Чирикова А.Е. Личностные предпосылки успешности деятельности российских предпринимателей // Психологический журнал. 2018. - Т. 20. -№3.- С.92.
6. Кэрролл Ли, Тоубер Джен. Дети индиго десять лет спустя / Перев. с англ. — М.: ООО Издательство «София», 2009. — 384 с.

КАДЫРЖАНОВА ЖАННА ЕЛЕМЕСОВНА

кандидат психологических наук, старший преподаватель,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан,
E-mail: zhannochka_zhanna_94@mail.ru

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО КРИЗИСА ЗРЕЛОГО ВОЗРАСТА МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Аңдатпа. Мақалада ересек кезеңдегі экзистенциалды дағдарысты өткерудің гендерлік айырмашылықтары қарастырылған. Ер және әйелдегі экзистенциалды дағдарыс кезеңін өткеру жолдары баяндалады. Экзистенциалды дағдарыс кезеңінде ер мен әйелде болатын психофизиологиялық және психикалық денсаулығының ерекшеліктері эмпирикалық зерттеу нәтижелері арқылы көрсетілген. Сонымен қатар, экзистенциалды дағдарыс кезеңіндегі МЕН концепциясының, өмірлік ұстанымдардың, дағдарыстық ситуациялардың гендерлік сипаты зерттелген.

Кілт сөздер: гендерлік сипат, экзистенциалды дағдарыс, өмірлік ұстаным, тұрақтылық, өмір ритмі.

Аннотация. В статье рассмотрены гендерные различия в преодолении экзистенциального кризиса взрослого периода. Излагаются пути преодоления экзистенциального кризиса у мужчин и женщин. Особенности психофизиологического и психического здоровья у мужчин и женщин в период экзистенциального кризиса отражены по результатам эмпирических исследований. Кроме того, изучен гендерный характер Я концепции, жизненных позиций и кризисных ситуаций в период экзистенциального кризиса.

Ключевые слова: гендерный характер, экзистенциальный кризис, жизненные позиции, жизнестойкость, ритм жизни.

Abstract. The article considers gender differences in overcoming the existential crisis of the adult period. The article describes ways to overcome the existential crisis in men and women. Features of psychophysiological and mental health in men and women during the existential crisis are reflected in the results of empirical studies. In addition, the gender nature of the Self-concept, life positions and crisis situations in the period of existential crisis is studied.

Key words: gender, existential crisis, resilience.

В настоящее время особое место в системе психологического знания занимает экзистенциально-гуманистическая парадигма, в контексте которой жизненный путь личности представляет собой индивидуальную систему решения экзистенциальных проблем, среди которых наиболее важной является отношение к собственной жизни.

Нами было проведено исследование, цель которого заключалась в выявлении способов преодоления кризиса личности в различных критических ситуациях. Личность, достигшая зрелого возраста, структурирует свое отношение к экзистенциальным данностям по определенным компонентам, различное взаимодействие которых определяет жизненные стратегии совладения с критическими ситуациями. В критических ситуациях личность сталкивается с необходимостью пересмотрению своих представлений о жизни и ее смысле, ценностях. Они представляют собой систему, основными компонентами которой являются следующие: степень принятия жизни и ее изменчивости, смерти и чувств по отношению к ней, себя и ответственности, чувст-

во онтологической защищенности, видение смысла в жизни. [Поливанова К.Н., 2000, с.84]

В результате исследования терминальных ценностей по методике «Ценностные ориентации» М. Рокича, мы выяснили, что из представленных восемнадцати ценностей испытуемые считают приоритетными: здоровье, счастливая семейная жизнь, материально обеспеченная жизнь, уверенность в себе, интересная работа, любовь. Это объясняется тем, что в зрелом возрасте вышеперечисленные ценности становятся приоритетными. Так как, именно, в этом возрасте происходит переоценка смысла жизни, ее смысловая часть. И на первое место выходят семья и забота о ней. Такие ценности как развлечения, красота природы и искусства, счастье других, творчество, развлечения, общественное признание, познание занимают в иерархии ценностей последние места. В результате ранжирования тендерные предпочтения терминальных ценностей у мужчин и женщин распределились следующим образом.

Таблица 1. – Данные ранжирования терминальных ценностных ориентаций мужчин и женщин

Терминальные ценности	Ранг у мужчин	Ранг у женщин
1. Здоровье	1	1
2. Любовь	3	9
3. Материально обеспеченная жизнь	6	3
4. Уверенность в себе	4	6
5. Счастливая семейная жизнь	2	2
6. Активная деятельная жизнь	11	10
7. Наличие хороших и верных друзей	8	4
8. Интересная работа	7	5
9. Свобода	5	8
10. Жизненная мудрость	10	7
11. Развитие	12	12
12. Продуктивная жизнь	9	11
13. Общественное признание	14	13
14. Познание	13	14
15. Развлечения	18	15
16. Творчество	15	17
17. Счастье других	16	16
18. Красота природы и искусства	17	18

Интересно отметить, что на первом месте по приоритетности и у мужчин и у женщин находится здоровье. Именно в зрелом возрасте становится приоритетным забота о своем здоровье, поскольку в этом возрасте человек с большей силой осознает свою конечность, смертность, человек «влюбляется» в жизнь перед лицом смерти [Ливехуд Б., 2014, с. 38].

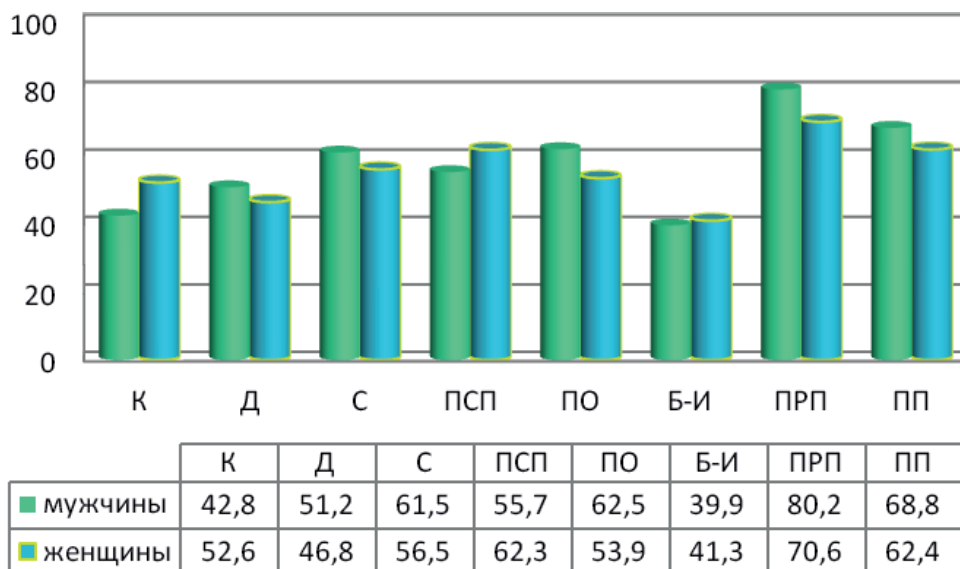
Проведенное нами исследование показало, что принятие собственной жизни тесно связано с принятием себя, а также является важным компонентом в концепции жизни, позволяющим человеку видеть смысл жизни, относится к ней как к ценности, а также стремиться к собственному развитию и росту. Следует отметить, что приоритетными ценностями, как для мужчин, так и для женщин, в данном исследовании важными являются одни и те же ценности: здоровье, счастливая семейная жизнь, интересная работа, наличие друзей, любовь, материально обеспеченная и активная деятельная жизнь, жизнерадостность, образованность, ответственность и честность. Типично «мужскими» ценностями являются: уверенность в себе, независимость, самоконтроль, исполнительность. Типично «женскими» – жизненная мудрость, терпимость, ответственность. Таким образом, гендерные различия не так уж велики, как принято считать. Так если женщины больше выражают чувства направленные на окружающих (проявление интереса к чувствам других, их потребностям, желаниям), то мужчины же наоборот проявляют больше эгоцентрических чувств (потребностей, желаний, собственных интересов). Мужчины более нетерпеливы

к себе, для них характерно пассивное переживание кризисной ситуации. Женщины, испытывают более разнообразные чувства, более изобретательны в преодолении кризисных ситуаций и предпочитают активные действия. Из вышеуказанного можно сделать вывод, что эмоции и чувства у мужчин и женщин одинаковы, но в связи с их тендерными ролями они выражают их по-разному [Бабурин С.В., 1999, с. 41]. Именно в зрелом возрасте, человек воспринимает действительность сквозь призму либо прошлого опыта, либо своих представлений относительно будущего, либо его поведение становится респондентным (ситуативным). Поведение становится ситуативным, в связи с тем, что человек в зрелом возрасте, накопив значительный опыт, попадает в ситуацию необходимости переосмысления своих прежних жизненных позиций, достижений, ценностей, планов. Но, как правило, замечено, что мужчины и женщины, переживающие кризис зрелого возраста не извлекают смысл жизни из ситуации, а наделяют ее отдельными смыслами-значениями, находящимися в жестко локализованных временных регионах субъективного смыслового поля. В данном исследовании было выявлено, что мужчины и женщины (в среднем 51,5% от общей выборки) свою жизнь в целом воспринимают дискретно, ситуативно. Их личностные смыслы лишены направленности и временной перспективы, характеризуются низкими показателями внутренней свободы, низкой осмысленностью жизни, напряженностью. Только небольшой процент 18,2% в среднем от общей выборки воспринимают жизнь как интерес-

ную, эмоционально насыщенную. В результате они характеризуются высокой осмысленностью, направленностью в жизни, гибкостью поведения и межличностной чувствительностью [Лэнгле А., 2006, с. 28].

Для того чтобы понять сходства и различия в преодолении трудностей мужчинами и женщинами, мы обратились к данным копинг-теста. В целом совладание со стрессом имеет у мужчин и женщин общие закономерности, возможно, обусловленные культурно и социально и проявляющиеся в частом использовании копинг-стратегий когнитивной сферы, что говорит о тенден-

ции рационально перерабатывать сложившуюся ситуацию. Интересно, что женщины в большей степени, чем мужчины используют такие стратегии, как «планирования решения проблемы» и «самоактуализации». В поведении же мужчин чаще встречаются стратегии поиск решения проблем, принятие ответственности; бегство или уход из психотравмирующей ситуации – «бегство - избегание». Результаты исследования свидетельствуют о том, что мужчины и женщины зрелого возраста испытывают наибольшие затруднения в использовании эффективных копинг-стратегий эмоциональной сферы.

Рисунок 1 – Показатели средних значений уровня напряженности копинг-стратегий мужчин и женщин (методика Р. Лазаруса и С. Фолкман)

Диаграмма 3 – показатели средних значений уровня напряженности копинг-стратегий мужчин и женщин (методика Р. Лазаруса и С. Фолкман): где Д – дистанцирование; С – самоконтроль; ПСП - поиск социальной поддержки; ПО – принятие ответственности; Б-И – бегство-избегание; ПРП – планирование решения проблемы; ПП – положительная переоценка.

Мужчины и женщины достаточно активны в преодолении жизненных трудностей, хотя не вполне удовлетворены успешностью этого преодоления. Женщины более эмоционально реагируют на кризисные ситуации и субъективно выше оценивают силу своих переживаний, чаще прибегают к внешней помощи для их разрешения и дольше воспринимают ситуации как окончательно неразрешенные, «хронические». Мужчины, наоборот, в кризисе пытаются контролировать свои эмоции, опираться в разрешении проблемы на собственные ресурсы и более решительно справляться с возникшими трудностями, не оставляя их на будущее. Примечателен тот факт, что женщины несколько в большей степени оценивают и наличие в переживаемых ими кризисных ситуациях экзистенциальных проблем смерти, смысла и одиночества. Муж-

чины рассматривают происходящие с ними ситуации в большей степени как столкновение с проблемой ответственности. Такие данные еще раз подтверждают идею о наличии гендерных аспектов в преодолении кризисов [Олпорт Г., 2002, с. 36].

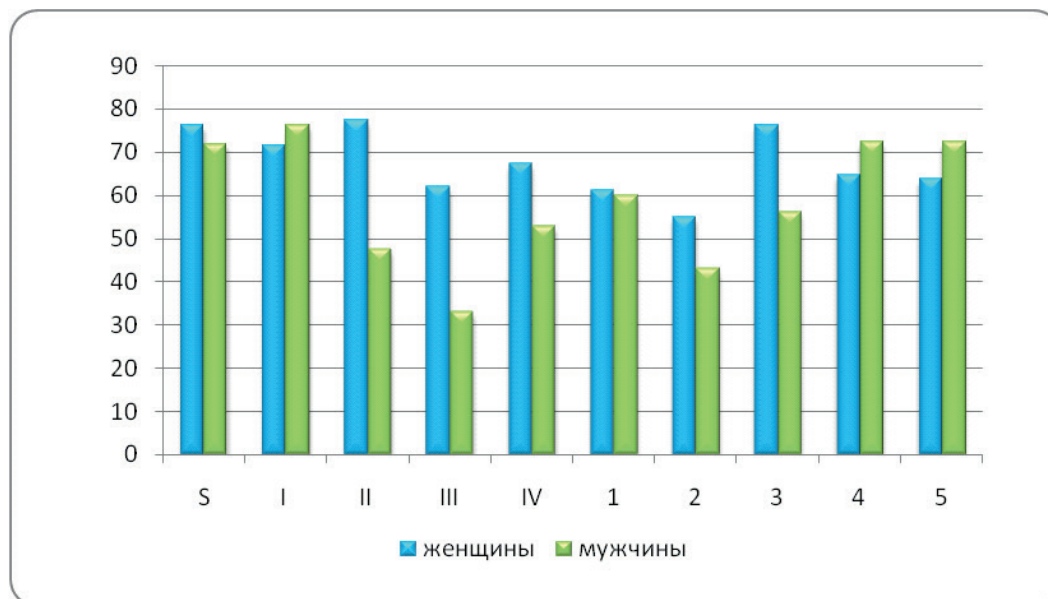
Одной из характер истик личности, которая помогает человеку найти необходимые силы и мужество рассматривать стрессовую, трудную ситуацию как возможность для роста, ценный опыт, а также помогает эффективно справляться со стрессовыми ситуациями, является жизнестойкость. Анализ данных выявил, что мужчины имеют высокий процент вовлеченности в жизненный процесс. Они более активны и уверены в своих силах, способны самостоятельно справляться с трудными ситуациями в жизни, продолжая, при этом, эффективно работать, не теряя душевного равновесия. У них развит компонент контроля в ситуации стресса, который помогает бороться, находить новые пути решения проблем. Они рассматривают жизнь как способ приобретения и готовы действовать в отсутствие надежных гарантий успеха, на свой страх и риск. Женщины также активны и деятельны, но перед лицом стресса они теряют самообладание, ста-

новятся пассивными в преодолении трудностей. Следовательно, женщины чаще пассивны в трудных ситуациях в жизни. Развитие защитных механизмов имеет целью защиту личности от тревоги. Взаимоотношения между личностью и защитными механизмами носят внутренний и взаимный характер: механизмы защищают личность, а структура личности определяет – какие именно механизмы будут использованы для защиты. Каждый индивид пользуется различными механизмами в разной степени, развивая свою самостоятельную систему защиты самоуважения. Таким образом, у женщин преобладает, следующий блок защит: «реактивное образование», «отрицание», «компенсация». Действие этого блока МПЗ осуществляется чаще всего на макросоциальном уровне. В данном блоке ключевая защита – реактивное образование, которая меняет знак аффекта (например, агрессию на чрезмерный контроль над поведением близкого окружения – мужа или детей). У мужчин же проявляется интеллектуализация в качест-

ве способа отстранения от аффекта с помощью выдвижения псевдоразумного оправдания со ссылкой на внешние обстоятельства [Шихи. Г., 1999, с. 69]. Такой защитный стиль позволяет оправдать и рационально объяснить собственное дезадаптивное поведение, неблагоприятные поступки (обидчивость, раздражительность, агрессивность). Развитие человека и становление личности предполагает, что эти процессы не являются линейными, – их движение может носить причудливый характер и зависеть от индивидуальных особенностей, а также от социальных, культуральных и др. условий. Самоотношение, хотя и состоит из определенных компонентов, у каждого человека уникально и неповторимо. Как показало наше исследование, отношение к критической ситуации как к возможности роста связано с более гармоничным образом «Я», стремлением к самоактуализации, принятием своей жизни и себя.

Результаты диагностики самоотношения (тест-опросник Столина) представлены на рисунке 9.

Рисунок 2 – Диаграмма средних значений выборок мужчин и женщин, где **S** – глобальное самоотношение; **I** – самоуважение, **II** – аутосимпатия, **III** – ожидаемое отношение от других, **IV** – самоинтерес; **1**– самоуверенность; **2**–отношение других; **3**–самопринятие; **4**–саморуководство, самопоследовательность; **5**–самообвинение; **6**–самоинтерес; **7**– самопонимание.

В целом самоотношение к своим способностям, энергии, самостоятельности, оценки возможностей контролировать свою жизнь, степени веры в свои силы у мужчин и женщин, как было выявлено в ходе работы, находятся на высоком уровне. При этом отмечается, что у женщин больше, чем у мужчин, развито самоотношение как выраженность своего смысла «Я». Это говорит о том, что женщины более позитивны, имеют более высокую самооценку, уверены в собственном интересе для других, хотя этот «интерес» во многом зависит от мнения окружаю-

щих, отношения других. То есть, сама зависимость от мнения других у женщин предполагает процесс оценки себя в соответствии с некоторыми социальнозначимыми критериями, нормами, эталонами – представлениями о благополучном и эффективном индивиде, заложенном в идеальный образ Я. Мужчины более самокритичны, и менее полагаются на мнение других людей. Таким образом, подводя итог, можно сказать, что личностные особенности и особенности самоотношения накладывают отпечаток на профессиональную деятельность человека в зрелом воз-

расте, на его поведение, а также на то, как он строит свои межличностные отношения, каким стратегиям и стилям общения отдает предпочтение.

На различных этапах жизненного пути человек сталкивается с кризисными ситуациями, которые могут спровоцировать личностный (экзистенциальный) кризис. Суть личностного кризиса - это конфликт между старым и новым, между привычным прошлым и возможным будущим, между тем, кто ты есть сейчас и тем, кем бы ты мог стать. В разрешении кризисной ситуации можно выделить два основных выхода. Один состоит в том, что человек рискует, открываясь новым возможностям и преодолевая страх изменений. В этом случае человек переходит на следующую ступень своего развития, получает новый опыт, новые знания о мире и о себе [РМ. Мзя, 2001, с. 104]. Другой выход заключается в сохранении существующего порядка. Поэтому часто, выбирая потребность в безопасности и стремление к сохранению существующего порядка, человек приостанавливается в своем развитии, при этом ограничивая или даже разрушая себя.

Таким образом, чтобы развиваться, актуализировать свои потенциальные возможности, а иногда и просто выжить, личности необходимо учиться справляться с различными критическими ситуациями, что определяет важность, актуальность и социальную востребованность психологической помощи людям, находящимся в кризисных ситуациях.

Следовательно, что ситуация переживается как кризисная тогда, когда человек перестает видеть возможные выходы, но в тоже время в период кризиса клиент открыт новому для нового опыта, а это значит, что кризис может служить основанием для положительных перемен и стать важным личным опытом. Боль, которую испытывает человек в кризисе, мотивирует его на поиск новых путей решения, ресурсов, на приобретение новых навыков и, как следствие, на дальнейшее развитие. Самая важная задача в работе с людьми, переживающими подобный кризис, - создать благоприятную, доверительную атмосферу и рассказать им о процессе, через который им предстоит пройти. У экзистенциальной терапии нет критериев излечения, так как это бесконечный процесс. Её окончание мало напоминает happy-end печальной жизненной истории; скорее это начало тяжёлой работы, понимание, что эту работу необходимо выполнять и что это и есть реальная жизнь. На основании полученных результатов нами была составлена программа коррекционной работы.

В заключении одной из актуальных и недостаточно исследованных проблем современной психологии является проблема развития личности в процессе ее жизненного пути, имеющего

определенные структуры, психологические циклы, фазы, критические периоды. В рамках нашего исследования как раз и была поставлена и решена задача изучения психологических условий развития личности в один из самых драматических периодов жизненного пути личности - период переживания экзистенциального кризиса середины жизни. Возникновение данного вида кризисов является распространенным явлением для значительной части людей, вошедших в пору зрелости и обратившихся к самоанализу прошедшего ими жизненного пути. Как показало проведенное исследование, кризис представляет собой особое явление в структуре жизненного пути личности, в котором достаточно драматично присутствуют и активно проявляют себя две противоположные тенденции - тенденция к разрушению старого, отжившего, мешающего дальнейшему плодотворному проявлению личности, и тенденция к созданию нового, целостного, гармоничного, позволяющего личности подняться на новую ступеньку жизненного восприятия, понимания, осмысления. В психологии кризис рассматривается с двояких позиций: с точки зрения образующегося позитива, возможного при успешном выходе из субъекта из кризиса, и с точки зрения допустимого негатива при обратном исходе [Поливанова К.Н., 2000, с. 114].

Рассмотренный нами кризис оказался двойне сложным, т.к. объединил в себе определенное наложение нескольких кризисных тенденций. Одна из них в значительной степени обусловлена биосоциальным развитием человека, человека, вступившего на новый виток своих физиологических особенностей, которые неоднозначно воспринимаются как в социуме, так и самим человеком. Этот аспект кризиса захватывает буквально все сферы проявлений человека - и бытовую, и профессиональную, и финансовую, и семейную, и деловую. Наряду с позитивом вступления на новую возрастную ступень, она несет для субъекта и определенный запас трудностей, которые необходимо преодолеть, прежде всего, на личностном уровне. Однако на личностном уровне в данный период также отсутствует целостность и гармония. Накопив значительный опыт, в этот отрезок жизненного пути человек попадает в ситуацию необходимости переосмысления своих прежних жизненных позиций, достижений, приоритетов, ценностей, планов [Олпорт Г., 2002, с. 78]. Не каждый обладает собственным «запасом прочности», чтобы самостоятельно выйти из сложившейся ситуации «двойного кризиса». Причем найти необходимо позитивное разрешение возникших трудностей, иначе психические травмы, угасание жизненных стремлений, суицидальные попытки. В этой ситуации возрастает роль психологии как науки, призванной понять суть возникающих перед

личностью проблем, выработать рекомендации по оказанию ей действенной помощи, и практикующих психологов, от которых требуется применить теоретические знания на практике, преломив их к оказанию психологической помощи конкретной личности, находящейся в ситуации экзистенциального кризиса середины жизни. Таким образом, нами были подтверждены и дополнены поставленные гипотезы исследования:

1. Кризис середины жизни (40-44 года) является неизбежным периодом жизненного пути личности. На данном этапе наблюдается возрастание личностных проблем, образующих кризис личности.

2. Ядром личностного кризиса середины жизни являются экзистенциальные проблемы, т.е. проблемы переосмысления пройденного жизненного пути, прежних ценностей, приоритетов, ориентиров, самоосознания и т.д. Экзистенциальный кризис в середине жизни является допустимой, но не неизбежной составляющей психического пространства человека.

3. Экзистенциальный кризис середины жизни обладает общими с кризисом начала зрелости и своими специфическими особенностями. К общим с кризисом начала зрелости особенностям относятся: отсутствие чувства счастья, чувства отчуждения с друзьями и потеря смысла жизни. К специфическим особенностям кризиса периода «середины жизни» относятся: неудовлетворенность жизненной самореализацией; потеря смысла жизни, ощущение безысходности, страх смерти, горечь от жизненных потерь и утрата самоуважения. Наличие психологического своеобразия в содержательном наполнении экзистенциального кризиса заставляет дифференцировать содержание практической помощи лицам, переживающим экзистенциальный кризис.

4. Выделены следующие психологические особенности лиц, переживающих экзистенциальный кризис середины жизни:

а) изменение ценностно-смысловой сферы: ломка целей будущего, т.е. прежние жизненные цели утратили свою личностную ценность, а но-

вые оказались не сформированными; утрата интереса к жизни в настоящем, снижение ее эмоциональной насыщенности и личностного смысла; жизнь «подпитывается» в большей степени воспоминаниями о прошлых успехах; снижение гибкости в реализации собственных ценностей; превалирование следующего ряда ценностей: экзистенциальные, когнитивные, самоактуализация;

б) дефекты Я-концепции: завышение критичности в отношении к себе, своим достоинствам и слабостям; видение в себе по преимуществу недостатков; реализация низкой самооценки; постоянная готовность к самообвинению; отсутствие веры в свои силы и возможности контролировать события собственной жизни; неверие в способность контролировать события собственной жизни; наблюдается неудовлетворенность прожитой жизнью; нарушение способности принимать свое раздражение, гнев и агрессивность как естественное проявление человеческой природы;

в) отказ от несения ответственности за свою жизнь: происходящие события оцениваются как результат действия внешних сил; сужение видения возможности самостоятельного жизненного выбора; перекладывание ответственности за успешность дальнейшей жизни на других; снижение способности быстро реагировать на изменяющиеся аспекты ситуации; нарушения в эмоциональной сфере личности; трудности выражения собственных чувств; отрицательный спектр переживаний [Овчинникова Ю.Г., 2003, с. 44].

Выявленные особенности личности в период переживания ею экзистенциального кризиса середины жизни обозначают направления работы в плане оказания психологической поддержки в личностном развитии таким лицам. Проведенное исследование не исчерпывает проблемы личностного развития в ситуации экзистенциального кризиса середины жизни и может быть продолжено в последующих исследованиях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ливехуд Б. Кризисы жизни-шансы жизни: Развитие человека между детством и старостью - Калуга Духов. Познание, 2014-38с.
2. Лэнгле А. «Что движет человеком?» Экзистенциально-аналитическая теория эмоций. – М.: Генезис, 2006.-28с.
3. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов.–М.:«Академия», 2000. - 84с.,114с.
4. Экзистенциальная психология. Под ред. Мэя Р.М.–Эксмо-Пресс, 2001.-104с.
5. Бабурин С.В., Баканова А.А, Психологическая помощь в острых кризисных ситуациях. СПб., 1999.-41с.
6. Овчинникова Ю.Г. О путях разрешения кризиса личностной идентичности// Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 2003. - №4. С.44с.
7. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002.-36с., 78с.
8. Шихи. Г. Возрастные кризисы – ступени личностного роста. СПб.: Ювента, 1999.-69с.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ

СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА

SOCIAL SCIENCE

ӘОК 327.8

АҚЫН БАҚДӘУЛЕТ ҚАЛИАХМЕТҰЛЫ

аға оқытушы, PhD,
Қиыр Шығыс кафедрасы,
Шығыстану факультеті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: aqbaqd@gmail.com

РАХЫМБАЙ БАУЫРЖАН ҚҰСАЙЫНҰЛЫ

докторант,
Түріксой кафедрасы,
Шығыстану факультеті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ЖАПОНИЯНЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Таяу Шығыстағы қақтығыстардағы Жапонияның саясатын және Таяу Шығыстағы Жапонияның мүдделеріне тиімді қызмет етуі мүмкіндіктерін қарастырады. Ең алдымен Жапонияның сыртқы саясаттағы, әсіресе, Таяу Шығыстағы жалпы бағыты талқыланады. Сонымен бірге, Жапонияның осы аймақтағы сыртқы саясатын одан әрі жүзеге асыру ұсыныстары беріледі.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, жұмсақ күш, аймақтық жанжалдар, қауіпсіздік.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В XXI ВЕКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности эффективной деятельности политики Японии в конфликтах на Ближнем Востоке и интересы Японии в данном регионе. В первую очередь общее направление внешней политики Японии, в особенности, на Ближнем Востоке. Также предлагаются рекомендации дальнейшей реализации внешней политики Японии в этом регионе.

Ключевые слова: внешняя политика, мягкая сила, региональные конфликты, безопасность.

FOREIGN POLICY OF JAPAN IN THE MIDDLE EAST IN THE 21ST CENTURY

Annotation. The article discusses the possibilities of effective activity of Japanese policy in conflicts in the Middle East and the interests of Japan in this region. First of all, the general direction of Japan's foreign policy, especially in the Middle East. It also offers recommendations for the further implementation of Japanese foreign policy in this region.

Key words: foreign policy, soft power, regional conflicts, security.

КІРІСПЕ

Жапонияның Таяу Шығыстағы саясаты туралы еңбектерді саралайтын болсақ, бұл еңбектерде дәстүрлі түрде Жапонияның екіжақты проблемасы анықталды: 1) АҚШ-тың, ең алдымен оның Шығыс Азиядағы қауіпсіздігі және 2) Жапонияның Таяу Шығыстағы мұнайға тәуелділігі. АҚШ-

қа тәуелділік көбінесе Жапонияның АҚШ-тың Таяу Шығыстағы саясатына қатысты болды.

Соғыстан кейінгі кезеңде Жапонияның Таяу Шығыстағы мүдделері арта түсті: ол өзінің халықаралық мәртебесін Таяу Шығыстағы бейбітшілік үшін, әсіресе ірі донор мемлекет ретінде, Жапонияның Парсы шығанағындағы іс-әрекеті кезін-

де халықаралық күш-жігерге ықпал ету арқылы әртараптандыру саясатын негізге алды. Жапония мұнайға деген тәуелділікті азайту бағытында біртіндеп жұмыс істесе де, ол әлі де импортталған көмірсутегі энергия көздеріне тәуелді болып отыр. 2011 жылғы жер сілкінісі дүниежүзілік көмірсутегі жеткізушілерінің энергияны тұтыну көлемін «энергия қауіпсіздігі» деген жаңа ұғым аясында ұстап тұрудың пайдасын жаңа деңгейге шығарды. Жапония АҚШ-тың тақтасты газын жаңа энергия көзі ретінде қарастыра бастағанымен, Парсы шығанағы алдағы келешекте Жапонияның көмірсутек импортының едәуір бөлігін қамтамасыз етеді деп болжануда (Miyagi et al. 2013). Иран ұзақ уақыттан бері Жапония үшін негізгі мұнай жеткізуші ел болып келеді және ол көмірсутектердің көп пайдаланылмаған ресурстарына ие болып отырған мемлекет. Сонымен бірге, Жапония ол араб-израиль қақтығысының маңызды рөлін және Сирияның аймақтың стратегиялық тұрғыдан сезімтал бөлігінде орналасқанын және оның Таяу Шығыстағы тұрақтылығы мен Жапонияның қуат қайнар-көзі үшін үлкен мәнге ие екенін мойындайды.

ӘДІСНАМА

Жапонияның Таяу Шығыстағы жүргізіп келген саясатына қатысты мәліметтерді саралап, кейбір ұсыныстарды жасау үшін Таяу Шығыстағы елдердің 2030 жылға дейінгі ұстанатын болжамды бағыттарын зерттеген жөн. Бұл ретте, қазіргі Таяу Шығыс аймағына қатысты саяси өзгерістердің қозғаушы факторлары, энергетикалық мәселелердегі ғаламдық үрдістер және аймақтан тыс державалармен қарым-қатынастары сияқты маңызды элементтерге талдау жасалды.

Таяу Шығыс аймағына қатысты кез келген мәселе аймақтың бір мемлекетіне, көршілес мемлекетке немесе мемлекеттерге немесе аймақтан тыс үшінші тараптарға қатысты болуы мүмкін.

Әлбетте, тарихи және мәдени байланыстар халықаралық қауымдастықтағы әр мемлекеттің немесе аймақтың мәртебесі сияқты танып білуі үшін өте маңызды. Сонымен бірге, мемлекеттің немесе аймақтың өзін-өзі танып білуі, басқа аймақтарда да оны танып білуі сияқты маңызы бар.

Таяу Шығыс елдері Жапонияны Батыс елдерінен қалай ажыратады және Жапонияға қалай қарайды? Батыс елдері, Ресей немесе Қытай Таяу Шығыс мәселелерін қарастырған кезде Жапонияны қандай жерге қояды?

Жапония осындай ерекше түсініктерге үнемі мән беріп отыруы қажет. Қазіргі Жапония Батыс елдері, посткеңестік аймақ, Азия елдері аймақтары, сондай-ақ, Таяу Шығыстағы мұсылман елдері қарым-қатынастары аясында тиімді дипломатияны жүзеге асырып, бір тұтас сана-сезімді сақтай білуі тиіс.

Болжамдардың дұрыс не бұрыстығын дәлелдеу үшін мақалада эмпирикалық және теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Атап айтқанда, талдау, бақылау және тарихи-салыстырма әдістерін кешенді қолдану нәтижесінде тақырыпты толық ашу мүмкін болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жапонияның Таяу Шығыстағы мүмкіндіктері: жұмсақ күш тұжырымдамасы.

Жапонияда «Жұмсақ күш» ұғымы мемлекеттің сыртқы саясаттағы болашағын талқылайтын жарияланымдарда алғаш рет пайда бола бастады. Мысалы, 2004 жылғы Gaiko Forum-ның жазғы басылымында Джозеф Найдың «Жапонияның жұмсақ күш» мақаласы жарияланды [Joseph S. Nye, 2004]. Ол жұмсақ күш тұжырымдамасын қысқаша ұсынып, Жапонияны жолында тұрған кейбір кедергілерден өтіп, осы тұжырымды халықаралық саясатында қабылдауға шақырды. Най «жұмсақ күшті» «басқаларды қажетті нәтижені қалауға» мәжбүрлеу мүмкіндігі ретінде анықтама беріп, «жұмсақ күш басқалардың қалауын қалыптастыру мүмкіндіктеріне негізделген» -деп тұжырымдады. Ал, жапонтанушы Ж. Ашинованың айтуы бойынша, Жапонияның осындай «жұмсақ күшті» жүзеге асыруына әсер ететін саяси мәдениетінде қоғамның әлеуметтік және саяси үйлесімділікке бейім екендігі аңғарылады» [Ж. Ашинова, 2014].

Осы жұмсақ күштің қайнар-көзі қандай? Ұлт жұмсақ күшті қалай қалыптастырады? Найдың пікірі бойынша, «Халықаралық саясатта жұмсақ күшті жасайтын ресурстар ұйым немесе мемлекет өз мәдениетінде білдіретін құндылықтардан, өзінің ішкі практикасы мен саясатында белгілейтін мысалдардан туындайды» [Joseph S. Nye, 2004]. Басқа сөзбен айтқанда, ұлттың жұмсақ күші оның құндылықтарына және жеке ішкі қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндіктеріне және басқа елдермен қарым-қатынастар орнатуда өз мақсаттарына жетуге негізделеді. Найдың концептуалды сызбасында құндылықтар мен институционалдық әлеует жұмсақ күштің негізгі қағидалары болып саналады.

Сонымен бірге, осы басылымда жапон мәдениетін зерттеуші Тамоцу Аокидің мақаласы да жарық көрді. Ол «жапон мәдениеті әлемде белгілі бір дәрежеде тартымды күйге ие болып, Жапония алуан түрлі мәдени әлемде табысты бәсекелестік құру үшін өз мәдениетін одан әрі нығайту үшін көп деңгейлі стратегияны қабылдауы тиіс» -деп мәлімдеді [Aoki Tamotsu, 2004].

Қазіргі таңда Жапонияның халықаралық әрекеті көбінесе АҚШ-пен одақтастықты нығайту, «қырғи қабақ соғыстан кейінгі» гегемониялық күшпен одақтасу деп сипатталады [Tsuchiyama, 2003]. Демек, Жапонияда әдетте шектеулі болып саналатын өзінің қатты күшті қолдану мүмкіндіктерін дербес жүзеге асырудың ерік-жігері жетіспеді. Осыған қарамастан, Жапония үкіметі қорғаныс шығындарын ұлғайту жолымен қатты күшті нығайтуға тырысты, сондай-ақ өзін-өзі қорғау күштерінің (ӨҚК) шетелдегі қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа қатысуын жетілдіре түсті. Осы шаралардың ішінде 1) 2001 жылдың қазан айынан 2010 жылдың қаңтар айы аралығында Талибанға қарсы АҚШ бастаған одақтас күштерге қолдау көрсету үшін Үнді мұхитында материалдық-техникалық қолдау көрсету; 2) 2004 және 2006 жылдар аралығында Иракта соғыстан кейінгі қайта құру бағдарламасына қатысу және

2008 жылдың аяғына дейін АҚШ бастаған коалиция күштеріне де логистикалық қолдау көрсету; 3) 2009 жылдан бастап Сомали жағалауында және Аден шығанағы маңында қарақшылыққа қарсы ынтымақтастыққа қолдау көрсету; 4) 2011 жылдың маусым айында Джибутиде Жапонияның ӨҚК-нің алғашқы шетелдік базасын құру сияқтыларды атауға болады. Аталмыш іс-шаралар БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қарарларымен мақұлданса да, Жапония әлі де тікелей ұрыс қимылдарына қатысудан бас тартып отыр.

Сондықтан, Жапония іс жүзінде өзінің бейбітшіл мемлекет беделіне сәйкес қатты күшті қолдану болжамын жүзеге асырып, әскери күштің орнына ұлы держава ретінде АҚШ-қа экономикалық қолдау көрсету құралдарын қолданып, Таяу Шығыстағы халықаралық шараларға атсалысты және аймақтағы тұрақтылыққа өз үлесін қосты. Алайда, мемлекеттің бюджеттік шектеулері Жапонияның осы құралды қолдануға нұсқан келтіріп отыр. Егер Жапонияда Таяу Шығыстағы жанжалдарда реттеу кезінде оң нәтижеге жетуге арналған ресурстар жеткіліксіз болса және мүддесінен гөрі, шығыны артық болса, Жапония аталмыш қақтығыстарға материалдық және құрылымдық шектеулер салдарынан қатысудан бас тартуы мүмкін. Бұл жағдай Жапонияны АҚШ-тың қатты күшті қолдану мүмкіндігіне, оның ішінде, мемлекеттің Таяу Шығыстағы жанжалдарға қатысты амал-тәсілдерін қолдану тәуелділігін аңғартты. Атап айтқанда, бұл Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатын АҚШ-тың аймақтағы жүргізетін саясатымен анықталатын талаптарға сай өздігінен шектеді.

Жапон саяси топтары әскери күшті қолдануға қатысты конституциялық шектеулерге байланысты елдің қатты күшті қолдану шектеулерін терең түсінуімен байланыстыратын Жапонияның халықаралық ықпал ету құралы ретінде жұмсақ күшті нығайтуға талпынуда. Жұмсақ күш – бұл мәжбүрлеу мен материалдық стимулдарды қолданбайды және мемлекеттің басқа елдерге қатысты тартымдылығына негізделген. Басқа елдің адамдары осы мемлекетке еліктеуге, сол елдің адамдарымен тілдесуге немесе оларға қосылғысы келеді. Себебі, оның идеялары, тәлім-тәрбиесі және т.б. басқаларға тартымды болып көрінеді. Соңғы жылдары жапон үкіметі өз мәдениетін, тілін, дәстүрлі спорт түрлерін, жапон іскерлік мәдениеті мен басқару жүйелерін тарату арқылы жұмсақ күшін нығайта түсті.

Алайда «жұмсақ күш» тұжырымына жапон саясатының беделі мен қатал саясаттың амал-тәсілдері ықпал етеді. Жұмсақ күш мәдениетпен, тілмен, спортпен шектелмейді. Ол Жапонияның дүниежүзілік жанжалдардағы тәуелсіз саяси тарихы, оның Таяу Шығысқа қатысты бейбітшіл тәсілдері, оның Таяу Шығыстағы жалпыға бірдей бейбітшілікті қолдауы және оның ядросыз халықаралық жүйеге ұмтылысы сияқты саяси ұстанымдары мен қағидаларын қамтиды. Бұл Жапонияның қалай қабылданатындығына, басқа мемлекеттердің Жапонияның позициясын ұстануға әзір екендігіне және Жапониямен түрлі салаларда терең қарым-қатынастар орнататындығына әсер етеді. Аталмыш көзқарас Таяу

Шығыс елдеріне тура сәйкес келеді деп айтуға болады. Себебі, бұл аймақтағы адамдар Батыс елдерімен теріс тарихи тәжірибені жақсы түсінеді. Шынында, Таяу Шығыстағы Жапонияның мәдени жұмсақ күші Жапонияның Екінші дүниежүзілік соғыстағы жеңілісінен кейінгі табысты экономикалық дамуын аймақтағы адамдардың мойындауына және Жапонияның Таяу Шығыс елдерімен теріс қарым-қатынастардың орын алмағандығын түсінуіне негізделген. Сондықтан, АҚШ пен Батыс елдерінің Таяу Шығыстағы саясатымен аса сәйкестендіру Жапонияның беделі мен оның жұмсақ күш саясатына нұсқан келтіруі мүмкін.

Жапония саясатының бұрынғы модельдері: реактивті тәсілдерден белсенді тәсілдерге көшуі. Жапонияның сыртқы саясаты зерттеулерінде саяси іс-қимылдар «белсенді» дегеннен гөрі, «пассивті» және «реактивті» деп жиі белгіленетін [Drifte 1990]. Мұндай ұстаным Жапонияның жоғары саяси топтар, сондай-ақ, күнделікті мәселелерде бюрократия анықтайтын саясат деп қарастыруға болатын саяси-бюрократиялық және іскерлік элитаның «темір үшбұрыш» арасындағы консенсустық саясатының нәтижесі болып саналатын [Inoguchi 1991].

«Белсенді» деп сипатталған сыртқы саясат Ауғанстандағы 2001 жылдағы лаңкестермен соғыс пен 2003 жылғы Ирактағы соғысқа жауап ретінде қабылданды. Алайда, жақын келешекте Жапонияның сыртқы саясатында қандай модель басым болатындығын әлі анықтап білген жөн. Себебі, соңғы жылдары Жапонияның сыртқы саясаты тұрақсыз болып келген еді. Жапонияның Демократиялық партиясы бюрократияның ықпалын сәтсіз азайтуға талпынған кезде, 2012 жылдың желтоқсан айында Абениң екінші кабинеті келгенде күшті саяси басшылықтың келуі мен Ұлттық қауіпсіздік кеңесін құру жоғары саяси басшылықтың қауіпсіздік пен сыртқы саясаттың маңызды мәселелері бойынша жылдам әрі батыл шешімдер қабылдау мүмкіндігін жақсарта түспек.

Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатына қатысты ұсыныстар.

Жапония үшін Таяу Шығыстың аймақ ретіндегі маңызы қандай екенін түсініп, Жапонияның аймақтағы негізгі мүддесіне тағы бір үңілген жөн. Басқа аймақтармен салыстыру барысында біз Таяу Шығыстың энергетикалық мәселелер, нарықтағы оның әлеуеті, Жапонияның қауіпсіздігі үшін салдары, оның маңызды мәселелері бойынша ұстанымы (мысалы, палестиндіктер мәселесі), сондай-ақ, оның халықаралық қауымдастықтағы рөлі мен қатынасы тұрғысынан маңызын қайтадан қарауымыз қажет. Содан кейін Жапонияның нені маңызды екендігіне сүйене отырып, біз Таяу Шығысты бірыңғай тұтас аймақ ретінде қарастыра аламыз ба, біздің Таяу Шығыс аймағы туралы түсінігіміз келешекте өзгере ме деген қосымша сұрақтарды қарастыра аламыз.

Үшінші мәселе – Жапония Таяу Шығыста не істей алады деген түсінікті қалыптастыру. Жапония қандай саяси шаралар мен саяси ресурстарды жұмылдыра алады? Бүгінгі шектеулер, талап-

тар мен мүмкіндіктер шегінен шығып, Жапония келешекте тағы не істей алады? Мұны түсіну үшін біз жоғарыда айтылған объективті түсініктер арасындағы байланыстарды мұқият қарастыруымыз керек. Сонда ғана біз Жапонияның ерекше дипломатиялық саясатын ұғына аламыз.

Соңғы қарастырылатын мәселе – Жапонияның бейнесін Таяу Шығыс пен әлемде көрсету қажеттілігінің үнемі өсіп отыруы. Бұл жерде Жапония мен Таяу Шығыс арасында интерактивті құрылымды құру өте маңызды мәселе болып саналады. Осыған байланысты Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатында мынадай ұсыныстар жасауды жөн көріп отырмыз.

Бірінші ұсыныс. Таяу Шығыстағы аймақтық тұрақтылық үшін Жапония осы өңірдегі жанжалдасушыс тараптар немесе мемлекеттер арасында бітімгершілікке шақыру және жанжалдарды шешуге көмектесу үшін өзін үшінші тарап ретінде қолдануы керек.

2014 жылдың маусым айында Иракта ислам мемлекеті идеясы жойылғаннан кейін Ирак үкіметінің тұрақтылығын қамтамасыз ету, қазіргі ұлттық шекараларды сақтап қалу және бірнеше реформаларды жүзеге асыру (провинция деңгейінде қауіпсіздік мәселелері бойынша билік өкілеттігін беру, бұрынғы баас үкіметінің саясатын жоюға қатысты түзетулер енгізу, бұрынғы әскери қызметкерлерді босату және сунниттердің наразылығын азайту шаралары) сияқты өзекті мәселелері бар. Қазіргі таңда Жапония Иракта діни топтар мен этностар арасындағы алауыздықты жою үшін көптеген нақты шаралар ұйымдастыруды жалғастыруда.

Бір-біріне қарсы түрлі саяси күштер соғысып жатқан таяушығыс жанжалдары үшін жиындар ұсынуға Жапония үшінші тарап бола алатындай жағдайда. Мысалы, Сирия жанжалын реттеу үшін барлық тараптардың оқ аруды келісіп тоқтатып, халықаралық бақылаумен еркін сайлауды өткізіп, жаңа әкімшілікті таңдауы керек. Бұл жанжалды реттеу барысында келіссөздер жүргізу барысында көтерілісші қозғалыс қолдайтындар (батыс мемлекеттері, Түркия) және Асад режимін қолдаушылар (Ресей, Иран және Хезболла), күрт ұлтшыл күштер бір мәмілеге келгені абзал. Халықаралық қауымдастық мүдделі мемлекет ретінде келіссөздер барысында Иранның орнын анықтап алуы қажет. Бұл үшін Израиль, Сауд Арабиясы және Түркияның үрейін басу қажет. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, Жапония делдалдық қызметті атқарып, бейбіт келіссөздерді жүргізуге өте ыңғайлы елдердің бірі болып саналады.

Палестина мәселесін реттеу кезінде де Жапония екі мемлекетті бітімгершілікке шақырып, халықаралық қауымдастықты ХАМАС-ты бейбіт процеске қосуға көндіргені абзал.

Екінші ұсыныс. Жергілікті қажеттіліктерге сәйкес келетін тәжірибе мен жапон технологияларын беру арқылы экономикалық дипломатияны қолдау.

Соңғы жылдары мемлекеттік қазынаға ауыртпалық алып келетін субсидиялар мен келешектегі энергетикалық блокқа қатысты саясат Таяу

Шығыс елдері тап болған маңызды экономикалық мәселе болып саналады.

Энергияға ішкі сұраныстың артуы, энергияға меншіктік шығынның азаюы және энергияны тұтыну құрылымы алаңдататын мәселелердің бірі. Сонымен бірге, тақтатасты газ бен мұнайдың пайда болуы, мұнайдың әлемдік бағасының тұрақсыздығы мұнайға тәуелді экономикасы бар елдер үшін өте маңызды.

Таяу Шығыс елдерінде мұнай, табиғи газ және электр қуаты халықаралық стандарттармен салыстырғанда айтарлықтай төмен бағада ұсынылады және су ресурстарының тапшылығына қарамастан, кейбір мұнай өндіретін мемлекеттерде су шығыны толығымен мемлекет тарапынан төленеді.

Аймақтағы коммуналды қызмет шығындарының арзан болуы энергияны үнемдеуге кедергі келтіруде. Өңірдегі азаматтар қуат көздерін үнемдеу мен экологиялық білімнің маңызын түсіну үшін энергияны үнемдеу саласында білім беру сияқты жапон технологиялары мен тәжірибесімен бөлісу мүмкіндіктері өте көп.

Қазіргі кезде Таяу Шығыс елдерінде ядролық энергияны енгізу мәселесі қарастырылуда. Алайда, уранды байыту, қолданылған ядролық отынды қолдану сияқты ядролық отын мен ядролық қондырғыларды басқару мен қауіпсіздікке қатысты көптеген мәселелер кездеседі.

Бүгінгі күні аймақтағы басшылар өз азаматтарына субсидиялармен байланысты мәселелерді дұрыс түсіндіріп, олардың тиісті түсінік қалыптастыруына күш салғаны абзал.

Үшінші ұсыныс. Әлеуметтік толқуларға себепкер болатын жастар арасында жұмыссыздық мәселесін шешу үшін білім беру мен жұмыспен қамту мәселесімен айналысатын Таяу Шығыс елдеріне жапон білім беру жүйесі мен технологияларынан тың идеялар мен жетістіктерді ұсыну.

Жастар арасындағы жұмыссыздық – бұл экономикалық мәселе ғана емес. Оның ішінде әлеуметтік және саяси тұрақсыздықты туғызатын қауіп-қатер де кездеседі. Мұны түсіну үшін Тунис пен Египетте басталған араб революцияларының орын алуының бір себебі – жұмыссыздық екенін білген маңызды.

Төртінші ұсыныс. Халықаралық терроризм қаупімен күрес жүргізу инфрақұрылымын әзірлеу барысында Таяу Шығысқа, ислам әлеміне және лаңкестік ұйымдарға қатысты тұрақты ақпарат жинап ұсыну үшін зерттеу институтын құру.

Шетелдегі жапондықтар мен жапон компаниялары жаңа лаңкестік уақиғаларға тартылады. Себебі олар халықаралық белсенділікті арттыруда. Осындай дағдарысқа қарсы басқаруды жетілдіру үшін ақпарат жинастыру маңызды болмақ.

Бесінші ұсыныс. Жанжалдан кейінгі мемлекеттік құрылыс пен қайта құру үшін адам қауіпсіздігі мен персоналды даярлауға бағытталған тұрақты гуманитарлық көмек көрсету мақсатында босқындарға арналған

жаңа шәкіртақы жүйесін құру.

Босқындар мәселесіне жауап беру маңызды халықаралық саясатқа айналуға айналуда. 2011 жылдан бастап сириялық босқындарға қатысты білім беру көмегі жеткіліксіз болды. Осы мәселені ескермеу Таяу Шығыстағы адам ресурстарын ұзақ мерзімді дамытуды шектеп, ауқымды экономикалық шығындарға және әлеуметтік толқулар әрі саяси дағдарысқа түрткі болмақ. Осы тұрғыдан, алыстағы елдердің босқындар мәселесі жаһандық ауқымдағы қауіпсіздік мәселелерімен тікелей байланысты. Сондықтан, Жапония үкіметі «кез келген елдің ішкі саясатына араласпау» қағидасын ұстанып, ұзақ мерзімді гуманитарлық қолдау көрсетуді жалғастыра түсуі керек. Мұндай қолдау терроризмді жоюға және демократиялық реформаларды жүргізуге көмектеседі.

Алтыншы ұсыныс. Қазіргі кезден бастап 2030 жылға дейін Таяу Шығыста кейбір елдерде билікте елеулі өзгерістер болатындығын ескеретін болсақ, Жапония жергілікті қоғамдық ой-пікірмен санасып, аймақтағы рөлін күшейткісі келсе, мемлекеттік емес субъектілермен өзара әрекеттесу амалдарына қатысты өзіндік қағидаларын қалыптастыруы қажет.

2030 жылға дейін АҚШ пен Қытайдың Таяу Шығыстағы ықпалы азая түседі деген болжам аясында Жапония аймақтағы позициясын анықтай түскені жөн. 2003 жылы АҚШ-тың Иракқа басып кіріп, «Үлкен Таяу Шығыс» бастамасы сәтсіз аяқталды. Америкалықтардың үміті ақталмай, Таяу Шығыстағы халықтар арасында америкалықтарға қарсы көңіл-күй күшейді, Ирак, Сирия және Ливия сияқты тұрақсыз мемлекеттер пайда болды [Miyagi Yukiko. 2011]. Мұндай әрекеттер Жапонияның ұлттық мүддесіне адами және эко-

номикалық зардап шектірді.

Сондықтан, Жапонияның Таяу Шығыстағы позициясы тәуелсіз дипломатия негізінде өрбігені абзал.

Жетінші ұсыныс. Жапония мен Таяу Шығыс арасында имидж бен жарнаманың екі жақты стратегиясын дамытып, жұмсақ күшті пайдалану.

Жұмсақ күш бизнес пен мәдени алмасу үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Мысалы, оңтүстік корейлік компаниялар өз елінің теледрамаларын мемлекет өнімдерінің имиджін жақсарту мен сатылымды күшейту үшін қолданады. Сол сияқты жапон тіліне, жапон мәдениетіне қызығатын таяу шығыстық адамдар арқылы жұмсақ күшті пайдаланған дұрыс. Алайда, Жапония жұмсақ күшті экспорттау кезінде жергілікті мәдениетпен қақтығыстардың туындамау амалдарын қарастыруы керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

XXI ғасырдың басында Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатын «жаңа таяушығыстық саясат» деп атауы мемлекет ішіндегі саяси өзгерістер мен аймақтағы энергетикалық ресурстарды жеткізу тәуелділігінің артуымен байланысты. Осы саясат Таяу Шығыс елдері мен Жапония арасындағы қарым-қатынастардың белсенділігінің артуын, Жапонияның аймақтағы саяси-экономикалық қатыстылығының кеңеюін қарастырады. Экономикалық ынтымақтастықты қолдау, инфрақұрылымды жаңарту, аймақтағы сенімді арттыру, жұмсақ күш түсінігін қолдану, аймақтағы жанжалдарды реттеуде үшінші тарап қызметін атқару Жапонияның таяушығыс саясатындығы негізгі құралына айналуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Joseph S. Nye, Jr., "The Soft Power of Japan," Gaiko Forum, 4, 2 (Summer 2004), pp. 3-7.
2. Ж. Ашинова. Общее и особенное в процессах демократизации партийно-политической системы Республики Казахстан и Японии. XVI международная конференция посвященная проблемам общественных и гуманитарных наук: 3 Часть: (культурология, религиоведение, искусствоведение, социологические науки, политологические науки) Международная научно-практическая конференция, г.Москва, 01.02.2014г. - М.: Центр гуманитарных исследований «Социум» - стр. 7-11 .
3. Aoki Tamotsu, "Toward Multilayered Strength in the 'Cool' Culture," Gaiko Forum, 4, 2 (Summer 2004), pp. 8-16.
4. Tsuchiyama, Jitsuo. 2003. "From Balancing to Networking: Models of Regional Security in Asia." NY: Palgrave Macmillan.
5. Drifte, Reinhard 1990. Japan's Foreign Policy. London.
6. Inoguchi, Takashi. 1991. Japan's International Relations, Oxford.
7. Miyagi Yukiko. 2011. Japan's Middle East Security Policy: Theory and Cases, London

ӘОЖ: 36.3
МРНТИ 21.41.45

МАЖИЕВ ГИЛИМБЕК ЖАДИГЕРОВИЧ,

PhD докторанты,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: kmdb-apparat@mail.ru

ЗАТОВ КАЙРАТ АЙТБЕКҰЛЫ,

философия ғылымдарының докторы,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: kairat_1966@list.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ДІН АРАҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа. Діни қатынастар саласындағы мемлекеттік саясаттың мазмұнын айқындайтын негізгі мәселе қоғамның рухани адамгершілік кескінін көрсететін дінаралық келісім мен төзімділікті тереңдету. Мәдени және ұлттық бірегейлікті қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі - дін. Сондықтан тарихи қалыптасқан мәдени-діни бірегейлікті сақтаудағы дін мен мемлекеттің өзара әрекеттесуін ғылыми-теориялық талдау ұлттық және мемлекеттік қауіпсіздік үшін аса өзекті мәселе болып табылады. Мемлекет пен дін қарым-қатынасының ерекшелігі мемлекет және құқық теориясы мен мемлекет тарихының ажырамас бір бөлшегі болып табылады. Сондықтан мемлекет пен дін қарым-қатынасының концептуалдық және ұғымдық аппаратымен танысу қазіргі заман адамының құқық мәдениетін көтеретіні сөзсіз. Сондай-ақ азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру тәжірибесіне де аталған құқықтық жүйе өз үлесін толықтай қоса алады. Олай дейтініміз мемлекет пен дін арақатынасының негізгі құқығы жасампаздық потенциалы мен ғылыми танымдық тұрғыдан да, өмірлік-тәжірибелік тұрғыдан да маңызы өте зор.

Түйін сөздер: Мемлекет, дін, зайырлылық, шіркеу, теократия, құқық, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, зайырлы мемлекет.

МАЖИЕВ ГИЛИМБЕК ЖАДИГЕРОВИЧ,

PhD докторант,
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: kmdb-apparat@mail.ru

ЗАТОВ КАЙРАТ АЙТБЕКҰЛЫ,

д.ф.н.,
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: kairat_1966@list.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПРИНЦИПА СЕКУЛЯРИЗМА МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И РЕЛИГИЕЙ

Аннотация. Основным вопросом, определяющим содержание государственной политики в сфере религиозных отношений, является углубление межрелигиозной гармонии и толерантности, которые отражают духовную нравственность общества. Одним из значимых факторов обеспечения культурной и национальной идентичности является религия. Поэтому научно-теоретический анализ взаимодействия религии и государства в сохранении исторически сложившейся культурной и религиозной самобытности является актуальным вопросом национальной и государственной безопасности. Особенность отношений государства и религии является неотъемлемой частью теории государства и права, а также истории государства. По этой причине изучение концептуальной структуры отношений между государством и религией, несомненно, поднимает правовую культуру современного человека. Более того, правовая система может в полной мере способствовать практике построения гражданского общества и верховенства закона. Другими словами, фундаментальное право государства и религии – это нечто большее, чем творческий потенциал и научно-познавательный аспект.

Ключевые слова: Государство, религия, церковь, теократия, клерикальность, право, государственно-конфессиональные отношения, светское государство.

MAZHIEV GILIMBEK,

PhD student,

Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture,
Kazakhstan, Almaty,

E-mail: kmdb-apparat@mail.ru

ZATOV KAIRAT,

PhD doctor, Associate Professor,

Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture,
Kazakhstan, Almaty,

e-mail: kairat_1966@list.ru

MODERN PRINCIPLES OF SECULARISM BETWEEN STATE AND RELIGION

Annotation. The main issue determining the content of state policy in the field of religious relations is the deepening of inter-religious harmony and tolerance, which reflect the spiritual morality of society. One of the significant factors in ensuring cultural and national identity is religion. Therefore, the scientific and theoretical analysis of the interaction of religion and the state in preserving the historically established cultural and religious identity is an urgent issue of national and state security. The peculiarity of relations between the state and religion is an integral part of the theory of the state and law, as well as the history of the state. For this reason, the study of the conceptual structure of relations between the state and religion undoubtedly raises the legal culture of modern man. Moreover, the legal system can fully contribute to the practice of building a civil society and the rule of law. In other words, the fundamental law of the state and religion is more than creativity and the scientific and cognitive aspect.

Keywords: State, religion, church, theocracy, clericalism, law, state-confessional relations, secular state.

КІРІСПЕ

Мемлекет пен дін қарым-қатынасының қалыптасу кезеңдерін талдай отырып, оның өзіндік ерекшеліктерін және олардың маңыздылығындағы құндылықты дүниетанымдық негіздерін ашу арқылы Қазақстан Республикасындағы дін мен мемлекет арақатынасына дінтанулық талдау жүргізу зерттеудің басты мақсаты ретінде таңдап алынды. Осы мақсатқа жетуде дін, қоғам, құқық және мемлекет арақатынасының қалыптасу жүйелерін талдауды, қоғамдық санадағы діннің рөлін, негізгі ерекшеліктері мен олардың маңыздылығын қарастыруды, мемлекет пен дін арақатынасындағы заңнамалық негіздерінің қалыптасу кезеңдерін зерттеуді, мемлекетте дін арақатынасының зайырлылық пен діндарлық принциптерінің негіздерін және олардың жүйелерін талдауды және Қазақстандағы дін мен мемлекет қатынастарының ерекшеліктерін айқындауға дінтанулық сараптама жүргізуді, сондай-ақ, мемлекет пен дін қарым-қатынасы өркениеттілік құбылыс ретінде тарихи дамуда болатын үдеріс (процесс) ретінде дінтанулық тұрғыдан саралауды мақсат еттік.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСНАМАСЫ

Зерттеу жүргізу барысында жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістер, соның ішінде логикалық және тарихи, герменевтикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Осы әдістер мемлекет пен дін арақатынасындағы зайырлылық принциптерін саралап зерттеуге мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Мемлекет пен дін арасындағы құқықтық жү-

йелердің нормасы мен тетіктері, мемлекет және дін арақатынасының заңнамалық негіздері, оны реттестіретін нормалар мен жарғылар, діннің мемлекетті басқаруы, діннің мемлекетке деген көзқарасы, мемлекеттің дінге деген көзқарасы, зайырлылық және діни құндылықтар мен қағидаттар, мемлекеттің аумағындағы азаматтардың ар-ождан бостандығы қазіргі таңда шетел және Қазақстандағы құқықтанушы, саясаттанушы, әлеуметтанушы, тарихшы, философтар мен дінтанушыларды өте қатты қызықтырып, соңғы кезде осы тақырыптар зерттелу үстінде.

Дін мен мемлекет арақатынасындағы өзекті мәселелерді талдауда отандық және шетелдік ғалымдардың көзқарастары мен еңбектері басшылыққа алынды. Айталық В.В. Лазарев пен С.В. Липеньнің «Теория государства и права» кітабы (2000, 511 б.), М.Ю. Зеленковтің «Государственно-религиозные отношения» кітабы (2004, Мәскеу), Jr. James E. Wood «Church and State in the Modern World: A Critical Assessment and Annotated Bibliography» (2005, 660), Веремчук В.И. Социология религии. (Москва 2004. с. 68). қатарлы еңбектерден сырт, А. Айталы, Б. Бейсенов, А. Құрманалиева сынды отандық ғалымдардың еңбектеріне назар аударылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мемлекет және дін қатынастары деп мемлекет институттары мен діндердің институционалды құрылымдарының (діни бірлестіктер, конфессиялық ұйымдардың) тарихи қалыптасуын және өзгеріп отыратын өзара байланыстары мен өзара қарым-қатынастарының жиынтығын айтады. Бұл қатынастардың негізін дін мен оның институттарының қоғамдағы орны мен қызметі,

осы қатынас субъектілерінің құзыреттілігі мен біліктіліктері туралы заңнамалық тұрғыдан бекітілген түсініктер құрайды.

Мемлекет – белгілі бір территорияда жоғарғы билікке ие, қоғамды ұйымдастыру мен басқаруды, қоғамдық қатынастарды реттеуді жүзеге асыратын қоғамның саяси жүйесінің негізгі әлеуметтік институты (Лазарев&Липень, 2000, с. 135).

Мемлекет – қоғаммен тұтасып кетпеген жариялы билік. Мемлекеттік биліктің жариялығы оның заңды сипатына (легитимділігіне) негізделеді. Мемлекет қоғамдық өмірдің барлық салаларына ықпал етеді, қоғамның толыққанды, тұтас ағза ретінде өмір сүруі үшін қажетті әлеуметтік-экономикалық және рухани құндылықтарды жасауда нақтылы шаралар қабылдайды. Мемлекеттің өзіне тән бірнеше белгілері бар: 1) Мемлекеттің билігі белгілі бір территорияға таралады. 2) Мемлекет егемендікке ие. Егемендік мемлекеттік биліктің маңызды сипаттамасы. Мемлекеттің егеменділігі ішкі және сыртқы саясат саласында өз бетінше шешім қабылдауында, мемлекеттік биліктің елдің тұтас территориясына таралуында, мемлекеттік органдардың шешімдерінің баршаға міндеттілігінде көрініс табады. Сонымен қатар мемлекеттің егемендігі барлық азаматтарға, ұйымдар мен мекемелерге міндетті болып табылатын заңдар мен басқа да нормативтік актілерді шығару, заңды күш қолдану құқығында көрініс табады. Көріп отырғанымыздай, мемлекеттің мәні билік ұғымымен тығыз байланысты. Билікті адамдардың қызметі мен жүріс тұрысына ықпал ету қабілеттілігі мен мүмкіндігі ретінде қарастыруға болады. Билік әртүрлі тәсілдер – ерік жігер, бедел, құқық, күш қолдану арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік билік – мемлекеттік-құқықтық институттарда көрініс табатын және қоғамды басқаруды ұйымдастыруға бағытталған әлеуметтік биліктің бір түрі. Мемлекеттік билік мемлекеттік органдар арқылы құқықтық формада жүзеге асады (Jr. James E. Wood, 2005, с. 12).

Мемлекет өз міндеттерін жүзеге асыру мақсатында бірнеше қызметтерді жүзеге асырады. Қазіргі уақытта мемлекеттің қызметтерін ішкі және сыртқы деп жіктеу кең таралған. Мемлекеттің ішкі қызметіне қоғамның ішкі дамуын қамтамасыз етуге бағытталған қызметтерін жатқызады. Олардың қатарына экономикалық, экологиялық, мәдени-әлеуметтік, азаматтардың құқықтарын қорғау мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кіреді.

Мемлекеттің сыртқы қызметі – басқа мемлекеттермен қарым-қатынасты қамтамасыз етуге бағытталады. Мемлекеттің сыртқы қызметінің екі негізгі бағыты бар. Біріншісі – әскери қызметі – соғыс қимылдарын жүргізу, соғыс және бейбітшілік жағдайында елдің қорғанысын қамтамасыз ету, мемлекеттік шекараны қорғау. Қазіргі уақытта әрбір мемлекет өзінің әскери доктринасын қабылдап жүзеге асыруда. Басқа мемлекет тарапынан әскери қауіп мүмкіндігі сейілген қазіргі заманда көптеген елдер “Жеткілікті қорғаныс” доктринасын қолдайды. Бұл доктрина қажетті қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, әскери бюджетті қысқартуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттің сыртқы қызметінің екінші бағыты – басқа мемлекеттермен ынтымақтастық орнату. Бұл қызмет бағыты – қазіргі мемлекеттер үшін объективті қажеттілік. Себебі, қазіргі заманғы жаһандық мәселелер барлық елдердің ұйымдасып, ұжымдық әрекет етуін талап етеді. Мемлекетаралық ынтымақтастықтың негізгі бағыттарына – экономикалық, бейбітшілікті сақтау, қоршаған ортаны қорғау, халықаралық қылмыспен күрес, ғылым, білім мен мәдениет саласындағы ынтымақтастық кіреді. Бұл бағытта мемлекет басқа мемлекеттермен қатар халықаралық үкіметтік емес ұйымдармен де, соның ішінде діни ұйымдармен де қарым-қатынас орнатады. 2010 жылы Қазақстан Республикасы Ислам ынтымақтастық ұйымына төрағалық етті. Қазіргі уақытта көптеген діни ұйымдар бейбітшілік пен қоршаған ортаны қорғау сияқты халықаралық ұйымдардың жұмысына белсене қатысады. Қазіргі жаһандық мәселелерді шешуге діннің позитивті мүмкіндіктерін жұмылдыру мақсатында елімізде “Әлемдік және дәстүрлі діндердің съезі” тұрақты өткізіліп келеді. Бұл қазіргі адамзаттың әлеуметтік-рухани өмірінде дін мен діни ұйымдардың елеулі рөл атқарып отырғанын көрсетеді.

Мемлекет пен дін қарым-қатынасының субъектілерінің қатарына әртүрлі конфессиялар, діни бірлестіктер мен топтар кіреді. Қазіргі батыс дінтануында діни ұйымдарды шіркеу, деноминация және секта деп ажырату қарастырылған. Біздің пайымдауымызша бұл классификация толықтыруды қажет етеді. Мемлекет пен діннің қарым-қатынасы институционалданған діни бірлестіктер немесе институционалданбаған діни қауымдастықтар арқылы жүзеге асуы мүмкін. Институционалданған діни бірлестіктердің өз жарғылары, тіркеу құжаттары, діни бірлестіктің құрылымын айқындайтын және басшысын тағайындайтын процедурасы, өз ішіндегі немесе қоғаммен қарым-қатынастарын реттейтін ережелері болады. Институционалданбаған діни қауымдастықтар діндарлардың бейресми қарым-қатынасына негізделеді. Мұндай қауымдастықтар діни бірлестік ретінде ұйымдаспаған, оларға діни дүниетанымдық көзқарастары мен діни құндылықтарындағы ортақ ұстанымдар тән. Мемлекет дін қатынасын зерттеген бірқатар ғалымдар мұндай қауымдастықтардың құқықтық қатынастардан тыс қалатынына назар аударады. Діни бірлестіктер мен ұйымдар өздерінің ұжымдық мүдделерін қорғауға мән береді және жамағат немесе қауым мүшелерінен ортақ діни наным-сенімді ұстануды талап етеді. Алайда, көптеген елдердің конституцияларында діни наным-сенім мен ар-ождан бостандығы әрбір азаматқа берілген құқық болып табылады. Осы негізде кейбір зерттеушілер мемлекет-дін қарым қатынасының субъектілері тек діни институттар (бірлестіктер мен ұйымдар) ғана емес, жеке азаматтар да болуы керек деген ой айтады (Зеленков, 2004-11).

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, діни ұйымдарды мәнді белгілеріне қарай конфессия, деноминация, секта, діни бірлестік, діни қауым деп жіктеген дұрыс.

Конфессия латын тілінен аударғанда белгілі бір дінді ұстану деген мағына береді. Конфессия ортақ діни наным-сенімі мен ілімі, құлшылық ерекшеліктері және ұйымдасу құрылымына қарай діндарлардың өзара ұжымдасуы немесе бірігуі формасы. Конфессиялар діннің тарихи эволюциясы барысында қалыптасады (христиандық ішіндегі православиелік, католиктік және протестанттық бағыттар, исламдағы сунниттік және шиа бағыты, буддизмдегі хиньяна және махаяна).

Деноминация ұғымын алғаш қолданған Х.Р. Нибур. Деноминация (лат. *denominatio* – атауын өзгерту, қайта атау) реформация дәуірінде, протестантизмнің тармақталуының барысында пайда болған. Деноминация шіркеу мен секта арасындағы қалыптасу үстіндегі діни ұйым. Деноминация шіркеуден иерархиялық құрылым мен орталықтандырылған басқару жүйесін қабылдайды, мемлекеттен оқшаулану саясатынан бас тартады, қоғаммен жақындасуға ниет танытады, әрбір адамның рухани кемелдену мүмкіндігін мойындайды. Бірақ діни ілімінде дәстүрлі шіркеудің кейбір догматтары мен ғибадаттарын мойындамайды, өзінің ерекшелігін, таңдаулылығын дәріптеуге мән береді (протестанттықтағы бағыттардың басым бөлігі деноминациялар болып табылады).

Секта сөзі латынның ойлау мәнері, өмір салты, ілім, мектеп, бағыт деген мағынаны білдіреді. Кең таралған дәстүрлі дінге қарсылық танытатын діни ілім аясында біріккен діни қауым. Сектаға (әсіресе, бастапқы кезеңінде) өзін басқа діндер мен қоршаған әлеуметтік ортаға қарсы қою, өз сенімін бірден бір ақиқат ретінде, адамзатты құтқаратын бірегей ілім деп қабылдау тән. Батыс Еуропалық және америкалық әлеуметтік ғылымда сектаны қауіпті құбылыс деп бағаламайды, керісінше әр адамның діни наным-сенім бостандығын жүзеге асыруының бір тәсілі ретінде қарастырады. Қоғам мен адам өміріне зиян тигізетін, құндылықтар мен қалыптасқан дәстүрге, адамгершілік ұстанымдарына нұқсан келтіретін қауіпті діни ұйымдарға қатысты деструктивті діни ағым немесе топ ұғымы қолданылады.

Пол Вебер діни ұйымдарды мемлекеттен бөлудің төрт жолын ұсынады: 1) құрылымдық сепарация; 2) абсолютті сепарация; 3) транс-құндылықтық сепарация; 4) аккомодацияқл ысепарация және тең сепарация немесе бейтараптылық (Weber, 1988:600)

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңына сәйкес «діни бірлестік – Қазақстан Республикасы азаматтарының өз мүдделерінің ортақтығы негізінде діни қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен біріккен ерікті бірлестігі».

Қазіргі мемлекет пен құқық теориясында әртүрлі діндер мен олардың ұйымдарының саяси маңызын сипаттауға, мемлекет пен қарым-қатынасын зерттеп, баяндауға көп мән берілмей келеді. Алайда, қазіргі постсекуляризм жағдайында бұл бірқатар маңызды мәселелердің теориялық-практикалық аспектілерін дұрыс түсінбеуге алып келуі мүмкін, өйткені ұзақ ғасырлар бойы діни ұйымдар қоғамның саяси құрылымының негізгі субъектілерінің бірі болып келді. Діни-құқықтық ұйғарым-

дарды бұзған адам қоғамдық және мемлекеттік деңгейде сот шешімімен өлім жазасына, тән жазасына және мүшелер тағайындаған жазаға, сондай-ақ мүліктік жауапкершілікке тартылатын (Бейсенов&Рысбекова, 2012, с. 202).

Мемлекет пен дін өзара байланыста болатын әлеуметтік феномендер. Мемлекет пен дін институттарының байланысы әр тарихи дәуірде түрлі сипат алып отырды. Мемлекет те, дін де қоғамдық өмірге ықпал етіп, өз билігін нығайтуға талпынды. Тарихи ұзақ уақыт бойы мемлекет діннің беделіне сүйеніп, қоғамды басқаруда діни нормаларды басшылыққа алып келді. Ал дін институттары мемлекеттің қуатына сүйеніп өз ілімін тарату мен нығайтуда үлкен жетістіктерге жетті.

Діни ұйымдармен қарым-қатынасына қарай мемлекеттің үш типін ажыратады. Олар: теократиялық, клерикалдық және зайырлы мемлекет.

Теократия гректің *theos* – құдай, *kratos* – билік деген сөздерінен құралады. Теократия деп саяси билік шіркеу басшысының, дінбасының қолында шоғырланатын басқару түрін айтады. Теократиялық мемлекетте дін қоғам өмірінің барлық салаларын қамтып, белгілі бір дін мемлекеттік мәртебесіне ие болады, ал осы діннің қасиетті кітабы мемлекеттік заңнама мен құқықтың қайнар көзі ретінде қабылданады. Жоғарғы мемлекеттік билік те, діни билік те монарх-абыздың қолында шоғырланады. Тарихтағы мұндай теократиялық биліктің классикалық үлгісі – Эхнатон дәуіріндегі Мысыр мемлекеті, қазіргі уақытта – Ватикан. Ортағасырлық шіркеу әкейлері – Аугустин Блаженный мен Фома Аквинский теократиялық мемлекеттің философиялық-құқықтық негіздерін қалыптастыруға, шіркеудің қоғам мен мемлекет өміріндегі орталық орнын дәйектеуге зор үлес қосты. Олардың пайымдауынша мемлекет әрқашан шіркеуге қызмет етуі керек және тек сонда ғана мемлекет өзінің шынайы мәні мен мақсатына сай келеді (Сергеев, 2014:163-165)

Клерикалдық мемлекетте дін мен оның ұйымдары мемлекетпен тұтасып кетпесе де, олар заңмен белгіленіп, орныққан институттар арқылы мемлекеттік саясатқа ықпал етіп отырады. Қазіргі кезде Еуропадағы конституциялық монархиялық елдердің бірқатары (Ұлыбритания, Дания, Швеция) және сондай-ақ Израиль мен араб мемлекеттерінің басым бөлігі осындай мемлекеттердің қатарына жатады. Клерикалдық мемлекеттерде лауазымды мемлекеттік қызметтерді ресми дін өкілдері атқарады, мемлекет басшысы қызметіне тағайындалғанда діни ант қабылдайды. Мемлекеттік органдарда діни ұйымдардың өкілдері қызмет етеді. Діни ұйымдар (шіркеулер, синагогалар, сангхалар) азаматтық хал актілерін тіркеуді, некені заңдастыруды жүзеге асырады, білім беру мен тәрбие жұмыстарына белсенді араласады, басылымдар мен ақпарат құралдарын діни цензурадан өткізеді. Сонымен қатар клерикалдық мемлекеттерде діни ұйымдар мемлекеттен әртүрлі субсидиялар алып отырады және түрлі салықтық жеңілдіктерге ие болады. Бірқатар елдерде діни ұйымдар ірі меншік иелері болып табылады, ғибадатханалар мен культтік ғимараттар, жер телімдері мен өндіріс орындары, ауруханалар мен қарттар үйі сияқты орындар олардың жеке немесе ұжымдық меншіктері саналады.

Зайырлы мемлекет пен дін арақатынасына, зайырлы мемлекет сипаттарына келесі тарауларда кеңірек тоқталатын болғандықтан, әзірше оның маңызды белгілерін атап өтейік. Зайырлы мемлекетте дін мемлекеттен ажыратылады және діни ұйымдар (бірлестіктер) саяси функцияларды атқармайды, яғни қоғамның саяси жүйесіне кірмейді (Дегенмен, кейбір зайырлы мемлекеттерде дін саясаттан шеттетілмеген. Мысалы ГФР-да діни сипаттағы саяси партиялар қызмет етеді, шіркеу мемлекеттік іс-шараларға қатысады. Сонымен қатар діни ұйымдар саяси шешімдер қабылдауға тікелей болмаса да, әртүрлі діни сарындағы көсіподақтар, жастар, әйелдер және т.б. қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер арқылы да ықпал етіп отырады). Зайырлы мемлекет діни ұйымдардың ішкі мәселелеріне араласпайды және қаржылай көмек көрсетпейді. Бірақ зайырлы мемлекет діни ұйымдардың заңды қызмет етуін қамтамасыз етіп, діни қатынастарды реттеудің құқықтық негіздерін қалыптастырады. Зайырлы мемлекеттердің басым көпшілігі ар-ождан және діни наным-сенім бостандығы қағидаларын басшылыққа алады. Ар-ождан және діни наным-сенім бостандығы қазіргі заманғы адам құқықтарының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады (Айталы, 2010, с. 7-8).

Дінге қатысты мемлекет түрлерін жіктеу мен мемлекет пен дін қарым-қатынасын талдау мемлекеттегі діннің екі түрлі статусын айқындауға мүмкіндік береді:

- Мемлекеттік дін статусы, бұл басқа наным-сенімдермен салыстырғандағы осы діннің артықшылықтары мен басымдылықтарын белгілейді;
- Діннің мемлекетпен және мектептің (мемлекеттік және муниципалдық білім беру жүйесінің) діннен ажыратылуы.

Дін мемлекеттік статусына ие елдерде басқа діндерді ұстану мүмкіндіктері де қарастырылады, бірақ олардың құқықтық жағдайы шектелген. Мұндай діндер немесе діни наным-сенімдер “төзімділік танытылатын діндер” санатында қарастырылады. Айталық Британия отарларында миссионерлік ұстанымдағы католиктік шіркеу ұйымдары осындай статусқа ие болды. Ресей империясында ислам “төзімді” дін ретінде қарастырылды. Алайда, бұл діндер мен діни ұйымдар мемлекет тарапынан қолдауға ие болмады, Ресей империясында мешіттер мен медреселер жамағаттар мен меценаттардың қолдауымен қызмет ете алды. Ресей империясы мен православиелік шіркеудің бірлігі “православие”, “самодержавие”, “соборлылық” идеясында көрініс тапты. Мемлекет шіркеудің қамқоршысы, қорғаны ретінде қабылданды. XIX ғасырдың соңына қарай Ресей қоғамында “Мәскеу – үшінші Рим” идеологиясы кеңінен таралды. 1903 жылғы қылмыстық тәртіп бойынша православиенің адамды басқа дінге тартқаны үшін қылмыстық жаза қарастырылды. 1917 жылы орын алған ақпан төңкерісі нәтижесінде билікке келген Ресейдегі Уақытша үкімет діннің мемлекеттен және мектептің діннен ажыратылуы қағидасын жариялады, сөйтіп православиелік шіркеуді артықшылықтарынан айырып, барлық діндердің тең құқылығын заңдас-тырды. Алайда, осы жылғы қазан төңкерісі діннің мемлекеттен және мектептің діннен ажыратылуы туралы декрет қабылдағанымен, іс жүзінде дінді

әлеуметтік құбылыс ретінде жоюға бағытталған атеистік идеологияны қоғамдық санаға сіңіруге бет алды.

Қазіргі уақыттағы мемлекеттердің басым көпшілігінде діннің мемлекеттен ажыратылуы орын алған. Бұл үдеріске төмендегідей сипаттар тән:

- Мемлекет пен оның органдары азаматтардың дінге қатыстылығын бақылауға алмайды және азаматтарды дінге қатыстылығына қатысты тіркемейді;

- Мемлекет (заң бұзушылық орын алмаған жағдайда) діни ұйымдардың ішкі істеріне араласпайды, атап айтқанда діни ілімдердің мазмұнына, діни рәсімдер мен ғибадаттардың атқарылуына, діни бірлестіктер мен ұйымдарды ұйымдастырылуы мен басқарылу тәртібіне қатысты шешімдер қабылдамайды, діни ұйымдар өздеріне тиесілі қаражатты пайдалануда еркіндікке ие (бірақ, кейбір елдерде діни бірлестіктердің өз мүшелері алдында қаржылық есеп беруі құрылтай құжаттарында қарастырылған);

- мемлекет діни бірлестіктер мен ұйымдарға материалдық қолдау, соның ішінде қаржылық демеушілік жасамайды;

- діни бірлестіктер мен ұйымдар ешқандай мемлекеттік қызметтерді атқармайды;

- діни бірлестіктер мен ұйымдар мемлекеттік істерге араласпайды, тек азаматтардың діни қажеттіліктерін өтеуді қамтамасыз етеді, мемлекет өз кезегінде діни бірлестіктердің заңды қызмет етуіне құқықтық жағдай жасайды.

Көріп отырғанымыздай, діннің мемлекеттен ажыратылуы атеистік идеологияны қолдау немесе таратуды білдірмейді. Бұл қағида азаматтардың ар-ождан және діни наным-сенім бостандығы құқын жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Дін мен мемлекеттің, сонымен бірге қоғаммен діннің әрқашан да бірге өмір сүріп келе жатқандығы тарихтан белгілі. Сондықтан біз мемлекеттен және қоғамнан дінді бөлек алып қарай алмаймыз, себебі дін көптеген жағдайларда мемлекет шеше алмайтын процестерді өз күшімен шешіп отыратындығы айдан анық. Қазіргі кезде зайырлы және діндарлы принциптер ескеріледі (Құрманалиева, 2012:111-115).

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен дін қатынасының мазмұнын:

a) азаматтардың ар ождан және діни наным сенім бостандығына деген конституциялық құқын жүзеге асыру;

b) діни бірлестіктердің заңмен кепілдендірілген құқын жүзеге асыру, олардың заңды және заңнамалық міндеттерін орындауын қадағалау;

c) мемлекеттің діннен ажыратылу конституциялық қағидасын жүзеге асыру;

d) әлеуметтік маңызы бар бағдарламаларды жүзеге асыруда мемлекеттік органдар мен діни ұйымдардың қызметін үйлестіру;

e) конфессияаралық қатынастарды реттеу және діни шиеленістердің алдын алу құрайды.

Мемлекет және дін қатынастарының субъектілері:

- мемлекет тарапынан заң шығарушы, атқарушы, сот билігі органдары, салалық ведомстволар мен мекемелер, мемлекеттік БАҚ құралдары.

- діни бірлестіктер тарапынан – діни ғибадаттар

мен ғұрыптардың атқарылуын, діни қажеттіліктердің қанағаттандырылуын қамтамасыз ететін, түрлі әлеуметтік гуманитарлық, діни ағартушылық пен білім беру, ақпараттық және т.б. заңмен белгіленген қызметтерді атқаратын ұйымдар мен олардың басқарушы және үйлестіруші органдары.

Қазақстан Республикасындағы мемлекет және дін қатынастары Республикалық, аймақтық және жергілікті билік деңгейде реттеліп отырады.

Мемлекет пен діни бірлестіктер қатынасының маңызды салаларына құқықтық, экономикалық, әлеуметтік қорғау, мәдениет пен білім, экология, қоғамдық қауіпсіздік салалары жатады.

Мемлекет өзінің діни наным-сенім саясатын жүргізу мүмкіндігіне ие. Мемлекеттің діни наным-сенім саясаты деп саяси ықпал объектісі қоғамның діни саласы болып табылатын мемлекет институттарының қызметін айтады.

Мемлекеттің діни наным-сенім саясаты бірнеше факторлармен анықталады. Атап айтатын болсақ, халықтың конфессионалдық құрылымы, мемлекет аумағында әрекет ететін діни бірлестіктер типі, мемлекет пен діни ұйымдар қатынасының тарихи қалыптасқан дәстүрі, секулярлану үдерісінің деңгейі және т.б.

Қазақстан Республикасы діни-наным сенім саясатының негізгі мақсаты – азаматтардың ар ождан және дінинаным сенім бостандығын жүзеге асыруын және қоғамдық келісім мен тұрақтылықты сақтауды қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін бірнеше кешенді міндеттерді жүзеге асыру қажет:

1) азаматтардың ар-ождан және діни-наным сенім бостандығы конституциялық құқын қамтамасыз ету;

2) конфессиялар арасындағы, дінді ұстанатын және ұстанбайтын азаматтар арасында өзара түсіністі пен сыйластықты қамтамасыз ету, олардың мүдделерін ескеру және үйлестіру;

3) діндердің позитивті потенциалын қолдана отырып қоғамның моралдық адамгершілік ұстанымдарын нығайту, Қазақстан халықтарының ұлттық-мәдени дәстүрлерін сақтау;

4) Қазақстан қоғамына жат, оның руханилығына қайшы келетін зорлық зомбылықты, арсыздықты насихаттауға қарсы іс шараларларды жүргізу, ұлттық-мемлекеттік, қоғамдық және жеке тұлғалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету (Затов&Мажиев, 2019:28)

Қазақстан Республикасы діни наным-сенім саясаты төмендегідей қағидаларға негізделеді:

о Мемлекет пен оның институттарының зайырлы, конфессиялық бейтарап сипаты;

о азаматтардың дінге қатынасына, діни немесе зайырлы бірлестіктерге тиесілігіне қарамастан бостандықтары мен құқықтарының теңдігі;

о діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі;

о халықтың діни дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына құрметпен қарау;

о ар-ождан және діни-наным сенім бостандығын, конституциялық құрылысты, азаматтардың өмірі мен денсаулығын, заңды мүдделері мен құқықтарын, мемлекеттің қорғаныс қабілеті мен қауіпсіздігін қорғау мақсатында ғана шектеу;

о осы саладағы мемлекеттік саясаттың басымдылықтарын ғылыми негіздеу. Бұл қағидаға сай

мемлекеттің діни наным-сенім саясаты кешенді әлеуметтанулық, дінтанулық, саясаттанулық, құқықтанулық экономикалық зерттеулер негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Мемлекеттің діни наным сенім саясатын жүзеге асыру тәсілдері:

о Барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың Қазақстан Республикасының заңнамаларын орындауы;

о Ар ождан және діни наным-сенім саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық базаны жетілдіру;

о Қазақстан Республикасының ар ождан және діни наным сенім туралы заңнамаларын жүзеге асыру мен орындалуын қадағалаудың тиімді механизмдерін қалыптастыру;

о Мемлекеттің діни наным-сенім саясатын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби дайындығы мен біліктілігін арттыру;

о Мемлекеттің діни наным-сенім саясатының теориялық негізін қамтамасыз ететін ғылыми зерттеулерге қолдау көрсету;

о Мемлекеттік органдардың діни бірлестіктердің мүдделеріне қатысты мәселелерді қарастыруында оларға осы мәселелерді талқылауға қатысуына мүмкіндік беру, діни бірлестіктермен тығыз байланыс және ынтымақтастық орнату;

о діни бірлестіктердің әлеуметтік маңызы бар қызметтерді жүзеге асыруына мемлекеттік қолдау көрсету, олардың мемлекеттік органдармен ынтымақтастығының қоғамдық тиімді формалары мен салаларын таңдауына мүмкіндік беру;

о мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғам институттарының және діни бірлестіктердің түрлі діни наным сенімді ұстанатын азаматтар арасындағы өзара түсіністік пен толеранттылықты дамытуға бағытталған қызметтерін үйлестіру.

Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен дін қатынастарына ықпал ететін факторлар:

о Елдегі жалпы жағдай: экономикалық, әлеуметтік, саяси жағдай, ұлтаралық, әлеуметтік қатынастар;

о Тарихи фактор: мемлекет пен дін арқатынасы туралы тарихи қалыптасқан көзқарастар мен түсініктер, қоғамдағы дәстүрлі діндердің орны мен маңызы туралы көзқарастар мен түсініктер;

о Адам құқығы мен бостандығын қорғайтын халықаралық нормаларды ескеру, ҚР қол қойған халықаралық келісімдеріндегі міндеттерін орындауы;

о Елде қалыптасқан құқықтық мәдениет деңгейі;

о ҚР халқының көпұлттық және поликонфессиялық құрылымы;

о Этникалық және конфессионалдық қатынастардың өзара байланысы.

Қазақстан Республикасындағы мемлекет пен дін қатынастарының негізгі тенденциялары мен перспективалары:

о Қоғамдық өмірдегі діни ұйымдардың рөлінің артуы;

о Діндар адамдар мен діни бірлестіктер санының артуы;

о Діни қатынастарды реттейтін заңнамалық базаның жетілдірілуі, құқық қолдану тәжірибесінің

дамуы;

о Діни бірлестіктердің қызмет аясының кеңеюі: әлеуметтік жұмыс, қайырымдылық, мәдени-ағартушылық, білім беру.

о әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешуде мемлекеттік билік органдары мен діни ұйымдар арасындағы ынтымақтастықтың артуы.

Қазіргі уақытта еліміздегі діни ахуалға ықпал ететін төмендегідей мәселелерді атап өтуге болады:

о діни шиеленістің кейбір көріністерінің сақталуы, экстремизм мен терроризм қаупі;

о Қоғамдағы секуляризация үдерістерінің жалғасуы және жекеленген әлеуметтік немесе этникалық топтардың өзіндік бірегейленуімен байланысты діндарлық деңгейінің артуы;

о Жаһандандудың ықпалы, жаңа технологиялардың өмірге енуі және олардың діни сана мен сенімге ықпалы (Подопригора, 2008:91).

Қазіргі өркениетте мемлекеттің діннен ажыратылуы кең таралғанымен мемлекет пен дін өзара байланыста болатын әлеуметтік институттар, ал қоғамдағы діни қатынастар – әлеуметтік қатынас-

тардың бір түрі. Мемлекет заңдар арқылы осы қатынастарды реттеп отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада діни саясат саласындағы әлемдік тәжірибелерге жан-жақты талдау жасай отыра Қазақстан қоғамының саяси және әлеуметтік-мәдени даму ерекшеліктерін ескере отырып, жауап беруге ұмтылды.

Мемлекет пен дін арақатынасындағы негізгі қызығушылық тек қана қол қойылған декларациялар мен теориялық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ іс-тәжірибелік әрекеттермен алға қимылдаудың ұзақ мерзімді талқылауын қажет етеді. Ауытқымалы кезеңдерде демократиялық институттардың қалыптасу барысымен мемлекет барлық толыққанды мүмкіншіліктермен қоғамда дәстүрлі діндердің рөлі мен олардың атқаратын діни қызметтерін қорғау қажет. Батыс Еуропа елдерінің адамның ар-ожданын және оның құқықтары мен бостандықтарын сақтау және оларды қамтамасыз ету тәжірибесін пайдалану ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Jr. James E. Wood. (2005). Church and State in Historical Perspective. Greenwood Publishing Group, INC. Westport. – p. 660.
2. Weber, Paul J. (1988). Separation of church and state: a potent, dynamic idea in political theory, in Robert Wuthnow, ed. The Encyclopedia of Politics and Religion, 2 vols. - London: Routledge, p. 684.
3. Айталы А.Н. (2010). Мемлекет пен діннің қарым-қатынасы// «Жалын». - №2. Алматы., - 2010. – 7-8 бб.
4. Бейсенов Б.Б. Рысбекова Ш.С. (2012). Қазіргі замандағы саясат және дін. – А.: «Альманах оқулары» – 202 б.
5. Затов Қ.А., Мажиев Г. (2019). Қазақстан Республикасындағы Мемлекет-конфессионалдық қатынастары. – Алматы, – 220 б.
6. Зеленков М.Ю. (2004). Государственно-религиозные отношения. Правовой аспект: Учебное пособие. М - 11 б.
7. Құрманалиева А.Д. (2012). Қазақстандағы дінаралық келісім мәдениетінің қалыптасуы. – А.: Қазақ университеті. –115 б.
8. Лазарев В.В., Липень С.В. (2000). Теория государства и права. Учебник для Вузов. – 2-е изд., испр и доп.- М.: Спарк. – 511 б.
9. Сергеев. Н.А. (2014). «Понятие теократии в современной отечественной научной литературе и феномен клерикального государства» Грамота, - № 6 (44): в 2-х ч. Ч. II. С. 163-165
10. Подопригора Р. (2008). Право на свободу вероисповедания: становление и проблемы в условиях государственной независимости. Вестник КазГУ. Серия юридическая. №3 (20). с 91

REFERENCES:

1. Jr. James E. Wood. (2005). Church and State in Historical Perspective. Greenwood Publishing Group, INC. Westport. – p. 660.
2. Weber, Paul J. (1988). "Separation of church and state: a potent, dynamic idea in political theory, in Robert Wuthnow, ed. The Encyclopedia of Politics and Religion, 2 vols. - London: Routledge, p. 684
3. Aytali A.N. (2010). Memleket pen dinninh karim-katinasi // «Jalin». - №2. Almaty. - 2010. - 7-8 b.
4. Beisenov B.B. Risbekova Sh.S. (2012). Kazirgi zamandaghi sayasat jane din. - A.: «Almanax okhwları» - 202 b.
5. Zatov K., Majiyev G. (2019). Khazakhstan Respwbylkasindaghi memleket-konfessyonaldikh khatinastari. – Almaty. - 220 b.
6. Zelenkov M.Y. (2004). Gosudarstvenno-relygyoznie otnoshenya. pravovoy aspekt: wqebnoe posobyе. M - 11 b.
7. Khurmanaliyeva A.D. (2012). Khazakhstandaghi dı'naralikh kelisim madenyetininh khaliptasui. - A.: khazakh univrsyteti. -115 b.
8. Lazaryev V.V., Lypen S.V. (2000). Teorya goswdarstva y prava. wqebnyk dlya vuzov. - 2-e yzd., yspr y dop.- M.: Spark. - 511b.
9. Sergeev. S.A. (2014). «Ponyatyе teokratyy v sovremennoy oteqestvennoy nawqnoy liyterature y fenomen klerykalnogo gosudarstva» gramota, - № 6 (44): v 2-x q. q. ii. sh. 163-165
10. Podopyrgora R. (2008). Pravo na svobodu veroyspovedanya: stanovlenye y problemi v uslovyash gosudarstvennoy nezavysymosty. vestnyk kazgw. serya istoriskie. №3 (20). s 91.

ӨМІРЗАҚОВА МИРОСЛАВА ЖАМБЫЛҚЫЗЫ,
магистр, оқытушы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан,
E-mail: mira_29.95@mail.ru

ЕРКЕГУЛ СЕМИНАР,
магистр, оқытушы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ӨҢІРДІҢ ТАРИХИ – МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТІ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Туризмді мәдени-танымдық мақсаттармен дамыту идеясы түбегейлі жаңа тезиспен байланысты: тарихи, мәдени және табиғи мұраның кешені - бұл аймақтың нақты және өте маңызды экономикалық ресурсы, ол мамандандудың арнайы саласының негізі бола алады және болуы керек, әлеуметтік саясат пен дамудың перспективалық бағыттарының бірі. жергілікті экономика, рухани өмірдің маңызды факторы. Бұл мақаланы зерделеудің мақсаты Ақтөбе облысының аумағындағы мәдени және тарихи ескерткіштерді зерттеу болып табылады. Мақала сондай-ақ Ақтөбе облысының әкімшілік аудандарының тарихи-мәдени әлеуетін қамтиды.

Кілт сөздер. Тарихи-мәдени мұра, туризм, археологиялық ескерткіштер, сәулет ескерткіштері.

ОМИРЗАКОВА МИРОСЛАВА ЖАМБЫЛОВНА,
магистр, преподаватель,
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
E-mail: mira_29.95@mail.ru

СЕМИНАР ЕРКЕГУЛ,
магистр, преподаватель,
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

ИСТОРИКО–КУЛЬТУРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНА КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. Идея развития туризма с культурно-познавательными целями связана с принципиально новым тезисом: комплекс историко-культурного и природного наследия – это специфический и очень важный экономический ресурс региона, он может и должен стать основой особой отрасли специализации, одним из перспективных направлений реализации социальной политики и развития местной экономики, важным фактором духовной жизни. Целью исследования данной статьи является изучение культурно-исторических памятников на территории Актюбинской области. Так же статья включает в себе историко-культурный потенциал административных районов Актюбинской области.

Ключевые слова. Историко–культурные наследия, туризм, археологические памятники, архитектурные памятники.

OMIRZAKOVA MIROSLAVA ZHAMBULKYZY,
Master, senior teacher,
Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan,
E-mail: mira_29.95@mail.ru

ERKEGUL SEMINAR,
Master, senior teacher,
Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan

HISTORICAL AND CULTURAL POTENTIAL OF THE REGION AS THE MAIN FACTOR OF TOURISM DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF AKTOBE REGION)

Abstract. The idea of developing tourism with cultural and cognitive goals is connected with a fundamentally new thesis: the complex of historical, cultural and natural heritage is a specific and very important economic resource of the region, it can and should become the basis of a special branch of specialization, one of the promising directions for implementing social policy and development local economy, an important factor in spiritual life. The aim of the study of this article is to study the cultural and historical monuments in the territory of the Aktobe region. The article also includes the historical and cultural potential of the administrative regions of the Aktobe region.

Key words. Historical and cultural heritage, tourism, archaeological sites, architectural monuments.

ВВЕДЕНИЕ

В ходе всей истории человечества люди обменивались культурным опытом, идеями, ценностями и товарами через искусство, торговлю и миграции. Культурное самовыражение народа всегда вызывает интерес. Природная любознательность туриста в отношении различных уголков мира образуют один из наиболее сильных побудительных туристских мотивов. Объекты, посещаемые туристами, способствуют их духовному обогащению, расширению кругозора.

Историко-культурный потенциал страны является одним из главных факторов туризма, потому что он:

1) Является важным средством для привлечения туристов, поскольку знакомство с историко-культурным наследием - это сильнейший побудительный туристический мотив;

2) Объекты культурного и исторического наследия являются важным активом современных городов, который может, приносит прибыль и существенно влияет на их экономическое развитие;

3) Имеет большое значение в социальной сфере, выравнивая сезонные колебания и равномерно распределяя туристские потоки по территории;

4) Создает благоприятный имидж региона, «брендирует» историко-культурного наследия, которое используется в качестве эффективного инструмента утверждения лидерства на

туристической арене.

И наконец, культурно-исторические центры не только приносят доходы региону, но дает местному населению основание гордиться своим уникальным наследием и предоставляет возможности делиться им с туристами [1].

Историко-культурные туристические ресурсы - это совокупность созданных в процессе исторического развития определенной территории памятников материальной и духовной культуры, которые являются объектами туристского интереса. В группу историко-культурные рекреационные их ресурсов относятся памятники истории, исторические архитектурные памятники, памятники современной архитектуры, уникальные сооружения культуры и спорта [2].

Историко - культурные наследия региона это главная «визитная карточка» для туристов. Поэтому оценка историко - культурного потенциала региона является главным вопросом в данное время.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

Для определения историко-культурного потенциала административных районов Актюбинской области мы выделили несколько этапов оценки.

Первый этап - мы рассчитали плотность объектов историко-культурного наследия на 100 км². (Таблица 1)

Таблица 1. Группировка административных районов Актюбинской области по плотности объектов историко-культурного наследия

Районы	Объекты N	Площадь S(км ²)	Плотность(км ²)
Айтекебийский	69	37.000	$R=69/37.000*100=0,19$
Байганинский	21	61.000	$R=21/61.000*100=0,04$
Алгинский	22	7.507	$R=22/7507*100=0,30$
Иргизский	10	41.500	$R=10/41.500*100=0,03$
Каргалинский	124	5.000	$R=124/5.000*100=2,48$
Мартукский	127	6.600	$R=127/6.600*100=1,93$
Мугалжарский	45	29.530	$R=45/29.530*100=0,16$
Темирский район	18	12.600	$R=18/12.600*100=0,15$
Уилский район	6	11.500	$R=6/11.500*100=0,06$
Хобдинский	89	14.000	$R=89/14.000*100=0,64$
Хромтауский	18	12.900	$R=18/12.900*100=0,14$
Шалкарский	5	62.200	$R=5/62.200*100=0,01$

Чтобы сгруппировать районы по плотности мы методом ранжирования распределили административные районы следующим образом. (Таблица 2)

Таблица 2. Ранжирование административных районов Актюбинской области

I ранг	II ранг
1) Айтекебийский район 0,19	1) Каргалинский район 2,48
2) Байганинский район 0,04	2) Мартукский район 1,93
3) Алгинский район 0,30	3) Хобдинский район 0,64
4) Иргизский район 0,03	4) Алгинский район 0,30
5) Каргалинский район 2,48	5) Айтекебийский район 0,19
6) Мартукский район 1,93	6) Мугалжарский район 0,16
7) Мугалжарский район 0,16	7) Темирский район 0,15
8) Темирский район 0,15	8) Хромтауский район 0,14
9) Уилский район 0,06	9) Уилский район 0,06
10) Хобдинский район 0,64	10) Байганинский район 0,04
11) Хромтауский район 0,14	11) Иргизский район 0,03
12) Шалкарский район 0,01	12) Шалкарский район 0,01

По результатам ранжирования мы выделили 3 естественные группы. Это административные районы, которые показали низкие интервалы значения, административные районы которые

показали средние интервалы значения и административные районы которые показали высокие интервалы значения. (Таблица 3)

Таблица 3. Группировка административных районов Актюбинской области по результатам ранжирования

Низкий (км ²)	Средний (км ²)	Высокий (км ²)
Уилский район 0,06	Айтекебийский район 0,19	Каргалинский район 2,48
Байганинский район 0,04	Мугалжарский район 0,16	Мартукский район 1,93
Иргизский район 0,03	Темирский район 0,15	Хобдинский район 0,64
Шалкарский район 0,01	Хромтауский район 0,14	Алгинский район 0,30

Районы относящиеся к первой группе – Уилский район (0,06км²), Байганинский район (0,04км²), Иргизский район (0,03км²), Шалкарский район (0,01км²).

Районы относящиеся к второй группе - Айтекебийский район (0,19км²), Мугалжарский район (0,16км²), Темирский район (0,15км²), Хромтауский район (0,14км²).

Районы относящиеся к третьей группе - Каргалинский район (2,48км²), Мартукский район (1,93км²), Хобдинский район (0,64км²), Алгинский район (0,30км²).

Второй этап исследования мы оценили культурную значимость объектов историко-культурного наследия по следующей методике. Пу-

тём бальной оценки мы определили потенциал административных районов Актюбинской области по культурной значимости объектов историко-культурного наследия (Таблица 5). А также, методом ранжирования провели группировку административных районов Актюбинской области по культурной значимости объектов историко- культурного значения (Таблица 6).

Категориям памятников присваиваются следующие баллы:

Памятники истории, археологии – 1 балл;

Памятники искусства и архитектуры – 2 балла;

Памятника республиканского значения получают дополнительный 1 балл.

Таблица 4. Структура Объектов культурного наследия по районам

Районы	Всего объектов	Респуб. значения	Регионального значения	Памятники архитектуры	Памятники археологии
Каргалинский район	124	2	122	1	123
Мартукский район	127	-	127	4	123

Хобдинский район	89	3	86	6	83
Алгинский район	22	4	18	6	16
Айтекебийский район	69	2	67	11	58
Мугалжарский район	45	1	44	9	36
Темирский район	18	2	16	4	14
Хромтауский район	18	1	17	3	15
Уилский район	6	1	5	5	1
Байганинский район	21	4	17	6	15
Иргизский район	10	3	7	10	
Шалкарский район	5	4	1	3	2

Культурные ценности - это предметы культурного наследия светского и религиозного характера, а также иные ценности, имеющие историческое, художественное, научное или иное культурное значение (ст. 1 Закона «О культуре»). К культурным ценностям относятся, например, археологические памятники, археологические находки (включая обычные и тайные) и археологические открытия; редкие рукописи, старинные книги, документы и издания, представляющие

особый интерес (исторический, художественный, научный, литературный), отдельно или в коллекциях; старинные и уникальные музыкальные инструменты; объекты, связанные с историческими событиями в жизни народа Республики Казахстан, развитием общества и государства, историей науки и техники, а также жизнью выдающихся деятелей науки, государства, культуры, в том числе музейные предметы и музейные коллекции [3].

Таблица 5. Бальная оценка потенциала административных районов Актюбинской области по культурной значимости

Районы	Памятники истории, археологии	Памятники искусства и архитектуры	Памятника республиканского значения	Общая сумма
Айтекебийский	58	22	2	82
Байганинский	15	12	4	31
Алгинский	16	12	4	32
Иргизский	-	20	3	23
Каргалинский	123	2	2	127
Мартукский	123	8	-	131
Мугалжарский	36	18	1	55
Темирский	14	8	2	24
Уилский	1	10	1	12
Хобдинский	83	12	3	98
Хромтауский	15	6	1	22
Шалкарский	2	6	4	12

Таблица 6. Группировка административных районов Актюбинской области по результатам ранжирования

Низкий	Средний	Высокий
Иргизский район 23	Мугалжарский район 55	Мартукский район 131
Хромтауский район 22	Алгинский район 32	Каргалинский район 127
Уилский район 12	Байганинский район 31	Хобдинский район 98
Шалкарский район 12	Темирский район 24	Айтекебийский район 82

ОСНОВНЫЕ ВЫВОДЫ

По результатам исследования район с высоким потенциалом является Мартукский район -131 балла, относительно повышенным потенциалом по культурной значимости объектов историко-культурного наследия обладает Каргалинский район (127 балла), Хобдинский район (98балла) и Айтекебийский район (82балла).

Средний результат показали Мугалжарский район (55 балла), Алгинский район (32 балла), Байганинский район (31 балла) и Темирский район (24 балла). Остальные районы показали низкий результат (12-23 балла).

Историко-культурная тематика неизменно привлекает к себе внимание на самых разных уровнях, и сфера туризма не является исключением. Культурный туризм — один из наиболее распространенных видов туризма, вобравший в себя многочисленные способы знакомства путешественников с культурным наследием тех или иных городов, регионов, стран. В связи с этим особый интерес вызывает возможность использования исторического наследия и этнокультурных традиций регионов Актюбинской области в качестве базы для развития туризма [Бургов Д.Б., 2017, С. 268–278].

Одновременно с работой по улучшению инфраструктуры культурно - познавательного туризма и повышению общественного интереса к отдельным историко-культурным памятникам и туристским кластерам соответствующего профиля продолжается деятельность по созда-

нию тематических маршрутов, которые должны интегрировать эти памятники, и обеспечению инфраструктуры [Александрова А. Ю., Аигина Е. В., 2016, С. 19–28.].

В прошлом чужестранцы путешественники в своих дневниках и книгах писали о Казахстане как о суровом скудном на растительность крае бесконечных просторов и огромных песчаных массивов. Это объясняется тем, что редкие иноземцы видели не весь Казахстан, а лишь его южные пределы, граничащие с великими пустынями Средней Азии, по которым пролегли тропы легендарных караванных путей древности, связывающих крупные рынки Запада и Востока. И там, где пролегли эти дороги, в самом деле, мало на чем можно было остановить любопытствующий взор странника. Разве только на барханах да такырах, перемежавшихся небольшими пятчками оазисов. И как сказочное предание передавалась из уст в уста весть о том, что есть на суровом пути удивительное место, где собраны все ландшафты, существующие на нашей планете. Этими удивительными местами являются и земли Актюбинской области, привлекающее внимание туристов многих стран не только природным разнообразием, но и своим богатым культурным наследием.

В заключении этой статьи хотелось бы сказать, что по данным вышеуказанных таблиц, Актюбинская область очень богата историко-культурными наследиями .

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Культурология. [Электронный ресурс]. Роль историко – культурного наследия в развитии въездного туризма. URL: https://studbooks.net/577285/kulturologiya/rol_istoriko_kulturnogo_naslediya_razvitiia_vezdnogo_turizma (дата обращения: 05.12.2019)
2. Туризм [Электронный ресурс]. Историко–культурные туристические ресурсы. URL: http://uchebnikirus.com/turizm/mizhnarodniy_turizm_i_sfera_poslug__malka_mp/istoriko-kulturni_turistichni_resursi.htm (дата обращения: 02.01.2020)
3. Понятие и состав историко–культурного наследия. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/4551149-ponjatie-i-sostav-kulturnogo-nasledija.html> (дата обращения: 29.12.2019)
4. Бургов Д.Б. Историческое наследие и этнокультурные традиции как ресурс развития туристского потенциала регионов //Известия УрФУ. Серия 2. Гуманитарные науки. - 2017. - Т. 19. № 4 (169). - С. 268–278
5. Александрова А.Ю., Аигина Е.В. Туристский вектор в актуализации культурного наследия // Современные проблемы сервиса и туризма. - 2016. - Т. 10. № 2. - С. 19–28.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абаева Галия Аскербековна – кандидат педагогических наук, доцент, директор института педагогики и психологии КазНПУ им Абая

Абаева Ғалия Әскербековна – Педагогика ғылымының кандидаты, доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Педагогика және психология институтының директоры

Адасқанова Жадыра Қайратқызы – аға оқытушы, п.ғ.м., жалпы педагогика кафедрасы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Ажикабылова Гулнар Дуйсебаевна – Оқытушы, Академик А.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті

Айтжанова Эльмира Нұрмұханқызы – аға оқытушы, п.ғ.м., мектепке дейінгі және бастауыш білім кафедрасы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Ақын Бақдәулет Қалиахметұлы – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс кафедрасының аға оқытушысы, PhD, Алматы, Қазақстан.

Амангелді Талшын Саятқызы – «7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Амиров Нурлан Кузембаевич – к.ю.н., ассоциированный профессор, Научно-образовательный департамент «Право», Университет Нархоз.

Асқарбекқызы Назира – Тараз инновациялық гуманитарлық университеті, Тараз, Қазақстан.

Асилбаева Фатима Бекмуратовна – п.ғ.к., қауымд профессор м.а.

Аубәкір Айсұлу Сәрсенбайқызы – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң 8D11401 – «Әлеуметтік жұмыс» мамандығының 1-курс докторанты

Аульбекова Жупаркуль Садбековна – к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова

Әбдікерім Гүлнар Сәлімқызы – «7M01102-Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, 2-курс, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Әбіш Данагүл Бақтиярқызы – Магистрант 2-курса, специальность «7M01201-Дошкольное обучение и воспитание», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы.

Әлжанова Жанна Сәрсенбайқызы – 2-ші курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Бажай Хуандаг – Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Баймаганбетова Жұлдызай Турматовна – п.ғ.к., аға оқытушы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Баймурат Гулназ Баймұратқызы – 2-курс магистранты, Шет тілі: екі шет тілі мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Баймуханова Балжан Кадыргалиевна – кандидат психологических наук, кафедра «Педагогики и психологии», Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, Казахстан.

Байташева Гауһар Өмірәліқызы – а/ш.ғ.к., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Бапаева Мариям Курманғалиевна – психология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Бейсенбай Гулназ Шаймерденқызы – 2-курс магистранты, «7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Бейсенова Жупаргүл Жумабаевна – психология ғылымдарының кандидаты, қауым.проф.м.а., ҚазҰҚПУ.

Белегова Әлия Ақанбайқызы – пед.ғ.м., аға оқытушы, Дене мәдениеті және спорттың теориялық негіздері кафедрасы Қазақ спорт және туризм академиясы

Бисембаева Айдана Дүзелбайқызы – 2-ші курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

- Болсынбекова Гулнар Абылхаковна** – Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университетінің докторанты, Семей қаласы, Қазақстан
- Боранқұлов Еркінбек Қағазбекұлы** – п.ғ.к., қау. профессоры (доцент), Қазақ технология және бизнес университеті.
- Ботабаева Асель Мейрамбекқызы** – «7М01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, 1-курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
- Бримкулова Асем Дулатовна** – докторант, Қазақ Спорт және Туризм академиясы
- Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы** – п.ғ.к., профессор м.а., Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
- Григорова Мария Николаевна** – магистрант 2 курса, специальность «7М01101-Педагогика и Психология», КазНацЖенПУ
- Гайсина Гулайым Джексенбаевна** – PhD докторанты, 6D011200 – «Химия» мамандығы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
- Галым Фаиз Галымович** – доцент кафедры, кандидат юридических наук, Казахско-Русский международный университет, г. Актобе.
- Дербисалова Гульназ Сериковна** – Докторант 3 курса института педагогики и психологии КазНПУ им. Абая
- Джаманкараева Мадина Алдановна** – к.ф.-м.н., старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
- Дүйсебекова Айсауле Есенгазиновна** – Ү. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институтының филология ғылымдарының кандидаты, профессор
- Дюсебаев Талгат Турашевич** – кандидата юридических наук, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева.
- Ерболат Айдана Ерболатқызы** – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 7М01303–Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасы бойынша 1 курс магистранты
- Ермағамбетова Ләззат** – п.ғ.к., қауымд. профессор, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
- Есетқызы Еркежан** – 7М01101-Педагогика және психология мамандығының 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ
- Есимханова Нагима Ауелбековна** – к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова
- Есқараева Айгүл Дүйсенғалиқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университеті
- Жандилдина Роза Есентаевна** – Ү. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институтының п.ғ.м., доцент
- Жаньбек Арнаул** – «7М01102-Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, 2-курс, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті
- Жапаров Шынғыс Ерланович** – магистрант 2 курса, капитан полиции, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.
- Жармағамбетова Динар Амангельдиновна** – докторант Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, подполковник юстиции.
- Жәнібекова Махаббат Русланқызы** – 2-ші курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
- Жеделов Құрманғазы** – п.ғ.д. профессор, Қазақстан Педагогикалық Ғалымдар Академиясының Академигі, ҚРСО мүшесі, ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
- Жиенбаева Надежда Бисеновна** – д.психол.н., профессор, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
- Жиенбаева Сайра Нагашибаевна** – п.ғ.д., профессор, ҚазҰлтҚызПУ
- Жолмағанбетова Маржан Аманбаевна** – 3 курс докторанты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
- Zholdayeva Elnara** – law master degree's student, 2nd year, Atyrau State University of Kh. Dosmukhamedov.
- Жубандықова Ақгул Мурзалиевна** – п.ғ.к., профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Жұбанова Дана Оразбекқызы – «7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Жұмаева Ырысқұл Сансызбайқызы – Магистрант 2-курса, специальность «7M01201- Дошкольное обучение и воспитание», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы.

Жумадилова Дана Есимхановна – Магистрант 2-курс, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева.

Жусипова Бақыт Ақылбайқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің заң факультеті азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Затов Кайрат Айтбекұлы – философия ғылымдарының докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Икрамова Анар Шаншарханқызы – п.ғ.к., қауымд.профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

Иманова Эльмира Мырзабекқызы – а/ш.ғ.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Исабаева Жаңылсын Нагашибаевна – аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Исаева Л.Т. – Арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасының бағдарлама көшбасшысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Исмаилова Роза Байжумановна – п.ғ.к., қауымд профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Казиканов Талгат Туремуратович – старший преподаватель, кандидат юридических наук, Казахский университет экономики, финансов и международной торговли

Калиева Анар Нургайыповна – PhD., қауым.проф.мін.атқ., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кадирбаева Роза Изтлеуовна – д.п.н., доцент, заведующая кафедрой математики, =Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Кадыржанова Жанна Елемесовна – кандидат психологических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан.

Казизова Айгерим Берикболсыновна – «7M01101-Педагогика және психология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ

Какимова Марал Батырханқызы – «7M01101-Педагогика және психология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ

Калдыбаева Гульмария Ауелхановна – магистр, аға оқытушы, ҚРСО мүшесі, ҚазҰҚПУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Камзаева Күлшат Саликқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Каримсаков Марат Гамилович – преподаватель, магистр юридических наук, майор полиции, кафедра Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, Актюбинский юридический институт МВД РК им. М. Букенбаева, г. Актюбе.

Касымжанова Г.Н. – 3-ші курс PhD докторанты, 6D010200 –Дефектология мамандығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, аға оқытушысы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кенесбаев Серик Мухтарович – доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Кенжан Айсұлу Молынбайқызы – п.ғ.к., қауымдастырылған проф.м.а., Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Кожамкулова Назгуль Сейфулинқызы – PhD докторант 2 курса, Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Коныртаева Гулнур Бексауытовна – «7M01101 – Педагогика және психология» мамандығы, 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ

Кожантаева Жаухар Кенесбаевна – заведующий кафедрой, кандидат юридических наук, Казахская национальная академия хореографии.

Куантканова Фарида Маратовна – 7M05102 – Психология мамандығының 1-курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

Қуанышбай Айжан Ғаниқызы – 2-курс магистранты, «7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Қылышпай Баян Сағындықовна – п.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Қалкен Айғаным Жұмақадырқызы – «7М01101-Педагогика және психология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ.

Қарсыбаева Раиса Канабековна – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, м.а., Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Қоңырбаева Сараш Сахиқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қулымбаева Алмагүль Карибековна – психология ғылымдарының магистрі, ҚазҰҚПУ

Қуаналиева Гүлдана Амангелдіқызы – профессор, заң ғылымдарының докторы, Кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Курсабаева Зарина Ибрагимовна – докторант Академии правоохранительных органов при ГП РК, юрист 1-го класса

Кішібаева Дариха Джунибекқызы – п.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Лавничак Артур – ғылыми жетекші, заң ғылымдарының докторы, Вроцлав университетінің конституциялық құқық кафедрасы, Вроцлав, Польша.

Мажиев Гилимбек Жадигерович – PhD докторанты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Махамбетова Алия Бердехановна – докторант 3-курсы, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

Махамбетсалиев Даурен – 3 курс студенті, заң факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Медеуова Ғалия Джумакановна – а/ш.ғ.к., қауым. профессор мін. атқ., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Мейірова Гулжамия Ибрашевна – х.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Метербаева Кулбаршын Метербаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Муратбаева Гулнара Абылкасымовна – доктор педагогических наук, доцент, кафедра педагогики и образовательного менеджмента, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби

Мусина Айтжамал Слямхановна – тех.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Мұса Тоғжан Елубайқызы – «7М01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығының 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Мұсабай Нұрайым Нуржанқызы – «7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы, 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ

Мусаева Алия Январбековна – Тараз инновациялық гуманитарлық университеті, Тараз, Қазақстан.

Набуова Роза Абдрахмановна – ҚазҰлтҚызПУ, п.ғ.к., қауымдасқан профессор м.а

Накышов Нурадин Насрединович – з.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Нурсейтова Жанар Жорахановна – 3-ші курс докторанты, 6D010500 – Дефектология мамандығы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Нұртаева Динара Бөгенбаевна – «Bolashaq» академиясы заң пәндері кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Қарағанды қ., Қазақстан

Нысанбаева Арайлым Нұрланқызы – 2-курс магистранты, «7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Омарова Динара Қанатовна – Педагогика ғылымдарының магистрі, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты

Өтегенов Н.Ө. – магистр педагогических наук, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актюбе, Казахстан.

Омирзакова Мирослава Жамбыловна – магистр, преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова.

Оразаева Гульжан Сериковна – кандидат педагогических наук, доцент, Казахский Национальный женский педагогический университет

Рахим Балжан Мирасқызы – «7M01101-Педагогика және психология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ.

Рахимова Арай Турлыгожаевна – п.ғ.м., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Рахымбай Бауыржан Құсайынұлы – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті, Түріксоy кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан.

Садықова Махаббат Кәрімқызы – п.ғ.к., қауымд.профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

Сайдахметова Лаззият Тұрлығазиевна – п.ғ.к., доцент, Жалпы педагогика кафедрасы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Сайлау Мөлдір Нұрланқызы – магистр оқытушы.

Салғараева Г.И. – 3-ші курс PhD докторанты, 6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Сариева Кульпаш Нтымакпаевна – педагогика ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Саркытбай Куралай Даулетбековна – магистрант 2 курса, специальность «7M01101-Педагогика и Психология», КазНацЖенПУ

Сартаева Ақмарал Алтынбековна – б.ғ.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Семинар Еркегул – магистр, преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова.

Скакова Райхан Абдикаримовна – пед.ғ.к., доцент, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті.

Сулейменова Сауле Жусупбековна – д.ю.н., профессор, кафедра юриспруденции и международного права, гуманитарно-юридический факультет, Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан.

Сутеева Майра Ақботақызы – Пед.ғ.кандидаты, доцент, К. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Серімов Елеужан Елемесұлы – «Bolashaq» академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің басшысы, заң ғылымдарының кандидаты, Қарағанды қ., Қазақстан.

Сыздықов Алмаз Жаксыбекович – доктор (PhD), Ученый секретарь Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

Сырман Салтанат Бауыржанқызы – 2-ші курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Сұлтанова Бибігүл Мыңбайқызы – ф.ғ.к., қауым. профессор

Тайбек Әйгерім Нұрғалиқызы – «Дефектология» мамандығының 1-ші курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Текесбаева Анар Молдакыновна – п.ғ.к., доцент, Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Темірбаева Мадина Темірбайқызы – 7M01101-Педагогика және психология мамандығының 2-курс магистранты, ҚҰҚПУ.

Токушева Жұлдыз Кайратовна – 2-курс магистранты, «7M01102 – Педагогикалық өлшемдер» мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Тұрсынбекқызы Назгүл – майор гражданской защиты, кафедра общеправовых дисциплин, Институт послевузовского образования, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.

Умбетбаева Жұлдыз Баймуратқызы – докторант 2 курса, специальность «Юриспруденция», Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан.

Усейнов Мирас Исмаилович – докторант 3 курса, Международного Университета Кыргызстана, г. Бишкек.

Усманов Султан Усманович – тех.ғ.д., профессор, Ә.Б.Бектұров атындағы химия ғылымдары институты

Үсіпбек Жанар Ізбасарқызы – 2-курс магистранты, Шетел тілі: екі шет тілі мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Shayakhmetova Zhanna – candidate of Law science, Associate Professor, Atyrau State University of Kh. Dosmukhamedov.

Шохамбекова Анар Сайлаубаевна – Магистр педагогических наук, PhD докторант, специальность 6D010500-Дефектология, Каз Нац ПУим.Абая

Ішкібаева Гүлмира Маратқызы – Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі «Республикалық ғарыштық байланыс орталығы» акционерлік қоғамының бас менеджері, Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің докторанты, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы.

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессор З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№11/2 (145) 2020 жыл

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 20.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 26,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №113

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

